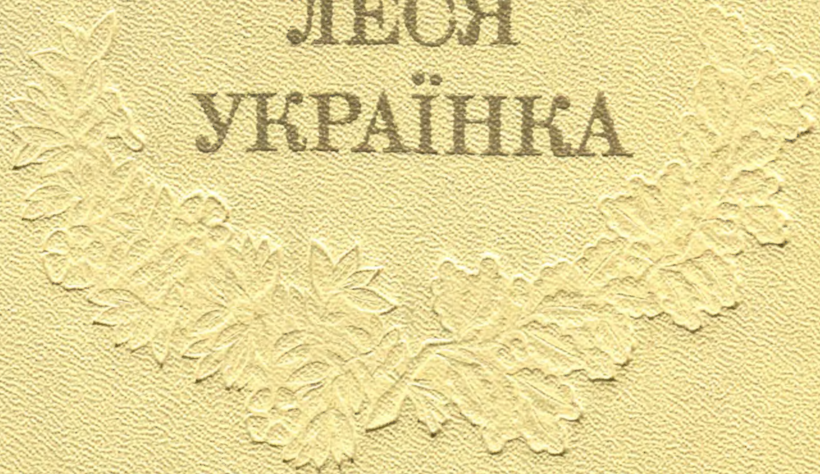
ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

12

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

12

АКАДЕМІЯ
НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ
РСР

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА
ДУМКА»

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА
ДУМКА»

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ТОМ 12

ЛИСТИ

(1903—1913)

КИЇВ
1979

У1
У45

Редакційна колегія:

Є. С. ШАБЛІОВСЬКИЙ (голова),
М. Д. БЕРНШТЕЙН, Н. О. ВИШНЕВСЬКА,
Б. А. ДЕРКАЧ, С. Д. ЗУБКОВ, А. А. КАСПРУК,
П. Й. КОЛЕСНИК, В. Л. МИКИТАСЬ (заступник голови),
Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

Редактор тому В. Л. МИКИТАСЬ

Упорядкування та примітки
В. Ф. СВЯТОВЦЯ

Редакція
художньої літератури

У $\frac{70403\text{-}112}{М221(04)\text{-}79}$ передплатне 3703020200

© Видавництво «Наукова думка», 1979

ЛИСТИ

1903

1. ДО І. Я. ФРАНКА

6 січня 1903 р. Сан-Ремо

6. I. 1903. San Remo.
Villa Natalia. Corso Cavallotti [1].

Cher Maître! [2]. Будьте здорові з Новим роком! Чи отримали мою посилку? Що се з п. Гнатюком, що аж на Корфу поїхав — чи так заслаб? Се я саме у «Вістн[ику]» прочитала. Там же вичитала і скільки друк[арських] помилок у моїх віршах, але вже що там! Хутко пришлю свіжі вірші, а тепер пишу одну поему, та ще хто знає, що з неї вийде.

Маю до Вас прохання: дайте мені адресу Хв. Вовка (знаю, що в Парижі, але докладніше не знаю), маю до нього справу, та не знаю, куди писати. При тій нагоді, може, прислали б Ви мені і Вороного адресу: все-таки треба йому щось послати, він давно просив, а я все збиралась, аж поки адресу загубила!..

Мій привіт Вашій родині!

Л. Косач

2. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і П. А. КОСАЧА

7 січня 1903 р. Сан-Ремо

7 I. 1903

Любі мої мама і папа!

Тільки що отримала вашого листа — таки на перший день свят! Вибачай, папа, що я тебе на іменини не поздоровила, се через те, що тут якось не можна пам'ятати завжди, яке число старого стилю приходиться на [да]ний день, та ще за 5 днів наперед. Так все одно я тебе тепер поздоровляю тричі і з іменинами, і з різдвом, та вже й з Новим роком, що тут уже на цілий тиждень постаршав.

---

[1] Сан-Ремо. Вілла Наталія. Бульвар Каваллотті (*італ.*).— *Ред.*

[2] Дорогий учителю! (*франц*).—*Ред.*

Приємний мені буде подарунок новорічний та книжечка моя, бо таки я вже почала було дуже сумніватись в її виході. Я вам усім (родині) посилаю завтра поздоровлення новорічне на італьянський лад: пуделечко живих квіток. Як принесуть повістку, то не гайтесь отримати з пошти, щоб квітки не пов'яли, а скоріш, що принесуть посилку одразу додому, бо то посилається експресом, на правах «заказного листа».

У нас був короткий період бур і негоди, і в той час у многих була інфлуенца (також і в обох Садовських), але у мене не було інфлуенци, ні навіть нежиту. Тепер уже у нас видужали панство господарі, а надворі така погода, що навіть і для Сан-Ремо в цей сезон навдивовижу, таки зовсім літня, бо навіть і вечір настільки теплий, що аж не хочеться вікон зачиняти. А тутешні росіяни, в тім числі і брат Садовського, що недавно приїхав, мене злять: все їм недогода! «Мы думали, что тут в самом деле так, как у нас в июне, а это что ж! Вон и дожди шли! А у меня за окном сегодня в 7 ч. термометр всего 6° показывал!» — «Ну, а днем сколько было? Ведь 20° и того больше?!» — «Да это — днем!»... За обідом знов бурчання: «Черт знает! Тут даже антоновки порядочной нет! Какие здесь яблоки? Разве это яблоки?» — і закладає за обидві щоки груші, виноград, мандарини, фініки і — таки яблука! Взагалі «типи» сі «русские за границей» — можна б цілу книжку написати á la Джером!

Á propos[1] книжок: як там цензура з моїми віршами думає? «А может быть — ха-ха! — и помилую?»... Як помилує, то я ще й «італьянську поему» пришлю.

Люді Луцьк перстом божим указаний! Таки єсть якась Немесіда на світі. Тепер як хто куди не бажатиме попасти, то нехай не описує á priori[2], бо ще якраз попаде!

Я дуже рада, що подоріж Оксаночки сюди таки наладжується, їй се, напевне, буде добре, та й Мюнхена ти, папа, либонь, даремне боїшся, бо німецький загальний триб життя, напевне, і кузенів «прикоротив», і натуральну жвавість молодечу в рамки академічні поставив, а як Оксаночка з ними там побавиться, то се їй навіть і не завадить.

---

[1] До речі (*франц.*).— *Ред.*
[2] Незалежно від досвіду (*лат*).—*Ред.*

Хутко писатиму знов, а тепер пора кінчати, бо не рано. Міцно цілую вас, Оксану, Микося і Дору. З «Новим годом»! Ваша *Леся.*

Садовські і Маланья Фомінішна кланяються вам і поздоровляють.

3. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

9 січня 1903 р. Сан-Ремо San Remo 9.I. 1903

Giglio mio![1]

Вчора я послала тобі коробочку квіток на адресу інституту. Не гайся получити, а то пропадуть.

Жду твого листа.

Цілую міцно тебе і тьотю Сашу; вона досі вже з тобою? Я здорова. Наші всі тобі кланяються. Бувай здорова, mia rosa odorata![2]

Леся

4. ДО О. Є. СУДОВЩИКОВОЇ-КОСАЧ

11 січня 1903 р. Сан-Ремо. 11. I. 1903

З Новим роком! Спасибі, люба Річчі, за авторський дарунок. Але твоя тема дуже с т р а ш н а, так принаймні вона мені здається.

Напишу тобі трошки згодом, тепер занята і, правду кажучи, якось не в настрої на листи. Але здорова. Т[ьотя] Єля ще не тут і приїде хіба через місяць (з Оксаною). Бувай здорова, цілую тебе, saluti e baci a tutta la famiglia[3].

Леся

5. ДО І. Я. ФРАНКА

13, 14 січня 1903 р. Сан-Ремо 13/I 1903, San Remo,
Villa Natalia, Corso Cavallotti

Дорогий пане товаришу, коли Ви дозволяєте так себе назвати, то я з охотою готова. Слова «з Новим роком» по якійсь давній, привичній асоціації ідей наводять на

[1] Моя Лілеє! (*італ.*)—*Ред.*
[2] Моя запашна троянде! (*італ.*)— *Ред.*
[3] Привіти і поцілунки всій сім'ї (*італ.*). — *Ред.*

мене смуток... Тому я прошу у Вас дозволу не казати їх тепер Вам, — не тим, що я не хочу Вас поздоровити, а тим, що не дається мені той стиль, та й... не дуже я вірю в силу новорічних бажань.

Можливо, що сей мій лист вийде довгий, та я не прошу за те вибачення, тільки прошу зовсім щиро, як не маєте часу, сховайте його собі колись на вільнішу хвилину та й тоді перечитайте. Маю тепер настрій до балачки на зачеплені у Вас теми, от і писатиму «згарячу» — як напишеться, так нехай і буде. Може, вийде те, чого Ви хотіли від мене, а як і ні, то все ж буде щире слово, хоч, може, і недоладне, та Ви пробачите.

Спочатку на питання: статтю Вашу в «Zeit»[1] про Конопніцьку читала, вона мені досить сподобалась, хоч, здається мені, вона писана трохи нашвидку. Через те Ви дещо проминули, наприклад, негромадську лірику у Конопніцької, а вона, хоч і приглушена у неї, та все ж доволі цікава з того погляду, як на ліричних поетах-громадянах відбивається упертість особисто людської натури, що не дає себе заглушити навіть найміцнішими і найщирішими загальнолюдськими інтересами: «Chassez — la par la porte, elle revient par la fenêtre»[2].

Се, однак, не в докір Вашій статті, бо в ній же Ви й мусили обмежитись тільки найбільш виразним в діяльності Конопніцької. Моя стаття, при більшому просторі, вийде ще більш неповною, бо я огляділась уже запізно, що мені бракує деяких важних оригіналів, та вже дещо з пам'яті прилатала, а дещо обминула, хоч тямлю, що се не гаразд. Ну, та я взагалі на свою критику в російських журналах ані надій, ані ваги великої не покладаю — я не от мира того (власне, «божого»), а заходжу туди більше з конечності, ніж з охоти.

У Делле Граціє я була, та не застала її дома, вона саме конферувала тоді в Бреславі. Дуже мені то було досадно, але ждати її довше у Відні я не могла, надто у ту негоду, що вже почала мені там на груди важенько налягати. Я написала не так давно листа до сеї поетки, та ще не маю відповіді, хоч думаю, що повинна б вона відповісти, бо я маю до неї виразні справи, що вимагають

---

[1] «Часі» (*нім.*) — *Ред.*

[2] «Женіть її в двері, вона повернеться через вікно» (*франц.*). — *Ред.*

відповіді. Пожду, а як не відповість, то їй від того буде гірше, ніж мені. Коли відповість що цікавого, то напишу про те Вам, коли хочете.

Тепер про Ваше «Із дневника». Я розумію Ваше почуття, що Ви немов соромитесь трохи за сі вірші, але не тим розумію, щоб признавала слушність такій соромливості, а тільки тим, що по собі знаю се почуття. Але я думаю, що, власне, ті наші думки і почуття чогось варті, які нам або страшно, або «трохи соромно» нести «геть на розпуття шляхове»,— значить, то щирі, інтенсивні почуття, або гарячі, або до болю холодні, але не літні, а, власне, автор «Апокаліпсиса» дав добру науку не так людям взагалі, як власне поетам та артистам: будь гарячий або холодний, але не теплий... Я скажу просто: далеко не кожний Ваш вірш одізвався так мені десь аж в глибині серця, як оці картки «Із дневника». Я не знаю, що воно було з Вами в ту страшну дату, якою позначені вірші, тільки тямлю, бо ч у ю в и р а з н о, що вона була страшна, і я розумію Ваші вірші широко — може, занадто широко, скажете Ви, але пам'ятайте, що я шукаю завжди у творах поета не автобіографії (надто коли він не хоче мені її дати), а такого чогось, що не його одного обходило б. І я, здається мені, знайшла се раптом, не шукаючи. Я Вам пригадаю і розкажу тут дещо давнє, забуте, а може, й просто вимарене, і Ви подумайте і скажіть самі собі, чи се правда. Коли схочете, скажіть і мені, я буду вдячна, але просити про те не маю права. І, слухайте, се, власне, «відгук», тож не дивуйтесь, коли в ньому бракуватиме об'єктивності, бо я не стільки думаю, скільки почуваю те, що маю казати. Так от, при Ваших віршах я згадала собі, як давно колись, ще в Колодяжному, Ви розповідали мені план одної драми, що здався мені надзвичайно цікавим і оригінальним, потім елементи з нього я пізнала в «Кам'яній душі» і щиро призналась Вам, що від плану я більшого сподівалась. Ви сказали, що дійсно мусили «скрутити голову» планові через незалежні від Вас причини: «умови моєї роботи... умови мого життя... умови нашої сцени...». Що я могла на те сказати? Але мені було жаль того плану із «скрученою головою», як чогось рідного. Ще раз, теж давно (здається, в мій перший побут у Львові), Ви казали, що маєте писати якийсь роман, що він Вам дуже на душі лежить; теми не сказали. Пізніше я спитала, що з Вашим романом. Ви

сказали щось безнадійне... В той самий раз я прочитала десь у «Kurjer'i» [1], чи що, опис якоїсь вистави господарської, signé [2]— Франко! Тоді ж ішла полеміка, де Вас узивано всякими епітетами салоновими. Тоді ж Ви писали страшну масу дрібних дописів по всіх усюдах... Я не знаю, що вийшло з плану Вашого роману, бо, не знаючи теми, не можу її пізнати. І часто я думала про ті «скручені голови», і про ті дописи, і про ту полеміку. Думала і тоді, коли писала свою драму про скульптора серед пуритан в диких пущах перших американських колоній. Думала і тоді, коли мені самій дорікали дехто з товаришів, що я за всякою поезією одбиваюся од реальної, корисної роботи. Я пробувала казати, що то вже, може, у мене професіональний гріх, мені ж ставили в приклад Вас, і знаєте, у мене таки багато того «гарячу» в натурі: подумано — зроблено! І я не одну «голову скрутила», думаючи, що сповняю громадську повинність, видаючи свій час і свою дуже обмежену силу на «корисну» і нікому, навіть мені самій, не видну працю: я й досі не знаю, чи добре то я, чи зле робила, а тільки, як я оце прочитала крик і скарги Ваших «дітей», то й мої обізвалися тим самим тоном!.. І знов ще один спогад: позаторік по дорозі в Італію я спинилась у Львові; були мої нерви тоді дуже неслухняні, і я мала нахил до відвертих розмов. Одного разу я цілий вечір проспеpечалася з Трушем і Ганкевичем за Вас. Вони говорили про Вашу «універсальність» і раділи, що у нас є такий талан — белетристичний, науковий, поетичний, публіцистичний, практичний і т. д., все в одній особі. Я ж нарікала, що наше життя вимагає від одної особи стількох цнот заразом і рівняла долю всякого писателя (живого, звісно, а не «мирного») з долею Mädchen für alles [3], причому «могущий вместити да вместит» і скільки б не містив, ніхто йому не скаже: «Годі, відпочинь, я тебе перейму!» Згадала знов Ваш опис вистави господарської, всякі entrefilets [4], а поруч з тим «скручені голови»; роздратувалася крайнє, а мої бесідники корили мене літератським аристократизмом. Я кинула Трушеві: «А якби вас примусили шильди ма-

---

[1] «Кур'єрі» (*польськ.*).— *Ред.*
[2] Підписаний (*франц.*).— *Ред.*
[3] Служниці на все (*нім.*).— *Ред.*
[4] Газетні замітки (*франц.*).— *Ред.*

лювати та вагони фарбувати для громадського добра та для хліба насущного, а пейзажам — «голову скрутити»?» — «То зовсім що іншого!» — образився артист. «А вам би казали плаци для мітинга замітати, «скрутивши голови» вашим промовам?...» — вдалась я до Ганкевича. Той мав одвагу відповісти: «Що ж, якби треба...» — «То мені було б вас дуже шкода!» — вирвалась я. «То се, значить, ви жалуєте на практичну роботу Франка?» — «Авжеж!» — і я почала щось середнє між єреміадою і філіппікою. «Франко б вам за се не подякував», — запевняли мої обидва сперечники і прочитали мені щось наче нотацію: що такий писатель, як Франко, напевне, ніколи не жалує ні на яке «замітання плаців», бо знає, що тим він «уготовує путь» іншим, може, більшим таланам, що розів'ються ліпше при ліпших умовах; що «замести плац» навіть і для звичайної публіки — се честь для громадянина; що і Геркулес чистив стайні; що «скручені голови» ще невідомо яку б мали вартість, може, не варт про них жалувати; що не можна цінити речей абсолютно, як я: для мене, наприклад, «Зів'яле листя» більше значить, ніж всі entrefilets того ж автора, а для нашої суспільності, для нашої епохи, може, власне, описи господарських вистав далеко потрібніші, корисніші і цікавіші, що коли Ви вродились зарані, то ніхто не винен; нарешті, що я роблю Вам дуже кепську послугу, бороронячи Вас, коли Вам самим зовсім не потрібна, а може, й образлива така оборона. Натурально, все це було сказано далеко не так стисло і в порядку, бо зо мною таки трудно було говорити по-людськи, і я довго потім лаяла себе за невидержку об'єктивного тону того вечора. Та найгіршої моєї невидержки мої бесідники не бачили: я півночі проплакала після тієї сперечки. Не тому, однак, щоб я почувалась ображеною або «побитою по всіх пунктах», ні. Мені все марились оті «скручені голови», ті самі, що Вам примарились «утопленими дітьми», і я була певна тоді, що Ви б зрозуміли мої сльози і не образились би за їх, але мені було тяжко, що я так певна в тому. Легше було б, якби Ви справді були таким «неуязвимым», яким представляли Вас тоді Труш і Ганкевич. Легше, але то не значить почесніше чи героїчніше. Бо топлять у болоті — або хоч і в чистій воді, все одно, — своїх дітей з легким серцем не герої і не чесні, а зовсім інші (між звірми є такі, що й просто їх їдять). Так нехай же ніхто не думає, що

українські поети нашої доби були infanticides[1] з легким серцем! Нехай знають, які то страшні часи були ті, коли писатель м у с и в бути infanticide. Одна картка з такого дневника стинає кров! І нема сорому такі картки писати, нема сорому і на люди віддати. Чому все має право на сльози: і туга материнська, і нещасне кохання, і громадський жаль, а тільки душа поета, що втратила діти свої, мусить мовчати?.. І скажуть колись люди: коли сей народ пережив і т а к і часи і не згинув, то він сильний.

І ще знаєте що? Ваші діти не загинули, бо ось вони вже вголос обізвались, — певне, не тим голосом, якого Ви для них бажали, не співом соловейків, але л ю д с ь к и м голосом, людською тугою, і, хто знає, може, спів соловейків не так проникав би у серце, як сей стогін утоплених дітей Ваших. Все одно який момент викликав ту скаргу зо дна страшної глибини, але та скарга озвалась не за Вас самих, не за Ваших тільки дітей, то «De profundis»[2] кожного, хто потопив своїх дітей, то акт обвинувачення проти всіх, що винні з сього злочину, проти всього, що вимагає сього злочину. Чому ж би се мало бути промовчаним?

Я пишу сеє все, а в думці все одбивається: «Рахіль плаче і не хоче потішитись по дітях своїх, бо їх немає...» Хто була та Рахіль? Може, якась невідома жінка часів Ірода? А може, «будівниця дому Ізраїля»? Які були її діти? Які були б вони, коли б виросли здорові? Чи пам'ятали б їх люди досі, їх і матір? І чим би їх пом'янули нащадки? Хтознає...Але тепер вони безсмертні, бо туга їх матері безсмертна, а вони живуть в її тузі. Що було б з їх безсмертя, якби їх мати по них не тужила, якби вона схотіла потішитись, власне, тим, що їх все одно «вже не вернеш», що їх немає? — скільки матерів потішаються тим! Але ж «Рахіль плаче і не хоче потішитись по дітях своїх, бо їх немає...»

...Ви, певне, знаєте легенди про в'язнів-богатирів. Ото сидить такий в'язень у темниці не рік, не два, і здається йому, що він осліп, але то сліпа та ніч, що навколо нього; і здається йому, що він старий, але то стара та в'язниця, що ховає його; і думає він, що його кайдани все міцні, але кайдани давно їх власна ржа переїла, тільки в'язень не вірить своїм рукам і не пробує їх сили. І тільки для того

---

[1] Дітовбивцями (*франц.*).— *Ред.*
[2] «З глибин» (*лат.*).— *Ред.*

потрібний той якийсь рятівник з-за Чорномор'я, щоб гукнути: «Встань!», щоб від гуку здригнувся в'язень і щоб розсипались кайдани на руках, а тоді вже вільними руками в'язень сам вивалить двері старої темниці і п о б а ч и т ь, що є ще світло сонця і для нього... О, яке то щастя бути таким «чорноморцем», що має голос гукнути: «Встань!» Що, якби я мала такий голос тут, над Лігурійським морем? Я б гукнула, як тепер се море гукає (на морі саме буря тепер), так і геть-геть далеко прокотилось би через гори: «Встань!..»

Ні, справді, здається мені, що в тих легендах багато правди. І я думаю, що, коли по наказу тавматургів: «Встань і йди!» — мертві і хворі люди справді вставали і йшли, то, певне, вони не були мертві і такі хворі, як здавалось. І хто марить для себе про таке чудо, то чи не єсть то якесь несвідоме почуття, що йому справді досить тільки почути слова: «Встань і вийди!», щоб встати і вийти? Коли так, то нащо ждати «барки з Чорномор'я»?.. Нащо вичікувати тії кабалістичні «три дні», а не вийти зараз таки в перший день, ледве сторожа хоч трошки одхилить двері?..

Ну, бачте, я на легенди відповідаю легендами. Ist es eine Antwort? [1] Але ж Ви не відповіді, а «відгуку» хотіли. Отже, як відгукнулось, так нехай і буде.

14/I 1903

Ви немов жалуєте на себе, що витримали там, де другий луснув би або «розійшовся». Певне, «розійтись» було б найкраще, коли вже до такої дилеми дійшло, але то залежить і від вдачі, і від обставин. Я ніколи не витримую до кінця фальшивого або принижуючого мене становища, і коли не можу просто встати і піти, то вириваюся, рвучи своє серце та, певне, й чуже ранячи. Але я знаю, що й вирватись не завжди можна. А як взяти дилему: або луснути, або перетравити горе і вилити його шумовину на папір, то вже почесніше, хоч і тяжче без міри, власне, перетравити, не лускаючи. Тільки то не шумовина, пане товаришу, оте, що вилилось у Вас на папір. Коли серце «обкипає», то вже, звісно, не шумом, а кров'ю. Мені Ваші вірші здалися червоними, а шум звичайно сивий буває, часом білий. Та вже хоч гніваймось, хоч ні на себе, що не вміємо терпіти мовчки, «як мужеві пристало», але такий вже фатум над поетами, що м у с я т ь

---

[1] Хіба це відповідь? (*нім.*) — *Ред.*

гукати на майданах і «прорицати, аки одержимі», в той час, коли б хотіли в землю увійти від туги і замовкнути навіки. Ви он кажете, що в моїй «Одержимій» епічний тон не витриманий, що навіть і вона лірична. Діло сьогодні пішло на щирість, то признаюся Вам, що я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогеї. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: «J'en ai fait un drame...» [1] Отже, і надо мною фатум. То досить страшний фатум, бо він зміняє діла в слова! Коли моя Одержима розбила голову слузі синедріону, так зате у всіх моїх знайомих голови і досі цілі та, певне, й будуть цілі, наскільки то від мене залежить. Зате, правда, наші слова стають нашими ділами і судять нас люди «по ділах наших», а над ким того фатуму нема, той базікає собі, скільки схоче, і ніхто з нього нічого не питає. І думається мені: коли такий наш фатум неминучий, то даремно й тікати від нього, а хто не хоче коритись, нехай осідлає того фатума замість Пегаса та й їде, куди сам схоче. А зрештою, не мені Вас учити, як маєте з тим фатумом поводитись, бо чи ж не Ви самі сказали про поетів: «Най будуть щирі, щирі, щирі!» Отут весь закон і пророки!

Що скажу Вам про Вашу поему? Вона ще не скінчена, і думка моя про неї не скінчена. В «Заспіві» (до Вороного) мені не скрізь подобається стиль, але про те, якби Ви схотіли, ми поговорили б з книжкою та з олівцем в руках, а так, в листі, прийшлось би розточитись в дрібницях, лист же мій і без того розточується ad infinitum [2]. Пролог мені дуже сподобався в першім уступі (до початку діалогу), навіть нічого не можу сказати з погляду стилю. Щодо форми, то є одна строфа задовга: «Вона лиш те живить, що має міць тривать», варто б її справити, щоб не нарушувати суворих приписів октави (мені було б у них затісно!). В діалогу мені все приходилось п р и м у ш у в а т и себе вірити, що ліс може так довго і складно розповісти цілий той випадок з князем, княгинею etc. Само по собі те оповідання не зле, але щоб його Вам ліс отак knapp und gebunden [3] розповів, то не вкладається в мою

[1] «Я з того створила драму...» (*франц.*).— *Ред.*
[2] До безконечності (*лат.*).— *Ред.*
[3] Чітко і складно (*нім*).— *Ред.*

фантазію. І лісовий ритм я собі не октавами представляю — океан ще може мати октави, бо в хвилях його все ж єсть якийсь лад і закон, а ліс, мені здається, «верлібрист» і ніколи не скандує своїх віршів. Ще дві-три октави ліс, може б, і вдав при погожому вітрі, але 16? Натуральніше (я вживаю се слово в особливому значенні) здавалось мені там, де ліс про свою власну руїну розповідає, а коли розказує про те, чого не міг бачити (про будуар княгині, про поділ спадків), то мені здавалось, що то не він говорить, а таки Ви самі. Чи не можна б так і поділити се оповідання, щоб кождий від себе говорив? Я, власне, не знаю, як те зробити і чи можна, але от вимовляю своє враження.

Я не пам'ятаю, щоб я читала Ваше «Нове життя» — де воно було друковане?

Признатись Вам по правді, я не тямлю смаку в сучасних епохах віршованих, от і Конопніцької «Бразілія» якось мені до душі не промовляє, хоч я навіть не можу сказати, які я в ній вади знаходжу. Я навіть і прозаїчні романи та повісті в кількох частинах рідко люблю. Може, у мене справді лірична натура. Я свого уподобання зовсім і не пробую опирати на принципах, бо таки і не на принципах воно стоїть, а просто лежить в натурі. От і пушкінського «Евгения Онегина» я завжди поважала — але не любила. До Ваших «Панських жартів» я маю теж холодну пошану, та й до «Перехресних стежок» теж, виключаючи деякі сторінки, що нагадують мені деякі мої давні симпатії з Ваших творів. У сій Вашій новій поемі я люблю те, що в ній, певне, має бути другорядним, — власне, ліричні нотки. Що робити? Натуру тяжко відмінити! Але я з охотою поговорила б з Вами про Вашу поему і з технічного, і з речевого погляду, може, справді Вам було б добре «подумати вголос» в моїй присутності. Хоч я не вмію так любити епіки, як лірики, та, може, все ж зрозуміла б її об'єктивно. У всякім разі, коли схочете ще коли запитати моєї думки і дати мені взамін Вашу, то я з найбільшою охотою відповім Вам так, як от тепер, і Вам не прийдеться докорити мені, що я «ні гаряча, ні холодна». Се відноситься і не тільки до професіональних питань.

Свою «поему» я вже скінчила, вийшла то, властиве, не поема, а лірико-драматична сцена á la «Одержима», навіть в них обох є дещо спільне. На епічність я великої претензії не маю, і коли мені сей «вищий рід поезії» не

дасться, то я не буду тим дуже гризтися. Не дано, так не дано — fiat voluntas dei! [1] Я знаю, що як я сю остатню свою поему писала, то була «щира, щира, щира», і горіло щось в мені, і не давало спокою, аж поки остатнє слово стало на папері. А що з того вийшло, то вже не в моїй владі. Зрештою, то Ви самі побачите, бо я Вам пришлю хутко ту поему, дасте її до друку, коли варта, а ні, то все-таки прочитайте і скажіть мені свою думку про неї.

«Все на світі має свій кінець», — се таки безперечна правда, бо от і мій лист кінчається, — хто б міг сподіватись?

Може, Вам моя балачка й обридла, та що вже — один тому час! Я ж Вам ще ніколи таких довгих листів не писала, то мусите ж і Ви раз дізнати, що то значить зачепити мене! Мені буде радість, коли Ви і ще одважитесь так мене зачепити. Бувайте здорові. Стискаю Вашу руку.

Excelsior! [2] Спасибі за адреси.

Леся Українка

6. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ

13 січня 1903 р. Сан-Ремо 13. I 1903. Сан-Ремо

Бідненька моя Лідочко!

Сьогодні я отримала твою карточку і просто аж здивувалась. Ще давно писала мені дядина, що Міка був слабий на скарлатину і що вже видужав. Невже се ще досі наслідки її тягнуться?! Як тільки я отримала твою картку, так зараз побігла по Сан-Ремо за справками. Знайшла в одному знайомому домі досить порядні умови: дві хатки, пансіон для тебе (кофе, обід, five o'clock [3] і вечеря), молоко і яйця для Міки (а коли треба і можна йому, то і ще які додатки їди) — за 12 frs.[4] у день; коли візьмеш тільки одну хату, то на 1 fr. дешевше; світло, опал (тут дуже мало і рідко топлять) і прачка окроме (се, може, вийде 20—25 frs. на місяць extra [5]). Хазяйка

---

[1] Хай буде воля божа! (*лат.*). — *Ред.*
[2] Все вище (*лат.*).— *Ред.*
[3] Підвечірок (*англ.*).— *Ред.*
[4] Франків (*франц.*).— *Ред.*
[5] З перебільшенням (*лат.*).— *Ред.*

людина дуже порядна, вдова по докторі (Frau Dr. Rieth — читай Ріт), німка, має троє дівчаток, з них середня Микиних літ, а всі вже шкільного віку, так що ні крику, ні капризів не чути в домі, бо діти цілий день заняті, а крім того, виховані по-німецьки, то нікому не обридають. Сусідів по етажу нема ніяких, крім хазяйки. Коли що прийдеться платити extra за які додатки до пансіону, то з тебе хазяйка братиме не по готельних, а по звичайних цінах. Хатки не дуже великі (але більші, ніж, напр., були у Владаї!), чисті і, що дуже важно, на ю г, так що сонце гріє в них цілий день, вид на море (се тут далеко не скрізь є), коло хати маленький садок (але дуже маленький), публічна променада приморська дуже близько, власне, менше фешенебельна (менше модна чомусь), так що на неї можна не наряджатись, а ходити, хто коли, як і в чім хоче, через се, власне, там народ мало товчеться, а вид на море не гірший, ніж на парадній променаді, з тою різницею, що ся, непарадна, краще закрита від всяких вітрів і через те куди тепліша. Зрештою, ви ж би приходили раз у раз до нас, а в нас і море, і садок, і «простота нравов», так що й променади не треба.

Коли тобі знайдена від мене хата не сподобається, то, звісно, могтимеш собі пошукати ліпшої, тільки д е ш е в ш е н е з н а й д е ш, надто тепер, бо се ж саме сезон. Пансіон тут тільки в одному готелі 6 frs., але той готель мошенницький і рідко хто з нього без скандалу вибирається, в інших готелях-пансіонах ціна середня 7—10 frs. від людини (не від хати) і всякі extra — по г о т е л ь н и х цінах. В приватних домах скрізь в і д 6 frs. (і більше) від людини. Може, на старім городі й дешевше, але там жити дуже погано і місто брудне. До того ж я не знаю сім'ї, де могла б тобі порадити жити, а до незнайомих не рішаюсь здаватись, не порадившись з тобою, бо не можу за них відповідати, чи не одурять, — Сан-Ремо все ж курорт, а на курортах, вже звісно, всякого сорту народ квартири держить. Коли хочеш, можна в готелі устроїтись, але то вийде дорожче, буде менше спокою, більше англійської респектабельності за table d'hôte [1], сумніви щодо дезинфекції хати після твоїх prédecesseurs [2] та, може, і сусідство якого тяжко слабого.

---

[1] Стіл господаря (*англ.*).— *Ред.*
[2] Попередники (*франц.*).—*Ред.*

Що б ти не вибрала, то все менш як за 400 frs.[1] у місяць ти з Мікою не проживеш і то вже буде досить в обріз. Дешевше тут живуть люди, що наймають цілу віллу або цілий етаж і живуть цілою родиною або приймають квартирантів, але для того треба знати умови, не боятись клопоту і, головне, розщитувати поселитись надовше, інакше не оплатиться, бо прийдеться дещо затратити на перше обзаведення (хоч тут вілли мебльовані і навіть з посудою). Я от живу у родичів, і вони з мене абсолютно ніякого баришу не мають, а й то плачу коло 5 frs. в день, не рахуючи сюди різних extra (прачку і т. п.), — теж до 200 frs. більш-менш виходить.

Коли ти схочеш Мікине утримання зовсім виділити з пансіонної плати, то май на увазі, що молоко тут 30 с. літр, а яйця $1^1/_2$ fr. десяток та ще возня з усякими «примусами» на петролі, бензині чи спирті і через те порча воздуху в хаті, а все одно, окрім їди, треба ж платити за ліжко, приборку хати і т. п. таки як за двох, то економія вийде дуже невелика.

Я б могла прийняти Вас до себе, але до мене має приїхати Оксана (вже здорова), щоб уже зовсім наладити свою поправку, при тім я маю тільки одну хату, а Міка ж тепер такий grand monsieur[2], що, може, б і стіснявся з démoiselle[3], хоч і з родичкою. Більше ж хат вільних на нашій віллі нема, все родичі позаймали, та й ще наїдуть — он з Оксаною тьотя Єля збирається, а крім того, одна приятелька моєї хазяйки, може, приїде.

Я тобі ражу, коли взагалі можеш приїхати, зайняти дві хатки, а не одну, — вигідніше, а в ціні, як бачиш, мало різниці. Тут менше всього щитають за хату, навіть і то неважно, чи два ліжка, чи ліжко й софа, бо щитають білизну, приборку і пансіон від л ю д и н и.

Коли рішишся їхати, то напиши мені як можна скоріше, бо я обіщала тій докторші скоро дати відповідь, чи ти будеш у неї, чи ні, а то їй невигодно довго держати хати незанятими, хоч вона й радніша прийняти когось рекомендованого від мене, ніж невідомого з вулиці. Отож напиши, чи приїдеш, к о л и приїдеш, на скільки часу (приблизно) і чи згоджуєшся, щоб я найняла сю квартиру для тебе, а коли згоджуєшся, то чи дві, чи одну хату хочеш.

---

[1] Франків (*франц.*).— *Ред.*
[2] Великий пан (*франц.*).— *Ред.*
[3] Панянкою (*франц.*).— *Ред.*

Не знаю, що буде коштувати їзда з Софії сюди. Я знаю, що з Вени до С. -Ремо коштує 100 frs. II кл[асом] з одної особи, але з Софії ж не на Вену дорога?

Як будете їхати, то дайте мені телеграму з Мілана або з Генуї, я вийду Вас зустріти і «водворю». Старайтесь, щоб з Генуї виїхати в 12,40 дня, то будете тут в 5 пополудні, інакше ж приїдете пізно і я не зможу вас зустріти, бо вечорами не виходжу, та й вам буде невигідно вночі спроваджуватись на квартиру. Коли ж вийде, що приїдете поночі і ти схочеш спинитись в готелі, то найкраще заїзди в Hótel de Rome [1], там дешевше, 8—10 frs. пансіон з одного і недалеко від нас. А краще таки, щоб я вас зустріла, і то мені зовсім нетрудно, аби вдень.

Здається, я все написала, що треба? Коли що упустила, скажи, то допишу.

У нас зима стоїть тепла, менш +5° R вночі і +12° R вдень не буває, краще, ніж торік, дощу далеко менше, навіть вечорами рідко топимо, надто хто живе на юг, як я (на сонці буває +25° R).

Приїжджайте, мої меченца! [2] Ми постараємося, щоб вам було нескучно і нечужо. А мені вже ж буде лучче, як моя бідненька (чи все-таки товстенька? Може, й ні вже?) Лідочка буде тут навколо мене бігати, — бо сидіти не в її натурі, хоч там як! Заживем на славу, з'їхавшись з усіх сторін світу — la famille des boules vagabondes! [3]

Я справді тепер здорова (n'en déplaise à Nothnagel!) [4], тільки чогось не товщаю так, як минулої зими, а все стою в одній мірі і худіша, ніж торік; трохи нерви заважають, може, літні враження ще одливаються, але нічого особливого і важного нема; часом трошки покашляю, був один бронхіт (може, того й схудла), часом трошки рипне в грудях, температура чуть-чуточку підскочить, але все в «границах дозволенного». Потрошку берусь до роботи, mais je ne me tue pas[5]: chi va piano va sano equanto lontano... Dio lo sa e la conscienza mia [6].

---

[1] Отель де Ром («Римський готель») — *франц.— Ред.*

[2] Ведмежата (*болг.*).— *Ред.*

[3] Родина колобків (*франц.*).— *Ред.*

[4] Не у гнів Нотнагелю (*франц.*).— *Ред.*

[5] Але я не перевтомлююсь (*франц.*).— *Ред.*

[6] Тихше їдеш, далі станеш... То відомо богові й сумлінню (*італ.*).— *Ред.*

Ну, Лідочко моя, пора мені спать! А як приїдеш, тоді вже будемо базікати, скільки схочем і зможем. Менша мечка [1] нехай поправляється, бо сором так мучити «свою единственную родную мать», старша мечка нехай не обертається в закладку від книжки, а средня мечка (хто?) нехай заспокоїться і не журиться і буде більше товстенька, ніж бідненька.

Леся

7. ДО М. І. ПАВЛИКА

22 січня 1903 р. Сан-Ремо 22.I.1903. Сан-Ремо.

Шановний і дорогий друже!

Як мені жаль, як страшно жаль, що так вийшло з Вашими листами. Я не отримала з о в с і м Ваших двох реком[ендованих] листів, а третій, від 10.XII, отримала тільки с ь о г о д н і, і то випадком. Не ждучи зовсім листів poste restante [2] (мені здавалось, що я всім, і Вам теж, лишила свою адресу), я й не навідувалась до неї, а це сьогодні на пошті вже сам урядник, відправляючи мого рекомендованого листа, спитав, чи то не я тая signora Cossat [3], що їй вже здавна лежить лист на poste restante. Чому Ви не спитали у редакції «Вісника» моєї адреси, адже мені посилають його, то знають, і д. Гарматій теж знає?

Я не одрікаюсь, що винна, і я навіть так винна, що й сама собі пробачити не можу, хоч злої волі в тім не було, що я досі не написала до Вас. Отак, спочатку втома з дороги, потім робота, всякий клопіт, спішні листи, всяке нервове шарпання (єсть його доволі і в мене) одбивали мене, і все я щодень думала: от завтра напишу. Далі написала листа до de Gubernatis'a в справі дядькової італьянщини, сподівалась мати хутко відповідь та вже тоді написати Вам листа з якою приємною звісткою, щоб Ви на радощах простили мене за зволікання з листом. Тим часом de Gubernatis мовчить, хоч лист мій був реко-

[1] Ведмідь (*болг.*).— *Ред.*
[2] До запитання (*франц.*).— *Ред.*
[3] Сеньйора Косач (*італ.*).— *Ред.*

мендований і назад не вернувся (я послала на університет Римський), то, певне, він дійшов до рук. Ще й другу справу сподівалась я залагодити, власне з альманахом «Minerva». За 1902 р. його вже не було, і мені радили пождати до 1903 р., тим часом я оце недавно через тутешнього книгаря пренумерувала той альм[анах], а німецькі книгарі відповіли, що він зовсім сього року не вийшов. Книгар тутешній каже, що, може, по антикварнях ще є де «Minerva» з 1902 р. та що він не знає, яка може бути з нього користь і що ліпше спитати Вас, чого, власне, Вам у тім альманаху треба. Коли тільки адреси франц[узьких] та італ[ійських] вчених, то їх можна знайти у відповідних сьогорічних альманахах франц[узьких] та італ[ійських]. Напишіть, б[удь] л[аска], щоб я знала, чи вдаватись до антикварень, чи пошукати чогось нового.

Я, не отримавши Ваших «листищів» (найкраще, якби Ви знов прислали мені їх), не розумію гаразд, що там могло бути такого, за що б я могла образитись. У всякім разі запевняю Вас, що я не образилась би так, щоб замовкнути, а таки б обізвалась, бо коли Ви в чому несправедливо мене образили, то, значить, то було б непорозуміння, а я, Ви знаєте, не можу допустити між нами непорозумінь; якби ж Ви за що «поділом» вилаяли мене, то за що і ображатись?

Коли Ви ремствуєте на мене, що справа з дядьковою спадщиною не так іде, як би слід, то що ж я на те пораджу? Адже я казала дядині свою думку про віддавання дядькових паперів до Тов[ариства] (думку негативну), але ж не від мене залежить, віддати чи ні, і коли вона таки віддала, так що ж я можу зробити? Так само і про всі Ваші оправдання я їй, скільки могла, написала, і не моя вина, що вона заборонила мені писати їй виразно, а казала писати умовленими фразами, в які далеко не все можна було умістити, — може, вона не все зрозуміла, так в тім винна її конспіративність і моя незвичка до «езоповської мови».

Ви ж знаєте, що я не тільки не «вбивала клинів» між Вами і дядиною, але, навпаки, рада б їх витягти своїми руками, коли б тільки сила та зручність. І мене, і мою сестру (знайому Вашу) болить дуже, що дядина не знайшла способу порозумітися з Вами без помочі різних третіх осіб, та що ж можна зробити? Скажіть, я рада помогти, аби знала як.

З фольклорними матеріалами мій проект такий: коли вже таке сплелося з усіх сторін недовір'я, то може б, для всіх було вигідніше назначити над фольк[лорними] мат[еріалами] якого куратора, зовсім стороннього всім партіям, що мав би тримати у себе ті матеріали, давати їх Вам частками для використання, а Ви б, в міру використання, вертали б їх знов йому. Се, звісно, марудно, і далеко простіше було б дати їх просто Вам, та що ж, коли Вас гризуть і скубуть, то треба якось з тим рахуватись. Той куратор мав би бути заступником родини Др[агоманова], і папери, таким способом, лишились би в тій родині, не переходячи в руки жадних товариств. На такого куратора я б радила мого товариша і побратима в Празі (звісно, коли він згодиться), бо чоловік львівським «раздорам» сторонній, а родині Д[рагоманова] прихильний і має її довір'я.

За місяць, може, приїде сюди Ліда — Міка хворий на наслідки тяжкої скарлатини, і лікарі шлють сюди — я можу попросити її взяти з собою ті матеріали і вже сама пошлю їх, кому врадите, а дещо, коли тямитиму, може, і сама зможу спорудити? Списатись про це все, я гадаю, Вам ближче, бо з Праги і з Києва ближче до Львова, ніж до Сан-Ремо. Коли хочете, я можу написати до дядини листа в сій справі, а Ви знайдіть спосіб доручити його їй не поштою, хоч не знаю, чому б Вам не написати до неї. Я б написала і тепер, та, може, мій проект Ви відкинете, то й лист тоді не здасться, а я мушу тепер, надто сей тиждень, економізувати силу й час, бо маю масу наглої роботи і листів, а здоров'я, як на те, погіршало, і я починаю чути велику втому, а се мені зовсім не рекомендується. Поки і я, і Ліда будемо тут, то можна й так: ми посилатимемо Вам частки матеріалу, а Ви їх в міру використання посилатимете Іванові в С[офію]; призначіть, якими ратами (чи порціями) маємо їх посилати, через які періоди часу і що, власне, та в якому порядку Вам потрібне (щоб не було задержки і гаяння часу). Все ж до літа, хоч би й з кураторами не вийшло нічого, буде хоч що-небудь зроблене, а там я, на поворіт звідси, вступлю до Вас, врадимо щось виразне, і я вже буду агітувати коло дядини, щоб якось забезпечити сю справу. Коли ж врадиться щось певне до мого повороту звідси, то я можу і сама привезти матеріали, кому буде призначено.

Більш, тим часом, я, далебі, не знаю, що порадити. Напишіть, як Ви на мою пораду дивитесь, то я зараз же пороблю «відповідні кроки».

Знаєте, хоч воно сумно, отой весь хаос нещирості земляків, про який Ви пишете, та мене він не так уже вражає, може, тим, що мені ті всі люди досить далекі, а найбільше тим, що я собі думаю: все минеться, одна правда зостанеться. По дядькові лишилось стільки писаної і друкованої правди, що її ніякі професорські навмисні помилки не затруть. Якщо справді «культ Др[агоманова]» став уже такий міцний, так можна усім тим «тонким політикам» сказати: не трать, куме, сили, спускайся на дно.

А Вашу замітку чому не спробуєте дати до «Мол[одої] Укр[аїни]»? Я гадаю, там би надрукували.

Ну, простіть, не гнівайтесь, коли й є за що, на мене та. напишіть хутенько, а я, далебі, відповідатиму точно. Ваші листи взагалі ховаю і привезу Вам всі.

Л. У

8. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

23 січня 1903 р. Сан-Ремо 23/I 1903

Giglio mio!

Спасибі за «настоящого» листа. А чого-то Ліль захрип? Ей! Правда, ліпше, що ти не їхала нікуди на свята, тільки не треба ж і в Петербурзі «передавати куті меду» з роботою. Giglio мусить набиратися сили, а не розтрачувати, адже учіння то l'antichambre de la vie [1]. Я маюся нічого собі, тільки часом нерви гризуть і не дають спати. Знайди в Петербурзі «Киевскую старину» № 9, 10, 11, прочитай «В поисках новой красоты», — я тепер огризаюсь на запічки сеї статті, бо вони мене обурили не тільки з особистого погляду. Через те пишу якнайменше листів, щоб не томитись. Не можу сказати, щоб полеміка впливала на нерви корисно, але «з'їсти і облизнутись» ще некорисніше і для нервів, і для всього. Що вже! «Назвался груздем, полезай в кузов!» Коли тьотя Саша ще з тобою, поцілуй її, я їй напишу, як

---

[1] Передпокій життя (*франц.*).— *Ред.*

управлюся з халепою. Твоїм товаришкам мій привіт. Baci e saluti al Giglio d'oro [1]. Дивуюсь, чом квітки не дійшли. Невже вкрадено?

Л.

9. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

24 січня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo, Villa Natalia,
Corso Cavallotti, 24/I 1903

Хтось комусь карточку пише, бо на листи не має часу. Хтось дає одсіч Єфремову за когось, і ще за когось, і за прапор модернізму (так, як х т о с ь розуміє модернізм). Хтось хоче в полеміці витримати тон echt ritterlich [2], щоб відбивав від Gemeinheits [3] тону Єфремова, і сподівається, що се вдасться. Хтось лаятись по-бурсацьки не вміє, так хоче вийти на чисту арену, як Ritter wohlbewaffnet, Ritter von dem heiligen Geist [4], і кликатиме все лицарство під чесний прапор. Коли «Киевская старина» не прийме моєї відповіді, то я собі знайду пристановище,— тим гірше буде для них і тим ширша арена для мене. Але перше подамся до «Киевской старины», щоб не казали, ніби я не хотіла в «своїй хаті» відповідати. Не дуже комусь добра на нерви та полеміка, та що робити? Хтосічок може мовчати, коли хоче, бо він виключно белетрист, але Єфремов зачепив мене як критика і як публіциста, то мені мовчати не випадає. А хтосічок нехай буде спокійний і нехай прочитає собі «Bergidylle» Heine [5] (остатню частину): «Tausend Ritter wohlbewaffnet...» [6] Нехай буде ясний і спокійний, як сьогодні море. Родичам і братам мій привіт і дяка за спогади.

Хтось

---

[1] Поцілунки і привіти золотій Лілеї (*італ.*).— ***Ред.***
[2] Наскрізь рицарський (*нім*).— ***Ред.***
[3] Грубощі, пошлості (*нім*).—***Ред.***
[4] Добре озброєний лицар, лицар святого духа (*нім.*).— ***Ред.***
[5] «Гірську ідилію» Гейне (*нім.*).— ***Ред.***
[6] «Тисяча добре озброєних лицарів ...» (*нім.*).— ***Ред.***

10. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

27 січня 1903 р. Сан-Ремо 27/I 1903

Люба мамочко!

Спасибі тобі за бандерольку з статтею Людиною і моїми книжечками. Подякуй від мене Людю за авторський дарунок, та я й сама їй картку напишу. Стаття робить враження трохи поспішної роботи, а може, то цензурні пропуски винні, що деякі уступи з'являються дуже зненацька (хоч би і самий остатній). Зрештою, мені не випадає критикувати її.

Чому ж ти, мамочко, не зробила тих поправок і пропусків у збірничку, що я тебе просила після твоєї критики? Чи не можна було? Тепер мені се дуже прикро, і я вже не знаю, як тому порадити. Чудно якось писати на саму себе «опровержение», а, певне, прийдеться. Як ти радиш? Може, обійти просто: сказати, що в передмові «случайно пропущены слова»: після «від сільських дітей» — мало ще бути «і від моєї родини». Можна се надрукувати на смужечці і вклеїти ті смужечки в примірники. Як думаєш? А як з помітками під «Воскресенієм» і «Мишами» і т. д. зробити, то не знаю, хіба, може, ти надрукуй свою поправку, наприклад, в «Киевской старине?» Як врадиш, так і зроби. Тільки мені вже прикро, щоб так зоставалось. Ото тільки як же з «Обществом Волыни» буде, коли і не волинські матеріали об'являться? У всякім разі, смужечку варто б зробити.

Ну, мамочко, оце ж я, як бачиш, таки одгризнулась на Єфремова — не стерпіло серце, та таки й не випадало терпіти. Багато видержки мене коштувало, щоб не впасти в сарказм і не почати й собі язвить, та я постаралась того не робити. Я хочу, щоб моя відповідь одбивала своїм спокійним, навіть «рицарським» тоном від тої дикої бурсаччини. Якби я не була зачеплена там особисто, то я б так дуже не церемонилась, але тепер не хочу бути тим «Юпітером, що сердиться». Через те я, між іншим, пожертвувала порівнянням статті Єфремова з «Вавилонским столпотворением», хоч се напрошувалось само собою, і з ямою, повною «жупелу», куди звалені всі, хто тільки носив «декадентську» причоску або «модні барви», а заодно вже й той, хто на їх дивився. Не сказала і того, що в статті Єфремова панує «смешение языков» (Михайловського, З. Венгерової, М. Нордау і Гілярова), що не-

відомо, чому він піддався одним авторитетам, навіть таким, як третьосортний філософ Нордау і рівного ж розбору критик Венгерова, а не згадав навіть Толстого (хоч то було б навіть на руку для лайки!). Залишила і те, що неможливо ж критикувати «непереводимых» символістів по перекладах та по уривках супротивних оцінок, що треба знати мову «непереводимых», коли вже братись про них трактувати. І що галичани не можуть залежати від французів, бо не знають їх так само, як і Єфремов. Може, ти це все утилізуєш в своїй відповіді? Я ще й через те не чіпала сього, що справді не можу писати тепер основного розбору тії вавілонщини, довго се дуже, боюся втоми і жалую часу на довгу і безплатну російську роботу. Я не знаю, чи прийме «Киевская старина» мою замітку, бо хоч ні один журнал за «письма в редакцию» не відповідає, та «Киевская старина» не раз уже показувала надмір галантереї до своїх співробітників, не даючи проти них нікому голосу у себе. Все-таки я прошу тебе подати мою замітку таки до «Киевской старины» перше, бо я б хотіла, щоб мене та сама публіка почула і щоб не було докору, ніби я гордую «своєю хатою». Замітка ся в друку займе, може, 10 стор., не більше; так, може б, ти її сама в редакції прочитала, і нехай зараз скажуть, чи приймуть, чи ні, коли ж ні, то пошли її у «Мир божий» (Петербург, Разъезжая, 7), краще давши раніш кому переписати (і один примірник зостав у себе, на всякий случай) і, звісно, змінивши ймення редакції в першій стрічці. Коли ж і «Мир божий» не прийме, то я знайду інше пристанище, а так справи не лишу. Так і скажи «Киевской старине», що надруковано в с е о д н о буде, а їй з того слави не буде, що заткне рота «другій стороні». Тільки, прошу тебе дуже, не загай сії замітки, мені в а ж н о, щоб вона була якнайшвидше надрукована. Тепер напишу тобі уваги свої про хаотичну статтю, як ти хотіла. Стаття настільки нескладна, що кому я давала її читати, не міг з нею справитись, а врешті сказав: «Ну, если ваша малор[оссийская] литература такова, так не лучше ли ее и вовсе бросить!» От яку рекламу вона робить в с і й нашій літературі. Чи знайшов би Єфремов т а к і наслідки своєї роботи «полезными» чи «вредными»? Я буду свої уваги писати теж в хаотичному порядку, так, як я їх на полях писала, — приводити в систему було б довго.

Отже, «Символизм, и л и декадентство» не можна казати, бо то не все одно. Ібсен і Б'єрнстьєрн, наприклад, символісти, але н е декаденти, а, наприклад, Мапассан і Чехов по настрою і філософії декаденти, але н е символісти. Символізм і декадентство іменно «в последнее время» вже в и й ш л и з моди, принаймні у Франції тепер в моді «простота добродетели», Метерлінк навіть змінив цілком свою maniére d'écrire [1], а чільніші поети-декаденти (Verlaine, Rimbaud [2]) повмирали, з нових Régnier [3] кинувся в класицизм, Verhaeren [4] в демократичний ідеалізм, а решта не знає, на яку ступить. Замість «Вавілонської магії» тепер пишуть наслідування «Саламбо» (наприклад, «Les vierges de Syracuses» [5], автора забула, або «Aphrodite» Pierre Louys'a [6]). Декадентство пішло не з «кабачка» і «гідропатів», що б там не говорили російські критики слідом за Taillade [7] (очевидно, він зо злості на своїх товаришів се сплів), а слідом за ними і Єфремов; воно пішло з Бодлера, з його «Fleurs du mal» і «Petits poèmes en prose» [8] (хоч Бодлер і сміявся потім з своїх учеників, але то нічого не значить), з реакції натуралізму, з загальної втоми часів Панами і всякого національного сорому Франції, коли одні кинулись в rosserie [9], другі в філософію регресу (див. Villiers de l'Isle-Adam, «La décadence des races latines» [10] і «Thaïs» Pierre Louys'a [11]), треті у мрії. Форма символістична прийшла з півночі, з Норвегії. «Декадентські» моди в одежі і т. і., властиво, трохи змінені моди директорії, з наслідуванням (грубим) помпейських, а часом єгипетських барв, отже, н о в о г о в них мало. Декадентами називали себе люди не для «презрения к критике», а всерйоз, власне, через «теорию регресса», бо справді були і п е р е к о н а н і декаденти: вони вважали (як і любий Єфремову М. Нордау!), що світ н е м и н у ч е йде на «вырождение» і що мудрий той,

[1] Манеру писати (*франц.*).— *Ред.*
[2] Верлен, Рембо (*франц.*).— *Ред.*
[3] Раньє (*франц.*).— *Ред.*
[4] Верхарн (*франц.*).— *Ред.*
[5] «Сіракузькі діви» (*франц.*).— *Ред.*
[6] «Афродіта» П'єра Луїса (*франц.*).— *Ред.*
[7] Тальядом (*франц.*).— *Ред.*
[8] «Квітів зла» і «Маленьких поем у прозі» (*франц.*).— *Ред.*
[9] Бруд, свинство (*франц.*).— *Ред.*
[10] Вільє де Ліль Адан, «Занепад латинських рас» (*франц.*).— *Ред.*
[11] «Таїс» П'єра Луїса (*франц.*).— *Ред.*

хто не змагається з неминучим, а утилізує його хоч для поезії. Верлен був дуже щирий поет і таки справжній поет, хоч вдача його, а через те й поезія, була протеївська по змінливості і значно психопатична, — але що може зробити поет, окрім того, що бути щирим? Верлен не був квієтистом, його, як і Бодлера, захоплювали і моральні, і соціальні питання, тільки він довго ні на чому спинитись не міг. Так само і Rimbaud. Бійка (з уголовщиною) Верлена і Рембо належить цілком до психіатрії, а не до літературної критики, бо в критиці такі епізоди приймають характер «сплетни», і Єфремову сором тим займатись.

Символізм і декадентство де в чому с л у ч а й н о зійшлись. Зрештою, в чистому виді символізм — логічна неможливість, і на ньому ні один небожевільний письмовець не втримався. «Нет предела человеческой глупости», але що з того? Quand on est bête c'est pour toujours [1], се і на даній статті видко, та хто ж з того винен? «Специальные сочинения» по французькій літературі слід би перш усього шукати у самих таки французів, так усі люди беруться до діла, коли добросовісно. Хто сказав Єфремову , що натуралізм був індиферентним «к вопросам общественно-политической жизни?» А «Germinal», «Assommoir», «Débâcle», «Paris», «Rome» ets? [2] Мораль у натуралістів була — мораль позитивізму. Золя кається «в о т р и ц а н и и и д е а л а», а не в індиферентизмі і не в безпринципності (можна мати принципи, т[ак] зв[ані] «правила», і не мати ідеалу), — принцип же був: шукати ф а к т и ч н о ї правди і на ній все будувати. Смішно, що Єфремов так бере всерйоз Тальяда! Коли у нас н е м а п р и ч и н для чужоземних напрямів, то чого ж «копья ломать?» Нема причин, не буде й наслідків! Побавляться люди та й покинуть, як всяку моду. «Флаг литературных вопросов» вимагає обережності, власне, найбільше при наших умовах, інакше виходить «в мутной воде рыбу ловить». Єфремов бере на себе роль «судии во Израиле» — «укрепляя, ниспровергая»,— куди ж пак! Паскудна приказка: «Не выносить сор из избы!» А куди ж його виносити? «В избу», чи що? Та все ж, коли так, то не треба ж його ще більше наносити в хату знадвору, а то хата «забезднится». Хто Єфремову сказав,

---

[1] Як хто вже дурний, то це назавжди (*франц.*).— *Ред.*

[2] «Жермінальь», «Пастка», «Розгром», «Париж», «Рим» і т. ін. (*франц.*).— *Ред.*

що літературні школи — то «вопросы домашнего свойства», а не інтернаціональні? «Отрицается от Галичины и всех дел ея», а тут же «продернул» і буковинку, і галичан,— користуючись, певне, тим, що нема «правильных сношений и умственного обмена». Коли «не может быть и речи о выработке правильными путями критики», так про що ж і толкувати? Занадто він впевняється на «случайность». Де він бачив «планомерность в чередовании направлений» — хіба люди ставили собі планом: оце у нас романтизм, а потім буде натуралізм, а потім новоромантизм і т. п.? Es kam ja von selbst! [1] Реалізм і романтизм єднаються в лиці одного автора на тисячі прикладів у всіх літературах, і се зовсім законне єднання. Навіть Золя винуватять в романтизмі, так що вже! А В. Гюго хіба не реаліст в половині своїх «Misérables» [2], наприклад? Що за «тихий и отдаленный уголок», звідки така маниловщина? «Не без польского и немецкого, по всей вероятности, влияния», — якби не був невігласом в польській і німецькій літературах, то знав би, що молоді галичани цілком з головою від них залежать. Кобринська і Кобилянська «выступили на литературное поприще» далеко не «в последние годы» і навіть не в «последнее десятилетие». Про «Живі струни» я вже зробила примітку. Як не було натуралізму — а Нечуй, а Франко? Сумбур його доказів і нападів на мене я, сподіваюсь, уже доказала.

На дальші глави примітки пришлю згодом, а то лист і так довгий. Треба ж і про що інше. Писала мені Кобилянська, що її болить, чому, власне, з України так вдарено на неї. Вона Україну любить і сподівалася звідти ліпшого слова. Пише, що мала від Миші листа, що глибоко її зрушив; дякує «сестрам-українкам» за привіт, тільки не знає, до кого особисто з подякою вдатись; каже, що матиме собі за велику честь, коли ти обізвешся про неї в літературі; пише, що німці соціал-демократи дуже прихильні до неї, не у гнів будь добродію Єфремову! Так-то!

Що ж там мій збірник в цензурі? Чи не пора присилати «Італьянську поему?» Я б хотіла, щоб мій «Ответ»

[1] Це вийшло само собою (*нім.*).— *Ред.*
[2] «Знедолених» (*франц.*).— *Ред.*

вийшов раніше збірника, бо такі сплетні Єфремова йому (збірнику) кепська реклама. Je veux qu'on sache á quoi s'en tenir [1].

Проклятий «Мир божий» мовчить, і я не знаю, чи думає він друкувати замовлену від нього ж самого мою статтю про Конопніцьку. Попрошу Лілю довідатись.

Єфремов і С° просили у мене вірші до збірника в пам'ять Котляревського (прийшла коза до воза! Бояться, що їх критики з'їдять, коли вони «декадентку зловредную» пропустять!), я їм вірші послала, нехай знають моє лицарство. Зрештою, при українських умовах нема можливості бути пуританкою в виборі фірм. Єфремов,— як то кажуть, «знает кошка, чье мясо съела»,— запрошуючи, пише: «Сподіваюсь, що не відмовите, бо се ж не моя особиста справа, а загальноукраїнська», ото ж і є, що в загальноукраїнській справі вони без нас, «антиобщественных», обійтись не можуть! Не дав біг свині ріг! Так і нашим «Катонам та Ціцеронам» біг не дав такого «пустяка», як літературна здатність.

Чи ти не чула, що думає «Киевская старина» робити з нарисом Кобилянської «За готар»? Кобилянська не думає його одбирати (теж з «лицарства»), але я думаю, що «Киевская старина» повинна б сама щось певного зважити і не загнічувати рукописі людині, що живе з літературної праці, бо се ж просто етично не випадає так робити господарям «своєї хати»,— дійсно, від таких господарів не то в Німеччину, а й в Туреччину підеш! Се питання не від Кобилянської йде, вона нічого не питає, а від мене,— як друг Кобилянської, я вважаю себе вправі боронити її інтересів. Редакція ще при мені обіцяла «в найближчому № помістити» — скільки вже тих «найближчих» було з того часу? Я не розумію такого відношення і до людей, і до власних слів. Мають повне право не прийняти, але з якої ж речі водити, як цуцика, людину, поважану навіть і в «чужих хатах»? Коли ти не пришлеш мені їх відповіді, то я сама напишу в редакцію.

Ну, годі вже того! Як там у нас? Чи Оксана ще «по тім боці», чи вже виїхала? Що робиться у нас дома і в Києві взагалі? У нас минулого тижня був сильний холод (+3° R щорано, а вночі, здається, і приморозки

---

[1] Я хочу, щоб знали, чого дотримуватися (*франц.*).— *Ред.*

були!). Я по двічі на день у грубці палила. Люди слабували на інфлуенцу. Наші господарі теж були хворі. Я трошки поскрипіла, але мало, і тепер цілком здорова і благополучна. Не можу сказати, щоб полеміка була добра на нерви, та що ж робити,— від того і в печі не замажешся. Зрештою, як одгризлася, то і нерви поправились. Тепер у нас знов райська погода, а з нею все на світі ліпшим здається.

Хотіла б я знати, чи отримались мої квітки вам і Раді? Ліля писала, що не отримала. А от петербурзькі Косачі отримали квітки від Наташі звідси ще давним-давно, на святий вечір. Як твоя робота про колядки? Як буде надрукована, то, дуже прошу, пришли мені. Ну, бувай здорова, мамочко моя, цілую тебе, і папу, і Микуньку з Дроздиком, як їх діла?

Твоя *Леся*

Може, схочеш роздивитись «новітні напрямки» у французькій літературі, то варто прочитати, окрім Huysmans, Villiers de L'Isle-Adam i Pierre Louys, ще Maeterlinck, «Le trèsor des humbles», «Le livre de la mort et de la pitié»», «La sagesse», «Le silence» [1], звернути увагу на Rosny [2] (надто роман «La Charpente» [3]) і на Ed. Rod [4] (наприклад, роман «Au milieu du chemin» [5]). До «магів» належить Sar Péladan [6] (ром[ани] «Androgynes», «Bilitis», «Gynandres» etc.) [7].

11. ДО РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Перед 29 січня 1903 р. Сан-Ремо

Прошу многоуважаемую редакцию дать место следующему разъяснению.

Г[осподин] М. Славинский в своей рецензии на «Вик» (см. «Мир божий», кн. XI, 1902 г., стр. 98—100,

[1] Гюїсманса, Вільє де Ліля Адана і П'єра Луїса, ще Метерлінка «Скарб смиренних», «Книга смерті і милосердя», «Мудрість», «Мовчання» (*франц*.).— *Ред.*

[2] Роні (*франц*.).— *Ред.*

[3] «Риштування» (*франц*.).— *Ред.*

[4] Ед. Род (*франц*.).— *Ред.*

[5] «Посередині дороги» (*франц*.).— *Ред.*

[6] Сар Пеладан (*франц*.).— *Ред.*

[7] «Гермафродити», «Білітіс», «Двоснасті» тощо (*франц*.).— *Ред.*

библиограф[ическое] отд[еление]) упрекнул, между прочим, в том издателей этого сборника, что они не поместили моей биографии и не раскрыли моего псевдонима. Считаю своим долгом довести до сведения всех, кто присоединяется к этому упреку, что в пробеле виноваты не издатели, а я сама, если уж называть это виной.

Прошу издания, перепечатавшие упрек, перепечатать и это пояснение.

Леся Украинка

12. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

29 січня 1903 р. Сан-Ремо 29. I. 1903

Люба мамочко!

Я забула пояснити, що в моїй замітці місця, відчеркнені олівцем, можна виключити, якби замітка була признана занадто довгою, але більше я нічого не згоджуюсь виключати і прошу редакцію не робити ніяких «поправок», бо це не стаття звичайна, «письмо в редакцію». Я цитату з Делле Граціє не приклеїла, бо, може, вона не придасться; коли «довгість» не завадить, то приклей, а коли то не прийдеться, то відішли мені. Я буду хутко писати статтю до «Мира божьего» про Делле Граціє, то мені придасться.

Я не пам'ятаю, як ти хотіла: чи треба тобі назад прислати статтю Єфремова, ніяк не можу найти твого листа, що відноситься до сього. Напиши, коли треба, то відішлю.

У нас сі два дні нічого нового не сталося, хіба що весна почалася: засівають город і поливають завзято, у нас і в наших сусідок, французьких монашок.

Я ще забула тобі написати: я начитала у «Віснику», що видавцям «Віку» докоряють (між іншим, Славинський у «Мире божьем») за непоміщення моєї і твоєї біографії і за нерозкриття наших псевдонімів. Я не знаю, як ти до того відносишся, але я за саму себе (не згадуючи нічого про тебе) послала коротеньку заміточку до «Вісника», «Мира божьего» і «Киевской старины», що я сама не хотіла уміщення біографії і розкриття псевдоніма без жадних дальших роз'ясненнів, як і чого то сталося, бо думаю, що всю історію виволікати на світ не варто, та я й не знаю гаразд її деталів. Зробила я це тим, що мені тепер надто не хочеться, аби за мене в чім би то не було відповідали видавці «Віку», — я стою на пункті п е д а г о г і ч н о ї

коректності щодо них, власне, це тим більше, що, певне, прийдеться прилюдно і виразно ворогувати з ними. Та й справді ж, самий факт неуміщення біографії і т. п. залежав не від їх. Може, тобі неприємно, що я се зробила, але я іншого виходу для себе не бачила, а тебе, я думаю, то нічим не обов'язує, бо я тільки про себе в замітці споминала, а про тебе не згадувала нічого. Не послала ж раніше замітки тобі через те, що у Львів і Петербург кружно і довго було б, а вже й так часу багато минуло, а в «Киевской старине» текст замітки той самий, що і в «Мире божьем», то ти можеш собі там побачити і додати що, коли схочеш, від себе за своїм підписом. Мені приємніше було почувати, що я нічогісінько, навіть формально, не винна видавцям «Віку», таким способом я маю цілком вільні руки в разі дальшої «війни».

Не посилаю тепер дальших приміток до статті Єфремова, бо сьогодні не маю часу їх писати, зібралося кілька листів пильних та й інша робота є. Але хутко надішлю. Обридають уже мені потроху ці звади, та що робити?

Чом то ви всі покинули мені писати, а так тільки самими карточками та бандерольками розмовляєте? Я не кажу, мені і те миле, а тільки вже хочеться «довшого слова».

Цілую тебе міцно, моя мамочко, пиши мені довше слово.

Твоя Леся

13. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

29 січня 1903 р. Сан-Ремо 29/I 1903

Giglio mio!

Коли маєш час, зайди в редакцію «Мира божьего» (Разъезжая, 7) і справся, чи отримали там мою статтю про М. Конопніцьку, послану ще в початку декабря. Боюся, що пропала, бо не маю ні відповіді, ні журналу. Статтю вони мені з а м о в и л и, то повинні ж хоч відповісти. Я здорова, тільки чогось не гладшаю більше. Про Оксану щось уже нема чутки, чи їде, чи ні.

Напишу хутко, а тепер baci e saluti piccolina mia [1].

Л.

[1] Привіти й поцілунки моїй крихті (*італ.*).— *Ред.*

14. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

7 лютого 1903 р. Сан-Ремо 7/II 1903

Люба мамочко!

Прости, що я не прислала одкритки, як ти хотіла, та я знаю, що ти, властиво, не любиш одкриток, і думала вчора ж таки (зараз) відповісти листом на листа. Тим часом перешкодила деяка робота і візита молодого Беренштама (Владимира) з жінкою. Молодий пан, їздячи по Європі, познайомився в Мюнхені з моїми кузенами, дістав від них мою адресу і пораду познайомитись, а тут жінка його вже й так була знайома, то він, не гаючись, другого дня по приїзді і прийшов. Симпатичний панок і по своїй діяльності інтересний, інтересніший від жінки (хоч і вона нічого собі пані, але нічого визначного нема). Обіцяв Беренштам нап'ясти за мене редакцію «Мира божьего», що вона воловодить мене і не каже, чи буде друкувати послану їй (замовлену від неї) статтю, чи ні, запевняє, що на його запит мусять зараз відповісти, навіть, якби потребував, то й телеграмою. Ну, та нехай хоч і листом, аби відповіли. Не люблю воловодіння! Сьогодні я збираюсь піти до Беренштама, то там разом і листа того напишемо.

Чого тьотя Єля і Оксана так уже іменно німецьким карнавалом інтересуються, адже італьянський більшу славу має з своїми getti dei fiori [1]. Зрештою, може, вони ще й італьянський захоплять, як звинуться хутенько,— тут карнавал триватиме від 18 по 24 февраля (нового стилю), а в марті будуть regate (гонки яхт).

Я не бачу ні біди, ні небезпечності, «непевності» в тім, що Оксанина «жизнерадость» стала «надто вже велика» — в 20 літ то ніколи не може бути надто, а тільки нормально, треба тільки, правда, щоб Оксана впорядковано їла і спала, а радість не завадить. Їсти ж і спати буде Оксана тут сама собою правильно, бо інакше тут ніхто не може: їсти інакше, як «правильно», не дають ні у Садовських, ні в отелях, а сидіти пізно не буде з ким і при чому, бо ми всі лягаємо рано і гасимо електричне світло. «По Ніццах» не наїздиться багато: як поїде раз, то й слава богу, бо от я то й ні разу за $1^1/_2$ зими не була. Але варто

---

[1] Боями квітів (*італ.*).—*Ред.*

б таки раз поїхати, «для познания». Я буду Оксану глядіти, скільки мога, бо я ж не менше інтересуюся її здоров'ям, ніж ви всі, — і я ж таки їй «не совсем чужая», а до того ж досить близько бачила її хворобу, щоб на весь вік «опаски» набратись. Скоріш є небезпечність, що я обридатиму їй з тим глядінням. Ну, та вже якось погодимось. Аж мені шкода, що мандрівниці так ще нехутко до Сан-Ремо доб'ються: тут така «олімпійська» погода, як ще, здається, не було сеї зими, відколи я тут. Ото в январі побув холод тижнів $1^1/_2$, потім трошки дощу перепало, а се з початку февраля вже й весна настала, з фіалками та анемонами, як годиться. Якось ми їздили човном російський військовий крейсер оглядати (нам всі крейсери потрібні!), то навіть Путя не боялась, таке було тихе море, — Путя навіть пожалувала, «чого так мало» прийшлось їхати! А торік das war etwas [1] при такій візиті па броненосець «Dandolo»! [2] Сей російський крейсер «Баян» збудований був у Тулоні, а тепер його ведуть в Чорне море [...].

Як же ти вважаєш мою відповідь Єфремову? Вона не зовсім так написана, як ти радиш. З а н а д т о звертати увагу на ті «игривости» мені здалось не варт, і я збула їх кількома стрічками. Про символістів я таки, певне, напишу, коли буде сила й час, може, не в формі відповіді Єфремову, бо так, може, російські журнали не приймуть за плату, а безплатно я таки не хочу тратити с т і л ь к и праці в російській мові, скільки її треба на д о б р у одсіч — не тільки Єфремову, а в с і м в з а г а л і антимодерністам, «духа не разумеющим»: для того треба потривожити тіні старих романтиків і Бодлера з Верленом, простудіювати Метерлінка, веристів і визначити роль Мопассана яко п о в о р о т н о г о пункту в і д натуралізму до нових напрямів. Далі провести виразну антитезу німецького і французького новоромантизму і навіть порівняти берлінські літературні «кабачки» з такими ж «кабачками Латинського кварталу», посередині між Францією і Німеччиною поставити польську модерну (chef [3] — Пшибишевський), а в пряму залежність від Пшибишевського—Крушельницького і С°, виразно одрізнивши од них Кобилянську і вказавши вплив на неї

---

[1] Це було щось жахливе (*нім.*).— *Ред.*
[2] «Дандоло» (*італ.*).— *Ред.*
[3] Голова (*франц.*).— *Ред.*

Якобсена і данців, про яких я ще сама не додумалась в моїй статті в «Жизни». Як бачиш, треба «викопати колодязь», та що ж, коли інакше не можна потопити супротивную силу. Щó я могла дати відром, то дала тепер. «Не стушовувати» різкості тону я не могла: я все стою на «рицарському» пункті, я можу в літературі або тримати призвоїто-бойовий тон, або мовчати, а лаятись не хочу з поваги до «духа святого», котрого лицарем хочу бути, so hilf mir, meine Göttin [1]. Брехню різкістю не подолаєш, а тільки виказом правди. Найгірше я боялась, щоб моя розмова з Єфремовим не подобала на базарний діалог: «Ти дурна!» — «Ти сам дурень». А там, де зачеплена о с о б а, не тільки ш к о л а, там се легко може трапитись і тим більше треба стерегтись. Нехай краще буде exagération [2] в сторону «лицарства», ніж «пошлості», — коли вибирати з двох, то я вже волю бути Дон-Кіхотом, ніж Санчо Панса, бо так мені більше по натурі, та й навіть по фігурі.

По-моєму, діло взагалі не в ворогуванні з Єфремовим і С^{0}, — чим менше буде о с о б и с т о г о ворогування, тим краще[...], а щодо «війни д у х у», то я згідна з тобою: pas de grâce, pas de quartier! [3] І, здається, я так і поступаю, принаймні с в і д о м о я т а к хочу поступати.

Ну, бувай здорова! Пора снідати та йти гулять. Я здорова і благополучна. Всі вам кланяються. Міцно цілую тебе, папу, Микуньку і Гусика. Und sei mir gegrüsst im Namen des heiligen Geistes! [4]

Твоя *Леся*

P. S. Дуже прошу прислати колядки.

15. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

10 лютого 1903 р. Сан-Ремо 10/II 1903

Лілеєнько моя!

Не хотілось би мені тебе клопотать, та мушу. Тільки що отримала листа від Богдановича з «Мира божьего», що моя стаття «не подходит к типу статей, печатаемых

---

[1] Так допоможи мені, моя богине (*нім.*).— *Ред.*
[2] Перебільшення (*франц.*).— *Ред.*
[3] Ніякої ласки, ніякої пощади! (*франц.*).— *Ред.*
[4] Поздоровляю тебе в ім'я святого духа! (*нім.*)— *Ред.*

в нашем журнале». Ну, се то ще не біда, а шкода, чом вони мені того одразу не сказали, тільки аж через два місяці, коли вже стаття, може, втратила свій raison d'être [1]. Та все ж хочеться попробувати пристроїти її, шкода роботи! Так будь ласкава, Лілеєнько, піди і забери сама ту статтю в редакції,— я писала секретарю «Мира божьего» Екатерине Николаевне Нелидовой, що ти прийдеш, по моїй просьбі, забрати мою роботу. Потім, якби тобі був час, може б, ти могла піти до Пипіна і предложити статтю для «Вестника Европы» (мотивуючи запізнення «юбілейної» статті моїм нездоров'ям, просторами між Сан-Ремо і Петербургом і твоєю запятостю, бо казати, що «Мир божий» забракував її, то кепська реклама! На рукописі надпиши мою адресу, імення і прізвисько). Попроси його, щоб статтю с к о р і ш п р о ч и т а л и і, в разі непридатності, вернули тобі. Коли не приймуть і вернуть, попробуй, уже «на авось», послати в «Русское богатство» або в «Русскую мысль» (в «Русской мысли», може, скоріш приймуть, бо там польською літературою найбільш інтересуються), а як і там не вдасться, ну, то, значить, туди їй і дорога! Я сама тямлю вади сеї статті, та, сидячи в Сан-Ремо, я не могла їх поправити і не зможу (бо тут матеріалів брак), а все ж в ній може знайтись дещо цікаве для російської публіки, то нехай би була надрукована, коли можливо. Я вже не кажу про те, що се робота ще й для зарібку, і мені шкода, щоб положені на неї час і сила пропали дарма. Отож і хотілось би ще раз «погнатись» на «вловив — не вловив»... Коли «Вестник Европы» знайде, що стихотворних цитат забагато, то їх можна скоротити, даю се право редакції.

А що, чи ти не допиталась чого у фірми Малих про переклади? Хоч за оригінальні статті платять більше, ніж за переклади, та зате переклади були б легшою і певнішою роботою, а то писати «на авось» мені не дуже-то на руку при моїй теперішній робочій енергії. Хотілось би мати щось певнішого, хоч нехай і менше платного. Зарібок мені к о н е ч н е потрібний, бо дедалі мені стає все трудніше жити без власних, безконтрольних фондів, а як скінчиться курортний іскус, то, може, стане і зовсім морально неможливо в виду всяких моїх дальших планів, що, може, і не зійдуться з планами тих, від кого я залежу.

---

[1] Значення (*франц.*).— *Ред.*

Про самі сі плани нехай згодом або як побачимось, бо то «довгеє слово» та й сьогодні я трохи не в настрої для довгого листа: все-таки «реприманд» з роботою трохи збив мене з пункту, може, головно через те, що я взагалі з нервами не в ладу живу остатнього часу. До сього неладу ще додала і полеміка з Єфремовим, і всякі дрібні прикрості «невесомого» розбору, от, як казав Обломов, «жизнь трогает»... а тут лікар намагається, щоб я, власне, якомога наближалась до ідеалів життя обломовського... Ну, та минеться!

A parte [1] нервів, жити, власне, тепер тут дуже добре: погода райська, аж санремезці дивуються, бо для февраля се і тут надзвичайне тепло. Ждемо багато гостей: окрім тьоті Єлі з Оксаною (що досі вже, либонь, в Мюнхені), ще мають приїхати п[ані] Гассель з п[ані] Клименковою. Якщо вийде затісно, то ми з Оксаною перейдемо в отель,— в сей сезон воно мало що дорожче вийде. Але, може, і не треба буде.

Приїхав сюди один з молодих Беренштамів, що познайомився в Мюнхені з Тосею і Юрою. Зовсім очарований Тосею, а про Юру всякі курйози розказує, впрочем, в добродушному тоні, як про «славного мальчика».

У мами вже нова забота: Оксана «занадто жизнерадостна, а се теж непевно»,— от тут і вгоди! Звичайно, в Києві всяка «правильность режима» пішла au diable [2], і з того, натурально, виходить винна т і л ь к и сама Оксана... Історія навчає, що вона нічого не навчає. Ет!

Ну, я сьогодні «незносна» — правда? Хутко, може, напишу щось ліпшого. Ти не бійся, зо мною нічого особливого, так тільки настрій неважний. Цілую тебе міцно, моя золотая, і прости за клопіт.

Твоя *Леся*

16. ДО М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО

6 березня 1903 р. Сан-Ремо

...Ще маю аж сім листів на сумлінні, одну поему, одну статтю переписати і т. д. А тут ще надворі тепло та гарно, і море грає, і наші люди бігають по горах та їздять

---

[1] Окрім (*італ.*).— *Ред.*
[2] До біса (*франц.*).— *Ред.*

човнами, аж завидно, бо мене «не беруть». Та я вже хоч так по саду та по вулицях гуляю або так на місці сиджу та на море дивлюсь...

...В мене такий план — я прошу у тебе в тім поради: мені обридло курортне життя, хочеться жити і працювати нормально і не на чужині (вона вже мені увірилась, хоч вона і гарна), але я боюся перейти одразу після італьянської на київську зиму, і спадає мені на думку, чи не прожити мені будучу зиму в Одесі. Я ще не писала про се додому, поговорю вже сама, як приїду, бо ще є час, але я хотіла б вияснити собі заздалегідь, чи є які шанси на те, що я і в Одесі не буду в становищі такому, як тут, себто що там нічого не зароблю на місці, а муситиму шукати заробітку десь по редакціях за тридев'ять земель. Ти краще знаєш Одесу і її умови, то, може, ти мені скажеш, чи можна там знайти літературний, педагогічний, чи так який конторщицький, кореспондентський (у торгових фірм, наприклад) заробіток, людина без диплома, але тямуща в чужих мовах (настільки, що може писати по-французьки, німецьки, італьянськи і англійськи), і взагалі такого типу, як я. Якби я мала якісь вигляди на такий заробіток, я б серйозніше зайнялась переведенням в діло моєї думки (прожити зиму в Одесі) і постаралась би помирити з нею моїх рідних. Я думаю, що вони спочатку будуть против і прийдеться багато поагітувати, але я як матиму під собою якийсь «грунт», то моя красномовність буде енергічнішою. Я думаю, що безділля гірше томить і мучить людські нерви, ніж навіть надмірна робота, бо в роботі, принаймні, нема часу думати про їх. Між іншим, через те і сама хочу роботи «обов'язкової» (необов'язкова у мене завжди є, і вона мене дуже рятує, тільки я думаю, що обов'язкова порятує ліпше).

17. ДО М. І. ПАВЛИКА

6 березня 1903 р. Сан-Ремо 6. III 1903.

Шановний друже!

Чекала я Ліду та тоді вже думала і Вам щось нового написати, як вона приїде. Тим часом дочекалась листа, що вона зовсім не приїде, бо лікар перестав вважати сю по-

доріж конечною для Міки, а тільки так, що «не завадило б», а що їх родинні та й національно-державні фінанси зле стоять, то ся подоріж так і відійшла в світ неіснування. Я напишу Ліді про справу. З Крив[инюком], гадаю, могтиму поговорити особисто, як буду в Празі, а думаю там бути місяців через два. Рада, скільки мені відомо, в Сан-Ремо не збиралась, Кр[ивинюк] теж ні.

Щодо Ваших планів, зв'язаних з переїздом Лілиним до Львова, то се справа, у всякім разі, не так швидка, бо Лілі треба ще $1^1/_2$—2 роки пробути в Петербурзі, щоб скінчити медицину, австрійські ж універс[итети] не дають жінкам ніяких прав, так що, якби вона й вибралась за кордон, то хіба не в Австрію. Скільки мені відомо, вона марить про медичну діяльність десь по селах на Україні, і не знаю, чи життя у Львові відповідає її замірам. Радин же переїзд, я гадаю, зовсім не від Лілиної особи залежить, а від іншої. Вже скоріш натуралізація Кр[ивинюка] могла б від того залежати. Я, звісно, поговорю з ними всіма про сю справу, але радити, як їм своє життя врядити, не можу, поки вони в мене поради не питають. Взагалі ж думаю, що українцеві тогобічному досить тяжко зжитись з галицьким, а надто львівським, життям, і така натуралізація вимагає значної моральної жертви. Найподобніше, може, було б натуралізуватись мені, але я матеріально залежу від тих, що на таку натуралізацію з доброї волі, я знаю, не згодяться, а незалежною я стану хіба за рік, за два, коли буду настільки здорова, що зароблятиму нормально. А чи можна що міцне будувати на моєму здоров'ї в його теперішній стадії? Навряд. Тим-то я постараюсь виробити такий план, де б натуралізація чиясь не була рішаючим моментом. Може, то буде кураторство по черзі малої компанії однаково близьких до справи і певних людей. Але то виясниться тільки після переговорів з тими людьми і, головно, Л[юдмилою] М[ихайлівною].

Чи знає Л[юдмила] М[ихайлівна] про складку і замір перевезення тіла дядькового до Львова? Не забувайте, що від родини залежить дозвіл на се, а я не певна, що Л[юдмила] М[ихайлівна] власне на Львів згодиться. Якось при мені вона казала: «Якби на Україну, в Київ, чи в Полтавщину, то так, а Львів що ж, то вже не те». Шкода буде розчарування молодіжі, коли її порив розіб'ється об се, і варто б заздалегідь подумати, на яку іншу форму того ж таки «драгом[ановського] культу» можна б сей порив обер-

нути в разі невдачі теперішньої цілі, щоб він не розвіявся марне і не перейшов у знеохочення. Мені прикро, що я на сей раз граю роль якоїсь «холодної води» для Ваших проектів, але ж тут діло не в холоді, бо я готова і матеріально і морально підтримати справу, тільки я мушу звернути Вашу увагу на те, що, може, Вам на думку не спадало.

Не знаю, чому мені de Gubernatis не відповідає, давно вже я послала йому листа (рекомендованим, з моєю адресою зверху), лист не вернувся, отже, дійшов до нього... Може, написати ще раз — як гадаєте?

Як же Ви думаєте зробити, поки те кураторство наладиться, чи будете потроху спроваджувати матеріали з Софії? Між іншим, я се буду допитуватись Ліди, куди вона думає подіти батькові папери в разі бурі на Балканах, про яку вона сама пише з лихими сподіванками. Варто б їй про те подумати.

Скажіть, що власне треба дістати з італьянських праць дядька? Може б, я і без Gub[ernatisa] якось справилась.

Бувайте здорові. Треба мені ще до інших листів та роботи братись, бо саме тепер маюся ліпше, то не слід би гаяти часу.

Що з Вашою мамою? Привітайте її від мене.

Л. У.

18. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

12 березня 1903 р. Сан-Ремо San Remo, 12/III 1903

Хтось дорогий та добрий пробачить комусь-якомусь за мовчання, як уже не раз пробачав,— правда? Хтось саме мав сідати відписувати на давнішого листа і картку, аж тут знов надбіг листочок від когось чорненького. І зрадів хтось, і таки сором стало: от мені хтось вже втретє пише!.. Однак хтось не так винен, як то видається одразу. Різно бувало з кимсь за сі два місяці: був хтось і хворий певного часу, знервований до того, що аж і взагалі недобре стало, та й хтось закашляв, та й кров показалась, і тоді комусь на довший час було заборонено працювати і писати, та й сам хтось не мав моральної енергії (хоч сила фізична була) до писання неділових листів. Тоді хтось був дуже схуд і справді був

трохи до «павутини» подібний, але вже потому поправився, головно, як лікар примусив його наркотиками спати нормально (а то хтось було вже одзвичаївся так спати), і тепер хтось не кашляє і не бідний, тільки вчепилася якась біда нова: комусь прибиває раз у раз кров до жил на шиї і кидається до голови і до очей, а як тільки так починає робитись, то комусь зараз стає тісний комір від сукні і хтось не може думати до ладу, бо в голові неприємне почуття, як буває, коли сонце або вогонь дуже напече,— і хтось мусить лягати і ні о чім не думати. Лікар каже, що то нічого небезпечного і мусить минутися, що то походить від якогось невеликого неладу в серці, наслідком довгого періоду знервування; ну, натурально, наказав знов не томитись і т. і. Та я й сама «не томлюся», бо хоч би хотіла не слухати того припису, то мушу, як приступить ота халепа. Воно і не болить, а так заважає. Остатні два дні вже менше мучить, отже, може, мине хутко. Тим часом назбиралося було багато листів і ділових, і до родичів, то хтось мусив на те покладати той час, коли можна було якось писати. А комусь не хотів знов карточку або лаконічного листа посилати, бо хотів добре з кимсь поговорити, бо вже давно так не говорив і затужив до такої розмови. Тим часом минав день за днем, от і досі. Остатнього тижня хтось має ще велику розривку: приїхала тітка чиясь (не Саша, а старша — Єлена) і з своїм сином, і з молодшим сином тьоті Саші (Тосею, коли знаєте), і з нашою Оксаною. Оксана живе тепер зо мною в хаті. Вона вже одужала, не сумує і не капризує, і всі кажуть, що вона має вигляд здоровший від мене. Геть наче одмінилася дівчина: сміється, бігає, всім інтересується; оце перед приїздом сюди прожила близько місяця в München'і [1], там перебула карнавал, потім, по дорозі сюди, звідала Венецію і кілька інших італьянських міст, приїхала весела, балакуча. Комусь навіть трохи забагато гомону того, що тепер запанував на нашій, ще недавно такій тихій віллі. Вчора й сьогодні, врешті, вже трохи люди притихли, переговорили трохи матеріал, а то аж нічим зайнятись не можна було, ледвеледве що пару ділових листів написалося.

Хтось заміряє тут ще місяців $1^1/_2$ — 2 пробути, а там подасться до Австрії, пробуде пару день у Празі, пару

---

[1] Мюнхені (*нім.*).— *Ред.*

день у Відні, у Львові, може, і зовсім не буде або теж тільки пару день, а найбільше хоче пробути — хтось знає, у кого? Вже ж у когось чорненького, у тої Wunderblume! [1] Хтось хоче конечне до когось заїхати. Оксану пустить саму додому, вона тепер опіки не потребує на залізниці, а сам зачепиться в Чернівцях, поки можна буде,— хтось до червня ще має час вернути додому, бо в Зеленому Гаю май ще вогкий, а в Києві хтось не має охоти довго сидіти. От якби так хтось когось міг ухопити з собою на Україну, то б то було славно! Але ж хтосічок як не в червні, то на осінь мусить приїхати, конче мусить, інакше не йде.

Ще хтось комусь напише до виїзду з Сан-Ремо, а хтось комусь напише, куди перепровадиться з родиною, аби хтось знав, де когось в Чернівцях шукати. Отже, не буде вже «санаторію на Новім світі»!.. Комусь жаль, хтось там привик, комусь там було дуже добре з кимсь увечері по городу ходити. Ну, та, може, хтось і в другім місці так «привикне», бо і там же буде хтось та й ще хтось, а то головна річ. Хтось знов причепиться до чиєїсь хатки так, як випадає «павутинці», що й одчепити буде тяжко, бо хтось таки любить з кимсь сидіти. Чи хтось пригадує, як та «павутинка» трьома наворотами в Чернівцях зачіплялася?.. Хтось та й ще хтось... добре так буде...

Через ті різні нелади в здоров'ї хтось остатнього часу мало писав, а раніше писав багато, тільки з того користі вийшло мало. Написав відповідь Єфремову, але «Киевская старина» не схотіла її вмістити (відповідь була написана в формі листа до редакції), хоча хтось витримав цілком гречний, коректний тон супроти редакції і самого д. Єфремова. Навіть д. Єфремов писав комусь, що він сам був за тим, аби ту відповідь уміщено, але редакція завзялась жадних відповідей на дописи своїх співробітників не уміщати; досить то дурний принцип, та що робити! Моя відповідь поїхала до «Мира божого», та, певне, і там нічого не буде, бо та полеміка з невідомим ширшій публіці критиком на теми спеціально українські не може, певно, зацікавити преси і публіки російської. Може, хтось напише щось до «Вісника» на ту тему, але вже не зараз, бо тепер не має часу і сили і боїться знов

[1] Чарівної квітки (*нім.*).— *Ред.*

знервуватись,— та відповідь, не прийнята в «Киевской старине», когось дуже багато коштувала, і хтось не одважується так хутко робити другу таку пробу. Тим часом д. Єфремов вже тричі писав до когось приватно, в листах тримав цілком інший тон, і комусь здається, що Єфремов почувається сам ніяково після своїх Gemeinheiten [1] друкованих. Єфремов читав чиюсь відповідь в рукописі і тепер запевняє, що цілком не мав на меті зневажити когось як писателя і як діяча, що тільки в літературних деяких поглядах розходиться, а взагалі шанує й поважає і т. д.; запевняє теж, що то комусь тільки видалось, ніби Єфремов по цілій своїй статті розкидав натяки на когось, що він того і в думці не мав. Нехай і так буде. Коли Єфремов вдруге не чіпатиме когось особисто і триматиме взагалі призвоїтий тон в своїх виступах проти «нових», то і хтось не матиме охоти і потреби витикати свою о с о б у наперед, бо взагалі особистої полеміки не любить, але хтось рішуче допевнився, що в літературних поглядах на нові напрями хтось різко, діаметрально розходиться з Єфремовим і його однодумцями, отже, певне, се буде не остатня баталія, бо хтось не думає скласти зброї і зректися прапора новоромантичного. Тим часом все йде ganz ritterlich [2]: Єфремов пише гречні листи, просить у когось віршів до нового збірника, хтось послав вірші і собі писав гречні листи «з правдивим поважанням» взаємно... але то «узброєний мир», ми обоє те добре тямимо. Я тільки думаю, що мій ritterliches Benehmen [3] більш засоромив і більш покорив мого противника, ніж то могла б зробити найгірша полемічна лайка,— так мені почувається те в його листах. І комусь то приємно. Так і треба. А хтосічок як гадає? Правда ж, комусь «бештати» не випадає?

Окрім сього полемічного виступу, хтось написав по-російськи статтю про Конопніцьку, і вона теж не була прийнята в «Мир божий», тому що в ній хтось занадто самостійним критиком показався. З того всього хтось охолонув до «Мира божьего», передав свою статтю в інший журнал (ще не знає, чи буде там надруковано) і тепер шукає собі заробітку деінде, але ще не знайшов і гризеться тим (хтось чорненький добре розуміє, як то прикро без

[1] Грубостей (*нім.*).— *Ред.*
[2] Цілком по-рицарському (*нім.*).— *Ред.*
[3] Рицарська поведінка (*нім*).— *Ред.*

«власних фондів», і хтось білий не потребує про те розводитись). «Zeit» чомусь мені не присилає часописі і не відповідає на мій лист, посланий при дописі, так що я не знаю, чи прийнята допись, чи ні, і починає мене те іритувати. Ет, якби не той зарібок, то хтось покинув би і критику, і публіцистику по «чужих хатах», а був би собі поетом у власній, рідній хаті, як і досі, то менше б мав прикрості. Хоч той хтось таки має неспокійну натуру. От недавно зладив полемічну статтю до «Молодої України», схотілося зачепитись з М. Ганкевичем за терор та за політичну етику. Ще тільки не мала часу переписати, але от перепишу і таки пошлю. То вже не для зарібку і не для самооборони, а так — «за правду», не стерпіла душа моя, що проводар української соціал-демократії таке плете, та ще й в органі для молодіжі! Знаю, що то його дуже зачепить, але нехай, я не особу, а помилки його чіпаю.

Крім того, хтось ще написав одну невеличку драматичну поему і кілька віршів. Хоче ще одну, навіть дві поеми (теж драматичні) написати, але хіба пізніше, бо тепер не має часу і таки мусить трошки притримати себе.

Хтось комусь радить «Землю» на німецьке перекладати, тільки думає, що то дуже тяжко, бо віддати народний колорит в чужій мові—то надто трудна річ. Але, може, хтось і вдасть, бо хтось мудрий і добре тямить німецький стиль. Якби переклад удався, то варто його зробити, бо такий роман, як та чиясь «Земля», варт і німецькій публіці показати.

Брат мій писав, що мав щось зладити для «Русской мысли» в відповідь Єфремову, але не знаю, чи вже зладив, бо взагалі він дуже зайнятий. Також не знаю, чи написала що мама. «Вісника» чомусь не маю ні за лютий, ні за марець, треба вже «пригадатися ласкавій увазі».

Хтось забув комусь подати адресу Квітки. Йому можна так написати: Тифлис, Тифлисский окружной суд, г-ну Клименту Квитке. Якби хтось йому послав картку, то Квіточка, певне, дуже радувалася б. Чого він виїхав так далеко? От, хліба шукати! Де знайшлася служба, туди мусив їхати, бо інакше нема звідки жити. Але тепер задумує кудись втікати звідти, знов на Україну, бо недобре йому там, на чужині, до родини тужить (він там сам-один, а родина в Києві), та й взагалі там життя тяжке.

Лілі не конче добре поводиться, бо має забагато роботи і дуже знервована (се, впрочім, нам обом наслідки минулого літа обзиваються). Коли б вона вже з того Петербурга вирвалася, то було б щастя правдиве.

Чи то збірник Коцюбинського все одно, що Чернявського? Чернявський мене запрошував, але мені його листа тільки зреферували з Києва, а не прислали, то я ні адреси, ні програми збірника не знаю. Про збірник Вороного я думала, що вже запізно туди що посилати, мені здавалось, що той збірник вже в цензурі, а як ні, то нехай би хтось мені дав адресу Вороного, може, й я що пошлю.

Науменко так мене лютить, що аж говорити не хочу про нього!!

Весна тут не «зачинає», а просто-таки im Zenit [1] стоїть! І море грає весело і синє-синє... Але хтось уже до когось хоче, таки туди, на Буковину, дуже хоче,— хтось когось любить.

Родичам і братам чиїмсь привіт і уклін.

Хтось

19. ДО М. І. ПАВЛИКА

17 березня 1903 р. Сан-Ремо 31/III 1903

Шановний друже!

Пишу нашвидку, бо страшно зайнята: кілька конечних листів та ще візита в санаторіум по ділу одної хворої знайомої. Іванові напишу сьогодні, думаю, що зробить хутко. Вісті про міжнародні гречності у Львові дуже мені прикрі і з принципіального, і з усякого боку. Я не думаю, щоб факт переписки Л[юдмили] М[ихайлівни] з Вами мав у собі щось справді небезпечне, та надто беручи ті давні часи, ну, та, може, вона думає інакше. Стаття Ваша в «Reformator'і» [2] і в «Руслані» дуже мене інтересує. Пришліть. Про архів і т. д. подумаю, то, може, якось вдасться врядити безпечно. Антитеза між Львовом і Києвом, пам'ятайте, не від мене походить, а від Л[юдмили] М[ихайлівни]. Зрештою, і мій замір був не той, щоб «угасити духа» молодіжі, а тільки, щоб поставити ясно

---

[1] В зеніті (*нім.*).— *Ред.*

[2] «Реформаторі» (*франц.*).— *Ред.*

можливі перспективи, хоч наскільки я сама їх бачу: дядько завжди любив дивитись правді просто в вічі і мене так учив. Се, що Ви пишете про Мордовця, щось дуже чудне: осмілився дід на старість літ! Барвінський теж мене дивує. «Чудны дела твои, господи!». Я вже щось і не розберу...

Єфремова я знаю, хоч не близько. Людина особисто порядна, переконання, скільки мені відомо, національно-демократичні, впрочім детально його profession de foi [1] не знаю, бо ми належали до цілком різних гуртків. Єфремов і його товариші виховані під егідою покійного Кониського, хоч потім трохи відкинулись, однак з тої «закваски» все дещо від часу до часу обзивається. Про справу, дотичну спадку дядькового, з ним не говоріть. В літературі вони свого політичного profession de foi виразно ніде не означали. Стаття Єфремова мені цілком не подобається, вона повна літературного верхоглядства і усердія не по розуму, сліпої певності в сумнівних авторитетах (наприклад, Нордау!) і трактування про те, в чому Єфремов нічогісінько не тямить, а власне, про французьку літературу і історію новітніх напрямів; тон її і стиль до краю неприємні і часто двозначні в дотепах. Я з Єфремовим полемізувала, тільки моїй полеміці не довелось побачити світу завдяки аргусам з «Киевской старины». Єфремов мою думку про його статтю знає, тільки Ви йому сих моїх виразів не передавайте, бо я з ним не так знайома і тому вживаю тон і вирази делікатніші в присутності його. Впрочім, особисто я вже погодилась з ним після певного конфлікту і вважаю за потрібне де в чому помагати йому і товаришам, бо вважаю їх людьми працьовитими, чесними і з добрими замірами, а що бог їм талану і великого розуму не дав, то вони з того не винні. Зробите мені ласку, передавши йому мого листа, бо я щось сумніваюсь, чи добре то на отель адресувати «по нонешним временам», — лист діловий і спішний. Будьте здорові. Ех, коли б Ви не слабували.

Л. У.

---

[1] Поглядів, кредо (*франц.*).— *Ред.*

20. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

18 березня 1903 р. Сан-Ремо 18/III 1903

Люба Лілеєнько!

Твій лист, отриманий сьогодні, зробив на мене враження докору, але, хоч я «не признаю себя виновной», я не ображена, тільки хочу «представить свои оправдания». Скільки пригадую, я завжди відповідала тобі на листи хутко, а коли рідко писала «не в відповідь», то т і л ь к и через те, що в мене ледве ставало часу й енергії писати і нагальні листи: факт той, що рідкий день я не пишу кому-небудь листа (а часом і по 3—4 в день), і все-таки вічно «в довгах» і вічно під докором. Певне, тут винна моя організація, невміння розпоряджувати своїми силами чи що інше, тільки запевняю тебе, не зла воля і не забуття про існування тих, кого я люблю, бо я не тільки про існування, але й про неіснування дорогих людей ніколи не забуваю. Певна річ, мені далеко до того, щоб бути так зайнятою і стільки працювати, як ти, тільки ж мені н е д а ю т ь стільки працювати (навіть $^{1}/_{10}$ стільки!), а навіть і мій «6-годинний робочий день» часто приходиться мені наполовину скорочувати і поміщати в нього і літературу, і листи (я їх і досі не навчилась писати короткими). До того ж всі зимові місяці я, власне, найменше старалась писати до близьких людей і обмежувалась переважно діловою перепискою, бо, знаючи, що всі мої близькі люди нервові або життям пригнічені, я не хотіла журити їх, а веселого мало могла написати. Тепер я знов маюся ліпше, то й писатиму з більшою охотою, зимою ж мені жилось досить-таки поганенько. [...] В іюні, як я вже казала, я думаю бути в Києві, тільки ще не знаю, в яких числах. Пишу я тепер не так-то багато і все більше неплатно, бо «на авось» не хочу розпочинати платного. Стараюсь дістати зарібок. Тим часом дістала запрошення від фірми («Донская речь») перекладати з українського по 15 р. від аркуша — капітал не великий! А ще від трьох збірників маю запрошення надіслати «якомога більше» — gratis [1], ну, звісно, «для слави козацької»...

Скажи п. Русовій, що я приймаю її запрошення, бо вже давно мала на думці писати щось на тему народних

---

[1] Безплатно (*лат.*).— *Ред.*

казок. Найбільше інтересує мене тема казки «Гнат-Булат», подібна до теми «Armer Heinrich» [1] (що взята за основу в новій драмі Гауптмана), тільки в українській казці замість прокаженого виводиться обернений в камінь, а замість дівчини — вірний товариш (або джура), що кров'ю своєю розбиває чари і оживляє камінь. Я тільки не знаю, чи в моїй версії буде ся казка годитись для дітей, то, може, я перше напишу дві інші: «Яйце-райце» і «Жар-птицю». Найкраще хіба «Яйце-райце», бо ся тема оригінальніша і з ліричними елементами, тимчасом як «Жар-птиця» нагадує «Конька-горбунька» і може скинутись на наслідування, до того ж чисто епічна, а мені чиста епіка мало вдається. Я не можу точно визначити термін, коли напишу казку, бо я ще не думала про неї інтенсивно, а без настрою і «навмисне» писати не вмію. Думаю, що раніш літа не напишу, бо тут я не маю ніяких етнографічних збірників і не можу «начитатись» так, як треба, для того щоб витримати потрібний стиль. Крім того, я маю тут багато іншої роботи, яку мушу покінчити, власне, до виїзду додому. Літом же, певне, напишу, ну, може, в іюлі-августі, хоч зовсім напевно таки не можу сказати, бо поема не те, що критика або переклад. Якщо п. Русова має вже ілюстратора, то може йому заздалегідь, хоч і тепер, замовити ілюстрації до казки «Яйце-райце» по тексту Чубинського, бо головні моменти у мене будуть ті самі. Тільки я прошу не пускати до друку ілюстрацій, не показавши мені. Найкраще було б, якби я могла з самого початку сама списатись або на словах порадитись з ілюстратором, щоб наша робота була якомога в одному стилі і справді одна одну доповняла. Ідея сього видання мені дуже подобається, і я хотіла б додати всеї сили, щоб не зопсувати її виконанням. Та ще я не знаю, для якого віку дітей хоче п. Русова видати казку, коли для більшого, то «Яйце-райце» годиться, а коли для меншого, то, може б, краще простішу яку взяти, тоді б підійшла тема про «Дідову дочку і бабину дочку», хоч, зрештою, для зовсім малих я не берусь писати вірші, почуваю, що вийде фальшиво. Мені здається, що для зовсім малих могла б написати Люся або Лора, я бачила їх проби в тім напрямі, що досить мені подобались.

---

[1] «Бідний Генріх» (*нім.*).— *Ред.*

Може б, п. Русова, поки влагодить свої видання, взяла б для розпросторювання (на комісію абощо) трохи нашого збірничка, що ми з Кльонею видали («Дитячі гри, пісні й казки. Издание Общества исследователей Волыни»), воно все ж трохи підходить під її програму.

Спасибі, Giglio mio, за клопіт про мою статтю, мені сором, що ти про неї турбувалась, коли й так зайнята і втомлена, я вже тебе не зачіпатиму більше з такими речами, бо шкода твого часу.

Як можеш, то пиши часом одкритки, бо, скажу правду, я боюся за твоє здоров'я, найбільше та спина і боки не тішать мене. Я була б дуже рада, якби ти покинула екзамени і поїхала б, наприклад, до тьоті Єлі на весну. Я певна, що з того ніяких драм не вийшло б, а коли хочеш, то я можу вивідати настрій і «уготувать тобі путь» так, що тобі зовсім ніяких прикростів при тім не буде. Тільки не пригнітайся так духом і не перебільшуй в уяві того, що само по собі пусте, і пам'ятай, що ніколи в нашій родині не будуть проти тебе в с і, що завжди таки буде хтось такий, хто буде готовий тобі хоч «руку подать в минуту жизни трудную», коли вже не тямить нічого ліпшого.

Цілую тебе міцно, Ліліціка моя.

Твоя *Леся*

21. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

27 березня 1903 р. Сан-Ремо 27/III 1903

Хтось до когось любого пише.

Хтось все трохи не має часу, а трохи гави ловить і тому ні з листами, ні з роботою не вправиться. Хтось зачав один драматичний етюд писати (щ е один, бо один вже написаний) і, певне, не дасть собі ради, поки не скінчить, хоча, властиво, слід би щось зовсім іншого, «пожиточнішого» писати. Але хтось н і ч о г о не може писати, поки того не скінчить, і тому кінчити м у с и т ь. Зрештою, хтось себе впевнив, що й етюд «пожиточний», от хоч би тому, що треба щось Вороному послати, а нема чого, бо дрібні вірші підуть Чернявському і в Київ. Старі шпаргали хтось покинув на Україні (може б, з них що

вибрав, а так годі), то вже треба щось нового наладити, тим більше, що як хтось дав вірші до збірника Єфремову (так уже, з лицарства!), то треба дати і тим добродіям, інакше вони побачать в тім «тенденцію», якої хтось не має. Так? І хтось тепер пише свою «Кассандру», якби щось доброго! Давніше написаний етюд «Вавілонський полон» хтось хоче дати до Києва (інший збірник, не Єфремова), тільки не знає, чи не з'їсть цензура. Але то вже від когось не залежить. Хтось хоче ще на одну жидівську тему написати маленьку драматичну поему, але то вже згодом, може, в Чернівцях. Хтось собі любить жидівські теми, бо в них завжди багато неспокійного, пристрасного елемента, а хтось, власне, таке в поезії любить і, певне, ніколи епічним поетом не буде. Хтось і Кассандру тому взяв за героїню (хоч вона не жидівка), що ся трагічна пророчиця, з своєю ніким не признаною правдою, з своїм даремним пророчим талантом, власне такий неспокійний і пристрасний тип: вона тямить лихо і пророкує його, і ніхто їй не вірить, бо хоч вона каже правду, але не так, як треба людям; вона знає, що так їй ніхто не повірить, але інакше казати не вміє; вона знає, що слів її ніхто не прийме, але не може мовчати, бо душа її і слово не дається під ярмо; вона сама боїться свого пророцтва і, що найтрагічніше, сама в ньому часто сумнівається, бо не знає, чи завжди слова її залежать від подій, чи, навпаки, події залежать від її слів, і тому часто мовчить там, де треба говорити; вона знає, що її рідна Троя загине, і родина, і все, що їй миле, і мусить сказати те вголос, бо то правда, і, знаючи ту правду, не робить нічого для боротьби, а коли й намагається робити, то діла її гинуть марне, бо діла без віри мертві суть, а віри в рятунок у неї нема і не може бути; вона все провидить, вона все знає, але не холодним знаттям філософа, тільки інтуїцією людини, що все постерігає несвідомо і безпосередньо («нервами», як кажуть в наші часи), не розумом, а почуттям, — тому вона ніколи не каже: «Я знаю», а тільки: «Я бачу», бо вона справді бачить те, що буде, але пояснити аргументами, чому воно мусить так бути, а не інакше, вона не може. І пророчий дух не дар для неї, а кара. Її ніхто не каменує, але вона гірше мучиться, ніж мученики віри і науки. Така моя Кассандра.

Отаке собі хтось пише. Що хтось на те скаже?

А тепер хтось одразу, без логічного переходу, запитає когось про щось інше, що нічого спільного з жадними пророками не має. Нехай хтось дорогенький запитає свого брата п. Юліана і буде добренький написати комусь, що довідається. То цілий ряд питань: 1) Чи на Буковині, в гімназіях та інших середніх школах, викладається французька мова? 2) Яко обов'язковий чи яко необов'язковий предмет? 3) Яку плату дістають професори французької мови? 4) Яку кваліфікацію мусить мати неавстрійський горожанин (наприклад, росіянин) для отримання такої посади? 5) Чи диплом паризьких інтернаціональних курсів французької мови і літератури може стати за таку кваліфікацію? Чи потрібний який додатковий іспит? 6) Чи професор французької мови в середній школі на Буковині повинен знати ще й державну (німецьку) і котру з крайових (румунську, руську) мов або їх обидві? 7) Чи треба складати іспит з тих мов? 8) Від кого залежить роздавання таких посад, і куди треба в тій справі вдаватись?

Все те треба знати одному моєму знайомому українцеві, і він просить мене довідатись об тім скоріше. А від кого хтось може довідатись, коли хтосічок йому не поможе? Комусь ніяково просто до п[ана] Юліана вдатись (а він, відай, знає те все, бо сам професор), бо, може, п. Юліан не любить писати листів і то б йому зробило клопіт. А хтосічок коли не листи, то когось самого любить і тому буде добрий відповісти. А хтось комусь подякує.

Хтось вітає всю чиюсь родину, а когось цілує.

Хтось

22. ДО М. І. ПАВЛИКА

27 березня 1903 р. Сан-Ремо 27/III 1903

Шановний друже! Вдаюся до Вас з просьбою, — коли можете, дайте мені відповідь швидше. Чи не знаєте Ви, а може, хто з Ваших знайомих, от чого: чи в галицьких гімназіях або в інших середніх школах викладається французька мова яко обов'язковий або необов'язковий предмет? Яку плату дістають професори сеї мови? Яку кваліфікацію мусить мати неавстрійський (наприклад, російський) горожанин, щоб дістатись на таку

посаду? Чи диплом паризьких інтернаціональних курсів французької мови і літератури дає право на викладання сеї мови в галицьких середніх школах (в Росії він дає се право), чи при тому потрібний який іспит в Галичині і який, власне? Чи той, хто викладав би французьку мову в галицькій гімназії мусить знати, окрім французької, теж і крайові мови (польську і українську)? Обидві? Чи одну, відповідно тому, яка буде та гімназія (польська чи українська)? Чи потрібно скласти іспит з тих мов? Чи треба знати й німецьку державну? Від кого залежить роздавання таких посад?

Мені важно знати се скоріше, бо від того може залежати одна несподівана, але добра комбінація з звісним кураторством. Бо міг би бути сталий, добровільний і зовсім певний куратор, що без жадної жертви моральної замешкав би в Галичині хоч і назавжди. Людина добре мені звісна (мужчина, а не жінка), а також і родині. Тільки та людина мусить мати сталий і виразний зарібок, бо має родину, а маєтку жадного. Поки се тільки проект, і я прошу Вас н і к о м у не казати, що наводите справки по моїй просьбі і в такій цілі. А справки наведіть, з ласки Вашої.

Часто і я вертаюся до думки, чи не могла б таки я сама оселитись у Вашій стороні. Але теж питання зарібку! Дипломів у мене ж а д н и х нема. Чи досить п р о с т о з н а т и чотири європейські мови порядно, хоч і без диплома, щоб могти знайти собі хоч приватний зарібок (minimum— Existenz [1]), не рахуючи на патріотизм роботодавців? Французьку і німецьку мови я знаю далеко порядніше, ніж звичайно знають «перші учениці» різних гімназій та інститутів в Росії, знаю і теоретично, і практично остільки, що можу статті в тих мовах писати, а листи і поготів (навіть вірші німецьким білим віршем перекладала), говорити мені що по-французьки, що по-російськи сливе все одно. Італьянську мову знаю тепер, у всякім разі, ліпше, ніж скільки треба, наприклад, в консерваторії співу, розмовляю тепер плавко і досить, щоб провадити ділову кореспонденцію. Англійську знаю теоретично (все-таки можу і в г о л о с читати, не тільки о ч и м а) і можу без словника перекладати з неї. Якби мала учеників поляків, то знаю по-польськи стільки,

---

[1] Мінімум для існування (*нім.*).— *Ред.*

скільки треба, щоб пояснити при лекціях. Російську мову знаю не менше, ніж кожний українець, що перейшов російські школи (хоч я їх не переходила), але вимову маю в російській мові гіршу, ніж у французькій, характерну для українки, і менше всього була б охоча, власне, сю мову викладати. Наскільки знаю українську, зважте самі. Оце хіба могло б бути джерелом заробітку для мене, бо на літературний я не дуже рахую. Коли вже такі феноменальні робітники пера, як Франко, ледве-ледве живляться, то куди мені! Якщо і зароблю в тім напрямі, то не з рідної літератури, для мене се вже давно стоїть ясно. Такого «місця», що залежало б від всяких комітетів та виділів патріотичних, я теж не сподіваюсь, та й не хочу. Але умови «вільного найму» для приватної вчительки, кореспондентки в склепі (наприклад, в якій книгарні), взагалі робітниці в такім заводі, де потрібне знаття чужих мов і вправність в літературному (хоч би і діловому тільки) стилі, — я б хотіла знати, тільки не знаю, як про них довідатись. Чи не поможете? Історія дядькова навчила мене, що на поміч родичів, приятелів і товаришів чоловікові «одірваному» тяжко або принаймні неприємно рахувати. Отже, не виясчивши собі шансів на зарібок, нема чого й рипатись. По Вашій історії бачу, що залежати від патріотичних інституцій ще гірше, ніж від родини і приятелів. Я б хотіла мати цілком freie Hände[1].

Ліді я написала, сподіваюсь, що великої задержки не буде. Чому не озиваєтесь? Може, дуже хорі? Тоді простіть, що клопочу Вас, і напишіть тільки: «Питайте іншого», то я вдамся до кого іншого, тільки, звісно, в іншій формі, ніж до Вас. Я тому найперше вдалась до Вас, що се можна без «форм» і формальностей, а просто і по-приятельськи і в тій певності, що коли Вам се не впору, то так і скажете. Якщо будете збирати інформації для мене о с о б и с т о, так теж не називайте нікому моєї особи. Мені се тим часом було б невигідно.

Бувайте здорові та обізвіться хоч словом. Вашій мамі щирий привіт від мене.

Л. У.

---

[1] Вільні руки (*нім*).— *Ред*

23. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

29 березня 1903 р. Сан-Ремо 29/III 1903

Люба мамочко!

Отримали ми сьогодні твою одкритку, спасибі! Вибачай, що я запізнилася з віршами. Як бачиш, все-таки спора пачка писання. Вийшло більше, ніж я сподівалась, — я собі думала: за день перепишу! А кинулась, то прийшлось чимало і переробити, і перемінити. Поему «Полон вавілонський» Оксаночка переписала, та тільки й вона, як звичайно перепищики, то строфи невірно поділила (правда, чорновка була дуже недбала, наполовину олівцем написана), то попереставляла строфи, попропускала слова і стрічки, так що прийшлось багато поправляти і дописувати самій. Те саме і з «Ніобеєю». Сі дві речі я посилаю до того збірника, що ти і Людя видаєте. Коли Стешенко писав мені про який ще інший, окремий від нашого, збірник (ніяк я сього не доб'юся від Стешенка), то, може, дасте йому «Ніобею», а коли «зажалуєте», то нехай Стешенко пожде, бо я тепер не маю нічого наготові, а й так вже раніше обіцяла Вороному, та й Чернявському випадає щось дати. Коли вам се, що тепер посилаю, не сподобається, і коли Стешенко до вас належить, то віддайте котрому з сих панів, може, їм придасться, тільки не гаючись, бо, здається, їх збірники хутко мають вийти. А я вам тоді пришлю, може, що інше, як викінчу дещо, почате недавно. Тільки, будь ласкава, сповісти мене хоч коротенько, як зважите зробити.

З передмовою і примітками до останнього розділу збірника «На крилах пісень» я мала досить клопоту — аж тричі переробляла! Терпіть не можу взагалі передмов і коментаріїв писати, а на сей раз якось особливо не було охоти, може, того й вовтузилась так. Grâce a dieu c'est fini ! [1] Два віршики, додані при кінці, належать до того ж розділу, хоч вони не ввійшли туди раніше. Краще пустити сей розділ тоді, коли вже все інше буде запевнене.

Все-таки мені досадно, що я так запізнилась, може, я і вас тим загаяла. Та й взагалі я не люблю сього, якось на обломовщину скидається. Хоч в данім разі се не була обломовщина, а більше якась розтарганість. Правду

---

[1] Хвалити бога, це скінчене! (*франц.*) — *Ред.*

кажучи, поки частина компанії не поїхала в Рим, то стільки шарварку і ярмарку було в хаті, що досить трудно було до чого толком взятись, раз у раз перебивали розмовами, набігами, гвалтом. А я ще одвикла і від такого многолюдства, і від життя вдвох в одній хаті, і від таких stürmische Naturen [1], як Юрко, тьотя та й Оксана: всі вони при всякій дрібниці повищують голос, входять в азарт, не міряють сили голосу і виразів... Згодом я вже стала привикати, а спочатку була якась приголомшена тим всім.

Компанія наша меншає. Сьогодні виїхала тітка п. Садовського, 24—25 марта (ст. ст.) вона буде в Києві і, казала, зайде до тебе розказати про нас; якщо ти на той час не будеш дома, то варто б, щоб папа, чи Микось, чи Дора прийняли її, бо їй трудно ходити, то шкода, щоб дарма проманіжилась. Коли вона не прийде сама між 25—27-м, то, значить, вона буде хвора після дороги, і в тім разі вона просила, щоб папа зайшов до неї, довідавшись про її адресу в 1-й гімназії у її брата Ніколая Трофимовича Черкунова (а сама вона зветься Вера Трофимовна Денковская), бо вона хоче передати через папу звістки від молодих Беренштамів для їх батька.

Наші «римляни» приїдуть, певне, днів через 4—5, а до того часу Тося виїде. Приходьки, певне, з тиждень пробудуть тут, потім поїдуть в Мюнхен, а звідти тьотя і Петро Васильович вернуться в Запруддя. Клименкова, певне, виїде вкупі з ними. Я боюсь, щоб по роз'їзді всіх Оксана не заскучала, хоч вона запевняє, що «зовсім навіть ні». Ну, добре, побачим. А як почне скучать і киснуть, то я готова раніше виїхати. Тим часом нічого, все благополучно.

Я, мамочко, з твоєї одкритки бачу, що ти ненавмисне мовчала так довго на мій лист. Та воно і кожний раз за сей рік було так. Тільки я все не можу звикнути до того і кожний раз турбуюсь, що або сталося що вдома, або ти сердишся за щось, і так тоді тяжко на серці! Я взагалі не з таких спокійних, як здаюсь...

Що ти думаєш, мамочко, про ті питання, про які я пишу в папиному листі? Боюся, що ти знов, як завжди, будеш незадоволена з моїх думок про зарібок, диплом і т. і. Але що робити? Вони все періодично стають передо

---

[1] Бурхливих натур (*нім*).— *Ред.*

мною і щораз з більшою силою. А ще я знаю, хоч не зовсім виразно, що фінанси родинні заплутані, довги, трудності... На мене йде багато більше, ніж на інших... Все це якимсь каменем лягає на душу. Я знаю, що ніхто мені не забороняє зайнятись чим хочу, і знаю, що не маю права вимагати від тебе чи папи помочі і поради в сім напрямі, бо й так робите для мене більш, ніж повинні, та я й не вимагаю, тільки прошу порадити і вимовити свою думку.

Я, здається, щось наплутала в рахунку, і через те вийшло, що Оксанині костюми і дарунки не вкладуться в 400 р. загальної суми. Але повинні вкластись.

Мені частенько пише Кобилянська і запрошує до себе в гості, бо сама вона ще не знає, чи могтиме сей рік приїхати до мене. Маю охоту заїхати до неї, вертаючи додому.

Читала я звістку про вечір Шевченка в Києві. Чи він добре удався?

Вчора ми отримали од Лілі листа. Інститут їх прикритий, але вони не унивають. Воно, може, де для кого, наприклад, для Лілі, і краще вийде, як екзаменів на сю весну не буде, принаймні не будуть тягтися з остатнього.

Запізнилась я з листом, а хотіла б, щоб він разом з рукописами поспів до тебе. Треба скоріш відправити, бо рукописи вже послані (заказними).

Чого ти так рано їдеш в Гадяч? Там, же, певне, ще сніг?

Бувай здорова, мамочко, і пиши мені яке трошки довше слово, ніж яке може на одкритці вміститись, хоч і за одкритку спасибі. Цілую тебе, і папу, і гусів — довшу і коротшу.

Твоя *Леся*

24. ДО К. ПАНЬКЕВИЧ

9 квітня 1903 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, 9/IV 1903

Високоповажана пані!

Будьте ласкаві прислати мені Франка «В поті чола» і які лише є в книгарні його ж белетристичні прозаїчні твори на народні теми. Потребую їх якнайскоріше, тому буду Вам дуже вдячна, коли звернете ласкаву увагу на мою просьбу. Власне, треба мені такої белетристики,

щоб надавалась до читання селянам в Росії, тому, наприклад, «Для домашнього огнища», «Перехресні стежки» і т. под. мені не придасться, тим часом такі оповідання, як, наприклад, «Сам собі винен» (не знаю, чи є в окремім виданні), дуже були б до ладу. Належну плату не затримаю, прошу тільки прислати при книжках рахунок.

З найщирішим поважанням

Л. Українка

25. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

9 квітня 1903 р. Сан-Ремо 9/IV 1903

Хтось комусь дякує за скору і точну відповідь! Хтосічок за те дуже любий (і не тільки за те, а взагалі і завжди). Хтось до когось, напевне, раніше 10 мая не приїде, а навіть можливо, що й до червня не приїде, бо хотять його лікарі затримати, але хтось, може, таки вирветься. Когось хотять ще до Швейцарії послати, але хтось уже нікуди не хоче, тільки до когось та й додому, комусь уже курорти збридли і хтось би вже хотів раз жити по-людськи, і працювати по-людськи, і про жадні курації не думати, і до жадних лікарів не вдаватись. Комусь те все так обридло, що ай! Якби комусь нерви дали спокій, то хтось би вже був здоровий, але чи вони коли дадуть спокій, то невідомо... Ет, вже ліпше о тім мовчати!

Хтось не скінчив ще «Кассандри», бо комусь тепер вже тільки 4 години можна писати, а роботи і листів багато. Когось то дражнить, але що робити? Хтось бідний і хотів би вже до когось, бо хтось та й ще хтось, як зберуться докупи, то все вже не такі бідні обидва. Правда ж?

Хтось кланяється св. Анні і всій родині і дякує п. Юліанові за інформації.

26. ДО М. І. ПАВЛИКА

10 квітня 1903 р. Сан-Ремо 10/IV 1903

Високошановний друже!

Спасибі за інформації, я вже подала їх далі. Тільки для мого приятеля, я знаю, ще важно б вияснити питання, яка, власне, плата йде за лекцію французької мови в

школах реальних і в гімназіях (певне, в тих і в тих не однакова).

Сумніваюсь, щоб він міг прожити менш, як на 50 зр. в місяць, бо він чоловік нездоровий та ще й мусить помагати родичам убогим. Теж варто знати, чи конче треба приймати австрійське горожанство, щоб стати професором? Здається, нормальна натуралізація (признана по обидва боки кордону) вимагає 5 літ часу? То се була б справа трохи загайна.

Щодо мене, то я, на жаль, не можу ще так рішуче сказати: «Отже, переїжджаю». Primo [1], через те, що я не знаю, чому Ви думаєте, що я знайду собі учениць, — чи на те є виразні прецеденти фактичні? Хто-небудь з відомих Вам людей утримується з сеї професії приватної учительки європейських мов? Secundo [2], я мушу знати в числах m i n i m u m [3] установленої звичаєм плати за 1 годину такої науки (від одного ученика і від цілої групи, певне, різно?). Чи однаково платиться як за французьку, так, і, наприклад, за англійську мову (в Росії англійська дорожче). «Багато» і «небагато» поняття дуже релятивні, і я на них не можу нічого виразного збудувати. Tertio [4], маю новину: лікарі зменшили (перед трьома днями) мій робочий день і дозволяють тільки 4, найбільше 5 годин на день інтелектуальної праці, — коли сей «день» не збільшиться за літо, то я не знаю, чи вистачить він для того, щоб, беручи «небагато», все-таки заробити лекціями на життя та ще й мати час хоч що-небудь робити в своїй властивій сфері — літературі. Тепер же се, здається, не тиранія лікарська винна, а таки моє здоров'я, бо в мене, коли вірити лікарям, ледве що спинився туберкульозний процес в правому легкому, а нервовий стан вимагає навіть extra [5] курації, щоб знов не мати на осінь рецидиву того ж таки туберкульозного процесу в легкому, та й сам по собі дуже заважає своїми симптомами. Літом мені жити, п р и н а й м н і с ь о г о р о к у, в великому місті (отже й у Львові) заборонено. Як бачите, все це такі собі sachliche Umstände [6], на які варто звернути увагу і

---

[1] По-перше (*лат.*).— ***Ред.***
[2] По-друге (*лат.*).— ***Ред.***
[3] Мінімум (*лат.*).— ***Ред.***
[4] По-третє (*лат.*).— ***Ред.***
[5] Спеціальної (*лат.*).— ***Ред.***
[6] Реальні обставини (*нім.*).— ***Ред.***

вияснити гаразд, поки рішити зовсім. Ви можете мені помогти вияснити, власне, пункти перший і другий, а третій вже, звісно, «від бога» та, може, почасти від мене залежить, я тільки подаю його Вам в пояснення моєї нерішучості.

Прикрим здався мені один, виставлений вже у Вас, Umstand[1], що я мусила б «скинутись всякої політики». Я хотіла б знати докладніше, як я маю се розуміти? Невже так, що в Галичині я мала б ще «тихше» жити, ніж на Україні? Коли так, то се страшна жертва душі. Я ще, може, могла б не мішатися до крайової політики в тім значенні, що не займалась би особистою агітацією, не вступала б в члени крайових партій, бо до одного я не почуваю в собі талану, а другим мало інтересуюсь, бо думаю, що яко літератор, я ліпше зроблю, коли виступатиму з о в с і м незалежно, хоч нехай і одиноко. Але скинутися «всякої політики» в літературі і в моїх зносинах з метрополією ніяк не можу, бо не тільки переконання, але темперамент мій того не дозволяє, а ще не дозволяє — знаєте що? — дядьків заповіт. Ми говорили з дядьком не раз про такі теми, і він казав, що хотів би, щоб я через кілька років стала жити десь «на вільнішій землі», з тим щоб, власне, до кінця набратись, а не скинутись політики; з тим, щоб, по змозі моїй, п р о в а д и т и д а л і те, чого я вчилася у нього і чого мала навчитися від життя за ті «кілька років», прожитих на Україні, а не з тим, щоб стати тільки консерваторкою паперів, хоч і дуже цінних, та все-таки не моєю працею писаних. Дядько хотів, щоб і м о я праця, і м о я думка росли і жили, щоб я ні літератури, ні політики не скидалась, щоб я шукала с в о г о шляху, була б не епігоном його, а духовною д и т и н о ю. Він би, я знаю, не порадив мені, щоб я «скинулась всякої політики», хоч би навіть для того, щоб не могли чепити «того, що коло мене», а вже менш усього через те, щоб не могли м е н е чепитись. Ні, друже, спитавши по щирості своєї душі, я не можу обіцяти, що буду жити на вільнішій землі тихше, ніж жила на зовсім поневоленій. Коли моє здоров'я, мій невеликий хист, мій замало розвинений інтелект, моя життям пригнічена енергія не дали мені стати тим, чим повинна б я бути і чим, може, ніколи не стану, то се моє нещастя,

[1] Обставина (*нім.*).— *Ред.*

але не моє бажання, і миритись з тим я не не хочу, ні, я ще хочу боротись. Я признаюся Вам, що у мене не о д н а мета на той випадок, якби я замешкала по сей бік. Мені морально неможливо признати політичну прірву (історичну, як казав Куліш) за прірву реальну, і поки я не скинуся спогаду про абсолютно невільну Україну, я не м о ж у, н е с и л а м о я скинутися того, чого досі не скинулась при гірших умовах. Тоді треба скинутись мені і моєї поезії, моїх найщиріших слів, бо вимовляти і ставити їх на папері, скинувшись того діла, на яке вони кличуть інших, мені буде сором. Коли не vis major [1], як се було досі, а моє власне рішення примусить мене «сидіти тихо і не рипатись» (і як довго сидіти? Може, аж поки перегорить і та сила, що тепер ще десь там жевріє в душі?), — то я тоді муситиму зломити свою «єдиную зброю» — слово — і стати глухонімою. Тільки се страшно, я сього більше боюся, ніж всякого чіпання. Може, той архів, для якого я, «розуміється, мусила б» (кажете Ви) зробити таку жертву, і вартий її, може, одно слово з нього варте більше, ніж всі мої слова минулі і ще ненароджені, тільки у мене рука не здіймається на т а к е самовбивство, я ще не маю сеї одваги, я ще не нажилась душею, я ще навіть як слід не спробувала своєї сили — і маю вже її занедбати, придушити, «скинутись»? Ні, не маю одваги, хоч киньте в мене каменем. Не можу.

Я, власне, тому і хотіла б, щоб хтось з моїх приятелів міг би рівночасно зо мною замешкати на вільнішій землі, що се був би поділ праці. Той, кого я маю на увазі, міг би, може, одважитись на який час «скинутись», бо він молодший від мене, йому ще є час колись надолужити те, що втратить тепер, для нього ще ті «кілька років» не минули, що для мене, та й темперамент в нього інший, і традиції інші (у нього в родині не було декабристів, соціалістів-емігрантів і радикалів-засланців, він не пам'ятає 70-х років!), він ще не починав того, чого я мала б уже скинутись, за ним нема того слова, що стало вже тілом і що не терпить зради, від нього ніхто ще не жде того, що від мене. Нарешті, може, він має ту одвагу, якої я не маю... А тим часом я впевняюсь на нього більш, ніж на саму себе в деяких справах, а сій справі, я знаю, він служив би щиро. Він був би консерватором, а я, вкупі

[1] Вища сила (*лат.*).— *Ред.*

з Вами, працювала б над виданням. Так було б добре. Може, се й можливо, як не зараз, то хоч згодом. Треба старатись.

Чекаю від Вас дальших інформацій. Та не гнівайтесь за «високий тон», бо в і н н е проти Вас, а так, сам по собі здійнявся — се для мене гостра тема, я я все-таки ще хвора, то де тої «холодної крові» взяти.

Брошурки Ваші таки пришліть. Будьте здорові з мамою.

Л. К.

P. S. Ліда нічого не пише.

27. ДО М. П. та О. Є. КОСАЧІВ

16 квітня 1903 р. Сан-Ремо 16. IV 1903 Сан-Ремо

Христос воскрес!

Любі мої, що думаєте, що не озиваєтесь? Коли Миші було трудно відповісти на мої питання, так можна було так і написать: не знаю. Для мене і то важно знать.

Я здорова всім, окрім нервів, та й то нічого, жить можна.

Цілую всіх вас міцно.

Леся

28. ДО М. І. ПАВЛИКА

17 квітня 1903 р. Сан-Ремо 17. IV. 1903

Високошановний друже! Дуже мені неприємно, що Ви так якось дражливо прийняли мій лист. Він зовсім не був виміреный проти Вас, а скоріш проти мене самої... Взагалі сей рік для мене критичний, я знов стою на роздоріжжі, як колись в дні першої молодості, багато приходиться рішати, міркувати і владновувати єдино своєю власною думкою і силою, часто не тільки без жодної помочі, але ще й при чималій опозиції з боку тих, що, здавалось би, не повинні бути в такій опозиції. Багато тут і зайвої боротьби, і марнування сили, і втоми думки. Від того я часом трачу почуття дійсності і буваю несправедлива до людей, а часом і до себе. Додайте до сього мою звичайну

хронічну і вже, може, довічну недолугість, то, може, пробачите мені помилки в стилізації моїх листів. Проти Вас же я нічого не маю і ні в чому Вас не винувачу, і яке б там не було Ваше «шістє до людей», то до мене маєте те «шістє», що мене глибоко болить найменша прикрість, яку я коли, хоч і несвідомо, могла заподіяти Вам. Може, з того користі мало, але вже воно так.

Я, друже, не прошу і не просила у Вас ніякої «статистики» ні для мене, ні для мого приятеля. Я просто думала, що, може, Ви випадком знаєте приблизно умови (напр[иклад], я знаю minimum плати за такі лекції в Росії і не потребувала би для того жодної статистики зібрати, якби хто мене запитав), тільки думала, що, може, Ви просто забули про те написати. Я ж зовсім не бажаю, щоб Ви тим клопотались, бо Вам і так роботи досить. Хутко, може, буду у Львові сама, то розпитаюсь по людях, а Вас виразно прошу не марнувати на те часу і сили...

За людське відношення до драгом[анівщи]ни я Вам нічого не можу сказати, хіба те, що не вірю, аби правда могла бути такою вже незрозумілою, щоб аж пропасти через те. Коли не Ви і не я, то, може, сильніші від нас видобудуть ту правду зо дна (принаймні, те головне, що в ній є). За себе скажу, що я зважу свою силу, як трохи мине сей гостро критичний стан (сподіваюсь, що це до осені станеться); і тоді визначу собі виразну програму, що я *можу* і що я *повинна* робити. А се, про що тепер просила Вас довідатись у Львові, єсть один з матеріалів до мого рішення. Тільки повторно прошу: як то Вам має завдати хоч найменший клопіт, то не треба, я справлюсь сама.

Сподіваюсь, що Вам не прийдеться так бідувати зі мною. Я не маю таких здібностів, як покійний Ковалевський, а все ж таки до певної міри можу стати у пригоді своїм друзям по ідеї. Зрештою, про сі справи і про деякі інші поговоримо при зустрічі. Як не за місяць, то за два побачимось. Тим часом не ворогуйте на мене — коли я роблю часом зле, то таки більше собі, ніж іншим, та принаймні до самодовольних не належу.

До побачення! Привіт Вашій мамі.

Л.К.

29. ДО М. І. ПАВЛИКА

24 квітня 1903 р. Сан-Ремо 24. IV 1903

Шановний друже! Спасибі за брошурку і за лист. В брош[урці] багато такого, з чим і я згідна, тільки боюся, що то «глас вопиющего в пустыне»... Я рада, що ми з Вами порозумілися щодо виразів, і дякую за намір зібрати «статистику». Коли не трудно, то будьте ласкаві. З а р х [і в о м] мені насувається ще одна комбінація, але виясню, тільки поговоривши з Радою, — у всякім разі і її, і матір її мушу перше б а ч и т и, поки стану на чомусь певному. Однак матеріали свої мушу мати заздалегідь, себто до літа. Боюся тільки, коли б осінь мені знов не зробила несподіванки, як торік і позаторік, — все-таки моє «вигоєння» далеко не міцне і «рецидив» висить Дамокловим мечем над головою, адже був констатований таки туберкульоз. Вчора застудилась і вже знов чую «стінку» в грудях з правого боку (вже ж не де!)... Тому й варто, щоб я не сама будувала плани, а вдвох, а то й втрьох. З огляду на те, що за Альпами погода здуріла, я лишуся тут довше, ніж думала (може, до середини мая), а то ще стінка муром стане... Бувайте здорові. Маю стільки роботи, що дай боже сили!

Л. У.

30. ДО П. А. КОСАЧА

10 травня 1903 р. Сан-Ремо 10. V. 1903.

Любий папа! Спасибі за гроші і за листи. Спасибі і за відношення до моїх питаннів, я можу тільки подякувати і прийняти твоє рішення і постараюсь не нарушати норми, як тільки покінчу з екстренним лїченням, а се надіюсь покінчити сього літа. Дальше вже сподіваюсь, що треба буде підтримувати здобуте здоров'я, а не лічити яку хворобу. Та, звісно, надії надіями, а життя життям, тільки все ж ліпше хоч надіятись.

Отак я надіюсь, що й Ліліна справа хутко поправиться, хоч мене і дуже засмутила звістка про неї. Сестра моєї сусідки, медичка петербурзька, писала, що нібито 1-го мая ст. ст. мають всіх випустити і до екзаменів допустити. Дай боже! Все-таки прикро, не знаючи нічого певного.

Не написала тобі вчора, бо все роздумувала, як би з виїздом рішити. Нарешті рішила так. Виїдем ми 15-го мая (значить, в п'ятницю, через 4 дні від сьогодня) в Цюріх, там я ще піду до проф[есора] Гюгенена (він в Цюріху, а не в Берні), розпитаю точно, що і як він хотів би зо мною робити, і тоді вже зовсім рішу, як до того відноситись. Може, я знайду спосіб погодити і лікарський надзор, і некурортні ціни, і життя в якому-небудь менше чужому місті, ніж Цюріх.

Я не то що «провіряла» свого постійного лікаря чи не вірила йому, а просто піддалась аргументам тьоті Єлі, що «ум хорошо, а два лучше», та ще тому, що Гюгенен більше спеціаліст по нервовим хворобам, а мій лікар по грудним. В діагнозах вони обидва зійшлись, значить, можна вірити рівно обом, тільки мій лікар менше вірить в точність і обмеженість спеціально-гідропатичних заведеннів, ніж Гюгенен. Признаючи теж, що лікарський нагляд таки потрібний і при лíченні дома (і взагалі потрібний ще який час, поки загоєння зовсім твердо стане), він думає, що краще вже зовсім без нагляду, ніж нагляд з ремісницьким відношенням, яке часто буває у спеціалістів гідропатів. Гюгенен же надо мною сидіти не буде, а здасть мене на руки якому «меншому світлу», власне такому спеціалісту гідропату, котрого я зовсім не знаю. Правда, був би все-таки к о н т р о л ь Гюгенена, але все ж можливі ремісницькі промахи, бо спеціалісти гідропати одвикають од неводяних способів і часто не вміють в кожний даний момент спинитись, коли треба. І мій лікар так, як і ти, говорить, що коли я вмітиму с а м а настоювати на обережності, то можна і в спеціальне заведення йти; але я знаю з досвіду ялтинського, що нема ні часу, ні змоги виявляти ту обережність, коли, напр[иклад], стоїш під яким душем, а часом досить і одного душу, щоб уже обережність вийшла «мудрістю по шкоді» для людини слабогрудої; трактувати ж наперед з «профанами» пацієнтами та радитись про їх згоду чи незгоду спеціалісти гідропати, так само як дантисти і масажисти, не люблять, вважаючи, що в їх монастирі ніхто «з своїм уставом» потикатись не має права. А ті лікарі, що ні в яких заведеннях не состоять, бувають ліберальніші і більше вважають на всякі «самочувствия» та на обережність самих хворих. Се я не раз сама замічала і через те згоджуюсь в сьому з моїм лікарем. Та ще всякі заведення мають часто погану звич-

ку брати гроші вперед за «курс» і грошей тих назад не вертають, хоч би курс дальше трьох днів не пішов, — се теж досить важно, і я се прийматиму на увагу при своєму рішенні, бо пускати гроші «за водою» таки не заміряю.

Про останнє рішення напишу з Цюріха. А тебе прошу писати мені в Цюріх головно про те, які будуть звістки від Лілі. Пиши poste restante, Zürich, Snisse [1].

З Zürich'а ми думаєм їхати в Мюнхен, а там в Вєну (Оксана конечне хоче в Вєні бути, і мені там є справа). Невважаючи на крюк Цюріх — Мюнхен, дорога звідси до Вєни не вийде дорожчою, ніж якби на Венецію — Понтеббу їхать. В Прагу напишу і спитаю, чи не поміпаєм екзаменам, хоч нам стільки вже раз було від Кр[ивинюка] приглашеніє, що і питання те сливе зайве, та й бути там більше 1—2 днів не думаєм. Звідти Оксана хоче на Граніцу, а не на Броди їхати, і ми доїдем разом мало не до самої Граніци (до Тшебіні), потім вона може по Росії і сама їхати, вона настільки тепер здорова, що ніякої небезпечності нема, а вещі може від Граніци здати в багаж і доїде без клопоту. Якщо я лишусь в Цюріху, то в Мюнхені її зустріне Юра (в Цюріху я проведу і «усаджу»), а з Мюнхена вона поїде далі на Вєну і в Росію з панною Гассель, нашою товаришкою по віллі Наталії; в Прагу тоді не буде заїздити. П[анна] Гассель не перший раз за границею і путі добре знає. Так що ти за Оксану не турбуйся.

Оксана ще тобі напише про свої рощоти з грішми і т. д., а я напишу про те з Цюріха, бо раніш і сама ще не знаю, скільки і на що мені буде треба.

Пора кінчать, бо і спать пора, і довгий лист. Цілую тебе міцно, любий папочка, і ще раз спасибі за все. Микосеві хутко напишу, Дорі буду посилати карточки. Їх і маму цілую теж.

Твоя *Леся*

P. S. Мал[анія] Фом[івна] їде екстрено в Павловку до Павла Фом[ича], що просить її приїхати, бо слабий безнадійно.

---

[1] До запитання, Цюріх, Сніссе *(франц.).— Ред.*

31. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

18 травня 1903 р. Цюріх Zürich, den 18. V 1903.

Хтось чиюсь карточку і телеграму дістав, але не дуже тим «unmöglich» [1] зажурився, бо, здається, комусь і так unmöglich буде до гідропатії братись. Мій лікар в Сан-Ремо, відпроваджуючи мене, все намовляв, щоб не одважуватись вступати до закладу і навіть купелів не брати, аж поки зовсім гаряче літо настане, тепер же тільки водою з спиртом витиратись, а то можна скрізь, хоч і в маленькій хатці, аби двері на 5 минут зачинити та аби хтось на 5 минут мав собі яку дівчину до помочі, та й більше нічого не треба. Тут хтось того професора не застав, що до нього їхав, а в Berner Oberland [2] не хоче за ним їхати, бо не варт (проф[есор] буде вже ціле літо в Oberland). Однак не жалує, що заїхав до Цюріха, бо і другою дорогою до Мюнхена мало що дешевше коштувало би, а так Оксана собі Швейцарію та Rheinfall [3] побачить, вона дуже з того тішиться. Саме тепер Оксана поїхала на той Rheinfall, а хтось вже ні, бо втомлений і має листи писати, і, зрештою, вже раз торік бачив, то нащо має собі такі розкоші дозволяти,— все те коштує, а їдучи вдвох з молодшою сестрою, треба вже більше на неї, як на себе уважати.

Їдемо завтра до München'а [4], там уже нам і помешкання на 3—4 дні є готове. Десь в суботу або в неділю будемо у Відні, там піду до Nothnagel'a [5], і нехай ще він мені радить про ту водяну курацію. Він мене восени бачив, то, може, ліпше зважить, оскільки я за зиму поправилась чи ні та чи можна і як власне мені до води братись. Як треба, то й коло Відня є тих Badeanstalten [6] доволі. А як не треба комусь тепер жадної води, то хтось заскочить до Праги та до Львова на якнайкоротше, а 31.V буде вже у когось та й там вже побачить, чи зможе довго бути, чи як, тільки головне те, що таки б у д е. Хтось н е м а є ж а д н о ї о х о т и іти до якогось Anstalt'у [7] віденського і таки певне не

---

[1] Неможливо (*нім.*).— *Ред.*
[2] Бернер Оберланд (*нім.*).— *Ред.*
[3] Рейнський водоспад (*нім.*).— *Ред.*
[4] Мюнхена (*нім.*).— *Ред.*
[5] Нотнагеля (*нім.*).— *Ред.*
[6] Купелей (*нім.*).— *Ред.*
[7] Закладу (*нім.*) — *Ред.*

піде. Хтось дуже гризся за Лілю та й знов трошки кашляв крів'ю (за 2—3 дні перед виїздом), а з таким уже до води братись не випадає. Про Лілю нічого нового не знаю, може, в Мюнхені що дістану — просила туди писати.

З Праги Оксана поїде просто додому, а хтось уже сам nach Ruthenien [1] подасться.

Хтось здоровить чиюсь родину, а когось просить, щоб не журився, бо хтось та й ще хтось мусять побачитись таки тепер!

Хтось

На чиюсь адресу прийдуть книжки з Сан-Ремо, то мої, прошу сховати, поки хтось приїде, бо комусь не хотілось їх за собою возити по світах — тяжко.

32. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

31 травня 1903 р. Прага

Любая Лілея! Ми думаєм, що ти вже дома, тож вітаєм тебе. Оце всі три швендяли по Празі. Оксана і Михайло ще підуть, а я посиджу. Пиши мені до Чернівець (Sterngasse, 6, O. Kobylanska).

Будь здорова і весела!

Леся

33. ДО М. І. ПАВЛИКА

9 червня 1903 р. Чернівці 9. VI 1903. Чернівці, Sterngasse, 6.

Дякую за позичку, а пробачте, що пізно вертаю, — сама тільки вчора отримала і через свято не могла відправити Вам.

Забула віддати Вам колекцію Ваших листів, то вже відошлю звідси.

Якби не дощ, то було б тут дуже добре. Зрештою, і так добре. Багато пишу, дуже не маю часу, але в паузах

[1] До Рутенії (*нім.*).— *Ред.*

живеться приємно і затираються прикрі львівські враження (не беріть то до себе)... Бувайте здорові, привіт Вашій мамі. Сестри Вашої ще не бачила.

34. ДО О. С. МАКОВЕЯ

16 червня 1903 р. Чернівці 16. VI 1903

Cher confrère [1], чи не будете ласкаві зайти до нас сьогодні о 8 г. увечері? Якби не йшов дощ, то я маю величезну охоту (може, дощ уважатиме на те!) піти на Гарбузгору сього вечора, але Ольга боїться йти тільки під моєю сильною обороною на ту гору, тим часом брати її зайняті і не можуть бути нашими лицарями. Якщо Вам то не справляє прикрості, може б, ви помогли мені вив'язатись з тої дилеми: і хочеться, і боюся. Якщо дощ не пустить сьогодні, то, може, прийдете завтра о 5-й по обіді, якщо, звісно, взагалі Вам се догідно.

До побачення (у всякім разі, до мого виїзду?) на горі чи на долині.

Леся Українка

P. S. Як будете йти увечері, то прошу взяти оті найстрашніші окуляри і дивитися пильно під ноги, бо можете впасти в яму (в вапно! Там його дві бочки!), а се поетові не личить.

35. ДО К. ПАНЬКЕВИЧ

19 червня 1903 р. Чернівці 19. VI. 1903.

Вельмиповажана пані!

Прошу послати відзначені в каталозі (тепер посилаю) книжки враз з рахунком за них на адресу (ім'я Вам скаже д. Гнатюк): Tooting, 47. Tunley Road, London, England. Мої вірші (всі 3 збірники) прошу на той рахунок не ставити, а послати gratis [2] або, коли так не можна, на кошт автора.

---

[1] Дорогий (любий) побратиме (*франц.*).— *Ред.*
[2] Безкоштовно (*лат.*).— *Ред.*

Книжки Фр[анка], що я мала вернути Вам, ще не прийшли з Італії. Як прийдуть, то будуть Вам прислані звідси.

Гроші за книжки і ноти пришлю з дому, а Ви дайте на них рахунок Кривинюкові, як буде у Львові, то він передасть мені.

З поважанням
Л. Укр[аїнка]

36. ДО М. І. ПАВЛИКА

19 червня 1903 р. Чернівці 19. VI. 1903. Черн[івці]

Шановний друже! Сьогодні їду, тому спішуся. У Поп[овича] була, він каже, що бібл[іотеки] Федьк[овича] у нього нема, а в Нар[однім] домі щось було, та давно розкрадено, та й цікавого не було. Шкільні матеріали Федьк[овича] він надіється видобути за 3 місяці, тоді пришле Вам.

Я відповіла довгою і рішучою нотою Тр[ушеві] — порвала з ним назавжди і викликала на війну за «вплив» на Р[аду] і за Вашу репутацію. Може, дійде до громадського суду між нами, тим краще. Я не матиму спокою, поки не виведу на свіжу воду всіх інтриг. Збирайте, на всякий случай, всі можливі літературні документи для своєї оборони, я буду Вашим референтом на Укр[аїні], в разі потреби. Я маю причини думати, що матеріальна справа буде поставлена в залежність від votum [1] довір'я Вам, а для votum довір'я можуть потребувати детального вияснення справи, відносин і інтриг людців. Стаття Ваша з «Рус[лана]» послана Л[юдмилі] М[ихайлівні]. Се, може, трохи затягне справу, але зате вже вона стане твердо. Я напишу Вам на адресу Крушельн[ицької], як буде вся адреса по-німецьки (Franziskanergasse, Fräul. [2] і т. д.), то, значить, Ва̄м, так скажіть. Я думаю, що поки не витягну інтриганів за язик ad forum publicum [3], то брехні і т. д. не матимуть краю. Я визволю ім'я мого дядька з сього хаосу інтриг і всю справу поставлю на виразних

---

[1] Обіцянка, виявлення (*лат.*).— *Ред.*
[2] Францісканська вулиця, панні (*нім.*).— *Ред.*
[3] На суд громадськості (*лат.*).— *Ред.*

пунктах умови — хто, що, кому і як обов'язується, з одного боку, робити, з другого платити, хто мусить мати доступ до діла, а хто ні, від чого справа залежить, а від чого ні. Се буде цілий елаборат. Проект буде від мого імені. Постараюсь послати його Вам, як буде готовий. Ви зробите свої уваги (згода, незгода), додатки, доповнення і т. д., відошлете знов мені, а я подам на увагу родині і товариству, і як буде ухвалено, так і буде раз назавжди. Тим часом будьте здорові.

Л.

P. S. Стоцький обіцяв послати Вам ще один лист дядька.

37. ДО М. І. ПАВЛИКА

1 липня 1903 р. Гадяч 18.VI.1903

Високоповажаний друже!

Не писала Вам досі, бо до остатнього дня перед виїздом з К[иєва] все надіялась виявнити рішуче головне питання, а по приїзді сюди була втомлена і не могла писати. Але мушу сказати, що діло не виявнилось, бо люди, від яких воно залежить, роз'їхались по літніх мешканнях і раніш серпня не поприїздять, а хто лишився, той некомпетентний. Їздити ж по людях я не маю сили і змоги. Радять приятелі просити не гонорару за прийдешню роботу, а просто пенсії за все минуле, бо так становище (та й сама робота) буде незалежніше. Я, однак, думаю, що коли в одній формі не вдасться, то поставлю в другій, а якщо не вигорить прилюдно, то, може, осягну приватно, тільки мусите місяців два почекати, інакше нема способу. Вам дехто трохи попсував шанси, але, може, і я маю не менший вплив, то надіюсь поправити. Збирайте матеріали друковані, про які я просила. Стаття вже отримана [при мені] і досі вже прочитана. Настрій до Вас знов поправився через мої доводи та ще й через нетактовне поведення Вашого противника супроти нас всіх — він тим рішуче компрометує себе, а тим самим і дискредитує в очах здавна прихильних до нас людей. Тим краще! Але про наші нові відносини з ним знає тільки дуже тісний круг людей, і я прошу Вас не говорити про те більш нікому

до слушного часу (я пожду, поки він сам роздзвонить, а то, певне, буде незабаром, судячи по прецедентах!). Пані запевняє, що не хотіла образити Вас, посилаючи гроші без листа і без словесних коментарів, каже просто, що була тоді дуже склопотана всякими приватними справами, головно ж слабістю своєї кузини (тая, справді, і тепер тяжко слаба, що дуже томить і нервує Ваших приятельок), та ще й стіснялась переказувати щось через зовсім чужого чоловіка. Каже, що, зрештою, і ніколи не ворогувала на Вас, а тільки невдоволена була, що робота йде нешвидко і що видання не посувається вперед. Радить згодитись на видання через Т[овариство] ім[ені] Ш[евченка], хоч би і без коментарів, самих матеріалів, аби скоріше, а коментарі могли б бути написані і видані пізніше на інший кошт, коли вже на той самий неможливо. Властителям матеріалів я ще напишу. Про можливість архіву у Л[ьво]ві вона думає скептично та й опасається за безпечність його там. Проти перенесення (що проектує молодіж) в принципі нічого не має, тільки в тім напрямі боїться давати ініціативу або хоч би виразний дозвіл з огляду на кар'єру сина. Але я не знаю, чи формально можна обійтись без такого дозволу. Так само і з ініціативою в справі, кому дозволити видавати матеріали (кореcп[онденції]); я думаю, що номінально могла б походити ініціатива і формальна умова від старшої дочки, а в дійсності інспірована була б від матері, — над сим моїм проектом обіцяли «подумати». Через два місяці, либонь, результат «думання» вже буде звісний. Я не розумію, що могло б старшій дочці перешкодити виявити хоч таку ініціативу, вже ж не кар'єра її сина або чоловіка в тій стороні, де вони тепер. Зрештою, хто може їх вгадати! В крайнім разі попрошу формально передати право власності і переговорів з видавцями мені та й буду вже на власний риск провадити справу — у мене ж нема ні синів, ні дочок, так само, як і жадної кар'єри.

Я зрозуміла, що коментарів Ваших бояться, «щоб не роздражнить гусей», тих гусей, серед яких, може, прийдеться жити молодшій дочці. Ну, якби мені дали пленіпотенцію, то я б ні на яких гусей не подивилась, та, може, власне тому і не дадуть. Побачимо.

Мені так душно від сеї атмосфери страху, зміни настроїв, сторонніх інтриг, пльоток і всякої пакості, що я вже мушу вирватися з того якнайскоріше і йду напролом.

А коли й я нічого не осягну, то навряд чи хто інший осягне в близькому часі, а хіба вже аж тоді, як люди і ситуації переміняться. Все ж буду старатись до останнього.

Бувайте ж здорові! Як буде що нового, то напишу.

Л.

P. S. Гранди рос[ійської] літератури і науки жахаються самої розмови про видання матеріалів. Нема що і їхати до них.

38. ДО І. Я. ФРАНКА

2 липня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч, Полтавск[ой] губ[ернии], хутор Зеленый Гай, 19/VI 1903

Cher confrère!

Вдаюся до Вас за дозволом перекладати Ваші оповідання на російську мову. Мені замовила сю роботу видавнича фірма в Ростові-на-Дону (книгоиздательство «Донская речь») і доручила самій вибирати твори і вмовлятись з авторами. Фірма ся має мету просвітню, а не комерційну (дешеві видання добрих творів для народних великор[уських] мас), і, як завжди в таких випадках буває, великими капіталами не розпоряджує. Платить перекладачам 15—20 р. від 50 000 літер ($1^1/_2$ нормальних аркушів 16-ки), а на авторів оригіналів не рахує нічого. Однак, коли Ви вважаєте, що я нарушу Ваші авторські права, заробляючи перекладами Ваших творів, то я вступлю Вам $^1/_4$ з моєї плати — більше трудно, бо мені дорого коштує спроваджування книжок з Галичини (в закритих конвертах), та й сама робота дорого виходить при моїй силі і здоров'ї, які Ви добре знаєте... Але кривди Вашої не хочу і на формальну точку (брак літературної конвенції між Австрією і Росією) ставати не збираюсь в моїх відносинах з галицькими і буковинськими товаришами. Може, бажаєте зробити яку спеціальну умову щодо Honorationsexemplare [1], то напишіть мені, а я впливатиму на видавців. По одному примірнику вже напевне отримаєте, хоч би й від мене особисто...

---

[1] Авторських примірників (*нім.*).— *Ред.*

При сій нагоді прошу Вас про одну маленьку послугу. Передайте мій привіт п[анам] Грушевським і запевнення, що т і л ь к и несвітський дощ перешкодив мені одвідати їх у Львові (Ви знаєте, що се правда). Я тому настоюю на цьому, що з деяких, пізніше мені поданих, фактів можу догадуватись про недоладне витолкування тих чи інших моїх вчинків у Львові, отже, і фактові, що я не одвідала пп. Грушевських, може бути надане тенденційне значення, а се було б мені не до мислі. Коли деякі пункти і відтінки в літературно-громадській роботі того чи іншого діяча і не згідні з моїми думками і настроями (сього я ніколи і не крила), то се ще не доводить мене до антипатії і негречності супроти самих осіб діячів, їх родичів, приятелів і т. д. і, наскільки се від моєї ініціативи залежить, я не міняю раз установлених відносин без виразних, фактичних причин, хоча, з другого боку, і не накидаюся там, де мене вже не потребують. Я завважила, що в сей мій приїзд до Львова не всі наші спільні знайомі обходилися зі мною по-давньому і мало хто був такий приязний, як Ви; почувалась якась навмисна холодність і немов упередження. Я б хотіла знати, чи справді єсть якась зміна до мене в настрої найближчих до Вас кругів (тут я не маю на увазі п. Труша, але інших), чи то мені тільки так здалось. Коли зміна є, то я б хотіла знати її фактичні, сказати б, об'єктивні причини, якщо вони існують, як то тільки Laune [1], то я не допитуюсь, бо то вже «секрети психології», знати для того, щоб не зробити якого нетактичного кроку в відносинах до людей, що, може, і не хочуть бути ні в яких відносинах до мене. Коли Вам се не прикро і не трудно, то, будьте ласкаві, просвітіть мене в сій справі, я буду Вам дуже вдячна. Я люблю держати мої відносини im Klaren [2], і ніщо мене так не мучить, як невиразна фальш. Москалі кажуть: «Худой мир лучше доброй ссоры», але я вважаю якраз навпаки: ліпше щиро посваритись, ніж нещиро миритись. Коли Ви навіть просто потвердите факт: «Завважена зміна існує» і не подасте ніяких дальших коментарів, то і се буде для мене корисно, я знатиму, що я «засуджена без суду», і затямлю собі, для кого я persona grata [3], а для кого ingrata [4].

---

[1] Настрій (*нім.*).— *Ред.*
[2] В ясності (*нім.*).— *Ред.*
[3] Приємна, бажана особа (*лат.*).— *Ред.*
[4] Неприємна, небажана (*лат.*).— *Ред.*

Консеквенція з сього буде тільки та, що хто до мене змінився, до того і я змінюся в рівній мірі, не виносячи того ad forum publicum [1], бо демонстративність тут і не потрібна. Так, тільки «прийму до відома». Я сама не почуваюсь до жадної реальної провини супроти Ваших приятелів і тому непевна, чи мої спостереження про зміну справді вірні.

Коли Вам про се прикро писати, то, як хочете, не пишіть, але про переклад, дуже прошу, не гайтесь відповісти, бо діло спішне, робота має бути здана на термін.

Ваші свояки тепер мешкають у нас на хуторі, навіть в однім будинку, тут вони всі, окрім старшого сина. Всі здорові і «благополучні».

Бувайте здорові і привітайте від мене Вашу родину.

Л. Косач

39. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

2 липня 1903 р. Зелений Гай — Гадяч, Полтавской губ[ернии], хут[ор] Зеленый Гай, 19/VI 1903

Хтось комусь аж ось коли пише! Ой, бо хтось таки згине через поштові клопоти! Оце лежить перед кимсь аж 7 листів написаних, а се 8-й, а ще 4 треба от-от написати... Отаке моє! В Києві не було способу писати то за справами, то за балачками, то за втомою. Хтось там пробув тиждень, а ледве сюди приїхав, так і почав «дрібні листи» писати. Саме час до писання, бо дощі такі заливають, що нема способу і за поріг ступити. Родина наша, окрім татка і старшого брата, тут. Всі здорові, Дора величезна стала, Микось до неба головою дістає фізично і морально (вже по матурі!), Оксана все відсипляє, що недоспала за границею, Ліля підживляється після петербурзьких тарапат (ще невідомо, чи не «випросять» її з медицини!), мама дуже поправилась і немов помолодшала, а хтось такий, як і при комусь був. Часом на когось знов heiliger Zorn [2] нападає з тих самих причин, що і в Чернівцях, бо комусь і тут не дають спокою з тою справою. Якби не близькі люди, то хтось би вже й

---

[1] На осуд публіки (*лат.*). — *Ред.*
[2] Святий гнів (*нім.*).—*Ред.*

забув про те, але мусить якийсь час помучатись... Зрештою, тут се менше діймає.

Рада мала приїхати сюди, та не знаю, як буде, бо маму свою боїться лишити саму коло хворої кузини, а з Зорі мала поміч.

Тим часом ще нема нікого з сподіваних гостей (брата, Квітки і Кривинюка), але за тиждень, може, хто і приїде, певне, Квітка, бо він на Україні не забариться, мусить в липні на Кавказ вертати. Схуд він там і заморився чимало, геть бідний став. Кланявся комусь і черновецьким знайомим.

Хтось не брався і до «Кассандри», так в листах загруз. А взагалі роботи страх багато, аби сила. Нехай би хтось комусь матеріали слав, бо потрібні дуже (хтось отримав дві пачки тут).

Нехай хтось скаже, чи позволяє комусь перекладати «Землю» по-російськи. Здається, хтось і «Землю», і оповідання дрібні дозволив, та, може, то тільки з д а є т ь с я комусь, хтось уже не знає, такий заморочений. Нехай хтось буде ласкавий перечитати і переслати чийсь лист до Стефаника, бо то і до когось так само відноситься (те, що хтось про авторські права говорить).

Я бачила брата і питала його про харківське видання «Землі», то він каже, що то не жадне товариство, а с а м Хоткевич на власну руку видає і гонорару платити н е заміряє (бо, відай, і не має звідки), але що він хоче щось там значно п о с к о р о ч у в а т и і взагалі зредагувати. Адже він не писав комусь про скорочення і редагування? Коли хтось того собі не бажає, то нехай протестує, поки час. Я раджу протестувати, бо се поганий буде прецедент для всіх авторів, що друкують свої твори поза Росією, коли так, без протесту, увійде таке безцеремонне поводіння видавцеві. Я зовсім не вважаю, аби д. Хоткевич був ліпший літерат, ніж хтось чорненький, аби мав аж редактором над кимсь ставитись непрошено! Як хтось не протестує, то х т о с ь запротестує в інтересах «закордонних писателів, до яких має честь сам належати». З листа до Стефаника хтось побачить моє відношення до таких справ. Хтось і Франкові подібне написав. Хто ж нас шануватиме, як ми один одного не пошануємо, ми, одної літератури робітники?

Нехай хтось буде ласкавий відповісти хутенько і листа чийогось хутенько переслати (я не знаю адреси Сте-

Леся Українка. Київ. *Фото. 1913*

А. Б. Шимановський, Леся Українка, П. А. Косач (батько), О. П. Косач (мати), Л. Ф. Петерсон (знайома). Колодяжне. *Фото. 1905*

Леся Українка. Портрет роботи Ф. Красицького. 1904.
Державний літературно-меморіальний музей Лесі Українки у Києві

фаника докладно). А хтось кінчає, бо страх зайнятий. Хтось когось цілує, і жалує, і все так «несподівано» гладить. Привіт родині.

Хтось

А ще хтось комусь порадить: як буде хтось до Липи писати, то нехай пише трошки х о л о д н о і с т р и м а н о, так буде краще, — хтось не може тепер сказати, чому так, але нехай хтось комусь вірить, хтось без причин такого б не порадив. Так буде ліпше.

Хтосічок нехай тим голови і душі не сушить, а так тільки прийме на увагу. Хтось комусь добре радить, нехай хтось вірить.

Хтось вірить? Писати взагалі до Липи варто, але не занадто по-приятельськи. Так.

40. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

19 липня 1903 р. Зелений Гай

6. VII. 1903. Гадяч,
хутір Зелений Гай.

Високоповажний добродію!

Дуже прошу Вашої ласки позичити мені на місяць «В поті чола» Франка. Коли Ваша згода, дайте сю книжку моєму братові, а батько мій привезе мені її на хутір; я ж тим часом старатимусь здобути сю книжку деінде, щоб не забарити Вашої, і якщо дістану швидко, то, може, верну Вашу і за кілька день. У всякім разі довше місяця не затримаю, хоч би й як.

Пробачте, що клопочу Вас своєю справою, та, коли можна, не погордуйте стати у пригоді.

З правдивою і глибокою пошаною до Вас

Л. Косач

41. ДО І. Я. ФРАНКА

27 липня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч, хут[ор] Зеленый Гай,
Полтавск[ой] губ[ернии]
$\frac{14-27}{VII}$ 1903

Високошановний товаришу і добродію!

Будьте ласкаві відповісти мені хоч словом згоди чи незгоди на мій запит про переклад Ваших творів на рос[ійську] мову. Фірма натискає, щоб давати переклади скоріше, а я все жду Вашої відповіді. На всякий случай, дещо маю вже переложене, але як не дозволите, то пропаде моя праця. Від Стефаника і Коб[илянської] вже маю дозвіл, хоч їм писала пізніше. Чи будете суворіші від них? На інші мої запити відповіді не домагаюсь, бо то, зрештою, не так важно.

Щирий привіт!

Л. Косач

42. ДО І. Я. ФРАНКА

14 серпня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч, хут[ор] Зеленый Гай,
Полтавщина, 1—14/VIII 1903

Дорогий товаришу!

Дякую за дозвіл перекладати і за відповідь на мої питання. Та се мушу ще трохи докучити Вам питаннями. Просить мій видавець з фірми «Донская речь», чи не дозволили б Ви подекуди затушувати трохи антижидівські місця в таких речах, як, наприклад, «Ріпник», де, властиве, на місці жида міг би бути експлуататор якої іншої, неозначеної національності. З огляду на остатні події в Кишиневі, російські ліберальні видавництва відносяться дражливо до таких положень, що можуть в очах публіки наблизити їх до лихої слави публіциста Крушевана, ярого антисеміта і ретроградa з газети «Бессарабец». Може, се трохи пересадна дражливість, але в різкі моменти політичного життя вона досить зрозуміла. Коли Ви не згоджуєтесь, однак, на жадні зміни, то все ж будьте ласкаві написати про се таки зараз, хоч на кореспондентці, — нехай там видавництво радить собі передмовами, примітками чи як хоче. Коли ж згоджус-

тесь, то напишіть, чи доручаєте мені ту «затушовку», чи самі її переведете? Річ іде про три оповідання—«Слимак», «Сам собі винен» і «Ріпник». Чи не можна виключити хоч такі фрази, як: «Хоч то жид розумно радить, але все жид жидом, вірити йому не можна» («Ріпник», ст. 68)? Малоосвічена публіка не завжди вміє одрізняти слова автора від думок його діячів і приймає такі сентенції за поради людей, «що книжки пишуть», себто авторитетних. Видавець мій питає, чи не можна подекуди замінити слово «жид» словом «кулак» («глитай») або якимсь іншим синонімом експлуататора?

Зробите мені безмірно велику послугу, коли відповісте швиденько на се моє питання.

Про мою аферу з Трушем не буду Вам писати, бо, на мою думку, вона не має ширшого значення і не варта Вашої уваги, а, крім того, виправдуючи себе, я неминуче мала б вид, ніби хочу дискредитувати в Ваших очах мого противника, а мені се ні на що не здалось. Се вже діло скінчене. Я ж не вважаю зовсім, що les amis de nos ennemis... [1] і тому нічого не маю проти того, щоби Ви, називаючи мене «дорогою товаришкою» (в щирість Ваших слів я вірю), відносились з прихильностю і довір'ям до п. Труша, бо, дійсно, Вам нема жадної причини відноситись до нього інакше. Щодо самого принципу les amis de nos ennemis sont nos ennemis[2], то я вважаю його гідним часів Montecchi et Capuletti [3], а не XX ст., і мені дивно, що високоосвічені і культурні люди наших часів можуть ще с в і д о м о признаватись до таких survivals [4]. Адже я не вимагала від п. Грушевського і його приятелів, щоб вони конечне погодились з Павликом, коли хочуть бути в добрій згоді зо мною, то чому ж вони жадають, щоб я з ним посварилась задля доброго тривку з ними? Моя знайомість з Павликом д а в н я і завжди була зовсім незалежна від внутрішньої політики Товариства імені Шевченка, котрої я в розмовах з ним старають і не зачіпати. Нас зв'язують зовсім інші інтереси і традиції, котрих навіть і не можна порвати отак, по першому сумніву в правоті Павлика супроти Грушевського чи кого там іншого.

---

[1] Друзі наших ворогів... (*франц.*) —*Ред.*
[2] Друзі наших ворогів — наші вороги (*франц.*).— *Ред.*
[3] Монтеккі і Капулетті (*італ.*).— *Ред.*
[4] Пережитків (*англ.*) — *Ред.*

І взагалі я зовсім не заміряю пристосовувати моїх відносин з Вашими земляками до кружкових справ львівських, бо прийшлось би мені попасти в такий лабіринт, якого ні мої нерви, ні моя вдача не витримали б. Не говорю вже про те, що з Італії, та й з Полтавщини, розбирати львівські кружкові звади дуже загайно, а здати собі з них справу за 1,5 дні пробутку у Львові і зовсім неможливо. Та й яке практичне значення може мати моя опінія в сих справах? На діла товариства я жадного впливу не маю, так само як і на особисте поводіння його членів. Я інтересуюсь його літературно-науковою діяльністю і твердо вірю, що «роздрапати» його тепер вже ніхто не в стані, хоч би й хтів, отже, решта мене мало обходить. Тільки ж, звісно, «насильно мил не будешь», і як хто конечне хоче уважати мене за ennemie [1], то я тому не буду накидатись в amies [2], хоч, зрештою, і пакостів жадних робити не буду, буду просто незнайома, та й вже. Тут тільки підношу той факт, що Павлик ніколи не брав мені за зле моїх зносин з його противниками (принаймні не виявляв того ні одним словом), і якби я, користаючи з запрошення, спинилась переїздом у пані Грушевської (чого не зробила тільки з огляду на меншу знайомість і на клопіт для її родини від пробування в домі чужої, хворої і «бродячої» людини), то з того б не вийшло жадної трагедії між мною і Павликом, я в тім абсолютно певна. Чи він зо всіма так толерантно обходиться, чи тільки зо мною, бо знає мої «оригінальні» погляди в сьому напрямі, того не знаю, у всякім разі, якби він обходився інакше, наша знайомість не могла б так довго тривати, бо я найменшої тіні моральної тиранії з боку моїх приятелів не зношу. Я вибираю собі не amis de mes amis, але amis de mes idées [3], хоч би случайно і не всі ті amis любилися межи собою.

Мені дуже приємно, що, очевидно, Ви тримаєтесь чогось близького до мого критерію в сім напрямі, коли не прилучаєтесь до бойкотування ennemis de vos amis [4], а навіть, при нагоді, буваєте в хаті одного, щоб одвідати

---

[1] Ворога (*франц.*).— *Ред.*
[2] Друзі (*франц.*).— *Ред.*
[3] Друзів моїх друзів, але друзів моїх ідей (*франц.*).— *Ред.*
[4] Ворогів ваших друзів (*франц.*).— *Ред.*

другого, та й тепер пишете їй прихильні листи. З свого боку, я скажу, що Ви для мене не «чий», а «сам свій», або коли вже конче треба з тим рахуватись, чи Ви ami, то Ви для мене l'ami de la sainte Poèsie, la plus grande et la plus constante de toutes mes amies [1]. Тому я навіть не питаю, кому з людей Ви друг, а кому ворог, хоч би між тими людьми були і мої близькі чи приятелі. Для мене в Вас є завжди щось таке, що стоїть вище всяких кружкових, котерійних та інших справ «от мира сего». Товаришування наше, здається мені, власне, «не от мира сего», не каламутьмо ж його всякими survivals, бо вони нижчі від нього.

На закінчення реферую Вам прохання української молодіжі з петербурзьких вищих шкіл. Молодіж та має сеї осені видати маленький збірник, до котрого запрошує Вас, Кобилянську, Стефаника і мене, причім просить мене бути посередницею між нею (молодіжжю) і Вами трьома. Сповняючи її бажання, запрошую Вас, шановний і дорогий товаришу, помогти українській молодіжі на чужині в її заходах коло рідної літератури. Що дасте, все буде благо і прийметься з подякою.

Прошу пробачити за той клопіт, що я раз у раз Вам завдаю, але таки мушу просити про скору відповідь.

Бувайте здорові та не томіться господарством.

З глибокою і щирою повагою

Ваша товаришка *Леся Українка*

43. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

15, 23 серпня 1903 р. Зелений Гай

Гадяч, Зелений Гай,
2 (15) VIII 1903

Що то хтось любий та чорненький думає, що не їде до когось? Чи то все ті прокляті німці винні? Хтось уже дожидає когось так! Нехай би хтось приїхав таки сього місяця, то був би міг звідати Полтаву з нагоди відкриття пам'ятника Котляревському (то буде 30 серпня ст. ст.). Там, у Чернівцях, відай, вже є у людей відозва від полтавців

---

[1] Друг святої Поезії, найбільшого і найпостійнішого з усіх моїх друзів (*франц.*).— *Ред.*

з тої нагоди. І до моря хтось та й ще хтось поїхали б собі. Ей, нехай хтось приїде, нехай! Та то зовсім і недорого: хтось з Новоселиці платив до Києва тільки 8 р. за II клас і не потребував нічого надавати. Ну, як хтось матиме тільки 25 гульденів, то вже може хоч до Києва приїхати, таки може! А 25 г. комусь, в крайнім разі, і родичі та брати повинні б скласти, бо хтось конечне м у с и т ь мати якісь вакації, інакше готов заслабнути на тій роботі, і тоді сама родина на тім найгірше вийде. Хто тоді їх всіх там буде глядіти? Хтось нехай приїде, і вже.

То тільки шкода, що хтось не хоче до Гадяча їхати, бо комусь (білому) в Києві буде тепер не дуже приємно і хтось волів би якнайменше там бути. Та дурна справа з Трушем стала клином між мною і кревними, а як ще він сам буде в Києві (мав, властне, тепер приїхати), то, певне, ще більше поб'є клинів, і буде тоді мені з ними і стрічатись тяжко і не стрічатись гірко... Хтось, натурально, се тільки до к о г о с ь пише, а більш ніхто не потребує того знати.

У нас тепер з гостей є тільки Кривинюк, був Квітка, та вже давно виїхав знов на Кавказ (ледве дістався через страйки в маринарці та на залізницях). Татко теж від'їхав, пробувши з місяць тут; пише, що в Києві вже все вернулось до спокою, а то були великі страйки і розрухи, як і скрізь на полудні Росії.

Хтось реферує комусь просьбу від молодих українців з петербурзьких вищих шкіл і від Лілі зосібна, аби хтось був ласкавий дати щось до збірника, що має видати восени тая молодіж. Хтось знає, що комусь трудно писати, але, може, таки там десь щось найдеться. Та молодіж запрошує тільки когось, та ще когось, і Стефаника, і Франка та й більш нікого, чомусь собі так уподобала. Хтось щось дасть, а хтось?

Хтось все має листів, листів, листів — силу писати! І так всього іншого. Написав ще одну сцену до «Кассандри», а як ще одну напише, то вже буде кінець. Тепер от зараз напише заміточку до «Ruthenische Revue» [1] і попросить когось переслати (поправивши мову, коли хтось ласкав), бо хтось знов згубив і забув адресу. Хтось би дуже хотів, щоб та заміточка якось дісталась в передрук до видань ганноверських і тих, що друкуються platt-

---

[1] «Українського огляду» (*нім.*).— *Ред.*

deutsch'ом [1], — чи не міг би Сембратович якось того сягти, бо хтось туди жадних доріг не знає.

Чи хтось відослав книжки до Delle Grazie[2]? Хтось би їй охочий написати, та не сміє, поки не знає, що книжки послані. Нехай хтось когось сповістить з ласки. Всі наші здорові і когось вітають. Мій привіт всій родині (а комусь пасси дуже дрібненькі).

10/VIII. От і досі хтось якийсь листа не відправив! То через сю німецьку замітку (комусь таки німеччина тяжко йде, не так, як к о м у с ь!). А тим часом ще й перебилась робота всякою кореспонденцією наглою, та хтось не хотів уже замітки від листа розлучати. Хтось мало не поїхав до Києва, але якось обійшлось. Комусь дедалі все неприємнішою стає думка про побут в Києві, бо хто зна, які відносини будуть у когось з Радою... Хтось дуже Раду любить, але є такі, що заборонили Раді з кимсь бачитись і знатись, а нарешті просто ставлять причиною свого власного з і р в а н н я з Радою когось! Я не думала, що можна ще й в такий низький, негідний спосіб зривати відносини, що нібито були щирі. Адже «любити вічно» ніхто не обов'язаний, тільки ж треба мати одвагу признатись щиро в зміні почуття, а не крутити і не складати «вину» на когось третього, хто нічого з того не винен. Так чи інакше, чи Рада пожертвує мене, аби не рвались такі «щирі» відносини, чи їх пожертвує для мене (властиво, не для мене, але їй буде так здаватись), то все наші з нею відносини будуть скаламучені, і, живучи в однім місті, буде нам тяжко і бачитись, і не бачитись. Легше вже буде жити нарізно... Ніколи я не думала, що може колись до т а к о г о між нами дійти... Колись, може, знов усе в нас влагодиться і якось направиться, але тепер стан дуже тяжкий і трагічний.

Все-таки муситиму хоч на недовгий час приїхати перед зимою до Києва (раніш не можу, бо матиму тут гості), хотілось би так коло 15 сентября ст. ст. з тим, щоб тижнів за два вже десь виїхати. Хтось заміряє виїхати на зиму на Кавказ, але ще з мамою о тім не говорив і боїться певної опозиції, бо мама наслухалась від людей про кавказькі пропасниці і не хоче брати на увагу, що далеко не всі місцевості кавказькі малярични. Але таки, певне, хтось туди

[1] Нижньонімецьким діалектом (*нім.*).— *Ред.*
[2] Делле Грацiе (*нім.*).—*Ред.*

з тої нагоди. І до моря хтось та й ще хтось поїхали б собі. Ей, нехай хтось приїде, нехай! Та то зовсім і недорого: хтось з Новоселиці платив до Києва тільки 8 р. за II клас і не потребував нічого надавати. Ну, як хтось матиме тільки 25 гульденів, то вже може хоч до Києва приїхати, таки може! А 25 г. комусь, в крайнім разі, і родичі та брати повинні б скласти, бо хтось конечне м у с и т ь мати якісь вакації, інакше готов заслабнути на тій роботі, і тоді сама родина на тім найгірше вийде. Хто тоді їх всіх там буде глядіти? Хтось нехай приїде, і вже.

То тільки шкода, що хтось не хоче до Гадяча їхати, бо комусь (білому) в Києві буде тепер не дуже приємно і хтось волів би якнайменше там бути. Та дурна справа з Трушем стала клином між мною і кревними, а як ще він сам буде в Києві (мав, власне, тепер приїхати), то, певне, ще більше поб'є клинів, і буде тоді мені з ними і стрічатись тяжко і не стрічатись гірко... Хтось, натурально, се тільки до к о г о с ь пише, а більш ніхто не потребує того знати.

У нас тепер з гостей є тільки Кривинюк, був Квітка, та вже давно виїхав знов на Кавказ (ледве дістався через страйки в маринарці та на залізницях). Татко теж від'їхав, пробувши з місяць тут; пише, що в Києві вже все вернулось до спокою, а то були великі страйки і розрухи, як і скрізь на полудні Росії.

Хтось реферує комусь просьбу від молодих українців з петербурзьких вищих шкіл і від Лілі зосібна, аби хтось був ласкавий дати щось до збірника, що має видати восени тая молодіж. Хтось знає, що комусь трудно писати, але, може, таки там десь щось найдеться. Та молодіж запрошує тільки когось, та ще когось, і Стефаника, і Франка та й більш нікого, чомусь собі так уподобала. Хтось щось дасть, а хтось?

Хтось все має листів, листів, листів — силу писати! І так всього іншого. Написав ще одну сцену до «Кассандри», а як ще одну напише, то вже буде кінець. Тепер от зараз напише заміточку до «Ruthenische Revue» [1] і попросить когось переслати (поправивши мову, коли хтось ласкав), бо хтось знов згубив і забув адресу. Хтось би дуже хотів, щоб та заміточка якось дісталась в передрук до видань ганноверських і тих, що друкуються platt-

---

[1] «Українського огляду» (*нім.*).— *Ред.*

deutsch'ом [1], — чи не міг би Сембратович якось того сягти, бо хтось туди жадних доріг не знає.

Чи хтось відослав книжки до Delle Grazie[2] ? Хтось би їй охочий написати, та не сміє, поки не знає, що книжки послані. Нехай хтось когось сповістить з ласки. Всі наші здорові і когось вітають. Мій привіт всій родині (а комусь пасси дуже дрібненькі).

10/VIII. От і досі хтось якийсь листа не відправив! То через сю німецьку замітку (комусь таки німеччина тяжко йде, не так, як к о м у с ь!). А тим часом ще й перебилась робота всякою кореспонденцією наглою, та хтось не хотів уже замітки від листа розлучати. Хтось мало не поїхав до Києва, але якось обійшлось. Комусь дедалі все неприємнішою стає думка про побут в Києві, бо хто зна, які відносини будуть у когось з Радою... Хтось дуже Раду любить, але є такі, що заборонили Раді з кимсь бачитись і знатись, а нарешті просто ставлять причиною свого власного з і р в а н н я з Радою когось! Я не думала, що можна ще й в такий низький, негідний спосіб зривати відносини, що нібито були щирі. Адже «любити вічно» ніхто не обов'язаний, тільки ж треба мати одвагу признатись щиро в зміні почуття, а не крутити і не складати «вину» на когось третього, хто нічого з того не винен. Так чи інакше, чи Рада пожертвує мене, аби не рвались такі «щирі» відносини, чи їх пожертвує для мене (властиво, не для мене, але їй буде так здаватись), то все наші з нею відносини будуть скаламучені, і, живучи в однім місті, буде нам тяжко і бачитись, і не бачитись. Легше вже буде жити нарізно... Ніколи я не думала, що може колись до т а к о г о між нами дійти... Колись, може, знов усе в нас влагодиться і якось направиться, але тепер стан дуже тяжкий і трагічний.

Все-таки муситиму хоч на недовгий час приїхати перед зимою до Києва (раніш не можу, бо матиму тут гості), хотілось би так коло 15 сентября ст. ст. з тим, щоб тижнів за два вже десь виїхати. Хтось заміряє виїхати на зиму на Кавказ, але ще з мамою о тім не говорив і боїться певної опозиції, бо мама наслухалась від людей про кавказькі пропасниці і не хоче брати на увагу, що далеко не всі місцевості кавказькі малярични. Але таки, певне, хтось туди

---

[1] Нижньонімецьким діалектом (*нім.*).— *Ред.*

[2] Делле Граціє (*нім.*).—*Ред.*

поїде, бо так сам собі зважив і гроші на те матиме (трохи дає татко, а трохи хтось собі заслужив і ще заслужить писанням). Тільки нехай перше х т о с ь приїде до когось та поїдуть до моря, а звідти вже роз'їдуться різно. Так буде? Нехай буде так! Нехай хтось напише, коли і куди міг би хтось до когось приїхати. Хтось когось цілує.

Поклін всій родині.

Хтось

44. ДО І. Я. ФРАНКА

22 серпня 1903 р. Зелений Гай — 9—21/VIII 1903, Гадяч, Полт[авщина], х[утор] Зеленый Гай

Шановний товаришу!

Пробі, дайте мені відповідь на питання про зміни в перекладах, бо видавці не дають жити — їм залежить на тому, щоб не спізнювати ще більше вже й так спізненого видання, — а я ж не можу сама без Вас відповісти. Вони вже й так своєю волею хотять викинути з «Історії кожуха» слово «жид», і як не запротестуємо до 20/VIII ст. ст., то так і випустять в світ се оповідання і «Сам винен» з подібною зміною. Краще не творити таких прецедентів, що «мовчання знак згоди», тому, прошу, скажіть виразно.

Будьте здорові

Л. Укр.

45. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

26, 27 вересня 1903 р. Тбілісі — 13. IX. 1903. Тифліс

Любая Лілеєнько! Вже я тут. Перед виїздом з Гадяча я отримала твою одкритку, спасибі, вона мене заспокоїла, що ти не навмисне не пишеш мені.

Мені вдалося спинити Кльоню на дорозі так, що він не доїхав до Гадяча, а ждав мене в Одесі, звідки ми вкупі виїхали морем. Я дуже не хотіла, щоб він їхав у Гадяч або в Київ, бо з того могло б вийти багато зайвих прикрощів для нас обох з різних боків. В дорозі ж з Одеси до Тифліса було для мене справді краще, що я їхала не сама, бо чогось на сей раз мені було трудно ходити на пароході,

якось голова морочилась од хитання, і вітер зараз кашель викликав, то Кльоня водив мене, знаходив мені захисні місця, і я не потребувала спускатись по трапах інакше, як для їди або на ніч. На кавказьких вокзалах такий скрізь натовп і гармидер, що теж, може, нелегко було б собі раду дати, бувши втомленою, як я тепер. Ну, та, звісно, конечності мене «везти» не було, бо я ж не раз і гіршою їздила сама, а тепер у мене як поправився настрій, то й енергія здійнялась, і я вже дала б собі раду. Ся подоріж, може, вийшла і на користь для Кльоні, бо хоч і втомила його фізично (перший день на морі йому дуже трудно приходилось), та зате він скоріше заспокоївся морально.

14.XI.

Через клопіт шукання хати не могла знайти хвилинки, щоб докінчити листа, і тепер теж спішуся, бо хата все-таки ще не знайдена, се таки тут нелегке завдання. Тим часом сиджу в гостиниці, але слід би вибратись скоріш, бо воно дорого. Не знаю, нащо Кльоня писав у листах про ті кухні і т. п., бо тепер він і слухати не хоче, щоб я клопоталась сама обідом, а про варіння в кухні нема що й казати. Пристав на те, що вечеряти й снідати будемо разом, а обідати нарізно, бо він вже має десь порядний обід у знайомих, але я туди ходити не хочу, бо прийшлось би знайомитись, а то, здається, неінтересно, та й, може, я десь при хаті знайду обід, щоб не ходити далеко.

Кльоня мені таки не зовсім по правді написав про свою слабість, і то даремне, бо тоді і я і ти відносились би інакше. Діло в тім, що таки головне було напади нервові, один з них навіть у суді трапився, і через їх він і в ліжку лежав по кілька день. А через те, що він про них писати не хотів, то і в листах його було стільки нелогічностів і суперечностів, до того ж він забувався, що писав, а чого не писав, і наслідком того вийшла ота телеграма, де він незвісні факти («душевное состояние») трактував як звісні і де замість короткості телеграфічної вийшла просто різкість. Та тепер уже весь той хаос одійшов в історію, тільки з нього вийшло те, що Кльоня таки дійсно уважніше та обережніше став відноситись до мене, а через те набрався енергії, щоб мені помагати в шуканні хати, в покупках і т. п.

Оце прийшов Кримський, і треба вже з ним їхати місто оглядати. Він пристав до нас по дорозі від Сочі до Батума (приїхав по моїй телеграмі на пароход з Сочі, де він гостював) і тепер на три дні заїхав у Тифліс, щоб побути зо мною. Завтра він виїздить, то треба сей день пробути з ним. З виданням нашим хто зна, як буде, бо нема грошей, але ще будем якось міркувати.

Постарайся за П[авлика] серед петербуржців, я вже серед інших постаралась, нехай би хоч 50 р. на рік дали.

Ну, Лільчику, бувай здоров. За мене не бійся, я вже «прижилася». Кльоня тобі напише в перший вільний день, а тепер після «прогулу» має силу роботи. Я маюся ліпше на силі й на температурі, але кашель все ще великий, ну, та, може, мине і він. Цілую тебе міцно, моя золотая.

Твоя *Леся*

46. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

19 листопада 1903 р. Тбілісі

6/XI 1903, Тифлис, Тер-Гукасовская, № 2, д[ом] Хитирова

Пробач, дорогая мамочко, що я досі не відповіла тобі, — сили не було. Ох, ще ніколи не було мені так трудно писати листи, як тепер, навіть і в ті часи втрат, які я давніше пережила. Я не слаба, я владаю собою і на вид зовсім нормальна, але як беруся писати, то і голова моя, і все тіло моє мені не служить. Один лист викликав припадок та так і досі нескінчений лежить, і за кожною пробою писати щось таке наступає на мене. Бо як пишу, то все страшне наближається до мене і стає дійсністю, а так то все ніби неправда, і мені треба сеї ілюзії, щоб не божеволіти так, як після того листа... Якби я була тепер в Києві або в Харкові, то, певне б, зійшла з ума, а тут я часто серйозно думаю, що то неправда, а тільки так приснилось, і тоді мені нічого.

Ти кажеш, що краще б я жила з Манею, але се неможливо, бо вона сама живе в гостях у родичів свого чоловіка, людей мало симпатичних і церемонних (та й чужих же мені!), займає одну хату вдвох з чоловіком. Єсть якась надія, що її чоловік отримає тут при корпусі службу з казенною кватирою, тоді Маня, каже, з охотою відступила б мені хату у себе, та тоді і я з охотою

стала б жити у неї, але тепер се неможливо. Ти не бійся «спільної кватири», бо та спільність виражається в тому, що кімнати рядом і коридор спільний, — ми не обідаєм разом, а кожне нарізно, — та й взагалі я не бачу, яка в тім біда, що мій найближчий друг найближче до мене живе. Я н е м о ж у бачити свого нещастя в тому, в чім його бачите ви, і не можу звати «тяжкою долею» того, хто не боїться ділити зо мною мою фатально тяжку долю і щиро стає мені у пригоді, забуваючи себе при лихій годині. Але я тепер ніяких планів не строю, у мене нема на те сили, мені ще треба ж и т и помагати, а не вимагати рішення, та з мене тепер ніхто і не вимагає нічого, бо тепер не та пора... Ти, мамочко люба, не думай, що я се з прикростю пишу, ні, я нічого такого до тебе не маю, я тільки надіюсь, що ми ще будем думати однаково про те, що для мене щастя, а що лихо, і тою надією розважаю себе. О так, мамочко, може, справді в моїх очах є щось Мишине, бо в моєму серці є його струни, я так само не вмію ніким ні для кого жертвувати, хіба що собою, с в о ї м в л а с н и м життям, а тільки почуваю, що моє серце крається на дві половини, коли не всі, кого я люблю, любляться межи собою, і за їх незгоду я можу тільки сльозами своїми і крів'ю з серця платити, а більше не знаю, що віддати можу. Ох, мамочко, не мучмо себе нічим, бо єсть тільки одно лихо на світі — то смерть, досить уже її самої для муки!! Так, ти правду кажеш, нам треба горнутись докупи, нам треба помагати [один] одному, усім нам, що любили його. Так, знаєш, Квітка теж любив його, хоч і мало знав, він мені казав, що плаче (я те бачила) від самої втрати, а не тільки того, що то м о я втрата, і я вірю тому.

Мамочко, серце моє, постарайся чим-небудь розбивати собі настрій, щоб не вбиватись. Я боюся за тебе. Гляди себе, дорогая! Може б, ти до мене приїхала? Може б, тобі від зміни місця краще стало. У мене хата дуже велика, я, і наймаючи, розщитувала, щоб тобі було де поміститись.

Прости, мамочко, я скінчу. Мені все болить, коли я пишу, дуже трудно. Цілую тебе, і папу, і Микося, і Дорочку міцно-міцно-міцно.

Твоя *Леся*

47. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

8 грудня 1903 р. Тбілісі

25/XI 1903, Тифліс,
Тер-Гукасовська, № 2

Високошановний добродію!

Дозвольте мені, хоч і пізненько, подякувати Вам за дарунок, що додав мені правдивої втіхи і розваги тут, на чужині. Мала я охоту, але не мала нервової снаги написати Вам тоді ж таки, як отримала Вашу книжку. Велике горе, що впало раптом, як грім з ясного неба, на нашу родину, відбилося було на мені тим способом, що на довгий час позбавило мене моральної змоги писати листи, та, властиво, не тільки моральної, але й фізичної до значної міри... Вважаючи на се, може, пробачите мені мою негречність супроти Вас.

Найбільше припав мені до серця той розділ з Вашої книги, що зветься «На селі», може, се тому, що я люблю таку чисту, прозору епіку, якої сама зроду не вміла вдати і яку так чудово вдали Ви, а може, ще й тому, що в сих малих і простих образках став, як живий, мені, вічній мандрівниці, той рідний край, що я так зрідка і не надовго бачу останніми роками. Коли Вам не траплялось ніколи жити довго де-небудь в далекому краю, та ще й не так по волі, як поневолі, то, може, Ви й не збагнете, яке то гірке і вкупі солодке те почуття, що збудили в мені Ваші вірші. Я дякую за нього Вам і Вашій музі, але все ж Ви, може, щасливіші від мене тим, що будите такі почуття, але самі не дізнаєте, — нехай же і завжди так буде!

Бувайте здорові! Мій щирий привіт Вашій дружині і дочці.

Коли буде що таке, в чім я можу помогти чи стати у пригоді хоч і на чужині, то я завжди готова.

З правдивою пошаною до Вас

Л. Косач

48. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО

15 грудня 1903 р. Тбілісі

2/XII 1903, Тифлис, Тер-Гукасовская, № 2

Дорогий товаришу!

Що Ви думаєте про мене? Чи не думаєте, що я просто з недбальства залишила свою обіцянку й замір написати до Вас «першою». Ні, товаришу, як бачите, і не залишила, і не забула, а, вірте мені, думала і хотіла писати, але н е м о г л а. Я писала сими часами тільки тоді, коли мусила конечне, і тільки до тих, до кого абсолютно повинна була писати. Ви, либонь, по собі знаєте, яке то непереможне буває теє taedium epistolarum [1], навіть коли воно залежить просто від капризу неврівноважених нервів, а вже коли воно походить від гірших причин, то не раз треба просто геройського зусилля, щоб його перемогти. Геройства мені бракувало, та й непевна я була, чи наслідки його були б добрі, власне, чи був би мій лист вартий того зусилля, чи не дав би він Вам смутку замість розваги, якої ми (принаймні я і деякі відомі мені люди) звикли інстинктово шукати в кожній запечатаній картці паперу, що адресовано до нас... Не буду описувати Вам, чому був у мене сей настрій і який, власне, він був, се Ви самі догадаєтесь. Я тільки скажу Вам, що в той самий день, як я отримала Вашу книжку про семітизм (спасибі за неї!), я отримала і першу звістку про те, що в мене вже один тільки брат зостався на світі... Я не могла нікому писати без того, щоб не згадати про се, а тим часом і досі у мене є манія, що запанувала надо мною з того часу: мені все здається, що коли я пишу про се і називаю факт його іменням, то я, власне, р о б л ю його фактом, переводжу його в дійсність з оклади якоїсь страшної, але тільки ілюзоричної абстракції фікції... Чи Ви мене розумієте? Я думаю, ні, бо я сама тямлю, що нормальною думкою сього збагнути не можна... Тож не говорім про се.

Перший місяць я не писала до Вас просто з браку часу. Якось я так врядилась було, що маса часу і сили йшло на дрібне господарство — мені ж потрібний «санаторський режим», а як його осягати тільки власною си-

---

[1] Відраза до листів (*лат.*).— *Ред.*

лою, то вся сила «пацієнта» тільки й іде, що на той режим. Змінила я се з того часу, як впала на мою голову та звістка, — на кілька часу не було ні сили, ні охоти ні про що дбати, і я мусила прийняти поміч інших людей. Окрім т[оварища] Квітки, ще була тут одна моя товаришка з дитячих літ, то вони помогли мені врядитись вже не поотельному, а «своїм господарством», і з того часу я вже менше маю клопоту з дрібницями, так що писати є коли, хоч часом «нема як». Але от я вже почала потроху і листи, і навіть так дещо писати, а се одважилась написати і Вам. Мені все було прикро, що я нічого не знаю про Вас і що Ви, певне, маєте жаль до мене за моє мовчання, але якби Ви не додержували так педантично Вашої зваги чекати, поки я перша напишу до Вас (я, власне, не розумію гаразд, чому з'явилась у Вас така звага?), та й обізвались би до мене, то я б уже давно одізвалась до Вас, бо мені тепер, власне, трудно озиватись до своїх кореспондентів першою, а відповідати на їх листи незмірно легше. От і тепер я пишу перша якось без толку, а може б, відповідь вийшла б трохи доладнішою. Та Ви пробачите, дорогий товаришу, правда?

Се я посилаю Вам свої нові вірші і прошу Вас, коли маєте час і охоту, прочитати їх і відіслати мені назад з Вашими увагами, чи нема в них чого недоладного з погляду побутово-історичного (наприклад, золоті покраси на царських палатах, конкуренція фінікійських майстрів і т. п.). Я тому прошу відіслати мені самий текст, що, може, я пошлю сю річ куди до друку, то, може б, якось без переписування обійшлось, а я ненавиджу переписувати. Хотіла б знати Вашу думку теж і про зміст сих віршів — либонь, він Вам не дуже сподобається, бо се ж ідеалізація такої великої «неволі» людської, як співчуття, і добровільної покути за «безвинну провину»... Та се належить до моєї «релігії» — і коли я не вмію викладати свого credo [1] в стислій, консеквентній і догматичній формі, то хочеться мені часами хоч у «притчах» вимовити свою «віру», а надто хочеться, щоб мої товариші її знали, бо інакше вони не знатимуть мене.

Якщо будете відповідати мені, то не забудьте, з ласки Вашої, поглянути десь по книгах за тим, чи є в якутській

---

[1] Символ віри (переконання) (*лат.*).— *Ред.*

мові слово «воля» (liberté), що то я колись Вас питала, — сей інтерес не зник для мене і тепер.

Написати б Вам, як мені живеться, так се тема, може, і широка, та мало цікава (принаймні для мене самої). Живеться ліпше, ніж звичайно було на курортах, тим, що нема такої самоти і безпомічності, як там бувало, та все ж я живу досить відлюдно (з сього винен більше мій настрій, ніж околишні обставини), і якби не давні приятелі, то я б, може, місяцями ні з ким не стрічалась. Ми тепер мешкаємо в близькому сусідстві з т[оваришем] Квіткою. Він просив при нагоді передати Вам його вітання і подяку за рекомендацію до п[ана] Завадського. На сеансах з фонографом він почув багато для себе цікавого, хоч п[анові] Завадському з того користі мало — т[овариш] Квітка пісень не записував. Я думаю, що коли б він міг покладати свою дуже обмежену працею, хворобою і всякими бідами силу на таке трудне діло, то, може, краще б поклав її на впорядкування тих матеріалів української народної музики, що зібрані у нього самого. Дагестанські пісні так, здається, і не діждались запису, бо тутешній музикант-етнограф Палієв, що хвалився, ніби може їх в один сеанс усі посписувати, щось досі не записав ні одної, чи тут винен випадок, чи трудність пісень, не знаю.

А знаєте, читання грузинської і вірменської белетристики (в російських перекладах; між іншим «Кавказский вестник» не виходить більше) наводить мене на оптимістичні гадки щодо нашої літератури. У тих народів матеріальні умови ліпші від наших, а таки наша література, далебі, ліпша від їхніх, се, я думаю, я не з надміру патріотизму так уважаю. «Е, ще наша доля не загинула!» — думаю я собі не раз...

Напишіть мені, товаришу, як маєтесь і все, що схочете, що на думку спаде. Я буду відповідати Вам. Як часом буде яка пауза в листуванні, не ображайтесь і не думайте нічого лихого, — значить, просто не могтиму взагалі писати листів який час, се ж буває. А від Вас я завжди рада мати слово. Як Ваше здоров'я? Чи минула малярія? Я фізично поправилась, але щодо нервів, то не знаю, та цур їм! Я чогось часто згадую ті хвилини на двірці, як Ви виїздили... Ну, пишімо одно одному з чужини на чужину!

Л. К.

1904

49. ДО О. Є. СУДОВЩИКОВОЇ-КОСАЧ

7 січня 1904 р. Тбілісі 25. XII.1903

Річчі, дорогая! Чом не пишеш? Чи здорова? Я безпокоюсь за тебе — напиши хоч коротко. Чи тітка ще з вами?

Я тепер маю спішну роботу, через те не пишу, а хутко скінчу, тоді візьмусь за листи. Обізвись, сестричко, хоч словом!

Цілую тебе, і маму, і маленьку Імочку.

Твоя *Леся*

50. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ

7 січня 1904 р. Тбілісі 25. XII 1903

Мої любії всі! Спасибі за телеграму, а то я вже починала турбуватись. Поздоровляю вас. Буду писати хутко, а досі ви вже маєте мого листа. Тут на святий вечір пішов сніг і тепер лежить — так чудно, що Тифліс білий. Але не холодно, і вітру нема, добре. Цілую вас всіх, мої всі любі. Знайомим кланяюсь.

Ваша *Леся*

51. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

18 січня 1904 р. Тбілісі 5/I 1904

З Новим роком!

Люба мамочко, твій і папин листи ішли щось дуже довго, певне, через святковий натовп листів на пошті, так що я тільки вчора отримала їх, та не могла зараз відповісти, бо якраз перед тим далеко ходила гулять, то була втомлена і якось хотілося спати, як буває ранньою весною. Тут оцей тиждень були трохи морози, вночі — 5°, часом

—7° навіть, а вдень —2°, —3°, не більше, був і сніг трохи, та на горах і досі лежить, а на вулицях уже пропав. Ізвожчики зараз же, як тільки випав сніг (на святий вечір саме), виїхали на санях, з великим гуком, з силою дзвінків, але сідали на ті санки тільки «розпущені» на свята гімназисти та кадети, а старші люди не рішались, чуючи, як деренчать полозки по камінню... Було сей тиждень і в мене в хаті холоднувато, але куди не так, як бувало в Ялті на Villa Iphigenia[1], бо таки тут грубка не до надвірної стіни пристроєна, а по-людськи в кутку двох внутрішніх стін. Тепер уже не холодно ні в хаті, ні надворі, і тифлісці кажуть, що се вже хутко і зимі кінець. Вчора була немов провесна: латки снігу розтавали, лід в потічках розпливався в струмки і сонце по-весняному пригрівало...

Я, мамочко, правду пишу, що я здорова, себто тим своїм здоров'ям, що у нормальної людини, може б, і не звалося так. Жару нема, в грудях не болить і не рипить, не худну, здається; часом трохи покашлюю, часом безпричинна втома і сонливість нападає та нерви дають себе знати, тільки що вже з тими нервами зробиш? От і все. Раз, правда, на один день заболіло горло, але перестало без жадних наслідків.

Шкода мені, мамочко, що я не знала, на коли був назначений ювілей Миколи Віталійовича, все ж таки хоч телеграму прислала б! Уже ж коли якась пані Грушецька од своєї тільки одної особи одважилась урочистий привіт послати, то і я могла б від себе голос подати на всеукраїнському святі! А то ж тут і більше українців є — Квітка з охотою зібрав би їх підписи, можна було б і якусь адресу зладити. Я навіть, здається, питала якось у тебе, коли той ювілей буде, та хоч би й не питала, то все ж комітет, де були приязні і рідні люди, міг би про мене згадати... Та що вже тепер! Передай Миколі Віталійовичу хоч тепер мій запізнений привіт і скажи, що я дуже жалую про те, що не могла ні своєю особою, ні хоч би підписом взяти участі в його святі.

Щодо ініціалів тих товаришів, до яких були писані листи-вірші, то я з охотою виставлю їх, і коли не зробила сього, то тільки через те, що не знала, наскільки се буде приємно самим товаришам, а як ти певна, що буде при-

---

[1] Віллі Іфігенії (*лат.*). — *Ред.*

ємно (зрештою, т[овариша] Стешенка не довго і спитати), то простав ініціали; до Стешенка відносяться вірші «Товаришу мій, не здивуйте з лінивого вірша...», а до Кривинюка «Зимова весна» і «Чи згадали мене ви хоч раз у тюрмі?». Над віршами «Порвалася нескінчена розмова» я прошу надписати: «Пам'яті С[ергі]я М[ержинського]». Здається, у «Відгуках», по вині коректора, не поставлено над «Легендами» посвяти Люді, як було в рукописі, то треба її відновити. Та от, здається, і все щодо того. Я, мамочко, зовсім не в претензії, що ти для більше спішної справи ювілею залишила сю, далеко менше спішну справу з моїм збірником, — я думаю, в цій справі і кілька місяців не дуже багато значать, аби тільки строк цензурний не минув, та до того ж іще далеко.

Чому ти, мамочко, не присилаєш відбиток з колядок своїх? Певне, ти забулася, а се ж треба, щоб вислати давно готові ноти і тільки не до кінця прoредаговані, власне, через брак текстів. Чому теж ні ти, ні хто інший з вас нічого мені не відповідаєте на мою просьбу щодо книжок? Адже як не можна вислати, ні, то не можна, я ж нічого проти того не скажу, тільки я б хотіла все-таки теє знати. За моє перекладання, що так тебе журить і що я про нього, здається, понаписувала непотрібних речей в минулому листі, ти не турбуйся, бо я вже не перекладаю і, певне, сей рік, принаймні сю зиму, не перекладатиму, бо мій пай роботи там скінчився. А чи трапиться інша робота, то ще бог відає... Зате коли стане настрою, може, писатиму багато іншого, та, звісно, і того з певністю не можна сказати, бо ті «настрої», або, по-старосвітському, «натхнення», — річ далеко непевна і наперед її трудно вгадати.

Оце писав мені Коцюбинський, нагадуючи про мою обіцянку прислати йому вірші до збірника; зараз оце познаходжу дещо і пошлю, нехай не думає, що я вже так занедбую свої обіцянки.

А що там з тим збірником вашим, до якого ви мене ще з Сан-Ремо запрошували, а я так поспішилася переписувати своє, «щоб не запізнити»? Де він тепер? Чи в цензурі, чи ще вдома?

Не бійся, люба мамочко, вразити мене листами. Адже сей твій лист нічим мене не вразив, а як і є в ньому смуток, так все одно ж він є в мене і без листів; та без листів ще більший. Я розумію, що часом трудно писати, і через

те не докоряю і не серджуся на тебе за мовчання, а тільки як напишеш, то я вдячна і рада. Бувай здорова, мамочко-голубочко, цілую тебе і всіх, хто вдома є з наших. Дяді Гриші і Антоніні Іванівні мій привіт. Ще раз всіх цілую.

Твоя *Леся*

52. ДО М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО

23 січня 1904 р. Тбілісі

10/I 1904, Тифліс,
Тер-Гукасовська, 2

З Новим роком!

Високошановний пане-товаришу!

Пробачте, що не одразу відповіла я Вам на Ваш ласкавий лист, але я не хотіла посилати відповіді, поки не перепишу і віршів, до неї приналежних. Тим часом через всякі перешкоди (дрібні здебільшого) переписування трохи загаялось, та ще я все очікувала одного свого віршика, посланого до одного вченого чоловіка на преліміпарний перегляд (бо там, здавалось мені, треба дещо провірити з історичного погляду). Я воліла послати Вам той вірш, ніж оці, що тепер посилаю, бо, на мою думку, той мені більше вдався, та що ж, коли він все не вертається до мене ні з коментаріями, ні без коментаріїв... То вже прийміть хоч се, не хочу Вас далі затримувати з друком, та неподоба ж було б мені і «взяти назад» свою обіцянку, бо я ж її дала щиро, а не «для годиться».

Вірші сі ніде не друковані, та й написані зовсім недавно. Якби тепер були ліпші для мене часи, я б, може, Вам що ліпшого послала (і давно вже!), а так вибачайте й на сьому!

Мій щирий привіт Вашій дружині. З правдивою пошаною до Вас

Ваша товаришка
Л. Косач

53. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

25 січня 1904 р. Тбілісі

12.I 1904. Тифліс,
Тер-Гукасовська, № 2.

Люба моя Лілеєнько! Пробач, моя злото-рожева, що я тобі не одразу відповіла. В перший-другий день не зібралась за різними дрібницями, а потім трохи була простудилась, «то млоїло» і не хотілось писати,— хотіла виждати,

що з того буде. Але вже не буде нічого — обмежилося звичайним, тільки «жестоким», нежитом, а сьогодні вже і той сливе минув. Се я було захопилась январською «провесною» та й пробігла разів два без калош мостом через Куру, та ще там постояла на мості, подивилась на «ледоход». Кура під Тифлісом ніколи не замерзає, тільки трохи коло берегів, а серединою все мчить бистро, немов кипуча течія, так ото тая течія десь наламала в горах криги і гнала її через Тифліс. Гарно се було: срібна крига, синьо-зелена вода і зовсім весняне синє небо! Я вже давно не бачила зимових ефектів, от і задивилась. А воно над Курою дуже задивлятись не слід. Ну, та вже нічого, «покута» минула. Я сеї зими неначе міцніша, ніж торішньої і позаторішньої, менше простуджуюсь (всього двічі за зиму і то злегка, без переходу в бронхіт), та й під час простуди до 37° не досягає, а не то щоб місяцями вище держатись, як перше було. Кашель тільки частенько обзивається, хоч і не сильний, та, може, то він так уже і лишиться «на пам'ять»? От тільки щодо нервів, то не можу так похвалитись: частенько тремтіння пробирає (хоч в напади справжні рідко переходить) та ненормальна інертність не раз непереможно опановує, хоч скільки я себе за неї лаю, та, певне, тут одної лайки мало. Я сподіваюсь, що на се літо вже й мені можна буде купатись, то, певне, наладяться трохи нерви. Тоді ми, Лільчик, з тобою разом будемо мокнути у Пслі. Я думаю не пізніше мая приїхати додому, а, зрештою, на детальний виклад моїх планів ще є час, бо до канікул я тобі ще не раз напишу, — вже ж я «пробила лід» оцим листом. Я тямлю, що я тобі не один лист винна, тож тепер писатиму, не претендуючи на іншу відповідь, як «одкритки» від часу до часу. Боюся я, Лілеєнько, що ти так томишся, — се ж можна себе навіки виснажити такою «подготовкою к будущей деятельности»! А що ти там про «шарлатанство» говориш, то се рішуче всі молоді лікарі говорять (окрім справжніх шарлатанів), але, мені здається, тим побиватись нема чого. Ніяка школа, властиво, не робить чоловіка с п р а в д і готовим до якої-небудь діяльності, а дає тільки підготовку до підготовки. Справжня підготовка буде тоді по заграничних клініках та по земських больницях, а до того часу так і щитай ще 2—3 роки, що ти «ще не скінчила».

Сказати правду, не менше мене зажурило те, що ти пишеш про Оксану, як вона себе з театрами та концертами

затягає. Нехай же ти з конечності губиш своє здоров'я, то на се, властиво, нема що й казати, бо «як мус, то мус», але щоб так «з охоти» губити ледве наладжене здоров'я, то я вже навіть сього не розумію. А потім, як розклеїться до кінця учебного року, то у всьому вийдуть винні курси і наука, ну, і ті, хто радив до науки братись (перш усього — ти)! Я навіть не сподівалась, що Оксана може і другий раз повторити те, що вже раз так їй далося взнаки (я свято переконана, що половина причини її минулої слабості була в тій перевтомі від «Пікової дами» і вечорів)... Ну, та що говорить! Все одно вона з сим не згодиться, а може ще й розсердиться (краще і не кажи їй!).

Як ти пишеш, що за гостями на святах двері не зачинялись, то навряд, щоб і дома вам щирий відпочинок був. Та вже з сього ніхто не винен, не виганяти ж людей. А все-таки краще, якби ти довше в Києві побула, все ж не буде тої «каторги», що в Петербурзі. Я сподіваюсь, що мій лист іще застане тебе вдома.

Попроси від мене дядину пробачити мені, що я їй досі не написала і на одкритку навіть не відповіла. Листовних довгів у мене тепер стільки, що я аж за голову беруся, як згадаю про них, і думка про се неначе одбирає енергію замість того, щоб її додавати. Я тепер починаю вже трохи виплачувати їх, а то, далебі, рука не здіймалась до листів, хоч ти що хоч, — ніяк я не могла примусити себе писати! Одкриток же тим часом нікому не послала, бо не зібралась вибрати і купити якихось порядних раніше своєї простуди, а це вже завтра вийду на місто, то куплю. Прошу Микося і Дору вибачити мені за негречність. Та то відомо, що я і ніколи не тямила «поздоровного» стилю, а сей рік і надто... Але тобі, Лілеєнько, спасибі за поздоровлення і бажання, ти ж «Mascotte»[1], і твої слова, певне, не гинуть марно в «книзі долі». Як я читала твого листа, то мені сором стало за себе. Де ж, ти по дві, по три ночі зряду не спала, учебними і неучебними справами до краю томилася, а скільки маєш енергії, охоти і здатності до праці! А я? Вже я собі і репутацію таку заслужила, що як тільки візьмусь до якого зарібку, то зараз усі жахаються, що я «перетомлюся», «виснажуся», «покладу всю силу»... Чи не значить же се, що мене всі мої близькі щиро вважають за безнадійного інваліда, засудженого на весь

[1] Талісман, амулет (*франц.*).— *Ред.*

вік на паразитне життя? То вже б краще вони мені не говорили сього! Бо так виходить якесь «внушение», і я справді можу опуститись та серйозно почати думати, що я «ні до чого». Але з того нікому користі не буде, коли я повірю в таке... Ну, та що се я, неподобний тон який взяла! Нехай там говорять, що хочуть, а я постараюсь доказати, що я таки не до кінця інвалід, і докажу се б е з с л і в! Так, Лілеєнько? Так! Коли вже хто живе, то треба жити, а не скніти. «Даждь ми, господи, по слову сему».

А тепер я кінчаю, бо ще сила писання. Хутко (справді!) напишу тобі в Петербург. Поцілуй всіх наших. Тебе, Giglio d'oro [1], міцно-міцно цілую. Кльоня тебе вітає.

Твоя *Леся*

Кланяйся бідняжці Кокоріній, як побачиш, і поздорови від мене з «чудесным спасением». Я рада, що п. Вавілова буде літом у нас, в моїх спогадах доховалась моя велика симпатія до неї, — кланяйся їй від мене.

54. ДО О. Є. СУДОВЩИКОВОЇ-КОСАЧ

3 лютого 1904 р. Тбілісі Тифлис.

Річчі, дорогая! Чому ти не приписала ні слова на своїй одкритці? Чи сердишся за що? Я не послала тобі suite[2] обіцяної, бо просто не писалось, але ще напишу. Тільки краще, якби ти мені написала, не ждучи suite.

Цілую всіх вас, будьте здорові.

Твоя *Леся*

55. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

5 березня 1904 р. Тбілісі 20. II 1904

Любая Лілея! От тобі найкращий куток Тифліса, там уже починається весна. Тут на вулицях уже не тільки проліски, а й фіалки продають. Тільки сьогодні знов холоднувато (+6° R), а то було страх тепло (+12° R в тіні). Я, може, хутко до моря переберусь, на днях се рішиться

---

[1] Золота Лілеє (*італ.*).— *Ред.*
[2] Продовження (*франц.*).— *Ред.*

(тепер ще жду справок), тоді тобі напишу, а се тим часом — одкритка за одкритку. Я здорова. Кльоня тебе вітає, він зубрить і нікому не пише. Ц[ілую] т[ебе] м[іцно].

Твоя *Леся*

56. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

22 квітня 1904 р. Тбілісі

9/IV 1904, Тифлис, Дворцовая, Номера «Виктория», № 7

Любая Лілеєнько!

Спасибі тобі за настоящий лист, тим більше що я тепер і не сподівалась його від тебе, а тільки сокрушалась, що довго одкритки немає. Зате ж от відповідаю, не гаючись, бо у мене тепер часто запізнитись — не відписати зовсім, хоч і тямлю, що се свинство. Моя кореспонденція сеї зими ведеться так, що гірше навряд чи можна, та я потішаю себе тим, що се минучий патологічний стан і що я колись знов «займу свое место в среде честных граждан», а кожний раз, коли кому зберусь відповісти так хутко, як тепер тобі, я думаю, що се я вже «поправилась», і буду вже поводитись по-людськи. Дай, боже!..

Ну, Ліцику, так як же буде з нашими подоріжжями? Я, бачиш ти, навряд чи попаду в Одесу раніш 10 м а я, бо виїхати звідси маю коло 5 мая, а днів 5 може зайняти подоріж, коли не більше, бо я хочу на день зачепитись в Батумі і на день в Сочі. В Батумі ради Мишиного приятеля Вартанянца (либонь, ти чула про нього), а в Сочі ради участка землі, що папа призволяє купити мені за 700 р. для дачі. Купувати, положим, я навряд чи стану, бо пропрієтерство не дуже-то мені личить, та й боюсь, що ся «Лесина» дача могла б згодом обернутись в нову арену для м а м и н о г о строительства і всяких несподіваних для мене проектів, а може, й неприємностів на грунті економічно-родинному. Але щоб папа не образився за легковаження його призволу, я постараюсь віднестись серйозно і подивлюсь на те місце, може, воно коли не мені, то кому іншому здасться. А хто зна, може, ми з тобою колись там санаторіум врядимо... чого на світі не буває! Тільки, здається, околиця Сочі вся малярійна, а коли так, то які там санаторії? Зрештою, на Кавказі сам чорт не розбере, де та малярія єсть, а де її нема, тут про се так са-

мо трудно допитатись, як про те, з которого села на Волині починається Полісся. Все Чорноморське побережжя непевне. Через це саме я й не вибралась в Батум на весну, як було заміряла. Я вже було зліквідувала свої справи тут і мала їхати в Батум з одною тутешньою знайомою, тим часом батумські люди залякали нас малярією і дощами невсипущими, і ми зостались. Але що я вибралась з попередньої кватири і слугу відпустила, то жила сей час як номад, два тижні у сеї знайомої, що мала їхати зо мною, а потім вибралась у сі номера, бо на один місяць порядну хату знайти трудно, та й не варто знов розводжуватись з господарством. Не люблю я жити в тих всяких «номерах», та що поробиш? Зрештою, з прежньої кватири все одно прийшлось би вибратись, бо там розпочали ремонт. Шкода тільки, що тепер я досить далеко від Кльоні живу і візити до мене збавляють йому час, та й привикли ми вже до взаємної помочі, і нам обом її тепер бракує. Все-таки бачимось часто, рідко буває такий день, щоб він не приходив. Вчора ввечері він передав мені твого листа, а я йому твій привіт. Кльоня вчора був зовсім слабий, так що я його заставила лягти, і він сливе цілий візит свій пролежав. Він тепер дуже томиться, бо отримав посаду секретаря окружного суду (замість помічника секретаря), а там роботи багато і непривичної спочатку. Правда, зате плата більша, а він тим інтересується, бо хоче родичів до себе забрати, а то батько став часто слабувати і мати занудилась роботою і розлукою. Та не знаю, чи вийде що з того, бо на 95 р. в місяць (стільки матиме Кльоня через три місяці) в Тифлісі утрьох прожити труднувато. Зрештою, до зими, може, й зміниться план, бо в марті Кльоня мало зовсім не вибрався було з Тифліса в Одесу, та тільки се «назначення» збило його, а може, восени інакше підуть справи. Які мої плани на ту зиму, я ще сама гаразд не знаю, та я вже, відомо, «człowiek bez jutra» [1] з давніх пор... Одно певне, се те, що літом ми з тобою будемо в Гаю. Кльоня на літо на Україну не поїде, а проведе шість тижнів з Надею десь на кавказькій дачі, а потім хоче, щоб мати приїхала до нього відпочити від київських злиднів.

В Одесі я хотіла пробути тепер більш тижня, щоб походити в іностранні бібліотеки, а то я тут від європей-

[1] Людина без завтрашнього дня (*польськ.*).—*Ред.*

ської літератури відстала. В Києві теж треба трохи застрянути для літературних же діл. Та я думаю, що в Зелений Гай мені, може, й не слід раніше іюня їхати, бо в маю я там раз добру пропасницю захопила, як жила у Лисавети. Там в маю ще мокро і комарно дуже.

Остатніх тижнів півтора я щось трохи скисла. Март був порядний, крім останнього тижня, а на остатнім сказився, почались дощі і холод, а 2 апреля випав сніг — щось нечуване! Хоч, звісно, не лежав, але се була така різка виходка, що багато людей послабло, та й я закашляла, і взагалі не по собі стало. Але сьогодні вже не кашляю і почуваюся ліпше, може, й дякуючи прийнятій вчора хіні. Сьогодні тепло і сонячно, як так буде далі, то все гаразд буде. Бувають же такі «жарти» в природі!

Сього року я теж мало свят бачила, бо ми з знайомою «з принципу» скоротили ad minimum всю празникову процедуру, а наші знайомі теж «з принципу» не бігали до нас з празниковими візитами. І вийшло прекрасно.

Я тепер не перекладаю нічого, а берусь писати драму «Кармелюк» на конкурс. Не знаю, чи се корисніше, зате приємніше. Ну, Ліцичку, я йду гулять на сонце. Капелюхи вам будуть. Бувай здорова, моя лілейнорожева, моя золотая. Цілую тебе і Оксаночку. Товаришкам привіт.

Твоя *Леся*

57. ДО О. П. КОСАЧ (матері) І П. А. КОСАЧА

6 червня 1904 р. Київ 24. V.

Любії мої! От я вже в Києві. Думаю в неділю в 11 рано приїхати в Колодяжне до вас, а як би що затримало, то пришлю телеграму, але постараюсь, щоб не затримувало, бо хочу страшенно до вас та й в дорозі бути обридло. Колодяжного я тепер не боюся, бо зовсім здорова, і думаю, що принаймні з місяць можу там прожити безкарно. В Дарницю до Люди, певне, поїду, бо часу либонь стане. Після дороги шумить в голові і писати трудно, та й все одно вже хутко побачимось. Цілую міцно вас всіх.

Ваша *Леся*

58. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

5 липня 1904 р. Зелений Гай

Гадяч, Полтавск[ой] губ[ернии],
хут[ор] Зеленый Гай,
22/VI(5/VII)1904

Дорога моя, люба товаришко!

Чи пробачите Ви мені, чи зглянеться Ваше серце надо мною? Я мало маю на те надії, бо не знаю, чи змогла б сама пробачити іншому за таке, в якому сама почуваюся до вини проти Вас... Та все ж вислухайте мої оправдання, може, тоді хоч трохи вибачите мені. Я се не тільки з Вами так поступила за сі півроку, а з усіма моїми кореспондентами, окрім родичів, та й родичам більше посилала коротенькі звістки, щоб знали, що я жива-здорова, а писати щось ширше було для мене непереможно прикрою роботою. Такий настрій почався у мене з того дня, як я довідалась про смерть мого брата, і — вірите мені, дорога? — ще й тепер, от у сю хвилину, ледве-ледве примусила я свою руку написати сі страшні слова... Не мириться моє серце з ними. Отже, була я на його могилі і ще не хотіла вірити, що то справді мій братик там лежить... І все мені здається, що я не повинна ні писати, ні говорити про нього інакше, як про живого. А тим часом, кому в п е р ш е пишу, то не можу сього обминути, і все наче вирок підписую... Тому легше було мені писати до тих, хто сам обізвався до мене після того, легше було відповідати, ніж самій озиватись, озиватись же я все збиралась, збиралась, та до більшості своїх кореспондентів так і не зібралась. Але з Вами я так не можу. Нема дня, щоб я не думала про Вас, і горить моє серце, що я не знаю, як живе, що думає мій хтосічок, мій дорогий, моя Wunderblume [1]. О, якби мої думки мали голос, то хтось чув би його, встаючи й лягаючи, чув би щось таке ніжне, як плескіт легкої хвилі по дрібній ріні, і, може, хтось не гнівався б на когось і простив би всі його провини. Справді, мені здається, що се була якась непереможна хвороба — оце моє мовчання, от як буває параліч або важка летаргія, що і тямить її чоловік, і рад би скинути кайдани невидимі — і все-таки не може. Але тепер я скинула їх і вже, здається, здорова. Коли не вдарить на мене знов яке несподіване лихо, то я вже знов буду так писати дріб-

[1] Чарівна квітка (*нім.*).— *Ред.*

ні листи всім, кому їх треба, а надто моєму хтосічкові, якщо він схоче їх мати. Може, не схоче? Може, вже ні? Але й тоді прошу на ймення всього, що було між нами любого, написати мені хоч два слова, чи Ви гніваєтесь на мене і чи можу я мати надію хоч колись чимсь перепросити Вас. Напишіть мені се, дуже прошу Вас. Ні, далебі, я була д у ш е ю хвора, і тільки тому я могла до такого дійти. Але тепер мені се так тяжко, так тяжко, я не можу висловити як... Я чула через люди, що Ви хворі, що Ви на курорті. І я щодня збиралась Вам написати і, нарешті, не мала одваги, бо думала, що, може, і лист мій вже буде Вам немилий. Але ж таки одважилась, бо серце моє було повне і вдарило, нарешті, так, що розбило важку летаргію.

Мій хтосічку, мій з папороті цвіте, чи Ви ще все хворі? Що то Вам таке? Се таки, видно, замучила Вас тяжка робота і лихо? Та, може, хтосічок, як відпочине, то знов поправиться і вже його будуть більше щадити, не дадуть йому більше так мучитись тим господарством, бо воно зовсім не варте того, щоб над ним моя Wunderblume себе сушила. Правда?

Ну, може, написати Вам про когось так, немовби хтось уже був прощений і мав право писати комусь про себе? Почну аж від осені. Як надійшов чийсь останній лист в Зелений Гай, то хтось саме пакувався виїжджати і був тоді такий хворий і такий бідний, що не мав одваги комусь в такім стані писати (а брехати, що все гаразд, хтось комусь не може, хтось комусь все мусить правду писати).

Хтось дійшов до того, що знов кров'ю кашляв (то було восени, а тепер ні), а бідний був тому, що зовсім мусив зірвати з Радою (властиво, вона зірвала зі мною), та ще через одну історію, про яку розкаже колись комусь докладно, а писати про неї дуже трудно і довго. Хтось був у дуже критичних обставинах, і хоч вони скінчились все-таки на добре, але хтось мусив з місяць відпочивати, поки якось трохи вернув собі витрачену тим усім силу. Хтось приїхав на Кавказ таки добре хворий. А їхав туди не сам — п. Квітка виїхав за кимсь до Одеси, як довідався, що хтось має їхати хворий, і допровадив когось аж до Тифліса.

В Тифлісі п. Квітка і досі сидить, а хтось сидів цілу зиму в близькому сусідстві з ним. І то було щастя для ко-

гось. Бо ледве хтось поправився після приїзду в Тифліс, як прийшла ота звістка про брата і знов когось прибила. Якби хтось був сам в Італії або десь на курорті, то, може б, і не витримав того. Але в Тифлісі була одна товаришка давня та п. Квітка, то вони помогли мені жити. Мій хтосічок знає, що хтось завжди тримався добре з Квіточкою, але тепер тримається ще ліпше, і тепер уже Квіточка зовсім не може без когось жити, та і хтось близько того. Чи то зле, чи то добре, то кожний собі може думати як хоче, але вже воно так. Я не знаю, яка буде форма чи формула наших відносин, але одно певне, що ми будемо старатись якнайменше бути нарізно один від одного і якнайбільше помагати одно одному,— се головне в наших відносинах, а все решта другорядне. Може, не кожний повірив би мені на такі слова, але хтось мені повірить, я знаю. Через кілька днів має приїхати в Зелений Гай п. Квітка з своїми родичами і пробуде тут місяців $1^1/_2$, поки скінчиться його відпустка зі служби. А восени хтось знов поїде на Кавказ. На сей раз ще таки не виключно для Квіточки, а таки для того, що лікарі радять ще одну зиму пробути там, щоб уже з о в с і м зміцніти. Бо комусь на груди було дуже добре на Кавказі, і перед виїздом лікар казав, що в легких процеси спинились, а тільки сліди лишились від того, що було. Правда, хтось було знов, повернувшись додому, простудився, але не сильно, і тепер вже здоров. Та, видно, той хтось не такий, щоб його можна було заморити...

Що хтось робить? Чи хтось пише? Хтось листів не міг писати, а так дещо міг. Хтось послав поезію до Кракова, до збірника на честь к о г о с ь, та не знаю, чи не спізнився.

У нас тепер є тьотя Саша (сьогодні виїжджає), казала когось поздоровити, і поцілувати, і нагадати за «Трепету»,— тьотя Саша когось дуже любить і все згадує за когось. Ліля і Оксана теж комусь кланяються. Ліля вчиться багато, бо восени кінчає медицину, має державні іспити. Мама, Дора і Микось на Волині, хутко приїдуть сюди. Маємо гості: дві Лілині товаришки, одного маляра молодого і Тосю (сина т[ьоті] Саші). Живемо не зле. Оксана здорова і весела, слава богу! Як там чиясь родина?

Ой, нехай би хтось не гнівався, хтось, хтось, хтось!

Хтось

59. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

27 серпня 1904 р. Зелений Гай 14—27/VIII 1904, Зелений Гай

Хтось знов запізнився з листом до когось любого, а навіть вже був написав раз половину листа, тільки не випало скінчити, то так лист і змарнувався, бо комусь вже відпала охота його кінчати, ліпше вже другого напише. Хтось взагалі мало писав літом, бо лінувався. Було в нас багато людей, багато гулянок, балачок, дискусій, і так якось час минав без толку, хоча і досить приємно. Тепер вже інакше. Ліля і її дві товаришки, що гостювали і вчились до іспиту в нас ціле літо, виїхали вже до Петербурга складати державні іспити. Квітка виїхав на Кавказ, пробувши тут $1^1/_2$ місяці почасти з родиною, почасти сам. Тьотя Саша давно вже поїхала на весілля до старшого сина і тепер сидить вдома з сином і з невісткою, а молодший її син (Тося) поїхав оце з моєю мамою і з Оксаною до містечка Опішного студіювати народний гончарський промисел,— всі вони сьогодні або завтра вернуться. Тим часом ми тут живемо втрьох: п. Кривинюк (він у нас перебуває вакації), Дора і я. Дора собі так «час проводить», як звичайно школярка на вакаціях, дуже поправилась по іспитах і по тифусі; виросла і розцвіла неабияк. П[ан] Кривинюк вчиться і ладиться до від'їзду, а хтось розпочав уже писанину всяку, ну, і «фабрику листів», нарешті,— чей же, сей академічний рік буде нормальніший від минулого. Хтось хоче написати на конкурс «Киевской старины» оповідання (термін конкурсу 1 октября ст. ст.)— може, і хтось написав би? Чи хтось бідненький ще не може тепер? А потім хтось хоче і драму написати на конкурс Карпенка-Карого. Як не виграє конкурсів, то все зможе щось за ті твори заробити, коли вони не вийдуть зовсім кепські, бо десь їх можна буде пристроїти до журналу і на сцену. Ну, ще побачим, як там буде, а тим часом хтось мусить добре насталити перо і працювати так, що аж ну! Хтось за минулий рік заробив тільки 175 р., а за цей рік хоче більше, бо, відай, буде треба. От з осені Оксана наша має їхати за кордон на техніку (з курсів жіночих в Петербурзі її виключено з поводу quasi [1] політичної «історії»), то, значить, родинні видатки збільшаться, а хтось таки хоче знов їхати на Кавказ і разом з тим не хоче, проти нор-

---

[1] Нібито (*лат.*).— *Ред.*

мального, обтяжувати родинного бюджету, отже, нехай постарається заробити. Впрочім, то комусь не біда, аби мав спосіб, то заробить з охотою. Хтось тепер на здоров'я мається не зле, хоча застуджувався разів з 5 за літо і тоді кашляв (разів два щось і на кров було подібне), але все-таки почувається досить міцним і своїм здоров'ям не журиться, тільки зиму ще таки боїться в Києві перебувати, та й з інших причин не має до того великої охоти. На Кавказі хтось сеї зими врядиться ліпше, бо не буде мати клопоту з урядженням,— мати п. Квітки поїхала з ним туди на мешкання стале і запрошувала когось мешкати у неї, то хтось буде платити їй за утримання (вона дуже добра господиня), а сам не потребуватиме відбирати собі часу на хатній клопіт і могтиме далеко більше заробити літературою, ніж минулої зими, і буде комусь добре. Зрештою, як хтось урядиться на зиму, того детально ще й сам тепер не знає, а як буде знати сам, то й комусь напише. Міг би немало і тепер написати про всякі плани і питання, але то все скомпліковане і довге, а хтось не має сьогодні багато часу, нехай іншим разом. Хтось от ще має цілу пачку коректи зробити — се вже, нарешті, кінчається те друкування моїх віршів у Києві.

Боже, як мені вже ся книжка обридла, аж бачити її не можу! А тут ще й прав коректу!

Як же мається мій хтось, мій хтосічок любий? Хтось не вірить, що хтосічок вже «ніколи не буде здоров, як горішок»,— ні, хтосічок буде, буде! От якби хтось до когось міг приїхати на Кавказ, то би хтось когось напевне викорував, хтось би міг! А може, хтось приїде?

Хтось просить поздоровити чиюсь родину. П[ан] Кривинюк і Дора когось вітають.

А хтось когось любить, дуже любить.

Хтось

60. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

6 вересня 1904 р. Зелений Гай

«О, ти, моя жрице краси й чистоти!»

Хтось до когось любого дуже поспішно пише, щоб таки сьогодні пішов лист. Був би хтось і вчора послав листа, але хотів той уривок з евангелії, що хтось прислав, по-

рівняти з текстом слов'янським, більше привичним для когось, бо хтось в деяких виразах, навіть напам'ять рівняючи, бачив різницю чималу між німецьким і слов'янським перекладами. Найліпше, якби хтось мав тут грецький оригінал,— хтось і має, але в Києві, то вже годі,— тоді зважив би ліпше, як, наприклад, перекласти те слово, що в німецькому сказано Schelle, а в слов'янськім «кимвал» (цимбал). Хтось побачить, що у мене таки стоїть цимбал, бо я давно звикла до такої форми сього виразу, що став провербіальним у нас. Та й думаю, що воно більше відповідає стилю в данім разі. Є ще декотрі дрібні відміни — хтось їх сам побачить,— і декотрі вирази я ставлю подвійно, або так, або так можна сказати, як комусь ліпше подобається. Чи хтось помилився, чи то так в німецькому перекладі стоїть, що ніби сей лист Іоаннів? По слов'янському перекладу і, скільки тямлю, по-грецькому він належить до ап[остола] П а в л а, тому й я так його назвала. Поділ стихів (versi) [1] теж трохи змінений у мене слідом за слов'янським, але хтось може триматись німецького поділу, коли схоче.

Хтось комусь хутко напише листа, а тепер спішиться. Хтось тут ще два тижні буде і в Києві потім два тижні. Хтось ще сам не знає, яка буде його адреса на Кавказі, але в своїм часі когось сповістить,— так не буде, як торік, ні!

Хтось нехай буде здоровенький і поздоровить всю шановну родину. Хтось когось любить...

Хтось

61. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

19 вересня 1904 р. Зелений Гай 6. IX 1904

Любая Лілеєнько! Ти не гнівайся на мене за перерив в листуванні. З маминого листа знаєш, що тут і випадок винен, бо наші листи пропали з Тосиним пальто, а потім днів зо два минуло через те, що мама не вспівала написати сама, а виїздила на пошту, не пождавши мене, поки напишу. Після того, як мама написала тобі, я теж хотіла те зробити, але трапився мені один клопіт, про який трохи

[1] Вірші (*лат.*).— *Ред.*

згодом напишу, то він мені і думки всі одібрав, і сон, і смак до їди, а також і змогу до писання. Тепер уже я з ним справилась і в норму ввійшла, отже, й пишу.

Думали було ми з мамою зостатись тут до 15-го сентября, бо я хотіла писати повість, спішучись на конкурс до 1-го октября, тим часом почало робитись холодно і дуже вже непривітно при нашому малолюдстві, а про конкурс я довідалась, що термін його 1-го н о я б р я, то, значить, я ще маю час писати, а тут все одно ж до ноября не досиділа б. Отож ми рушаємо звідси позавтрому (8-го сентября) в Київ. Отримали звістку від Оксани, що остатні «обсуждения» вже скінчені і вона 25 сентября має виїздити за границю — grâce à Dieu c'est fini! [1] Я дуже боялась, що вона з того всього ще дома зостанеться, бо вже, своїм звичаєм, почала було киснути і попала в настрій «ні з короба, ні в короб», а разом з тим писала, що коли «сяде маком» дома на сю зиму, то «стратить віру в себе» і т. д.,— словом, загрожувало щось вроді минулої біди, бодай не верталась. Але тепер уже небезпека скінчилась. Надійшла, між іншим, звістка офіціальна з Бестужівських курсів, що Оксану туди таки н е приймають,— ну, і краще, один мотив до обсуждения відпав! Так що вона вже зовсім наважилась їхати і має навіть попутчицю до самого Льєжа, свою товаришку по гімназії, тамошню студентку. Мама довольна з такого рішення, бо, видимо, боялась перспективи Оксаниного нарікання, дорікання і всякої нервозності в разі, якби Оксана лишилась на сю зиму дома, тим більше, що Оксана менше всіх нас ладить з мамою, і, певне, справді у них були б самі прикрі відносини, а все те либонь окошалось би головно на папі, тож, я думаю, і для нього вийде краще те, що Оксана не піддалась на його вмовляння зостатись.

Я побуду в Києві, поки Оксана виїде, та, певне, таки до октября не виберуся звідси, бо, крім конкурсу, маю там всякі справи. Треба буде тую книжку довести до якогось ладу, се вже ж її остатній аркуш в другу коректуру йде, то треба буде діждатись випуску її з друкарні і помогти, а головно додати енергії мамі роздати десь в продаж се видання, а то воно може залягти надовго де-небудь в кутку та й пропадуть і гроші й захід, покладені на нього. Та ще треба мені буде підготувати всякі виписки, книжки

---

[1] Хвалити бога, це скінчилось (*франц.*).— *Ред.*

Пам'ятник Лесі Українці
в Києві.
Скульптор Г. Н. Кальченко,
архітектор А. Ф. Ігнащенко.
Фото В. І. Криворучка

Пам'ятник на могилі
Лесі Українки на Байковому
кладовищі в Києві.
Скульптор Г. Л. Петрашевич.
Фото В. І. Криворучка

Пам'ятник Лесі Українці в Луцьку. 1977. Скульптори А. В. Німенко, М. Н. Обезюк, архітектори В. К. Жигулін, С. К. Кілессо

і т. д. для роботи на сю зиму, бо слід мені зібратись сей рік не так скоропалительно, як торік, інакше знов будуть всякі невигоди й задержки в роботі. Та, може, я сю зиму і не в самому Тифлісі буду, а в малому місті недалеко від Горі (рідне місто Гамбарова, коли знаєш), то там, може, й бібліотеки не буде, отже, варто забезпечити себе з літературного боку. Можливо, що і Кльоню переведуть з Тифліса «исправляющим должность мирового судьи» в те мале місто (Цхінвалі воно зветься), тоді я не хочу зоставатись в Тифлісі сама, тим більше, що в Цхінвалі клімат не гірший, а життя багато дешевше, ніж в Тифлісі, тож нема мені жадної рації триматись, що б там не було, власне Тифліса. Але то ще невідомо, як з тим буде; як стане відомо (напевне, ще до мого виїзду з Києва), то я, звісно, не гаючись, напишу тобі.

Приїздив до нас в гості на три дні Хоткевич з Харкова, малював тут види, їздив човном, читав свої твори (на сей раз вони були нічого собі) і користав з чудової, зовсім літньої погоди. Зате як тільки він виїхав, погода раптом зіпсувалася і тепер холод собачий. Ми закупорились у тих двох хатках, де ти з товаришками жила (в інших витримати не можна, так холодно!), палимо в грубці, затикаємо шпари і надіємось не простудитись до післязавтра (раніш вибратись трудно). У мене був період осінньої температури (37,2°), тривав більше тижня і трохи мене стяг, але тепер якось нічого, ну, та все-таки, я вже думаю, коли б утікати швидше. Я ще надіюсь, що буде «бабине літо», і хочу втрапити, щоб під час його саме їхати морем, бо в таку негоду, як тепер, воно небезпечно.

Ну, Ліцику, бувай здоров! Пиши мені в Київ, як твої екзамени і «самопочуття». Цілую тебе дуже міцно і прошу не сердитись, бо я не так уже винна на сей раз. Мій привіт Валентинам.

Твоя *Леся*

62. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

7 жовтня 1904 р. Київ

Лілеєнько любая! Напишу одкритку, бо знов що-небудь не дасть написати листа,— знаєш сю київську толкучку. Спасибі за карточки, а то я вже починала турбува-

тись, чи не сталося тобі чого прикрого, що мовчиш. Рада я за твої удачі в екзаменах.

Оксана виїхала позавчора, і папа з нею, пробудуть у Запрудді днів 3, далі Оксана поїде далі (за границю), а папа ще побуде днів з 10 у Колодяжному, а може, й довше — його начальство виїхало на місяць, то він користає з того для устройства своїх діл. Прийдеться мені з виїздом на Кавказ пождати папу, і вже очевидно, що раніше як між 5—10 окт[ября] не виїду. Не дуже се добре, та що ж поробиш? А виїхати, як ти радила, в початку сент[ября] я вже ніяк не могла. Я таки вспіла простудитись і оце з тиждень просиділа в хаті з нежитом і сильним кашлем. Сьогодні вже маюся добре і зважуюсь скористати з проблиску сонця — піду проходжуся. Та й справи є.

Цілую тебе, Giglio d'oro. Привіт Валентинам.

Твоя *Леся.*

Мама, Микось і Дора здорові, вітають тебе.

63. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

20 жовтня 1904 р. Київ 7/X 1904, Київ

Любая моя Лілеєнько!

Як бачиш, я все ще з Києва тобі пишу. Сьогодні тільки вернувся папа з Волині (пробув він там сливе 3 тижні), а без нього вибратись я не могла, та й тепер не можна так, що він в одні двері, а я в другі, отож виберусь не раніше вівторка на тім тижні (12 октября). У вівторок буде рівно місяць, як я в Києві. Часу немало, а роботи і взагалі толку від мого пробування тут небагато. Ся київська сутолока обертає людину в якусь білку в колесі. І все тут так марудно, довго йде, що цур йому. Здумай собі, що моя злополучна книжка досі ще «не излезла» [1] з друкарні, хоч зосталось її тільки зброшурувать і отримати «выпускной билет» від цензора, але після того, як видрукування обложки зайняло два тижні, можна сподіватись, що й брошуровка займе стільки ж. Та чорт з нею, не буде готова, плюну на неї і поїду, а то діждусь такого сезону, що на море й носа не можна буде показать, вже й тепер не дуже-то славно буде. Ех, поганенько взагалі прийшовся мені

[1] Не вийшла (*болг.*). — *Ред.*

сей місяць (навіть $1^1/_2$). Вже не говорячи про моральні прикрості, в яких почасти я й сама винна, по глупості своєї натури (про се все, яко діло минуле, нехай колись потім — «то довгеє слово»), а таки й фізично неважно було, часто нарушалась температура і кашель не раз відновлявся, та й тепер він є, хоч, може, се й пусте. Тут я вже Яновського не застала, він подався на професуру в Одесу, тож надіюся піти до нього в Одесі — конечне постараюсь, не буде так, як весною. Кашель мій скоріше нервової натури, бо оце в дні коло 3 октября, сумні й самі по собі через ті страшні роковини, мені ще тяжче було, дивлячись на маму (ти сама знаєш, яка вона буває в хвилини гострої туги). Я старалась не лишати маму саму, їздила з нею на кладовище (як нарошне, ще й дні такі мокрі були), по ночах мало що спала, і все те завершилось такими нападами кашлю, що я насилу їх морфієм затамувала, а то вже боялась, що там розірветься що-небудь в легкому. Ну, тепер уже нічого, покашлюю, але мало, і нерви уляглися, я їх в руки забрала, а головно, що мама трохи заспокоїлась, узявшися знов до всяких часових клопотів, а мої клопоти (принаймні важніші) вже скінчились, то, може, тепер і здоров'я наладиться. Тільки се, певне, буде не раніш, як виберуся з Києва, бо тут уже знов установилось пізнє лягання (було й таке, що в 2 і 3 години ночі лягали ми з мамою), пізня їда з великими перервами і т. і., ти знаєш, як воно буває. Тепер у нас півдня йде обід, бо Дора приходить між 3—4, папа між 4—5, Микось між 5—7, а кожне, прийшовши, просить зараз же їсти. Пізно лягаю тому, що все одно не можу спати, поки ходять в кватирі, і тільки даремно перекидаюся та іритуюся, а папа з мамою, виспавшись удень, вночі спати не хтять, ходять і розмовляють. Ну, та вже ж не міняти всім способу життя ради мене. Виїду, то житиму по-своєму. Сі курорти якось відучили мене від нормального життя (коли воно нормальне таке, як всі інтелігенти в Росії провадять), я хутко томлюся навіть від гостей і пустих, але шумних і довгих розмов (пам'ятаєш, як я в Гаю «дискусіями» іритувалась?). Чисто, хоч «в келью под елью» сідай, аж противно на себе!

За сей час що було приємного, то се те, що Микунька якось «розговорився» зо мною і тепер часто розказує про свої справи й інтереси, радиться де в чому і взагалі відноситься з довір'ям. Через те я його більше пізнала і до

певної міри бачу вже, який він. Славная Микуня! Уже спустив з себе гімназичне напускання індиферентизму не в пору, що так нас часом коробило, простіше і щиріше став відноситись до справ і людей. Шкода тільки, що його думка не завжди поспіває за вчинками, а життя не жде і не дає йому потрібного для думання часу, через те він не раз сам признається, що в душі він сам ще не рішив того, в чому приходиться переконувати і підтримувати інших, покладаючи на те немало енергії. Але се, здається, не з ним одним так діється. Та все-таки шкода. При нагоді стараюсь помогти йому думати, але се діло тонке, і я стережуся всякого нахрапу та менторства, щоб равлик знов не сховався в черепашку. Та вже добре й те, що ми «познайомились»,— мене каменем гнітила та наша «незнайомість». Збирається Микось весною до мене в гості на Кавказ — прекрасно було б, а то все ж я тут уривками бачу його, кілька хвилин рано і стільки ж увечері, бо цілий день в Політехніці, а в свято гуляє з гостями або в гостях. Дора все так само життям веселиться, але й учиться притім непогано. Була трохи хвора на зуби, навіть один дала вирвати,— тепер здорова. Папа приїхав з Волині немов трохи відпочивши, і вид у нього свіжіший, тільки знов трохи кашляє. Всі ми дуже раді і дякуєм тобі, що ти часто пишеш, а самі от які «безстидні»,— Дора вже третій день «збирається» відправити н а п и с а н у одкритку, а я соромлюсь все одкритками відписуватись, довший же лист ніяк не виходив за всякою бідою і суєтою. Микунька не має звичаю писати, а папа з мамою нехай вже самі пояснять, чому мовчать. Ти мені відповідай вже в Тифліс, моя адреса буде: Давидовская ул., № 23, д. Г а м р е к е л и (се ймення конче треба написати), Феоктисті Семенівні Карповой, для мене, бо мені вже хата найнята. У Кльоні з переселенням в Цхінвалі нічого не вийшло, і він мусить лишитись на зиму в Тифлісі. Лишуся і я. Спочатку мені се було досадно (хотілось на інші місця і всякі були соображения), але тепер я думаю, що, може, се й краще, після того, як точніше розпиталась про ті Цхінвалі.

Оксана пише нам часто (і тобі, певне, теж?), устроїлась вона, здається, не зле і недорого — 90 frs. в місяць на повному пансіоні. Льєжем довольна, тільки все скаржиться, що м а л о знайомих (попробувала б вона так, що н і о д н о г о знайомого, як мені траплялось!),

та се, я думаю, «річ набута». У всякім разі, гаразд, що вона туди вибралась.

Як будеш, Лілеєнько, їхати сюди, то забери, які там ще є в Петербурзі, Оксанині речі,— вона обіцяла мені одну свою «зненавиджену» верхню кофту, то ви мені її звідси вишлете, як ти привезеш, але т е п е р я, звичайно, і не прошу, й не сподіваюся, щоб ти з тим возилась, так тільки тепер пишу, а то, може, потім забуду.

Шура ще не приїхала, все там у себе сидить, та порядкує, та хазяйнує, а се річ затяжна. Тим часом вже найняла тут у Приходька квартиру ще в августі, таким способом місяців за три, либонь, даром заплатить. А воно б варто Імочку в Київ привезти, бо вона не зовсім здорова: то вушко боліло і текло, то тепер висипка уперта покрила лице і розпросторилась на тіло,— вони її чимсь там мажуть, але то не помагає; очевидно, треба вдатись до лікаря-спеціаліста, як ти зробила з Дорою навесні. Та я вже щось не маю надії діждатись їх тут, воно й шкода, та вже нема мені як ждати, я й то, дай боже, щоб 20 октября досунулась до Тифліса (треба ж і в Одесі хоч днів 3—4 пробути), а се вже й так не рано. Та... воно, признатись, і нелегко бути між мамою і Шурою... За сей тиждень я зовсім допевнилась, що в глибині все зосталось по-давньому і вже, певне, поки їх життя, поти й сього нещастя... коли б же хоч Імочці не прийшлось терпіти від сього!

Ну, бувай здорова, треба кінчать, бо вже знов чужі люди прийшли. Я тобі, моя любая, писатиму з Тифліса частіше, а то тут, далебі, якось сама собі не належу. Привітай і «пожалуй» від мене Валентин. Цілую тебе, моя бідненька дитинка, серед зграї гризущих цуців.

Леся

64. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

23 жовтня 1904 р. Київ 10.X 1904.

Лілеєнько любая!

Постановила я собі відповідати на кожний твій лист зараз же хоч двома словами, от починаючи з сього моменту (я тільки що прочитала твою картку),— може, так буде, нарешті, добре.

Папа вже вернувся. Я хочу виїхати позавтрьому, 12.X, коли, звісно, що несподіване не затримає; всі мої

діла будуть влагоджені до позавтрього. В Одесі пробуду недовго, бо й так вже спізнилась, певне, 16—17 виїду на море (в один з сих днів іде скорий пароход), а 20—21 буду в Тифлісі. З дороги й з Тифліса писатиму тобі. Мама хоче, виправивши мене, поїхати на кілька днів у Гадяч на ярмарок «на Параски» (15.X). До ярмарку Марія обіцяла дошити сорочку Кр[ивинюку], коли не збреше! Коли сорочка скінчена, то мама її забере, а ти напишеш, чи тобі прислати, чи дати пошити, чи як.

Наші всі здорові. Од Валентин ми вже не вимагаєм листів, бо знаєм, що їм не до солі, потім же мусять надолужити. Цілую тебе міцно.

Твоя *Леся*

Оксана часто пише, їй ведеться добре, здається.

65. ДО О. П. КОСАЧ (матері) І П. А. КОСАЧА

26 жовтня 1904 р. Одеса 13. X. 1904.

Любії мої! Доїхала я прекрасно, без одної пересадки, і з половини ночі була одна на ціле купе, нічого не забула в вагоні і нічого в мене не вкрали. Тут застала Ком[арових] здоровими, діти видержали недавно кір, але вже здорові. Погода тут мокрувата, але тепла, ні туману, ні вітру нема. Виїду я звідси в неділю в 12 г[один] дня, прямим рейсом, се якраз вигідно для мене виходить. Чи не міг би мені Микунька відправити малою скоростю мій складний столик (десь у погребі схований), приложивши до нього синю теплу нижню спідницю (висить у шкафі в темній хаті) і пенсне (на Дориному столику в бронзовій чашні) і зашивши те все разом в рогожу! Я була б йому дуже вдячна. Ком[арови] вам кланяються, я міцно цілую всіх вас, мої любії.

Ваша *Леся*

66. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

6 листопада 1904 р. Тбілісі 24. X. 1904. Тифлис, Давидовская, 23 (д[ом] Гамрекели), кв. 4

Любая Лілеєнько! Спасибі за картку, що я застала тут. Я тільки вчора приїхала сюди, бо з Одеси виїхала тільки в понеділок (18-го), а з Батума 22-го (в день приїзду туди).

Від Севастополя стало тепліше і тихше, а від Ялти до Батума було зовсім літо і навіть увечері можна було сидіти на палубі. Все ж таки я 5 ночей провела зряду в дорозі і хоч сю ніч добре виспалась, та все ще втома не минула, тому пишу поки ще одкритки, а листи писатиму згодом, як в норму прийду.

Надзвичайно приємно, що мені не треба шукати кватири і купувати всякого дріб'язку. Хата в мене прекрасна, в гарній і здоровій частині міста, і взагалі я почуваюся як дома. В дорозі не простудилась і, як мине втома, певне, заживу зовсім нормально.

Чи вислали тобі мою книжку? Кльоня тебе цілує і бажає успіху в ділах твоїх і кланяється Валентинам. Я цілую всіх трьох, Лілею найбільше.

Леся

67. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

22 листопада 1904 р. Тбілісі

9.XI 1904. Тифлис, Давидовская, д[ом] Гамрекели, д. № 23, кв. 4.

Люба Лілеєнько! Спасибі тобі, любая, що ти мені пишеш та що я через тебе, хоч се і кружно, довідуюсь про наших «или они живы, или они здоровы»; а то здумай собі, що я з самого виїзду від них ані стрічки не маю. От і Оксана скаржилась, що їй не пишуть, а сама досі мені не відповіла на листа, от уже хутко місяць. Я, правда, сама часто тим грішу, от, напр[иклад], проти Крив[инюка] дуже винна. Та було мені чимало всякої писанини за сей час, і переїздів, і біготні, то не раз справді ніколи було писати. А ще моя натура, що, довго не писавши, соромлюсь писати одкритки, а на лист не завжди часу й енергії вистачає. Та вже якось, може, справлюся.

Сього року я тут можу вже тільки писанням та подібними справами займатись, бо не потребую дбати про своє пропитаніє, про се вже дбає Феоктиста Семенівна, якій я просто плачу за повний пансіон і більш ні про що не думаю. Маю таким способом «усиленное питание» без клопоту. Почуваюся я тепер зовсім добре, маленька осіння розклейка, що було напала в Києві, зовсім минула. Та воно й сором було б інакше, бо такої ідеальної осені, як тут, то рідко де трапиться. Я досі ходжу в своєму «costume de promenade», дуже рідко надіваю пелерину, бо на сонці

до $+22^\circ$ R доходить. Позавчора ми з Кльонею з ранку до смерку вештались по горах, було так чудово, що і втома не почувалась. Залізли ми в таке місце, де ще ніколи не були, познаходили якісь потоки, басейни, провалля, дуже цікаво було. І весь час я була в одній сукні (правда, теплій), а навіть по заході сонця не змерзла. Аж чудно читати, що ви, бідні, вже мерзнете там.

Се, може, лист мій дійде до тебе в день останнього екзамену. От уже, слава богу, Лільчик позбудеться тої халепи. А тижнів через два уже й в Київ! Добре було б, якби ти могла хоч до весни не братись за жадну обов'язкову роботу, щоб хоч трошки одійти. Якщо в тебе буде в грошах недохватка, а папі буде трудно тобі помагати (хоч я сього, признаться, не думаю, знаючи останню стадію устройства його діл), то я думаю, що з декабря матиму повну змогу ділитися з тобою своїми ресурсами. От ще тижнів через два я се знатиму напевне і напишу тобі, скільки власне і в які терміни могтиму посилати, а тебе прошу наперед не церемонитись згодитись на се, бо я се зроблю зовсім не в ущерб своєму режиму чи здоров'ю. Так ти мені з Києва щиро напиши, які будуть матеріальні умови твого виїзду в Прагу. Мені було б найгірше думати, що ти з перших же днів у Празі попадеш в ярмо непосильної роботи і знищиш останнє здоров'я, яке ще зосталось від екзаменів. Може, колись мені буде потрібна твоя поміч, то і я обіцяю вдатись до тебе без церемонії. Добре так, золотая моя Ліліє?

Ще треба мені сьогодні кілька листів написати, тому скінчу сей от зараз.

Не повезло мені з журналом Славинського. Хотіла там писати і дещо дала, і воно прийняте до друку, аж тут потребували Славинського до війська і вже він не редактор, а прапорщик піхоти в Староконстантинові... Не приношу я щастя редакторам.

Славинський просив тобі кланятись.

Кльоня і Феоктиста Семенівна тебе щиро вітають. Маруся тепер моя учениця, вчу її писати.

Хутко писатиму тобі знов. Цілую тебе міцно, моя Ліленько.

Твоя *Леся*

68. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

22 листопада 1904 р. Тбілісі 9/XI 1904, Тифлис, Давидовская ул., д[ом] Гамрекели (№ 23, кв. 4)

Дорогий хтосічку!

Хтось до когось аж тепер пише, як уже доїхав, і врядився, і встановився, і відпочив, і вже знов до своїх «безконечних» листів взявся. Хтось був перед виїздом цілий місяць у Києві дуже зайнятий, а не так роботою, як біганиною і візитами, і так не раз було, що цілий день і роботи жадної не зробив і таки не мав часу «вгору глянути», як то кажуть. Ще на кінці були роковини смерті брата і хтось був дуже-дуже бідний і не міг нічого писати. Через те все хтось спізнився до терміну і нічого не подав на конкурс «Киевской старины». Чи хтось щось подав? Хтось (білий) буде вже так кінчати своє оповідання, може, без конкурсу надрукують та комусь хоч так щось небагато дадуть. І ще хтось має деяку роботу в російськім видавництві, досить нудну, але вже мусить її скінчити, бо там обіцяв, ну, і таки щось заробити хоче, бо тут йому таки досить дорого жити. Хтось живе тепер «на пансіоні» у матері п. Квітки і має добре утримання, не потребує жадним господарством клопотатись (торік взимі мав того клопоту досить), але платить за те чимало, так як тут звичай, бо хтось не хоче, щоб на нього втрачалися тому, що він приятель. Хтось має дуже велику хату і гарний вигляд на гори. Ходив раз в гори і проблукав цілий день — дуже гарно було, але таки не так, як на зеленій Буковині, в чиємусь Кімполунзі, таки в чиїхсь горах краще.

Комусь кланяється п. Славинський. Хтось його бачив, як був в Одесі. В той час (тому три тижні) п. Славинський був редактором нової часописі «Южные записки», а тепер він офіцером у війську — забрали його несподівано до війська, та ще добре хоч не на війну, а відслужувати на місці тих, що на війну пішли, так що все ж він на Україні лишиться. Дуже він з того не рад, що мусив перо на стрільбу змінити, але що ж має робити? Редакторство, натурально, перейшло в інші руки, і хтось з того не рад, бо сподівався писати в тій часописі, а тепер не знає, як те випаде. Розказували в Одесі, що др. Липа оженився і що тепер його мало хто бачить. І хтось його не бачив, але о тім не жалує, бо хтось його не дуже любить. Вороний кудись вибрався з

Одеси, а перед тим з усіма посварився. Ми з Славинським заміряємо видати в Росії наші переклади з Гейне (тепер цензура трохи лагідніша стала), та хто зна, чи позволять. Багато людей просили тепер дозволу видавати українську часопись, та щось досі нікому не дозволено. Хоча тепер в Росії ліберальний вітер віє і російські часописі заговорили таким тоном, мов і забули про цензуру, але, видно, той лібералізм не для України...

Нехай хтось любий напише, чи таки та бідна Ярошинська вмерла? Комусь її дуже шкода!

Нехай хтось сердечно привітає наше чорненьке, хтось би рад їй часом карточку послати, то хотів би знати її адресу. Але, головне, хтось хоче знати, як мається х т о с ь, як його здоров'ячко. Мій любий, дорогий хтось! Нехай хтось не буде бідний! Хтось вітає чиюсь родину. П[ан] Квітка кланяється комусь.

Хтось

69. ДО І. Я. ФРАНКА

28 листопада 1904 р. Тбілісі

Тифлис, Давидовская, № 23, кв. 4, 15—28/IX 1904

Шановний пане-товаришу!

Посилаю Вам до «Вісника» два віршики, а то, може, там у вас уже й забули, що «в таком-то городе живет Петр Иванович Добчинский». Згодом пришлю дещо більше, бо воно й готове є, та біда — переписати не зберусь. От і се вже п. Квітка, спасибі йому, призволив переписати, а я сама, може, й ще прозбиралась би не день, не два. Правда, якось час так розбитий, то роботою, то планами, що раз річ уже написана, якось про неї не думається, щоб її до ума довести та послати межи люди, а зараз хочеться до чогось нового взятись. Зрештою, Ви давно знаєте, що я ледарка, то що вже маю казати? «По делам вашим да судят вас». При сій нагоді запитаю Вас, як саме і на чию адресу треба посилати книжки до бібліотеки Товариства імені Шевченка? Тут один добродій тифліський хоче пожертвувати деякі книжки, та не знає, як їх посилати та й чи потрібні вони, або хоч декотрі з них, бібліотеці. Може, переглянувши список їх (сей, що тут посилаю), Ви дасте пораду про се?

І ще маю одно прохання до Вас. Оце надумую видати маленький збірничок танцюристих пісень народних (бач-

те, як розвеселилась?) для народу ж. Мають туди увійти переважно волинські пісні, до яких мелодії я попросила записати п. Квітку, а се ще хочу просити Вас дозволити мені взяти до мого збірничка і ті 5 пісень до танцю, що колись, у Буркуті, записав від Вас п. Квітка. Мелодії у нього є і початкові слова (чи, властиве, окремі куплети). Але якщо дозволите мені умістити сей матеріал, то, може, будете ласкаві прислати по кілька (хоч 2—3) куплетів на кожну мелодію. Я була б Вам дуже вдячна за те, хоч і сором мені, що завдаю Вам роботу. Ваші пісні починаються так: 1) «Ой на горі льон поламався, а до мене дяк женихався»; 2) «Ой чи не ти то гребелькою йшла, ой чи не ти то хусточку знайшла»; 3) «На воді човен вихитується»; 4) «Ой на горі біла глина, ой-ой-ой»; 5) Сабадашка.

Як зберетесь, з ласки Вашої, мені відповісти, то напишіть, як Ви з родиною маєтесь, та й взагалі, яке там коло Вас життя. Я оце від жовтня живу в сій далекій стороні, такій далекій, що мало й звісток з рідного світу сюди доходить. Сидітиму я тут до пізньої весни, певне, так, як і торік, та й адреса, певне, буде все та сама. Поправилась я було тут зовсім добре, а се остатній тиждень щось була простудилась і засіла в хаті з якоюсь хрипкою, та воно, відай, мусить хутко минути.

Зустріла я недавно тут сестру Ольги Федорівни — А[нтоніну] Ф[едорівну], дуже вона поправилась за се півріччя, що я її не бачила, аж помолодшала. Очевидно, мається добре, та й казала, що незгірше.

П[ан] Квітка просить Вам низенько вклонитись. Він тепер мешкає тут en famille [1], з матір'ю і мається ліпше, ніж торік, хоча все надумує втікати на Україну, «на тихі води, на ясні зорі».

Бувайте здорові та привітайте від мене Ольгу Федорівну з дітками.

Л. Косач

Ще, крім сих книжок, є «Історія» Бантиша-Каменського, видання 1840 р., ілюстрована. Може, в бібліотеці Товариства Шевченка власне сього видання нема, то і його можна спровадити (в даний момент воно на Україні).

Якби я була бібліотекарем, то вважала б, що «всякое даяние благо», але ж на се можуть бути різні погляди.

Л. К.

---

[1] Між своїми, по-родинному (*франц.*).— *Ред.*

70. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

8 грудня 1904 р. Тбілісі 25/XI 1904

Люба мамочко!

Не написала я тобі одразу і до сьогодні через те, що була в чималій ажитації. Твій лист розбудив в мені такий порив, що ще хто зна, чим він скінчиться. Звістка про «оскудение» України аж до Матушевського-редактора вразила мене так, що я подумала-подумала — та й смальнула телеграму Славинському, щоб рекомендував мене в редактори «Южных записок»!.. Даремне представляв мені Кльоня весь риск сього проекту: переїзд зимою в Одесу (бо якби діло зладилось, то, може, прийшлось би і не ждучи весни їхати), одиноке життя, поки вдасться йому переїхати в Одесу, маса роботи не зовсім привичної; просив, нарешті, хоч не посилати телеграми, поки він вернеться з суду та ще раз порадимось. Але я зарвалась і таки послала. Потім прийшла маленька реакція, і сумніви вступили в свої права, та я вважаю і тепер, що коли діло зладиться, то я таки м у ш у їхати. Мені досадно, щоб вважалось, ніби українців-літераторів «просто нема», і досадно, щоб і такий, хоч не український, та все ж сприяючий і поки що єдино можливий орган зовсім уплив з наших рук. Нарешті, манить мене мрія хоч який час пожити зовсім самостійно, при виразній і відповідальній роботі, роботі активній, як-не-як організаторській. Як бачиш, не одна «сліпа богиня» владає мною, і те, чого я н і з а щ о не зробила б ради конвенансів або фальшивих гордощів, я м о ж у зробити ради того, чому служила ще з дитячих літ. Я не скажу, щоб мені се було легко, я почуваю, немов дві великі сили тягнуть мене в різні боки і розривають, але як не вмішається ще одна «велика сліпа» — Доля, то я таки піду за давнішою богинею, літературою. Зрештою, ся жертва не така вже велика: Кльоня каже, що коли я переїду в Одесу, то і він постарається якнайшвидше переїхати туди, хоч би прийшлось починати знов усе спочатку, себто з безплатного «кандидата». Значить, розлука наша недовга буде, а прикро мені те, що справді я сим способом можу значно попсувати йому матеріальний стан. Та що робити — c'est plus fort que moi [1] — і Кльоня має

[1] Це сильніше за мене (*франц.*).— *Ред.*

благородство не докоряти мені за се, тільки все повторяє, що він «має надію, що в «Южных записках» редактор вже є». Ти, я думаю, не огорчишся ні моїм планом, ні тим, коли він таки виконається. Навпаки, се повинно тобі бути приємно, що твоя дочка не така вже «рабиня», як ти думала, тому я і не боюся сповіщати тебе про се, хоч, може, з того ще й справді нічого не буде. Оце отримала телеграфічну відповідь від Славинського: «Известие ваше сомнительно; пишу». Се, значить, він думає, що вже хтось знайшовся за редактора. Може... Ну, нічого, пождем. У всякім разі, ся телеграма трохи бризнула на мене холодною водою; mir ist ich weiss nicht wie... [1]

Не здивувало мене і навіть не огорчило, що на мою книжку нема одзивів. Положим, один був, в «Одесских новостях», глупо зложений, але з добрими замірами. Може, через те іменно там був одзив, що Комаров конечне намігся послати в ту газету примірник «для отзыва» в і д с е б е. Може, тому в інших не було, що ми не схотіли піти за сим звичаєм, а се, кажуть, к о н е ч н е потрібно, коли хочеш, щоб про книжку знали. Може, знайомим і ніяково писати одзиви про «авторський подарок», а хто-небудь чужий з редакційних людей і написав би. Зрештою, я ж і не покладала рожевих надій на свою «славу» — недарма тепер поети французькі йдуть... в прикажчики! «Fais-toi chroniqueur, mon ami Gringoire, fais-toi chroniqueur» [2],— згадую я пораду іронічно-меланхолічну автора «La chèvre de Mr Séguin» [3] і марю вже про хронікерство хоч в «Южных записках», чей же, тоді хоч лаяти будуть! Але будь тепер справедлива до галичан — вони н е м о в ч а л и ні на одно моє видання, і, власне, в т і м к р а ю, можу я сказати, nennt man die besten Namen, so wird auch der meine genannt [4].

Будь ласка, пришли мені «1001 ніч» і «Оповідання» — я їх не маю і дуже ними інтересуюся. Мені тьотя Єля теж писала про мою книжку, спасибі їй, я дуже порушена її листом. Писав мені теж і Грінченко подяку und Complimenten genug [5]. Ну, а в печаті — мовчання. Та що ж,

---

[1] Мені ніяково... (*нім.*).— *Ред.*
[2] «Ставай хронікером, мій друже Гренгуар, ставай хронікером» (*франц.*).— *Ред.*
[3] «Коза пана Сегена» (*франц.*).— *Ред.*
[4] Згадають найкращі імення, тож і моє назовуть (*нім.*).— *Ред.*
[5] І компліментів доволі (*нім.*).— *Ред.*

поділю сей фатум з Шевченком, в його компанії і се не сором.

Я теж хутко писатиму ще, не ждучи відповіді. А тепер кінчаю, піду слухати оперу «Борис Годунов» поки там що.

Мамочко, дорогая, бережись і будь здоровенька. Все буде гаразд, аби ти була здорова. Цілую тебе і всіх наших міцно.

Твоя *Леся*

Кльоня кланяється всім вам.

Сей листок тільки до твоєї і папиної відомості

Щодо сліпої богині Феміди, то я сама з величезним трудом і дивною непонятливістю розбираю тонкі перипетії її прилюдних і закулісних священнодействий, а через те і неясно тільки можу писати про них. Та се і неважно. Можу сказати так: я не переїду з Кльонею з Тифліса в інше кавказьке місто жити невінчана; поки є перспектива, що, може, за місяць-два чи хоч весною таки буде перевод з Тифліса, то я не хочу завдавати собі сеї прикрості тут, бо тепер я нітрохи себе фальшиво не почуваю, всі відносяться до мене з повагою (та й яке ж би мали основування відноситись інакше?), ні натяків, ні косих поглядів я ні від кого не маю, а, певне, en qualité de m-me une telle [1] я почувалась би гірше серед тутешніх людей, від яких не сподіваюсь нічого доброго при ближчій знайомості,— тепер же я маю повну змогу зоставатись в дальшій знайомості, і нікого се не обижає. Коли ж вияснитьcя, що надія на перевод марна, ну, тоді вже відбуду сю «операцію» тут, вибравши якнайвигідніший момент (може, перед виїздом на літо додому абощо). Тільки се все в тім разі, якщо притьмом не прийдеться їхати в Одесу, бо вже тоді виходить трохи інакше — ми ще не вспіли гаразд обдумати, коли і де.

Я не можу так огорчатись за Лілю, як ти, мамочко. Може, вона більше щастя матиме, коли менше буде ради нього робити компромісів. А втоми великої не буде і в Празі, якщо ми поможемо їй і там пожити який час без зарібків. От було б добре, якби я стала редактором, тоді я могла б їй помогти багато!

---

[1] В ролі мадам такої-то (*франц.*).— *Ред.*

1905

71. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

19 лютого 1905 р. Тбілісі 6/II 1905

Люба мамочко!

Після одкритки я все збиралась написати листа і все отак час проходив. Вечорами знов чогось люди до нас розходились або нас закликали так, що не випадало не піти (між іншим, була у Читадзе, де нас вітали гречно і приємно), а вдень я возилася з шиттям: шила собі плаття на щодень, бо моє чорне фланелеве зволочилось і зовсім погане стало, а нового мені на щодень шкода. Шию я взагалі нехутко, от і провозилась. Спокуса чиста була теж з погодою. Після снігу і морозів, що тяглись незвичайно довго, тижнів три, почалась весна, вчора на самому сонці аж +33° R було, хоча в тіні не більше +15°, сидіти вдома в таку пору трудно, а як проблукаєш кілька годин по горах, то потім уже не до роботи й не до писання, отак ляжеш та читаєш собі що-небудь. Сьогодні дощ тюжить зранку, і я вже благочестиво взялась до листів. Думаю теж зайнятись реформою свого нового драматичного етюда — я його вже скінчила, але тепер не все в ньому одобряю, і хочеться дещо написати сильніше. Оповідання, почате восени для конкурсу (між іншим, я тепер рада, що не взяла участі в такому чудному конкурсі, де почерк, а не талан автора здобуває премію), все ще не скінчене, бо мислі зайняті не такими спокійними темами під впливом щоденних перемін «весни» й «зими». В Тифлісі був теж один такий «весняний» день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора. Не до спокійних тем при таких обставинах... Але ти, мамочко, не думай, що се відноситься до моїх найближчих обставин, бо в хаті мене не обижають. Коли у Феоктисти Семенівни і проявляються часом нерівності характеру і дражливість, то се окошається виключно на Кльоні, а не на мені, бо я не в таких все-таки фамільярних відносинах з Феоктистою Семенівною, щоб

бути її souffredouleur [1], і думаю, що так воно завжди буде. Звісно, мені не дуже приємно буває, коли Кльоня терпить прикрості, але я в їх відносини не мішаюсь, бо я тут ні при чому (все те буває ніяк не через мене). Зрештою, і то буває не часто, бо все-таки Феоктиста Семенівна «души не чает» в Кльоні, і вони вміють одно одному прощати так, як, може, я на їх місці не вміла б.

Чи ти, мамочко, отримуєш «Полтавщину»? Я б хотіла побачити хоч один її номер, щоб зложити собі поняття про тон сеї газети, тоді послала б в неї що-небудь. А як вона, між іншим, відноситься до гонорару, чи «гречностю» платить, чи як інакше? «Южные записки» мені 5 р. прислали самі, без нагадування, що ж, і то гроші. Я ще раз прошу вислати мені нові книжки Кримського, мені вони цікаві, та ще й боюсь, що «1001 ніч» піде «по людях», просто як інтересні казки, от як в свій час пішли казки дядька, Рудченка, Чубинського, і се мені буде велика шкода, а людям користь невелика.

Чом ти, мамочко, не пишеш, як твоє здоров'я? І як мається папа? Я часто думаю з турботою про вас. Коли Микось відкриє політехнікум (він же, певне, залив його водою)? І чому не відповідає на моє запрошення? Я ж його серйозно в гості закликаю.

Да, мало не забула написати новини, цікаві головно для Дори. Тут були бунти у всіх середніх школах, в тім числі і в жіночих, в інституті «благородных девиц» і (horribile dictu! [2]) в «єпархіальному» училищі! В мужеських гімназіях робили сходки, били вікна, вигнали (добились одставки) кількох учителів і одного директора. В грузинській дворянській школі (де Читадзе) виробили новий устав з правом сходок в присутності учителів і з «ученическим советом», що має право робити свої заяви в педагогічній раді; се було здобуто без биття вікон і іншого безчинства, дякуючи такту директора, тільки 12 учеників вийшли було з школи, заявивши, що й найпорядніше начальство все-таки начальство, а вони не хотять над собою жадного; половина сих протестантів вернулась уже, однак, назад, з власної волі, і їх прийнято без жадних кар і пень. В інституті жіночому бунт був за те, що одну ученицю перевели з старшого класу в менший, щоб

[1] Довіреною, конфіденткою (*франц.*).— *Ред.*
[2] Страшно вимовити! (*лат.*).— *Ред.*

зробити вакансію для дочки начальника краю, а вчителя, що запротестував проти того, погнали в одставку. Панночки збили бучу за товаришку і вчителя, побили вікна в знак протесту, а начальницю, що прийшла їх втихомирювати, закидали туфлями, набили і вигнали геть. Вона подала в одставку, а інститут поки що причинено. Єпархіалки зробили антирелігійний бунт, і ходять чутки про якісь несамовиті «кощунства» і «безчинства» в тій школі; як би там не було, школа прикрита. От які-то діла!

Стачки тут уже кінчаються. Конки ходять, і все продається, хоч дещо по дорожчій ціні. Чула я, що має відбутись ще один банкет, але де, з ким і як, ще не знаю. Настрій громадський якийсь хаотичний тут, як, правда, і скрізь в Росії. Ми тут читаємо, крім тифліських, ще московські, петербурзькі і київські газети. Як се Проценко одважився послати таку символічну телеграму Святополку-Мирському? Він же, здається, досить спокійна голова. А що то за фігура, той гласний Ясногурський, що тепер так прославився? Розмотались кияни!

Ну, візьмусь я ще до свого етюда, мулить він мене. Цілую міцно тебе, моя мамочко, і папу, і всіх наших, знайомим кланяюсь. Кльоня, Феоктиста Семенівна і Маруся тобі кланяються. Маруся тепер дуже бистре і гладкеньке дівча, учиться не зле і каже, що вона «дуже щаслива на Кавказі» — дай їй боже! Ще раз цілую.

Твоя *Леся*

72. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ

18 березня 1905 р. Тбілісі 5. III. 1905

Любії мої!

Дуже-дуже дякую за телеграму. Я саме збиралась телеграфувати сама, та роздумувала, чи на ваше йменння, чи на чиє інше, щоб не турбувати вас. Я оце пишу поки що картку, щоб дати звістку і не задавнювати відповіді, але хутко напишу листа з описанням усяких тифліських подій. Тепер же я оце зараз іду в баню, то, певне, сьогодні вже не буде енергії чогось довшого писати. Жду обіцяного листа, а поки що цілую вас всіх міцно-міцно. Кльоня, Феоктиста Семенівна і Маруся вас усіх вітають.

Ваша *Леся*

73. ДО О. П. КОСАЧ (матері) І П. А. КОСАЧА

4 квітня 1905 р. Тбілісі 22/III 1905

Любії мої папа і мама!

Може, сердитесь на мене, що я після одкритки не зараз написала? Але, самі знаєте, як то часом усякі дрібні перешкоди, що їх не раз і описати трудно, не дають узятись за перо. Ще раз дякую за гроші і за посилку. Ти, папочка, нічого більше не повинен мені посилати, бо сі 200 р. і єсть остатня частина тих 700, які ти мені призначив на сей рік (починаючи з мого виїзду з дому), тож до осені більше тобі клопоту не завдам. Ніяк я не сподівалась, що стільки вам обом буде клопоту з тією торчинською справою, а тепер мені аж сором, що задля мене стільки роботи! Я б уже хотіла, щоб скоріше той клопіт скінчився, не ради себе, звісно, а ради вас.

«Южные записки» мене уміляють своїм благородством — яка редакція с а м а шукає, куди послати гонорар, коли автор сам не домагається? Мушу їм ще послати що-небудь «в поощрение добродетели». А «Мгновение» дійсно навіяно тим моментом в Stephans'Kirche [1], ти, мамочко, вгадала. І ти знаєш сю дрібничку, тільки забула: се результат одного з наших «конкурсів», що був кілька років тому в Зеленім Гаю. Отож, значить, з посміху люди бувають.

З посилки всі обдаровані дуже задоволені і дякують. Маруся так щедро угощала, що пастилу ми вже з'їли громадою. Календар справив ефект, і анекдоти його читалися вголос різним слухачам — не дітям. Сорочку я таки виберу час вишити, бо тепер дні довгі (вечорами не шитиму, бо хрестиками не хочеться, а треба якось майстерніше помережити). Щодо авторських дарунків Кримського (прости, мамочко, що я так напосідалася, але ж я знаю, що не з твоєї вини і ні з чиєї книжки часто пропадають — такий вже usus [2]), то я не згоджуюся з Людею, ніби вони для «простих смертних» нецікаві. Маю перед очима приклад: Кльоня зачитується «Мусульманством і його будучністю», а він же зовсім «простий смертний» в орієнталістиці і з Кримським нічим не зв'язаний. «Мусульманство» се написано дуже цікаво і живо, і, мені здається, його

---

[1] Соборі св. Стефана (*нім.*).— *Ред.*
[2] Звичай (*лат.*).— *Ред.*

варто й неспеціалістам читати, а «1001 ніч», може, не всім цікава, та мені цікава, і думаю навіть, що корисна. Пояснити як слід психологію Кримського і нащо він зробив ту недоладну примітку під передмовою до «Мусульманства» я не можу, бо не так близько його знаю, але думаю, що се він таки просто похвастав — він таки, скільки я замітила, здорово любить хвастать, а не завжди вміє се тонко робить.

Тільки що були пані Читадзе з сестрою і перебили мені триб писання, бо треба ж було «понявкати», скільки годиться. З панею Читадзе ми в добрих сусідських відносинах, я до неї ходжу часто. Вона зараз же принесла мені посилку, як приїхала сестра, тільки сестра їхала дуже довго, бо спинялась у Катеринодарі шукати собі місця і надіється по великодні вже десь лікарювати на Кубані. Дивуюся її одвазі — не скінчивши, займати самостійне місце! Однак дай їй, боже, по її одвазі.

В Тифлісі ще один страйк — прикажчицький. Панії в розпачі, що не можна купувати передсвяткових костюмів, а се ж саме час, бо треба ж і набрати, і пошити, а тут щонайкращі магазини зачинені. Прикажчики збираються на дозволені і недозволені ради, заявляють вимоги і грозять побити коштовні вітрини, якщо господарі торгуватимуть самі. В Гурії повстання все триває і розходиться далі. То боролись проти адміністрації, а тепер вже й суд зачіпають (бажають виборних суддів і місцевих мов у процесі), так що кілька мирових суддів, навіть прокурор і слідуватель, виїхали з міст своєї служби, не маючи змоги відправляти своїх обов'язків. З тих Цхінвалів, куди хтів восени попасти Кльоня, населення силою вигнало того, хто попав туди на місто Кльоні, туди послали поки що кандидата-грузина, може, той справиться, і будуть наводити слідство, наскільки винен сам вигнаний суддя (він, кажуть, людина погана), а наскільки «дух часу». Татари, досі найлояльніший елемент на Кавказі, починають бунтувати — проти німців-колоністів і проти землемірів, виганяючи і тих, і других. Служити на Кавказі стає дедалі все неприємніше з принципіального боку, і Кльоня починає серйозно шукати способу вибратися звідси хоч і в друге «ведомство», та, звісно, сей спосіб не так-то легко одразу знайти... Проте «ищите и обрящете», сказано.

Уже кінчаю, бо за перервами і пізній час настав. Листа з Гадяча як нема, так нема, та вже очевидно, що

він пропав. Все-таки мені приємно думати, що він був, значить, я даремне нападалась, що мене забувають. Цілую вас обох, і Микося, й Дорочку міцно-міцно. Будьте мені здорові. Кльоня, Феоктиста Семенівна і Маруся кланяються.

Ваша *Леся*

74. ДО О. П. КОСАЧ (матері) І П. А. КОСАЧА

6 червня 1905 р. Тбілісі

Тифліс. 24. V

Зараз виїжджаю. В Одесі буду 30.V, в Києві коло 5.VI.

Ваша *Леся*

75. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

27 серпня 1905 р. Зелений Гай

14. VIII 1905. Гадяч, хут[ір] Зелений Гай.

Високоповажний добродію!

Прийміть щиру подяку за Ваш авторський дарунок, переданий мені через д[обродія] Квітку. Пробачте мені, що я не зараз зібралась написати до Вас,— усе різні дрібні перешкоди заважали, се сталося не з легковаження Вашої цінної праці і Вашої уважності до мене. Може, пощастить мені згодом видати ще томик моїх віршів (запевне, знов тоненький та обгризений цензурою), то все ж хоч трохи віддячуся Вам.

При сій нагоді одважусь потурбувати Вас одним проханням: сповістіть мене, якщо знаєте, чи то правда, що в остатніх днях сього місяця (либонь 28) варто приїздити в Київ тому, хто хоче побачити в Києві більше земляків, що вертатимуться з Катеринослава, тощо. Я вже давно не бачила їх у більшому числі і рада б над'їхати, щоб розмовитися з людьми, але ж як то тільки невиразні чутки і в Києві на той час, може, нікого й не буде, то я б не хотіла дарма рипатися з Гадяча в Київ і назад по прикрих полтавських дорогах. Отже, станете мені у великій пригоді, коли поможете мені зважити сю справу, провіривши там на місці сю чутку.

Щирий привіт Вашій родині.

З правдивою пошаною

Л. Косач

76. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

24 жовтня 1905 р. Петербург 11. X. 1905

Люба мамочко! Тільки ввечері удосужилась оце сісти за листа до тебе і то постараюсь писати коротко, бо втомлена. Доїхала я добре, тільки поїзд на три години спізнився, але се ще не біда, бо ми всі (пасажири) боялись, що зовсім де-небудь застрянемо,— всю дорогу читали звістки, що всі залізниці бастують і от-от прийде черга й [на] нашу. Лякали нас, що засядемо в Двінську на невиразно довгий час, але якось проскочили. Не знаю, як і коли дійде сей лист, бо, кажуть, уже й Петербург одрізаний, як і Москва. Буду частіше посилати телеграми, поки прийматимуть. Розщитуй на такі задержки і не турбуйся, як будуть паузи межи листами.

Дору я застала в 12 г. дня ще сонною, кажуть, що се вона першу ніч, відколи слаба, так добре і довго спала. Прокинулась в доброму настрої при t° 38. Моїм приїздом здивувалась, бо К[арташевські] не казали їй, що посилали телеграми, вона того не хотіла. Я сказала, що виїхала на основі її листа. Зрештою, вона була рада мені. Їй хочеться вибратись від К[арташевських], бо тіснота, жара (топлять — страх, хоча тут морозу нема) і многолюдство в квартирі їй обридають. Я діждалась лікаря, він ще раз потвердив останній діагноз, що се тифоїд («брюшной»), що страшного в сьому тепер нічого нема, але треба дуже берегти, бо і ся слабість при лихих умовах може затягтись і перейти в справжній тиф або яку іншу хворобу. Тепер він знаходить ще й маляричні признаки, але більш нічого такого. Дора, видно, на курсах застудилась та ще й страх як застромила живіт через власну недбайність (зрештою, властиву нам усім), запустила [...] так, що й досі її ще радикально не вичистили. Лікар настоює на лічебниці (в клініках родичів-компаньйонів не приймають жити), дав адресу одної (Чернушинская лечебница врачей специалистов), я поїхала туди, але там всі місця заняті; проте там обіцяли, що, може, завтра визволиться місце, щоб рано навідатись. В іншій рекомендованій лічебниці теж занято все.

Зосталась на сю ніч тут, але завтра я конечне устрою, бо лікар правий, що в сій хаті перш усього повітря бракує, бо у всій квартирі з о в с і м нема вентиляції, навіть

форточок. В лічебниці беруть 35 р. в тиждень (за здорових компаньйонів 1 р. в день), але то вже з лікарем і лікарствами. А тут у К[арташевських] тиждень Дориного слабування вже коштує 25 р. при поганеньких умовах. На квартиру заразних слабих тут не беруть, бо лікарі забороняють. Недорого можна устроїти т і л ь к и в кліниці, але ти ж того не хочеш, та й не хвалять тут клінік.

Тепер увечері t° була 39°, але се нічого, бо в попередні вечори була 40°. Мене Дора чогось більше слухається, ніж К[арташевських], і вже все робить, що лікар казав, а то часом сперечалась і не робила: наприклад, компресів на живіт на ніч не клала, деяких лікарств не хотіла і т. п. К[арташевські] таки дуже довольні, що я приїхала, бо не рішались самі поміщать Дору куди-небудь, а лікар на їх напирає. Вимагає він лічебниці зовсім не через те, щоб Дорі було якось виключно погано, навпаки, їй зовсім зносно, як тільки можливо при сій слабості, а просто він хоче для неї ліпших умов і більшого спокою. Дора вдень зовсім весела, мов і не слаба, говорить, сміється, аж приходиться удержувать (товариство тут балакуче!), а ввечері, звісно, томиться.

Лікар каже, що як все нормально піде, то Дора може через 1—1½ тижні зовсім видужати, тільки навряд чи він їй позволить потім жити в Петербурзі. Але можливо, що й довше прослабує, коли малярія покаже себе (чогось гіршого лікар не сподівається), тоді я, може, попрошу тебе приїхати мені на зміну, але тим часом не раджу їхати, бо вдвох з тобою нам все одно в лічебниці жити при Дорі не позволять, а тиждень-півтора я, у всякім разі, можу при ній пробути, бо й «уходу» того зовсім мало. Тобі ж їхати тепер рисковано, бо можеш засісти де-небудь серед дороги, що ні туди, ні сюди. Нехай уже трохи владнається. В лічебниці я томитись не буду, бо там, кажуть, і так догляд прекрасний, а буду більше для охвітності і «верховного надзору».

Сиділки К[арташевські] до Дори таки не брали, бо в їх живе Шура Маркова, фельдшериця-масажистка і вона взялася глядіти Дору та й гляділа дуже добре. Взагалі всі вони аж не знають, як іще догоджати Дорі, не завжди і з родичами люди так обходяться. Запевне, Дорі було б гірше заслабнути в інтернаті або в незнайомих на квартирі, бо її на другий же день поперли б у клініку (та-

кий тут звичай), нікого з нас не питаючись, і, може б, справді умістили погано.

Ну, пора й мені спати, бо дуже втомлена (але здорова), все-таки $1^1/_2$ доби тряслась у вагоні, а вдень ніколи було відпочивати.

Цілую тебе міцно і прошу не турбуватись, бо нічогісінько страшного не робиться. Микося і папу (він, певне, в Києві) теж цілую.

Твоя *Леся*

77. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

2 листопада 1905 р. Петербург 20. X. 1905

Люба мамочко! Сьогодні вже зважила написати листа, бо здається, вже починає ходити пошта, а то, крім телеграм, не бачила способу подавати звістки. Сьогодні перший день, що Дора вже встала з ліжка (вона пролежала два тижні) і почуває себе при тому прекрасно, навіть приходиться спиняти її, щоб не занадто багато сиділа і ходила. Лікар вже залишив їздити (вчора був його останній візит) і сказав, що як все буде так гаразд, то через тиждень-півтора можна і додому їхати. Він радить Дорі поїхати на поправку додому, з тим щоб до Нового року сюди не вертатись, а взагалі то можна жити й тут. Тепер лікар зовсім виразно бачить, що се був не тиф, а думає, що, може, тифоїд, та й то навряд,— можливо, що й просто інфлуенца в поганій петербурзькій формі, найбільше шкодливій для живота (головно кишок). Через те радить ще на довший час дуже обережну дієту, хоча вважає Дору вже здоровою. У неї температура зовсім нормальна (36,5) от уже п'ятий день, про її дієту й годівлю я дуже дбаю і через те думаю, що рецидив їй ніякий не загрожує. Отже, можна зовсім заспокоїтись про неї, та й раніше не було чого так уже непомірно турбуватись, бо з моїх телеграм було, здавалось мені, ясно, що нічого страшенного не робиться. Та й то вже я поясняю тільки дуже нервовим твоїм настроєм, що ти могла думати, ніби я, поїхавши спеціально глядіти Дору, ткну її кудись в таке місце, де вона буде в холоді й без догляду, що я можу тащить її туди абияк, рискуючи «ужасающим ухудшением». Перш усього, де б не була Дора, там би і я була з нею день і ніч,— зна-

чить, догляд був би, і то не «небрежный» (ти ж мене з сього боку досить знаєш), а друге — я до здоров'я доручених мені людей відношусь тисячу раз обережніше, ніж до мого власного, а як сього не досить, то ліпше не доручати мені хворих. Ну, та зрештою, що там! Все добре, що добре кінчається. Однаково Дорі нікуди переїздити не прийшлось, бо цілий тиждень ніде в лічебниці не було місця (були тільки в клініках, але я туди не хотіла), а далі вже не варт було переїздити, бо Дора стала рішуче поправлятись. Лікар все говорив мені компліменти, що то я «вилічила» Дору, але се, звісно, так уже — лікарська galanterie.

Приїздити тепер уже тобі докінчувати глядіти Дору, я думаю, не варт, бо при ній нема так-то чого й робити тепер, треба тільки глядіти, щоб не об'їлась, та се й так всі глядять (навіть не я одна). Я думаю зостатись тут до її виїзду, щоб помогти їй вибратись, хоч мені дуже обрид Петербург своїм кислим кліматом,— ні за що б я в ньому не жила! Хоча, як хто не слабий...

78. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО

16 листопада 1905 р. Київ

3/XI 1905, Київ,
М[аріїнсько]-Благов[іщенська], 97

Шановний і дорогий мій товаришу!

Не озивалась я до Вас через причини приватні та загальногромадські. Хутко після Вашого остатнього листа — ще саме я збиралась на нього відповісти — прийшлось мені раптом виїхати в Петербург, куди мене викликали рятувати сестру Дору, що поїхала було на курси та й захорувала. Ледве я туди доїхала, почався залізничний страйк, отже, писати й марне було б, та й була я дуже зайнята при сестрі.

Одволодавши Дору, я забрала її і привезла додому — оце всього днів 5, як ми вернулись. Коли се позавчора приходить Ваш ученик і приносить книжки, тоді я зважила перше прочитати Вашого романа та тоді вже й писати. Але про нього далі, а тепер ще трошки про інше. Книжки п. Стешенкові я вже передала, він просить подякувати Вам. А Людмилі Черняхівській-Старицькій не передала ще, бо її нема вже в Києві, вона поїхала в

Баку до чоловіка (він там при війську лікарем), то я ще не маю її адреси і не знаю, чи вона вже доїхала. При сій нагоді скажу Вам, що вона на Вас дуже гнівається, бо Ви «зігнорували» її, бувши в Києві і не зайшовши до неї «в хату плюнути». Не буду казати, чи вона має рацію (вона тепер дуже хвора і через те надто дражлива), але скажу, що на її місці мені теж прикро було б. Було ж бо мені прикро і на моєму власному місці, поки я не отримала від Вас пояснення непорозуміння і не побачила, що в непорозумінні трохи винна і я сама. Але ж тільки трохи. Я, бачте, була на той час в Києві, і якби Ви хоч ненароком згадали про мене в розмові з паном або панею Грінченко, то вони б Вам сказали, що я тут, бо пан Грінченко бачив мене зараз же, як я приїхала (се було, здається, в переддень Вашого проїзду); та, видно, Вам не прийшлось до речі моє імення. Щодо моєї вини, то се так: я, несподівано для себе, виїхала з Гадяча на тиждень раніше, бо татко викликав нас усіх звідти для поради про різні нагальні справи, що торкались цілої родини. В мене була думка дати Вам знати з дороги, що я виїхала з Гадяча, та, признатись, я не одважилась, боячись, чи не буде се настирливо, бо ні на телеграфічні, ні на листовні запросини я не мала од Вас ніякої відповіді, то думала, що, може ж, Ви й не збираєтесь до нас ні тепер, ні взагалі, так нащо ж я маю настирятися Вам з тими звістками, де, коли й куди «кочує» наша вічно мандрівна родина... «Настирливість» належить до моїх ідіосинкразій, і всі близькі до мене люди знають, що я в сьому пункті ненормальна навіки... Скажу Вам по правді, що я вже й в телеграмі про Катеринослав не одважилась би додати слова запросин, якби мама не вмовила мене, що така відповідь на Ваш запит єдино натуральна і ніяк не повинна здатись Вам настирливою. Проте в останньому листі я вже більш інформувала Вас, ніж запрошувала, а далі вже й на інформацію рука не знялась. Реальної шкоди, може, з того й не вийшло, бо, може б, Вам все одно не було часу зайти до нас у Києві (Ви ж як метеор пролетіли!) або, зайшовши, не застали б мене вдома,— я одразу кинулась по всяких громадських справах, але морально для мене було б легше не переживати того нападу «настирофобії», бо ті напади для моєї душі все одно, що для мімози сироко... Се, може, просто хробливо, але Ви, либонь, зрозумієте мене, бо й самі Ви людина хвора. Тільки не думайте, що

я тепер «гніваюся» на Вас або маю якесь важке почуття, ні, далебі! Я бачу, що се все було так собі якесь непорозуміння, qui ne tire pas aux conséquences [1], або, з погляду фаталістів, бажання Долі, що має якусь невідому нам рацію не допускати нам бачитись. Fiat voluntas Fati [2], бо я в Москву на Ваші запросини, либонь, не зможу приїхати — не дуже-то тепер наїздишся посеред страйків, а до того ж, може, мені в грудні прийдеться тижнів на 2—3 поїхати за кордон, то вже після того засяду на який час на місці, а то коли б знов не достукатись до сухот (з мене таки Петербург трошки випив силу, а як ще Прага вип'є, то не так вже багато й лишиться на Москву...).

Тут у нас проектується аж три українські газети, то я, може, до котороїсь запряжуся, тоді вже кінець волі! Хоч з мене такий журналіст, «як за денежку пістоль», та на безлюдді й Хома дворянин, до того ж менш почуватиму свій «паразитизм», мовляв Ваш Лаговський, бо візьму на свою долю, либонь, найчорнішу роботу в мужицько-пролетарській українській газеті, лишивши білу роботу чистої ідеології в двох «інтелігентних органах» непоетам. Такої газети, до якої я хочу пристати, давно вже виразно просять «голоси з народу», навіть гроші той народ хотів на те давати, значить, моя робота там вже безперечно «паразитською» не буде, а за виразне число годин такої праці сподіваюся купити собі п р а в о н е о б м е ж е н о ї в о л і в обладі поезії і belles lettres [3], за яку нехай мене судить історія літератури, коли їй буде час займатися такими дрібницями, а на інші суди й пересуди я не вважатиму, прийматиму тільки поради, і то ті, котрі схочу. Се буде проба практичного рішення одної з тих трагедій, на які ділиться моє життя. Рішення неглибоке, бо занадто практичне, але треба хоч такого тим часом («временные меры» тепер в моді), а там побачимо... Лякають мене люди, що не буде мені часу на «вільну» поезію, я обороняюся фразою Ламартіна: «A-t-on besoin du temps pour prier dieu?» [4], а сама думаю: «Якось-то буде!..»

Тим часом в поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм (се далеко не завжди бувало!). Мені якось не приходиться

---

[1] Що не має наслідків (*франц.*).— *Ред.*
[2] Хай буде воля долі (*лат.*).— *Ред.*
[3] Белетристики (*франц.*). — *Ред.*
[4] Чи потрібний час, щоб молитися богу? (*франц.*).— *Ред.*

навіть нагадувати сій свавільній богині про її «громадські обов'язки», так обмарив її суворий багрянець червоних корогов і гомін бурхливої юрби. Я навіть не розумію, яка приємність сій citoyenne Muse [1] володоводитись тепер з таким недолугим створінням, як я; на її місці я вибрала б собі поета з такою героїчною поставою, як V. Hugo, з голосом, як у Стентора, приставила б йому рупор до уст і гукала б через так вдосконалене знаряддя моєї волі на весь світ. Але, видно, в богів ніколи не було й не буде логіки, c'est à prendre ou à laisser...[2]

Однак і в мене логіки небагато: хотіла говорити про Вашу вже зроблену роботу, а заговорила про свою ще не зроблену, що, по французькій приповідці, личить тільки дурням... Confiteor! Mea culpa! [3]

Ваш роман я не переглянула, а таки прочитала durch und durch [4], хоч, простіть за правду, се не скрізь легко було. Не можу Вам, хоч і просите, сказати, що буде робити «читач» з Вашою книжкою, себто той читач, для яких звичайно пишуться всякі «предмови», бо я, на жаль, до таких читачів давно вже не належу і забула їх психологію. Я читач-літератор, а се порода «ненормальна», позбавлена спасенної «безпосередності», отруєна професіональною хоробою аналізу, і треба хіба надзвичайно гармонічного твору, щоб захопив такого читача і не дав ходу його тисячогранному аналізу. Ваш твір до гармонічних не належить (така моя щира думка), отже, я не можу ніяк згармонізувати мої враження (вживаю pluralis [5] навмисне і свідомо) від нього, тому й буду викладати їх сепаратно, зоставляючи, звісно, за Вами право не читати сього викладу, коли не бачите собі з того «ні користі, ні втіхи»...

Перш усього мені досадно було на Вашу передмову. Хоч Ви і впевняєте там, що Ви ні перед ким не виправдуєтесь, але ж інакше зрозуміти сеї передмови не можна, як тільки так: вірте сумлінню, люди добрі, се н е автобіографія! І Ви, і Франко (передмова до «Зів'ялого листя») робите кепські прецеденти всім нам, писателям-суб'єктивістам, неначе ми обов'язані здавати справу

---

[1] Громадянці музі (*франц.*).— *Ред.*
[2] Це треба або прийняти, або відкинути (*франц.*).— *Ред.*
[3] Визнаю! Моя провина! (*лат.*).— *Ред.*
[4] Від дошки до дошки (*нім.*).— *Ред.*
[5] Множину (*лат.*).— *Ред.*

«кому о том ведать надлежит», як ми заряджуємо нашим власним матеріалом автобіографічним. Адже відповідь на літературні, як і на всякі інші сплітки, може бути тільки третейський суд честі або мовчання, а все інше може тільки погіршити справу. Властиво, Ви мали б право позивати до суду честі декого з Ваших критиків», але як Ви вже того, завдяки Вашій лагідності,«не робите, то Вам зостається тільки «перейти до порядку дня» над ними, бо й так вони Вашого слова не варті. Отож мені й досадно, що Ви таки вшанували їх словом.

Боячись сих добродіїв, Ви тільки мусили зробити одну неконсеквентність, малюючи фігуру Вашого професора: зробили його професором математики формально, а надали йому всі ціхи філолога або білого грака, бо таких математиків, щоб так знали всякі мови, лінгвістику і фольклор, щось-то світ не видав. Зрештою, може, Ви се й не для «критиків», а для того, щоб дати своєму героєві якомога абстрактнішу спеціальність, але він таки Вас не послухав і зовсім не дбав про математику, а все ліз не в своє діло, розбираючи всякі «фонеми», зовсім як лінгвіст! Дозвольте вже йому перейти на другий факультет в дальших частинах свого роману, бо жаль дивитись, як чоловік сей закопує свій лінгвістичний талан в землю з ультраплатонічної любові до математики! Дайте йому кафедру порівнюючої філології абощо — він на неї зовсім заслужив, а Ви йому щось доброго винні, бо й так вимучили його до краю безневинно. Однак простіть, мій товаришу, може, Вам сей тон не подобається, се він ненароком вийшов такий, а я зовсім серйозно відношусь до Вашого твору і зовсім серйозно с т р а ж д а л а над ним. Так, страждала, не в іронічному, а в простому і щирому значенні сього слова. Ті «сторінки», на які Ви натякаєте в Вашому останньому листі до мене, б о л і л и мене. «Господи, та за що він мучить так самого себе?!» — думала я про Вас, бо чулося мені, що Вас мусило страшно боліти, як Ви ті сторінки писали. Не могло се бути інакше, бо їх же й читати болить. Ви хотіли, певне, осягти тим п р а в д и — так? — хоч би й ціною муки своєї й читачевої, але Ви правди не осягли, бо перевершили її. Скажіть, хіба vivisectio in anima vili [1] або хоч і nobili [2]

---

[1] Вівісекція нікчемної душі (*лат.*).— *Ред.*
[2] Благородної (*лат.*).— *Ред.*

дає нам картину тієї душі або хоч помагає зложити ту картину? Я думаю, ні. Я думаю, що коли описати докладно найкращу, найблагороднішу людину, як вона їсть, як вона жує, як вона травить і т. п., то вона може спротивитись вкрай, і, може, знайдеться такий вражливий читач, що скаже: «Не їжмо, люди добрі, ліпше з голоду сконаймо, бо се ж таки естетичніше, ніж ота гидота з жуванням» і т. п. А другий, менше вражливий, скаже: «Ні, не так! Всі життьові процеси неестетичні, надто як придивитись ближче, всі вони «звірячі», але з них нема виходу навіть у смерть, бо й вона «звіряча» і неестетична і веде за собою безліч дальших, може, ще неестетичніших, звірячих та ростинних процесів,— ми над тим влади не маємо, ми можемо тільки «надстройки» (або, по іншій термінології, будови) над тими підвалинами виводити, а підвалини вже будуть такі, як єсть, нам зостається тільки присипати їх землею, щоб не тичіли голі перед нашими очима. Досить буде нам праці і трагедій над тими будовами і ніколи нам буде думати про підвалини». Так скаже «невражливий», і я стою по його боці, силоміць вгамувавши свої нерви, що тягли було мене зовсім в інший бік. І якби Ваш роман займався тільки «підвалинами», то я б зважила, що я даремне мучилась над ним, але ж він зачіпає й будову і навіть її покраси, зачіпає оригінально, а сам пройнятий такою щирістю саможертовною, що я не жалую часу і сили, вжитих з мого боку на «подолання» його. Мені жаль тільки, що Вам ті «підвалини» не дали довше й пильніше зайнятись рештою будови. От і Ваш професор так задивився на «підвалини» поводіння свого приятеля Володимира, що зовсім стратив критичне почуття і забув, за що, власне, він того приятеля судить і в чім оправдує його. Мені аж дивно було, як така чутлива людина — Ваш Лаговський — не бачить (і то аж до кінця) корінної грубості натури того Володимира і головного симптому тієї грубості. Адже грубість та зовсім не в тих неестетичних сценах, в яких він, може, і не винен, як не винен з того, що їх завважив професор; грубість його в трактуванні «об'єкта» тих сцен, нещасної тії Амалії, до якої чомусь і Ви немилостиві, хоч вона таки б заслугувала якогось людянішого відношення, ну, хоч такого, як Зоя (хоч і тій не бозна-яка честь від Вас!). Чому-то панич Володимир так уже певен, що він для «такої» Амалії якраз «рылом вышел»? А може ж,

якби вона була «трошки багатенька» (ну хоч так, як Зоя), то «наплювала б і на нього, й на його батенька», мовляла пісня. Може, її пхає до таких паничів інший «звірячий» інстинкт — голод, та чим же сей інстинкт гірший від паничівського, що панич так звисока трактує сю дівчину? А якщо її натурі теж фізично потрібні власне такі сцени, то і тим більше не йому б кидати в неї каменем чи болотом. Він ні на одну хвилину не задумався над тим, скільки днів вона потребує, щоб видихати таку сцену (а може, й не днів, а років, та ще й не сама...), адже ж і вона, щонайменше, animal [1], а не автомат; в якій формі виражається у неї та реакція? Він, «рабоволоділець», заплатив, либонь, гроші їй за товар, а graeculus'ові [2] за комісію, і більше його не цікавлять сі «об'єкти». Ні, він ще неначе винуватить за щось один з об'єктів, Амалію,— вже, далебі, не збагну за що. Грубість його не в тім, що він не вміє розрішити головної désharmonie de la nature humaine [3] (і мудріші від нього люди не завжди вдатно з нею справлялись), а в тім, що він в цілій дилемі бачить тільки себе. (Якби не tristitia [4], то йому б і ні гадки!) Він навіть професора заражає на який час тією грубістю, бо й той починає ідентифікувати поняття «гріх» з поняттям «неестетичність», та вже аж нехутко домислюється, і то не до глибини, в чім, власне, був «гріх» його відносин з Зоєю; а то йому, професорові, довго здавалось, що той гріх в неестетичності сцен та в фізичній реакції після них (якраз у сьому і нема ніякого гріха!), і, натурально, шукав рятунку від такого гріха в аскетизмі. Та що вже, коли той Володимир навіть автора трошки заразив, бо інакше я не розумію несправедливої байдужості автора до «козла отпущения» Амалії. Ви навіть понехтували інформувати своїх читачів про те, хто вона така: грекиня чи німка, гарна чи погана, молода чи стара. (Скоріш можна думати, що гарна й молода, бо панич інакше, може б, таки не купив її.) Одно можна сказати напевне, що вона найубожіша з усіх діячів роману, бо їй навіть з добродійності професора якось нічого не перепало, а таким Mädchen für alles звичайно хазяї мало

---

[1] Жива істота (*лат.*).— *Ред.*
[2] Грекові (*лат.*).— *Ред.*
[3] Дисгармонії людської натури (*франц.*).— *Ред.*
[4] Хандра (*лат.*).— *Ред.*

платять, через те можна догадуватись, нащо вона дається на підмову паничам. Ще можна догадуватись, що вона ліпша від панночок-грекинь з античними іменнями, у всякім разі, делікатніша від них, бо на їх справді несмачні жартики реагує просто — втіканням прожогом, дарма що з біди мусила звикнути до всякої всячини. Ся рисочка, кинута Вами, може, й без намислу, трошки скрасила сумний зневажений образ сеї дівчини, але все ж, по-моєму, Ви ще винні якусь сатисфакцію сій безвинно зогидженій людині. Се ж занадто жорстоко — виставити людину на натуралістичне позорище і дати їй «без сповіді» загинути в опінії читача, все це тільки ради ілюстрації найменше інтересного з діячів роману. Бо, справді, Володимир мало інтересний, і всі його сповіді його не рятують — принаймні в моїй опінії. Я цілком згоджуюсь з ним, що він егоїст, але се могло б не шкодити його інтересності, якби він не був такий примітивний; а то ж його масні жартики своїм убожеством змісту просто до розпачу доводять, і численні та одноманітні переходи від tristitia до laetitia et vice versa [1] наганяють нетерплячку, надто через те, що Ви їм даєте таке вже занадто просте, фізіологічне пояснення. Адже проти голої фізіології нічого не поможе література, бо се не її спеціальність, тут уже треба Мечникова чи Крафт-Ебінга, чи я вже не знаю кого, тільки не белетриста. Єдине, що інтересне в сього панича, се його ідейно-науковий нігілізм, і, мені здається, Ви помилились, шукаючи йому коріння в самій тій tristiti'ї, скоріш вона від нього походить, ніж він од неї, бо на се є натяки в Володимирових сповідях. Але Ви сих натяків не розвинули до кінця, і через те вся фігура вийшла мало зрозуміла, тому й шкода, що вона стільки місця займає.

З далеко більшим почуттям міри обмалювали Ви фігури молодших Шмідтів. Се граціозні сильветки, і зовсів зрозуміло, чому професор міг одразу очаруватися ними, а потім розчаруватися (тим часом з Володимиром ся справа неясна). Тільки ж г е н е з и с всього відношення професора до Шмідтів мало аналізований. «Читач» його, певне, не зрозуміє. Але я, здається, розумію, бо мені близька така психологія, як у Вашого професора. Він, здається, з тих натур, що як кого полюблять хоч би випадком («по несчастью»), то вже в них таке почуття,

---

[1] Суму до веселощів і навпаки (*лат.*).— *Ред.*

немов вони присягою обов'язались любити довіку під карою стати «зрадником» у власних очах. Тільки ж для того «випадку» треба чогось більшого, ніж звичайної привітності, яку спочатку виявили Шмідти,— Ви тут якийсь момент проминули,— здебільшого так в'яже або «спільність долі», або «зграйність душевних струн», хоч би тільки ілюзорна, а Ваш професор, здається, одразу бачив, що він і Шмідти, властиво, різного типу люди. Поминувши сей момент, далі вся історія відносин професора з Шмідтами і зрозуміла, і тонко написана, і не з одного погляду інтересна. Тільки ж вона не доказує, а скоріш провалює ту аскетичну ідею, яку Ви поклали за Leitmotiv [1] у свій роман. Мені здається, що тільки аскетам і трапляються такі історії, як Лаговському з Шмідтами та з Зоєю. Єдиний спосіб, щоб «природа» не лазила «без докладу» в вікно, се пускати її в двері, то, може, вона тоді більше поважатиме визначені їй Sprechstunden [2]. Інакше вона видумує всякі «іскушенія святого Антонія», які й не сняться звичайним, не святим смертним. Коли шукати «моралі» в сьому романі, то вона така виходить malgrè Vous [3]. Але «мораль» завжди неглибоко сягає, а Ваш роман сягає глибше: він показує п р и ч и н и аскетизму, умови його розвитку та психологію людини, що не з власної волі попала в становище аскета, не властиве їй по природі. Найінтересніші місця Вашого твору се ті, де Ви показуєте соціологічний та психологічний підклад такого аскетизму, і менше інтересні ті, де Ви «бичуєте» істерію та фізіологію, бо їх, бідних, і нема за що бичувати в цілій сій історії. Істерія ж тут не причина, а наслідок лиха, а фізіологія — що з неї візьмеш? Вона собі жінка проста і мало розуміється на ідеалах. Нехай вона й винна з того, що Ваш герой здатен був почувати голод і мусив заспокоювати його, а для того розбив собі нерви такими лекціями, як з тим «П'єром», — так їй же всякі обвинувачення як горох об стіну, вона знає одно: «Як не будеш їсти, то будеш голоден», а більш їй ні до чого діла нема. А «нервища» вже й зовсім не винні, що їх розбито. Що ж до вини отаких Бобрових та судних, то тут уже діло не так просто — вони можуть рятунку шукати в соціології, та ще хто зна, який вона їм рятунок дасть...

---

[1] Лейтмотив (*нім.*).— *Ред.*
[2] Приймальні години (*нім.*).— *Ред.*
[3] Проти вашої волі (*франц.*).— *Ред.*

А який прекрасний у Вас епізод з тим «генералятком»! Всі гріхи Вашої книжки да простяться Вам за нього! От де трагедія, і яка глибока! Ні, тут уже не істерія винна, що Лаговський не дав собі ради з сим контрастом і не знав, що з ним почати. Се ж дилема класового антагонізму і вселюдської солідарності! І як вона у Вас кристалізувалась в такий чудово прозорий, поетичний образ? Се вже справжній «секрет поетичної творчості»... Аж мені шкода, що сей момент проминув, мов іскорка, і що так мало видимого зв'язку Ви показали межи ним і дальшою всею історією, хоча зв'язок сей, безперечно, є. Може, якби те «генералятко» було не таке небесно-симпатичне, то й всі відносини Лаговського до генеральської родини Шмідтів склалися б одразу інакше, тоді, може б, для дезілюзії досить було б сцени «наймання» школи... Мені здається, що Лаговський пробув стільки часу в неволі у генеральського сина Володимира Шмідта (се була правдива єгипетська неволя!) за те тільки, що в свій час не хотів заспівати тому «генераляткові»: «Ах ты, воля моя, воля»... Чи Ви з сим не згоджуєтесь?

Вони таки «генерали», тії Шмідти, а все ж Ви їх трохи скривдили, надто Володимира. Треба було більше показати, чому вони такі, се й об'єктивніше вийшло б та й інтересніше. А то є зовсім незрозумілі incohérences [1], як, наприклад, оте вигнання вчителя з дрібними дітьми на малярію з боку таких, здавалось би, нежорстоких і непоганих людей, як Шмідти. Трудно зрозуміти теж, чому у Володимира такий вже дуже «пошлий» стиль, в той час як брати його зовсім «добре виховані». Невже тільки через те, що він гірший на вроду? Його цинізм скоріш прикажчицького, ніж генеральського стилю (власне, стилю, бо зміст буває у циніків всякого виховання однаковий),— від нього вже, дійсно, «вуха в'януть».

Скривдили Ви, здається мені, й Зою. Не віриться мені, щоб вона так-таки тільки з «жіночої гордості» віддала себе професорові, «гордість» тая була б ліпше загоджена, якби Зоя власне не віддавала себе,— се ж і вона сама признавала. Нехай се був і «звірячий інстинкт», але се таки щось ліпше, ніж холодне кокетство. Вона за той інстинкт уже досить покарана реакцією холодної огиди з

[1] Непослідовності (*франц.*).— *Ред.*

боку професора, бо для «гордості» се вже найгірше! Вона все-таки була делікатніша з Лаговським, ніж він з нею, вона хоч н а м а г а л а с я говорити з ним, «ніби щиро, ніби турбуючись», а він говорив «тупо й індиферентно», зовсім не дбаючи про її «жіночу гордість», яку вона зламала для нього. Нехай у нього се був егоїзм хворого, але здорові, занадто здорові люди теж мають свої права, яких ми, люди хворі, часом не поважаємо так, як би слід, і тоді здорові стають жертвами хворих. Зоя таки вийшла жертвою, дарма що Володимир, забувши себе самого, важиться називати її «такою», дарма що веселій «трапезундській вдовичці» немов і не до лиця бути «жертвою», але воно так вийшло. Всі чотири паничі говорили їй навперейми компліменти, дратуючи тим «звірячі інстинкти» сеї примітивної натури (а се ж одразу було видно, наскільки вона примітивна), попросту г р а л и с я н е ю, а як у бідної грекині заговорила кров, то її за се покарано індиферентністю та епітетом «такої» (се ж правдивий крик муки: «Ґосподи! Та коли ж сьому кінець?»). Професор її рівняв до квітки, а як та квітка стратила для нього свої чари, то він, влегшаючи свою душу сповідею, розплескав про її пригоду з ним Володимирові, знаючи добре його «стиль», забувши, що Володимир зовсім чужий для Зої і що, може, в о н а зовсім не хотіла сповідатись перед циніком Володимиром в своїх інтимних справах, хоч вона і «легка». Се кидає тінь на образ професора (взагалі дуже симпатичний і людяний), та се і єсть його властивий г р і х супроти Зої і супроти себе — він зневажив тим у ній л ю д и н у,— інакше був би не гріх, а просто помилка. Не знаю, чи було се Вашим свідомим заміром покласти сю тінь на Вашого героя,— Ви, здається, трошки інакше розумієте його «грішність»,— але таке м о є враження. Те, що він називає своїм «гріхом», на мою думку, зовсім ніякий гріх, а просто нещастя, бо покохати саме тіло, не знаючи душі, мусить бути дуже гірко і страшно. Він картає себе за те, що ідеалізував Зою, але що ж, коли вже така призма в його очах заложена; ну, запевне слід було йому розвідати перше її світогляд, думки і почуття (а «минуле» можна б, у всякім разі, лишити в спокої, якби Зоя не мала охоти сповідатись), але професор не мав часу на те, бо той порив налетів на нього, як вихор, не дав і спам'ятатись. Професор так само «винен», як «винні» бувають 16-тилітні дівчата.

В сій історії вже більше подібний до гріха факт декламування турецької пісні (тоді ще професор був неначе «в здравом уме и твердой памяти» і міг би тямити, що так можна й збаламутити «вдовичку»), дарма, що сей факт виглядає зовсім естетично, а все інше, неестетичне, то вже, на мою думку, не гріх, бо чинилося в стані афекту. Гріх тільки те, що професор і потім забув у Зої дошукатись людини, щоб судити її по-людськи, коли вже хтів судити так само, як Ви забули Людину в «об'єкті Амалії», чого я ще досі не можу Вам забути.

Що професор Лаговський до кінця не зовсім розумів своїх Шмідтів, се натурально і не псує враження, але що автор їх розуміє не до кінця, а через те і читачам не пояснює, се таки шкодить романові. Чи дозволите мені дати свою інтерпретацію? Мені здається, що німецьке та московське походіння тут мало що значить, хіба так, як колорит для темпераментів, але й темпераменти тут не так важні. Мені здається, що все походить від браку виразного змісту в їх житті, вони всі більш-менш «нігілісти», одірвані од живого грунту і глибоких інтересів. Їх батьки, певне, не були такими, через те й виховали таку міцну расу, але змісту свого духовного не вміли їй передати, може, того, що раса тая вже попала в інші умови, не ті, в яких самі батьки розвивались. От нащадки сі — теперішні Шмідти — і стали дилетантами у всьому: невідомо, для чого управляють «культурні участки» на Кавказі, хоч їм про самий той Кавказ з його культурою чи некультурністю зовсім байдуже, він їм «не горить і не болить»; невідомо, чому старший син правник, другий медик, а третій поет, бо, властиво ж, їм байдуже про всі ці спеціальності, вони перші готові глузувати з того всього (переконаний, щирий декадент вразився б «амеопою без музору», а молоденький Шмідт тішиться нею, як забавкою). Часом їм прикро за власний нігілізм, от як Володимирові, але вони не знають, чому, власне, прикро, чому варто б їм жити інакше, а що їх ніхто не навчив заглиблятись в такі речі, то вони намагаються просто стряснути з себе такі настрої, шукаючи собі нових забавок. Вони люди зовсім не злі, тільки занадто звикли вважати самих себе суб'єктами, а всіх інших об'єктами, і хоч як часом люблять вони тих «об'єктів» (адже Лаговського вони, безперечно, любили), все-таки нездатні вважати їх рівними собі, а не то вже щоб вищими, і звідси вся їх грубість.

Се правда, що Лаговський під час хороби міг здатися кожному нудним, але Шмідти не показали б йому так виразно сього, якби вважали його зовсім рівним собі, не об'єктом тільки своєї приязні. Вони поважали б право кожної людини бути часом хворою, неінтересною, навіть нудною в товаристві близьких і рівних собі людей. Вони менше б прогрішили супроти свого друга, якби просто сказали йому: «Ти пробач, але ми хлопці молоді, глядіти хворих не звикли; як ти одужаєш, то ми знов ходитимем з тобою, бо ми тебе дуже любимо, тільки незугарні розважати». І він, певне, простив би їм, тим часом як не простив «тонкого» цитування з Надсона та Пушкіна, бо то справді трудно було простити. З того вони не винні, що він давав зміст спільним розмовам, а не вони, і тут ще не було чого йому в них «розчаровуватись», бо що ж робити, коли він був розумніший і розмовніший від своїх друзів, адже він їх не за конверсації любив, а перш усього за їх любов, тільки в любові тій можна було справді «розчаруватись» після «поетичних цитат»? Тільки все ж і він не зовсім правий супроти них: бо він сам ще гірше розбалував сих і без того балуваних життям людей. Він тільки бачив їх і ніжно пестив, а ні разу не сповнив проти них тяжкого обов'язку друга — être parfois incommode [1], він, обороняючи с в і д о м о свою ілюзію, не тільки не відкривав їм очей на їх нелюдяні вчинки й почуття, а ще й свої очі заплющував. Через те сповіді Володимира стільки ж були корисні для сього панича, скільки бувають вони для дам-католичок в модних конфесіоналах перед галантними abbés [2]. Лаговський ні разу не сказав Володимирові: «Дайте Ви спокій тій tristitia [3] та естетичним самоугризеніям за фізичний «бруд» Вашого поводіння, а згадайте хоч раз про звичайну людяність, то, може, трохи чистіші станете». Кожен має право на егоїзм, але нехай же і чужий егоїзм поважає. Ні, Лаговський ще й хвалив Володимира за цинічне «розперізування» своєї «душі» і не бачив, що душа в сьому ніякої ролі не грала, бо ще гірше закутувалась у несвідомість від тих сповідів. Лаговський не поміг Володимирові в його побиванні над своїм нігілізмом — то ж була справді серйозна хвороба — і збував його жартами про tristitia, коли зовсім не в ній ко-

[1] Бути іноді надокучливим (*франц.*).— *Ред.*
[2] Абатами (*франц.*).— *Ред.*
[3] Скорботі (*лат.*).— *Ред.*

рінь (інакше більшість людей була б такими нігілістами). І хто зна, може, Лаговський тим поміг з а г а с и т и ту іскру божу, яка часом виблискувала в душі Володимира, от, наприклад, після читання політичних віршів Гейне та часописі «Права»; може, який Прометей зумів би з тієї іскри ціле багаття розпалити, але Лаговський не був тим Прометеєм, і се вже не Володимирова вина — може, й не вина Лаговського, але ж і не заслуга, за яку варто любити. Лаговський міг би сказати просто: ви справді хворі душею, але я корувати вас не вмію, тільки я люблю вас і хотів би помогти вам найти ліпшого лікаря, ніж я. Може, се одно положило б початок одужуванню Володимира та й не довело б до взаємного «розчарування». Але Лаговський трохи сам заразився від своїх друзів (бо сам по собі він не такої вдачі) отим поглядом на людей, як на «об'єктів», що мають нас тільки бавити або тішити, і в його жалю за ними мені чується трохи жаль дитини по знищеній забавці, ні, дитина часто буває альтруїстичніша, бо не раз, розбивши сама ляльку, плаче над нею: «Бідна ляля!» А Лаговський плакав: «Бідний я!» Не жаль йому було ні Зої з її зламаною гордістю і забрудненою славою (адже ж і він докинув того бруду на неї), не жаль було і Шмідтів, що несвідомо втратили найбільший в світі скарб — приязнь. А може ж, і їх боліла тая втрата? Ми сього не знаємо, бо ні Лаговський, ні автор про те не згадали. Правда, єсть якийсь натяк і на те, але побіжний і невиразний... а шкода, бо роман вийшов би глибшим, якби всі його діячі не були такими крайніми «суб'єктивістами». Але й так се вийшла не «амеопа без музору», а думлива і чутлива річ, з тілом і кров'ю, з серцем і душею. Рівності б тільки (в с я к о ї р і в н о с т і) їй більше і більше гармонії! Та на се є надія. Як Ви скажете, товаришу?

От Вам і ціла розправа з моїх «вражень» вийшла. Тільки чи мали Ви терпеливість, щоб її прочитати?

А щодо тої практичної поради, якої Ви просили у мене, то я Вам от що скажу: таки не вадило б кілька карточок вирізати з Вашого роману. Ви самі знаєте, яких. Не всі ж «чителники» такі «обстріляні птахи» в літературі всякої школи, як я, то, може, іншому й книжка випаде з рук, а се буде шкода, на мою думку. Та й ідея Вашого твору зовсім не вимагає такого naturalisme à outrance [1],

---

[1] Натуралізму, доведеного до крайності (*франц.*).— *Ред.*

скоріш навіть затемнюється ним. Не мучте Ви себе стільки другий раз, щиро прошу Вас, дорогий товаришу, бо я виразно п о ч у в а ю, як тяжко Вам сей натуралізм дається (ну, хоч би ота сцена з гризінням пальця!..). А тим часом у Ваших ліричних віршах (вони ж Вас менше мучать?) далеко більше живої правди, ніж у сих натуралістичних «протоколах вівісекції». Може, тому я здатна л ю б и т и Ваші вірші так, як, певне, ніколи не зможу любити сього роману, хоч він гідний всякої поваги.

Певне, Ви скажете (або мовчки подумаєте), що в моїх «враженнях» є чимало спеціально жіночого. Не раз і мені пригадався, пишучи, Ваш дотеп на жінок: «ви маєте рацію, але мені з д а є т ь с я інакше»; тільки ж се не таке дурне речення з боку жінки, як воно видається одразу. Бачите, мужеська «рація» в погляді на деякі справи дуже однобока, тому ми доповнюємо її своєю «рацією», може, теж однобокою, але т і л ь к и з них о б о х може вийти щось ціле і справедливе (ми тільки не звикли одважно казати: «я маю рацію» а кажемо несміливо: «мені здається», mais c'est une façon de parler [1]). От, наприклад, в погляді на Амалію і Зою Ви з Вашими героями una pars [2], а я і ті жінки — altera pars [3]. Отже, не забувайте відомого юридичного правила...

Написала я недавно одну невелику драматичну поему і хотіла б присвятити її Вам, але то в тім разі, якщо вона Вам справді до душі припаде, а не так тільки, «нічого собі» здасться. Я занадто горіла, як її писала, і її ідея занадто мені близька, щоб я присвячувала її тому, хто буде для неї «ні гарячий, ні холодний». Будьте їй ворогом або другом і скажіть мені щ и р о, що і як Ви про неї думаєте (отак, як я про Ваш роман сказала). Я вам її згодом пришлю, а Ви мені потім одішліть (так, як уже раз було), тільки дуже довго не тримайте, бо вона рветься в світ, хоч і не знаю я, чи судиться їй побачити його хутко. Я її спиняти не буду, нехай летить, коли попи не з'їдять, бо вона на релігійно-соціальну тему, ще «гірша» від «Одержимої». І Ви трохи винні в її народженні, бо розбудили в мені думки в сьому напрямі своїм листом, де є слово про євангеліє і Вашу сперечку про нього з Вашим старим учителем.

---

[1] Але це манера висловлюватись (*франц.*).— *Ред.*
[2] Одна сторона (*лат.*).— *Ред.*
[3] Друга сторона (*лат.*).— *Ред.*

Тому мені здається, що моя поема рідна Вам, і я б хотіла зв'язати якось Ваше імення з нею. Але се, як Ви схочете і позволите.

Ваших «Сассанідів» я ще не читала, проте дякую за них, як і за роман. Ви знаєте, я люблю Ваші наукові твори, хоч я і кругла профанка в таких матеріях. Я люблю їх стиль, їх тон. Куди діваються Ваші нерви, як Ви пишете такі речі? Так, наче Ви античний, врівноважений тілом і духом еллін, як пишете їх. Такий колорит я тільки на Акрополі бачила!

А чи не годі вже мені балакати — як Ви думаєте? Ну, та вже, либонь, не хутко другого такого листа напишу — от нехай-но запряжусь в «обов'язки», то вже не до балачок буде... А все-таки воно часом нічого й запрягтись, аби по своїй волі. Будем якось жити, товаришу. Evviva la vita! [1]

Тут багато противного в відносинах поміж земляками, але я не хочу на те дивитись ані думати про нього. Пробувала в Петербурзі виступити проти москалів-централістів, та щось петербурзькі газети не дають ходу моєму листу. Ну, і цур їм, без них обійдуся!

Знаю, що це зараз, як ляжу спати, будуть снитись мені червоні корогви,— переслідує мене сей сон!..

Бувайте здорові, товаришу милий.

Л. Косач

79. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

18 листопада 1905 р. Київ

•

Киев, Мариинско-Благовещенская, 97, 5—18/XI 1905

Хтось дорогий нехай вибачить комусь білому його нечемність. Бо хтось чийогось довгого листа отримав, а не відписав зараз, бо хотів перше чиюсь справу у Науменка залагодити, тим часом Науменка не було тоді дома, а ледве він приїхав, хтось білий мусив раптово виїхати в Петербург. Та Науменко каже, що вже вислав гонорар до Черновець. Чи хтось отримав?

---

[1] Хай живе життя! (*італ.*).— *Ред.*

А хтось у Петербург виїхав по телеграмі рятувати Дору, що була поїхала туди на рільничі курси та й захорувала. То хтось три тижні просидів коло неї, перетривав там усі залізничі страйки, бачив народження російської «конституції» і багато всякого, надивився на червоні прапори, наслухався співів і великих слів, а потім вернувся в розбитий «чорною сотнею» Київ... Хтось комусь ще багато напише, а тепер хоч коротенько, аби скоріш. Чиясь «Ніоба» комусь подобається. Аби мені тільки хтосічок здоровенький був. Ми тепер всі вдома, крім мами (вона в Гадячі) і Лілі (в Празі), Дору я привезла додому на поправку (вона вже одужала), а Оксана приїхала сьогодні з Бельгії. Тьотя Саша теж тут. Всі Вас вітають. Хтось міцно цілує когось, родині привіт.

Хтось

1906

80. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО

9 лютого 1906 р. Київ 27/I 1906

Дорогий товаришу!

Непереможно хочеться мені відповісти зараз на Вашого листа, хоча, правду кажучи, мені тепер дуже нема часу на «особисті справи», і я навіть рідним сестрам не пишу вже давно. Я було написала до Вас тоді, як за Вами тільки що зачинились наші двері, але потім роздумала посилати того листа і знищила його, а шкода — я б його тепер послала. Зрештою, частину його Ви самі тепер написали,— так, справді, Ви зовсім повторили мою думку (і навіть декотрі слова) про нашу оцю остатню зустріч, дарма що не читали мого листа.

Все-таки й сей раз ми не зовсім не бачили одно одного — принаймні *я* Вас трошки бачила і трошки чула, і в відповідь на те почуте написала було ото цілого листа. Повторяти все, тоді написане, я вже тепер лінуюся. Скажу коротко: я просила Вас взяти назад Ваше підозріння, нібито й я якось належу до Ваших «критико-біографів», бо таке підозріння мене боляче в р а ж а є, н е о б р а ж а є ж тільки через те, що я знаю поважні причини Вашої підозріливості в сьому напрямі. Все ж, які б не були ті причини, м е н е Ви не повинні підозрювати, бо я з тих причин нічого не винна і за наслідки їх не відповідаю. А щоб Ви раз назавжди розуміли мою «критику» (я не зрікаюсь її й надалі, коли позволите), я Вам от що скажу: я вважаю всю Вашу белетристику (і поезію), крім двох-трьох дрібничок, наскрізь с у б ' є к т и в н о ю, але ні трошки не автобіографічною, а було б навіть краще, якби вона була автобіографічною, бо тоді суб'єктивність була б натуральнішою. Тепер же не раз виходить так: Ви берете чуже життя і чужі Вам факти і типи, а підкладаєте під їх свою психологію і деякі незначні околишні деталі, характеристичні для Вас, а більш ні

для кого. З сих деталів Ваші «критики» виводять цілу «автобіографію» — простіть їм, бо, сказано ж, дурням і бог не противиться. Я з деталів не виводжу нічого, і суб'єктивність Вашу бачу не в їх, а в тих points de vue [1], які Ви переносите від себе на всякі нерідні Вам типи. Ви становите своїх героїв у такі ситуації, в яких Ви самі не то що не були (се ще б не біда!), а ніколи й не могли б бути (се моє щире переконання), і все ж таки намагаєтесь, щоб вони (герої Ваші) думали й почували по-Вашому, а не по-своєму. От через що, може, я несвідомо вимагала в своїй критиці одповіді од Вас за поводіння того чоловіка, що одержав од Вас кращу частину душі, а невідомо від кого набраєся некультурних психічних звичок і всяких там «культурних пережитків», негідних людини, що відбила собі Вашу суб'єктивну психологію. А Ви мене за се скарали підозрінням, ніби я хорую на «автобіографоманію» (гарний неологізм?). Пробі, товаришу! Я не заслужила на таку люту кару — скасуйте її! Та ні, справді, невже Ви увесь мій отой колосальний лист зрозуміли тільки як une grosse indiscrétion? [2] Ні, аж не віриться, щоб межи нами могло бути таке непорозуміння. Коли ж і так, то дозвольте мені думати, що то не ми з нього винні.

Тепер ще дещо про мої «Катакомби». Я дуже рада, що Ви їх уподобали (ет, вийшла банальна фраза про зовсім небанальне почуття!). Ні, справді, як би се сказати? Мені було б смутно, якби Ви їх не вподобали. А тепер ся річ буде Вашою, і мені се радісно, бо я так хотіла. Що ж до Вашої критики, то дозвольте мені трошки поборотися з Вами, і то об'єктивно (хоча і суб'єктивне почуття може від сього поглибшати). Я не маю претензії рівнятися з Вами науковим цензом, але сю річ я все-таки писала не «з маху», а з деякими vorläufige Studien [3]. Краще сказати, я робила сі студії не для сеї поеми (для чогось зовсім іншого), але вона вийшла з них несподіваним, хоч і логічним наслідком, бо студії потвердили мені тільки те, що я давно думкою почувала, тільки не могла фактами доказати. Власне, я давно вже думала, що теперішня фор-

---

[1] Точках зору (*франц.*).— *Ред.*
[2] Брутальну нескромність (*франц.*).— *Ред.*
[3] З попередніми студіями (*нім.*).— *Ред.*

ма християнства є логічним і фатальним наслідком його н а й п е р в і с н і ш о ї форми. Я готова зробити Вам хіба одну уступку і то в такій неуступчивій формі: коли мій єпископ нетипічний для пересічного християнина-мирянина (Laie) перших віків, так зате він зовсім типічний для тодішнього єпископату. Відколи з'явився на світ єпископат і перші початки церковної єрархії, відтоді єпископи заговорили мовою мого єпископа, і задержалась ся традиція аж до сучасного нам архірейства. Я не приймаю теорії Толстого і багатьох інших, ніби теперішнє християнство є аберацією, хоробою сеї релігії. Ні! В найдавніших пам'ятниках, в «подіях апостольських», в листах апостола Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духу, сього вузькосердого квієтизму політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві. Як хочете, але недарма в притчах і скрізь у євангелії так часто вживається слово «раб» і антитеза «пана і раба» яко єдиної можливої форми відносин межи людиною і її божеством. Прочитайте листи апостола Павла (в данім разі неважно, котрі з їх автентичні, а котрі ні), і Ви побачите, що збудувалось на сій антитезі і як хутко воно збудувалось. Комунізм першого християнства — се фікція, його ніколи не було, або се було комунізмом жебрака, що все одно не мав ніякого маєтку, або ще «комунізмом» добродійного багача, що кидав «крихти від свого стола» комуні «псів, що сидять під столом пана свого». От і все. «Анархізм» християнства теж невисокої проби, се просто неосвіченість і невихованість політична безправної маси, що може уявити собі тільки утопію: деспот і народ, і нікого більше межи ними; але такий «анархізм» ніколи не викине і не викидав деспота з своєї утопії, недарма ж і месію свого він назвав ц а р е м іудейським — епітет «пророк», бач, занизьким здавався отим «анархістам». «Сина людського» вони забули просто. Коли що надається до щирої ідеалізації в первісному християнстві, то не його quasi анархічні доктрини, а хіба ота грація почуття його «женмироносиц», до яких належить і моя Анціллодея, і те нове для античного аристократичного світу почуття всепрощаючої симпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (ні один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм друзям), ну, і ще два-три елементи в сфері п о ч у т т я, а л е н е

т е о р і ї. Тільки ж сі елементи ідеалізація вже використала до дна, і мені не інтересно було на них спинятися довго, та за се Ви, як бачу, не ремствуєте на мене. А до речі, от і Ви уявляєте собі, що типічний християнин тих часів марив би, що всі стануть колись с л у г а м и Христа,— чи се ж не все одно, що р а б а м и? Чи ж не проти сього повстає мій раб-прометеїст? Він зовсім слушно думає, що поки будуть пани і раби (на землі чи на небі, все одно), доти будуть і посередники межи ними, дозорці, економи і т. п. Що ж ідеальнішого міг йому виставити пересічний християнин найперших навіть часів, як не «єдину отару з єдиним пастирем»? І як міг відповісти на питання про підпасків? Я думаю — тільки так, як відповів єпископ. Моя поема відноситься до середини II віку християнської ери (або до другої половини його), а тоді вже вирізнилась досить духовна тиранія усяких підпасків б о ж и х — зоставалось тільки будувати далі на прекрасно заложеному підмурівку духовної темниці. Мій єпископ вигодуваний павлініанською традицією, як воно й справді бувало в римському єпископаті тих часів. Візьміть котрого хочете з найдавніших [...].

81. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

11, 16 березня 1906 р. Київ

26/II 1906, Киев, Мариинско-Благовещ[енская], 97

Хтосічку мій дорогий та любий!

Як же я винна і перед Вами, і перед собою, що так давно-давно не писала до когось! Я знаю, хтось мені вибачить, як уже не раз вибачав, але мені самій тяжко вибачити собі. На т о й лист я п о в и н н а була б відповісти зараз, так, як і хотіла. Хотіла, а чому ж не зробила? А от тому, що спочатку здалось мені, немов на таке не можна відповідати короткою карткою, а довгого листа не було ні часу, ні змоги написати, а потім час минав та й минав, та й настав уже той момент, коли то думається про листа щодня, щогодини, але вже не пишеться, бо і сором якось, і немов трудно, вже треба якийсь «лід» пробивати, лід власної інертності і дрібних перешкод, що

нагромаджуються щодень все більшою масою, мов лавина. Але от я пробила той лід, пішла супроти тої лавини, і вже мені легше, бо вже я можу говорити до когось завжди мені любого, завжди близького. Я ж до когось раз у раз говорю душею і думкою, і якби всі ті мої розмови виливались на папір, то вийшло б багато-багато листів, хтознаскільки раз більше, ніж їх було і є досі. А може, і з кимсь так діється?.. Хтось (білий) має тепер мрію поїхати сього року на Буковину, але ще боїться про те говорити, бо хто зна, чи вдасться,—комусь тепер матеріально трошки є клопіт не так-то і крайній, як загайний, але, може, далі якось полагодиться. А комусь би пора до «санаторії на Новім світі», ой пора! Хтось таки дуже зранений і збитий долею за сі роки... Хтось знає, що і в «санаторії» тепер всі хворі і мають досить смутку та й клопоту, але хтось не додав би клопоту, хтось тепер фізично не такий безпорадний і, може б, навіть щось трошки вмів би й помогти (хтось, як треба, то й господарним уміє бути), і хтось би не хотів нічим докучати комусь дорогому, навіть жадними скаргами чи «сповідями», лише комусь треба би послухати чийогось любого та лагідного слова, голосу поважного і тихо-глибокого, хтось би хотів побути під тим поглядом, що без слів промовляє щось таємне і разом таке зрозуміло-рідне. Мій любий хтось не «добродушний», але д о б р и й (nicht gütlich, aber gut), і тому хтось хоче до когось. А хтось білий радий би з свого боку неба прихилити комусь дорогому і такі «пасси» робив би йому... Хтось не знає чому, але мусить плакати в сю хвилину... Ні-ні, не треба так, нехай хтось любий не журиться кимсь, то так щось собі до серця приступило. Ми ж тепер всі знервовані тут, у всіх якось «душа не на місці». Се такий був тяжкий, і грізний, і величний рік, стільки було в ньому страшних контрастів «вершин і низин», буйних надій і трагічних розчарувань, великих перемог і незагойних ран... Та й особисто для мене сей рік (починаючи з минулої зими) теж був таким, він зміряв силу духу мого, я знаю тепер, щó я можу і чого не можу, та хоч я тільки що плакала, але то собі «нерви», а я таки знаю, що я ще сильна і що не люди поборють мене. Зрештою, я ще найгіршого в світі не пережила — мій хтосічок перебув гірше і таки подолав — тому і не маю права і не хочу скаржитись. Хтось тільки все ж «хоче на Буковину» — там би вже став знов здоровий. А тепер хтось таки й так,

фізично, трошки хорий, болить його нога (ходив багато та й розтяг собі щось там у пальцях) і все чогось голова болить, аж обридла.

Хтось томиться дуже, бо в нас все дуже велике товариство і галасу і дискусій різних на гострі сучасні теми багато, а хтось від того за сі роки одвик і ніяк звикнути не може.

3/III. От яке-то чиєсь писання! Оці кілька днів минули у всякому клопоті і перебили комусь листа. Але тепер вже «спокій в краю» і хутко буде й зовсім тихо, бо наші потроху роз'їздяться (тато і Микось вже виїхали на Волинь, а мама сими днями поїде в Гадяч), ми з Дорою тільки дві зостанемось, то менше людей в гості набігатиме і хтось могтиме покінчити всяку розпочату писанину, а її ж таки немало є!

Мене просить редакція «Вільної України» (Петербург, Невський проспект, 139, кв. 60, редактор Антон Шабленко), щоб я передала комусь її просьбу, чи не прислав би хтось щось із своїх творів до «Вільної України», — вона би дуже рада була щось чиєсь видрукувати, але не знає чиєїсь адреси, щоб удатися до когось формально. Та, може, комусь чорненькому то не образа, що його просять через когось білого?

А від когось білого та сама редакція просить його переклад «Ткачів» Гауптмана, що хтось колись полишив у Чернівцях у когось чорненького,— либонь, рукопис і досі в когось лежить? Я оце зараз напишу до Сімовича і попрошу піти до когось взяти той переклад і послати мені поштою, чей же, дійде. Бо я знаю, що хтось не може саменький посилками клопотатись. Тільки нехай хтось буде добрий відшукати той рукопис (десь має бути в чиємусь столику).

Чи хтось знає, що хтось досі не бачив «Збірника» на честь к о г о с ь? І чи хтось знає, що хтось досі не викінчив «Кассандри»? І чи хтось знає, що хтось має 5 напочатих поем і 3 нескінчені повісті і ніяк ладу їм не дійде? І чи не скаже хтось, що когось другого бити варто? Нехай скаже, коли варто, то вже хтось сам себе наб'є.

Комусь страшне не сподобалась «Пародія» Маковея в «Шершні» — справдешній Kneipenhumor [1],— як йому не сором? Чи хтось читав його історичну повість? Зда-

---

[1] Корчемний гумор (*нім.*).— *Ред.*

еться, не дуже славно вийшла, коли вірити критикам, але ж їм не завжди можна вірити, як відомо. Чи хтось знає, що один його найлютіший критик від самого різдва сидить в тюрмі («політичним»), а тепер захорував на сухоти і вже в тюремному шпиталі, кажуть, що зовсім зле з ним діється? Така доля спостигла тепер багато людей, і хто зна, коли тому край буде... От ще pendant [1], той, кого вкупі з Вами так зганьбив оцей критик, тепер на еміграції (теж «політичний») після всяких тарапат — значить, тепер «ідейні» з «безідейними», «реалісти» з «декадентами», «екзотики» з «питомими» — всі порівнялися...

Скінчу вже тепера, а то ще знов не дадуть скінчити (адже тричі перебивали сьогодні!). Коли хтось любий хутко напише словечко комусь білому, то хтось білий буде дуже щасливий, хоч і тямить, що він того щастя не гідний. Чи краще комусь живеться? Хтось так часто-часто думає про когось! Чиїйсь родині поклін.

Хтось

P. S. Ага! Мало хтось не забув: чи не знає хтосічок, чи можна по обряду православної церкви на Буковині, щоб кузен брав шлюб з кузиною? Мене давно просили про те запитати, а я все забувала. Може, хтось буде добренький, не забуде і при нагоді комусь напише?

82. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

8 квітня 1906 р. Київ — 26/III 1906

Люба мамочко!

Не написала я тобі раніш, бо все-таки думала, що, може, ти в Полтаві запізнишся, то буде лист лежати. А це сьогодні Макаренко їде, то й віддасть тобі сього листа. У нас, як завжди, ранні і вечірні «перельоти», аж не раз ніколи і вгору глянути. Сьогодні, слава богу, одв'язалась я вже від того «Лес шумит», хоча цілий вечір і ранок на нього пропало,— се вже був крайній час, бо автор хоче скористати з пробування тут п. Оппокова і «пристро-

---

[1] У додаток (*франц.*).— *Ред.*

їти» свій переклад у «Зорі». Оппоков зустрів мене на вечорі Шевченка і там же дав мені примірник своєї «Зорі» — нічого собі журналець, надто ілюстрації порядно зроблені,— казав, що 1-е число запізнилось так через Кримського, бо той все не випускав з рук передмови до своєї граматики, даючи їй дуже велику «вигризку». Але зате передмова вийшла таки справді гарна і навіть цікава, хоча, здавалось би, на такий сухо-учебницький сюжет і трудно щось цікавого написати. Тепер я бачу, що популяризаторський талан у Кримського дуже великий. Ну, але се все ти сама побачиш.

Людя вже виїхала з Баку. «Особое мнение» підписала, і воно сховано у мене. Науменка ніяк не можу вловити, але завтра, певне, вловлю. Він чомусь і на вечорі Шевченка не був.

Статті своєї я сі дні не зачіпала, ніколи було, та й вечір той мені багато перебив, бо як прийшла я з нього у 3-й год. ночі, то так утомилась, що й досі не можу як слід одійти, бо все якось виспатись не можна. Я згоджуюсь, що про Чернишевського сказано в мене коротко (та се ж тільки конспект був) і є помилки в оцінці деяких рис його е п о х и, але що про нього самого яко белетриста, то я таки так думаю[...] і я сього не можу сховати. Між іншим, то не було моїм заміром, щоб перша частина моєї статті вийшла навіть цікавішою, ніж друга, бо я таки її головно ради другої писала. Але, звичайно, я ще займуся основно першою частиною і прийму на увагу твої замітки. Тільки що прийшла картка од Кривинюка і Лілі, що Ліля приїде в страсну п'ятницю вкупі з Радою (і, звісно, з Бобриком), а п. Кривинюк зостанеться в Празі. Отже, значить, ти раніш Бобрика будеш дома.

Я забула передать тобі просьбу Людмили Михайлівни одну — про тую ж таки книжку ювілейну, що, може, ти її там де-небудь знайдеш, а другу — про листи дядькові до бабушки, якщо вони єсть і якщо ти можеш дати їх Людмилі Михайлівні. Вона дуже просила, щоб я передала тобі сю її просьбу ще в день твого виїзду, та я якось забула.

Ну, ми з Гусьом купили вже муки, а яєць завтра купимо, а з печивом пождемо на тебе.

Палажка якось про двері пам'ятає, може, вже сама боїться.

Радує мене полтавський народ — давно б уже пора так! Бувай здорова, мамочко, і до побачення. Міцно цілую тебе.

Твоя *Леся*

На страсну середу знов закликають, щоб кінчати «закладини» Товариства ім. Шевченка, бо в суботу сливе ніхто не прийшов — потомлені були всі після вечора.

P. S. Приїздив Квітка на $1^1/_2$ суток, а на провідному тижні має приїхати днів на 4, спеціально для записування дум. Дід Кравченко вже тут, тільки сі дні простудився і співа з великим трудом. Та, може, до провід поправиться. Страх мені хочеться, щоб Квітка списав думи «на злість» X.

83. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

10 травня 1906 р. Київ 27. IV 1906

Дорогий хтосічку! Хтось дякує комусь за посилку і, звичайно, вірить, що рукопис такий і був, навіть тепер пригадує собі те, хто і як загубив ті дії, яких тепер бракує. Хтось не зараз відповів, бо хотів перше вияснити, чи зможе приїхати тепер до Черновець. Але, на жаль, виявилось, що до осені не зможе, і то ось чому. Хтось ще зимою розтяг собі ногу і вона все його від часу до часу боліла, хтось думав, що то хутко мине, бо вже було якось ніби підгоїлось, та хтось почав ходити по сходах і знов тепер мусить уже сидіти, бо вже таки на добре розболілося. В тім нема нічого небезпечного, але все ж се історія довга й марудна і їхати в чужий дім, не маючи певності в своїх рухах, якось не випадає. Прошу від мене поздоровити пп. Стоцьких і подякувати за обіцяну гостинність, а як я таки виберуся хоч восени до Черновець, то сподіваюся, що і тоді вони не відмовлять мені притулку в їх шановній господі. Се нехай їм хтось чорненький скаже, а от що нехай хтось чорненький напише білому: чи були би згодилися пп. Стоцькі взяти від мене якусь плату коли не за помешкання (здається, то їх власна камениця?), то хоч за вікт? Все ж таки хтось із ними не такий близький приятель, як із кимсь, то таки б його трохи стісняло жити весь час на їх кошт, і хтось не міг би пробути в Чернівцях,

скільки хтів. Нехай би хтосічок якось там довідався про те делікатненько.

Іще комусь тепер трудно їхати через три речі: одно, що вибився з грошей, а тепер за самий пас[порт] треба у нас дати 25 рублів (сей рік був дуже кепський для чиїхсь приятелів та й порозпозичали у когось багато), друге, що приїхала сестра Ліля з Праги з малою дитинкою, то хтось трошки помагає їй при дитинці (няньки вона не має і не вірить чужим в сій справі), а за те Ліля робить комусь масаж на хворій нозі щовечора, і то комусь помагає; третє, що хтось дуже розклеєний і комусь давно вже радять робити Einspritzungen[1] арсеніку, але вдаватись з тим до чужого лікаря було б дуже загайно (щонайменше зо три години на день пропадало б у чеканні в лікарських Wartesaal-ах[2] і таки дорого, а як я житиму при Лілі, то нас обох се буде коштувати по 5 минут часу на день, а я заплачу́ за матеріал. Комусь таки треба конче се відбути, бо хтось вимагає енергічної репарації,— хтось так занидів після сеї втомної зими, що аж сам собі спротивився: екзема відновилась, невралгія мучить і загальний стан дуже неприємний. Ще як хтось до когось тамтой раз писав, то був якийсь живіший, а тепер став такий нездалий, що, може, й не треба його такого в Чернівцях. Хтось би, може, міг посеред літа виїхати до когось, але ж тоді пп. Стоцькі, певне, не будуть дома і комусь не буде притулку; та й хтось чорненький, може, десь на ліки виїде? Тому хтось має план літом у Полтавщині почати вчитися грати на бандурі (там є такий бандурист, що згодився вчити когось), то недарма комусь час зійде, а восени приїде і заграє комусь любому щось дуже цікавого, коли буде досить розумний, щоб павчитися. І, може, хтось білий не буде тоді розклеєний, і тоді комусь чорненькому буде з нього більше потіхи. Хоча все-таки хтось дуже-дуже жалує, що не може таки тепер приїхати, бо комусь таки страх хочеться на той Новий Світ!

А хтось чорненький нехай не думає, що хтось білий міг би колись образитись, як йому хтось по правді пише, уже ж таки хтось не такий «якийсь»...

Як мені шкода бідного Сімовича! І чому се знов йому таке трапилось? То ж він уже неначе трохи був поправив-

---

[1] Ін'єкції (*нім.*).— *Ред.*
[2] Зал для чекання (*нім.*).— *Ред.*

ся, а се знов! Прошу його привітати від мене при нагоді.

Сьогодні у нас ніби урочистий день — перший парламент відкривається... Але щось ніхто не виявляє радощів, вулиці порожні, настрій пригнічений і тривожний, люди причаїлись. Нехутко ми навчимось радіти!

Хтось як буде їхати до Гадяча, пришле комусь картку, а хтосічок уже не буде на сей раз довго мовчати, а хоч коротеньким словом обізветься — добре?

Треба, щоб хтось та й ще хтось частіше розмовляли.

Хтось здоровить чиюсь родину і когось цілує і любить.

Хтось

84. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО

18 травня 1906 р. Київ 5. V. 1906. Київ

Шановний і дорогий товаришу!

Котрий день я вже збираюся писати до Вас, то, далебі, й сама не збагну. Коли б Ви знали, скільки в мене за сі остатні тижні часу пусто-дурно пішло, то Ви б ужахнулись, — от уже, справді, ні собі, ні людям!

Ні «Кассандри» я до пуття не довела, ні іншого нічого не написала, а втомлена така, аж перетомлена, навіть уже було дала запанувати нервам над собою так, що от-от недалеко було до «прострації», але таки якось завчасу взяла себе в руки, покликала на поміч свою «релігію» — і «жива душа моя», можна якось далі жити... Одно тільки потішає мене, що хоч не лінощі були винні на сей раз з мого втомленого безділля, а зовсім околотні обставини, коли ж потім уже ні ритми, ні рими, ні навіть звичайні фрази не хотіли складатись в моїй думці та кластись на папір, то се вже не моя вина... Ось і тепер пишу якось без толку, не те, що треба. Я, власне, хотіла Вам сказати, що я ще тут і, може, Ви застанете мене, їдучи в Москву, якщо вступите до нашої хати (Ви, здається, десь коло 12.V. мали їхати). Тоді я, може, б «демонструвала» Вам «Кассандру», хоч і не зовсім викінчену, якщо Ви здатні терпіти таку «лектрису», як я, бо ся нещасна пророчиця і досі має такий вигляд, немов тільки що вихопилася з Троянської руїни, так що рідна мати її може завити собакою над розшарпаним станом своєї безталанної дочки.

Напевне я не можу сказати, що буду тут до 12.V, але скоріш усього, що воно так випаде, бо щось сього року наші дуже мляво вибираються, а я сама без їх у Гадяч не поїду.

При сій нагоді мама просить запитати Вас, як там справа з тими відбитками перекладу Євангелія. Може, Ви якось призабули написати про се в Москву, то вона просить Вас таки написати тепер, а якщо Ви писали та відповідь забарилась, то може б, Ви були ласкаві ще раз написати в сій справі, кому там про те «ведать надлежит». Коли отримаєте сей переклад, то вже не в Київ його надсилайте, а в Гадяч, бо мама от-от збирається їхати в Гадяч і там уже пробуде ціле літо вкупі з нами (зо мною і з Лілею).

Коли нам не трапиться стрітись в Києві, то я Вам надішлю «Кассандру» вже в Москву, тільки се вже згодом.

А що се «Зорі» щось більше не чуть? Може, п. Оппоков «зрезигнував»? Чи не знаєте Ви?

Мої «Катакомби» редакція «Рідн[ого] краю» досі «маринує» і хоче, видко, уподобити їх відкладаному сиру...

Будьте здорові та обізвіться, як там маєтесь.

Мама і Ліля Вас вітають (інші всі виїхали).

Ваша товаришка *Л. Косач*

85. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

12, 16 червня 1906 р. Зелений Гай

30/V 1905, Гадяч, Полтавск[ой] губ[ернии], хут[ор] Зеленый Гай

Хтось дуже любий, що написав до когось у Київ, а хтось дурний, що не написав до когось, виїжджаючи з Києва. Правда, що перед виїздом клопотався, бігаючи по справах та вкладаючись, а в дорогу забув узяти з собою картку, та й так воно якось пішло по-дурному. Але чийсь лист із Києва комусь сюди зараз переслано, бо там мають чиюсь адресу і все комусь сюди пересилають. До п. Науменка хтось напише і думає, що справа з «Землею» може влагодитись, хоча, звісно, того наперед сказати не можна.

Хтось білий радий, що хтось чорненький не гнівається на нього, що хтось не міг приїхати тепер. Може, справді восени воно ще й краще буде. Комусь тільки при-

кро, що п. Стоцька не хоче з когось нічого брати, бо все-таки то буде когось стісняти, але хтось надіється, що якось те питання влагодить. Хтось думає, що, може, зміг би так помогти комусь у хатній роботі, що хтось міг би і новелку свою написати за чийогось пробування в Чернівцях, і дуже б то було комусь мило. Може, і буде так, бо нехай хтось чорненький не думає, що хтось білий вже такий «до нічого», що його самого все тільки глядіти треба, а він тільки розмовляти вміє. Хтось часом так уміє до роботи взятись, що тільки «го-го!» (але то як треба, а взагалі то хтось таки лінюх, нема що). Прошу сказати св. Анні, що хтось був би дуже щасливий, якби міг їй хоч щось трошки помагати, як приїде, аби тільки св. Анна на те позволила.

Хтось дивується, чого «Листи з Буковини» так дуже обурили черновецьке товариство. Може, хтось їх неуважно читав, але хтось не пам'ятає, щоб там було щось таке вже «подле». Запевне, се завжди фальшиве становище, коли чоловік особисто зобов'язаний перед тими, чиєї політики принципіально похваляти не може, і треба дуже багато такту, щоб вийти почесно з такого становища, бувши публіцистом, а п. Маковей таки не відзначається тактом. Але ж і замовчувати йому те, в чому він не гóдиться з провідниками політики буковинських русинів, теж, либонь, було трудно, бо тепер такий час, що не раз і син проти батька м у с и т ь повстати, хоч і як то тяжко для обох. Хтось знає, що хтось до п[ана] Маковея ніколи особливої симпатії не мав, і тому може хтось повірити в чиюсь безсторонність. Але хтось бачив не один приклад такого «бойкоту», який тепер впав на п. Маковея з боку черновецького товариства, і здебільшого такий бойкот таки не був до кінця справедливий, бо і в ньому здебільшого мали перевагу особисті урази, симпатії й антипатії, а не чисті принципи. Виступи п. Маковея на політичному грунті — то цілком що іншого, ніж його виступи супроти когось, «при пиві», за які вже справді нема ніякого оправдання, бо то не тільки подло, а ще й, як кажуть росіяни, «пошло» (platt, gemein), то вже є «вина проти духа святого». Зрештою, повторяю, що «дописів з Буковини» я не читала уважно, бо мені здалось, що там для мене мало інтересного і нового.

3/VI. Хтось не кінчив листа, бо раптом узявся до писання давно початої поеми драматичної з часів фран-

цузької революції: трапився такий настрій, то треба було його використати, поки не втік. Хтось поему викінчив, а тепер спішиться скінчити листи, бо зараз сам їде до міста з Лілею фотографувати маленьке ліленятко (йому тепер $^1/_2$ року скінчилось). Хтось когось любить і цілує.

Хтось просить поцілувати св. Анну і всю чиюсь родину.

Хтось

86. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

4 серпня 1906 р. Зелений Гай

22/VII 1906, Гадяч, Полтавщина, хутір Зелений Гай

Високоповажний добродію!

М. Ф. Левицький писав до мене і до сестри моєї Ольги, призволяючи нас (від імені «Просвіти») взяти на себе номінально або й фактично просвітянську бібліотеку, бо ніхто з членів ради нашої, крім нас двох, не має для сього такого «цензу», якого треба адміністрації. І я, і сестра однаково охоче згоджуємось на сю справу, тільки ми не знаємо, котра з нас буде придатнішою для сього діла. Щодо мене, то за мною нема ніяких зарегістрованих «провин» (адже труси на кордоні, та ще й без «наслідків», се вже такий minimum, що й не йде ні в який рахунок), в тюрмі не сиділа, під судом і слідством не була, «гласного надзора» не скуштувала, зостається тільки те «хождение под богом», без якого у нас ні одна жива душа не буває.

Сестра моя, як Вам, може, відомо, сиділа в тюрмі два місяці позаторік, була причеплена до якогось «дела» і якийсь час малася під «гласным надзором». Хоча все це річ скінчена і жадних наслідків з того не було, та, може, се таки послужить якимось «але» для адміністрації. Отож ми просимо раду саму зважити, котру з нас вона вважає за кращу фірму, та тую вже й записати, куди там слід. Я не знаю зовсім форми, як воно робиться, і тому прошу людей тямущих показати мені чи сестрі, що і як треба для сього чинити. Що ж до фактичного завідування, то, певне, все одно чи я, чи сестра самотужки з сим ділом не справились би, а мусили б щонайменше одна в одної помочі просити, а може, і в інших товаришів по «Просвіті». Обидві ми ніколи бібліотеками не займались і вважаємо себе профанками в сій справі, але

я гадаю, що я можу знайти навіть справжніх спеціалістів сього діла собі до помочі, бо, власне, маю таких серед своїх українських знайомих, що, певне, не зречуться помогти не так мені, як «Просвіті», а через те, певне, поможуть і сестрі моїй, якщо її буде фірма. Прошу взяти се все на увагу і сповістити нас, як рішиться справа.

Щиро вітаю Вас із дружиною і дочкою.

З глибокою пошаною
Л. Косач

87. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

2 жовтня 1906 р. Київ 19. IX. 1906. Київ

Люба мамочко!

Ми не писали тобі через те, що напевне не знали, куди треба направляти листи, а щоб вони де-небудь лежали, ждучи тебе, з риском загубитись, то було б неприємно, бо ти знаєш, що в Києві не завжди можна «удосужиться» написати справжнього листа, а «одкриток» ні ти, ні я не любимо. Хутко після твого першого листа, де ти писала про свій виїзд в Гадяч, прийшов лист і з Гадяча тобі сюди — се нас було зовсім збило з толку і ми почали думати, що се ти, може, маєш тепер сюди приїхати. А це вчора надійшов другий твій лист із Полтави, то ми бачимо, що то було якесь непорозуміння. Ну, і діла ото з «Рідним краєм»! Боюся, що ти там дуже втомишся при тій «одинокій» часописі, бо як прийдеться отак раз у раз по ночах подвійно рихтувати числа, то се й привичного журналіста може до перевтоми довести. До речі, «Рідний край» вже не «одинокий», бо тут почала виходити «Рада», правда, досить безпорадна, бо при $3^1/_2$ співробітниках, але все ж є «щоденна часопись» як не як. Коли «Рідний край» постраждає за Кропивн[ицького] і Мирного, то буде дуже шкода, бо се ще гірше, ніж «ні за цапову душу»,— постраждати за якусь бездушну писанину, якої й самі автори, либонь, не розуміють.

У нас тут все благополучно. Маленьке «ні-ні» було трошки бідненьке, бо йому прищепили віспу і вона прийнялась, але тепер вже вона присохла і «ні-ні» поїде хутко гуляти. У Києві, певне, теж є епідемія скарлатини (хоч

ми її тут чомусь не боїмось), бо от у Людмили Михайлівни заслабла скарлатиною одна з дівчат Зелінських, уміщена у Людмили Михайлівни, поки мала приїхати пані Зелінська з Криму (тепер вона, звісно, екстренно приїхала по телеграмі); дівчина має лежати у Людмили Михайлівни до повного виздоровлення, і через те хата Людмили Михайлівни під карантином і ніхто з нас туди не ходить, та й звідти до нас не ходять. «Ні-ні» вже не зветься ні Лютею, ні Ліліком, а просто Михальом, так уже й нова служанка Фрося вивчилася. Дівчину сю ми спочатку найняли «тим часом», в надії на приїзд Горпинин, але тепер думаєм зоставити її в нас і надалі. Хоча Горпина мов би краще вміє обходитися з маленьким, але ж і Фрося може часом побути з ним яку годину, а щоб зовсім здати Ліліка «на няньки», то Ліля все одно не схоче і не зможе. Що ж до іншої хатньої роботи, то Фрося навіть краще справляється, ніж Горпина, бо, видно, більше служила по панах, і за сі два тижні, що вона в нас, ми ні в чому не можемо їй докорити. Фрося волинянка, близька землячка і сусідка Варчина, Варка її й рекомендувала нам, і через те живуть вони у великій згоді, що, як ти знаєш, теж важна річ, бо вся наша родина з такими «міністерськими» кризисами зовсім не вміє справлятись, тож найкраще, коли їх зовсім немає. Пелюшки Фрося пере «неукоснітельно» і ніякого «события» з того прання не робить. Спить на Палажчиному місці, тільки далеко чистіше все там держить. Одним словом, нема ніякої видимої причини, щоб її ради Горпини відправити без кривди для неї. Якби Горпина поїхала з нами одразу, то було б дуже добре, але тепер ми, крім того, що ніяково було б перед Фросею, ще й боїмось, що батько може «потребувать» її через який місяць назад і ми зостанемось зовсім без служанки, та й взагалі її «строгі» родителі, може, нарікали б на нас, що ми її «збили», «підмовили», що вона «в Києві розбалувалась» і т. п. Вважалося б, що ми її «завезли» і, як «знакомі пани», повинні відповідати за всі можливі случайності з нею. А Фрося заїхала в Київ не з нашої вини і волі, то вже сама собі і сама за себе відповідає. Говорила вона спочатку, як то, звичайно, ламаною московщиною, а тепер уже перейшла зовсім на дуже правильний волинський діалект і тільки коли не коли «закидає» по-московськи, та, певне, й се недовго буде. Передай Горпині, як побачиш, що ми дуже раді бачити її тут, коли приїде на богомілля, і просимо

спинитися на той час у нас, але взяти до себе не обіцяємо, бо ждати цілий місяць її, не наймаючи нікого ніяк не могли, а на один місяць ніяка служанка не хотіла найматись. Нехай уже, може, літом («хто живий дiжде»), якщо будемо знов у Зеленому Гаю, то знов, коли вона схоче, стане до нас.

Був у нас недавно папа, тільки пробув всього днів три. Купив нам дрова, вирівняв рахунки літні з хазяйкою, подивився, як ми живем (і на Микосеве «новосілля» ходив) та й поїхав, казав, що між 20—25 с[ього] м[ісяця], може, знов приїде, коли справи позволять. Микось тільки спить на тій своїй квартирі, а то здебільшого у нас сидить, як прийде з політехнікуму (вони з Дорою таки щодня туди вчащають), обідає завжди у нас, а дуже часто і снідає й вечеряє. Тая окрема квартира тільки тим добра, що все-таки в нас менше народу товчеться, а головно курящого народу. Тільки «Дора дома?» либонь чи не частіше чутно, ніж торік, але як Дора тепер має окрему хату, то її гості нас мало обходять. Дора дуже довольна і своїм студентським званієм, і політехнікумом, і професорами, і взагалі пробуває в дуже мажорному настрої, аж весело на неї дивитись. За неї в свій час заплачено «за право ученія», записано на практичні заняття, куди там слід, і, значить, вона вже на всіх правах ходить до школи. Микось спочатку вражав своїм видом, так було схуд після хвороби, але тепер уже нічого, поправився і, по-моєму, такий на вид, як і звичайно був. Приїхав Юрко Приходько (а т[ьотя] Єля і «Оля» поки що в Дюксені зостались, куди і П[етро] В[асильович] поїхав) і тепер ходить скрізь з отвергнутим женихом своєї жінки, як «два Аякси» інсепараблі,— чудасія! В обох голоси як труби єрихонські, так що ми з Лілею прийняли тактику вважати їх гостями Дори і Микося, як підхожих по літах, а самі обминаємо всякі «дискусії» з ними і сидимо вкупі з ними хіба за чаєм, а потім розходимось по своїх хатах і складаємо з себе всякі обов'язки яко господині. Наші гості потроху привикають рано розходитись, а деяка частина їх «отхлынула» в «Просвіту», і сього року в нас немов менше шарварку, ніж торік, хоча, правда, се ще тільки початок «сезону».

Думала ще багато написати, та пора в «Просвіту» на збори «бібліотечної комісії», а не хочу, щоб лист лежав, тож і кінчаю.

Кривинюк ще тут, кланяється тобі, дякує за переслані листи і просить пересилати ще сюди в Київ, якщо які

надійдуть. Ліля на тім тижні вже ходитиме в гінекологічну клініку, де працюватиме при Хом'яковій.

Бувай здорова, люба мамочко, міцно цілую тебе.

Твоя *Леся*

88. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

8 жовтня 1906 р. Київ

25/IX 1906, Киев, Мариинско-Благовещенская, 97

Люба, дорога моя товаришко!

Як мені прикро, що я не могла одразу написати до Вас, як тільки одержала сумну звістку... Але ж Ви повірите мені, що в такі хвилини якось рука не здіймається писати: кожне слово здається недоречним, аж немов образливим своєю банальністю. Коли три роки тому я отримала таку звістку про свого старшого брата, то довгий час минув, поки я одважилась написати до родичів — усе бракувало одваги,—та й перший лист по тому був якийсь непевний. Але ж мені прикро, якщо Ви або Ваша родина вважали моє мовчання за брак почуття і співчуття до Вас з мого боку,— ні, навпаки, се з надміру почуття мовчалося. Ви знаєте, як я завжди глибоко шанувала і любила Вашу маму, відколи пізнала її, оту нашу лагідну «святу Анну», її ніжний образ зостанеться назавжди живий в моїй душі, бо я небагато бачила таких людей в своєму житті. Прошу запевнити Вашій родині моє щире співчуття і попросити за мене вибачення, що я не даю ніякої загальноприйнятої офіціальної форми тому, що я почуваю тепер і почувала в хвилину отримання жалобної картки від Вашої родини,— я ніяк того не можу зробити через свою натуру, дуже невиховану в сьому напрямі, та ще й через те, що відношення моє до Вашої мами було зовсім не офіціальним, а таки щирим і глибоким, неначе вона була мені самій кревною, близькою людиною, хоч і мало прийшлося нам прожити вкупі...

Мені здається, що Ви зрозумієте мене, пригадавши Ваше власне відношення до нашої тьоті Саші. Певне, Ви, як рідна серцем, почуєте її горе, коли я напишу Вам про нього (адже Ви завжди інтересувались, як їй живеться): її молодший син (Ви його, здається, тоді бачили в нас?) сидить тепер у в'язниці в Петербурзі, а тьотя Саша по-

161.

Гадяч, Полтавск. губ., хутор Зелений Гай.
19 VI. 1903.

Cher confrère!

Вдаюся до Вас за дозволом перекладати Ваші оповідання на російську мову. Мені замовила сю роботу видавнича фірма в Ростові на Дону („Книгоиздательство „Донская Рѣчь")
і доручила самій вибірати твори і вмовлятись з авторами. Фірма ся має мету просвітню, а не коммерційну (дешеві видання добрих творів для народних великор. мас) і, як завжди в таких випадках буває, великими капіталами не розпоряджає. Платить перекладачам 15-20 р. від 50000 літер (1½ нормальних ~~друк~~ аркушів 16-ки), а т.

Автограф листа Лесі Українки до І. Я. Франка від 2 липня (19 червня) 1903 р.

їхала в Петербург, щоб могти одвідувати сина, бо до нього нікого, крім матері, не пускають, та й матері дозволяють тільки двічі на тиждень по 20 минут бачитись (і то віднедавна, а раніш тільки по 10 минут давали). Сидіти йому дуже погано, бо холодно і їжа погана, та ще й сусідство страшне — за одною стіною божевільний, за другою — засуджений на смерть... Шкода хлопця, бо хто зна, як довго се буде і як те все на ньому відіб'ється (тепер політичних справ дуже багато, і через те не раз довго приходиться чекати присуду). І тьоті Саші шкода — поневіряється, бідна, там, ходячи по всяких «начальствах»... Не дай боже, які в нас тепер часи настали! Здається, нема родини, де б не було якогось нещастя. А тут ще дорожнеча, кризи економічні, маса злодійства, грабунку. Як подумаєш, то сам собі дивуєшся, що все-таки більш-менш спокійно те все перебуваєш... До чого тільки людина не звикає!

У Києві тепер єдиний ясний пункт на темному тлі українського життя — то наша недавно відкрита «Просвіта». Се ж перше легальне українське товариство у Києві, відколи він став «губернським городом російської імперії», а то досі можна було тільки «кієвські общества» відкривати, борони боже, не українське. «Просвіта» наша хоче мати ширші завдання, ніж галицька, і, крім видавництва книжок для народу, хоче мати свою бібліотеку, книгарню, музей і всяку всячину, а чи воно пощастить, то, звісно, невідомо. Тим часом найбільше заходжуємось коло видавництва та коло бібліотеки. А з бібліотекою найбільше маю клопіт я, бо то я маю бути «відповідальною особою» в тій справі, та хочеться, щоб воно було якось не гірше, ніж у людей. Може би, і хтось пожертвував би нам хоч по одному примірнику своїх творів? Комусь би «Просвіта» наша була дуже вдячна за те, а хтось білий найбільше.

Хтось до когось все дуже хоче приїхати і не тратить надії, що таки приїде за місяць або за два, хоча обставини і не дуже сприяють, бо тепер комусь було б вигідніше їхати, поки п. Кривинюк був тут і помагав Лілі при дитині та при всяких справах, але ж хтось тепер «на переднівку» і дуже грошей не має, так що аж! А в октябрі хтось сподівається вже мати гроші, але ж не знає, як покине Лілю, бо їй треба ходити працювати до шпиталю, а Дора ходить вчитися до політехніки, а старі наші сеї

зими в Києві не мають мешкати (татко отримав посаду на Волині), та й нема кому вдома за дитинкою наглядати, якби я поїхала,— покинути ж її на цілу половину дня на саму служницю — то якось страшно. Я дуже надіялась літом на т[ьотю] Сашу, що вона на осінь приїде сюди до нас, тоді я безпечно могла б виїхати і знала б, що є кому помогти Лілі. Але тепер хто зна, доки т[ьотя] Саша затримається в Петербурзі, бо, певне, буде там, поки сина або визволять, або зашлють. Може, трапиться якось попросити кого-небудь з кревних або добрих знайомих (хоч тим часом не маю нікого на увазі, бо кожна з їх має свої обов'язки), а може, й т[ьотя] Саша нарешті зможе приїхати, тоді хтось доконче вибереться на Буковину, бо таки дуже хоче! Коли б уже скоріш побачити когось чорненького на очі!

Питала я в «Київській старині» про «Землю», але д. Науменко каже, що ледве чи буде «Київська старина» видаватися довше як до Нового року, отже, не може розпочинати друком таку довгу річ, як «Земля», але якби з Нового року виявилося, що таки є змога й далі видавати, тоді, може, редакція і візьметься до сеї справи.

Мушу кінчати, бо се ледве зловила таку годинку, що ніхто і ніщо не заважали писати (хтось не знає, який у когось час розірваний!), але от уже вечір, там, чую, чужі люди прийшли, а тут один гість виїздить на дворець, а то знов якийсь клопіт господарський — пора скінчити. Хтось дуже цілує когось любого, когось дорогого.

Хтось

89. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО

Жовтень—листопад 1906 р. Київ

...Щоб я знала, як буде з сею справою. Тим часом я сама розпочинаю прохання до українців у Москві з Вашої власної шановної особи і прошу від імені бібліотечної комісії тов[ариства] «Просвіта», чи не будете ласкаві подарувати нам до бібліотеки Ваші твори й видання та, може, й так знайдуться у Вас неконечне потрібні для Вас самих книжки (не тільки вкраїнською, але й всякою іншою мовою). Наша мета — зробити нашу бібліотеку настільки багатою й розмаїтою, щоб українець, пробуваючи в Києві,

не потребував ходити по чужих бібліотеках, а міг би знайти загоду в своїх літературних потребах у рідній інституції. Хотілось би вірити, що Ukraina farà da se хоч у сій справі. ... Адресу товариства Ви, либонь, знаєте (Бульварно-Кудрявська, 10, кв. 6), але, може, Вам трудно заходжуватись з пересиланням, то, може, об різдві Ваші учні або які знайомі, напр[иклад], кияни з московських студентів, помогли б перевезти дещо, бо в нас поки що не такі ще статки, щоб ми могли самі вирядити кого для сеї справи в Москву. Хоча, звісно, скоріше отримати було б приємніше. А не хочеться думати, щоб Ви відмовились помогти нашій бібліотеці, надто як я вже знаю з факту Вашу прихильність до нашої «Просвіти». Добре було б якнайскоріше повести всякі просвітні заходи, бо тепер мало хто і мало що сподівається довгого віку, то треба екстенсивність інтенсивністю надолужати...

1907

90. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

6 лютого 1907 р. Київ 24/I 1907

Люба мамочко!

Не писала тобі, бо сором мені було листа посилати без давно обіцяного перекладу, а тим часом усякий клопіт не давав мені відновити чи попросту насвіжо записати сеї речі. Тепер сей переклад вийшов у мене ближчим до тексту, ніж той російський, що увійшов колись у статтю, та й ніж той український, що загубився. Я тепер краще знаю метрику італьянську, ніж тоді, і через те змогла передати далеко точніше розмір сього вірша, можу навіть сказати, що передала його з о в с і м т о ч н о. Остатня строфа може бути виражена ще й так: «Де ж край того страждання?» Або: «Коли ж кінець страждання?», виберіть з трьох варіантів, котрий більше до сподоби.

Квітчина адреса: м. Иванков Радомышльского уезда Киевской губернии. 28—29 января Квітка буде в Києві на виборах, але недовго пробуде, то, може, все-таки гонорар йому краще послати в Іванків. Рецензія його справді нічого собі; він виражав замір писати подібні рецензії періодично — воно, може б, і добре було.

Ну, ти вже знаєш про ту халепу, що звідкись було взялася на нас. Якась чисто божевільна історія: натаскати людей, не раз хворих і старих, по участках і, не спитавши навіть нічогісінько, відпустити во-свояси,— кому й нащо потрібно, щоб люди сі одну ніч не ночували дома? Нам з Лілею ще сяк-так було: камера більш-менш чиста і товариство не уголовне, та ще Грінченко, що був нашим vis á vis[1] по камері, поділився з нами присланою йому з дому стравою (дав пляшку гарячого молока і дві котлети), то, значить, ми й без сніданку не зостались. Най-

[1] **В і з а в і** —особа, що знаходиться навпроти (*франц.*).—*Ред.*

гірше було дядині, бо її затаскали аж в Лук'янівський участок (ми були в Либедському), де взагалі дуже погано, та й при її здоров'ї та настрої се все дуже непідходяща річ. Прикро було теж Модестові Филиповичу, бо в жінки його саме було воспаленіє легких, та й сам він тільки що перед тим перебув тяжку інфлуенцу. Ну, все ж таки нікому не трапилось великого лиха, і то добре. Тільки що приходила п. Романова і просила мене довідатись, чи ти отримала її твори, послані до «Рідного краю» і до «Зірки», та чи підуть вони до друку.

Хотілось би мені поїхати у февралі в Колодяжне, бо втомив мене Київ і неприємно мені, що папа все сам там сидить, але і тут буде без мене недобре, бо утятко буде півдня з Фросею само, а се теж недобре. То я собі все думаю, та ніяк не придумаю, що його робити. Може, таки на тім тижні поїду. Було б се добре ще й тим, що попідкінчувала б деякі уліти, бо тут їм все «бог спору не дає»: або люди раз у раз вештаються, або всякі слабості та карантини угнітають — якась погана була ця зима. Читала я сьогодні в газетах, що й на «Рідний край» був напад. Оце ще халепа! Тут, кажуть, страшенно розруйновано «Раду» і «Вісник». Добре, що мої уліти всі дома зостались, а листів сливе не було, бо я взагалі не бачу потреби збирати архів — без нього далеко приємніше жити, а то от, наприклад, ти нащось замкнула у вертіко пару одкриток Галайди до мене, то їх все одно забрали куди не слід. Положим, картки самі пустячні, як взагалі буває, але я не люблю, щоб і конверти з моїх листів діставались в чужі руки. Все-таки се пусте.

Утятко наше проводжало нас у полон дуже весело — саме прокинулось тоді, бо то вже була 6 година рано,— а перед тим спало і нічогісінько не чуло, що ділось від $12^1/_2$ до 6. Маня вже збиралась зоставатись його глядіти, якби ми загостювались, але ми вернулись того ж дня, а вона другого дня виїхала в свої Бережці. Пан Кривинюк ще тут, але позавтрьому виїздить. «Веселі свята» він мав — нема що казати! Вони з Манею таки не видержали характеру спартанщини і покупили собі калоші й рукавиці, як притисли морози. А я таки глибоких калош не купувала (Ліля й Дора їх мають), бо морози хутко пересілись, як і слід було сподіватись, а тим часом я надівала камаші або й просто нікуди не рипалась; глибокі калоші мені все одно ні до чого, бо я їх не можу надіти

інакше, як лягаючи для того, а сього ніде не можна зробити, хіба тільки дома,— то що ж мені з їх?

Як же справа з «Зіркою»? Оце ж уже «кінець января»... Та, певне, вам тепер не до неї. Все-таки хотілось би знати. «Просвіта» наша все-таки «не унывает», оце зараз піду та будемо виробляти план ряду публічних рефератів і писати прошеніє про дозвіл української початкової школи — може, якраз діло вигорить.

Пиши, мамочко, хоч коротко, як ти маєшся, а то сумно, як довго нема листів,— «по нынешним временам» всякого можна боятись. Погано, що ми тепер по всій Україні розтикані, було б охвітніше вкупі.

Пересилаю тобі листа з Гадяча, що прийшов учора.

Бувай здорова, цілую тебе міцно, наші всі теж цілують. Вони всі здорові і благополучні.

Твоя *Леся*

Напиши, як твоя адреса тепер, бо не можу знайти того листа, де вона була.

91. ДО Г. М. ХОТКЕВИЧА

7 лютого 1907 р. Київ 25. I 1907

Дорогий товаришу! Коли б хто зо мною так поводився, як я з Вами, то, певне, б я махнула на нього рукою і засудила на «цивільну смерть»,— запевне, і Ви так зробили? В моє оправдання може т р о х и послужити тільки те, що надо мною і моїми листами висить сеї зими якийсь фатум: ніколи ще не була я так страшенно і так безрезультатно (більш-менш) занята, як тепер,— се чисте існування білки в колесі! Крім того, перебули ми два карантини сеї зими, остатній трапився саме тоді, як надійшов Ваш остатній лист: Ліля і її синок слабували на дифтерит, і Ліля заборонила мені писати кому б не було листи «з заразного дому», аж поки буде зроблена дезинфекція. Хутко після дезинфекції нас напала поліція, і нас із Лілею посадили до буцегарні (досі не відомо, за що й пощо) і хоча хутко випустили, але все ж то внесло чимале розстройство у всі наші справи.

Оце Вам головні мої «злоключения» — дрібніших вже не буду списувати — може, вони послужать «обстоятельст-

вами, смягчающими вину», а як ні, то нехай буде Ваша воля надо мною, більш нічого не можу сказати. Сяк чи так, переходжу до «Лихоліття». Рукопис мені передано в свій час (а ще раніше я писала Вам, се добре тямлю, що знайшла і давні примірники). Ні одного примірника я в «Литературные вечера» не посилала і з Оппоковим ні в які переговори не вступала, бо так само, як і Ви, довідалась уже з друку про його проект умістити Вашу річ, невідомо в чиєму перекладі. Хоча я думаю, що з тих «Вечорів», як і з усіх заходів сього добродія, нічого не вийде, бо він, здається, до краю заплутав свої справи, і либонь «Вечера» збанкротують так само хутко, як бл[аженної] пам['яті] «Зоря», але все ж я послала рукопись Вашу проф[есорові] Кримському з проханням ужити свого впливу (великого, як мені відомо) на Оппокова, щоб той взяв на увагу Ваші авторські права. Се краще, ніж би я сама вдалась до Опп[окова], бо я для нього нічого не значу, а Кр[имськи]й, я певна, не відмовить мені своєї помочі в сій справі, бо взагалі відноситься до моїх просьб серйозно. Я, зрештою, не думаю, щоб тепер Вашій драмі попущено було побачити світа в Росії,— і се не мій особистий песимізм, а думка всіх компетентних людей, з якими мені траплялось говорити. На всякий случай, напишіть, як треба називати Вашу драму, коли б вона друкувалась по російськи: «переводом с украинского» чи, може, «русской версией», чи зовсім нічого не згадувати про її укр[аїнську] паралель? Може, придасться Вам знати, що, напр., Гауптман видав своїх «Ткачів» і літературною німецькою мовою і шлезьким діалектом сливе рівночасно, але не зазначив, що з чого переклад, тільки назвав одно «німецькою версією», а друге «шлезькою версією» (deutsche Version, schlesische Version). Либонь, найкраще було б Вам взяти з нього приклад. Між іншим, мама була дуже зіритована, прочитавши оповістку Оппокова і подумавши, що то Ви самі послали йому драму і не зазначили, що вона вже з'явилась по-українськи раніше. Мама, звісно, радніша, щоб російська версія звалась «перекладом», хоча знає, що се не відповідає дійсності (правда, не один українець допускався такої «блаженної лжи» для слави рідної літератури!), але ж я не знаю, який буде Ваш рішинець про се, а сама не вважаюся вправі нічого рішати. Я думаю, що ми з Кр[имськи]м примусимо Оппокова признати Ваші авторські права і, певне, він друкуватиме з Вашого руко-

пису, якщо взагалі друкуватиме, та й заплатить Вам належний гонорар. Крім того, може б, варто Вам десь прилюдно заявити друком, що хоча літературної конвенції між Росією й Австрією нема, та проте всі ч е с н і російські видавці можуть прийняти до уваги, що рос[ійська] версія драми «Лихоліття» єсть написана самим автором під заг[оловком] «Смутное время» і що автор не бажає, щоб хто інший перекладав сю драму без його дозволу. Я думаю, що кожна прогресивна часопись умістить таку заяву, надто знаючи, що вона походить від емігранта.

Як чую, зле Вам живеться серед галичан? Сказати правду, великого добра я й не сподівалась, бо все-таки досить знаю звичаї «українського П'ємонту»... Та, може, Ви хутко вернетесь на сей бік: сього року люди сподіваються великих змін і всяких благ від другої Думи. Тим часом жити в нас препогано, і не знаю, як по інших містах, а в Києві почуваєш себе так, як той, що потопає в трясавиці: от-от густе багно заліпить і рота, й носа, й очі... Ну, борикаємось, скільки сили, може, випливем.

Родина наша в розброді: мама в Полтаві (працює коло «Рідного краю»), батько на Волині, а ми, «три сестри», тут (Микось живе окроме). Я щось quasi глави сімейства, тільки глава тая дуже заморочена. Моя власна голова в даний момент (як і здебільшого) в такому анемічному стані, що аж мало що перед собою бачить і думає дуже несистематично. Збираюсь їхати в Колодяжне на поправку, бо далі не витримаю сього життя.

Шури й Імочки я давно не бачила, вони ще побоюються нас після дифтериту. Іма, кажуть, знов часто слабує, а літом була вилюдніла. Коли б я знала, що Ви не дуже лихі, то ще б писала, а так боюся: ух, прибьет! Поклін Вашій дружині.

Ваша товаришка *Л. К.*

92. ДО М. І. ПАВЛИКА

9 лютого 1907 р. Київ 27. I 1907. Київ

Шановний друже! Не знаю, чи писав Вам Дор[ошенко], що в Вашій справі він радився зо мною і що я взялась помагати йому довести до пуття ту справу. Я питала Ст[е-

шен]ка, чому 14 місяців не було Вам нічого посилано, то він сказав, що, певне, через недбальство, але я бачу, що і сам він не вільний від сього гріха, бо навіть не знав, скільки часу Ви нічого не маєте і від кого то, власне, залежить. Хоча все-таки вияснив, що взагалі то залежить від рад[икально]-дем[ократичної] партії, що повстала з загальноукра[їнської] організації саме під час того з'їзду, де була, по моїй просьбі, доложена Ваша справа (я на той час сама в Києві не могла бути). Мені сказано було, що гроші Вам будуть посилатись, і я здалась на Ст[ешен]ка, але тепер бачу, що даремне. Хоча ні я, ні Д[орошен]ко до сеї партії не належимо, але ж людей, до неї належних, декого знаємо і, довідавшись, що комітет її тепер не в Києві, а в Полтаві, ми вдалися через одного полтавця з нагальним проханням вияснити справу якомога скоріше, чи признається партія до обов'язку супроти Вас, прийнятого нею на себе добровільно на першому з'їзді. Полтавець казав, що він не сумнівається, що партія обов'язку свого не зречеться, але сказав, що все-таки доложить справу комітетові (до якого він не належить, бо він звичайний член партії) і думає, що скоро дасть нам відповідь. Поки що відповіді ще не маємо (минуло вже тижнів $1^1/_2$), пожду ще кілька днів, а там почну підганяти. Я думаю, що Вам за прогаяні 14 міс. віддадуть у всякім разі, та, певне, й надалі посилатимуть, тільки треба буде частіше контролювати. А якби, проти сподіванки, надалі вони зважили б ухилитись, то й цур їм, ми з Д[орошен]ком урядимо се іншим способом. Це, що тепер посилаємо Вам щомісяця (10 р. за місяць лютий передасть Вам швагер), від рад[икально]-дем[ократичної] партії ніяк не залежить, бо походить з зовсім інших джерел, отже, коли партія відкинеться, то лишаться сі джерела. Шкода, що Ви за ті 14 міс[яців] ні разу не сповістили мене, як стоїть справа. Я б давно її вияснила, а так я впевнялась на Ст[ешен]ка, бо нічого не знала. Ви, може, тому не хотіли вдаватись до мене, що я Вам так рідко пишу, а Ви либонь гніваєтесь. Але се Ви даремне! Спитайте швагра, то він Вам скаже, що се стало тепер просто моєю натурою — нездатність до правильного листування. Я не кажу, що се добре, а тільки се ніяк не повинно спеціально Вас ображати, бо я тепер супроти всіх в сьому напрямі однаково винна, не виключаючи й найближчої родини; може, се навіть щось патологічне.

Про життя наше розкаже Вам швагер і теж, коли Вам цікаво, про враження на всіх нас од відомих Вам статей Фр[ан]ка... А я тепер дуже спішуся кінчати, бо швагер вже лагодиться виїздити.

Щиро прихильна до Вас

Л. К.

93. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

11 лютого 1907 р. Київ 29. І. 1907

Люба мамочко! Листа твого, переданого через Д[митрієва], я сама читала, сама ж знайшла і віддала Дм[итрієву] д о р у к в л а с н и х ті книжки, що ти забула (ще пам'ятаю, що я загорнула їх у грубий сірий папір, у який загортають пачки книжок по друкарнях). Може, він їх забув в отелі або де згубив дорогою, того не знаю, але ти спитай його, то він, певне, пригадає, що взяв од мене книжки. Коли ж вони пропали, то що маю робити — купити їх вдруге чи як? Напиши, будь ласка. Коректуру ж понесла Дора Дм[итрієву] в отель окремо, бо ми думали, що се теж тобі потрібно, тільки ти забула написати. Нехай п. Дмитрієв гарненько пошукає між своїми речами, то, може, й книжки знайде. Мені дивно, що він тобі не сказав, хто читав твого листа, бо я ж читала в його присутності. Поясняю все це тим, що п. Дмитрієв був дуже заклопотаний справами «Рідного краю», то вже йому не в голові були мої посилки. Хотіла б я теж знати, чи не забув він доложити, кому слід, про ту справу грошової запомоги П[авликові], про яку я його просила, може б, ти йому нагадала про се від мого імені, бо я б уже хотіла знати про се, чи сяк, чи так — бо коли не буде ніяк, то принаймні махну раз назавжди рукою на людей, що забувають свої, дані in collegio [1], обіцянки, і звернуся до джерел неколегіальних.

Тільки що просила Зорю про «Чуд[ацькі] думки» — казав, що у його нема, але що, здається, їх можна тепер дістати в магазині «Киевской старины» і він сьогодні про се довідається, купить, коли можна, і пошле тобі.

У Ковель я все-таки збираюся їхати. Мороз не такий вже великий (може, в Полтаві більший), щоб не можна

[1] Спільно, колегіально (*лат.*).— *Ред.*

було 12 год. залізницею і $^3/_4$ год. кіньми проїхати, а вже приїхавши на місце, то в Колодяжне мені менше риску простуди, ніж тут, бо там я можу виходити з хати на мороз тільки тоді, коли се мені буде вигідно і приємно, а тут часто мушу виходити, невважаючи ні на що, і се не завжди корисно для мене. Не думаю, щоб папі Федіна сім'я могла настільки замінити його рідних дітей, щоб мій приїзд був уже для нього зайвий. Для мене ж самої дуже важно виїхати з Києва хоч на пару тижнів, бо вже починаю почувати перевтому, а тут, знаю добре, не стане видержки сидіти тихо, та хоч би й стало, то все одно люди не дадуть. Лиха мені, я певна, з сеї подорожі ніякого не буде, а можливо, що буде й користь. Мене тільки смущає, як тут Ліля з Дорою остануться, і се може бути причиною, що моя подорож розстроїться, як розстроїлась, напр., подорож на Буковину (єдино через се!), але для мого здоров'я се буде дуже погано, я се виразно почуваю.

Чи у вас уже відомо, що «Літературно-науковий вістник» закрила адміністрація? Quod erat demonstrandum [1], можу сказати... Думають, що «Нова громада» воскресне, але се ще не напевне. Нова редакція «Ради» справжній лебідь, рак та щука — співробітники одно на одного важким духом дишуть, і се, здається мені, одбивається і на самій роботі: газета виходить щось уже занадто «безпартійною»...

Коли гроші Квітці ще не послані, то і не треба їх посилати в Іванків, бо Квітка вже не там: саме він приїхав у Київ, як прийшла телеграма, що він переведений в м. Малин, то він вже й не вертався в Іванків, а поїхав у Малин (се містечко теж Радомишльського повіту у Київщині). Можливо, що його ще не раз переганятимуть, то, може, краще передати гроші колись при побаченні, а то ще заблукаються. Зрештою, як уважаєте.

Наше маленьке вже ходить, так, що його тільки за одну ручку водять, і дуже воно любить ходити — все «ди-ди» каже, то має значити «йди-йди». Але все-таки говорити дуже мало береться, так більше все несвідомі комбінації звуків. Має три зуби, а четвертий от-от буде. Стало дуже гладкеньке ($^3/_4$ пуда важить), і рожевеньке, і бистреньке, їсть молоко, кашу, яйця, коржики-печенья, кисіль, компот, апельсини, яблука печені і мається дуже добре.

---

[1] Що й треба було довести (*лат.*).— *Ред.*

Кривинюк позавчора поїхав у Прагу. Поки що нас «охраняє» Володя (Микось таки ні), бо ми стали побоюватись уночі, відколи так близько від нас порізано людей (на розі Караваївської і нашої вулиці, як ти, певне, читала). Певне, згодом сей нервовий настрій мине і ми знов перестанемо боятись, але поки що охвітніше, щоб більше було людей в хаті. Бачила я недавно Люду, кланялась вона тобі, дуже вона затомлена газетною роботою, казала, що, певне, хутко покине, бо нестає сили фізичної.

В суботу має тут бути Кримський (уже возвістив свій приїзд листом до мене); він вже раз пролітав на свята, але я його мало бачила, бо то ж саме починалась Ліліна слабість, то я боялась пускати людей в хату.

Чому ти не написала мені тепер своєї адреси? Чогось я не люблю писати з передачею.

Шкода, що так невиразно стоїть діло з дитячим журналом, тим більше, що й матеріал єсть,— се може розхолодити співробітників.

Коли ж ти в Київ?

Бувай здорова, цілую тебе міцно. Мій привіт п[ану] Дмитрієву. Нехай лишень пошукає там книжок. Ще раз цілую.

Твоя *Леся*

94. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

27 лютого 1907 р. Колодяжне — 14/II 1907

Любая Лілія!

Пишу оце картку, бо папа не схоче ждати, поки допишу листа. Доїхали ми, звичайно, добре. Тут я поміщаюся у великому домі, бо той біленький дуже захаращений речами П., та і папі, видимо, скучно було б, якби ми вечори просиджували нарізно. В великому домі, оказується, зовсім не темно, коли дерева стоять без листу. Почуваюся я тут краще, ніж у Києві, і якби не відома тобі тривога, то було б зовсім добре. Якщо буде їхати сюди Кльоня, то передай через нього забуту мною рукопись про Італію і купи оповідання Мартовича і теж перешли (хоч як ніколи або трудно, то не купуй), гроші я тобі верну. Дуже мені скучно без утяті, страх як!

Цілую вас всіх і Тюсіньку.

Твоя *Леся*

95. ДО О. ЛУЦЬКОГО

28 лютого 1907 р. Колодяжне 15—28/II 1907

Шановний добродію!

Даруйте, що я не відписала Вам свого часу, отримавши Вашого листа з віршами. Сталося так, що Вашого листа забрали добрі люди раніше, ніж я встигла затямити собі Вашу адресу, і я вже не мала способу відповісти Вам, аж поки Ви самі знов озвалися до мене з Черновець. Ще, на щастя, добрі люди не забрали Ваших віршів, що случайно лежали окремо від листа, і таким способом Ваші твори, сподіваюся, хутко дістануться до друку. Тільки Ви трохи помилилися в справі з тим збірником: я нічого не збиралася видавати вкупі з моєю матір'ю та п. Стешенком; п. Стешенко сам видає від часу до часу книжки перекладів з класичних або знаменитих європейських авторів (досі видав тільки «Орлеанську діву» Шіллера в своєму перекладі), і до того видавництва я маю дати свій переклад «Каїна» з Байрона — тим і кінчається моя участь у сій справі. Коли хочете, можу передати і Ваш переклад д. Стешенкові, хоча він, здається, дрібних речей не приймає (хіба якби їх було більше, і то одного автора) і Ваш переклад міг би залежатись, тому що Виспянський не дуже популярний автор у нас і, певне, не хутко набереться перекладів з нього стільки, щоб стало на цілу книжку, а «Смерть Офелії» замала, щоб її видавати окремо. Хоча я теж не належу до великих прихильників Виспянського, як і взагалі польської модерни (вважаючи її значно погіршеним виданням модерни німецької, котру ставлю високо), але спеціально «Смерть Офелії» мені досить подобається в Вашому перекладі (в оригіналі я її не знаю) і я б радо умістила її, за Вашим дозволом, до того збірника на користь українських засланців у Вологді, до якого прошено мене збирати матеріали. Може, з огляду на мету збірника Ви згодитесь, щоб я передала туди і переклад Ваш, і оригінальні вірші, які, на мою думку, зовсім не гірші від перекладу, бо в них більше щирості й свіжості, ніж у зманерованого «великого чоловіка» польської модерни. Для українського читача було б відповідніше, якби Ви дозволили зукраїнізувати деякі Ваші слова й наголоси, на наш слух занадто «галицькі», наприклад: сло́вечком (у нас — слове́чком), мо́гли (се,

здається, у Вас просто lapsus [1]), остати (у нас — остатися); ще здається мені зайвим слово «ким» в строфі «як переляканi ким серни» (я б сказала: «Як переляканії серни»), але се все як до Вашої волі, бо й так у Вас не дуже багато є до можливої зміни.

Ще раз пробачте, що й на другий Ваш лист я не зараз відповіла,— всьому винен клопіт, що я мала остатнього часу.

З правдивою пошаною

Леся Українка

96. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

1 березня 1907 р. Колодяжне 16. II. 1907. Колодяжне

Любая Лілеєнько! Сподіваюся, що сьогодні буде хоч картка від тебе і Тюсіні. Чогось я тепера за всіх боюся, і мені неприємно, що від вас нема звістки. Чи вже у вас поселився той панич, що Микось находив у квартиранти? Я, зрештою, не стільки боюся різних нападів на вас, скільки за твоє здоров'я, бо щось у тебе такий був утомлений і вимучений вид перед нашим виїздом, що аж прикро було. На мене зробило враження, що тепер і Михаля можна б везти сюди, настільки захисно в вагонах в сьому поїзді, а кіньми їхати так недовго, що, закутавши Люньку, можна б «у дух» перехопитися.

Я не встигла тоді написати до Орл[овського] про гроші, але все одно він може і так тобі оддати, якщо він їх має, коли ти йому скажеш, що я просила віддати тобі до рук. Коли ж ти його не побачиш або він хутко грошей віддати не може, то пошли т[ьоті] Саші 25 р. з тих, що маєш на хазяйство, і сповісти мене, то я з а р а з ж е пошлю тобі чек на цю суму туди, де лежать мої гроші. А ще пришли мені адресу т[ьоті] Саші, я хочу їй написати (я вже тут усім понаписую).

Ну, от знов папа не дає писати, наганяє — загорілось їхати! Будь здорова. Чи бачила Кв[ітку], як він мається? Цілую тебе, Утоньку, Дору й Микуньку.

Твоя *Леся*

---

[1] Помилка (*лат.*).— *Ред.*

97. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

2 березня 1907 р. Колодяжне 17. II 1907

Любая Лілиє! Пишу тобі, сидячи на пошті. Тільки що відправила телеграму Кльоні, бо вже дуже турбуюся: обіцяв щодня писати хоч по два слова, а тим часом як написав ще 12.II, то досі не озивається. Ти пишеш, що бачила його 13-го, але ж сьогодні вже 17-те... Починаю жалувати, нащо виїхала з Києва, бо так все одно не буде ні відпочинку, ні поправки. Коли краще, щоб я вернулась, то телеграфуй, я виїду в той же день. Я через те не так часто писала, що папа не щодня посилав на пошту. Турбувались ми дуже і за вас, та вже після твого листа спокійніше буде. Ми здорові, я тільки мучуся тривогою.

Твоя *Леся*

Мамі я не писала з деяких причин, про які потім розкажу.

98. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

3 березня 1907 р. Колодяжне 18/II 1907, Колодяжне

Любая Лілеєнько!

Отримала я тільки що листа і картку від Кльоні, але не можу сказати, щоб заспокоїлась: пише, що озноб щовечора і що 16-го було 39,5°... Додає, правда, що 17-го t° знизилась сливе до нормального, але ж чи не гірше се — отакі скачки, ніж стале підвищення? Я так сим стривожена, що думала було спакуватись і назад в Київ їхати, але боюся, що се буде помилкою і може зробити погане враження на Кльоню. Я все-таки думаю, що, може б, можна вибрати якийсь день поліпшення і щоб Кльоня виїхав сюди — тут і погода добра (рівна і м'яка, трошки морозна), і всі умови кращі від київських. Тільки Максим Іванович казав, що Кльоні небезпечно їхати самому, та тепер, може, воно ще й трудніше, ніж раніш, бо, певне, він ослаб від хороби й лежання, то чи не згодився б хто із знайомих студентів бути йому «попутчиком» до Ковля. Папа каже, що студент Скиба і ще якийсь ковельський панич завжди їздять на масницю додому; чи не могла б Дорочка переговорити з ким із сих паничів (вона, папа каже, з обома знайома і ніби знає ще якихсь ковельчан-студентів), може б, вони не відмовились дотримати Кльо-

ні компанію в дорозі — адже з ним клопоту не буде, аби тільки не сам їхав. Якби я знала, що, наприклад, Володя прийняв би від мене «возмещение» коштів подорожі, то я б його попросила, але боюся, що він не схоче, а завдавати йому втрату чи хоч клопіт з діставанням білета я не хочу, бо й так він для нас багато любезностів робить. Якби йому не було прикро пробути в нас і пополювати пару днів і якби він вмовився тим, що з мого боку було б тільки справедливо, а може, навіть і не досить еквівалентно вернути йому кошти сеї подорожі, найбільше бажаної для мене, то, може, переговори з ним від мого імені про се. Але, може, тобі ніяково чи трудно з ним про се говорити, то я можу і написати, тільки сповісти, як ти про се думаєш. Я тепер така знервована, що якось про другорядні речі нерішуче думаю і боюся наробити помилок. Хоч я розумію все-таки, що се не резон, щоб звалювати свої клопоти на тебе (адже тобі і свого клопоту й своїх нервів досить), і через те не ображуся ніскільки, якщо ти напишеш: рішай сама. Се, зрештою, було б і не трудно зовсім, якби я сама могла бачити Володю чи кого іншого, але на просторі якось трудніше,— ну, та се не так важно, і трудніші речі приходилось перебувати... Тут діло в тому, чи можливо Кльоні їхати? Я маю запитати про се Максима Івановича (Левицького не хочу затрудняти писанням), а тебе прошу — умов Кльоню, щоб покликав до себе Яновського (коли вже до Фаворського його родина з недовір'ям відноситься), — я знаю, що Максим Іванович сам сього хтів, а Левицький же, напевне, не образиться,— нехай не жде, поки встане та сам до нього піде, се ж не так важно, що трохи там дорожче обійдеться, а так буде більше певності. Все-таки ждання в прийомній може втомити, та й з тим «записуванням» довга історія. Я сама проситиму про се Кльоню, але, може, він тебе скоріше послухає, більш вірячи твоїй об'єктивності. Коли Яновський скаже, що Кльоні добре виїхати на село і можна їхати тепер же, то я зостанусь тут ждати Кльоню або приїду по нього, в разі не знайдеться «попутчика»; коли ж Яновський зважить, що треба не гаючись їхати на курорт куди-небудь, то я підготую якнайскоріше все, що треба для такої подорожі і поїду вкупі з Кльонею, куди буде треба. Я ні в якім разі не допущу, щоб він їхав сам, без мене, а на всякі «посторонние соображения» я, як ти знаєш, в таких екстрених випадках

зовсім не вважаю. Зрештою, папа відноситься тепер до моїх планів не тільки толерантно, але й прихильно і щиро, а мамі можна буде зробити якусь формальну уступку, інші люди мені не заважатимуть, або я на їх не вважатиму.

Головно мені треба знати, що найпотрібніше для Кльоні, що найкорисніше для його рятунку. Мені здається, що його хороба серйозніше, ніж запевняв (може, й щиро) спочатку Максим Іванович і що тут дуже важно не впустити часу. Та ти сама говорила се ще тоді. Поможи мені боротися з халатністю його родичів у сьому напрямі — його т р е б а вирвати з тої обстановки, всю небезпеку якої чужий чоловік, хоч би лікар, не може навіть збагнути. Се ж друге видання тої обстановки, в якій загинув нещасний Сергій Костянтинович. Ти можеш собі здумати, в який жах кидає мене ся аналогія!... Та ж сама негігієнічність умов, та ж сама мішанина «преданности» й егоїзму, сентиментальності й грубості, ніжності й безтактності, що була й там. Ах, та ти ж сама се бачиш...

Прости, що я все тобі про одно пишу, все про свої інтереси. Тямлю, що се егоїстично, і мені навіть сором, що я тепер діймаю тебе листами, коли біда притиснула, а бувало мовчала місяцями. Оправданням мені нехай буде, що як я пишу з біди, то й мовчала теж з біди — сі роки були тяжчі для мене, ніж я могла і хтіла те виявляти, а в такому настрої я здебільшого можу або мовчати, або отак, як тепер, жить не давати близьким людям — хто знає, щó гірше...

Про новини колодяжанські напишу, коли хоч трохи заспокоюсь,— тепер я наче маніяк, все про одно думаю. Новин, правда, мало. Два весілля, з них одно Тимошеве — брата Варчиного — з Старшинівною. Ми з папою здорові.

Міцно цілую тебе, і Тюсіньку-розбишачку (ми її часто згадуємо), і Дору з Микунькою.

Твоя *Леся*

99. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

6 березня 1907 р. Колодяжне 21.II 1907

Любая Лілеєнько! Листа твого тільки що отримала, як і всі, що досі були писані,— сього тижня чогось листи менше часу йдуть, ніж минулого, не знаю, чому се

так. Бідні ви утята — послабіли! Таки, певне, недобре було тобі до Кльоні ходити, а я ще й більше призводила тебе до того, і тепер мені се неприємно. Коли б ви швидше одужували! Воно, може, й краще, коли Кльоня поступить не в клініку, а в лічебницю, бо в клініці часом дуже форсують вислухуванням студенти хворих, то, може, се трохи й заважало б скорій поправці, хоча, звісно, краще клініка, ніж таке «домашнє» лічення. Недарма в моїй «божественній» книзі XVIII віку названо «смертним гріхом», як хто «віри гідних лікарів не слухає, а сам себе корує»,— нагадаю сей текст Кльоні. Я тепер все-таки спокійніша і стараюсь якнайкорисніше проводити час. Рівночасно відправляю листа до Дори. Може, там і тобі щось інтересне буде — прочитай. Міцно цілую тебе, утятонько любеє, Дору і Микося. Велике спасибі тобі за листа, любая!

Твоя *Леся*

100. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

8 березня 1907 р. Колодяжне 23. II 1907

Любая Ліліенько! Як здоров'я твоє і Михальове? Ми думали, що і вчора отримаєм карточку од вас, але не було. Може, Дорочка написала б, коли тобі трудно? Се нещастя з тими слабостями! Кльоня пише, що йому краще, але для мене ясно, що без хронічного лічення діло не обійдеться, та вже що робити? Аби видужав. Твого довгого листа я отримала — спасибі, напишу тобі хутко більше, а се пишу рано, ще не пивши чаю, бо спішуся, щоб поспіти, поки поїдуть до Ковля. Бачила позавчора Карольку — кланялась усім вам, казала, що живеться їй нічого собі, а що Марисі тепер багато краще і на здоров'я і в відносинах з чоловіком; мають прийти до мене в гості обидві. І я і папа дуже просимо писати, як ваше здоров'я. Мені сьогодні все утятонько снилось. Всіх міцно цілую.

Твоя *Леся*

101. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

8 березня 1907 р. Колодяжне 23. II 1907

Любая Лілієнько!

Отримала сьогодні твою «закритку» після того, як відправлена була моя «одкритка». Ну, й бідніі ви, мої утята! Признатись, я більше неспокійна за тебе саму, бо Михаля ти вже напевне глядітимеш, не випускатимеш, поки слід, а сама то вже навряд чи берегтимешся гаразд. Ти вже, любая, не бігай хоч по моїх справах, бо й так я думаю, що, може, ти через мене захорувала почасти з перевтоми, а то й заразившись у К-вих. Я тепера боюся, щоб ти часто на 4-й поверх вилазила,— се ж може тобі завадити. Я таки занадто егоїстично написала свій останній довгий лист до тебе — зовсім збаламутила тебе своїми клопотами, а тим часом і помогти все одно трудно щось радикально при даних умовах, і тобі все це не по здоров'ю тепер. Хоч усетаки мушу просити тебе про одну річ, не сполучену з біганиною і не так-то вже спішну,— зроби, коли обставини сприятимуть. Діло от в чім: пише мені Кльоня (сьогодні отримала), що знов у нього t° здіймалась понад 39° (се вже втретє!) і М[одест] Ф[іліпович] закликав до нього молодого Сікорського («Грицька»?) — той корує З. К.,— і Сікорський сказав, що у Кльоні нічого нема, крім затяжного бронхіту, тільки бронхіт той від часу до часу загострюється; наказав йому поставити 6 раз по 20 банок — і більш нічого. З сього Кльоня виводить, що можна не кликати Яновського і що діло й так іде на лад, бо t° ще д о лікарства почала понижатись. Мені ж зовсім так рожево не уявляється. Перш усього я думаю, що з боку Сікорського се просто «политика успокоения», бо, певне, він побачив, що має діло з дуже нервовим суб'єктом (приписав Кльоні щось «енергічне» проти нервів), і зважив, либонь, що треба сяк чи так заспокоїти його. Може, то я так, «по невежеству», але не траплялось мені чувати, щоб таку масу банок ставляли при бронхіті, а при «верхушечных катарах» і т. п. в Сан-Ремо раз у раз людям подібних способів добирали. Та й нічого приємного не знаходжу в тому, що t° ні з того ні з сього здіймається і ні з того ні з сього падає. Зрештою, се, здається мені, більш теоретично важно, чи се бронхіт затяжний, чи катар, чи «верхушечний процес», бо практично воно, зда-

ється, більш-менш на одно виходить, тільки що люди звикли одного терміна більше боятись, а другого менше. Але все-таки я хотіла б знати (в сьому й моя просьба), чи не казав Сікорський М[одесту] Ф[іліпови]чу чогось іншого, ніж К[віт]ці, і чи зостається сам М[одест] Ф[іліпович] при своєму первісному діагнозі (що се Spitzenkatharh). Оце я й просила б тебе довідатись якось (може, М[одест] Ф[іліпович] зможе зайти до тебе), тільки щоб се було без втоми і шкоди для тебе та й для М[одеста] Ф[іліповича]. Не знаю, чи можливо, і через те не настоюю, але хотілось би мені знати хоч приблизні перспективи для Кльоні при сій його слабості, сяк чи так кваліфікованій: скільки часу не можна буде йому нікуди виїздити? А як можна буде, то чи треба в кращий (який іменно?) клімат, чи тільки в кращу (яку іменно?) обстановку? Як довго не слід йому братись ні до якої обов'язкової праці? Все це мені треба б знати не тільки «для душі», але таки й з практичного погляду, бо мені варто було б відповідно до такої чи іншої перспективи підготовляти і свої справи заздалегідь, бо вже ж вони тепер невіддільні від сих питаннів... Річ одна ясна, що в Колодяжне Кльоні не прийдеться їхати (принаймні до справжнього літа), бо поки він встане, то тут, напевне, оживуть комарі (сі дні вже доходить до +10° R на сонці, хоч вночі —6° R буває) або лишиться який тиждень безпечного часу. Се ж тільки папа не хоче «уступить позиції» і щодня запевняє мене, що тут «климат как климат, никакой малярии — обыкновеннейшая простудная лихорадка, как везде и у всех, кто не бережется» і що Кльоня «прекрасно» міг би пробути тут «всю весну». Але ж я, звичайне, такого оптимізму мати не можу...

Пробач, я, здається, повторила деякі вже раз написані питання. Але той лист (остатній, великий) я писала дуже розстроєною, то, може, там і не все зрозуміло вийшло, я вже не пам'ятаю. Тепер я спокійніша. М[аксиму] І[вановичу] і М[одесту] Ф[илиповичу] я вірю (більше чомусь, ніж Сікорському) і тепер сама думаю, що гострої небезпеки нема, боюсь тільки, коли б «политика успокоения» не збільшила знов легкомислія і самого хворого, і його окола... Хоча хто його зна, може, вона в якійсь мірі й потрібна. Я тільки зроду якось мало вірю в спасенну силу «бла-

женной лжи», бо вона часто не дає «назад вернутись»... У всякім разі, моя роль поки що пасивна, і нічого з тим не поробиш, хоч і як се тяжко. Ох, обридли вже мені отi пасивні ролі за все моє життя!

Остатні дні під впливом спокійнішого настрою і кращих звісток почала я було писати і навіть посунула чимало вперед свою нову драму, але як на злість настав той противний період, коли мені трудно працювати головою, і прийдеться на кілька день перервати роботу, а досадно, бо хто ж його знає, як там ще далі буде? Ет, не ведеться мені! Та, признаться, єсть і тут деякі сторонні умови, що трохи не так добре й тут писати, як я сподівалась, їдучи з Києва, ну, та все ж таки тут було б можливо, якби не оці нещасні «збіговиська випадків».

Казала Каролька, що Марисі чоловік вже не б'є, бо соромиться сусідів «делікатніших» (вони живуть тепер серед вокзальних майстрів), і що він збирається будувати власну хату. Катерині Філаретовій зле ведеться, бо її чоловік під судом за убійство сусіда (побились через сварку між жінками), а син (старший хлопчик) недавно вмер, провалившись в холодну баюру і схопивши якусь гостру застуду (слабував усього три дні). Весілля колодяжанські вже покінчились, і Варка зовсім охрипла після них — переспівалась. «Впрочем, все благополучно». Цілую міцно тебе з утятком і Дору з Микунькою.

Твоя *Леся*

Поки що Мартовича посилати не варт, бо, може ж, я через який тиждень і в Київ вернуся та й вам тепер трудно з поштою возитись. Коли ж звістки будуть такі, що я зважу довше пробути, тоді попрошу прислати.

102. ДО Г. М. ХОТКЕВИЧА

9 березня 1907 р. Колодяжне 24/II 1907, Колодяжне

Ітак, товаришу милий, «мир миром», хоч ми й не сварились (принаймні се на мою думку так). Для вящого миру я Вам напишу кілька більш «стилістичних», ніж речевих поправок, які, сподіваюсь, ні Вам, ні мені нервів не роздратують. Перш усього, ніколи не придавайте великої ваги «пунктам» (1), 2), 3) і т. п.) в моїх листах,

бо се такий мій façon d'écrire [1] і нічого спільного з жадними ультиматумами не має, а частіше служить тільки для впорядкування моїх власних розтріпаних думок. Далі: пробачте мені, що я, не хотячи, вразила Вас словами: «соціал-демократи зробили Вам більш добра, ніж зла» (здається, я так написала, хоч гаразд не пам'ятаю), я справді не подумала в той час, що Ви можете се т а к зрозуміти, а то б, звісно, не сказала такого, але ж, бачте, я не думала про себе, пишучи те, та й ніколи не вважала себе нічим іншим, як хіба посередницею (і то дуже кепською), та й коли вже говорити про те, хто з н а с двох кому коли зробив добро, то знайте раз назавжди, що я вважаю себе навіки неоплатною довжницею Вам, і дозвольте не пояснити, за що власне. Мої відносини до Вас ніякого «партійного» елемента не мали. Я ж не мала на меті виставляти й соціал-демократів взагалі якимись «благодетелями» Вашими (був межи Вами хіба обмін послуг, не більш), а мені просто здавалось, що ніхто з них Вам особисто нічого лихого не вчинив, і я хотіла знати, чи справді се так. Бо я чула (сама не читала), що проти Вас були всякі безтактні і грубі виступи з боку галицьких «лівих», то мені хотілось би знати, чи не були до того причасні відомі соціал-демократи,— се не для Вашої, а для ї х н ь о ї характеристики, бо часом то практично може знадобитись. Про «ультиматуми» Ви говорите, запевне, тому, що під впливом моєї «серйозності» взяли мій лист аж трагічно, але він все-таки елемента трагедії в собі не має. Бачте, м е н і здався ультиматумом (ну, і то не безповоротним) той Ваш «жарт» у листі до Шури, через який і «сыр-бор загорелся», то і лист мій треба розуміти скоріш як «защитительную речь» (сі ж «речи» не раз і в різчій формі викладаються, ніж моя), а не як «обвинительный акт».

Ваша правда, може, що я гаразд не вчиталась в той лист en question [2], бо я таки мала нагоду тільки р а з прочитати його. Але, може, то й краще, бо, може, й не Ви з того винні, що я в той час мало здатна була розуміти жарти.

Т е п е р я далеко краще розумію Вашу психологію, і добре було б для мене, якби Ви без довгих пояснень краще зрозуміли мою, тоді б Ви не говорили про всякі

---

[1] Спосіб писання (*франц.*).— *Ред.*
[2] Про який іде мова (*франц.*).— *Ред.*

«ультиматуми», не підписувались би «накануне разжалования» і т. п., бо тямили б, що все це «не з тої опери». Сподіваюсь, що все це «само прийде», себто взаємне добре розуміння, бо, знаєте, в мене були такі прецеденти, що, власне, найтривкіше приятельство встановлялось після от подібних двох-трьох «непорозумінь»,— певне, се залежало від якоїсь, не гаразд відомої мені самій, вади моєї натури, до якої, очевидно, приятелі мої мусили перше звикнути, а зате відколи звикли, то вже все й пішло як по маслу. Приймаєте сю гіпотезу? На закінчення всього беру назад усі ті вирази в моєму листі, які могли Вам здатись неделікатними чи вразливими (а коли хочете, то й весь лист), і прошу Вас вірити, що я зовсім не з «легким серцем» їх писала, навпаки, мені було дуже тяжко, і я рада, що можу тепер позбутися того тягаря. Таким способом можу Вам по всім пунктам нумерованим відповісти —далебі, я нічого злого в нумерації не бачу! Адже і поети часом нумерують свої строфи, їй-богу!

1. Було б чудно думати, що від мого листа щось могло б змінитися в наших товариських відносинах.

2. Я теж не сердилась на Вас, але з а В а с мені не раз було досадно, і мені, звісно, здавалось, що на те є поважні причини.

3. Я замало (може) думала над Вашим листом, а Ви над моїм зате занадто багато, чим і пояснюється Ваш пункт —

4, на який я не хочу відповідати, бо він направлений «мимо Сидора в стену», то нехай коли-небудь та «стіна» і відповість Вам, а я тут ні при чому (тепер уже Ви будете сердитись, але я не боюся!).

5. Признаю за Вами право жарту нині, і прісно, і вовіки-віків і прошу вже більш ніяких «сочинений» з поводу «того» мого листа не писати, бо «різностороннє освітлення» Вам все одно не вдасться — у Вас не публіцистичний талан, а мене на запорожця однаково не переробите, через те буде краще, коли «без поводу» напишете мені, як Вам живеться і т. п., і взагалі про що хочете, то мені се буде далеко цікавіше.

Коли вже Вам так дуже хочеться, дорогий товаришу, то смійтесь собі над тим, що Ви звете моєю «серйозністю». Хоча я думаю, що якби Ви знали, від чого походить такий мій настрій (запевняю, що не од Вашого листа і не од нашого «непорозуміння», бо скоріш в о н о було част-

ковим **симптомом** того загального настрою, а вже ніяк не причиною), то все б таки не сміялись, хоч Ви й «запорожець». Ви могли б сказати мені, і мали б цілковиту рацію, що Ви з моїх настроїв нічого не винні, що я повинна краще панувати над своїми нервами, що, нарешті, коли так, то краще зовсім з людьми не говорити, ну, і я вже не знаю, що б Ви ще сказали, але таки, думається мені, не сміялись би... Бо не такий уже Ви «необачний», як часом любите себе називати. Хоч... воно правда, є й комічний елемент в образі того злощасного Сізіфа, що тягне-тягне свою фатальну каменюку, нікому не потрібну, на якусь фантастичну гору, а каменюка візьме та й гепне зненацька додолу «и кажинный раз на эфтом самом месте». Та, знаєте, і психологія людини під Дамокловим мечем, коли дати їй «різностороннє освітлення», либонь, може постачити якийсь матеріал і для запорозького жарту (наприклад: «Не трать, куме, сили, спускайся на дно»). От спробуйте освітити сі теми з комічного боку, тільки в белетристичній формі, та й присвятіть мені (се, кажуть, ніяково «напрошуватись», та дарма!), бо що ж Вам інакше робити з моєю «серьёзностью»? Вже ж не плакати вкупі зо мною, надто не знаючи й причини... Зрештою , не беріть à la lettre [1] слова «плакати», се так собі — привична антитеза до поняття «сміятись», бо можна подумати, що се я справді якесь «слезное послание» пишу. Ваша правда, я й так «занадто вже серйозна людина». «Смейся, паяц!» — а не хочеш бути «паяцом», то мовчи — правда? Що ж, я так здебільшого її роблю, та коли ж люди сердяться й за мовчання. Ну, як же його бути?

Так пришлете «посвяту», товаришу? До побачення!

Ваша приятелька *Л. К.*

103. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

10 березня 1907 р. Колодяжне 25. II

Любая Лілієнько! Сьогодні я отримала твого листа' що писаний 23-го, тож, як бачиш, деякі мої питання вчорашні вже розминулися з твоєю відповіддю. Кльоня не-

[1] Буквально (*франц.*).— *Ред.*

правильно думає, що се я скептично відношусь до Фаворського,— навпаки, я його не нижче ставлю, ніж Яновського, і для мене буде повною загодою, коли Кльоня покличе Фаворського. Я тому настоювала на Яновському, що бачила у Ф[еоктисти] С[еменівни] якесь різко негативне відношення до Фаворського (інших «авторитетів» я не знаю), а знаючи, який вплив мають на Кльоню її, часом навіть слабо мотивовані, настрої в таких справах, я й хотіла, щоб запрошений був такий «авторитет», який мав би значення справжнього авторитету і для Ф[еоктисти] С[еменівни]. Сказати правду, то мені доволі авторитетною здається думка М[одеста] П[илиповича] і М[аксима] І[вановича] (може, тому, що діагноз М[одеста] П[илиповича] я чомусь наперед вгадала, ще тільки побачивши Кльоню перший раз, відколи він заслаб...), а Сікорський напевне тільки для заспокоєння перечить тому діагнозу. Але ж для Ф[еоктисти] С[еменівни], я певна, потрібен авторитет із «світил» і такий, щоб вона йому вірила (взагалі, перед нею не слід скривати правди про слабість Кльоні, тільки, якщо треба, то можна попросити її самому Кльоні про те не казати), бо інакше вона, з її природним оптимізмом, знов почне настоювати на короткому одпуску, як побачить, що Кльоні поліпшало, і, може, навіть на повороті в Іванків і т. п., «чтоб не огорчать папу». Коли вона не буде заважати, то я думаю, що мені нетрудно буде вмовити Кльоню поїхати, куди вже там накажуть лікарі, хоч би й ради «бронхіту» чи просто «поправки» після довгої слабості, але при опозиції з слізьми, істериками, «предчувствиями» й апелюванням до синовнього (або ще й іншого) довгу я не ручу за успіх. Кльоня занадто тепер пройнявся думкою, що вона «має право бути нервовою» завдяки справді тяжкому життю з хворим чоловіком та ще й слабостям інших всіх, і через те на все готовий, щоб тільки не дратувати тих нервів. Може, інакше й трудно поступати на його місці, через те треба з сим рахуватись, як фактом незмінним і дуже важним. Мені самій шкода Ф[еоктисти] С[еменівни], і я б радніша скрити від неї всякі прикрі діагнози про Кльоню, бо по собі знаю, як тяжко привикати миритися з ними, але ж життя Кльоні мені все-таки дорожче, та, певне б, і їй було б тяжко, в разі чого, винуватити себе в необачності. Так ото ж, значить, кличте Фаворського, коли його авторитету буде досить головно для вищеозначеної мети, але ж, зви-

чайно, і сама по собі поміч Фаворського дуже бажана і мені, і, здається, самим лікарям К[льони]ним. Все-таки охвітніше, коли досвідчений і поважний спеціаліст додасть своє слово до спільної ради. Я думаю, К[віт]ці можна не казати всього, що оце я з сього поводу написала, тільки все ж можна сказати, що я б хотіла закликати такого авторитета, якому вірять і його родичі, бо думаю, що й їм хотілось би сього. Зрештою, се я й сама йому напишу. Коли Яновський став тепер менше уважним, то його візит міг би, може, й пошкодити справі — значить, бог з ним. Я, з свого боку, обіцяю не заважати навіть «блаженной лжи», коли лікарі вважають її потрібною в даному разі, і взагалі матиму на увазі правило благочестія з катехізису XVIII в. про те, як належить з «вірогідними» лікарями поводитись, через те сподіваюсь, що й вони будуть вважати мене за союзницю і казатимуть мені все по правді і без жадної frans pia [1]. Коли треба знати, як я сама ставлюся тепер до справи, то я можу сказати теж по щирій правді: тепер я вже не боюся так гостро, як то було після першого загострення слабості К[льоні] (коли зважили, що то плеврит), — тоді я боялась, що то початок безповоротного загострення,— вірю, що се хоч затяжна, але не дуже страшна форма, але відношуся все-таки дуже серйозно і найбільше (може, навіть занадто?) боюся необачності, через те мене навіть більше лякають такі «приємні» діагнози, як Сікорського, ніж такі «неприємні», як М[одеста] П[илиповича]. Я ж і по собі і так знаю, що з Spitzenkatharh'ами [2] люди борються з повним успіхом, і, значить, не можу прийти в «невменяемое состояние» від думки про щось подібне. Навіть думаю, що, може, й тут «лихо не без добра», а власне, що се лихо примусить енергічніше й скоріше почати визвол К[льоні] з службового ярма і з тих обставин, які все одно «не тепер, то в четвер» його б зломили, тільки, може, «в четвер» се було б уже безнадійно... Навіть загострення остатні мене вже не так злякали, як перше,— значить, я починаю дивитись на справу нормально — правда ж?

Тепер от що. Ти пишеш, що, по вашій спільній думці, К[льоні] слід би лежати не дома, а в лічебниці. Але чому він не вибрався досі в лічебницю? Чи з грошових, чи яких

---

[1] Благочестивої хитрості (*лат.*).— *Ред.*
[2] Гострими катарами (*нім.*).— *Ред.*

інших причин? Мені треба б се знати. І для чого, власне, треба лічебниці? Чи для того, що інакше не можна досягти дисципліни в курації при такій натурі, як у самого К[льоні] (лишивши на боці натуру інших, хто є коло нього), чи просто для того, що куди ж його інакше можна перевезти в Києві з його невигідного й тісного помешкання? Недавно папа (з власної ініціативи, бо мені й на думку се не спадало) став казати, що я могла б перевезти К[льоню] до нас (у київську квартиру) і помістити в ту хату, котру лікарі вважатимуть найвідповіднішою, та й глядіти так, як вони накажуть. Я, властиво, думаю, що власне наша квартира не підходить, перш усього через те, що для всіх вас після дифтеритів, ларингітів і т. п. близьке сусідство з таким хворим, як К[льоня], може бути небезпечним, та й взагалі буде вже з вас того клопоту з слабостями в домі; крім того, наша вулиця не вважається дуже здоровою місцевостю, надто навесні, та й сама квартира laisse à désirer [1] де в чому. Я вже не кажу про всякі інші «осложнения» при такій комбінації... Але, може б, можна якусь іншу квартиру знайти в разі, коли б через що-небудь неможливо було перейти в лічебницю або коли б се було зважено в лічебному відношенні рівнозначним (бо на квартирі, певне б, вийшло дешевше). Коли б треба було уряджувати К[льоню] на іншій квартирі, то я б для сього приїхала в Київ скоріше, коли ж комбінація з квартирою не годиться, то, либонь, краще мені посидіти тут, поки погода дозволить, головно для того, що тут мені жити далеко дешевше, ніж в Києві, а я б хотіла як можна менше тратити на себе сими часами. Що ж до моєї власної поправки, то се річ все одно проблематична при даних умовах, і хто зна, де мені було б краще — і в Києві погано, і тут нелегко — фізично, звісно, тут спокійніше й вигідніше, але ж хоч як держи себе в руках, то все-таки се дає більш внішні, ніж внутрішні результати: «стульев ломать» не буду, бо «не розпускаюсь», але наскільки така внішня «врівноваженість» помагає дійсній і придає здоров'я, про те не берусь судити, бо я не медик,— може, вона й помагає фізичним умовам робити своє діло, а може, й ні, не знаю. Знаю тільки, що якби не думка про інших (папі, видно, хочеться, щоб я довше побула) та про економію, то я б уже давно була в Києві.

[1] Залишає бажати кращого (*франц.*).— *Ред.*

Чом ти не пишеш, чи послала ти т[ьоті] Саші гроші і, коли послала, з яких сум? Мій замір помагати їй не змінився, бо я ж мала се робити не в тім разі, якби в мене були «зайві» гроші, а у всякім разі,— т[ьотя] Саша має на се право більш, ніж хто з наших кревних.

Сумно стоїть справа з «Просвітою». Ну, чей же, «бог помилует»... Я думаю, що тут все винне те ідіотське недомисліє і нерозуміння української мови, через яке такі слова, як «просвіта», «спілка», «рада», вважаються жупелами, хоч би в якій комбінації вживались. За дурною головою нема й ногам супокою!

Чи питала тебе Дора про папин йод? Папа жде відповіді. Здоров'я папине не погано, але одишка все ж трохи єсть. Цілую всіх, а утю найбільше.

Леся

104. ДО Г. М. ХОТКЕВИЧА

12 березня 1907 р. Колодяжне 27. II 1907.

Дорогий товаришу, з мого недавнього листа побачили Ви, либонь, що можна вже далі не говорити про «непорозуміння» і т. д.— можливо, що винен був мій «невменяемый» стан, а, може, якісь «помилки стилю» і з Вашого боку. Зрештою, все добре, що добре кінчається, а я думаю, що воно вже кінчилось і не зле,— правда ж? Про драму ж Вашу повинно бути ніяково говорити для мене, а не для Вас, бо мені дуже прикро, що я не зуміла в свій час пристроїти її і через те Опп[оков] Вам дорогу перебіг. Але ж я справді не мала змоги пристроїти її, хоч і старалась. Тепер, на жаль, у мене тут нема більш примірника, бо один я віддала пр[офесорові] Кр[имсько]му (адреса: Москва, Лазаревский институт восточных языков, проф[ессору] А. Е. Крымскому), а другий відіслала, як Ви доручили, пані Є[фименко]. Не знаю, чи єсть у мами ще де примірник, але в м е н е вже більш нема н і о д н о г о ні тут, ні в Києві. Може, я маю написати Кр[имсько]му, щоб передав того примірника, що в нього, Ч.-Кушу? Або, може, для більшої швидкості Ви самі напишете К[римсько]му? Сповістіть зараз, як зважите. Краще напишіть самі або Кр[имсько]му, або Єф[именко], бо Ваш лист може зо мною розминутись і взагалі може вийти яка-не-

будь плутанина. Діло в тім, що я хутко можу виїхати звідси і сама ще не знаю куди, може, в Київ, може, в Крим, а може, й за кордон (куди саме за кордон, теж не знаю),— бувають же такі становища! Може, поїду ще в яке-небудь несподіване для мене самої місце... Все це мусить рішитись за ці найближчі 2 тижні, тоді я Вам напишу, де саме буду, а може, ми з Вами ще й у Львові побачимось — «чем черт не шутит!»

До Кр[имсько]го я все-таки зараз напишу і попрошу його відповісти скоріше на Вашу адресу, чи говорив він з Опп[оковим] і що з тих переговорів вийшло, але ще поки що не казатиму йому посилати рукопис в Київ. Добре так?

Що за чудернацька «семейная» часопись, про яку Ви пишете? Зроду такої не було!

Коли напишете до мене з а р а з, то ще Ваш лист застане мене тут.

Простіть, що більш не пишу: у мене тепер більш ніж коли «душа не на місці» і, крім того, дуже заклопотана голова усякими нагальними й трудними справами. Не беріть мені за зле, коли який час знову буду «неможливою під всіма взглядами» в справі кореспонденції,— віри гідні люди могли б Вам посвідчити, що я тепер «заслуживаю снисхождения» навіть в разі якоїсь великої провини з мого боку. Сподіваюсь, Ви мені повірите на слово «без подробного изложения фактов», бо на те изложение не маю тепер ні часу, ні психічної змоги. Будьте здорові і не дивуйте з моїх листів. Коли, читаючи їх, подумаєте, «чи вона не здуріла?», то, либонь, не далеко будете від правди...

Ваша приятелька *Л. К.*

105. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

12 березня 1907 р. Колодяжне 27. II. 1907.

Дорогая Лілієнько! Отримала твого листа від 25-го і спішуся послати відповідь так хутко, як се тільки можливо по тутешніх умовах (повезуть до міста завтра раненько). Матеріальна можливість подорожі для К[льоні]

така: в найближчий момент для сеї мети є 300 р., а потім я можу врядити так, що він матиме 1000 р. на рік хоч років на два вперед. Він, певне, буде трохи упиратись і мені прийдеться трохи діалектики потратити, щоб переконати його, що сі гроші треба вжити на його лічення, але я певна, що переконати буде не дуже трудно, якщо мені ніхто не заважатиме збоку і якщо К[льоня] сам тямитиме справжню потребу такого поступування. Родичі його про його матеріальні шанси знають дуже мало або й нічого, то з ними на сю тему радитись мало користі, а може, ще й шкода буде. «Знаменитость», по-моєму (Кльоні можна сказати, що се треба ради мене), конечне треба покликати, особливо в виду того, що ти мені написала тепер про теперішнє відношення Ф[еоктисти] С[еменівни] до здоров'я К[льоні] (я се, як ти тепер бачиш, провиділа!), та, може, й для того, щоб легше було вияснити, куди саме їхати Кльоні, в яке місце і в яку обстановку. Нічого й казати, що європейські курорти кращі від російських і само життя там навіть не дорожче від, напр[иклад], кримського, але чималу різницю робить ціна дороги й паспорта, і, може, треба вважати на втому від далекого переїзду та на нудьгу від занадто вже чужого окола. Замітка про дешевість відноситься до життя в пансіонах і на віллах, але санаторії коштують більш-менш усюди 25 frs у день, се значить, рублів 300 на місяць. Коли для К[льоні] важно побути іменно в санаторії, хоч і недовгий час, то тоді можна сі 300 р., що є тепер, обернути на сю мету з тим, що прийдеться, побувши з місяць в санаторії, раніш вернутись додому, а вже потім, коли буде треба, поїхати па осінь знов кудись, може, знов на недовгий час в санаторію. Коли ж йому важно не так санаторський режим і той, може, наполовину й зайвий, великий комфорт, що дається там, як, головно, добрий клімат і добра їда, то за 300 р. він може пробути три місяці в Криму або $2—2^1/_2$ за кордоном, напр[иклад], в Сан-Ремо, себто до іюня. Не знаю, чи можна було б в іюні вернутись на Україну і пожити десь до осені на селі (хоч би й в Зеленому Гаю зо мною)? Якби можна, то матеріально було б легше почати з осені новий курс лічення на курорті, хоч би й дорогому, аніж безперервно пробути на лічення цілий рік (здебільшого літом не можна зоставатись на зимовому курорті, приходиться переїздити в гори абощо, і все це не дешево коштує). Але як треба, то треба. Одно тільки, на жаль,

неможливо — се пробути в санаторії цілий рік, бо на те треба 3000 з лишкою, а таких грошей нам нема звідки взяти, хіба що прийшлось би за один рік курації заплатити кількома роками руйнації здоров'я нам обом або, принаймні, мені, а сього Кльоня напевне не схоче...

Не знаю, чи гаразд Кльоні їхати на курорт самому? Я з охотою поїхала б з ним (життя в Києві для мене коштує сливе те саме, що й десь на курорті!), але через деякі причини, може, він сього не схоче іменно на сі два місяці, хоч і тут, може б, удалося вмовити. Коли не поїду з ним, то, либонь, в Києві не житиму, а житиму або там, де дешевше (хоч і в Колодяжному), або там, де знайду якусь роботу.

Зрештою, я зважила на сих днях виїхати в Київ (се навіть тепер і папа радить) і приїду, певне, в суботу або в неділю. Думаю, що «знаменитость» можна покликати і не ждучи мене (може, навіть і краще, щоб се сталося без мене, так я собі медикую), а якщо К[льоня] спочатку неенергічно віднесеться до зборів у подоріж, то, я певна, з моїм приїздом настрій зміниться і я його хутко «зберу». Приїхати ж мені слід, бо він сам не зможе зібратись, а Ф[еоктиста] С[еменівна] теж не все те може зробити, що можу я.

Квартиранта вашого не зачіпайте, я поживу в гостиній, а там далі видно буде. Навряд, чи я довго засиджуся в Києві — куди-небудь та поїду.

До побачення! Утоніку-Лютоніку — Михалюнку-Люнку міцно цілую — такого любого листочка написала моя шкряботуха! Всіх вас цілую міцно.

Леся

Книжок пошукаю, може, знайду.

106. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ

28 березня 1907 р. Ялта **15. III Ялта**

Любії мої! Писала я з Севастополя, що питання про те, де ми окошимся, вияснитья «завтра» (себто 12-го), але вияснилось тільки (після поради з лікарем), що в Балаклаву н е м о ж н а їхати в марті, бо там ще холодно, а що треба вибирати місце в районі Алупка—Ялта. Тож ми

направились в Алупку, та на біду вдарив такий холод (навіть з метелицею), що мусили ми й звідти втекти, бо там хати зовсім не пристособлені для такої зимової погоди. Вчора приїхали в Ялту — тут трохи краща погода, та й в хатах не холодно.

Завтра йдемо до лікаря, що рекомендував Фаворський. Може, він нам поможе вибрати добре місце для життя. Ми обоє здорові — не простудились — і не униваєм.

Напишіть мені в Ялту «до востребования», бо отель («Ялта») ми, певне, хутко покинемо, знайшовши хату, а де та хата буде, ще не знаю. Цілую міцно всіх.

Ваша *Леся*

Як Михайликові очки?

107. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

1 квітня 1907 р. Ялта

19/III 1907, Ялта, гостиница «Ялта» на Садовой ул[ице]

Любая Лілеєнько!

Я послала тобі вчора телеграму про гроші, бо тут трапились несподівані речі: я ото все ждала, поки наймемо постійну квартиру, щоб звідти подати адресу і написати, як урядимось. Я писала тобі, що з Алупки, куди направив нас севастопольський лікар, вигнав нас холод, і ми мусили таки volens nolens [1] їхати в Ялту, бо тільки в Ялті та в Алупці є постійні лікарі і хоч який-небудь комфорт (і то в Алупці сливе неможливо знайти домівку з приспособленнями на зиму). В Ялті погода тільки один день була трохи сонячна, а то все дощ, вітер, насуплене небо... Дорогою застукала нас буря сніжна. Хоча холодно не було, бо ми їхали в закритому ландо з двома попутчицями. В дорозі Кльоня почував себе дуже добре, t° була зовсім нормальна, міг ходити, ну, сливе як здоровий. І в Алупці ще нічого, хоч t° трошки підвищилась. Перших два дні в Ялті знов нічого, але надумався він бритись (для «дезинфекції» — все здавалось йому, що з бородою неможливо держати себе чисто, та, може, се й правда) і, певне, на набережній трохи простудився, бо від того часу

[1] Хочеш не хочеш (*лат.*).— *Ред.*

йому стало гірше, і він було намагався вертатись в Алупку, але тутешній лікар сього ніяк не радив. Тоді ми найняли собі квартиру (дві хати) і мали туди перебиратись 18-го (вчора), коли раптом 17-го увечері зробилось у Кльоні страшенне кровохаркання, навіть кровотечення. Я моментально викликала лікаря, і він якось затамував тую кров усякими вприскуваннями і т. і. Звісно, перебиратись тепер не можна з тиждень, коли не більше, бо мусить додержуватись абсолютний спокій, поки зовсім перестане показуватись кров, а вона ще й сьогодні трохи відходила шматками. Все ж сьогоднішня ніч минула досить спокійно і без тривоги, а минула була дуже страшна, аж згадувати тяжко... Лікар мені казав, що у Кльоні є каверна,— невже се за час подорожі так слабість розвилась?

Ну, поки що не буду більш про се писати, бо я тільки тоді владаю собою добре, як не пишу й не говорю нікому на сі страшні теми. А владати собою треба добре.

Прошу тебе, получи з банку 300 р., візьми з них собі те, що послала мені телеграфом, а решту пришли сюди так: коли ти послала вже мені рублів з 50, то нові гроші можна й поштою перевести, а коли менше, то треба телеграфом, бо інакше боюся лишитися в стіснених обставинах при такому екстреному стані.

Будь здорова! Ніколи писати. Поцілуй міцно всіх. Напиши про Михаля. Не можу піти на пошту і не знаю, чи ти писала. Цілую тебе, моя дорогая.

Твоя *Леся*

P. S. Напиши за мене папі і мамі, коли їх нема в Києві,— мені се тепер дуже трудно, нехай простять.

Не забудь проставить дату на чекові.

108. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

7 квітня 1907 р. Ялта

27. III 1907. Ялта,
гост[иница] «Ялта».

Любая Лілеєнько!

Діла наші поправляються. Сьогодні вже К[льоні] дозволено сидіти і говорити своїм голосом (не шепотіти), лікарств дається мало, більше напирається на їду. Лід і

вприскування вже кілька день як непотрібні. Лікар, вислухавши краще, каже, що стан легких кращий, ніж він сподівався, а той лікар, що бачив К[льоню] до сієї катастрофи, запевняє, що процес нітрохи не погіршав, що сей симптом тільки сам по собі небезпечний, в самий момент тривання, але не завжди лишає погані наслідки. К[льоня] тепер менше кашляє, ніж в Києві, тільки все ще «окрашено», хоч «окраска» все блідне зо дня на день. Остатні три дні t° зовсім нормальна, і лікарі з сього дуже задоволені.

Жалую, що задала тобі клопіт з грішми,— тобі ж тепер трудно виходить. Як мається бідненьке утятко? Хутко напишу більше.

Твоя *Леся*

«Звідомлення» одержала. Повістки на гроші ще ні — трохи жалую, що не попросила телеграфом вислати. Ну, та нічого!

109. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

11 квітня 1907 р. Ялта

29. III 1907. Ялта,
гост[иница] «Ялта».

Любая Лілеєнько!

Листа з пересланою кореспонденцією і 220 р. отримала, дякую. К[льоня] все в однаковому стані: відходять «окрашені» шматочки, то темніші, то ясніші, і ми все не можемо вибратись на нову домівку, хоч отель сей уже обрид nec plus ultra [1]. Все ж добре, що t° нічого собі, раз тільки за сей тиждень була 37,7, а то здебільшого нижче 37 (сьогодні 36,3), і взагалі сили прибуває — може сам сідати і голова не морочиться, їсть більше, спить краще і т. п. Може, таки на сім тижні виберемось. Постараюсь хутко вибрати час для більшого листа. Цілую міцно тебе, Мих[аля], Дору і Мик[ося]. К[льоня] теж тебе цілує.

Леся

Чи не можеш пересилати нам «Р[ідний] край» хоч від часу до часу?

---

[1] Вкрай (*лат.*).— *Ред.*

110. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

16, 17 квітня 1907 р. Ялта

3. IV. 1907. Ялта.
Горный проспект, дача Розанова,
пансион Денике.

Любая Лілеєнько!

Щось оце ти кілька день не пишеш, то я боюся, чи не набігла знов яка халепа. А ми, як бачиш, уже переселились і з отелем попрощались — я вже рада!

4.IV. Не було часу вчора дописати, та й сьогодні ніколи, зараз піду на пошту відправляти сей лист з чеком (знов на 300 р.), бо хоч грошей ще трохи й є, але з 18-го знов нові платежі (по-кримськи все «вперед»), то коли б знов не дожитись до краю. Сподіваюсь, що се вже стане й до виїзду (виїдемо, може, в половині мая, якщо, звісно, все гаразд буде).

З Кльонею тепер діло так: t° нормальна, хоча, може, вже й занизька,— ранком все 36,1, але ввечері 36,6; кашель невеликий, «окрашенность» нарешті зовсім зникла, спить нічого собі (хоч можна б краще), їсть нормально, ходить потроху, може дещо сам робити (напр[иклад], умиватись). Роботи мені тепер менше, але клопіт все ще трохи є, то з лікарствами, тощо, та се вже пусте і не томить. Я сама здорова, виспала всі недоїмки, і настрій вже досить добрий.

А як же ви там всі?

Цілую тебе міцно і всіх вас. Кл[ьоня] теж цілує.

Твоя *Леся*

P. S. Прости за клопіт, але я не збагну, на чиє ймення могла б написати сей чек, а безіменний боюся посилати.

111. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

23 квітня 1907 р. Ялта

10. IV. 1907. Ялта.
Горный проспект. Дача Розанова,
панс[ион] Денике.

Любая Лілеєнько!

Що то значить, що ти так давно не озиваєшся? Я вже турбуюся, чи не трапилася знов яка біда. Напиши, любая, хоч два слова. Ми живемо тепер краще, бо Кльоня почувається нічого собі: жару нема, кашель не дуже великий,

хоч усе-таки є, головно, що «окраски» вже нема, тільки неприємно, що К[льоня] досить погано спить (страшенно рано прокидається), так 6—7 год., не більше, і t° часто вже занадто низька, нижче 36 (було 35,8),— значить, таки дуже виснажився. Мене він рано не будить, то я сплю чимало і взагалі тепер не томлюся, бо, живучи на пансіоні, шпортання мало.

Нам сюди від часу до часу присилають «Раду» пачками, то з неї ми довідуємось дещо про київське і взагалі українське життя, тільки, на жаль, якраз той номер, де мусила бути звістка про зібрання «Просвіти» 25 марця, до нас не дійшов. Чи не заховався, случайно, сей номер у тебе? Може б, ти його нам прислала? А як ні, то, може б, хоч в коротких словах написала, що там було на тому зібранні? Цікаво теж, який там вечір Шевченка вийшов. Просила я маму, щоб вона передплатила мені сюди «Рідний край», та, може, вона не хутко збереться, то я б рада хоч які порізнені числа дістати, якби тобі не трудно було їх вислати, але як се тобі клопотно, то не треба, я, може, у папи попрошу. Ще просить Кльоня, щоб ти коли-небудь, ідучи на «Просвіту», зайшла до його родичів і взяла у Ф[еоктисти] С[еменівни] 5 р. 15 к. (він їй писав про се і вказав, з яких грошей узяти), з них 3 р. заплатила б за нього членської вкладки в «Просвіту» за 1907 р., 1 р. на фонд Грінченка, а 1,15 к. на будову дому «Просвіти» (причому се треба вписати в приход під такою назвою: «З продажу пожертвуваних від автора на сей предмет примірників брошури «Початки науки про права конституційні»). Сі 1,15 к. виручив незалежно від тих примірників, що були дані самій «Просвіті» і доручені для продажу Волошинову, отже, коли Волошин що продав з сеї книжки, то треба ту виручку прилучити до сих 1,15 під одну рубрику.

Кльоня просить тебе взяти собі квитанцію про членську вкладку, бо сі справи (рахунки) торік велися часом небрежно, то краще, щоб у тебе був «знак». Ще ми були б дуже вдячні, якби ти нам прислала новий збірник пісень Конощенка (що публікується в «Раді») — може б, і сама книгарня могла б вислати, якби хто замовив. А то ще, якщо можна, просили б ми взяти з бібліотеки «Просвіти» і прислати нам (хоч і на моє ймення) томи (I і II томи етнографічних матеріалів Грінченка, де народні казки, а може, ще в кого з знайомих знайдеться який

том з казками) «Зап[исок Наукового] Товариства ім[ені] Шевч[енка] (переважно, здається, записи Гнатюка), або казки Рудченка, або Чубинського, взагалі всякі народні укр[аїнські] казки).

Се єдине читання, що не томить голови К[льоні], всяке інше йому трудне, а сидіти так нудно, бо йому ж ні гуляти, ні робити що-небудь не дозволяють (та навряд чи й міг би він). Живемо все-таки під Дамокловим мечем... Може б, хто з молодих людей взяв би на себе послати сю посилку, бо я навіть не хочу накидати на тебе сей клопіт. Може, Степан, бігаючи на пошту по просвітних орудках, узяв би й се відправити? А я б йому якогось гостинця за це привезла. Як там Степанова наука? Чи ходить до тебе Дмитро вчитися? Я було за своєю бідою в минулих листах ні про що вже не питала, але мені таки часом дуже хотілось би знати, що і як там діється в Києві. Хто у нас тепер головою на «Просвіті»? Чи поїхав Грінч[енко] за кордон? Якщо ні, то, зустрівши його, скажи, що тепер я могла б переглянути ті його переклади, про які ми з ним говорили,— як хоче, нехай присилає (дай йому мою адресу).

Найбільше мені прикро, що не знаю нічого про Михаля,— воно мені раз у раз сниться, і мордоньку його я все держу на столі коло себе. Як там воно мається, малесеньке? А що Микось і Дора, не збираються на великдень в Колодяжне? Тут було, нарешті, весна почалась, а це вчора й позавчора знов якась буря нахватилась, і гори побіліли, і в нас так похолодніло, що збираємось грубку палити. З тим Кримом щось непевне робиться! Чи се вже таке наше щастя?..

Будь здорова, моя любая Лілія, та черкни словечко, як ви там маєтесь. Цілую тебе міцно, Кльоня теж.

Твоя *Леся*

112. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

27 квітня 1907 р. Ялта

14. IV. 1907.
Горный проспект, д[ача] Розанова,
панс[ион] Денике.

Любая Лілеєнько!

Спасибі за скору висилку грошей, а то тут «переднівки» тяжкі. Про вологодський збірник говорив зо мною перед виїздом відпоручник Харламова, і ми зважили попросити

«Раду» приймати рукописи до мого повороту; і той відпоручник мав надрукувати про те оповіщення та й пішов од мене в «Раду». Мені ж надіслано дуже мало рукописів, але я їх перешлю Харламову, додавши й своє.

Наші діла нічого собі. Перше у Кльоні була ранкова t° нижча 36, але тепер внормувалась і менше 36,2 не буває. Увечері не вище 36,7. Апетит добрий, не раз по ночах їсть, тільки сон поганенький і болі в грудях бувають. Все-таки лікар з нього задоволений. Я маюся не зле, тільки невралгія часом мучить. Цілую всіх вас.

Леся

Пишу в аптеці, щоб не гаяти часу, хоч олівцем.

113. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ

12 травня 1907 р. Ялта

29. IV. 1907, Ялта,
Горный просп[ект], д[ача] Розанова,
панс[ион] Денике.

Любії мої! Все збираюся написати довгого листа і все ніяк не зберуся, почасти через всякі дрібні околочності, а більше через лінощі (треба б було хоч сим відсвяткувати великдень). Правда, була занята й поважним ділом: переписала і послала у Вологду своє «На руїнах» (pendant [1] до етюда «У полоні»), а з тим і інші рукописи, які були у мене,— слава богу! — се зайняло деякий час.

Рада я, що Тося у Києві відпочине трохи,— як його здоров'я? Як мається тьотя Саша і де вона тепер, теж і Паша з сімейством?

Ми маємось гаразд, наскільки можливо. Була велика спека, і се трохи вадило Кльоні, але тепер погода «олімпійська» і вже краще. Цілую вас усіх. Михальові пишу окремо. Кльоня всім кланяється.

Дякую всім підписаним на одкритці.

Ваша *Леся*

---

[1] У додаток (*франц.*).— *Ред.*

114. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

7 серпня 1907 р. Київ

25. VII 1907 Киев,
В[елико]-Подвальна, 32, кв. 11.

Люба мамочко!

Справа скінчена — ми звінчались сьогодні в 1-й годині дня. Знайшли такого попа, що сам порадив коротший спосіб, без оглашеній. Хоч сяк, хоч так дивитись на сей обряд, то все можна сказати: «grâce â Dieu c'est fini»[1], коли вже взагалі він мусив відбутися. Ми не запрошували нікого, крім конечних свідків, і з них одним був п. Карпов, а решта Петро Васильович, Зоря і Максим Іванович. Я не кликала нікого з церкви до нас, бо думала, що Кльоні краще скоріше перейти від урочистого до звичайного, бо таки страшно було за нього. Поки що він почувається нічого собі, хоча, звісно, втомлений попередньою турботою та й самою відправою (ми в далекій церкві вінчались). Ніхто з родичів Кльоні не робив нам жадних трудностів і зайвих урочистостей, навпаки, в чому треба було — помагали, чого не треба було — до того не примушували.

Більше не пишу, бо теж втомлена і мушу чимсь таким зайнятись (хоч коректурою), щоб вернути собі рівновагу душевну.

Цілую міцно тебе і всіх, Кльоня теж, а писати йому тепер не слід.

Твоя *Леся*

115. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

12, 15 серпня 1907 р. Київ

30. VII 1907,
В[елико]-Под[вальная], 32, кв. 11.

Любая Ліleєнька!

Спасибі за повіншування і за добрі слова. Я думала, що ти скоріш осудиш мене за сей крок, що тобі трудно буде зрозуміти, як могли ми «скласти зброю» там, де ти свою держиш, не хилячи... І великий камінь знявся з душі моеї, як я побачила, що ти очевидячки «ввійшла в наше положення». Справді, стільки вимучившись, як я за сей

---

[1] Слава богу, це кінець (*франц.*).— *Ред.*

рік, може, навіть Галілеєве одречення можна зробити, бо таки людина більш не видержить, ніж її сила дозволяє, та й то, якби річ була тільки в мені, то, може б, я й видержала ще, але наражати Кльоню на дальшу турботу я вже не могла, се занадто страшно. Сподіваюсь, що тепер матимем спокій хоч від людей, коли не від іншого чого. Тим часом все гаразд, ніхто нас нічим не мучить, і ми собі збираємось у Крим. Хотілось би дуже побачити тебе, і Михаля старшого, і Михаля меншого, та навряд чи се можливо, бо до половини августа ніяк не слід нам зоставатись тута — душно, тісно якось у Києві літом,— а наїздити в Зелений Гай я не рішаюсь, бо на Кльоні всяка втома подорожна зле відбивається (кожен раз або кров, або підвищення t°), то треба вже «простим штихом» їхати. Якби ще не тії Лохвиці та Ромодани, що вимучують чоловіка до краю, то можна б одбігти трохи, а так страшнувато. Все-таки К[льоня] хоч і поправився значно (тепер лікар уже тільки в одному — правому легкому (і то в «верхушці») знаходить процес, а в Ялті знаходили в обох, і то десь глибоко) — а все ж виносливість його невелика.

2. VIII. Перебила собі писання всякими дрібницями, а тим часом папа з Оксаною над'їхали. Тепер уже з мого боку перешкод до виїзду нема, і якщо Кльоня завтра одержить звістку, що він уже «переведений» в сімферопольський суд (йому треба хоч номінально «числиться» в якомусь суді, поки скінчиться 5 літ служби, щоб потім мати право бути «присяжным поверенным»), то ми в суботу або в неділю й рушимо. Буде дуже досадно, коли через сю справу або через що інше виїзд затягнеться, бо одно, що недобре тут сидіти літом, а друге, що з'явилася знов тут Кльонина мати (рідна) — він поки що не знає про се, бо вона ще не припиталась до нього, але як припитається, то се буде така халепа, що страх, я аж подумати боюсь! Коли б уже швидше виїхати! Ся жінка, кажуть, просто до божевілля довести може...

План наш тепер такий, щоб їхати на Севастополь залізницею, потім оселитись десь там недалеко (певне, в Балаклаві) і пробути виноградний сезон, себто місяців $1^1/_2$—2, а потім К[льоня] навідається в Сімферополь і там або командировку візьме, коли здоров'я дозволить і умови нетяжкі будуть, або припишеться в адвокати з тим, щоб роботу справжню почати аж тоді, коли поздоровшає радикально (бо нову професію починати полуслабому труд-

но). Я надіюсь, що буду тепер більше писати і що життя моє восени буде легше, ніж було весною, — може ж, тая «супротивная» хвиля вже, нарешті, минає!

Була я позавчора на «Просвіті» — там літній штиль, всі комісії, крім видавничої, «в бездействии».

Гр[інченко] тобі кланявся, просив нагадати за «Спартака»,[1] і ще за якусь роботу, дуже бідкався, що ми обидві не будемо в Києві зимою.

Ну, обриваю, бо наші хутко здіймуться їхать. Цілую міцно тебе, Михалів і всіх рідних.

Твоя *Леся*

Кльоня дуже дякує за привіт і за добрі почуття. Тепер він «бавить гостей», а напише, може, згодом.

116. ДО О. П. КОСАЧ (матері) І П. А. КОСАЧА

23 серпня 1907 р. Запоріжжя 10. VIII. 1907. Александровск.

Любії мої!

Оце ми вже їдемо. Поки що без інцидентів. К[льоня] почувається нічого собі. Тут ми спинялися на ніч, бо дві ночі провести в вагоні було б трудно, тим більше, що на другу ніч вже не було плацкарт, а тіснота і духота були страшенні. В Севастополі будемо або в 5 г. рано (тепер 12 дня), або як ще де заночуємо, то ввечері. Будьте здорові, цілую всіх. К[льоня] кланяється.

Ваша *Леся*

117. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ

30 серпня 1907 р. Балаклава 17.VIII. Балаклава, Новая Набережная, д[ача] Соколовой.

Любії мої![1] Досі не знаю, хто з вас у Києві, а хто де, тому листа до папи посилаю Марусі Крив[инюк]. І прошу, довідавшись, переслати по призначенню. Не гнівайтесь, що не прошу вас об тім. Я знаю, що Гусіца в сих ділах не дуже акуратна, а мама і так має клопоту досить (та може й дома не буде в момент приходу листа, а він тим часом ще згубиться), Лілія ж, може, вже на Волині, та й Оксана, може, теж. Як отримаю од вас яку звістку, тоді напишу

довше. Поки що маємось ми добре, тільки все спимо після подорожніх та перед- і після- виїзних клопотів. К[льоня] на сей раз переніс дорогу краще, ніж минулі рази. Хату й утримання маємо добрі, то є шанси, що добре і хутко поправимось. Міцно цілую всіх, хто є вдома. К[льоня] кланяється і вітає. Будьте здорові.

Ваша *Леся*

118. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

17 вересня 1907 р. Балаклава

4/IX 1907, Балаклава,
Новая Набережная,
д[ача] Соколовой

Вельмишановний Борисе Дмитровичу!

Прошу вибачити, що я не зараз відписала до Вас,— була зайнята всякими конечними справами, та, головно, виясненням своїх літературних шансів. Я, бачте, викінчую тепер аж дві чималі віршовані драми (маю надію, що се таки будуть драми справжні, себто здатні до постановки на сцені). Одна з них уже «законтрактована» іншим видавництвом, а другу я могла б і хотіла б дати Вам, тільки боюсь обіцяти зробити се раніш декабря,— боюся або збрехати, або дуже перетомитись, коли визначу коротший термін. Ся річ вимагає чимало роботи і навіть читання всяких «джерел» — хоч се і не вважається для белетриста обов'язковим, але я відношусь до сеї своєї речі дуже серйозно і хотіла б ужити всеї сили, щоб зробити її чимсь людським. Через сі дві великі роботи я вже не маю тепер ні часу, ні настрою для дрібних віршів тощо. Отож, коли не можете ждати моєї драми до декабря, то нехай ідуть до друку ті вірші, що я колись дала д. Єфремову; ото тільки що не пам'ятаю «за давностью времен», які то, власне, були вірші і чи не були вже вони потім надруковані де за кордоном після того, як «независящия» не пустили їх у той збірник, що складав тоді д. Єфремов.

Якби вдалося мені викінчити призначену для Вас драму раніше декабря, то, звісно, я й прислала б Вам її не гаючись. З деяких причин мені самій хотілось би якнайскоріше покінчити з сими двома роботами, але ж таки «вище чуба не підскочиш», через те і не буду обіцяти.

Щодо мого здоров'я, то воно ніколи не вважало за свій обов'язок бути нормальним, а вже й за те спасибі, що до

якого часу воно терпить оці мої «усиленные литературные занятия». При сьому я добре пам'ятаю, що «до пори жбан воду носить, доки му ся вухо не ввірве», але ся «істина» ще більше придає мені натхнення, і я, коли не їм винограду, то пишу,— оце і все «пороблянння» (правда, ще часом плаваю човном по морю).

Дуже дякую за бажання прислати мені Ваші твори. У мене, власне, нема нічого з Ваших драматичних речей.

До 16 сього місяця я пробуду тут на дачі Соколової, а далі ще сама не знаю своєї адреси, то як знатиму, то і Вас сповіщу. Між іншим, як будете вдруге писати, то майте на увазі, що я з 25/VII ношу вже прізвисько Квітки (се я тому зазначаю, що тут поштарі не дуже знають моє дівоче прізвисько, а сама я сим «офіціальностям» значення не придаю).

Мій чоловік дякує за привіт і просить передати Вам і Вашій родині його щире привітання. Здоров'я його все поправляється, є надія, що й зовсім вигоїться.

З великою пошаною

Леся Українка

119. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

23 вересня 1907 р. Балаклава 10/IX 1907

Люба мамочко!

Я отримала твого листа саме в той день, коли вже хтіла посилати телеграму з запитом про твоє здоров'я, через те подвійно була рада з того листа. Але звідки се така халепа? От уже іменно «на гладкій дорозі»! Все-таки добре, що се хоч не перелом, бо хоч ті розтягнення і вперті, а все ж перелом гірше і небезпечніше. Тепер тільки треба витримати, щоб нічим не надвереджувати ноги, а за це то я боюся, знаючи, що ти не дуже-то вмієш витримувати до кінця скільки-небудь затяжну курацію, але надіюся, що, може, Ліля не так ще хутко виїде, то вона вже догляне. Я не писала сії дні тобі на відповідь, бо дуже була зайнята «улітами». Під впливом «осаждающих» мене просьб від усяких редакторів збірників (очевидно, мода на альманахи вернулася) я заходилась кінчати не тільки ту драму, що сей рік почата («Руфін і Прісцілла»), але й давно поча-

ту, та відложену в довгий ящик драму про скульптора серед пуритан, і взялась до неї дуже ретельно, бо щось мені чується, що як не скінчу тепер, то так вона вже й залишиться, а мені її шкода — es liegt mir doch etwas daran [1]. Тільки оце на кілька день зважила зробити перерив, бо почала було перетомлюватись, а там знов приймусь. Тут час і обставини дуже сприяють такій роботі, бо клопоту з господарством нема ніякого, маючи обід і вечерю від хазяйки, до того ж і Кльоня не потребує «ухода», бо настільки зміцнів, що все собі робить сам, та ще й мені часом де в чому (наприклад, в переписуванні) помагає. За цей місяць ні крові, ні підвищення температури у нього не було, та й кашель дуже зрідка озивається, бувають такі дні, що й зовсім не кашляє. Ми се пояснюємо собі надзвичайно чистим повітрям нашого теперішнього мешкання, бо різко замітно зменшився кашель, як тільки ми спровадились на сю дачу. Тут хоч не дуже тепло, зате пороху зовсім нема і нема тої тісноти, що робить центр Балаклави таким загидженим і противним. Навіть часті переломи погоди — се ж тепер теє «равноденствие» — досі не зробили видимої шкоди здоров'ю. Тільки втому Кльоня досі переносить дуже погано, як тільки попише або почитає трохи більш, ніж слід, зараз перестає їсти, блідне і якось прив'ядає. Та все ж потрошку хоче щось робити. От просив запитати тебе, чи не придались би до «Рідного краю» критичні замітки про новітні збірники народних українських пісень, се мав би бути ряд нарисів (на кілька номерів) під спільним заголовком; мають бути розглянуті збірники галицькі (Людкевича, Івана Колесси, Філарета Колесси) і видані в Росії (Ліньової, Конощенка і т. і.) — матеріал чималий, публіці маловідомий, а досить цікавий. Виклад має бути популярний (як в тій рецензії, що так було сподобалась тобі). То ти напиши, чи воно придалось би (може, ч а с т о друкувати щось про музику та етнографію «Рідному краю» не до програми абощо), а «якщо той», то хутко й отримаєш якийсь «матеріал». Я тепер в періоді викінчування, то, певне, докінчу і давно обіцяну «Рідному краю» поемку,— досі не зробила сього не з браку охоти, а з браку відповідного сій темі настрою. З коротших віршів якось не знаходжу «достойного», може, згодом щонебудь кращого напишу, то надішлю.

[1] Я до цього не байдужа (*нім*).— *Ред.*

Чи ти, мамочко, не знаєш адреси Олеся (vulgo [1] Кандиби)? Мені б хотілося щось йому написати, та не знаю куди.

Щодо постійних співробітників, то чи не попробувала б ти списатися з Капельгородським (адреса є на «Просвіті»),— з нього виробляється нічого собі публіцист, і, може б, він навіть міг в Київ переїхати, якби мав там постійну роботу,— щось він наче натякав про се в листах до земляків.

Чи приходив до тебе Пахаревський в справі «Блакитної троянди»? Він з товариством хоче її ставити і писав до мене, просячи цензурного примірника або виправленого тексту. Я його направила до тебе, щоб попросив тих коректурних аркушів, що вже мусять бути готові у Кульженка. A propos [2], як там з тим дальшим друком? Я б хотіла, щоб ролі розписувалися з друкованого, а то там чепухи якої-небудь понаписують, не розібравши гаразд, та так і вивчать. Дуже хотілось би знати, як з тим справа стоїть.

Як же в нас дома? Чи вже знов хто куди поїхав — Ліля, Оксана? На коли призначено Микосевий шлюб?

Міцно цілую тебе і всіх наших, хто є при тобі. Кльоня кланяється і вітає всіх вас. Поправляйся ж, люба мамочко, і, пробі, не спішися виходити з хати!

Твоя *Леся*

120. ДО РАДИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У КИЄВІ

19 жовтня 1907 р. Ялта

Висловлюючи сим листом бажання балотуватись у члени товариства, прошу, в разі якби мене було прийнято, записати мене до філологічної секції.

Точно визначити тепер, яка б мала бути моя праця для товариства, я не можу, але з охотою працюватиму, наскільки дозволять обставини.

---

[1] Просто кажучи (*лат.*).— *Ред.*
[2] До речі (*франц.*).— *Ред.*

Думаю, що найбільше могла б послужити при складанні рефератів по історії літератури (переважно західноєвропейської) для публічного відчитування.

З пошаною *Л.Косач-Квітка*
(Леся Українка)

Г. X.1907.
Адреса: Ялта, Дарсановская, д[ача] Терещенко.

121. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

30 жовтня 1907 р. Ялта 17. X. 1907, Ялта.

Любая Лілія!

Я послала тобі чималого листа в Київ, та вже, видно, він тебе там не застав,— добре, як Дора перешле! Шкода, що ти так перетомлюєшся, треба б якось підживитися! Книжки ми всі отримали («Вісник» і казки) і дуже вдячні. Малися ми добре, а се знов щось Кльоня трошки розклеївся — лікар потішає, що то не «обостреніє», а так собі, простуда. Плани через те дуже невиразні. Цілую тебе, і всіх родичів, і малесеньке-любе.

Твоя *Леся*

Кльоня цілує тебе і кланяється всім.

122. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

Середина листопада 1907 р. Ялта

Напиши, мамочко, де саме тепер Ліля або де вона має в ближчім часі довше пробувати. У мене до неї є діло — по її спеціальності. Остатніми днями щось я трохи недобре почувалася і з намови Кльоні пішла до тутешнього лікаря. Той знайшов у мене «опущение правой почки» (але «без изменения» — на цьому чогось особливо настоював), заборонив мені їсти волове м'ясо, а наказав пити якнайбільше молока; сказав, що се слабість не страшна, тільки часом затяжною буває, і щось натякнув, що, може б, варто «пришить» тую нирку, але на сьому не настоював. Коли я спитала про причини, чого може статись така

слабість, то він сказав, що бачить в моєму організмі нахил до всяких опущеній взагалі, а се вже просто залежить від «свойства мышц» моїх (а може, й від колишнього ношення гіпсів та апаратів: казав лікар), найближчою ж причиною могло бути те «усиленное питание», до якого мене примушували під час моєї грудної слабості. Він каже, що се дуже часто дає такі наслідки і наслідки сі здебільшого виявляються в замітній для слабого формі десь аж через 3—4 роки (себто так воно має бути і в мене). Так от, про перспективи сеї слабості, а головно про теє «пришивання» я б хотіла попросити Лілю почитати по книжках і взагалі порадити мені, як відноситись до сеї слабості, чи так, що «время терпит», чи як до чогось більш екстреного. Поки що вона мені мало заважає, і я б забувала про неї, якби не той симптом, що буває, коли їсти багато петрушки,— оце тільки неприємно, а болів жодних нема, і я зовсім почуваюся не зле. Напиши скоріше, дуже прошу.

Твоя *Леся*

123. ДО О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

23 листопада 1907 р. Ялта

10. XI 1907. Ялта,
Дарсановская, д[ача] Терещенко.

Люба мамочко!

Дуже-дуже дякую тобі за таку скору відповідь замість Дори. Мені трудно уявити собі, щоб Дора була більше зайнята, ніж ти, ну, та «нехай буде так». Я таки дуже турбувалася за папу увесь сей час і тепер рада, що йому поліпшало, коли б же тільки він глядівся! Ліля писала, що йому треба буде «усиленно» пити йод, та чи не буде се трудно при українській зимі? Може б, краще папа приїхав до нас? У нас є де йому поселитись і «хазяйство» вже вряджене, а дієта у мене з ним однакова, то, може б, воно йому й добре було з нами. Хоча тут тепер дуже великої теплості нема, але ж, судячи по газетах, то таки велика різниця проти наших українських сторін — тут таки морозу не було, раз тільки вночі спустилось до нуля, а то і по ночах не менше, як +5° R, вдень же середня t° +10 R, хоч був і такий день оце перед тижнем, що +17° в затінку було. Правда, останній тиждень нема сонця, а щось сіре заволікає небо, та все ж дощ рідко йде і ні вітру, ні туману не-

має. Все-таки ця сирость нервує, бо ми вже розбалувалися на сонці. Може, під впливом такої сплінної погоди, а може, з яких інших, нам не відомих причин * у Кльоні так щось нерви закапризували, що я його сьогодні вже до лікаря виправила (головно мучила страшенна «утомляемость» від найменшого мозкового напруження). Скутку з того вийшло небагато: лікар каже, «врожденная неврастения», порадив деякі паліативи та й годі... Зрештою, що ж можна від нього вимагати? Треба сподіватись, що коли вже раз таке загострення минуло було, то й сей раз мине, а радикально вилічитися від нервів — се вже мало кому трапляється (та чи й трапляється?). Добре, хоч з легкими є надія справитись, бо в сьому напрямі поправка йде добре. Була, правда, на сім тижні маленька тривога: показалась було трохи кров, але всього раз і без жару, навіть без кашлю, так що, може, то навіть і не з легких. Зо мною єсть одна переміна до кращого: знайшла я собі тут одного лікаря-німця (я таки в німців вірую), спеціаліста по хворобах ниркових, і він мені сказав — хоча він і хірург — що різати мене чи «пришивати» не треба, тільки треба на особий лад промивати. І хоч се промивання досить неприємна процедура, то я вже й за один раз почула від нього користь, то нехай уже миють, нічого робить, усе ж таки се лучче, ніж різати та шити. Цілий тиждень, по наказу сього лікаря, «большею частию лежала на кровати» і через те дуже запустила усяке писання, і листи, і шиття, то тепер потрошку надолужаю.

От якийсь нудний вийшов лист — усе про слабості та про лікарів. Ну, може, зміняться справи, зміняться й теми. А чом ти, мамочко, не пишеш про своє здоров'я, чи вже можеш ходити? Цілую міцно тебе, папу, і Geschwister[1], та родичів. Кльоня вам усім кланяється. Цілую ще раз.

Твоя *Леся*

---

* Боюсь, що се від проб літературно-музичної роботи, до якої, може, ще зарано було братись.

[1] Братів і сестер (*нім.*).— *Ред.*

124. ДО М. Ф. КОМАРОВА

23 грудня 1907 р. Ялта 10/XII, Ялта,
Дарсановская ул[ица], д[ача] Терещенко.

Вельмишановний Михайле Федоровичу!

Либонь, Маргарита і Галя забули передати Вам моє прохання — принаймні Галя в листі нічого про нього не споминає,— то я вдаюся вже просто до Вас. Пришліть, будьте ласкаві, нам ті «Пісні до танцю», що колись Клим лишив у Вас для проектованого видання в Одесі. Тепер він змінив свій замір видавати сі пісні окремо, а хоче прилучити їх до більшого збірника, куди увійдуть всі пісні, які він записав від мене. Хто буде видавцем сього збірника — може, котре з наших товариств,— поки що невідомо, але ми тепер дуже зайняті ним, щоб викінчити, поки ми обоє маємо на се час, тож і будемо Вам дуже вдячні, коли Ви надішлете нам тепер і ту збірочку.

Ми дуже жалуємо, що Галя роздумала їхати сюди, хоча для самої Галі, може, то і не така велика шкода, бо погода тут таки частенько капризує. Все-таки і при такій погоді люди тут поправляються — от хоч і Клим поправився настільки, що вже прокидається надія попрощатись на той рік з Кримом і зажити десь у рідній стороні. Зрештою, «не кажи гоц, поки не вискочиш»... Як же Вам там живеться? «Просвіта», по словах Шелухіна, добре процвітає — щасти боже! Чи так же гаразд і Вашій хаті?

Про наше життя трудно що й написати, таке воно «лічебне», себто монотонне, і не ми одні тут так живемо, а, либонь, уся Ялта зимою. Чи не знаєте Ви кого з українців, що проживав би в Ялті, може б, ласка і нас якось рекомендаційним листом познайомити, бо таки сумно без земляків. Був тут молодий Крамаренко за лікаря в однім загороднім санаторії, та й той вже рушив в Умань. Отак ми на безлюдді й живемо.

Будьте здоровенькі, щирий привіт від нас обох усій Вашій родині.

З великою пошаною *Леся Українка*

1908

125. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

Початок 1908 р. Ялта

Любая Лілеєнько!

Дуже-дуже дякую тобі за посилку! Се пишу, щоб скоріше подати відомість, а хутко (таки справді!) напишу листа всім вам, у Києві сущим, моїм рідним. Од мами листа і «Р[ідний] к[рай]» одержала і дуже вдячна. Папину картку теж дістала. Се треба йти до міста за покупом, бо три дні торгу не буде,— через те спішуся. Я здорова, Кльоня поправляється. Цілую всіх міцно. Кльоня всіх вітає.

Твоя *Леся*

126. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

7 січня 1908 р. Ялта 25. XII. 1907

Люба мамочко!

Пишу тобі, навіть не знаючи, в Києві ти чи, може, в Колодяжному (бо Дора і Микось туди збирались, то, може, і ти з ними?). Сумно мені дуже, що ні ти, ні хто з наших, окрім папи, до мене не озиваєтесь, от уже, либонь, більше місяця навіть на листи не відповідаєте. Я ніяк не можу допитатись, д е Ліля і чи отримала вона мій довгий лист, писаний ще в Колодяжне під час папиної слабості,— тим часом для мене дуже важно це знати. Про тебе довідуюсь тільки з преси: що ти ходиш в різні укр[аїнські] товариства, тебе вибрали головою українського відділу «Бояна», ти видаєш свої твори і т. п., з сього виводжу, що, либонь, «все живы» і нічого надмірно лихого не сталось. Шкода, що в нашій пресі «персоналія» не в звичаї, а то б, може, я більше знала такого, чого тепер без листів

нема як довідатись. Я знаю, що тобі ніколи, але ж невже нема нікого коло тебе, щоб хоч одкритку мені коли написав? Пробач, що у мене прокинувся досить гіркий і зовсім уже не празниковий тон, але я не почуваю ніякого свята і не можу вмовити себе, що воно є — wo?.. Ми з Кльонею почуваємось, мовляв він, «мов на дощечці серед океану»,— так самотньо і безпорадно, бо властне, поради б нам тепер дуже треба. Вчора «для святого вечора» мій лікар задав нам задачу, щоб ми «на праздниках, на досуге обдумали»,— а властне, чи робити мені операцію, чи ні. Таки до того дійшлося, як я, зрештою, і сподівалась. Тільки вже тепер річ іде не про «пришивання», а про «удаление» правої нирки. Можливість і такої альтернативи для мене не нова, бо ще і в Балаклаві лікар натякав на се, тільки без докладного розгляду ні він, ні тутешній лікар, видно, не хотіли казати сього категорично, тому і я вважала, що не на часі писати про се тобі чи кому з наших. [...]

Ну, кінчаю, бо хочу сьогодні одіслать. Вір мені, що мене не лякає ні та операція, ні інші прикрощі лічення, мені тільки жаль, що все це завдає смутку і турботи близьким людям,— пора б уже спочити від моєї «богині»...

В іншім листі напишу ще про інше (маю вірші для твоїх виданнів), а тепер боюсь утовщати лист, щоб не пропав. Цілую тебе міцно і всіх наших. Кльоня всім кланяється. Пиши ж мені.

Твоя *Леся*

127. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

10 січня 1908 р. Ялта

28. XII. 1907. Ялта,
Дарсановская ул[ица],
д[ача] Терещенко.

Любая Лілеєнько!

Поздоровляю тебе і Михалів з святками і Новим роком, чей же, той новий буде для вас милостивіший від старого. А от для мене, видно, всі роки однакові... З листа до мами ти довідаєшся про мої теперішні тарапати, через те я тобі вже просто «продовження» писатиму. Була я сьогодні ще у терапевта (того, що колись рекомендував

Фаворський). Роздивившись аналізи і вислухавши про наочні спостереження хірурга, терапевт сказав, що в діагнозі не можна сумніватись, що справді се очевидний туберкульоз нирки і найрадикальніший спосіб проти сього — така операція «удаления». На кліматичне лічення він ніяких надій не покладає (він сам був у Каїрі і знає добре, в яких випадках туди посилають хворих нирками, переважно з нефритом). Але з огляду на те, що варто все ж перше випробувати нехірургічні способи, він предложив лічення туберкуліном, яке тут, у Ялті, дуже широко приміняється і, кажуть, часто дає добрі результати. Він думає, що у мене є загальний нахил до туберкульозу (адже се вже четвертий процес) і через те варто попробувати сей спосіб для загальної оборони організму, щоб, коли й прийдеться все-таки робити операцію, організм був забезпечений від повторення того самого процесу деінде. Призначає він термін три місяці, за які, думає він, вже вияснятьcя добре наслідки, і якщо нирка почне вигоюватись, то продовжати лічення до кінця (курс — півроку, а то й більше), як же ні, то покинути і робити операцію, не зволікаючи далі, щоб врятувати те, що можна врятувати. Я згідна прийняти такий план головно ось чому: 1) адже лівої нирки гаразд роздивитись неможливо, і хоч пузир з лівого боку, наскільки можна було роздивитись, і здоровий, та, може ж, сама нирка і не така здорова (рухливість є трохи і в лівій), то чи не краще спробувати загальне лічення, що може мати вплив на обидві нирки? 2) Якщо зважити робити операцію не тут, а за границею чи взагалі деінде, то краще протягти час до настоящої весни, бо в цей сезон переїздити і міняти клімат, я думаю, було б некорисно для нас обох. Я тепер чогось така вражлива до холоду, що мені аж думати прикро ї х а т и кудись зимою. Властиво, я воліла б робити операцію тут, у того-таки лікаря, що мені ендоскопію робив, але Кльоня (та й мама, напевне) сього дуже боїться і все про «світил» думає та людей розпитується. Крім проф[есора] Каспера в Берліні, про якого казав мій хірург, люди ще говорять про якусь знаменитость в Одесі, та, на жаль, не називають фамілії (якщо вони мають на думці Сапєжка, то цур йому, не хочу!), а то ще й про Радзієвського в Києві. Я написала Галі, просячи розвідати, які там у їх в Одесі знаменитості, а ти, може б, розпитала про Радзієвського, чи справді він авторитетний по

спеціальності ниркових хороб. Взагалі я просила б тебе довідатись, що можна, про сю слабість, про шанси оперативного й інших способів лічення і тим помогти мені рішити сю справу. Я думаю, що без операції мені не минеться, тож питання в тому, коли і де її робити. Може, тутешні лікарі, яко практики, а не теоретики, мало знайомі з сею рідкою хоробою і не все знають про неї.

Еге, ще мій терапевт казав, що поруч з туберкуліном має лічити мене і всякими іншими способами: питанієм, миш'яком, креозоталом і т. п. З креозоталом раз уже була така проба: при одному аналізі було в мене знайдено кілька туберкульозних бацил (се ще в Балаклаві), тоді лікар назначав мені креозотал, і при другому аналізі (дуже старанному), так тижнів через три, бацил уже не було. Може, то випадок, а може, і ні. Збираюсь-таки почати терапевтичне лічення (і з туберкуліном), поки наведу всякі справки і т. п., щоб час не пропадав. А може ж, і вийде з того що добре.

Я чогось досить спокійно відношусь до сеї слабості, хоч вона досить марудна, операції теж не боюсь і всякі можливі шанси чогось мало займають мою думку. Але Кльоня дуже турбується і огорчається, то мені дуже шкода його та й страшно, коли б се знов і йому не попсувало здоров'я. Варто було б скоріш се скінчити. Мені тільки не хотілось би, щоб він їхав куди зо мною, особливо тепер, а знов же і тут без мене він буде дуже самотній і, в разі чого, зовсім безпорадний... Але він не хоче, щоб я їхала сама, напр., за границю. Та, крім нього, нема ж кому їхати: мама занята, ти і тим більше не можеш, папа сам хворий. От якби весною, то, може б, хто з вас сюди приїхав та й побув би, поки б мене тут різали,— се якраз було б мені до мислі.

Треба мені якось написати папі, щоб не дуже його стурбувати, та й не знаю, як се зробити. Не писати ж нічого про слабість теж не гаразд, бо мусить же колись довідатись правду, то краще нехай вже від мене самої.

Все-таки писання про се якось розстроює, пора вже змінити тему.

Як ти живеш у Києві? Чи знов ходиш в яку больницю? Часто буваєш на «Просвіті»? Як там «діло» Михаля-старшого? Як мається Михальо-менший? Давно вже я нічого про вас не чула. Оце тільки сьогодні отримала одкритку від мами, то хоч знаю, де ви всі.

Ще в мене є прохання до тебе або до Михайла, кому там з вас більше часу є. Мені з «Вісника» чомусь не прислали подвійної VIII-IX і X-ї книжки, а XI-та прийшла дуже нехутко, бо чомусь адресована була на Балаклаву, хоч я *тричі* посилала свою ялтинську адресу, допоминаючись тих книжок. Так якби хто з вас зайшов у редакцію, сказав би про се і попросив, щоб мені сі книжки прислали сюди. Я думаю, що їх таки й не посилали нікуди, бо все, адресоване на Балаклаву, я завжди отримувала тут. Може, треба заплатити за зміну адреси, то вже заплатіть за мене, бо невигідно дрібницю посилати. Ще теж бракує мені самої першої (січневої) книжки «Л[ітературно]-н[аукового] вісн[ика]» за сей, 1907 р., то я не знаю, чи вона осталась у тебе, чи то вони вислали за першу чверть року без першої,— адже ти їм *тоді* за півроку заплатила? Щодо передплати на 1908 рік, то коли б спитати, чи посилати їм гроші, чи вони собі відтягнуть з гонорару за мою «Кассандру», що має друкуватись в 1-й книжці (здається, у вісника нема звичаю посилати передплатникам дурно). Краще б не посилати, бо се загайно.

Давно вже я нічого не чула за т[ьотю] Сашу і інших родичів, може б, ти мені написала. Мені тепер як писати, то зараз треба про свою халепу споминати, а се вже прикро. Та й взагалі я тепер дуже інертна і думаю, що се від слабості залежить, а не від браку моральної дисципліни. Я, певне, ще торік була слаба, адже пам'ятаєш, як у мене зимою t° трималась тижнями вище 37 наче без жодної причини? Отож, либонь, і починалось «воно»... Ну, та цур йому. В цілому я все-таки маюся нічого собі і можу сказати, що бували часи далеко гірші.

Будь здорова. Я і Кльоня цілуємо тебе. Обох Михалів поцілуй. Чи нема якого новішого портретика Аляльового, я б дуже хтіла бачити, яке воно тепер?

Кльоня тепер дуже поправився, і вже він мене глядить. Отак ми міняємось ролями...

Напиши ж хутенько.

Твоя *Леся*

128. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

Кінець січня — початок лютого 1908 р. Ялта

... Тут я одібрала від Кльоні листа, бо вже буде йому писати: і сам перетомлюється і тобі може забагато тих «матеріалів». Скінчити фразу він хотів тим, що «найбільше поміг би Єгипет, бо тутешня зима все-таки мокра і не досить тепла», а мій стан, як він завважає, видимо, залежить від погоди (се таки правда, кажу я сама). Читали ми проспект санаторії в Гелуані коло Каїра (др. Левицький знає се містечко), то там говориться, ніби то головний курорт для ниркових слабих. Тільки я думаю, що тепер уже не варт їхати в Єгипет на який місяць (там же, кажуть, ніхто не витримує вже з весни), якось до весни, може, не погіршає, а весною буду тут пектися на сонці, скільки змога, то може і «випариться» все з мене. Тепер мені справді чогось поліпшало, може того, що сиджу сиднем і їм та сплю, скільки влізе, а до роботи себе «не силую». [...].

Може, справді з німецької медичної літератури трапиться що таке, що його конче слід прочитати, а не буде кому, то чи не пришлеш мені, а я б тобі зреферувала, наскільки зумію. Мені ж можна всякі речі читати — я, ти знаєш, аж занадто «не мнітельна».

Для мене се дуже велика потіха, що моя любая Ліleєнька може прибути до мене помогти при лихій пригоді, тільки, звісно, я не турбуватиму без великої потреби, бо знаю, що нелегко отак зриватись та їхати. Мені тепер їхати було б трудно, найгірше машиною, бо тая машинна тряска найгірше мені вадить, а для моря тепер ще погода дуже непевна.

Се вже досі рішилась Михайлова справа — чим-то вона скінчилась? Напиши хоч коротенько. Не пишу Михайлові окроме, бо тепер уже і я втомилась. З тої ж причини і мамі зараз не пишу. Міцно цілую тебе і всіх наших.

Твоя *Леся*

129. ДО О. П. КОСАЧ (сестри) І М. В. КРИВИНЮКА

2 лютого 1908 р. Ялта 20. I. 1908

Любії мої Ліліє і Михайле!

Поздоровляю вас з покінченням тарапати, бодай уже їх більш не було! З листів моїх і Кльоні ви бачите, що мої діла наче поправляються, тож сподіваюсь, що не прийдеться мені турбувати Лілієньки екстреними приїздами. Вчора лікар Тамбурер уже теж казав, що є мені надія і без операції вигоїтись. Тепер, на моє щастя, є моє головне лікарство — сонце. Оце вже кілька день погода зовсім весняна (в затінку +13° R, на сонці до +29° R), і я, скільки сонце дозволяє, печуся на своєму балконі та й чую, що «сила вступає», навіть апатія моя трохи подалась і я почала дещо пописувати, все це разом поправило й настрій. Завважила я, що найбільш мені шкодить ходня, отож я і не ходжу сливе нікуди. Та й сидіти стараюсь тільки відхилившись (через те так погано пишу), а більше таки полежую (думаю оце купити собі солом'яний шезлонг, щоб і надворі лежати). Через те і «на провірку» не поїду, хіба що погіршає, бо либонь більше мені було б шкоди від труски та втоми, ніж користі від діагнозу. Зроблю поки що тут кілька провірочних аналізів (так радить д[окто]р Тамбурер), то, може, й тут що вияснититься,— якби ж стан мій перемінився і треба було б помочі, то я обіцяю про се щиро написати.

Прошу Вас, Михайлю, довідайтесь-таки до «Вісника», коли змога (я тямлю, що досі Вам не до того було),— бо знов XII книжка прийшла через Балаклаву і доки ж се буде? А VIII, IX і X книжок таки й зовсім нема, либонь, вони не висилались. Передплату на 1908 р. нехай одвернуть з гонорару «Кассандриного», коли нема звичаю посилати gratis авторам і більших речей, коли ж є звичай, то й гаразд, але адресу ялтинську хай затямлять. Я і Кльоня цілуємо Вас обох і Михаля.

Ваша *Леся*

Маму і Geschwister міцно цілую.
А що ж Аляльо не пише?

130. ДО О. ЛУЦЬКОГО

8 лютого 1908 р. Ялта

26. I (8. II) 1908, Ялта. Дарсановская ул[ица], д[ача] Терещенко.

Високоповажаний товаришу!

Про справу т. Луцького писала вже мені Кобилянська, та вона забула додати, в якому саме місті мешкає тепер т. Луцький, відписати ж їй самій я тоді не зібралась, бо саме була хора, та й не думала, що се так дуже нагальна справа. Тепер боюся, чи не запізно прийде моя відповідь, бо хоч відповідаю зараз, як отримала Вашу картку, але ж отримала я її кружним шляхом — via [1] Київ — Ялта — а в Росії пошти express нема, то вже мусимо підлягати обставинам.

Ото! Почала я писати листа до т. Пачовського, а раптом дочиталась, що треба його направити до Вас, шановний товаришу Луцький. Ну, то нехай все буде до Вас і попереднє. На жаль, рукопису Вашого у мене нема, бо я його послала вологодцям, з Вашого дозволу, вкупі з іншими скриптами, а вологодці мені жадного з тих скриптів не вернули, бо то звичайне так робиться в Росії. Шкода, що Ви мені тоді ще не зазначили, що скрипт Вам потрібен назад,— я би дала його переписати і вернула б оригінал Вам. Та вже тепер не поможе. Є хіба такий спосіб: як маєте кого знайомого в Києві, то нехай він Вам спровадить той вологодський збірник (се можливо) і там будете мати Ваші твори. Я сама того збірника ще не маю, а в Ялті його ніяк здобути. Ще могли би Ви написати у Вологду до д[обродія] Івана Харламова (видавця збірника), але се навряд чи добре, бо Вологда далеко і з нею кореспондувати з многих причин загайно. Та, певно, скриптів у Вологді вже й нема, бо збірника друковано в Петербурзі.

Дуже мені прикро, що не можу Вам чогось приємнішого написати, але сподіваюсь, що не будете мене винуватити за се.

Все ж і при сій нагоді мило мені висловити Вам свою [вдячність] за привіти, не раз надсилані од Вас мені, і взагалі за Вашу уважність до мене, виявлену в свій час.

Простіть, що такий якийсь лист неформений вийшов — се я вже здичавіла через свої вічні хороби...

Вітаю Вас сердечно

Леся Українка

---

[1] Через (*лат.*).— *Ред.*

131. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

10 лютого 1908 р. Ялта

28. I (10 II) 1908, Ялта,
Дарсановская ул[ица],
д[ача] Терещенко.

Вельмишановна добродійко!

Тільки що отримала Вашого листа, бо, як бачите, я вже не живу в Києві і лист їхав до мене ще пару днів, поки дістався до Ялти. Минулий Ваш лист справді заблукався, і тому я в свій час не подала Вам потрібних Вам відомостів. Хоч і тепер не так-то я багато знаю в сій справі, та вже що знаю, те скажу. Умов життя в інших місцях Італії, крім Сан-Ремо, я не знаю, бо ті дві зими, що я пробула в Італії, я прожила безвиїзно в Сан-Ремо. Тому вже минуло 5 років, і, може, за сей час умови життя там у якому-небудь напрямі змінились. Тоді там життя (хата і повний пансіон) коштувало від 6 frs. денно одній людині в отелі або в пансіоні, а при своєму господарстві (на власній квартирі з кухнею) від 4 frs; се я кажу про таке життя, яке проводять люди хворі, себто з побільшеною годівлею на санаторський лад і з відповідним комфортом. Знала я там людей, що уряджувались і ще дешевше, але вони жили дуже злиденно і се зле одбивалось на їх здоров'ї. З недорогих отелів там тоді був порядний Hôtel de France [1]. Знайомих у мене була тоді, та єсть і тепер, родина Садовських (далекі родичі наші), вони живуть там завжди, мають власну віллу, що зветься Villa Natalia на ул. Corso Cavallotti. Я жила у них, поки була в Сан-Ремо. Люди вони симпатичні і, скільки мені відомо, ніколи не відмовляються помогти, як можуть, приїзним з Росії людям. Садовський, правда, чоловік дуже хворий і рідко показується до чужих, але жінка його Наталія Ільїнішна і тітка її Меланія Фомінішна, надто ся тітка, мають натуру товариську, і, певне, помогли б Вам хутко зорієнтуватись в теперішніх умовах Сан-Ремо і його околиці. Як будете в Сан-Ремо, то зайдіть до їх від мого імені, я думаю, що жалувати про се не будете. Ще я знала там доктора Асвадурова (російський вірменин), що практикував там досить успішно, хоча він людина дуже млявої натури і непрактична до nec plus ultra [2].

---

[1] Готель «Франція» (*італ.*).— *Ред.*
[2] Неможливого (*лат.*).— *Ред.*

Скінчив він у Росії, але мав і якийсь паризький диплом. З сього прецеденту виводжу, що, либонь, чоловікові енергічнішому в Сан-Ремо могло б і дуже добре повестись. Найкраще, либонь, було б, якби Ваш чоловік міг здобути посаду в якійсь санаторії. При мені саме засновували в Сан-Ремо санаторіум спеціально для росіян, але як пішло діло з тим закладом і чи є там яке вакантне місце, сього не знаю. Оспедалетті було тоді зовсім маленьке містечко, і я не думаю, щоб там з якогось погляду було краще, ніж в Сан-Ремо, але, може, тепер се й не так. Зрештою, Оспедалетті так близько до Сан-Ремо, що його можна вважати пригородом сього міста.

Я ще зґадала, що в С.-Ремо був і інший лікар-росіянин (прізвисько я забула) і мав дуже добру практику (диплом мав тільки російський).

Коли Ви маєте змогу, то найкраще було б проїхати комусь із Вас двох в С.-Ремо і там особисто навести справки при помочі хоч би й моїх знайомих, бо позаочі вони можуть не те довідатись, що вам треба, та й взагалі листування річ затяжна, а Вам треба, як бачу, скоріше щось рішити.

З свого боку я з охотою готова дати Вам усякі пояснення, які здолаю, якщо сей лист лишив для Вас що-небудь неясним. Тільки як будете писати, то пишіть на подану в заголовку адресу, бо я в Ялті маю прожити довго. Ще додам, що прізвисько моє тепер Квітка, бо я сього літа пішла заміж. Житиму в Ялті через те, що перше чоловік мій був хворий і повинен добре зміцнити себе, а тепер сама я хвора (туберкульоз нирки) і не маю надії хутко видужати...

Будьте здорові! Напишіть, як зважите і де урядитесь. Рада знати, як Вам поведеться.

З правдивою пошаною

Л. Косач-Квітка

132. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

16 лютого 1908 р. Ялта

3/II 1908, Ялта,
Дарсановская, д[ача] Терещенко

Люба мамочко!

Вибачай, що я тобі давно не писала. Та ото тії медичні теми якось і томили, і настрій одбивали, а треба ж було з ними якось покінчити. Послухавши Лілі і Макси-

ма Івановича, я поки що оперуватись не збираюсь, але й на провірку не їду — нехай уже як зовсім тепло стане, бо я тепер холоду більше усього боюся, себто не тільки теоретично «простуди» там якої чи що, а таки просто саме учуття холоду мені до невитримання прикре, і я інстинктивно його уникаю. Ще й завважила я, що ходіння і їзда мені шкодять. Отож, може, скоріш поправлюсь, не рипаючись. Коли б тільки швидше справжня весна настала, щоб сонця було багато! А то тепер усе так: то тепло, то сніг або вітер з півночі. Хоча мене, власне, вітер мало діймає, бо наша веранда добре захищена від півночі, то як тільки сонце світить, на їй можна вигрітись як слід. Кльоня став тепер виносливіший щодо холоду і всяких змін, ніж я (аж часом мене дивує), і під впливом сього вже здається занадто став покладатись на своє здоров'я: справляє за мене всі орудки в місті і навіть в хаті, а се вже й на службу знов поступив... Уже й «приказ» має, що він лічиться при сімферопольському суді, але фактично буде не в Сімферополі, а в Ялті помагати тутешньому слідчому. Зробив він се для того, що його дуже пригнітала свідомість життя без власного заробітку, та ще й те, що інакше він не надіявся утворити собі грунт чи то для адвокатури, чи для нотаріату, на який він тепер більше лагодиться (навіть студіює «Положение о нотариальной части»), — він каже, що без знайомостів і зв'язків у судовому околі трудно досягти чогось в обох тих спеціальностях. Того я вже гаразд не знаю, а тільки, правду кажучи, я не рада тому вступленню на службу і сперечалась проти того, скільки могла, та, на жаль, мене лікарі не піддержали, запевняючи, що така служба не завадить здоров'ю, а навіть може добре вплинути на нерви, яко робота систематична, привична і не дуже втомна; вони се й порадили іменно з сього починати роботу після довгого перериву, а не з якоїсь нової, ще не випробуваної спеціальності, яка вимагала б більшого напруження пам'яті і нервів. Ну, нехай вже. Потішаю себе тим, що се ненадовго сей перехідний ступінь. Поки що Кльоня ще на службу не ходить, бо там не всі формальності скінчились, та се й добре, може, поки що весна встановиться.

Я теж трохи «підтягнулась» і писати було почала, хоча, як звичайно, не те, що треба. Замість викінчування речей, що давно пора викінчити, написала якесь оповідання, що й досі йому назви не доберу, а тепер воно ле-

жить, бо нам обом переписувати трудно. Хочеться, коли буде знов lucidum intervallum [1], написати маленьку повість для твоєї «Молодої України», ніби історичну, з татарсько-українських часів (приязнь малого українця — сина бранки — і татарочки-селянки, невважаючи на традиційний антагонізм старшого покоління, потім дальша доля сеї пари, таки розлученої життям). Але що ж сама «Молода Україна»? Чи виходить? Ми її не отримуєм. Белетристику «Рідного краю» читаю уважно і з приємністю бачу, що земля наша «не оскудевает», далебі, люди багато пишуть! І притім незгірше! А чому ти мені вологодського збірника не прислала, як обіцяла? Мені таки цікаво його бачити. Чи, може, він не дійшов до мене? Ти хочеш, щоб Кльоня написав рецензію на галицькі композиції, але ж жадних композицій тут немає, а з виписуванням цілий клопіт (ми вже пробували теє!), крім того, він і не спеціаліст в такого роду рецензіях, бо давно вже обмежив себе етнографічною музикою (народними піснями). А головно те, що таки література його найбільше томить: раз він почав був писати статейку для «Рідного краю», але й не скінчив, бо так загострилась неврастенія, що аж я злякалась за нього, та й потім прийшлось повозиться йому з собою (я писала тобі тоді). Хоча він почав заніматись та оце й службу має почати, але і то, як на добрий лад, не під силу ще, та вже він вважає, що «мусить», ну, та й то хоч робота привичніша, а писання, та ще й «популярне»,— річ, може, й для всякого трудна. Нехай, може, там далі більше зміцніє, то й писатиме.

Хтіла я давно спитати, як там справи з моєю «Блакитною трояндою»? Щось ніби мали її ставить, переписувались зо мною... Та, здається, то тільки «заячий жир». Певне, молоді артисти злякались конкуренції з Садовським і іншими світилами. А то таки тій «Троянді» особливо не ведеться, от і з друку ніяк не «излезе» [2], а се таки й шкода, бо, може б, хто її й поставив, якби вона була доступніша, все ж, може, вона не гірша, від многих «новинок»; як не в Києві, то, може б, десь у Баку (там якісь «новатори» є!) абощо поставили, а так їй вже хутко 10-літній ювілей лежання під спудом можна справить. Се

---

[1] Прояснення (*лат.*).— *Ред.*
[2] Вийде (*болг.*)— *Ред.*

і «для слави», і навіть з матеріального боку не корисно — адже люди часом щось заробляють і за гірші п'єси, а моя і коштів переписування досі не вернула... Та вже сяк чи так, я б хотіла хоч знати, в якому вона там «состоянии или положении» (скоріш, що «в положении»...). Як буде час, напиши, будь ласка.

Лілі я тепера не пишу, хоч її одкриточки отримала, бо не знаю, чи в Києві вона тепер, чи вже, може, в Тагачині. Коли б то там Михалеві не завадило в наших поліських сторонах — боюся я того клімату!

А що Оксана? Чи рішила, куди їй поступать? Дуже прикро, що такий їй знов перелом... Як її здоров'я? Не розберу якось, чи йде тепер, чи ні наука в Політехніці і як наші наймолодші ставляться до того.

Треба вже кінчати, а то я таки дряпаю погано, бо се ж тепер і писати стараюсь лежачи, нехай уже буде той «покой», що знов рекомендується мені від лікарів. Та от одвикла було за кілька літ і стратила техніку лежачого писання. Ну, все-таки се слабість ліпша, ніж була ота з ногою, бо хоч болить рідко і мало і спати ніколи не заважає.

Цілую міцно тебе і папу (він же, либонь, тепер у Києві) і всіх наших. Кльоня просить кланятись тобі і всій родині. Ще раз цілую.

Твоя *Леся*

133. ДО М. М. І Б. Д. ГРІНЧЕНКІВ

21 лютого 1908 р. Ялта

8. II 1908. Ялта
Дарсановская ул[ица],
д[ача] Терещенко.

Вельмишановні Маріє Миколаївно і Борисе Дмитровичу!

Щира дяка Вам від нас обох за надіслані книжки, се справді було нам великим дарунком! Та пробачте, що ні одно з нас досі не обізвалось навіть і з сеї нагоди.

Се тому, що Клим, поправившись трохи, вже почав піклуватись про заробітки і вкладає в се той засіб енергії, ще дуже невеличкий, який має, а я, на лихо собі, знов «почала спочатку» свою туберкульозну епопею, і моя енергія від сього не збільшується...

Ліля, певне, мала Вам розказати, що я тепер серйозно хвора і хотіла лізти під хірургічний ніж, та послухала

Ліліної поради і відклала трохи надалі цю справу до консультації з більшими медичними авторитетами, ніж ялтинські. Воно, справді, вирізати нирку недовго, та вже назад не пришиєш «в разі помилки», а такі «помилки» трапляються... Можливо й те, що мене вже і різати запізно, тоді прийдеться кудись в Каїр мандрувати або й далі... Найприкріша мені та перспектива, що коли б не прийшлося дожити віку на чужині, бо туберкульоз нирок найбільше вимагає дуже сухого і гарячого клімату, а де ж його взяти на Україні?

Ну, та, може, ще врятує «залізо» («медикаменти» щось не дуже помагають), а як ні, тоді вже подумаю про «вогонь». Поки що живу собі та літа жду. Настрій не з приємних, «работоспособность» мінімальна. Навіть листи не дуже добре писати, бо я вже була одвикла від лежачого писання, то тепер ніяк не наломлюся, а сидіти довго мені вадить, так само як і ходити. При тому всьому таки трохи пишу. Маємо одну напочату брошуру для «Просвіти» — склавши докупи наші «сили», може, таки якось докінчимо хоч сю одну поки що. Тих речей, що я в Балаклаві кінчала, я таки й досі, сказати правду, не докінчила, бо мені після переїзду в Ялту було таки довший час дуже сутужно (либонь, клопоти з урядженням пошкодили),— отож я і до Вас не могла тоді сама написати, а тепер бувають часом довші просвітки, тоді пишу, що можу.

Живемо ми дуже одноманітно, як і всі в Ялті. Може, й добре, що Вам не прийшлось зазнати «добра» тутешнього, бо се «дай боже витримати!» Все ж не буду невдячною — Ялта вигоїла таки одного з нас: Клим, здається, солідно поправився, а може, й видужав, за се вже Кримові дякувати.

Ну, а таким, як я, либонь ніякий Крим не поможе: «не було змалку, не буде й до останку». Все-таки, певне, «два віка» проживу... Простіть за нудний лист і бувайте здорові, дужі та веселі. Коли обізветесь ще, будемо дуже раді.

Л. Косач-Квітка

134. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

3 квітня 1908 р. Ялта 21/III 1908

Люба мамочко!

Вибач, що я тобі довго не відповідала, та я це саме що трохи знов вернулася до сили, а то якась така голова була запаморочена, що і думки її не слухали. Сей тиждень почуваюся краще і навіть знов писати почала (може, таки якось пощастить мені покінчити нескінчене, поки почнуться митарства по спеціалістах). Про стан мого здоров'я я детально писала Лілі і тепер ще пишу, то вона тобі розкаже. Дуже я жалувала, що папа не схотів приїхати до нас, бо тут февраль був дуже теплий і гарний, то папі могло б се бути корисно. Але тепер, якщо жалую, то тільки з егоїстичної причини, бо мені було б приємно з папою, але йому, може, й недобре було б— страх подлий март видався! Ніяк не нагріємось ні надворі, ні в хаті — віє норд-ост, сяя кара божа всього Чорномор'я. Поки се не скінчиться, то не можу збиратися ні в яку дорогу. Перш ніж їхати мені, муситиме Кльоня поїхати в Сімферополь, щоб виправити мені пашпорта (я ще не маю «отдельного вида») та, може, зважу їхати за границю, то й про заграничний пашпорт подбати. Але тепер на морі все штормп, то куди ж його їхати! Навіть дивуюся, чого мені саме тепер поліпшало. Може, того, що я нікуди не ходжу і нічогісінько не роблю (навіть до направи білизни брала швачку, чого й зроду не бувало!). Мені добре трапилось, що маю дуже добру служанку, дівчину з Малої Перещепини, що приїхала сюди «на поправку», та не має змоги прожити без служби. Вона інтересується жити у нас, бо «мала сім'я» і не тяжка робота, а ми раді їй, бо дівчина чесна і дуже ретельна, часом аж надміру. Вона вже звикла, що з нами можна говорити по-простому, і вже не мучить мені вух тим «новорусским жаргоном», що панує в нашому дворі. Наші хазяї полтавці і вся двірня з України, але мова така, що аж жаль слухати (хоча хазяйка передплатниця «Рідного краю» і величає себе малоросіянкою), вже досить того, що кухарку Горпину звуть Грушею... Ще тут живе один великий твій почитатель — Храпаль, брат «знаменитого», але сам не знаменитий. Просив кланятись тобі, хоч ти його й не знаєш. Та й він тебе в лице не знає і довго думав, що то я єсть ти, а потім не

міг собі дати ради з комбінацією Драгоманова-Косач-Квітка, хто чим зветься і чому, і як сюди «писатель Квітка» приходиться. Зовсім заморочився пан! А він і без того чудненький... Я ховаюсь від його безконечних розмов, а Кльоню він часто «пісочить», умовляючи кинути службу і зайнятись садівництвом. Єсть у нас квартиранти — два молоді кацапчики —«третий элемент» тутешнього земства й управи, хлопці спокійні і нам клопоту не завдають, бо і не обідають у нас. Обоє «северные», аж з Вологди. Часом розказують цікаві побутові анекдоти про свою сторону, наприклад, як там баби кладуть в молоко «холодяночки» (ж а б и), щоб воно не кисло, і теє молоко п'ють усі. Наша перещеплянка мало не зомліла, вжахнувшись такого звичаю. Оце поки я не могла нічого писати, то чимало перечитала з російських новинок, що понадавали мені знайомі. Читала «Шиповник», «Землю», «Знание», «Жизнь» і «содержание оных» здебільша «не одобрила». Да, оскудение... Найбільш інтересні Муйжель і Шолом Аш, решта претенціозні і мало інтересні. Андрєєв коли б не скінчив, як Мопассан, я це серйозно подумала після його «Проклятия зверя». Удручає в російській літературі навіть не стільки порнографія, скільки сумбурність і безпомічність думки й фантазії, безпорадність в рішенні навіть елементарних психологічних проблем. Іменно це найбільше прикро мені й в ославлених «Щаблях життя», та й в драмі Пахаревського. Так, наче люди з зав'язаними очима пишуть...

Ах, сміхота була мені читати рецензії на мою «Кассандру»! Люди, очевидячки, прийняли її за побутову п'єсу «з троянського життя»! А Перець, певне, ніяких віршованих драм не знає, крім псевдокласичних та інтерлюдій XVII—XVIII віків. От, не може мені «критика» навіть хвалою догодити...

Кльоня ходить потроху на службу, а поміж тим «нотаріальне» зубрить. Маримо ми, коли б якось врядитись як не в Криму (що страшенно трудно), то в Бессарабії або в південному Поділлі, інакше прийдеться знов чвалати на Кавказ, а сього вже так не хочеться, що й сказати трудно. Та вже ж мусимо південних сторін держатися через ті туберкульози...

Бувай здорова, мамочко, міцно-міцно цілую тебе і всіх наших. Кльоня кланяється.

Твоя *Леся*

135. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

30 травня 1908 р. Євпаторія

17 мая 1908 р. Євпаторія,
Приморская санатория, № 14.

Любая Лілеєнько!

Сьогодні третій день, як ми перебрались сюди, але це тільки сьогодні як розпакувались і розташувались як слід, а то так і сиділи в хаосі, бо Кльоня мені не давав з речами возитись, а сам теж не мав енергії. Через це я і листів не писала, бо неможливо було в тій обстановці. Якось погано випав наш виїзд з Одеси. Приїхали ми ще в минулу суботу (10.V) на пристань до парохода, що по росписанію мав іти на Євпаторію,— раптом заявлено нам, що на Євпаторію сей пароход не йде, а перед годиною вже пішов туди якийсь інший, що в росписанії «не значится». З великим клопотом пристроїли ми багаж на схов і виїхали другого дня в 12 г., та й то з тарапатами: як уже взяли білети і здали багаж, заявлено нам, що спати вночі нігде буде, бо «нет свободных коек» (а в Євпаторії ми мали бути тільки в 6 г[один] рано!); така перспектива примусила нас забратися з парохода, а як вже забралися, то начальство пароходне роздумалось і пообіцяло нам місця на ніч. І знов ми з усіма пачками потяглись на пароход... Все це і розізлило і втомило чимало. Місця на ніч все-таки дано, але спати мало що прийшлось через галас.

В Євпаторії заїхали спершу в отель, бо в санаторію було ще рано, а потім зважили заждати два дні, поки мине подорожня втома, бо вже Кльоня знав, що гідропатія вимагає свіжої сили, невтомленого організму. Тим часом третього дня трапилось свято (звичайне, люди про те завчасу не пам'ятають), то прийшлось і той день заждати, бо не можна було потрібних грошей з банку взяти. Але то вийшло на добре, бо, справді, перші два дні тутешні оруди так томили Кльоню, що, не відпочивши перед тим гаразд, міг би й розклеїтись. Сьогодні вже якось звик та й лікар де в чому змінив процедуру, то вже, здається, буде добре. Я врядилась теж в санаторії, як «сопровождающая», бо гідропатії я, слухаючи Ізраеля, боюся, а тут і сонячних ванн без води не роблять. Та, власне, маю тут все, що мені треба: теплоту, сухість, дієту, впорядкований режим, то як же мені ще «лічитись»? Санаторія ця робить добре враження, і порядок в ній заведено добрий; медичною

частиною заправляють лікарі, а хазяїн до того не мішається. Мені здається, що се компроміс чистої ламанівщини з звичайною медициною, та се й гаразд. Другим разом... напишу докладніше, що саме тут роблять, а тепер ще трохи про твої справи. Сьогодні я чула від пацієнток деяких, що тут мають взяти ще «женщину-врача» для нагляду над жіночим відділом санаторії (тепер є тільки фельдшериця), але вони не знають, чи ту ж[енщину]-вра[ча] вже запрошено, чи ще ні. Сьогодні, може, вдасться розпитати про се, як зустріну лікаря.

Ще казала мені в Одесі Щербань, що на Куяльницькому лимані, де вона тепер єсть «завідующею» ваннами, можна мати добру приватну практику в «сезон». Се трохи інакше, ніж звичайна приватна практика, якої ти боїшся, бо на лиман їдуть звичайно хворі вже з діагнозами і на виразно назначене лічення, то за ними треба більше наглядати і регулювати їх лічення, ніж проявляти ініціативу власну. Щербань казала, що вона б направляла до тебе хворих, бо вона сама, по умові з дирекцією лиманною, лічити не сміє, а мусить тільки глядіти ладу на ваннах. Коли ж їй не будуть заважати давати поради хворим, до кого вони мають звертатись, то вона готова направляти їх до тебе. В той день, як ми виїздили, вона саме перебиралась уже на лиман на службу і досі вже вияснила там усі шанси. Вона сама говорила, що хотіла б тобі устроїти сю практику (я її не просила), і казала, що напише тобі, але просила, щоб і я написала, бо, може, її лист «невразумітельний» вийде, бо вона дуже занята і заморочена. Чи вже вона писала тобі? З Комарових я бачила тільки Галю та Маргариту з її Юрком, бо вони приходили до мене. Я не ходила нікуди, боялася, та й добре зробила, бо от після дороги та деякої метушні тут знов було трохи ниркової крові показалось (тепер уже нема, і я не рипаюсь, а більше лежу). Люба в Керчі у Віри, має привезти її з дітьми на нову дачу, де збереться увесь клан (Юркові-меншому вже лиману не треба, він зовсім здоров).

Фу, загусло чорнило, а іншого нема! Неможливо писати. Тут уже досить гаряче і вітер сухий.

Чи вернулась мама з Гадяча? Чи їде в Колодяжне? Цілую тебе і маму, обох Михалів і хто ще є при вас. Кльоня всіх вітає (оце пішов «воздушную ванну» брати).

Твоя *Леся*

136. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

3 червня 1908 р. Євпаторія

21. V 1908. Приморская санатория. Евпатория.

Любая Лілеєнько!

Говорила я сьогодні з нашим директором про місце для тебе, бо почула, що та лікарка, яку він запрошував, відмовилась. Він казав, що справді одна відмовилась, але він ще чекає відповіді від другої, якій написав 17 мая, але не дуже має надію, щоб вона згодилась. Більш у нього кандидаток нема, і він казав, що коли тая не поїде, то він запросить тебе телеграмою, бо їм саме тепер потрібна лікарка через великий з'їзд хворих. Плата тут 70 р. в місяць, але без стола і квартири, обов'язки — наглядати над гідропатією і робити електризацію (по назначенню, здається, тутешнього головного лікаря), для масажу і гімнастики тут є масажистка і фершалка. Здається, се не так трудно буде, бо тут теж хворі все здебільшого з діагнозами та й метод лічення виразний, а більше треба глядіти, щоб хворі не робили собі шкоди, бо деякі занадто «увлекаются», інші ж «отлынивают» (до останніх належить Кльоня). Якщо справа з місцем устроїться, то я постараюсь докладніше довідатись, що саме тут роблять. Тепер знаю, що більшості роблять з самого ранку обливання або всього тіла, або якоїсь частини (Кльоні обливають спину), потім т[ак] звані «воздушные ванны», себто хворі бродять по садку роздягнені та в одних сорочках, декому роблять сонячні ванни (здебільшого по двічі на тиждень всього) по $^1/_4$ або по $^1/_2$ години (не більше), а після їх знов обливають (хворим на серце сонячних ванн не роблять). Холодні душі водяні та прісніцовські обгортання роблять тут дуже рідко, зате часто електричні душі і ванни, усяку «фарадизацію» і т. п. Майже всім радять раз або двічі бродити по бігучій воді босоніж (або по морю з берега). Решта доповняється годівлею (5 раз на день, причому страва дуже добра), дієтою, кому треба (а взагалі тут дають м'ясо, іншим навіть тричі на день), гімнастикою, свіжим повітрям, масажем. Ліків дають мало, хоча знаю один приклад, що і вприскування миш'яку роблять. «Ламанівські кабінки» для життя уряджені так, що при бажанні можна їх так само замикати, як і звичайну кімнату, але р е к о м е н д у є т ь с я держати відчиненими день і

ніч — се дехто і робить, але не всі. Еге, ще роблять і парові ванни ревматикам, і єсть люди, що хваляться виліченням своїм тута. Як я вже казала, се компроміс ламанівщини з звичайною медициною в формі дуже старанно уряджeної санаторії.

Мушу тобі сказати, що плата 70 р. в місяць дуже невелика, як на тутешні сезонні ціни, бо тепер тут хати дуже дорогі, за 45 р. зовсім середня хата, а за 25 нужденна, правда, що як наймати на весь сезон (3—4 місяці), то дешевше. Може, Кльоні вдасться здобути собі, по скінченню одпуска, сюди командировку, тоді ми б наняли собі в городі квартиру на ціле літо і держали б свою кухню (бо в городі за обід з 2-х потрав беруть 15 р. і обід здебільшого поганий), тоді і ти могла б врядитися з нами і було б тобі дешевше, бо квартиру більшу з кухнею можна найняти вигідніше. До того ж, маючи «за що зачепитись», можна вже було б згодом і ще якої роботи пошукати, та, нарешті, хоч би папа і мав би тобі помагати, то у всякім разі в далеко меншім розмірі, ніж се було в Києві. Няньки можна б, я думаю, не брати, бо за Михальом і я могла б доглянути в ті години, коли ти була б занята.

Я була б просто щаслива, якби вдалось мені залучити тебе сюди! Та тільки ти вже, може, в Києві врядилась?

Маємось ми тут досить добре і не скучаємо. Кльоня мов би живіше почувається, у мене самопочуття нічого собі, але кров часто з'являється, а се все-таки неприємно.

Ну, поки що будь здорова. Цілую тебе, маму, Михалів і всіх наших.

Твоя *Леся*

Ще подам тобі результати Кльониного хожденія в земство по твоїй справі. Сказали тут, що вакансій в сей момент нема, а лежать шість прошеній від лікарів, але що все-таки є смисл і тобі подати прошеніє, бо вакансії часто відкриваються несподівано, а тії лікарі, що подали раніше, може, досі вже деінде пристроїлись. Тут земським лікарям платять 1200 на рік і дають хату та опал, а що два роки додають ще по 150 р., поки дійде до 1500 р. Казали, що се тільки за остатній рік таке «предложеніє» велике, а то вони раніш вдавались до бюро пироговського з'їзду, щоб поміг їм знайти лікарів на вакантні місця. Взагалі цеє бюро має значення рекомендаційного бюро для земських лікарів, то, може, було б добре, якби ти мала якісь

вв'язки з тим бюро (хоча я не знаю, чи легко того осягти).

Тепер почала тут видаватись сезонна газета «Евпаторийский листок» (вийшло досі 2 №), то можна б там про тебе якесь об'явленіє умістити, але краще, якби ти сама його зложила, бо, може, я що не так напишу.

От поки що все, що можна було довідатись.

Сумно, що досі не маю ні від кого з вас листів. Чому не пишете? Кланяється всім вам Кльоня. Ще раз цілую всіх.

Леся

137. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

6 червня 1908 р. Євпаторія

24. V 1908. Евпатория.
Приморская санатория

Любая Лілеєнько!

Відправили ми з п. Лосєвим (директор нашої санаторії) тобі телеграму вчора ввечері, і тепер я нетерпляче жду, що то ти відтелеграфуєш. Вчора я не могла ще раз написати тобі листа, бо так голова боліла, що я ледве на світ дивилась, але все ж спромоглась піти до директора, як тільки він дав мені через Кльоню знати, що твоя конкурентка відмовилась і що він хоче запросити тебе. Отож я вже вияснила всі умови: по приїзді твоїм сюди тобі мають видати 15 р. «прогонів» (не в щот 70 р. місячної плати), а обов'язки твої будуть більш надзирательські, чи пак фершальські), ніж лікарські, бо назначати лічення будуть тутешні постійні лікарі, а ти маєш слідити за належитим виконуванням його. Занята будеш од 8-ї (скоріш 9-ї) рано, до 1 г[одини] пополудні, решта часу належить тобі. Робота тут, оскільки я тямлю, не тяжка, тілько одна фершалка не справляється тепер, бо трудно поспівати у всі «отділенія». Панії тут ждуть тебе дуже, бо їм все-таки хочеться бути під наглядом справжньої лікарки, а не фершалки, отож вони все осаждають мене питаннями, чи то ти таки іменно приїдеш (чутки тут розходяться хутко, і вони вже знають про наші переговори). Тобі Лосєв телеграфував, що служба твоя має початись з 1-го іюня, але я б радила тобі приїхати хоч днів на два раніше, щоб мати час врядитись. Май на увазі, що з Одеси не щодня йдуть

пароходи в Євпаторію, то, може, трапиться який лишній день і в Одесі просидіти, тому краще з виїздом не гайся, а якщо трапиться загаятись, то вже краще їдь просто залізницею в Сімферополь, а звідти в Євпаторію можна або кіньми або автомобілем: тепер багато людей їдуть автомобілем, бо то хутко (всього $2^1/_2$ години їзди) і не дуже дорого — 6 р. від людини (малі, здається, не платять).

Якщо ти не схочеш їхати на сю роботу, то не сподіваюсь знайти тобі кращу, бо й се щасливий випадок, що трапилось позаочі щось знайти. Все-таки можу публікувати в газеті, якщо скажеш.

Ну, кінчаю, бо знов починає голова поболювати. Телеграфуй, коли й з якої дороги приїдеш, то, може, я прийду на зустріч (хоча деякі пароходи в 5-й год. рано приходять, то до такого не вспішуся). Спинитись краще в С.-Петербурзькій гостиниці, бо то близько від санаторії, а як там буде задорого або місця бракуватиме, то в «Росії», хоч вона і дальше (але тут звожчики не дорогі), а там уже Кльоня поможе тобі знайти хату. Де буде літом Михайло-старший? Чи сюди приїде? Нехай мама не сердиться, що не пишу: трудно було. Хутко напишу їй. Кльоня вітає, я цілую тебе і всіх вас.

Твоя *Леся*

(Ми послали дядині брошурку про нашу санаторію — чи ти читала її? Все-таки варто прочитати).

(Мене тут знайти легко в санаторії: ми займаємо № 14, то й так мене вже всі знають).

138. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

29 червня 1908 р. Євпаторія — 16. VI 1908. Євпаторія

Любая Лілеєнько!

Уяви собі, що знов відновляються переговори про запрошення тебе сюди. Сьогодні одна людина з медичного персоналу питала мене, чи ти ще в Києві і чи згодишся приїхати, якщо тебе знов запросять? Я сказала, що, певне, в Києві і, певне, згодишся, але щоб сі запросини були відновлені від імені дирекції в виразній і не допускаючій ніяких сумнівів формі. Такий поворот стався через те, що фельдшериця відмовилась електризувати, а пацієнтки рішуче домагаються, щоб була їм лікарка.

Не трачу надії, що ти приїдеш. Михаля і я поможу глядіти, так що і п. Кривинюк може робити роботу, аби знайшов. Квартири трохи подешевіли, і з'їзд менший, ніж сподівано. Цілую тебе міцно.

Леся

Михаля можна приводить на весь день до нас, він нам не заважатиме.

139. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

2 липня 1908 р. Євпаторія 19. VI 1908. Євпаторія

Любая Лілеєнько!

Дуже жалую, що послала тобі останню одкритку, бо сьогодні довідалась, що все то, очевидно, була одна «игра ума», себто хоч фельдшериця і пацієнтки хочуть, але дирекція не хоче нікого з лікарок запрошувати, бо має загальну дурну і паскудну тенденцію наганяти економію на медичному персоналі. Ну, і чорт з ними, коли так, бо працювати при такій «економній» дирекції, певне, дуже неприємно. За Євпаторією дуже не жалуй, бо з нею щось сього року непевне робиться: всього два дні за весь сей час було гаряче, а то все так собі, а се з 1-го іюня і досі просто-таки х о л о д н о (!); воно то по термометру виходить +20°, +22°, але що при тому якийсь проникливий вітер з півночі, то в затінку майже неможливо сидіти, хоч на сонці часом і пече. Увечері з 7-ї г[одини] всі ходять в пальто або в теплих костюмах. От тобі й «спека євпаторійська»! Може, через се, може з яких інших причин, але я не завважаю, щоб моє здоров'я якось замітно ліпшало. Правда, такого з'явиська, як було в Києві два тижні, не повторялось, але ж то іншої категорії річ, а з нирками, видно, все однаково, бо таки дуже часто кров буває і «обрізками нитки» і так просто; за сей місяць ледве чи проходило коли три дні підряд без крові. Болі бувають рідко, і то незначні. Температура здебільшого нормальна (се проти Ялти прогрес). Але почуття катаральності у всіх «путях» частенько почувається. От не зберусь я все до міста провірити вагу там, де я важилась, приїхавши і ще не вступивши в санаторію. Тут я не важуся, бо я не вважаюсь «лечащеюся», а тільки «сопровождающею». «Не лечащаяся»

я через те, що Ізраель мені виразно заборонив гідропатію, особливо ж холодну, а тут без сього лічення не розуміють, і, почавши лічитись, прийшлось би раз у раз сперечатись «проти води». Тут єсть мені один прецедент: одна дівчина з якоюсь слабостю нирковою (здається, хронічний нефрит) дійшла тут після холодних обливаннів до такого загострення, що t° була 39°, рвоти щодня і т. п., і тільки після того згодились її перевести на теплі ванни і на всякі теплі процедури, після чого їй поліпшало. Взагалі тут не буває, щоб кому-небудь спочатку не «пробували» холодних способів. А я сього нізащо не хочу.

Невважаючи на холодну погоду і на кров, я все-таки маю «самопочуття» нічого собі. Навіть сі дні пробувала писати (через се не писала листів), і навіть дещо виходило — се завжди якось підіймає мені моральний tonus. Багато значить, що я тут нічого фізично не роблю і нічим не томлюся. Не знаю, як-то далі буде, бо ми тут пробудемо в санаторії ще два тижні, а там Кльоня заявиться в Сімферополь і вже його пошлють куди-небудь на службу. Добре, коли пошлють таки в Євпаторію, як ми сподіваємось, але се не відомо, можуть і в який-небудь Перекоп послати, тоді, може, прийдеться трохи поклопотатись урядженням, але і то великої біди не буде, бо я тоді спроваджу з Ялти всю свою посуду і пр. і матиму одразу «господарство» готове. Було б добре, якби попасти хоч в «трущобу», але в таку, де є добре молоко, а то ні тут, ні в Ялті неможливо врядити справжнього молочного лічення, а се таки погано. Взагалі я не журитимусь, коли прийдеться де б не було в Криму жити, бо літом скрізь тут буде гаряче і сухо, а як далі від моря, то се хоч і скучно, але мені, може, ще й корисніше.

Страх як мені досадно за тебе, що ти з Михалями мусиш у Києві мучитись. Я вже тепер марю про таке: може, Кльоня получить командировку в якесь місто, де не дуже дорого, і, може, тоді тобі дешевше буде жити з нами, ніж у Києві, та й прожили б ми хоч місяців два вкупі. Властиво, в сьому нема нічого неможливого. Правда ж?

Яка я однак! Не написала досі, що отримала твого заказного листа. Але до того часу я н і ч о г о не мала від тебе і ото через те й думала, що, може, ти сердишся та того й мовчиш. Ти не турбуйся ні тим, що мама мені писала, ні тими нібито «неприємностями», що я мала б то «через тебе» прийняти. Мама писала більш-менш те, що й

ти (що варто б якось таки в Євпаторію попасти), а «неприємності» тії мені крові не псували, тільки Лосєв в моїх очах скомпрометувався, але се повинно б бути більш неприємно йому, ніж мені. Маю все-таки уперту надію, що ми ще поживем сього літа вкупі.

Нехай Михальо-старший вибачить, що не пишу йому тепер. Тут трудно писати — заважають (пишу надворі). Цілую вас обох і Михалюнку. Кльоня вітає. Маму теж цілую.

Леся

140. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

10 липня 1908 р. Євпаторія 27/VI 1908, Євпаторія

Люба мамочко!

Пишу тобі в Київ, бо, певне ж, ти таки здебільшого там, а коли ні, то тобі перешлють, куди слід. Хутко ти, певне, получиш від Сластьона маленьку замітку, писану або моєю, або Кльониною рукою, де буде прохання до всіх, хто теє може, помочі для Філарета Колесси, що має виїхати на Україну записувати думи. Отож поясню, що значить сеє з'явище. Кльоня, почуваючи на собі невиплачений довг по записуванню дум, найшов добродія, що дав трохи грошей на сю мету, і доти писав до всяких музикантів-етнографів, аж таки підбив Філарета Колессу взятися до діла. Об'явилося, що Сластьон має фонографи і, крім того, охоту помагати такій екскурсії, через те екскурсія почнеться з Миргорода, з кобзаря Кравченка та й з самого Сластьона, що знає кілька дум, а далі Колесса, коли встигне хутко вправитись з миргородським репертуаром, поїде до інших кобзарів, яких йому вкажуть добрі люди. От до тих-то добрих людей і звернена та замітка, що ми з Кльонею зложили, аби влегшити клопіт Сластьонові, але послати її має Сластьон, бо вона ж таки й його обходить, і, може, він схоче щось в ній додати або скоротити. Дуже приємно, що поїде Філарет Колесса, бо се дуже серйозний і розумний музикант-етнограф, і, певно, в нього діло вийде добре. Прошу тебе, помісти тую замітку якнайскоріше, коли отримаєш, бо Колесса має короткі канікули, всього $1^1/_2$ місяці, і варто б, щоб час не гаявся.

Чи не знаєш ти кого у Зінькові, що міг би помогти Колессі знайти зіньківських кобзарів,— Сластьон пише, що там ніби мають бути якісь надзвичайні, але він не знає точно, в яких селах. Чи не знає Шура про кобзарів пирятинських? Та чи буде вона в себе на хуторі сього літа? Коли діло піде добре сього літа, то Колесса і на той рік приїде, так що відомості, зібрані в сій справі, у всякім разі не будуть зайві.

Про Лілину справу ти вже, звісно, знаєш, що вона знов було виплила і потім знов розійшлась. Та нехай їй чорт, тутешній дирекції — препротивні люди вони тут, і служити з ними, певне, дуже неприємно. Я вже після того, як вела переговори про Лілю, придивилась до тутешнього відношення до фершалів і інших, воно препогане. І взагалі з початку сезону тут було ліпше, бо й на слабих більше вважали, і ладу було більше, а тепер занадто багато пацієнтів, і з ними вже не дуже-то «панькаються». Нам-то воно вже не біда, бо ми через тиждень, певне, вже виїдемо звідси, а хто приїде «на второй сезон» — тому кепсько буде.

Куди ми поїдемо з Євпаторії, ще невідомо, бо се залежатиме від того, куди командирує Кльоню сімферопольський суд. Навряд щоб у саму Євпаторію, бо тут уже є кандидат. Мені се все одно, бо в Криму літом, певне, скрізь непогано, а спеціально Євпаторією я не дорожу, бо моє лічення можливе і поза нею. Спочатку я все була в однаковому стані (все кров показувалась), але остатнього тижня було ліпше, я почувалася зовсім добре і через те знов узялась було до писання. Тепер роблю перерив в літературі і через те можу писати листи. Поправка моя, певне, через те йде так помалу, що дуже погане поки що літо — все вітри якісь різкі, а то й дощ... Не сподівалась я такого від Євпаторії! Але в інших місцях, по газетах судячи, ще гірше, ще холодніше. Се, певне, світ перевертається, чи що!

Налагодились ми вже знов на Кавказ. Кльоня вже й відповідні «прошения» послав у Тифліс, просячи вже не кандидатського, а справжнього місця. Тут є один старий судеєць тифліський на курації, приятель Кльоні, він запевняє, що Кльоня може добре врядитись тепер на Кавказі. Але наскільки взагалі там може бути «добре», про се я «при особій думці». Та робить нічого. Стан нервів Кльоні хоч і поправився, та не настільки, щоб можна було за адвокатуру братись; на нотаріат в н а ш и х

місцях нема надії; служба тут — значить ще кілька літ кандидатства, а се вже на наші обставини було б тяжкувато. Ну, от і мусимо, «скрипя сердцем» (так виражаються кавказці), їхати на чужину... Неприємно се і з принципіального боку, але іншого виходу поки що нема. Зрештою, раніш осені се навряд щоб урядилось, а до того часу ще якась невеличка надія зостається, що якимсь чудом, може, і мине «чаша сия».

Велика була помилка з боку Кльоні, що він одразу почав службу з Кавказу і просидів там три роки і тим способом не дав собі часу і змоги «пустити коріння» десь у своїм краю. А тепер се «одливається» фатально. Зрештою, жити на Україні нам можна було б хіба не далі на північ, як Могилів-Подільський, та і то ще хто його зна, як би я й там жила. А на Кавказі, може, якось обійдусь без подорожі в Каїр. Се мене чимало потішає, бо мені зовсім не приємна перспектива кількамісячного самотнього курортного життя десь за морями. Ну, та це все ще tempi futuri [1]. «Якось-то буде!» Поки що все ж неначебто не до гіршого йде, і то гаразд.

Жебуньов у нас кілька раз був, і Кльоня у нього, а я ще ні. Дуже він тішиться празьким з'їздом і деякими своїми тутешніми успіхами, але живеться йому не дуже добре: вирвав зуба, має невралгію в лиці і т. ін. В Зелений Гай таки збирається.

Як твоє здоров'я, як нога? Де ти «преимущественно» живеш? Хутко пришлю дещо до «Рідного краю». Тепер уже втомилась писанням і через те не можу виготовити до друку.

Цілую тебе міцно і Лілю з Михалями. Кльоня тобі і їм кланяється. Привіт знайомим.

Твоя *Леся*

141. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

23 липня 1908 р. Євпаторія 10. VII 1908. Євпаторія

Любая Лілеєнько!

Поздоровляю тебе і цілую. Де ти тепер — чи ще в Боярці? Ми вже на тім тижні кидаємо санаторію. Правду кажучи, мало вийшло з неї користі... Може, поза нею буде

---

[1] Майбутні часи (*італ.*).— *Ред.*

більше. Поки що пиши таки на сю адресу, а пошта нам перешле «по заявлению».

Радію, що ти не мучишся в Києві. Цілую міцно тебе і Михалів. Кльоня кланяється і цілує. Будь здорова.

Твоя *Леся*

142. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

Червень—липень 1908 р. Євпаторія

Евпатория, Приморская санатория, 1908

Вельмишановна пані товаришко!

Не зову Вас на ймення-«отчество», бо, правду кажучи, «отчества» Вашого якось я не знаю, та й не дуже люблю сей чуженародний звичай величання. Може, не поремствуєте, що називаю Вас товаришкою, бо се ж загальнолюдський звичай зватися так межи людьми однакової «зброї», а ми ж обидві «воюємо пером». Пробачте ще за сю базгранину олівцем (власне, я тепер уже не пером, а олівцем «воюю»), але мені заборонено багато сидіти, а надто сидячи писати, то я пишу, лежачи на chaise longue [1], а се утрудняє писання чорнилом. Та вже, може, якось розберете. Листа Вашого я отримала позавчора, та щось два дні нездужала більш ніж звичайно, то не могла писати. Садовські, напевне, в S.-Remo, бо вони ніколи не виїздять звідти (тітка щоліта їздить): пан — чоловік, розбитий хворобою (tabes [2]), неговіркий, непривітний, та його мало хто з приїзних і бачить, жінка ж його людина добра, щира і готова до помочі людям, поведінкою проста і непишна. Коли вона не відповіла Вам, то се, напевне, не з злої волі, а може, має клопіт з чоловіком (вона дуже впадає за ним, і коли його хороба загострюється, то вона ночей не спить і сама занепадає нарешті від знесилення), може, й так який хатній клопіт перебиває їй, бо вона ж мусить про все дбати сама. Через те ви, якщо прибудете до S.-Remo, вдайтесь до неї, невважаючи на неакуратність в листуванні, і, певне, про те не пожалуєте, бо вона порядна і симпатична людина та й, напевне, стане Вам у пригоді чим може. Зрештою, в S.-Remo дуже легко врядитись, як

[1] Шезлонзі, кушетці (*франц.*).— *Ред.*
[2] Сухоти (*лат.*).— *Ред.*

і скрізь у європейських курортах. От заїздіть в Hôtel de France («Francia»), там недорого, та й побачите в перший же день, чи в отелі врядитись на стало, чи де на віллі. S.-Remo невеличке, та й околиці його легко пізнати. Не знаю, чому Ви пишете, що там заробити не можна. Хіба обставини змінились, а то за мого часу там лікарі з Росії добре заробляли.

В російських журналах я тепер зв'язків не маю. Я працювала в давній «Жизни», потім трохи в видавництві «Донская речь», але то tempi passati [1], і колишні співробітники мої, либонь, мене забули, бо я з ними відносин не підтримувала. За переклади платять злиденно (мені «Донская речь» платить по 15 р. за $1^1/_2$ аркуша! А іншим навіть по 10!). Попробуйте вдатись до «Вестника Европы» з белетристикою — там белетристів дуже мало, а платять прекрасно. Взагалі в «товсті» журнали тепер, кажуть, легко попасти, бо співробітники давні зрадили їм для різних «сборников», то вони раді новим. Хіба «Літературно-науковий вісник» Вам не платить? Мені платив. Платить і «Рада», і «Рідний край».

Дуже дякую Вам за дружній привіт. Пишіть, де і як урядитесь. Щастя й здоров'я Вам.

Леся Українка

143. ДО М. М. АРКАСА

8 вересня 1908 р. Ялта

26/VIII 1908, Ялта,
Ломоносовский бульвар,
д[ом] Хорошавиной

Вельмишановний добродію!

Звертаюся до Вас у справі, що, певне, заінтересує Вас яко музику і яко українського діяча. Єсть то справа записування мелодій історичних дум і пісень від кобзарів. Либонь, трапилося Вам читати по наших часописах про те, що Ф. Колесса вибирається в екскурсію з такою метою. Тепер Ф. Колесса екскурсію ту вже відбув і повернувся до Львова з дуже добрими результатами, завдяки активній помочі д. Сластьона, що, незалежно від газетної відозви, узяв з самого початку на себе клопіт по організуванню всього потрібного для такої екскурсії

[1] Минулі часи (*італ.*).— *Ред.*

в обсягу Миргородського повіту. В результаті Ф. Колесса записав там репертуар 4 кобзарів та історичні думи від одного лірника та й від дівчини-співачки. Гроші на сю справу мав на той час у руках мій чоловік (Квітка, теж музикант-етнограф), він же списався з Ф. Колессою і з д. Сластьоном і фактично врядив сю екскурсію. На жаль, тільки гроші ті були дуже невеликі, як на таке широке діло — власне, 300 р., а більше фонду не було. Тим часом вияснилось, що екскурсія така коштує дуже дорого: подоріж екскурсанта зі Львова до Миргорода і назад, його прожиття в подорожі, плата кобзарям, купування валків до фонографа, без якого неможливо списувати кобзарські мелодії,— все це забрало $^2/_3$ асигнованої суми, а те, що лишилось, не вистачає навіть на видання зібраного вже матеріалу, не говорячи вже про бажане продовження подібної екскурсії (адже зібрано тільки від 4 кобзарів з одного повіту, а їх же відомо щонайменше 12, і живуть вони в різних місцях 3-х губерній). Буде невимовно сумно, якщо справа ся припиниться через матеріальні нестатки. З того може навіть статись невіджалувана шкода для української музичної етнографії, бо, власне, щодо записування кобзарських мелодій, то час не жде, і коли ніхто не допоможе сій нагальній справі тепер, то хутко вже й не буде чому допомагати, бо вона загине безповорітно. Старі кобзарі вимирають, вже й так найславніший з них—Вересай — забрав свої співецькі скарби з собою в могилу (Лисенко списав тільки одну думу та кілька танців від нього — се ж дрібна краплина його багатого репертуару); молоді ж кобзарі, от-як Пархоменко, грають без стилю, навчаючись тексту з книжок, а голос добираючи навмання з власної фантазії, здебільшого недотепно. Очевидячки, дума кобзарська, сей оригінальний витвір нашого народного генія, що не має собі паралелі нігде на всім світі, вмирає. Невже ж він умре без порятунку, без пам'ятника навіть? Досі справа розбивалась об неймовірні трудності записування мелодій дум — тепер їх можна подолати завдяки фонографові; заважало ще й те, що, крім Лисенка, не було в нас учених теоретиків-етнографів, добре тямущих в музиці,— тепер такий чоловік є, і він може подолати сі непомірні трудності, як се видно з присланих нам від нього зразків його записів, що здаються мені справді вірними, наскільки я пам'ятаю кобзарські співи. Тепер остановка тільки за коштами на

видання вже зібраного матеріалу і на дальші екскурсії. Отож вдаюся до Вас, високошановний добродію, з проханням запомогти сій справі рятунку перлів нашої народної творчості, бо думаю, що така людина, як Ви, здатна цінити сі перли і боліти душею про їх загин. Коли вже й Ви не допоможете якось постачити потрібних фондів для сеї справи, то трудно здумати мені, на кого мала б я покладати більшу надію. Вдаватись до колективів або до багатьох окремих людей за поміччю мені б не хотілось: хворій і закинутій на чужину людині, як я, тяжко провадити таку надто широку кореспонденцію, а найгірше, що так могло б піти більше часу на збирання фондів, ніж на саму етнографічну роботу, бо інший старий кобзар, може, й не дожив би, поки б на нього зібрали «з миру по нитці...».

У всякім разі, сподіваюсь од Вас якоїсь поради. Зволіть сповістити мене, чи Вас ця справа заінтересує і чи матимете Ви охоту і змогу допомагати їй. Дуже буду Вам вдячна, якщо не забарите відповіді,— мені важно її знати скоріше, щоб не гаяти дорогого часу, бо якщо Вам незмога підтримати се діло, то я муситиму щось таки думати далі, а залишати справу я органічно не можу — вона зрослася з моєю душею.

В разі Вашої згоди я охоче подам Вам усякі пояснення, коли забажаєте, про деталі сеї вже розпочатої в нас справи, можу прислати і зразки записів Ф. Колесси; тоді ми порадимось і про те, де б нам вести се видання, кому доручити догляд за ним, де примістити на продаж і т. і.

Поки що дозвольте мені при сій нагоді висловити Вам ту щиру глибоку пошану, яку я здавна маю до Вас.

Л. Косач-Квітка
(В літературі *Леся Українка*)

144. ДО Ф. М. КОЛЕССИ

10 вересня 1908 р. Ялта

$\frac{28}{\text{VIII}} - \frac{10}{\text{IX}}$, Ялта,
Ломоносовск[ий] бульв[ар],
д[ом] Хорошавиной

Високоповажаний добродію!

Мій муж просить Вас вибачити йому, що не відповідає сам на Ваші два остатні листи, а доручає сю відповідь

мені: він мусив вернутись до службової роботи раніше, ніж оправився після хвороби, і тепер зовсім не має сили писати щось зверх конче потрібного на службі, отож мусив би дуже забарити відповідь, якби намагався писати її особисто. Се ж, певне, не було б Вам приємно, і тому, може, зволите і на довший час, поки зміняться сі обставини, задоволитися листуванням в сій справі зо мною, тим більше що я писатиму в порозумінні з моїм мужем і субсидіатором, так само і Ваші листи подаватиму до відома їм. Крім того, я щиро інтересуюся сею справою і рада доложити до неї всякого старання, на яке лише можу здобутися, тому прошу не вважати мене цілком сторонньою людиною і вшанувати мене Вашим довір'ям.

Відповідь ся забарилась почасти й через те, що треба було перше добре обміркувати з жертводавцем зачеплені в Ваших листах питання, а то було не так і легко. На жаль, Ваші умови щодо гонорару за списування мелодій з валків на ноти трапили зовсім несподівано, і через те справа мусить на який час припинитись, поки виясняться наслідки наших заходів коло збирання потрібних для того грошей. З первісного фонду, як Вам відомо, лишилось 75 р. (не рахуючи тих 25 р., що тепер ще у Вас). Хоча ми не знаємо, скільки платить Наукове товариство ім. Шевченка за етнографічно-музикальну працю, отже, й не можемо докладно обчислити, скільки мав би виносити Ваш гонорар, однак думаємо, що 100 р. не вистачило б заразом і на гонорар, і на збирання матеріалів у вказаному від Вас напрямі, тому ми зважили обернути їх на дальше збирання матеріалу у фонограф та й послали 75 р. д[обродію] Сластьонові для подорожі в Харків і в інші міста. Так випадало зробити тому, що Гончаренко має незабаром вернутись до Севастополя з Харкова і там замешкати надовго, а тоді подоріж до нього коштувала б значно дорожче і забрала б д[обродію] Сластьонові більше часу та клопотів; та й страшно відкладати справу надовго з таким старим чоловіком, як Гончаренко,— він же має 72 роки... Чи д. Сластьон поїхав у Харків, ми ще не знаємо, та й ще не було часу досить, щоб могла прийти від нього відповідь. Тим часом ми почали заходи коло збирання грошей, але результати ще не вияснились. У всякім разі, на первісного субсидіатора вже трудно рахувати, бо він, як Вам, либонь, відомо, людина незаможна і дав, що міг, урвавши від щоденних потреб своїх і своєї родини. Тепер,

коли ми муситимем втягти до діла ширший круг людей, нам конечне треба згори знати точно розмір Вашого гонорару від аркуша, при сьому просимо зазначити, який саме має бути той аркуш, чи такий, як у виданнях Наукового товариства (при іншому форматі можна буде потім вирахувати нормальний аркуш по числу нот, скільки зміщається в аркуші Наукового товариства,— так звичайно вираховується, наприклад, друкований аркуш тексту). Від об'єму потрібної суми може залежати і число людей, до яких прийдеться звертатись. Справу збирання грошей я вже переймаю цілком на себе, бо муж не має змоги тим клопотатись — то все мусить провадитись листовно,— тому і від себе прошу Вас відповісти мені скоріше на се питання, щоб я могла негайно розвивати потрібну діяльність. Про закупку власного фонографа поки що не може бути речі, бо самі тепер знаєте, як стоять наші грошові засоби. Тим дуже просимо Вас написати, як саме стоїть справа з користуванням фонографом Наукового товариства: чому пишете, що ним можна користуватись тільки уривками? Може, слід нам удатися з спеціальним проханням до товариства? Коли треба, то я зроблю се негайно.

Про те, щоб зібраний в Миргороді матеріал записував на ноти хто інший, а не Ви, не може бути й мови, бо субсидіатор, відкинувши пропозицію етнографічної комісії Наукового товариства, щоб послати в екскурсію одного чоловіка, а запис на ноти доручити другому, поставив як conditio sine qua non [1], щоб записувач той чув живий спів кобзарський. Щодо надісланих від Вас взірців Ваших записів, то заінтересовані люди дуже ними задоволені і вважають, що коли й решта матеріалу буде так вдатно списана, то мета екскурсії буде знаменито осягнена. Але щодо Вашого бажання знати щиру правду, якої гадки субсидіатор про результати Вашої екскурсії, то я, цілком розуміючи се бажання, не можу, на жаль, його задовольнити, бо субсидіатор здержується від висловлення своєї гадки, вважаючи, що результати ще не вияснені, поки нема записів усього зібраного на валки у Миргороді,— метою-бо своєї жертви він уважав, власне, записи, а не збирання фонограм, котре є тільки вибраний Вами спосіб, помагаючий до осягнення мети.

---

[1] Неодмінну умову (*лат.*).— *Ред.*

Послані телеграфічно 25 р. будьте ласкаві затримати при собі поки що; може, незабаром нам прийдеться просити Вас переслати ті гроші д. Сластьонові, якщо йому не стане сих, що тепер послані, на його етнографічні роз'їзди.

Як тільки надійдуть які нові жертви, я зараз Вас сповіщу.

В надії на скору відповідь од Вас залишаюся з правдивим поважанням.

Лариса Квітка
(Леся Українка)

P. S. Муж просить переказати Вам його велику подяку за надісланий авторський дарунок. При сьому він засилає Вам свій щирий привіт.

145. ДО Ф. М. КОЛЕССИ

3 жовтня 1908 р. Ялта 20/IX (3/X) 1908 р., Ялта

Високоповажаний добродію!

Прошу вибачити, що я не одразу відповіла на Вашого листа. Саме пережила я дуже скрутний час: мій муж лежав тиждень у ліжку після кровотечі з легких, а я гляділа його і, розуміється, мала гризоту та клопіт та й сама не почувалася при силі. Ваша гадка, щоб призволити Товариство ім. Шевченка до видання миргородських матеріалів, прийшлася нам до мислі, бо ми бачимо тепер, що таки нам тяжко клопотатися сею справою при наших трудних обставинах; рівно ж слушною здається нам та й субсидіаторові Ваша увага про те, що зручніше провадити видання у Львові, бо там Вам можна буде негайно правити коректу, якої, натурально, ніхто, крім Вас, правити не може. Щоб скоротити час переговорів з товариством, котре, певне, після розмови в сій справі з Вами схотіло б знати і нашу гадку, я рівночасно з сим листом відсилаю лист до товариства, де призволяю його до видання списаного через Вас матеріалу. Лист той до товариства Ви, певне, дістанете до прочитання, яко заінтересована особа і член того ж товариства. В разі, коли товариство згодиться взятися до сього видання, то воно ж перейме на себе і виплату Вам гонорару за працю списування і впорядкування мелодій, а

ми вже йому передамо ту решту грошей, яку послали д[обродієві] Сластьонові, бо д[обродій] Сластьон зрікся прийняти оплату коштів подорожі в Харків, котру, зрештою, він ще не знає, коли саме міг би відбути. Якби ж товариство не взяло на себе сього видання, то Вашу працю ми таки думаємо сплатити з тих грошей, що є у Вас і у д[обродія] Сластьона (разом 100 р.), бо їх, певне, на те стане, беручи на увагу ті умови гонорару, які Ви поставили і на які субсидіатор годиться. Тому ми просимо Вас братися до праці впорядкування збірки без огляду на те, де і коли вона буде видана. Бо як її не видасть товариство, то муситимем таки пошукати десь коштів на видання по людях, але вже тоді нові жертводавці, може, поставлять якісь нові умови щодо місця видання.

Ще маю Вам переказати два прохання від субсидіатора. Він дуже просить, щоб Ви надрукували не зразки з мелодії дум (фрагменти), а таки цілі мелодії від початку до кінця поруч зо словами. Він уважає, що се таки має і науковий інтерес, бо мелодія дум так тісно сплетена з текстом, що тільки слідкуючи за нею крок по кроку можна як слід простудіювати ритміку і структуру самого вірша думи; але, головно, се має практичне значення: тільки тоді зможе кожен співець відновити в живому виконанні співання дум по Ваших записах, коли ті думи будуть записані цілі,— інакше, при нестрофовій структурі дум, рідко хто зможе догадатись, як саме приладнати записаний кусень мелодії до дальших, відмінно збудованих віршів.

Друге прохання субсидіатора — се щоб Ви згодились ласкаво дати переглянути Вашу передмову і тексти записаних дум якомусь відомому письменникові або ученому з російської України (краще, якби передмову переглянув письменник, а тексти учений); перше (перегляд передмови) має чисто практичне значення — є деякі вигляди на приєднання полтавського земства до помочі в справі видання кобзарських мелодій, то треба буде йому заімпонувати сею першою збіркою, а лівобережні несвідомі українці (земські діячі), на жаль, часто зле розуміють та й з неохотою відносяться до розправ, написаних з великою перевагою галицько-українських форм мови.

Друге (перегляд текстів) має значення наукове: людині, незвичній до якогось місцевого говору, легко допустити фонетичні помилки, записуючи пісні в тім говор,

(се трапилось, наприклад, мені, коли я записувала тексти пісень в Галичині), а людина, привична до тих говорів, завжди легко завважить і поможе виправити такі помилки — запевне, дрібні, але в науковому виданні не бажані.

Ще інтересує субсидіатора, та й нас обох, одно питання: чи Ви записали також і музику (супровід бандури) дум, чи тільки мелодії і слова? Було б великою шкодою, якби в записах бракувало музики. Будьте ласкаві, напишіть, як з тим річ мається.

Мій чоловік просить передати Вам його уклін і привіт.

З правдивим поважанням

Леся Українка

146. ДО ПРАВЛІННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імені ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

4 жовтня 1908 р. Ялта

Звертаюся до в[исоко]п[оважаного] виділу в справі етнографічно-наукового видання кобзарських співів.

Весною сього року один добродій доручив моєму чоловікові (пізніше, через хоробу свою, чоловік передав усю справу на мене) 300 р. з тим, щоб на сі гроші було зроблено, що можливо, для законсервування мелодій історичних дум, які зосталися ще в репертуарі кобзарів. З цеї суми 225 р. було передано членові товариства імені Шевченка у Львові в[исоко]п[оважаному] Філаретові Колессі, і з того 200 р. зужив він на екскурсію до Миргорода, де він зібрав нотний матеріал на 5 аркушів друку. Отже, з пожертвуваної суми зосталися не зужитими 100 р., в тім числі 25 р. на руках добродія Колесси (сі 25 р. ми просили д[обродія] Колессу затримати поки що при собі, доки зважимо, на яку саме мету їх обернути). Щоб довести діло до кінця, треба ще: 1) оплатити добродієві Колессі труд влаштування до друку зібраного матеріалу і 2) оплатити кошти самого друку. Тих 100 р., які зосталися, на першу з сих потреб, певне, стане, а на другу вже ні. Я мала на думці обернутися з листами до різних людей на Україні, прохаючи допомоги, і видати матеріал у Києві, знаючи, що бюджет в[исоко]п[оважаного] товариства обтяжений видаванням галицьких матеріалів, які, мабуть, ближче до інтересів товариства, яко інституції

львівської. Але остатніми часами стан здоров'я мого чоловіка, та й мене самої, зробився такий, що утрудняє нам узятися до справи збирання коштів і самого видавання, яка вимагає багато клопоту, коли її провадити, проживаючи самим далеко від Києва, як се мусимо ми. Знов же, добродій Колесса слушно бажає, щоб видання провадилось у Львові, бо се було б йому зручніше з огляду на потребу кількаразової коректи, якої, розуміється, окрім нього, ніхто правити не може.

Розваживши се, я, з доручення жертводавця і згідно з бажанням добродія Колесси, звертаюся до хв[аленого] товариства з пропозицією, щоб хв[алене] товариство видало своїм коштом зібраний працею добродія Колесси і на субсидію нашого знайомого матеріал.

Д[обродій] Колесса зібрав матеріал тільки з Полтавщини. В інтересах як наших, так, гадаю, і хв[аленого] товариства лежить, щоб видання вийшло якнайповніше, щоб у нього увійшли матеріали з двох інших губерній, де ще зосталися кобзарі, тобто з губерній Чернігівської та Харківської. Отже, якби в[исоко]п[оважане] товариство само оплатило працю д[обродія] Колесси, то позосталі 100 р. ми обернули б на збирання у фонограф дальших матеріалів в Харківщині і Чернігівщині з тим, щоб фонографічні валки, зібрані на місцях, надсилалися для переведення на ноти д[обродієві] Колессі. Коли ж хв[алене] товариство вільних грошей на гонорар д[обродієві] Колессі не має, то ми передамо ті 100 р. товариству на сю мету. Рівно ж передамо сі гроші хв[аленому] товариству і в тім разі, коли воно зважить, що воно само, без нашої помочі, може знайти чоловіка, що постачав би фонографічні валки з записами кобзарських мелодій з Чернігівщини та Харківщини, і взагалі, коли воно перейме на себе весь дальший клопіт у сій справі.

Ініціатори екскурсії просять хв[алене] товариство, якщо воно згодиться видавати згаданий матеріал, пустити видання те в першу чергу. Се, між іншим, для того, що, маючи в руках вже готовий випуск кобзарських співів (хоч би тільки з одної місцевості), легше буде приєднувати до помочі дальшим таким виданням людей на Україні. Маючи на увазі таку мету, ініціатори просять хв[алене] товариство прислати в свій час 15 примірників того видання на мою адресу, щоб я могла розіслати їх на показ людям, що можуть або самі зложити жертви на

продовження збирання і видавання відповідних матеріалів, або вплинути на земства в разі, коли ті, побачивши видання, заінтересуються ділом і переконаються в тім, що д[обродій] Колесса робить записи з великою точністю й умінням.

Просьба поспішити з виданням уже зібраних і збиранням дальших матеріалів кобзарських оправдується тим, що вже крайня пора надолужити хоч тепер ту марну страту часу, якою прогрішилося українське громадянство в справі зберігання тих предивних, єдиних на цілий світ пам'ятників творчості нашого народу. Досить згадати, що від найкращого з відомих науці кобзарів — Вересая — записано на ноти тільки незначну частину його репертуару. Хоч, річ певна, спішитися треба зберігати усякі об'яви народної творчості, в тім числі і ті мелодії звичайних строфових пісень, які тепер видає так взірцево хв[алене] товариство, однак, я думаю, шан[овне] товариство згодиться, що кобзарські мелодії дум скоріше гинуть, ніж строфові пісні, що кожен рік, кожен день навіть може завдати невіджалувану страту, коли який старий кобзар сховає з собою в могилі нікому не передані співи. Разом з тим хв[алене] товариство, переглянувши зроблені у д[обродія] Колесси записи, певно, переконається, що кобзарські мелодії далеко інтересніші, ніж мелодії строфових пісень, що видання кобзарських мелодій дасть нову і, може, найбільшу підвалину національній гордості, бо се таке з'явище, з яким наші сусіди нічого виставити до порівняння не можуть.

Такі думки осміляють мене просити хв[алене] товариство не відкладати надовго обраду мого прохання. Сподіваючись, що хв[алене] товариство вшанує мене невдовзі такою чи іншою відповіддю, складаю на разі мою правдиву і глибоку пошану.

21/IX ст. ст. 1908 р.

Леся Українка

Адреса моя: Ялта (Тавріч[еской] губ[ернии]), Ломоносовский бульв[ар], д[ом] Хорошавиной, Лар. Петр. Квитка.

147. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

11 жовтня 1908 р. Ялта

28/IX (11/X), Ялта,
Ломоносовский б[ульвар],
д[ом] Хорошавиной

Дорога товаришко!

Того разу, як я писала до Вас, була я така втомлена і заклопотана, що й не написала до ладу, що треба. А хтіла я запитати Вас, чи знаєте Ви гаразд італійську мову та чи могли б зробити переклад якогось порядного белетристичного твору; я помогла б Вам пристроїти його у «Віснику», бо там відносяться до мене прихильно. Коли Ви в принципі на се згоджуєтесь, то я можу списатись з редактором, чи не замовить він Вам якогось чималого перекладу (роману або драми) на 1909 рік, тоді, маючи виразне замовлення, Вам не страшно було б тратити час на таку роботу, бо знали б напевне, що вона не пропаде дарма. Звісно, за переклади платять менше, ніж за оригінальні твори, та зате переклади легші вже тим, що не вимагають спеціального настрою і їх можна робити хоч і прихапцем межи іншими клопотами. Тепер саме час списатись про се з «Вісником», бо він ще, певне, не має готових матеріалів на 1909 рік, а може, саме дбає про їх. Було б добре перекласти щось Матильди Серао або Грації Деледди (хоч сю Деледду трудно перекладати, бо вона пише діалектом здебільша), а зрештою, може, Ви там і краще можете вибрати, ніж я здалека.

Сьогодні я отримала листа від сестри. Вона обіцяє при помочі знайомих лікарів постаратися про практику для Вашого чоловіка. Що ж до видання Ваших віршів, то вона на мої запити пише, що видавця поки що не вдалося знайти, бо якось фінанси зле стоять у відомих нам видавців, але що вона ще не скінчила всіх переговорів і, може, таки вдасться знайти кого. Вона запрошує мого чоловіка писати брошурки до київської «Просвіти» і пише, що «Просвіта» тепер за те платить: за оригінальні твори по 24 р. від аркуша, за компіляції і перерібки по 16 р., а за переклади по 12 р. Може б, і Ви щось туди надіслали. Звісно, се плата невелика, та зате видавництво симпатичне.

Я таки все Вам плани літературної роботи подаю, хоч, може, Вам се і не до мислі тепер. Але ж трудно мені погодитися з тим, щоб трактувати Вас інакше, ніж літе-

раторку, хоч я сама тямлю ліпше, ніж хто, що бувають такі часи, що й в «присяжних» літераторів перо не слухає руки... Так, будьте ласкаві, напишіть, як Ви зважите щодо «Вісника»,— я негайно напишу туди, коли можна.

Як маєтесь тепер? Як здоров'я Ваше і Вашого чоловіка? У нас наче трохи ліпше: чоловік вже потроху виходить з хати, тільки голосом ще як слід не владає. Моє здоров'я мов трохи гірше, ніж було до сеї хатньої катастрофи,— та се натурально... Ну, нічого, поправлюсь, я таки живуча і за себе не боюсь.

Чи вже виїхали Садовські в Рим?

Будьте здорові. Щиро вітаю Вас і Вашого чоловіка, спасибі йому за прихильність.

Леся Українка

148. ДО В. М. ГНАТЮКА

8 листопада 1908 р. Ялта 26/X 1908

Високоповажаний добродію!

Знаючи, яку велику роль Ви граєте у всіх ділах Наукового товариства імені Шевченка, я звертаюсь до Вас з уклінним проханням вплинути на те, щоб товариство скоріше вшанувало мене відповіддю на мій лист, де була пропозиція в справі видання кобзарських мелодій. Добродій Ф. Колесса сповістив мене про згоду товариства, але, по-перше, мені, яко посередниці межи жертводавцем і товариством, треба мати якийсь автентичний документ в руках, а по-друге, мені в вищій мірі важно знати, як товариство віднеслося до деталів моєї пропозиції (про се д. Колесса мені не написав нічого); я, власне, маю на увазі питання про те, чи товариство може взяти на себе оплату праці д[обродія] Колесси. Діло в тім, що тепер несподівано вияснилася потреба негайних трат на записання репертуару кобзарів Гончаренка і Скубія. Гончаренко тепер знову приїхав на життя в Севастополь, і записати у фонограф його репертуар можна тільки поки ми тут, себто ми маємо наглядати за тим, а фактично записати має професіональний чоловік, німець, за плату; ми ж у Криму вже не довго маємо зоставатись, і тому треба з сим спішитись. Щодо кобзаря Скубія, то він, як

пише д. Састьон, знає найдовшу нашу епопею — думу про Самійла Кішку, — котрої ніхто більше з відомих кобзарів не знає. Сі причини спонукають жертводавця дуже бажати, щоб товариство взяло на себе оплату праці д[обродія] Колесси і тим дало б можливість обернути решту від пожертвуваної суми на вказану вище мету (нових жертв тим часом в перспективі нема). Розуміється, валки з новим матеріалом будуть послані д[обродієві] Колессі для поповнення видання товариства. В тім разі, коли се бажання не сходиться з прийнятою раніше постановою товариства, то прошу довести до відома товариства висловлене тут бажання жертводавця і його мотиви.

З правдивою пошаною до Вас

Леся Українка

149. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

1 грудня 1908 р. Ялта 18/XI 1908

Любая Лілеєнько!

Може, здивувала тебе моя сьогоднішня телеграма, так се діло таке: через тії валки прийдеться нам, може, просидіти лишній тиждень у Ялті (ще добре, як всього тиждень!) і рушити на Кавказ по декабрському морю з норд-остами... Се дуже досадно, бо до весни ми з виїздом все одно ждати не можемо, то варто було б хоч за ліпшої погоди виїхати. Та що ж робити! Вже розпочали ми оруду з думами, то треба її постаратись до ума довести, щоб не жаль було. Певне, папа розказав вам, через що ми не могли означити часу свого виїзду: ми хочемо записати в фонограф думи від кобзаря Гончаренка в Севастополі, а потім послати їх Колессі, щоб записав на ноти і включив у ту свою колекцію записів дум, що він зібрав сим літом і що мають з Нового року друкуватись при «Записках» Товариства імені Шевченка. Для сього ми спровадили фонографа від Сластьона (при папі посилки ще не було, але тепер вона вже прийшла) і виписали валки через один тутешній магазин з Москви. Але валки тії досі не отримались, хоча післязавтра буде р і в н о м і с я ц ь, відколи ми їх замовили. Може, та посилка де загинула, може, її послано «малою ско-

ростью» і вона попала в яку-небудь «залежь» — так чи інакше, ми не бачимо краю сьому чеканню, стратили терпеливість і оце вже пробуємо замовити сі валки вдруге, з Києва, через тебе. Правда, і при валках ще буде клопоту чимало: Гончаренка нема кому привезти сюди (він без провожатого не може), а тому чоловікові, що ми тут знайшли для орудування фонографом (се ж потребує спеціального навику), не можна поїхати в Севастополь. Отже, прийдеться комусь із нас поїхати в Севастополь до Гончаренка і привезти його сюди або знайти в Севастополі іншого спеціаліста, щоб поміг там управитись з фонографом. Тепер ми все торгуємось, кому з нас їхати в Севастополь,— я кажу, що я поїду, а Кльоня, що він. Звісно, нам обом се не на руку, та все ж я думаю, що мені безпечніше, бо я і морської хороби не боюся, і простуді менше підлягаю, та й наслідки втоми у мене не такі грізні бувають, як у Кльоні. Коли він розклеїться перед дорогою, то вже не говорячи про те, як се взагалі буде погано і для його нервів, і для всього згубливо, але і мені буде не легше, бо все одно ж буде клопіт і втома в разі його хвороби не менша, ніж була б від подорожі в Севастополь, а безмірно більша. Через те я таки думаю, що поїду *я*. А може, знайдемо кого, що поможе нам у сьому ділі хоч за плату. Та вже аби були валки, то якось владнаємо справу.

Ти не радиш нам їхати тепер на Кавказ, але тут не можна нічого вдіяти, та як подумати гаразд, то, може, воно і не так погано. В Єгипет я все одно після рецидиву з Кльонею не можу їхати, бо просто не маю сили покинути його самого. Він же поїхати зо мною не хоче, себто скоріш не може, бо се значить знов треба б виходити в одставку, знов думати, що буде робити, як скінчиться пробування в Єгипті, мучитись проживанням моїх грошей, незабезпеченістю своїх родичів і т. д., а від сього знов розів'ється неврастенія, знов прийдеться лічитись від нервів і наражати легкі, словом, все «зачароване коло» закрутиться з новою силою. Адвокатура, може, й тоді не під силу буде, а втретє вертатись на службу теж мало вигоди, бо тоді, певне, і такого місця не дадуть, як тепер,— «шатания» то в одставку, то з одставки начальство дуже не любить і не завжди вникає в причини такої «шатості». Ти писала про літературні заробітки, але для Кльоні тепер літературна робота, навіть така, як пере-

клади та компіляції, власне, найтрудніша, він досі і листи пише з трудом. Вже, може, судова «література» найлегша, бо там усе-таки є готові шаблони, хоча, звісно, і то трудно, і то, по правді кажучи, не під силу... З його нервами слід би бути агрономом або яким майстром, а ніяк не юристом... Зо страхом я думаю про ту службу, одно потішає: по наведених справках, у Телаві не дуже багато роботи, діл 100 на місяць і участок «не запущений» — попередній суддя лишив 200 нерозібраних діл,— се вважається дуже небагато. Так от, значить, коли не їхати в Єгипет і коли взагалі без роботи Кльоні трудно обійтись, то се вже, може, меншеє «із зол» їхати в Телав. Легкі у Кльоні вже знов трохи підгоїлись (хоча, звісно, тепер про «вигоєння» я вже довго боятимусь говорити), він майже перестав кашляти, мокроти вже нема, t° нормальна, вага збільшується, апетит і сон добрі, а більше мучить горло й ніс. Лікар знаходить у нього якийсь «фарингіт» і бачить залежність сеї хвороби у Кльоні від хронічного нежитю, який і лічить тепер, випікаючи щось там у носі,— поки що се не дає виразних наслідків щодо носа, але горло мовби трохи поправляється, може, від пульверизації і мазання йодом, а може, так чогось. Лікар вважає, що для горла ялтинська зима не корисна, бо дуже мокра, і що Кльоні слід на перепутті в Телав пожити довше в Тифлісі, бо там сухо зимою, і полічитись там у якогось спеціаліста. Ми оце остатнього тижня завважили, що коли в хаті добре протоплено і повітря висушене (у нас залізна груба), то Кльоня майже не охрипає увечері і нежить не так обридає — отже, може, справді найважніше тут сухість. Тож ми й думали до різдва або й довше пробути в Тифлісі, а потім уже їхати в Телав, щоб не заразом відбути довгу дорогу та й послухати лікаря. Телав майже вдвоє вище над рівнем моря, ніж Тифліс, то ще й через те слід би Кльоні до сеї височості звикати помалу, а не раптом, бо хто має нахил до кровохаркання, тому, кажуть, краще не раптом забиратись на височінь. Зрештою, Телав 2424 фути високо, а се ще не страшна височінь, і він відносно оточуючих його гір ще «в долині», хоча сам єсть вищим пунктом проти долини річки Алазані, при якій стоїть. Таким способом він досить високий, щоб бути забезпеченим від малярії, і досить низький, щоб не бути холодним та вітряним. Зима там сухіша, ніж тут, а не дуже холодна. Для мене ж все

одно ялтинська зима цінності не має, бо мокра і вітряна, та вже ж все одно, коли для мене в Росії, казав Ізраель, «нема клімату» для зими, то, значить, нема чого й перебирати: Телав так Телав, коли не хочу їхати в Єгипет. Кльоня то все мене переконує їхати в Єгипет, а він би то сам поїхав на Кавказ, але, як я вже поясняла, я н е м о ж у сього зробити. Може, на той рік Кльоня не буде сам, і справи стоятимуть ліпше, тоді поїду,— а може, й так поправлюсь, бо все ж мені тепер ліпше, ніж було минулої зими, хоча проти літа трошки голова знов частенько болить, t° часом капризує і всі відомі з'явища виразніші. Але торік у сій самій порі було куди гірше. [...]

Як бачиш, нам ліпше б уже їхати, і розпочали ми етнографічне підприємство не впору для себе, але вже «коли взявся за гуж...».

Дуже мені жалко і досадно, що папа так хутко виїхав од нас. Він запевняв, що там у нього діла і що одпуск 15-го XI кінчається, але я таки думаю, що він би довше побув, якби не наші збори в дорогу. Папі тут, здається, було не погано, тільки часом з дієти вибивався або «переїдав», а то таки й спав удень чимало, хоч я за це сварилась, ну, та ти ж знаєш, що з ним у сьому напрямі нічого не поробиш. Зрештою, він в Колодяжному, певне, більше сих «нарушений» робить, бо там уже йому ніхто не заважає...

На сей раз все-таки я не без просьби до тебе: чи не можеш ти піти до Оглобліна і спитати у нього «Известия Нежинского историко-филологического о б щ е с т в а» (не института, бо й його «Известия» єсть), найти, в якому томі є стаття професора Сперанського про кобзаря Пархоменка, купити той том і прислати його нам. Може, в тебе лишаться на се гроші від валків, а як ні, то купи за свої, а я тобі потім верну; «наложеним» не посилай, бо, може, книжка доганятиме нас в Тифлісі, то наложеність може спровадити яку плутанину.

Будь здорова, Лілеєнько! Я ще перед виїздом хоч картку напишу. Як мені шкода, що тобі так не ведеться! Коли б ми не на таку чужину їхали, я б тебе туди перетягла... Цілую міцно тебе, маму, Михаля і всіх рідних. Кльоня теж вас вітає.

Твоя *Леся*

150. ДО В. М. ГНАТЮКА

17 грудня 1908 р. Ялта

Високоповажаний добродію!

Посилаю на Вашу адресу матеріали фонографічні і прошу їх передати етнографічній комісії враз із листом до неї, долученим до сього листа. Дуже прошу сповістити мене, як дійде моя посилка, чи не попсують її на границі або в дорозі,— для того бажано, щоб валки були зараз провірені у Львові фонографом. З огляду на непевність посилання через границю я не всі валки, які в мене є, посилаю тепер*,— 8 я задержала при собі і пошлю їх тоді, як вияснитьcя, чи добре дійшла ся посилка, та чи не треба якось інак упакувати решту валків. Ті 8 валків — то продовження і закінчення тих трьох дум, початки яких посилаю тепер, а продовження ті можуть більш-менш служити і за дублети посиланих тепер початків, бо характер мелодій все однаковий, тож якби початки попсувались, то все ж мелодії не пропадуть, коли продовження доїде в цілості. Усе ж заразом боюся посилати, бо якби все попсувалось, то з відновленням був би великий клопіт: ми вже на сім тижні з Криму виїжджаємо на Кавказ, а кому іншому їхати з України чи з Галичини спеціально до Гончаренка в Севастополь було б тяжко, тому я так дорожу сими матеріалами. Будьте ласкаві сповістити мене, в якому стані доїде посилка, на таку адресу: Тифлис, Судебная ул[ица], Ивану Клементьевичу Савицкому, для Л. Квитки.

Тексти дум посилаю окремою бандеролькою.

Рівночасно пишу до проф[есора] Колесси, сповіщаючи його про вислання матеріалів.

З правдивим поважанням *Л. Квітка*

4/XII ст. ст. 1908 р.

151. ДО ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імені ШЕВЧЕНКА

17 грудня 1908 р. Ялта

Рівночасно з сим листом посилаю матеріали етнографічні для етнографічної комісії Товариства імені Шев-

* Посилаю № 1, 4, 7, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19 (разом 11 штук), одно пуделко порожнє треба було для впакування.

ченка, яко дальший вклад до колекції, що зібрав і опрацьовує тепер професор Філарет Колесса. Єсть се валки фонографічні з співами бандуриста Гната Гончаренка, що ми з чоловіком моїм зібрали тут, у Ялті, запросивши до себе Гончаренка з Севастополя. Пояснюючі примітки до сих матеріалів долучаю тут на окремому аркуші, щоб їх можна було віддати тому, хто буде переводити ноти та опрацьовувати сі матеріали. Запевне, сю працю робитиме проф. Ф. Колесса, але якби він перетомився або з якої іншої причини передав дальшу працю над сим матеріалом іншій особі, тоді етнографічна комісія зволить передати і матеріали сі тій іншій особі. Коли ж праця над сими матеріалами буде вже скінчена, то я, в імені ініціаторів сеї справи, прошу етнографічну комісію віддати сі валки, що посилаються тепер, і ті, що привіз проф. Ф. Колесса з своєї екскурсії, Науковому товариству імені Шевченка у Львові на власність в тім разі, коли воно має або вряджує тепер спеціальну бібліотеку для схову фонографічних матеріалів, як то є такі бібліотеки в Берліні та в Москві. Якщо ж така бібліотека при товаристві не існує і нема на меті в ближчім часі врядити її, то ми попросимо етнографічну комісію передати сі матеріали по використанні бібліотеці берлінській або іншій, з якою ми до того часу зможемо увійти в порозуміння.

З правдивим поважанням

Л. Квітка

4/XII ст. ст. 1908 р.

152. ДО Ф. М. КОЛЕССИ

17 грудня 1908 р. Ялта 4/XII ст. ст. 1908 р.

Високоповажаний добродію!

Я давно до Вас не озивалась, бо не було нічого, вартого Вашої уваги, до писання. Аж ось, нарешті, удалося нам з чоловіком спровадити сюди з Севастополя кобзаря Гончаренка, а з Миргорода фонографа Сластьонового, а з Москви та з Києва валки до фонографа, навчитися орудувати тією недосконалою машиною і таки записати репертуар Гончаренковий. Той репертуар в формі валків фонографічних посилаю тепер до Львова, до ет-

пографічної комісії, а вона передасть його Вам. Посилаю тому до комісії, а не на Вашу адресу, бо при сій нагоді умовляюся і про дальший порядок з тими валками, на яких умовах мають вони по використанні стати власністю Товариства ім. Шевченка. Власність ся не без вартості, бо все ж фонограф дає хоч і неповне, але повніше, ніж ноти, поняття про манеру виконання кобзарських дум. На адресу комісії посилаю і пояснюючі примітки до валків, і тексти дум. Все те має бути доручене Вам для Вашої роботи. Тільки боюся я, коли б Вас не перетомила та не виснажила ся робота,— я се як спробувала кілька днів попоморочитись із тим фонографом, то бачу, що ся машина — чиста погибель для нервів, такий вона має прикрий тембр і такі незносні її капризи! Маєте рацію, що збирач фонографічного матеріалу повинен вибиратися в екскурсію з готовим фонографом і валками,— нам процедура спроваджування «струмента» забрала цілий місяць часу... Ну, та мені особисто не жаль тепер ні часу, ні клопоту, покладених на сю справу: одно, що я дедалі більше впевняюся в нагальності справи рятування дум, а друге, що кобзар Гончаренко незвичайно інтересна людина і в етнографічного, і навіть з белетристичного погляду, так що я почуваюся цілком нагородженою за клопіт тими кількома днями, пробутими в його товаристві. Приємно мені теж, що нам удалося схопити у фонограф акомпанемент бандури до дум і чисто музикальні номери його репертуару,— не знаю лише, чи досить воно вийшло виразно для записування на ноти, а для слуху воно виходить так добре, як тільки може виходити на сій недобрій машині. Гончаренко грає ліпше, ніж співає,— в музиці він віртуоз межи простими бандуристами — співати ж у 70 літ ніхто не може добре. Коли б тільки валки доїхали в цілості і не попсовані!

За день — за два виїжджаємо на Кавказ. Адреса моя там: Тифлис, Судебная ул[ица], Ивану Клементьевичу Савицкому, для Л. Квитки.

З найщирішим поважанням

Л. Квітка

1909

153. ДО Ф. М. КОЛЕССИ

9 січня 1909 р. Тбілісі 27. XII ст. ст. 1908 р. Тифліс.

Високоповажаний добродію!

Дякую за сповіщення про мою посилку (приємно, що вона дійшла неушкодженою). Досі не надіслали ми текстів, бо не мали часу і змоги переписати — посилку ми злагодили вже в самий день від'їзду з Ялти, а потому дуже довго їхали, мали багато різного клопоту, приїхавши сюди, і внаслідок всього я захорувала так, що ледве тепера трохи одужала. З сим листом посилаю Вам замітку про стрій бандури і т. і., зладжену моїм чоловіком. Решту валків (посилкою) і тексти дум (бандеролькою) пошлемо Вам (на Вашу адресу) в найближчім часі.

Дякуємо обоє за поздоровлення і бажаємо всякого добра. З правдивою пошаною

Л. Квітка

P. S. Мій чоловік просить переказати Вам одне своє спостереження, що, думає він, може бути не без значення, коли не для самої записі, то для Ваших теоретичних уваг, а саме: коли весною 1906 р. у Києві Кравченко співав свої думи, то кінець кожного більшого музикального уступу він модулював в мажор. Мій чоловік не пам'ятає вже, з котрої саме ноти починалась та модуляція, але те пам'ятає, що зображене у присланій од Вас записі закінчення звучало: . Можливо, що Кравченко з часом відмінює де в чому манеру виконання або, може, і в близькім часі співає то так, то інак, в залежності від настрою. Щодо природи сеї модуляції, яка придає відповідним місцям надто урочистий характер, то про се гіпотеза мого чоловіка така: спочатку, може, така модуляція

уживалася тільки на самому кінці думи (славословіє або многоліті́є), де сей мажор дуже до речі, а потім Кравченко через брак тонкого смаку чи такту почав надуживати сей прийом.

Л. К.

154. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

19, 22 лютого 1909 р. Телаві 6/II 1909 р., Телав

Люба мамочко!

На сей раз уже знов я припізнилася з листом і прошу пробачити мені (а за минуле «не признаю себя виновной», бо я писала щось разів із 5, а мені ніхто ні разу). З Тифліса не писала через слабість, про яку писав тобі Кльоня, вона і фізично, і морально відбирала мені змогу писати. Сей же місяць теж з подібних причин не писалося. Спочатку був чималий клопіт з квартирою та з урядженням (бо прийшлось же і меблі купувати), потім я кількома наворотами слабувала та й тепер маюся неважно — видно, так воно й буде, поки не настане справжнє тепло.

На сей раз се вже не з «дыхательными путями», а таки з нирками прикрощі — нічого грізного, але так, як і торік зимою, то жар, то болі, то кров, а все виснажує і наводить якусь апатію, так що трудно примусити себе до якоїсь ініціативи,— коли що й роблю, то більше з крайньої безпосередньої конечності, а «воля» дуже мало працює. Зрештою, бувають часом lucida intervalla. Раз я розігналась і пішла гулять за місто, заінтересувавшись гарним видом на Дагестан (його звідси видно прекрасно), але тоді ж набрала в калоші снігу, простудилась і була кілька день слаба вище середнього. Потім вернулась до своєї зимової «норми». Морально ж мене дуже пригнітає те, що у Кльоні катар горла все не проходить, що служба йому дається дуже трудно і що я страшенно боюся за нього: живем наче на вулкані... Через се буває такий настрій, що справді рука не здіймається писати листів, бо розводити марні жалі я не люблю, а коли, окрім жалів, ніщо на думку не йде, то зостається тільки мовчати. Останніми днями я, зрештою, якось трохи заспокоїлась — видно, і на вулкані жити можна до

якоїсь міри звикнути — і написала навіть, духу набравшись, невеликий драматичний етюд, а се і до листів взялася. Перший лист до тебе, а чи стане енергії і на многі інші, котрі слід написати, — не знаю. Дуже я лиха на себе, що так інертно поводжуся з писанням листів, бо через те і сама їх мало отримую, а се дуже прикро, надто сидячи в далекій стороні (тут же і по географії вже друга частина світу, бо се ж А з і я справжня, а не «Азія»). Прикро от, що нічого далі не знаю, як здоров'я папи і чи він в Києві, чи в Колодяжному. Та й багато про що хотілось би знати. Отримала од Лілі афіші «Блакитної троянди» і вечора, без листа. Кльоні родичі писали, що публіки було на обох орудах багато, але що критика київська «Блакитну троянду» дуже не вхвалила. Все ж — слабость авторська! — мені хотілось би і ті неприхильні «отзывы» бачити.

Та се я пишу про те, що було б мені цікаво, а сама нічого цікавого для тебе не пишу, та се вже звичайна вада моїх листів. Тут, правда, цікаві переважно пейзажі, а життя тутешнє ми ще мало знаємо, і то поки що не з найцікавішого боку. Пізнали, що тут дуже трудно знайти серед зими квартиру, що тут все дорого і багато самих звичайних речей нема зовсім (наприклад, пшона, яшних круп і сухих дрождждів), часом тижнів по $1^1/_2$ нема нігде масла, і тоді треба самим його колотити, збираючи з купованого молока; у піст, кажуть, не продаватиметься м'ясо (принаймні першого і страсного тижня); нема будинків з подвійними вікнами (хоча мороз і сніг є, і частенько — правда, і той і другий не подовгу і не побагату), зате поганих поєдинчих вікон робиться в будинках так багато, що кімнати скидаються на ліхтарні (шукаючи квартири, я бачила кімнату, де було 8 вікон, не рахуючи скляних дверей на балкон! І се тут часто трапляється).

Ми наймаємо нібито 4 кімнати, з них одна зовсім без грубки (так і не було ніколи) і служить кладовкою, друга страшно холодна (має 5 вікон і всі на північ) — ми там не живем, а тільки дві «обитаемы» і доволі теплі, коли держатися дальше од вікон. Правда, клімат тут ще дозволяє терпіти таку архітектуру: здебільшого вдень тепло і сонце крізь вікна навіть нагріває хату (але ввечері дуже хутко робиться холодно), вітер буває дуже рідко і то західний — не холодний (се після Ялти якось аж дивує, бо там зимою вітер до розпачу доводить),

сніг уже, певне, тепер кінчиться, бо сьогодні вже йде дощ і вечір теплий, а вдень уже до +10° R у затінку буває. Люди наїзні лякають, що дощі тут весною (надто в маю) невсипущі бувають, але телавці обижаються і кажуть, «ничего подобного»,— побачим, чия правда. Поки що сніг уже обрид, не так сніг, як його розтавання, бо весь сей місяць ми тільки се й бачимо,— боюся, що нам обом се далеко не на користь може бути. На груди, однак, се поки що не вадить. Підшукуєм ми собі потроху іншу домівку, бо наша для теплішого сезону непридатна: близько до базару і до рибних крамниць та й садок при ній злиденний (мусили взяти сю, бо ліпшої не було).

Хочемо завести корову і коня, бо я мучуся тут з поганим молоком (доброго нігде нема!), а Кльоня ходінням на службу по болоту і по горі (звощики тут дуже дорогі, і мало їх), та і се буде трудно, бо, кажуть, тільки в Тифлісі можна купити, а тут люди чомусь доброго товару не держать, хоча навколо все «ліси і пасовиська». Взагалі тут якось негосподарно люди живуть, я ще не тямлю, яка тому причина, дбають тільки про вино та про виноград, а більш ні про що (на базарі нема найзвичайнішої городини). На кожнім кроці, окрім історичних мальовничих руїн, є ще багато новітніх пусток — якісь безверхі, розвалені хати, де ніхто не живе, хоч вони не згоріли, а так чогось господарі їх «одбігли», і вони собі помалу «в землю вертаються»... При деяких є і садки, навіть порядні, хтось колись їх садив, тепер вони дичавіють. Земля тут подекуди дуже дешева (по 30 р. десятина), і мало хто її купує. Видно якийсь глибокий занепад економічний, він просто в очі б'є, без жадної «статистики», а сторона гарна і тепла і колись неначе була багатою. Трапилось нам бути у двох простих міщанських хатах, де нас дуже привітно приймали. В хатах дуже убого, але склянки миють вином, хоч би для того, щоб води налити. Се тут єдине багатство, теє вино, і з такими гостями, як ми обоє, що вина не п'ють, тут господарі не знають, що робити.

Оце я думала собі сьогодні, що воно за знак, що я не отримую «Рідного краю»? Чи то тим, що я не заслужила, чи, може, був якийсь перерив у його видаванні?

Чом ти не пишеш, як т в о є здоров'я? Чи ти що робила з своєю ногою, чи вона нарешті сама вигоїлась, чи вона все в тому самому стані?

Сей лист я писала довго, бо знов було мені нездужалось, — сьогодні (9/II) уже знов ліпше.

Се, може, в залежності від погоди, що була вчора дуже погана, а сьогодні трохи ліпша. Ну, та вже тепер, може, не довго до справжньої весни, а там я знов «воспряну».

Цілую міцно тебе, папу і всіх наших. Кльоня посилає своє вітання. Будь здорова.

Твоя *Леся*

155. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і О. П. КОСАЧ (сестри)

12 березня 1909 р. Телаві 27. II 1909. Телав

Любії мої мамочко і Лілеєнько!

Як я рада, що сьогодні отримала твою одкритку, мамочко! А то такий був настрій, що я вже не знала, що й робити. Саме хотіла сьогодні телеграму посилати, щоб довідатись про папине здоров'я, як отримала картку. Писати мене вже й охота не брала, бо поки на листи звідси отримаєш відповідь, то се ж щонайменше два тижні ждати! Якось аж руки опускаються... Про те, що папі було погіршало, я довідалась не зараз, як прийшов твій, Ліліє, лист, бо Кльоня не одважився мені зараз про нього сказати — я таки, правда, була на той час в такому стані здоров'я, коли всякі турботи, як завважено, дуже погано на мені одбиваються, — але мусив таки сказати раніше, ніж хотів, бо тим часом прийшов лист од т[ьоті] Єлі мені, де вона писала, що папі дуже погано, навіть, що він «безнадежен». Звичайне, се мене дуже прибило, я плакала по ночах, не спала, голова боліла до нестерпимості, я хотіла збиратись їхати і мучилась, що не можу. Тоді Кл[ьоня] зважив, що ліпше вже мені сказати про листа твого, бо хоч і там доброго нічого не було, та хоч сказано було, що́ саме з папою, та й не було хоч такого категоричного вироку, як в листі т[ьоті] Єлі. Сказав і те, що він телеграфував на відповідь (не відповідав листом тому, що не міг тоді писати так, щоб я не бачила, та й взагалі йому трудно писати, крім того, телегр[афував] і для скорості), —при тому сказав, що вираз «здоровье удовлетворительно» ужив тому, що не зумів коротко сформулювати, яке саме тепер те моє здоров'я. В ньому, звісно, нема нічого гостро небезпеч-

ного, але щоб воно справді було «удовлетворительно», того, по щирості, не можна сказати. Я вже краще просто напишу об'єктивні дані, то ти, Лілеєнько, сама зважиш, як саме зветься такий стан здоров'я. [...] Вночі що 2—2½ години прокидаюсь та й не завжди хутко засипляю, і се мені робить всю ніч якоюсь шматованою. Енергія і здатність до роботи у мене дуже упали і, як я вже писала, часто не можу нічим побороти апатії, хоч вона мене часом до розпачу доводить. Аналізу я не робила, бо тут нема до кого з тим вдатись, теж і не важилась, бо й сього нема де зробити. З медициною тут взагалі слабо: у місті всього одна аптека, дуже дорога і не конечне добра, лікар один, і той не має ніякого довір'я в обивателів, бо його спеціальність — судові «вскрытия», поза якими йому не лишається ні на що часу. Єсть добрий лікар тут в одному «удельному» маєтку, але він в Телаві буває раз на тиждень, а дома його застати дуже трудно, та й живе він за 8 верстов. Ми раз його запрошували, то він Кл[ьоні] дещо про горло порадив, а про мене признався, що нічого не може порадить, бо таких слабих він за всю свою практику бачив тільки двоє і не знає, як їх трактувати.

Я думаю, що в стані мого здоров'я нічого безпосередньо небезпечного нема, тому сподіваюсь, що і вас такі звістки не повинні дуже турбувати. Для мене все це тільки служить ознакою, що вже на ту зиму, хоч би й як я поправилась за літо (певне, поправлюсь, бо й тепер як коли ліпша погода, то й мені ліпше), то нічого піддаватись оптимізму, а таки треба вибратись у Єгипет, тоді, може, й гаразд поправлюсь. На ту зиму вже і Кл[оьня] могтиме зо мною поїхати, бо як просидить тут рік, то йому вже можуть дати одпуск. Се не то щоб «для компанії» мені, а таки й йому треба щось радикальнішого для горла — може єгипетська сухість поможе. Той лікар, що тут його оглядав, казав, як і тифліський горловий спеціаліст, що найкорисніше було б йому змінити професію на якусь таку, де б не треба було говорити (яка ж може бути така професія, надто для того, хто не може багато писати?), а коли вже се не можливо, то слід змінити клімат на сухіший, а поки що старатись поза службою якнайменше говорити, а то й зовсім не говорити. Казав, що се не туберкульоз горла (бо нема ні ранок, ні інших ознак), а тільки катар, чи навіть хронічне перетомлення голосових зв'язок, що ніби часто буває у людей, нахильних до великого кровохаркан-

ня, після таких криз, як-от Кл[ьоня] перебув у сентябрі; що се річ уперта і вимагає уваги та обережності, хоча і вигойна. Радив він Кл[ьоні] вприскувати туберкулін і навіть предлагав, що спровадить того туберкуліну сюди з Петербурга, як тільки стане тепло (туберкулін сей не можна перевозити по холоду, бо псується); він каже, що і горло скоріш поправилось би, коли б радикально вилічити легкі. Та ми все-таки трохи опасаємось, бо чували, що ніби се спосіб небезпечний власне для людей з нахилом до «кровоизлияний»,— чи ти, Лілеєнько, не знаєш, як саме з тим справа стоїть? Сей лікар думає, що при нормальній t°, як у К[льоні], можна безпечно вприскувати туберк[улін], але він признається, що сам його ще не вприскував нікому, а тільки з літератури знає, як се робиться. Ялтинські лікарі чомусь не пробували того на Кл[ьоні], хоч взагалі там туберкулін широко вживається і тими самими лікарями. Мені ж і сей лікар, видимо, не одважується сього вприскувати, бо взагалі воліє мене не зачіпати, а Ізраель казав, що мені можна б се спробувати тільки в клінічних умовах. Ся тема для нас сьогодні особливо гостра, бо сьогодні Кл[ьоня] чогось нездужає і навіть лежить — щось у грудях недобре (болить), хоча поки що нічого особливо лихого нема. Сьогодні я виразно побачила, що якби я справді поїхала, то Кл[ьоня] був би зовсім безпомічний в разі чого (а тепер же грізний март насувається!), і се мене найбільше мучило б. Правда, і сама я могла б вам привезти в своїй особі тільки клопіт (як тоді, коли чучвіріла два тижні, приїхавши з Берліна). Адже по приїзді з Ялти в Тифліс мені було так, що один лікар уже казав, що се «верхушечный процесс» відновився, та ще й в обох легких. Положим, се було вже фальшивою тривогою, як потім виснилось, але тоді можна було тому повірити. Що правда, то правда, а тільки як се прикро почувати себе прикутою до місця!.. Та от я тепер боюся, що після такого листа ви вже не будете мені писати по правді, як дома що негаразд буде. Тільки я вас прошу, любії мої, не вважати ні на що і таки писати правду. Бо раз, що її все одно, як бачите, сховати не можна — завжди може хтось ненароком «видати»,— друге, що більше потіхи з добрих звісток, коли взагалі є певність, що все пишеться по правді, а третє, що до всякого лиха треба відноситись як до фатуму, що його ніякими «умолчаниями» не поправиш — я вже починаю звикати так відноситись,—

і, нарешті, мені найприкрішою була б власне моральна розлука з вами, себто, коли б я не могла вже й на просторах сих ділити з вами добро і лихо. От тому я сама подаю приклад писання по щирості і на сей раз пишу все, як єсть, хоча, певне, вас воно може засмутити. Зате, як тільки мені поліпшає виразно, я вам теж напишу, і можете тоді впевнятися на таку звістку.

Груш[евському] я вдруге не писала — все через ту мою хоробливу інертність та ще й через те, що лист знов міг би заблукатись, ловлячи сього дуже рухливого адресата. Я в пропавшому листі писала до його прохання дати роботу у «Вісн[ику]» Козловській-Кибальчич в виді якого довгого перекладу з італьянського (може робити і по вибору редакції, може й сама вибрати щось цікаве з іт[алійської] белетристики) — се, звісно, коли «Вісн[ик]» потребує такої роботи. Оце і був зміст мого листа, що мав значення більше перед початком року, а не тоді, як уже назбирано матеріалів. Але, може, й тепер з моєї просьби можлива якась користь, то прошу її переказати або Груш[евському], або тому, хто тепер редагує «Вісника», се, звісно, якщо вам є змога піти до «Вісника».

Я мушу просити вас (та перекажіть і іншим, хто схоче писати до мене), щоб не писали мені «одкриток», а хоч би й які маленькі картки вкладали таки в конверт, бо тут на пошті дуже паскудні звичаї: і Кльоня і наша служниця бачили, як поштові чиновники прилюдно читали «открытую корреспонденцию», розглядали на їй картинки і вголос подавали всякі коментарії, не раз навіть безсоромні. З уваги на се мені було б прикро, щоб вони могли хоч що-небудь прочитати з моєї кореспонденції. От через се наважилася посилати всі листи заказними, хоч се і дорожче і невигідно (тут рекоменд[ована] пошта ходить тільки двічі на тиждень), — інакше листи рискують пропасти: у Кльоні вже два пропало (вияснено напевне), посланих звідси. Журнали приходять сюди розрізаними, і взагалі безладдя страшенне! Видно, тут пошті мало роботи, і через те розвивається «праздное любопытство». «Рідн[ий] край» я отримала № 1.

Клімат телавський було зіпсувався і півфевраля було з туманом і з усякою капостю — того, певне, і я розкисла сугубо, — а се остатній тиждень знов порядно і на весну похоже, тільки все ж вогко, бо по ночах дощ. Сніг уже давно щез, і се добре, бо з нього тільки болото. Тут уже по-

чинають городи копати. З наших мрій про свій город і т. д., очевидно, нічого не буде, бо не маємо сили того всього врядити, — обійдеться якось і так! Перший тиждень посту тут не було ні м'яса, ні риби (риба тут вважається скоромною!), тільки й виручали кури. Шкода, що ми вина не п'ємо...

Поцілуйте за мене папу і частіше пишіть за його здоров'я, а то я дуже журюся. Чом не пишете, який там нащадок у Микося? Обох Михалів і вас обох цілую. Кльоня кланяється всім. Як Дорині діла? Міцно цілую всіх.

Ваша *Леся*

156. ДО Г. М. КОМАРОВОЇ

23 березня 1909 р. Телаві

...Живемо ми тута трохи більше як два місяці, а вже дві квартири перемінили. Тут таки трудненько врядитись скільки-небудь «по-європейськи», бо тут таки недармо Азія. «Проза життя» тут здобувається тяжко, зате поезію і здобувати не треба, сама оточає навколо; от з моєї хати видко весь Дагестан, величний білоголовий кряж, він далеко, верстов за сорок, але в ясні дні й місячні ночі він присувається так близько, що аж страшно робиться, він тоді, наче привид новоствореного світу, здається легшим від хмар і прозорішим від льоду... По другий бік у нас Гамборські гори, теж чималі, але проти Дагестану — то вже ідилія. В самому Телаві багато руїн старосвітських (це була колись столиця царів Кахетії), посеред міста ціле замчище з вежами, з зубчастими мурами, воно мені нагадує Луцький замок і моє «отрочество»... І в кождім куточку міста є своя руїна — то давня каплиця, то церква сторожова. Але, крім руїн, є ще багато новітніх пусток, що лишились, либонь, після великого лихоліття і не встигли покрити поезією давності своїх злиднів. Багато тут садків і виноградів (тут люди тільки вином і живуть), але то переважно по краях міста, а в середині тісно, камінно і брудно — по-азіатськи...

Люди — грузини-кахетинці — привітні й гречні, та рідко приходиться з ними як слід розговоритись, бо здебільшого вони тільки свою рідну мову знають... Ми мало

з ким знайомі, живемо більше самі з собою та з своєю бідою.

Мучить дуже так далеко жити від свого краю та від родини, звістки про папину слабість просто вбивали мене...

Щодо мене, то і тутешній лікар так, як Ізраелі, не квапиться приступатись до мене з туберкуліном і взагалі воліє мене ніяк не зачіпати, бо людей з такою «рідкою» слабістю, як у мене,— він сам признається,— бачив тільки двох за весь свій вік і не знає, як з такими обходитися. Тим часом се шкода, що нема хоч яких паліативів, бо досить мене мучать всякі болі в пораженних місцях і те, що раз у раз нудить (сього торік не було), але, видко, окрім Єгипту, нема мені лікарства, бо приписаного мені іхтіолу не приймає мій організм, а від сироліну виразних наслідків не бачу. Через те я все марю про Єгипет, хоч то ще річ далека (на весну ж туди не їдуть, а літом там, кажуть, витримати не можна), але вже збираю відомості про нього. Оце виписую собі Бедекера (Guide d'Egypte [1]), а крім того, хотіла б я ще й через людей допитатись, де і як там саме живуть і лічаться хворі люди... Мені вже хочеться скоріш мати відомості про Єгипет, щоб мати виразне поняття, коли і з якими засобами треба туди збиратися, так мені наче було б легше жити (се, може, просто каприз хворої)...

...Вже, видко, мені на роду написано бути такою princesse lointaine [2], пожила в Азії, поживу ще й в Африці, а там... Отак все посуватимусь далі та далі — та й зникну, обернуся в легенду... Хіба ж це не гарно?..

157. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ

13 квітня 1909 р. Телаві 31/III 1909

Любії мої всі!

Не писала я вам сими часами за клопотом, не так передсвятковим (хоча й той був силою речей неминучий), як письменним: готувала дещо до друку — а вже завжди буває, що хоч роками яка робота тягнеться, то все in der zwölften Stunde [3] спішка бере, аж голова моро-

[1] Путівник по Єгипту (*франц.*).— *Ред.*
[2] Далекою царівною (*франц.*).— *Ред.*
[3] В останню годину (*нім.*).— *Ред.*

читься. Тепер уже хочеться дещо нове починати, але не знаю, чи се не зостанеться тільки заміром. Тижнів зо три в марці була у нас така чудова весна — цвіли сади, фіалки навіть попідтинню скрізь синіли,— що я «воспрянула духом» і думала вже забути зимові напасті. На мене зараз же впливає тепло, роблюся вдвоє здоровша. Коли се з благовіщення повіяв вітер з Дагестану, наніс холоду (всього від $+5°$ до $+9°$ R буває сими днями), надворі роздощилося, і я знов трохи кисну, хоча не в такій мірі, як зимою, бо жар буває рідко і болі менше, та й так почуваюся ліпше. До того ж подає одваги думка, що вже сей холод недовгий. Кльоня наче теж трохи ліпше мається з горлом, але, може, се тому, що з 25-го не ходить на службу свята ради. Ну, сяк чи так, у нас хоч «слава богу, нічого нового».

Спасибі вам за звістки про папу. Коли б то він гаразд поправився! Що то значить, що він не хоче пити ліків? І яка то пухлина у нього — де саме?

Ми були б несказанно раді, любая Лілеєнько, якби ти справді приїхала до нас. Може б, ти тут навіть ліпше відпочила, ніж в Одесі, бо там все ж завеликий клан для тихого літнього відпочинку. Тут природа чудово гарна (се тепер ще замітніше, ніж зимою) та й урядження в нас тепер уже трохи налагоджено — тобі, я думаю, не було б у нас погано. І Михальові не було б нудно, бо є відповідна компанія в сусідстві — грузинятка дуже меткі та моторні.

Оксаночку, хоч пізно, «здоровлю усім гараздом» і радуюсь, що її діла з консерваторією та й здоров'ям добрі. Всіх міцно цілую. Кльоня всіх вітає. Хутко ще писатиму.

Ваша *Леся*

158. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

16 квітня 1909 р. Телаві

3. IV 1909. Телав
Тифлисск[ой] губ[ернии],
3-я Нагорная ул[ица], № 31.

Дорога товаришко!

Пробачте мені, що я так дуже давно не писала до Вас. Як виїхала ще перед різдвом з Ялти, то все так життя йшло, що я було і листи одвикла писати. Самий переїзд коштував мені довгої слабості (якийсь рецидив у легких), потім уряджування аж на трьох домівках (і се ще, либонь,

не кінець!), а найгірше безконечні хвороби — чоловікові, мої та ще й дівчини, що в нас служить (вже зібралась нас компанія!), просто знеохочували до життя, не то що до писання. Я й до родини своєї місяцями не писала, а звідти все були звістки невеселі — батькова хвороба і т. п. Цур їй, сій зимі, яка була тяжка! Та ще як живеш в Азії, де кожна звичайна дрібниця культурного життя навдивовижу і коштує силу клопоту та грошей, то всяка хороба немов ще тяжче відчувається. Дуже тут занедбана й зруйнована країна, хоча могла б бути не такою, бо природа тут щедра й багата...

Ще не писала я Вам, бо все хотілось щось доброго довідатись для Вас, чимсь реально допомогти. Писала я, як обіцяла, до «Вісника» про Ваші переклади, але на біду лист мій пропав і я не хутко довідалась про те — вже по новім році, коли в журналі, либонь, розпочато вже довгі переклади друком — написала все-таки вдруге і досі не знаю, що з того вийшло. Тепер же до мене з Києва листи більш ніж по тижню їдуть. Про якусь роботу, а надто стале місце для Вашого чоловіка (і для Вашої знайомої) я теж не могла допитатись, бо не маю ніяких зв'язків у медичному світі. Хоч сестра в мене є лікарка по освіті, але вона сама третій рік шукає посади, просто розсилаючи «прошенія» по земствах і то без особливих результатів (правда, оце недавно отримала була посаду в Київщині, та через хоробу тяжку нашого батька мусила відмовитись). Тут знайомі запевняють, що в Телаві можна добре прожити приватною практикою, бо лікар є всього один і той зайнятий переважно судовою медициною («вскрытия» тощо), другий мешкає за 8 верстов і приїздить сюди раз на тиждень, а тоді до нього трудно дотовпитись, такий тиск люду збирається пацієнтів. Військовий лікар поза службою не практикує, а ще один тимчасовий приватний лікар хутко виїжджає. Отож може й справді тут конкуренція мала, а хворих багато, особливо дітей, бо через лихі гігієнічні умови часто бувають епідемії та й так усякі випадкові хвороби. Тільки все ж я боюся напосідатися на Вас, щоб Ви переїздили сюди, бо й так ремствую на себе, що, може, то я винна з Вашого бідування в Сан-Ремо, — все ж, може, то мої листи найбільше навели Вас на рішенець їхати туди. Клімат тут нічого собі, хоча мокруватий. З 1-го марця почалася справжня весна (хоча скрізь у Росії вона сей рік дуже запізнилася), стало тепло, зацвіли сади і квітки

польові, був один тиждень перериву з дощем і холодом, але тепер знов тепло і дуже гарно. Зимою ж, мушу сказати, було таки погано, не так надворі, як у хаті, бо тут хати будуються ще гірше від італьянських: маса вікон і дверей, печі абиякі, кухня завжди зовсім окремо і в неї треба через двір іти (або через одкриту веранду), подвійних рам зовсім не роблять, фасади будинків здебільшого на північ, а на південь — глуха стіна,— се звичайний тип тутешнього житла і виняткiв з сього дуже мало. Тим часом зимою сніг буває частенько, усе він то падає, то розтає, і мороз по ночах — звичайна річ, а то і вдень трапляється не раз —3, —4° R. Зима недовга, так, місяців три, вітру сей рік надзвичайно мало, але люди кажуть, що се вже «наше щастя», а що здебільшого буває не так. Якби жити в порядній хаті, то зима тут була б не гірша, ніж у Ялті, бо серед дня часто сонце пригрівало і на балконі можна було довго і з приємністю сидіти. Але ті довгі вечори в холодній хаті...

Нас потішали, що можна врядитись краще, а що то тільки ми, серед зими приїхавши, не застали вже ліпших домівок. Та от ми вже перебралися на іншу, нібито ліпшу (бо кращу на погляд), але і тут як трапився холодний тиждень, то одна хата стала «необитаєма», а в другій ледве можна було натопити до +12° R. І так воно, здається, тут скрізь, що на домівку в 4—5 кімнат ледве чи 1—2 кімнати можливі для зимового життя. До сього додам, що життя тут дороге. Квартири то ще сяк-так (ми платимо 17 р. за 3 кімнати з кухнею), але вони не мебльовані, меблі треба купувати, а се тут дуже дороге та ще й поганенького виробу, спроваджувати ж із Тифліса, чи з якого іншого центру нелегко, бо від Тифліса Телав 100 верстов і їхати треба кіньми, а ближче залізниці нема. Ціни на все їстовне не дешевші, а де в чому й дорожчі, ніж, напр., у Києві, до того ж усе нижчого розбору, напр., м'яса і молока путнього н е м о ж л и в о дістати ні за які гроші. Холодна хата і брак потрібного для мене молока, певне, найбільше винні в тому, що моє здоров'я так видимо погіршало тута, бо клімат, як я вже казала, тут зовсім порядний. Через те я муситиму-таки вже їхати на сю зиму в Єгипет, бо інакше може бути зо мною кепсько; сподіваюсь, що й чоловікові можна буде зо мною поїхати, а якщо ні, то проситиму кого з родичів приїхати до нього (здається, його батьки і так переїдуть жити до нас), та й

поїду хоч і сама, бо з такої, як я була сю зиму, все одно помочі мало, а якби стала ще слабшою, то вже був би самий тільки клопіт. Тепер мені ліпше, літом, може, і ще поліпшає, але тепер я вже знаю, що на літню поправку нема що впевнятись.

Якби я не боялась пошкодити Вам, то дуже б підмовляла Вас переїздити сюди, бо так було б добре мати в сій чужій стороні своїх людей близькими сусідами!.. Але нехай вже буде так, як для Вас ліпше. Пишіть, де будете і як Вам тепер живеться. Не гнівайтесь на мене — не з добра мовчала. Привіт Вашому чоловікові.

Ваша *Л. К.*

159. ДО М. М. та Б. Д. ГРІНЧЕНКІВ

29 квітня 1909 р. Телаві

16. IV. 1909. Телав,
Тифл[іської] губ[ернії],
3-я Нагорная, 31.

Вельмишановні Маріє Миколаївно
і Борисе Дмитровичу!

Дуже-дуже ми обоє вдячні Вам за авторські дарунки, а ще більше за пам'ять про нас. Раз у раз ми згадуємо про Вас і довідуємось через родину, як Вам живеться, а писати просто до Вас якось не одважувались, думаючи, що, може, Вам і не до листування... Ще якби могло писане слово справді вимовити все, що так глибоко почувається, а то воно все виходить наче холодне чи офіціальне, може, тому, що й живе слово часто німіє перед величею горя. Так, принаймні, буває у мене. Та либонь і Ви се гаразд розумієте, бо, певне, з тої самої причини не обізвалися листом до мене, посилаючи Ваш цінний подарунок.

Але тепер я таки одважусь обізватись до Вас, бо думаю, що, може, чимсь можу стати Вам у пригоді. Я чула, Борисе Дмитровичу, що Ви все нездужаєте і що на зиму маєте десь виїхати на ліки. Чи зважили вже, куди саме? Коли ні, то, може, я послужу Вам до якої поради, гірким досвідом умудрена. Якби Ви знали, як ми тепера жалкуємо, що стільки грошей витратили на Крим, коли за кордоном усе те було б ліпше й дешевше. Он люди пишуть, що в

Єгипті можна чудово прожити за 75 р. у місяць, а в Криму за сі гроші люди Hundesleben [1] мають. Коли б Ви наважились туди поїхати, то я була б рада, бо й мені конче треба в Єгипет на сю зиму, а то я сього року так ниділа, що вже, здається, гірше нікуди. Може, й Клим поїде зо мною на місяць — два, але надовше йому не можна, отже, муситиму сама сидіти цілу зиму (либонь, з грудня до квітня).

У Сан-Ремо досі живе Надія Кибальчич (Козловська) з чоловіком і писала мені, що хоче з осені одкрити недорогий пансіон для хворих (чоловік же її лікар), то, може, і в неї не було б Вам погано — вона людина симпатична і порядна.

А як уже не змога або нехіть Вам їхати на чужину, то, може, ліпше, ніж у Криму, було б понад Дністром у Кам'янці,— сей курортик тепер дуже вилюднів, а проте ще не навчився так обдирати людей, як «русская Ривьера», клімат там гарний, околиця гарна, а народ рідний. Я б там з охотою жила, коли б вибір житла залежав від мене.

Але, може, Вам і зайві усі мої поради. Простіть, що настираюся, бо се справді тільки од щирого серця. Коли б же Вам таки треба було щось більше довідатись про такі справи, то я з охотою і сама напишу, що знаю, і людей допитаюсь по дальших світах.

Поки там Єгипет, то ми з чоловіком уприскуємо собі антитуберкулічну сироватку д[окто]ра Spendler'á. Мені, сказати правду, користі щось не видко з того (бо, кажуть, туберкульоз нирок якось мало сим способам піддається), а Климові таки є користь, бо груди видимо зміцніли, відколи став міцніший розчин уприскувати. Воно правда, що Климові таки лікар сеє радив, а я вже так за компанію і собі почала, хоча мені ніхто не радив, бо мене якось лікарі зовсім бояться зачіпати і ніколи мені нічого не радять. Остання порада була мені в Берліні — ото, щоб їхати в Єгипет, та й я тієї досі не виконала, може, собі на погибель... Найгірше мені те, що я тепер і писати не завжди можу, бо часто од виснаження голова не служить, і то так, як ще зроду у мене не бувало, хіба після операції. Проте все ж дещо пишу, та от і лежить воно «втуне», бо речі все великі, а в «Віснику» — хвалиться — «залежи», от і жде воно слушного часу, бо деінде довшої речі не можна

[1] Собаче життя (*нім.*).— *Ред.*

примістити, а сама видавати я не вмію, та воно і трудно з такої далечі, як оцей Телав. Місто се яко місто поганеньке дуже, але околиця дуже гарна і клімат нічого собі, тільки не для мене, бо надзвичайно часто дощ іде, і хоча спливає з гори хутко, а все ж у повітрі багато пари, то через се мені і тутешнє тепло не служить.

А найгірше не служить мені чужина. Стільки вже я на їй жила, а ніяк не привикну... Хоча рідному краєві з мене тепер небагато користі було б, хоч би я й там була. Я ж «большею частию лежу на кровати».

Читала я про переміни на «Просвіті». Який то там лад тепер буде?.. Боюся, що ніякого, бо стали на чолі люди може й добрі, та без досвіду і без престижу, а се для товариства в наші часи дуже погано.

Однак годі вже мені, може, я Вас і втомила.

Посилаємо Вам групу грузинських писателів,— може, цікаво. Гарненьке видання, правда? Якось дотепно скомпоновано.

Вітаємо Вас якнайщиріше.

Л. Квітка

160. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

4 травня 1909 р. Телаві

21. IV. 1909. Телав,
3[-я] Нагорн[ая], 31.

Любая Лілеєнько!

Що б мені зробити, щоб ти приїхала до нас? Окрім бажання бачити тебе, я ще тим настоювала б на такій подорожі для тебе, що, здається мені, ти таки могла б у нас більше відпочити, ніж деінде, а нова для тебе природа і великий простор, що ділив би тебе від Києва, де так тяжко жилось тобі сю зиму, може б, згладили гострість почуття. Я знаю по собі, що ніщо так не вимучує, як слабість близьких людей і туга по їх, але і мені помагала не раз нова природа і тихе життя з приязними до мене людьми. Я боюся, що коли б ти тепер, не відпочивши, взяла яке місце лікарське, то могла б і сама заслабнути. Дорога сюди, як їхати з Одеси до Батума морем, не так уже втомна, а як хто переносить море добре, то й сама дорога може бути відпочинком. З Одеси до Батума коштує, коли їхати з Российск[ого] общ[ества], 15 р., а коли з Русск[ого], то, зда-

ється, 21. З Росс[ийского] їхати не погано, тільки довше, бо там все «кругові» рейси, але хто не бачив побережжя, то се навіть цікаво. «Продовольствие» тепер в обох общ[ествах] необов'язкове, а замовивши за годину вперед, можна їсти за табльдотом — обід за 1 р., снідання за 75 к.; чай варто мати свій, а за воду платиться по 10 к. за великий чайник. Крім того, можна і на остановках обідати десь в місті, напр[иклад], в Севастополі і т. д., хоча се ледве чи дешевше. З Батума до Тифліса II кл[ас] коштує 6 р. (з копійками), а з Тифліса в Телав диліжанс — 5 р. Коли хто говоритиме про якісь небезпеки дороги з Тифліса в Телав, то не слухай, бо то дурниці, — дорога тут прекрасна, «нападений» вже давно ніяких нема, тільки «по старій пам'яті» один пункт, недалеко від Телава, оберігають стражники і їх недосвідчені пасажири часом приймають за розбійників і з того мають тривожні хвилини. По теперішньому сезону можна до Телава з Тифліса і за один день заїхати — виїхавши в 6-й год[ині] рано, тут будеш у 8 веч[ора]. Коли хто їде компанією в 4 чол[овіки], то може взяти 4-хмісну коляску за 22 р. 50 к. і їхати з якими хоче остановками, хоч і 3 дні, — якщо їхатимеш з обома Михалями і з мамою, то варто вам узяти коляску. Хоча за Михаля-меншого, певне, нігде не платитимеш. І диліжанси, і коляски наймаються і відправляються з Тифліса, з Ольгинської ул[иці], з так званої «розгонної пошти» — се місце центральне, і його там всяк знає. В Тифлісі варто спинитись на кілька днів відпочити перед диліжансом. Ми там спинялись в «Северных номерах» на Головінському проспекті («тамошний Крещатик») — отель неважний, але я не знаю, які там інші, знаю тільки, що їх там багато. В Батумі можна і не спинятись надовго; там і так приходиться годин 10 ждати від парохода до поїзда, і люди здебільшого відвозять речі на вокзал, а самі йдуть на бульвар до моря і там цілий день проводять без нудьги, бо там дуже гарно. З Батума до Тифліса 12 год[ин] їзди. От, здається, і всі головні відомості про те, як дістатися сюди. Як бачиш, нетрудно та й не так дорого (в Києві більше проживеш, сидячи на місці), а хто не такий розклеєний, як, напр[иклад], я, то воно, може, не так і втомно, до того ж тепер сезон для подорожів найкращий — вже не холодно, а ще не дуже гаряче (хоча тут у нас сьогодні вже +20 R в затінку, але се якось зовсім не почувається за спеку).

Хоча ми часто поскрипуєм, особливо я, але думаю, що се тебе не буде томити, бо клопоту се нікому не завдає і рідко доходить до того, щоб похоже було на серйозну слабість,— от в такім роді, як було в мене в Києві на переїзді з Берліна,— пам'ятаєш? На око я тоді була майже здорова. Думаю, що літом я почуватимусь не зле. Хоча оце я з листом запізнилась таки через слабість: була кров з нирок і спина та боки дуже боліли, в правому боці було немов кругле «стороннє тіло» і неначе давило на все усередині, при тому t° всього 37,5, але я почувалася слабо. Сьогодні вже нічого, минуло. Се трапилось, може, через те, що перша половина квітня була чогось холодна і дуже мокра, а, може, й через тяжкий настрій у мене, а, може, я втомилась, пішовши трохи на гору, а, може, од всього разом.

Вчора я отримала посилку. Спасибі Михайлові — се ж, певне, він одправив? Тільки я б хотіла знати, як-то воно з фотографіями (портретами, що їх було багато в моїй скрині) та з Мойсеєм і Гейне. Чи вони пришлються окроме, чи, може, як-небудь пропали? Коли пропали, то се дуже велика шкода для мене.

Ну, Лілеєнько, чи приїдеш же? Я б хотіла, щоб ти вже зараз збиралась! Мене вже нетерплячка бере. Найкраще, якби ти телеграфувала, хто з вас має приїхати і коли. Хіба се так трудно зважити?

Маму я вже просила в попередньому листі і тепер знов прошу приїхати. Так само і Михайла. Цілую міцно Вас усіх. Кльоня вітає і в гості просить.

Твоя *Леся*

P. S. Чи не знаєш ти, наскільки добре випробуване і взагалі чи варте довір'я нове средство проти туберкульозу, що зветься Immunkopfer D-r Spendler's (давоського лікаря)? Це serum (сироватка) для вприскування. Тутешній лікар сю річ вихваляє, і під впливом його Кльоня вже купив сього Immunkopfer «1 серію» (12 ампулок), тільки ще не буде вприскувати тижнів півтора, бо саме прищепив собі віспу (по селах тут раз у раз віспа, а в камеру всякі люди приходять). Я все-таки трохи опасаюсь сеї штуки і хотіла б, щоб ти, коли можеш, навела про неї справки у людей тямущих по сій спеціальності. Буду тобі дуже вдячна, коли хутко напишеш про се; тільки, якщо се тобі завдасть багато клопоту, то не треба, я б не хотіла тебе томити.

Не бійся, що буде в нас тісно, якщо над'їдуть Кльонині родичі,— в тім разі ми все одно мали більшу квартиру найняти, літом се нетрудно, а крім того, літом через місяць буде вільна квартира нашого знайомого і сусіда лісничого, бо його родина виїздить у гості кудись і він буде сам на 6 кімнат, то з охотою прийме в сусіди кого-небудь.

161. ДО Ф. М. КОЛЕССИ

28 травня 1909 р. Телаві 15. V 1909

Вельмишановний добродію!

Дуже дякуємо Вам за надіслання початку видрукуваних Ваших записів. Щодо уваг, то можу хіба три малі подати, а то, власне: 1) ледве чи лівобережний українець (Кравченко) міг вимовляти «трет*ий*» замість «трет*ій*», отже, може б, Ви се переслухали ще в фонографі і відповідно скорегували; 2) хоча Ваш спосіб становити в ключі дієзи відповідно до гами, на якій збудована дума, а не так, як звичайно їх становлять, видається мені дуже дотепним і науковим, але люди, непризвичаєні до такого, можуть попасти в помилку і навіть привчитися виконувати думи з тією помилкою (при мені один добрий музикант довший час грав Вашу думу, невірно уживаючи дієзів, а потім ми уже, знаючи, як *повинна* звучати дума, догадалися, в чім його помилка) — отже, з уваги на се варто б зробити примітку десь на видному місці, що звертала б увагу виконавців на те, як поставлено знаки в ключі. Коли сей лист прийде до Вас уже запізно і в коректі не можна буде сеї примітки зробити, то кажіть пізніше вклеїти кольорову смужку з такою приміткою у відповідному місці; 3) замість скорочуючих знаків покрас ліпше було б виписувати вповні їх виконання, тим більше, що, здається, Кравченкові покраси частіше звучать так: , тимчасом як у Гончаренка трапляються й такі: ; коли ж се марудно виписувати щоразу, то, може ж, ще можна вспіти видрукувати значення покрас у примітках, як звичайно пояснюються знаки покрас в сучасних виданнях класиків.

Оце і все, що ми можемо сказати з поводу Вашої прекрасно виконаної праці, оскільки знаємо її досі.

Тепер маю до Вас прохання одне, але то лише в тім

разі, коли справа не забере Вам багато часу та не завдасть клопоту. Може, пробуваючи у Відні, могли б Ви принагідно довідатись, скільки б коштувало там видання 500-строфових українських пісень (самих мелодій з підписаними під нотами першими строфами тексту латинським друком, а з передмовою по-німецьки). Боюся, що я вже спізнилася з сим проханням, бо вже Ви досі, либонь, у Відні (а може, й вернули?), але якби ще було вчасно, то я була б Вам незмірно вдячна, коли би сьте були ласкаві розвідатися про сю справу.

Се я пишу Вам без зволікання, як лише можу скоро, отримавши Ваш лист, але з Азією, як бачите, листування річ загайна і ніяк не може прискоритися!

Прошу вибачити, що якось наче недбало виглядає моє писання,— якось я зле тепер маюся на здоров'ї, то ліпше не годна писати.

Мій муж поздоровляє Вас щиро. Прошу прийняти і мій привіт.

З правдивою пошаною

Л. Квітка

P. S. Можна писати і просто на моє ім'я: Телав, Тифлисской губ[ернии], 3-я Нагорная ул[ица], 31,— але се ледве чи буде швидше.

162. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

10 вересня 1909 р. Телаві 28/VIII 1909, Телав

Дорога Лілеєнько!

Що се може значити, що ти так давно до мене не озиваєшся? Чи ти моїх листів не отримала до виїзду в Одесу — але ж, здається, то неможливо? Чи за що сердишся — так чого ж мовчати? І я таки ні до якої вини не почуваюся. Боюся, що ти або хвора, або дуже розстроєна. Мені сумно так довго не мати від тебе ні слова. А от скоро поїду в Єгипет, то туди ще довше йтимуть листи і там я зовсім «заглохну»... Я таки збираюся зовсім серйозно, збираю всякі відомості, розписую листи. Ось і тебе попрошу переслати сього, що тута вкладаю, листа до Горбачевського. Я згадала, що ти казала, ніби він дав би мені рекомендацію до свого брата в Александрії, і тепер прошу його про се. Коли що-небудь несподі-

ване перешкодить мені їхати в Єгипет на сю зиму, то се буде шкода, бо я дуже виразно почуваю, що «треба щось думать». Сього року мені дуже видимо погіршало і навіть літом не було звичайного при таких хоробах поліпшення (за винятком хіба кількох днів в іюлі), раз у раз кров, часто болі [...]. Се вже не «самопочуття», а об'єктивні ознаки, що справа моя не з найліпших — c'est triste, mais c'est scientifique [1]... Треба скористати з того, що Феоктиста Семенівна може побути з Кльонею сю зиму і що маю ще рештки своїх грошей, та попробую одурити бацили ще раз, коли воно ще не запізно, ну, а як вийде, що пізно, то вже, звісно, ні на кого жалувати не буду, і на долю теж ні, бо, властиве, то буде досить консеквентний кінець тої долі, що я сама собі «викувала», бо якби мені дано змогу завернути час того «кування» назад, то я, либонь, таки те саме робила б, що допровадило мене до такого скутку. Логічно взявши, я не маю права, може, й рятуватись, але тут уже рішає не логіка, а інстинкт і деякі «посторонние соображения». Між іншим, у мене саме тепер багато всяких грандіозних літературних замислів і хотілось би відтягти час повного інвалідства, доки ще не такі літа, що «ум кончал»... Так чи сяк, збираюся в Єгипет...

Кльоня щодо грудей мається непогано (в Телаві рецидивів не було), але горло все однаково і нерви не ліпші, роботою томиться так, що і листів не може писати, хіба з великим зусиллям, тому і тобі не писав. З Феоктистою Семенівною ми живемо в згоді. Маруся вступила в тутешню прогімназію.

Будь здорова, поцілуй Михалів. Поздорови кузину Оксану і привітай родичів. Кльоня тебе цілує.

Твоя *Леся*

163. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

28 вересня, 5 жовтня 1909 р. Телаві

15—28 / IX 1909, Телав, Тифл[іської] губ[ернії]

Дорога товаришко!

Мені самій прикро, що я до Вас так довго не писала, але се тому, що коротких листів писати якось не вмію,

[1] Це сумно, але науково (*франц.*).— *Ред.*

а на довгі не завжди є енергія і час, одкритки ж звідси посилати я не люблю через деякі особливості тутешніх (а може, й не тільки тутешніх) звичаїв. Що я справді збираюся в Єгипет, то се, властиве, не новина, і не знаю, чому саме тепер схотілося «Раді» про се писати,— певно, не стало entre-filet [1] для заповнення білого місця в газеті, у всякім разі, я з тої звістки не винна, бо ненавиджу подібні personalia [2], приятелів вони лякають, а чужим зовсім не цікаві. Взагалі я волію, щоб моє приватне життя, як життя взорової римської матрони, було «світові» невідоме, і справді здебільшого так воно й є. Що ж знов до моїх зборів у Єгипет, то нігде правди діти, що вони на добрий стан здоров'я не показують — хороба моя fait toujours du progrès [3] помалу, але певним кроком, і є зовсім об'єктивні ознаки, що проти торішнього вона таки чимало завоювала в моєму організмі, але speriamo bene [4] (як колись Куропаткін в Маньчжурії), що один рішучий бій — і ворог буде вибитий з позиції! Взагалі се хороба не така вже гостра, і чи доведеться, чи ні видужати з неї, а прорипіти з нею, кажуть, можна дуже довго, літ 15—20, а не всякий же в мої літа має сю надію навіть без особливої хороби. Вся штука в тому, що маю претензію не тільки рипіти, а ще й жити, «розвиваючи діяльність», от тому і хочу їхати в Єгипет на прощу до єгипетського сонця — вже ж недарма йому такі колосальні святині колись будовано, певне ж, воно і силу має колосальну, і що ж таке якась мікроскопічна бацила проти його маєстату?.. Собі не дорікайте, що порада Ваша лишитись минулої зими при чоловікові зійшлася з моїм рішенням,— інакше я н і я к не могла зробити і тепер не жалую, що лишилася, бо якби покинула його тут самого, то все одно не було б мені в Єгипті користі, а ще й, може, не добувши сезону, вернулась би сюди — се ж іще гірше, ніж зовсім не виїздити. Тепер з ним буде його мати, та й я не трачу надії, що яких місяців $1^1/_2$ і йому якось можна буде пожити зо мною в Єгипті (торік сього ніяк не можна було б урядити), що за той час, може, підгоїться йому горло, і тоді він могтиме без мене хоч трохи бувати в товаристві і спокійно ждатиме мого повороту.

[1] Нотаток (*франц.*).— *Ред.*
[2] Особисті справи (*лат.*).— *Ред.*
[3] Весь час прогресує (*франц.*).— *Ред.*
[4] Сподіваймося (*італ.*).— *Ред.*

Тепер уже рік, як не було гострих рецидивів його хороби (кашлю і кровотечі з легких), а торік восени я саме була під свіжим враженням катастрофи — а хто ж може під таким враженням роз'їздитись в різні частини світу? Торік ні мати його, ні хто інший не міг приїхати до нас, та я б і не впевнялась ні на кого. До того ж за торішнє літо я була поправилась і думала, що надо мною «не капле», а сього року літо мені нічого доброго не дало, всякі memento [1] бували так часто, що вже і мій оптимізм похитнувся, а чоловік то вже питанням с в о г о життя ставить, щоб я конче їхала в Єгипет. Тож і думаю їхати через місяць або через два — се залежатиме від того, яка тут осінь буде, та ще від різних практичних умов.

У літературну «брань», кохана товаришко, я таки не думаю вступати: 1) на таких просторах (Телав — Київ — Каїр) полеміку вести неможливо, бо на кождий «обмін думок» ітиме по $1^1/_2$ (а по звичаях наших редакцій, може, й по 6) місяці, публіці обридне за тим стежити, і вона махне рукою на нас, 2) не почуваю в собі нікоторого талану до полеміки, а для справжньої к р и т и ч н о ї статті не можу тепер зібрати матеріалу, 3) відповідь поета чи белетриста критикам (хоч би річ ішла і не про його власні твори, а взагалі про поезію чи белетристику) ніколи нікого з «публіки» не переконує, бо вважається, що се голос «пристрáсний», 4) маю так мало сили, що мушу її щадити для виконання того, що можу зробити ліпше і з більшим пожитком (так мені здається) для рідної літератури, і 5) я теж не мала змоги стежити за всіма перипетіями тієї «брані» і через те боюся чогось наплутати. Щодо «оздоровлення» взагалі нашої літератури, а надто критики, то я думаю, що тут зусилля окремих людей мало поможуть (хоча, звісно, «всякое дерзание — благо»), бо наша література і критика живуть в ненормальних обставинах — вони перш усього не мають за собою справжньої читаючої публіки. Коли вже нормальніші літератури (наприклад, французька, великоруська) ніяк не можуть себе «оздоровити», то такій літературі, як наша, се ще трудніше. Коли поглянути на справу розважніше, то навіть у нас діло ще не так-то зле стоїть: взявши релятивно, у нас таки чималий процент і талантів, і талановитих творів, може, в інших «багатших» літературах він і мен-

[1] Нагадування (*лат.*).— *Ред.*

ший. Чи багато виходить за рік справді гарних, цінних творів хоч би у французькій літературі посеред моря найнікчемнішої жорстви, що викидає Париж на всесвітній ринок?.. Критика наша, правда, дуже відстала, та се тому, що взагалі в межах «російської культури» людей літературно освічених дуже мало, а для критика не досить талану і громадянських цнот, тільки треба конечне с п е ц і а л ь н о ї освіти, інакше вийде єфремовщина або хоткевичівщина. Не подумайте, що се я вже так холодно-розважно ставлюся до того, що в нас «закони пишуть» такі критики, як... passons les noms! [1] Що в нас автори діляться на «старших і молодших», неначе в школі, що в нас часто переймають «остатній крик моди», не знаючи не раз ще й *a*, *b*, *c*,— все це мене дуже болить, але поки що я не маю змоги про се говорити публічно так, як вважаю, що слід би поговорити, а збільшувати собою число «легкої кавалерії» не хочу. Могла б хіба в тім разі обізватись, якби треба було оборонятись від якої образи честі, але такого я все ж поки що не начитувала. От хотіла було написати приватного листа у Вашій справі до «Вісника», бо мене дуже обурило його поводіння з Вами, але саме тоді була дуже хвора, а потім побачила в списі «прийнятих до друку» творів і один з Вашими ініціалами, то подумала, що, може, і тут не зла воля була, а звичайне недбальство наших редакцій.

22/IX (5/X)

От аж коли кінчаю листа! То було занедужав чоловік (випадково і не страшно, тільки раптово), а потім я сама якось розклеїлась і голова зовсім не хотіла служити (се в мене часто буває). Тим часом ми вже врадили, як і коли їхати в Єгипет. Чоловік послав по «отпуск», і якщо дадуть, то таки і він поїде зо мною хоч на місяць, бо треба йому горло своє рятувати, та й, видно, не хочеться йому пускати мене тепер в далеку дорогу самотою — хоч я і звикла їздити сама, але тепер я така, коли правду казати, інвалід, тільки не хочу формально сього титулу носити. Може, на весну поправлюся, то буде легше вертатись, а тепер таки трудненько їхати. Отож, коли ніяка халепа не перешкодить, то виїдемо 3 (16) XI в Ба-

---

[1] Не згадуймо імен! (*франц.*).— *Ред.*

тум, а звідти морем до Александрії, а далі ще побачимо, куди, чи в Каїр, чи дальше.

Напишіть мені ще, поки я тут, а потім я Вам напишу з Єгипту. Я завжди журюся, коли (з моєї завжди вини) довго не маю звісток од Вас, бо симпатія наша взаємна і я ніколи не могла жити без таких симпатій — вони найбільше скрашають життя.

Уклін Вашій дружині. Будьте здорові.

Ваша *Л. К*

164. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

8 жовтня 1909 р. Телаві 25/IX 1909, Телав

Любая Лілеєнько!

Обидва твої гадяцькі листи — довгий і короткий — я отримала. Спасибі, що ти хутко переслала Горбачевському листа, я сподіваюся ще до виїзду одержати відповідь, бо я свій виїзд трохи відложила: то було думала їхати в октябрі, а тепер поїду в початку ноября (7-го йде з Батума пароход), бо тут осінь досить добра* і, рівняючи до весни, не дуже мокра, то я вважаю, що ліпше пізніше восени виїхати, зате весною забаритись, бо апріль і май тут дуже погані. Їхатиму я тепер не на Одесу (якщо не пропущу того парохода німецького, що йде 7/XI), бо то було б значно довше та й холодніше (ноябрь, наприклад, в Одесі буває дуже поганий), а поїду теплим анатолійським берегом на Трапезунд і т. д., і се мені днів на 4—5 скоротить дорогу, що для мене тепер досить важно. Хоч жаль мені, що не зможемо тепер з тобою і Михайлом побачитись, однак обережніше для здоров'я буде так. Зате сподіваюся весною довший час побути з вами, бо вертатись хочу на Одесу. Якщо буду значно здоровша, то, може, я до вас поїду, а як не дуже, то ви до мене виїдете, якось уже там буде. От коли б ти, Лілеєнько, десь у доброму (сухому) кліматі дістала місце, то я б, може, й на цілий май до тебе в гості забралась (в Телаві май з а в ж д и препоганий). Ну, та то ще

* Левицька писала мені, що їздила в ноябрі і що то не вважається пізно. (Якби через що-небудь я спізнилась на той пароход, то поїду на Одесу і тоді телеграфую тобі).

справа далека. Поки що, може, справді, ще я тобі в Єгипті місце знайду (адже в Євпаторії хоч поганеньке, та знайшла, як обіцяла), гляди ж, щоб приїхала! Там лікарок зовсім мало, а роботи їм, певне, було б досить. А може б, ми там маленьку зимову санаторійку завели — зимою грілися б і гроші заробляли, а з першим «хамсином» вкупі з пацієнтами в Європу втікали б. От би здорово було! В Єгипті обдумаю ще як слід і напишу тобі вже серйозно, як я собі се уявляю. Одержала я від Ізраеля рекомендаційного листа до каїрського лікаря, його ученика (я просила Ізраеля про сей лист), та подлий Ізраель так запечатав — навмисне!— що я і не знаю, що він там про мене пише. Ненавиджу я цю німецьку систему секретів, вона до того ж осягає супротивних результатів, бо наводить зовсім не на оптимістичні думки. Сяк чи так, добре, що прислав листа, се може позбавити мене зайвих прикростів при першому огляді — чей же, Ізраель хоч тому лікареві написав точно, що саме він у мене констатував, і вже мене не треба буде всякими апаратами дерти.

Отримала я сьогодні від Грінченків листа з Ospedaletti [1] і з сеї нагоди прошу тебе якось побачитись з п. Пахаревською (Валерик) та й запитати її, що зробила вона з тією посилкою, що я просила її передати ще літом Грінченкові,— Грінченко посилки не отримав, і се мені дуже неприємно, а листа отримав дуже пізно і чогось із Чернігова. Я пересилала те через Валерик, бо то був такий час, коли я не знала ні маминої адреси, ні того (адреси Грінченка я теж не знала), хто з вас є в Києві, до того ж уважала Валерик за велику прихильницю Грінченка та й думала, що й до мене вона буде не така неуважна, а тепер каюся в своєму довір'ї.

Ще хотіла б я знати і про другу посилку — чи отримала мама мій рукопис («Йоганна, жінка Хусова») і чи думає та коли саме його друкувати. Коли він до «Рідного краю» не придатний, то даремне мама стісняється се мені написати, бо я дуже не люблю невиразності в таких випадках. От і те, що мою драму у «Віснику» «маринують» уже $^3/_4$ року, іритує мене майже так, як коли б її і зовсім не прийняли, якось відпадає охота і посилати... Не дивно, що в нашій літературі так багато «посмертних» творів. Між іншим, мої літературні зарібки

---

[1] Оспедалетті (*італ.*).— *Ред.*

можуть мати вплив і на моє пробування в Єгипті (його довгість і вигоду) і навіть на наше стрівання весною, бо для заїзду в Одесу я мушу доложити 30 р. на білеті самому, а якщо прийдеться з грошима тісно, то, може, й не в стані буду того зробити.

Мама давно мені не пише, і се мені прикро. Цілую міцно тебе, Михалів, і маму, і Дору. Михальо і Дора на тому портреті «неправдоподобні» — жду ліпшого. Кльоня цілує Вас. Феоктиста Семенівна і Маруся кланяються.

Твоя *Леся*

165. ДО М. В. КРИВИНЮКА

16 листопада 1909 р. Телаві 3/XI 1909, Телав

Дорогий Михалю!

Не знаю, чи вже Ліля з Вами, але все одно, Ви їй дасте сього листа, якщо Ви вже вкупі. Хутко по отриманні сього листа маєте отримати від нас посилку, то се от що є: се — етнографічні матеріали Кльонині і почасти мої, а посилаємо їх Вам з проханням добре приховати, поки попросимо вернути їх назад. Діло в тому, що позавтрьому ми обоє виїжджаємо в Єгипет, бо і Кльоні з осінню стало на здоров'я гірше, та й лікар давно напосідається, щоб він серйозно порятував своє горло, отже, на хазяйстві лишаються Феоктиста Семенівна і Маруся; хоча Кльоня через два місяці вернеться з Єгипту, але можливо, що за сі два місяці вдасться йому випросити перевод на службу в якесь сухіше місце Кавказу, ніж Телав (головно, щоб мені весною не вертатись на дощі), а в тому разі, може, Феоктисті Семенівні прийдеться без нас пакувати все для переїзду, отож і боїмось, щоб наші «народні скарби» де-небудь не затратились в шарварку вибирання, а се буде шкода, бо там є більш півтисячі мелодій, і їх, може, не всі вдалось би відновити, якби згинули. Крім пісень народних, в посилці нема нічого, отже, Вам не варто її й розпаковувати, бо як попросимо прислати назад, то не буде клопоту з пакуванням, тільки іншу адресу наклеїти. Знаючи акуратність Вашу і Лілину, твердо надіємось, що у Вас наші «скарби» будуть у певності, тож і просимо прийняти їх «у гості». Може, я весною й сама по їх приїду! Рукописи я бе-

ру з собою, які не надруковані, а надруковані вже ж не згинуть, поки в Леті не втопляться... Тії ж, що є у Вас, нехай у Вас і будуть до слушного часу.

Їхати маємо таки на Трапезунд, і якщо в Тифлісі не запізнять з паспортом, то 7/XI вже будемо на морі. Білинський (родич Горбачевського) вже написав до мене, обіцяючи всяку поміч і пораду, се мені дуже мило — тепер вже мені путь моя ясна. Кльоня, з поради лікаря, накладає на себе на сі два місяці «обітницю мовчання», щоб по змозі ні слова не говорити (се, кажуть, найкращий лік на фарингіт), то, може, при єгипетському кліматі та при морській подорожі і за два місяці буде чимала користь. На більше одпуск не можна було взяти (та й матеріально трудно, бо тоді платня не йшла б), хоча, звісно, варто б. Ну, а мені «одпуск» довгий, надто, коли дома все гаразд буде. Найраніше вернуся в апрілі, найпізніше в іюні...

Як же Вам ведеться при нових обов'язках? Мама писала, що Вам ще й в музеї місце «накльовується»,— се було б добре, бо то також симпатичне заняття. За Прагою дуже не жалуйте — хто може не їхати на чужину, хоч би й прекрасну, той щасливий, хоч не завжди тямить своє щастя. І для Михалка важно тепера жити на Україні. А робота при «взаємній запомозі», чей же, не гірша від роботи на якого фабриканта. Prósit! [1] Цілую Вас, Лілю і Михаля. З дороги писатиму.

Ваша *Леся*

166. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

27 листопада 1909 р. Смірна 14. XI. «Romania»

Люба Лілеєнько, вже ми тут і сьогодні ж їдемо далі. Досі на морі було багато дощу і холоду, але тепер вже гарно — може, се вже добрий клімат почався. Позавтрьому будемо вже в Єгипті! Маємось нічого собі — тільки вже якби не їхати більше! Цілуємо вас.

Леся

---

[1] На здоров'я! (*лат.*).— *Ред.*

167. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

1 грудня 1909 р. Хельван 18/XI 1909, Hélouân

Лілеєнько!

Приїхали ми в Гелуан ще позавчора, просто не спиняючись ні в Александрії, ні в Каїрі. Вчора не могла я писати та й сьогодні ще втомлена дуже, і спина болить. Писати трудно, бо ще причандалів своїх не дістала. Живемо поки що в готелі поденно, адреси справжньої не маємо. Як урядимось на стало, то напишу. Тут дуже гарно і тепло — зовсім літо. Будь здорова. Цілуємо вас всіх.

Леся

Пиши: Caire, Poste Office, Poste restante [1].

---

[1] Каїр, поштамт, до запитання (*франц.*).— *Ред.*

1910

168. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

3 січня 1910 р. Хельван Égypte, Hélouân les Bains, Villa Continental[1], 21/XII 1909

Люба мамочко!

З Новим роком! Тут уже один Новий рік зустріли — нового стилю,— а поки лист мій доїде, то й скрізь уже буде новий рік. Але, властиве, так мало від того змінюється... І, живучи життям новітнього номада, краще справді одвикнути від тих традицій, бо недарма «бідні невільники» кляли Марусю Богуславку за те, що вона нагадала їм «роковий день» на чужині... От сьогодні 21/XII — день іменин папи... Як часто я забувала сей день при житті папи, а тепер з яким тяжким жалем я згадала його!.. Справді, чому я так байдужа до всяких свят тоді, коли вони могли б дати якусь радість, і чому я все святкую їх тугою?..

Зрештою, нащо про се говорити?

Вже тиждень, як я сама. Кльоня мусив виїхати трохи раніше навіть, ніж вимагав одпуск, бо пароходи на Батум ідуть так рідко, що ніяк не можна було вигідного часу вибрати. Він тута поправився, зовсім перестав кашляти, горло хоч не зовсім видужало (для того більше часу треба), але все-таки значно зміцніло, а головно, тутешній спеціаліст запевнив, що ніякого туберкульозного пораження в горлі нема (я сього дуже боялась), що се ослаблення, правда, залежне від загального ослаблення легких, але се річ, що трапляється часто після Blutsturz'ів[2] і здебільшого добре гоїться, тільки вимагає уважності, і часу, і сухого клімату теж. Отже, тепер на черзі — старатись перевестись кудись у сухіше місце,

---

[1] Єгипет, Гелуанський курорт, вілла Континенталь (*франц.*).— *Ред.*

[2] Кровотечі (*нім.*).— *Ред.*

хоч би й на Кавказі (наприклад, в Єреванську губернію),— Кльоня сподівається, що се буде можливо. Се було б дуже добре, бо тоді хоч би, може, й прийшлося ще їздити в Єгипет, та вже хоч пізніше виїздити і раніше приїздити додому. А їздити таки, либонь, прийдеться, бо чи судиться радикально вигоїтись, чи ні (се таки під сумнівом!), але, у всякім разі, я тута почуваюся ліпше, ніж деінде почувалася, відколи слабую на нирки. Перестала показуватись кров (у Телаві вона була щовечора), і температура дуже рідко переходить норму, а головно — якось більше енергії в тілі, голова теж не болить так часто (тільки з приїзду більш тижня боліла).

Попробувала я перемінити домівку (все дешевшої шукала), а скінчила тим, що повернулася таки туди, де було одразу оселилась, та тут уже й буду до кінця. Дорого тут скрізь однаково, а тільки в другому пансіоні менше і гірше давали їсти, крім того, тут і лікарський нагляд входить в плату за пансіон, бо хазяїн сам лікар. Але пансіон не має специфічно «санаторського» вигляду, бо збудований він по типу багатших арабських домів з центральною восьмикутною залою на кшталт атріума, з многими верандами, кольоровими шкельцями в вікнах, з плискуватим дахом і т. п. Живуть люди, все більше на нирки хворі, отже, на вид здорові, а дехто й зовсім таки здоровий, тримаються досить по-товариськи, їдять за table d'hôte [1], увечері збираються в салоні, грають, бавляться, балакають. У всякім разі, нема того «одиночного заключения», що бувало на лимані. Дехто є інтересний [...]. Єсть і українці, але тільки gente, не natione [2],— тип менше цікавий, бо занадто відомий. В тому пансіоні, де я раніше тижнів зо два жила (Antonio), переважають англічани і ті, що їх мавпують, і там дуже церемонний тон панує peu sociable et prude [3], і так, кажуть, буває скрізь у тих пансіонах, де задають тон англічани.

Поки був Кльоня, то я з ним таки дещо побачила в Каїрі, а тепер уже сиджу, бо самій мені трудніше ходити. Бачили ми великі піраміди і великого сфінкса — се справді щось єдине на цілім світі! Ніякі картини, фо-

---

[1] Столом господаря (*франц.*).— *Ред.*
[2] З походження, не за національністю (*лат.*).— *Ред.*
[3] Малотовариський і лицемірно скромний (*франц.*).— *Ред.*

тографії і т. п. не можуть дати справжнього поняття про д у ш у сих камінних істот. Особливо сфінкс — він має велику тисячолітню душу, він має живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж перед очима в сфінкса!.. Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував, і тепер тільки я зрозуміла його до кінця геніальний хист, як побувала в Каїрському музеї.

Але нехай ще згодом напишу — тепер вже пізно.

Чому ти, мамочко, мені не пишеш? Невже досі моїх листів не маєш? Мені вже скучно без вістів про вас, моїх рідних.

Міцно цілую тебе і Дору.

Твоя *Леся*

169. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

31 січня, 1 лютого 1910 р. Хельван

18/I 1910. Hélouân,
Villa Continental

Любая Лілеєнько!

Я вже давно вибираюся написати тобі «справжнього листа» і через те не написала досі жадного. Поки був Кльоня, ми то домівки шукали, то з пансіона в пансіон переїздили,— все шукали, де б дешевше,— а потім таки трохи екскурсії робили, бо я знала, що як лишусь сама, то вже не рипатимусь, та й так ото час проходив. З тих переїздів ніякого пуття не вийшло, бо ми таки назад в Continental вернулись, але се таки не з нашої вини: знайшли ми було домівку, по-тутешньому недорогу — коштувало б з утриманням 100 р. в місяць (тепер коштує 130 р.), але хазяїн, довідавшись, що у мене не нефрит, а туберкульоз нирок, так злякався зарази, що ледве дав нам переночувати, а другого дня рано ми вже мусили вибратись. В Pension Antonio [1] було так, може, рублів на 10—15 в місяць дешевше, ніж тут, в Continental, а якщо стільки само заплатити, то була б ліпша хата, але зате дуже погане молоко і масло (а мені його багацько треба) і дуже непривітне та занадто парадне товариство, до того ж за лікарську поміч прийшлось би дорожче платити, бо то не санаторіум і лікаря там нема. Пробувала я вдаватись в Каїрі до того лікаря, що реко-

[1] Пансіоні Антоніо (*франц.*).— *Ред.*

мендував Ізраель (раз я до нього їздила, раз він до мене), але з того діла не вийшло і лікар той скомпрометувався в моїх очах. Сказав він мені, щоб достачити йому матеріал для аналізу, Кльоня повіз йому ті пляшки, він вилив їх у скляну посудину, подивився проти сонця, сказав, що «не так зле, як він сподівався», та й вилив геть той «матеріал», заявивши, що він і без аналізу «на око» все знає, що треба... Може... Потім сказав Кльоні (а потім, приїхавши в Гелуан, повторив і мені), що моя слабість майже невлічима, що клімат спочатку, може, й буде мені помагати, але потім перестане, що я можу прожити й довго, але здоров'я моє буде все гіршати, і що взагалі для мене є тільки одно лікарство — вприскування туберкуліну, а як се не поможе мені, то вже ніщо не поможе [...].

Почуваюся я тут ліпше в тому напрямі, що рідко буває підвищена t° (та й то не більше 37,2), крові «на око» не видко (а в Телаві було дуже вже виразно видко), голова рідше болить і загальне почування ліпше. Усе-таки бувають «зигзаги» — часом болить спина і ноги таки чимало, і се, як я завважила, найбільш тоді, коли я мало лежу, а багато сиджу. Різдвяними святками дуже сильно боліло, бо я таки трохи засиджувалася з добрими людьми то за балачками, то за якою-небудь грою знічев'я. Потім трапилась мені одна спішна робота (заробітку ради перекладала концесійні та орендні контракти з французької на російську), а що я тепер ніколи не пишу сидячи, усе лежачи, то прийшлось чимало полежати. Три дні пролежала, 15 р. заробила, а до того ще й спина та ноги перестали боліти. Зрештою, не думай, що я вже так зранку до вечора писала, але як і при іншій роботі лежу (я тільки без діла — сиджу), то і виходило так, що сиділа я тоді тільки за їдою (се, однак, п'ять раз на день!). А робота в мене тут таки є раз у раз. Тут у моді вчитись чужих мов, от і в нас у санаторії вчаться в мене французької мови 4 чоловіка (з них 2 ще й німецької вчаться у мене ж), і я маю щодня 3—4 години зайняті. Перше щодня по чотири години вчила (2 г[одини] до обіду і 2 г[одини] увечері), а тепер одна учениця захорувала і не вчиться, то вже маю по 4 г[одини] через день, а знов через день по 3 г[одини]. Тим способом заробляю від 65 до 75 р. на місяць, а коли є ще яка випадкова робота, то й більше. Але се, по-тутешньому бюджету, ледве дає

половину утримання, так що все-таки мушу проживати запасні гроші, що мене не дуже-то радує [...].

На превелику досаду, Кльоні не вдалося перевестись в інше місце, і, либонь, прийдеться ще перелітувати в Телаві. Тепер не знаю вже, коли мені їхати туди: май там страшенний! А знов же прикро, що Кльоня так довго буде без мене, бо я боюся, що він перетомиться,— я таки чимало помагала йому в писанні службовому, а там, в Телаві, все такі «грамотеи», що й за гроші путнього помічника не знайде, а муситиме все робити сам. Та й так, хоч з ним його мати, а все-таки я не впевняюся, в разі якої біди, на її догляд... Дуже погано роз'їхатись на такі простори, що й лист 15 день іде!.. Горло його, звісно, за місяць не вигоїлось, тільки поправилось, а вигоїтись могло б хіба за довгий час відпочинку,— який же там відпочинок? Я тобі, здається, не писала, що в Тифлісі перед виїздом в дальшу дорогу у нього була з'явилась кров з горла, і в Каїрі лікар казав, що то таки було, власне, з горла, а не з легких, бо як воно перетомлюється, то наступає гіперемія і можуть лопатись капіляри. Утішило нас все-таки, що тут не знайдено ніяких язв, взагалі ніяких ознак туберкульозу, але все-таки се ослаблення, кажуть, н а с л і д о к туберкульозу і возиться з ним, либонь, прийдеться довго. Ех, якби на ту зиму так місяців на чотири виїхати вкупі!..

Пишу я сього листа безконечно і безладно — у нас тут 30 душ народу живе, і куди не поткнись — заважають, а в хаті сидіти прикро і некорисно вдень, увечері вчу людей, а потім буваю втомлена і вже не маю енергії писати. Через місяць людей поменшає, дні подовшають, ранки й вечори потеплішають, місця стане більше, бо й на північних балконах можна буде сидіти,— от тоді вже я буду писати по-людськи. [...]

Цілую міцно тебе і Михалів. Пишіть мені.

Твоя *Леся*

170. ДО М. В. КРИВИНЮКА

2 лютого 1910 р. Хельван

20. I. 1910. Hélouân,
Villa Continental. Égypte

Дорогий Михайле!

Посилаю на Ваше ймення великого листа Лілі. Простіть, що не пишу тепер Вам,— уже втомилась довгою «ре-

ляцією». Коли Вам цікаво, то прочитайте мого листа, хоч і без Лілі, перед відосланням до неї — секретів там нема, а є все, що можу тепер написати про себе. Коли маєте час, напишіть мені, не рахуючись листами. Цілую Вас. Будьте здорові!

Ваша *Леся*

171. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА

15 лютого 1910 р. Хельван 2/II 1910

Вельмишановний Борисе Дмитровичу!

Перед від'їздом з Кавказу написала я було до Вас, але забула листа дома, та ще й без адреси, так він там, очевидно, і завалявся, бо щось не маю ніякої ознаки, щоб він дістався до Вас. Тим часом звідси я вже якось не вспішилася написати, то через клопіт урядження, то через «канікули», що я справляла, поки Клим був тут зо мною (ми виїхали вкупі, але тепер я вже давно тут сама), то вже й не знаю через що. Трошки, правда, то недуги, то робота заважала кореспонденції. Недуги мої — звичайні, як і раніше, хоча таки в Єгипті вони значно менші, і я навіть маю «дерзкую надежду» і зовсім їх тут покинути, коли не тепер, то на той рік, а може, таки й тепер. Важно те, що тут я маю нормальну температуру (минулі дві зими я сього майже ні одного дня не мала) і значно більшу енергію в цілому організмі. Для прискорення гоїння оце ще маю піддатися ін'єкціям туберкуліну — побачимо, що ще з того буде. Але се вже моя нетерплячка, бо, здавалось би, якого мені ще рожна треба? Зрештою, кажуть, з легких далеко легше можна вигнати туберкульоз, ніж з нирок (так мене «потішають» лікарі), і тому треба до мене «остро» братися.

Поки що, однак, ще не роблю нічого «острого», тільки гріюся на сонці і їм 5 раз на день quantum satis[1]. Живеться тут не зле, оселилася я у порядних людей і в досить привітному товаристві. Ся Villa Continental є, властиве, санаторіум, тільки не має вигляду санаторського, бо уряджена в домі багатого араба, збудованому для приватного вжитку, з «салямликом» посередині (щось наче атріум римський), з балконами в кольорових

[1] Досхочу (*лат.*).— *Ред.*

шибках і т. п. До того ж межи нами багато людей здорових, «сопровождающих» і просто так, через те у нас не раз буває аж занадто весело. Зрештою, тут і клімат, особливо колорит, дає людям нахил до веселості: все ясне небо, все повна певність від дощу (за 2,5 місяці, що я тут, дощ, може, чи 5 раз ішов) і якась особлива лагідність колориту, якась легкість повітря, якої я нігде в Європі не завважала,— все це якось здіймає духа людині. От тільки земляків мені бракує. Воно то є дехто gente ruthenus [1], але се мало потішає, бо таки хотілось би, щоб і natione був свій чоловік. Була тут Чикаленківна Вікторія, та вже виїхала, бо поправилась настільки, що вже ніяких бацил більше в неї не стало (а раніш був туберкульозний процес в легких і в горлі), а зосталась тільки давня (здається, вроджена) істерія, що проти неї безділля санаторське скоріше шкодить, ніж помагає, отож дівчина й поїхала в Італію в надії там свою університетську науку скінчити. І тепер я вже знов без земляків, хіба що приїде одвідати мене один галицький українець Білинський, що служить лейб-аптекарем у хедива,— бачите, які бувають оригінальні посади у наших земляків! Шкода, що Ви не поїхали зо мною в Єгипет. Ми б тоді, може, й без санаторій обійшлись, а взяли б собі якусь хатку та й жили б колонією українських письменників. Та, може б, воно ще й тепер не пізно? Я чувала від людей, що поприїздили сюди з Капрі, з Корфу, з Рів'єри, що таки всі ті місця проти Єгипту (а надто нашого Гелуана) нічого не стоять. Про Капрі й Корфу не знаю нічого, а про Рів'єру то таки мушу сказати, що далеко їй до Єгипту з її дощами й холодними вечорами взимі. У нас тут трохи було холодно, всього два тижні, від різдва до водохреща, і то все ж не менш було, як +10 вдень, а +7 вночі (тепер уже +18 в затінку). В хатах у нас зовсім грубок нема (навіть таких, як в Італії), але навіть хворі нирками люди, дуже жадібні на тепло, від сього не страждають. Зрештою, в деяких санаторіях єсть і грубки. Поганенько тут хіба те, що досить дорого жити — 85 руб. в місяць, а то і 130, і 150, і більше платять навіть люди середнього достатку, якщо не можуть врядитись на своєму господарстві. Мені се трохи компенсується тим, що я тут знаходжу

---

[1] З походження українець (*лат.*).— *Ред.*

заробіток, чого, наприклад, ніяк не могла знайти в Ялті, через те мені матеріально легше жити тут, ніж у Криму. Морально прикро головно те, що дуже довго йдуть листи з Кавказу — два тижні цілих! З України то часом через один тиждень доходять. З Італії, певне, швидко доходили б, та я сама винна, що не знаю, як саме вони йдуть, наприклад, з Оспедалетті, бо ні Вам, ні Козловським досі ще не писала. Не знаю навіть гаразд, як Ваше здоров'я,— на київські звістки не покладаюсь, бо йдуть вони таким кружним шляхом, що поки дійдуть, то мають вже не сучасний, а хіба історичний інтерес.

Тим часом рада була б довідатися щось сучасного. Хоча знаю по собі, що про здоров'я дуже нудно писати.

Літературою тут бавлюся мало, бо все-таки ще багато працювати не смію (лікар не дає), та й заробітки чимало час розбивають. Однак між іншим перекладаю давньоєгипетські л і р и ч н і пісні (не з ієрогліфів, а з німецького перекладу), що заінтересували мене подібністю до... українських!

Уже б хто сподівався! Збираюсь писати єгипетські враження, але ще ні слова не написала. Хороша се сторона, і я вже звикла любити її не як чужу.

Бувайте здорові. Вітаю щиро Вас обох.

Л. Квітка

172. ДО М. В. КРИВИНЮКА

15 — 16 лютого 1910 р. Хельван

15 (3)/II 1910, Égypte,
Hélouân, villa Continental

Дорогий Михайле!

Вчора був у мене Яворницький, що ледве знайшов мене, бо шукав у пансіоні п. Білинської,—казав, що се Ви йому таку адресу дали, але се він, певне, щось наплутав, бо я ж усі свої адреси подавала додому і Ви їх мали знати. Ну, та дарма, все ж він мене знайшов, і се дуже приємно, бо взагалі тут не часто українця побачиш, а, крім того, він видався мені симпатичним і інтересним чоловіком. Тепер він поїхав у горішній Єгипет оглядати тамошні руїни, а на поворіт проживе тут з тиждень на нашій віллі для відпочинку. Він завзятий дід — лазив і на піраміди, і в піраміди, і де його тільки не носило! Се в 60 літ і з ревматизмом! Ну-ну! Треба

буде з ним ще раз в єгипетський музей поїхати — на «пані з золотим обличчям» подивитись (там є така одна красавиця). А поки що я сиджу грибом і нікуди не рипаюсь. Вприскую двічі на тиждень туберкулін і маюся нічого собі: реакція невеличка, не вище 37,2 (се в Телаві було цілу зиму встяж без жадного туберкуліну), перші дні самопочуття було поганеньке, а тепер і се нічого, навіть майже перестала боліти спина і ноги, а то було здорово обридали і вдень, і часто вночі.

Ну, як же у Вас діла з урядженням в Катеринославі? Далось уже Вам узнаки теє «тимчасове» життя! Отак от і ми, все «на отлете». Писав Кльопя, що все старається видобутися з Телава кудись на сухіше місце, та поки що нічого певного нема. Не знаю, чи просив він Вас відослати йому назад ті етнографічні матеріали, що ми послали до Вас, вибираючись в Єгипет. Якщо ні, то я прошу їх відослати, нехай уже він їх сам глядить, а то він завжди за них дуже турбується, як не має їх при собі. Та, може, якщо справді доскочить якого переміщення, то матиме місяців зо два вільних «на переїзд» і, може, займеться трохи порядкуванням сих матеріалів. Адреса його все така: Телав, Тифлисская губерния, 4-я Нагорная, № 4, Климентию Васильевичу Квитке.

Бачила я, нарешті, Білинського. І така шкода! Виходить, що він в Мекку не їздив, і я через непорозуміння не бачила його досі. Знайомостю з ним я дуже задоволена, а як він з мене, то вже він знає.

Чи не знаєте, чому Ліля і мама не озиваються до Кльоні? Він писав до їх святами. Може, пропали листи (чи картки)? Писала б я ще, та вже треба вчити одного пана по-французьки. Будьте здорові, цілую Вас.

Ваша *Леся*

173. ДО М. В. КРИВИНЮКА

17 березня 1910 р. Хельван

4. III 1910. Égypte,
Hélouân, Villa Continental

Дорогий Михайле!

Ваш лист опізнився — Яв[орницький] уже виїхав, а то б я спробувала поговорити. Він забудько — картку Вашу згубив і адресу мою переплутав, ледве мене зна-

йшов. Бачу з Вашого листа, що Ви з Лілею дуже знервовані (звідси всі несправедливості й образи), і се мене дуже журить. Жалую, що не можу Вам довше написати — ще $1^1/_2$ тижні буду дуже зайнята, а там вільніше буде. Ін'єкції дають реакцію (37,1), а позитивного поки що нічого. Цілую Вас. Будьте здорові.

Ваша сестра *Леся*

174. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

10—11 квітня 1910 р. Хельван

11/IV (28/III) 1910, Égypte, Hélouân, Villa Continental

Люба мамочко!

Пора вже мені умовитись, де ми зустрінемось, як я буду вертатись «во-свояси». Був у мене проект заїхати пожити до Лілі з тим, щоб і провадити далі ін'єкції туберкуліну, що їх, здається, не вдасться тут скінчити. Але з сього проекту, певне, нічого не буде, найперше через те, що навряд чи буде Ліля сама в Катеринославі, по-друге, через те, що все ж боюся довгого détour [1] на Катеринослав, бо не стільки я поправилася, скільки слід би, а як ще й ту поправку розтрушу по дорозі, то мало що більше довезу додому проти того, що вивезла... З тої ж причини (другої) страшнувато мені і в Київ їхати, хоча і дуже хочеться,— у Києві ж, окрім подорожньої втоми, ще матиму метушню, від якої можу втриматись хіба в тому разі, якщо розкисну там, як було при проїзді з Берліна, чого, звісно, не дай боже.

Найобачніше було б для мене спинитись в Одесі і просити тебе і Лілю (Дора, певне, буде зайнята екзаменами, а Микосеві, либонь, не до роз'їздів) приїхати туди.

Однак як се для вас обох ніяк неможливо або можливо на дуже вже короткий час, то я таки приїду в Київ, бо не можу ж я бути на українськім березі та й не бачити своєї родини. Тут тільки одна маленька «загвоздка» є: надіючись на гонорари від тебе та од «Вісника», я не запевнила собі завчасу висилки додаткових грошей з Кавказу (та й взагалі се дуже трудно зробити з такого trou [2], як Телав), а приймаючи на увагу, що звідти й звичайні листи йдуть

[1] Об'їзду (*франц.*).— *Ред.*
[2] Діри (*франц.*).— *Ред.*

не раз **цілий місяць**, рахувати на те, щоб отримати грошовий лист (в Телаві ж банків нема) до початку мая ст. ст., коли я думаю виїхати, тепер уже не можна. Тим часом гонорарів моїх щось не чуть, заробітки мої тутешні зменшились, бо учеників тільки двоє лишилося, а то всі повтікали від хамсину (alias [1] — самум) так само, як і ті мільйонери, що давали мені перекладати торгові контракти, тож фінанси мої тепер у такому стані, що їх, либонь, хіба дуже в обріз стане на поворіт додому. Взагалі мене се «підрізує» — от навіть одежі літньої не можу собі як слід справити, бо вже ж «лічебного» бюджету скоротити ніяк не можна, то треба вже на чомусь іншому натягати. Я, правда, може, й сама винна, бо відмовилася в свій час від «авансу», до якого мене призволяв «Вісник», та я непевна була, чи справді коли «излезе на свет» моя поема, а при таких умовах аванс скидається на «подачку»,— я ж іще до таких злиднів не дійшла. Можна б тепер написати, щоб прислали за той шматок, що вже видрукуваний у III книзі, та трохи ніяково й се робити. Однак якщо ти не можеш прислати мені тепер за «Йоганну», то будь ласкава передати редакції «Вісника» сю просьбу про скоре надіслання частки гонорару. Не пишу поки що про се просто до «Вісника», бо, натурально, мені легше писати про такі речі тобі, ніж чужим людям. Хоча взагалі, мушу признатись, неприємно про се писати до кого б не було — така вже моя вдача зроду.

Я б таки й на сей раз нічого не казала, якби ти не написала якось, що справи «Рідного краю» поліпшали і що тобі не дуже трудно буде заплатити мені. Тепер, може, ти просто думала, що скоро побачимось і що не варто до того часу посилати, але я тобі пишу по правді, як стоять мої діла, і буду вдячна, коли ти звернеш на се увагу.

Щоб уже раз скінчити з грошовими темами, я нагадаю іще про одну справу, не з тим, щоб просити тепер її залагодити, а тільки для того, що як не мати на увазі сього тепер, то, може, потім воно трудніше буде для всіх. Річ, власне, про ті гроші, що папа не міг мені додати до повної суми, як продав землю. Власне, то не 1000, а 900 р., хоча папа казав мені в Ялті, що хоче мені «для круглості» 1000 згодом прислати. Я тії «круглості» не

---

[1] Інакше (*лат.*).— *Ред.*

вважаю обов'язковою, а що то було саме 900 р., то тямлю з того, як папа писав, посилаючи мені 8000 після продажу, що він взяв з моїх грошей 500 р., щоб дати заставу за Михайла Васильовича (саме тоді був той арешт), 250, щоб послати екстрено Оксані за кордон, а півтораста пішло на домашні потреби в Києві. Се саме папа повторив мені в Ялті, обіцяючи вернути «кругло», як будуть гроші, а я тоді щиро казала, що се справа не нагальна (хоча, звісно, вже і в той час, через «лічебні бюджети» мої фонди потерпіли вже чималу аварію: майже два роки життя в Ялті без заробітків, євпаторійська санаторія, Берлін... ну, а тепер долучився ще й Єгипет...). Не напосідаюсь я й тепер, але якщо пізніше се буде для вашого спільного бюджету важче, ніж у ближчім часі, то, може б, ми її залагодили тепер у маю, як побачимось. Через те й пишу заздалегідь, щоб ви могли зважити, як для вас вигідніше буде, та щоб уже потім не треба було ні писання, ні розмов на сю тему.

Тепер ще друга тема, мало чим приємніша: моє здоров'я. Щось таки з ним нема справжнього ладу. Може, даремне я одважилась робити ті ін'єкції туберкуліну (препарат «endotin» [1]), бо відколи їх роблю, оце вже два місяці, то мала тільки 19 день нормальної температури, а то все «реакція», та ще до того обізвалася було й моя н о г а (sic! [2]) — либонь, там якийсь недорізаний бацил ще від Бергмана лишився — і так мені ц і л и й м і с я ц ь безперестанку обридала, що часом і до плачу доходило... Ja, das war etwas! [3] Тепер чи вже звикла до туберкуліну, чи, може, хамсин та сірчані купелі її подолали, але вже схаменулась і ні спати, ні ходити не заважає, хоча ще часом озивається.

Скоріш таки хамсин та сірка помогли, бо з туберкуліном ми зробили на який час велику перерву та зайнялися вже ногою. Пробувала було «сонячну ванну», та з тим вийшло щось чудне: t° підскочила (в мені) до 38°, пульс до 115, і поки що якось мій лікар боїться повторити сю пробу. Чи не розсердився се мій бог Ра на мене за те, що я, крім його небесної сили, вдаюся до нечестивих земних ліків, усяких тих endotin'ів?.. Ну, та вже «le vin est

---

[1] Ендотин (*лат.*).— *Ред.*
[2] Так! (*лат.*).— *Ред.*
[3] Так, щось таке було! (*нім.*).— *Ред.*

tiré, il faut le boire»[1], скінчу вже той «курс», а якщо аналіз не покаже серйозного поліпшення в нирках, то будь він проклятий той endotin віднині і довіку. Хоча лікар і каже, що ті «курси» треба від часу до часу повторяти впродовж двох років, але з мене вже буде досить і одного курсу — «себе дороже стоит».

Після сього чи маю ще пояснити, чому не написала «Перуна»? Яке вже там було мені писання (тільки й могла писати контракти, а то навіть листи не писались). За останні дні хоч воспрянула духом, та під впливом хамсину могла тільки на єгипетські теми писати: «Хамсин», «Дихання пустині», «Афра» (се такі мої вірші). О, якби ти бачила того рудого демона хамсина, як він світ у жовтий кошмар зміняє!

Справді злий дух — Тіфон!.. А потім уже був «тихий хамсин» без піску та каміння, летючого в повітрі, тільки з жовтим колоритом та з $+30^\circ$ R «у холодку»; а потім ще було «дихання пустині» з тою ж t°, але вже без жовтого колориту, а потім була «афра» — мертва тиша з білим від спеки небом (t° все та сама), нарешті, північний вітер і — дощ. Тепер маємо t° Гомерового Олімпу і розкошуємо. А то були такі «єгипетські ночі», що ми мало не подуріли. Гелуан наполовину спорожнів від масового панічного втікання наїзних. Але я вдоволена, бо хотіла знати, що то є справжня Африка. Тепер знаю. Ну, годі вже. Будь здорова, мамочко, поцілуй наших, хто при тобі. Цілую тебе міцно.

Твоя *Леся*

Твого листа, писаного з Гадяча, я отримала. Цур їй, тій машині! От іще халепа!

175. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

12 квітня 1910 р. Хельван 30/III 1910

Люба мамочко!

Посилаю тобі «Єгипетську весну» — се поки що. «Перун» уже початий, але ще не скінчений. Дорі і Михальові посилаю картки — теж поки що, сама постараюсь привезти щось цікавого. Сю посилку передаю через свою

[1] Вино налите, треба його пити (*франц.*).— *Ред.*

сусідку по санаторії, пані Кац, — я думаю, що ти пробачиш їй її національність, бо вона лагідна і добра людина, відносилась до мене дуже добре, крім того, може розказати вам, як тут жилося мені (теж «поки що»). Поштою пересилати було б і довше, і дорожче, отже, я скористала з того, що сусідка завтра їде та й обіцяє хутко віднести тобі сей пакет.

Маюся наче ліпше. Погода останні дні чудова. Нога не болить, хіба інколи зрідка.

Я бачу, що ми з Лілею розминулися остатніми листами. Я хутко напишу їй, а тепер спішуся. Маємо завтра на іншу віллу перебиратися (але сього самого хазяїна), бо ся закривається. Ся інша вілла зветься «Villa Tewfik» [1].

Цілую міцно всіх.

Твоя *Леся*

176. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

7 травня 1910 р. Хельван 24/IV, 1910, Hélouân, Égypte

Дорога товаришко!

Ваші листи я отримала, та от, як бачите, тільки тепер відписую. То хамсин, то робота, то перебирання на іншу домівку (але писати мені можна й на давню адресу), то так собі різні petites miséres [2], що владають тепер моїм життям, усе це примушує мене бути винною супроти своїх кореспондентів, а їх, сподіваюсь, привчає до християнської цноти — вибачності.

«Ескізи» Ваші я читаю. Не знаю, чому Ви їх саме ескізами назвали,— се ж річ assez suivie *. Либонь, тим Ви хотіли виправдати невиробленість форми, але вона не така вже помітна, як Вам видається. Я б навіть на Вашому місці дещо там позбавила тої виразності, з якою воно обмальовано (наприклад, пояснення Химчиного поводіння), бо то не дає змоги читачеві самому думати, читаючи. Взагалі Ви даремне так песимістично ставитесь

[1] Вілла Тевфік (*франц.*).— *Ред.*

[2] Дрібні неприємності (*франц.*).— *Ред.*

* Виразної думки про «Ескізи» я ще собі не зложила, бо читала тільки частину, — жду кінця, щоб поговорити. (Assez suivie (*франц.*).— досить послідовна. *Ред.*)

до Ваших творів: вони всі інтересні, а се головне, що ж до виробленості, то се «набута річ», як не тепер, то колись потім при окремому виданні. На моє око, в Ваших сільських оповіданнях наче забагато чорної барви, але можливо, що Ви краще від мене знаєте новітнє життя на селі, тому й не буду обстоювати за свій погляд. Щодо «Української хати», то Ви мене такими spécimens [1] не здивуєте: j'en ai vu de toutes les couleurs [2]. Адже, наприклад, «Вісник» все «виробляє» форму моїх віршованих творів, хоча я виразно просила «лишити мої гріхи на моїм сумлінні», виробляє старанно — аж до повної руїни розміру... Що поробите?! Таж нам п л а т я т ь — «скачи, враже, як пан каже, на те він багатий!» Подумаєш: хутко 30 літ буде, як я вперше взяла перо в руки для віршів (правда, я його трохи зарані взяла), а мене все ще «виправляють» (от і мама в «Рідному краї» трохи «виправила») — либонь, я так і помру «молодою письменницею», що без редакторської ферули не судна кроку ступити. Але, правду кажучи, мені вже того «забагато»: оце, либонь, буду в Києві, вертаючись додому — там я висловлю свою думку редакторам en forme définitive [3], може-таки, нарешті, се їх хоч трохи переконає. Не знаю, чому, наприклад, в російській літературі ні один редактор не важиться виправляти якого-небудь Андрея Бєлого etc., а мене всі «виправляють» — невже я гірша від Андрея Бєлого? Не думайте, що се в мені манія непогрішності говорить,— ні, мої редактори запевне мудріші від мене, тільки навіщо вони мені розмір псують?..

Я послала б Вам свою драматичну поему «У пущі», але «Вісник» відбиток нікому не дає, та й друком вона ще не скінчена. Може, з України пришлю Вам, діставши там другий примірник. Їду я звідси 13 мая нового стилю, тож буду на Україні десь 20-го, побуду там (тільки ще не знаю, чи в Києві, чи тільки в Одесі) тижнів $1^1/_2$ та й подамся на Кавказ до чоловіка. Куди саме поїду на Кавказ, ще не знаю, бо чоловік має змінити місце служби, але як хутко те буде, ще не відомо — можливо, однак, що й до мого приїзду. Як вияснится це все, сповіщу Вас.

---

[1] Зразками (*франц.*).— *Ред.*
[2] Я їх бачила у всіх виглядах (*франц.*).— *Ред.*
[3] В остаточній формі (*франц.*).— *Ред.*

Виїду я звідси з невиразними здобутками щодо здоров'я. Здається, я помилилась, розпочавши ін'єкції туберкуліну, бо, поки їх не було, я почувалася краще. А тепер t° буває рідко нижча від 37°, вага все менша, ніж була до ін'єкцій, два місяці боліла нога, що вже десять літ після операції кокситу не озивалась (та й тепер вона ще трохи поболює), і загальне самопочуття гірше, ніж було в перші два місяці пробування тут. Се пишу більше для відомості Вашому чоловікові, яко людині медичної професії — може, трапиться йому коли пацієнт з туберкульозом нирок, то хай має на увазі такий «прецедент» з ін'єкціями туберкуліну при сій слабості. Літературні здобутки мої теж невеличкі: написала маленький цикл віршів «Єгипетська весна» (послала в «Рідний край») та оце викінчую (властиво, вигладжую) торік дописану драму з перших віків християнства «Руфін і Прісцілла». Виправлю перше я, а потім уже будуть редактори переправляти — «не амінь і не господи помилуй», як той піп, що «розсвячував» мирянинові хату...

Маю до Вас прохання: придержуйте там Аджемову, щоб не дуже металась по екскурсіях та гулянках, інакше вона зле скінчить, як скінчила її покійна сестра, я за неї дуже боюся.

Цілую Вас міцно. Навряд чи до приїзду на Кавказ матиму змогу писати більше, ніж картки. Уклін п[анові] Козловському.

Ваша *Л. Квітка*

177. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

23 червня 1910 р. Телаві 10. VI. 1910. Телав

Люба мамочко!

Я непевна, чи дійшла до тебе та картка, що я послала тобі з Тифліса, збираючись виїздити звідти в Телав, а тим часом от досі я не зібралась написати тобі. Спочатку була дуже втомлена і розклеєна, а потім уже роботи всякої набралося, з шиттям тощо. Тепер маюся вже добре. В дорозі на морі трохи була простудилася, але діло обійшлось тільки нежитем і кашлем, що вже й минувся. Кіньми їхати було, проти сподівання, зовсім непогано, бо ні

разу дощ не напав,— я якраз утрапила межи двох сильних дощів на сухе. Тут спочатку було дуже тепло, і всім, окрім мене, здавалось навіть гаряче, але тепер стало холодно не тільки для мене, зате сухо — і то гаразд. Тут застала все гаразд. У Кльоні голос значно поправився, хоча ще не відновився як слід, але є надія, що таки згодом відновиться, коли не буде рецидивів з легенями. Сеї зими він перебув дві тяжкі інфлуенци, остання була з бронхітом і тяглась три тижні, але все-таки не викликала рецидиву в легких, так, принаймні, казав тутешній лікар. Тепер Кльоня не кашляє і був би сливе здоровий, якби не нерви, але то вже хто зна, чи коли вигоїться... З переїздами нашими поки що затишшя. В Сигнах, куди вже затверджено, ще нема приказу їхати, а з Кутаїсом ще справа не скінчена і не зовсім певна. Тепер же на черзі дві ревізії — більшого й меншого начальства,— і певне, поки вони відбудуться (до 4-го іюля), не буде ніякого «движения воды», але я з того навіть задоволена, бо все ж хоч місяць-два просиджу, не рипаючись, а то вже їзда обридла до краю.

Пришли мені «Рідний край» з початком «Весни в Єгипті» і дальші №№— таки сюди — і хоч одну відбитку «Йоганни».

Де тепер Ліля і як здоров'я Михаля? Чи поїхала Дора за границю? Кльоня і Феоктиста Семенівна кланяються тобі. Кльоня дякує за прислані цікавості. Тут один пан співав нам думки з кол[одяжненських] записів — дуже гарно виходить, хоча пан той зроду не чув кобзарів — се значить, тільки форт[епіано] не може того вдати.

Цілую міцно тебе і хто з наших є з тобою. Привіт п[ану] Петруненкові.

Твоя *Леся*

178. ДО М. В. КРИВИНЮКА

6 серпня 1910 р. Телаві 24/VII 1910. Тела[ві]

Дорогий Михайле!

Що може значити, що з самого мого від'їзду з Києва ні Ви, ні хто з родини не озиваєтесь до мене? Хотілось би думати, що то не з лихої причини, а просто «так», але

мимоволі всякі невеселі думки до голови приходять. Недавно отримала бандерольку з 5 примірниками «Йоганни» та з моїми нотатками, надписану чиєюсь, мені невідомою, рукою, і при тому ні слова ніякої звістки. Се вже аж дивно! Коли в нас не все гаразд, то се зовсім даремно крити від мене, бо я ж можу довідатись яким-небудь несподіваним способом і тоді буде ще гірше, а коли нічого лихого не трапилось, то тим більше — чого ж два місяці мовчати? Я навіть не знаю, хто є в Києві, чи виходить «Рідний край», чи здоров Михальо, де Ліля,— наче я гірше, ніж чужа, для своєї родини. Тим часом мене не слід би так прикро трактувати, бо я й так не маюся добре: вже більш ніж місяць як вчепився мене якийсь прикрий кашель і не хоче покинути, приступи не часті, але тяжкі і часто доходять або до рвоти, або до крові (уже 5 раз була кров, а це я стала hydrastis [1] заживати, то наче перестало); t° невисока, але й не нормальна, здебільшого трошки вище 37; вигляд, здається, цілком здоровий, але самопочуття не дуже добре, якось сили нема. Може, се наслідок того, що я ще на морі, їдучи з Одеси, простудилась, а може, се туберкулін розбудив щось давно забуте в грудях... До лікарів не вдаюся, бо з ними тут справа стоїть дуже «слабо». Позаторік, як ще ми сюди перебирались, у мене було щось подібне в Тифлісі, але не так довго тривало (хоча t° була вища), то один лікар казав, що то «рецидив» у правому легкому, а другий казав (як уже кінчалось), що просто бронхіт. Може, й тепер се бронхіт. В іншому маюся так, як Ви бачили в Києві: як не ходжу, то й нічого, а як піду куди, то вже й хвора. Сказати правду, я часом почуваю, що так сама собі обридла, як може, здавалось би, тільки стороння людина обриднути; стараюсь тільки, щоб іншим се моє почуття не передалось... Сподіваюся, що збоку воно незамітно, бо хворого вигляду не маю, роблю собі дещо потрошку, то шию, то пишу. Роботи зараз з приїзду було навіть багато, бо всяке шмаття треба було шити (машиною я не шию, але ж і поза тим багато заходу при шитті), а в Кльоні було дві ревізії начальственних, то і йому дещо в канцелярщині помагала. Тепер і те і друге вже покінчено, і тільки ждемо, куди «пошлють», бо в Сигнах Кльоню нібито назначено, але ще нема «приказа» їхати, а тим часом вчора ми

[1] Гідрастис (*лат.*).— *Ред.*

довідались, що Кльоню знов «представлено» в Кутаїс (тільки вже на іншу посаду) і вже осталась тільки одна стадія: затвердження в міністерстві. Можливо, що воно затвердить, якщо знов який московський або петербурзький кандидат не схоче собі попробувати служби на Кавказі (московський зайняв те місце в Кутаїсі, куди вибрано Кльоню перший раз). У Гаграх вже напевне не будемо, та се й гаразд, бо всі кажуть, що там умови служби дуже неприємні, а клімат спеціально для мене зовсім не корисний. Щодо клімату, то він, правда, і в Кутаїсі мокрий (хоча теплий), але вже зате умови життя і служби там кращі, а головно, що місто при самій залізниці, то в разі якогось конечного виїзду для мене се буде недорого й нетрудно. Ну, та не кажи «гоц!», поки не вискочив. Може, ще все скінчиться на Сигнаху — будем «и тем довольны». Поки що фактично ми сидимо в Телаві і просидимо ще щонайменше місяць. Через те, якщо змилуєтесь і напишете мені хоч слово, то пишіть таки сюди, в Телав. Просила б я Вас теж, коли є в Вас на те час, сказати п[анові] Сірому чи кому о тім відати належить, щоб мені послав V, VI (і, може, вже є VII) книжки «Літературно-наукового вісника», сюди-таки, бо я жадної ще не отримала, відколи тут, і не знаю навіть, чи є там що з моїх речей. Коли є, то, може б, Ви могли отримати і вислати мені плату за те, що там є надруковане, вкупі з грошима за мої книжки, уміщені у Степаненка, коли він згодиться зробити рахунок за се півріччя, що саме мені належить. Може, Степаненко скаже, що я повинна йому про се написати, то я напишу, тільки спитайте його, чи є про що писати. Простіть, що Вас тим клопочу, але я здавна знаю, що писання прямо «по адресу» мало дає результатів. А для мене тепер «результати» таки досить важні. Але найважніше, щоб Ви, хоч і відхиливши мої просьби інші, написали хоч тільки про себе, Лілю і Михаля пару слів. Я боюся, що Ліля або Михаль хворі, бо я їх лишила в стані прикрому. Дивує мене теж, чому Ліля не відіслала мені досі аналізів і не написала, чи була у д[октора] Фінка в моїй справі. Коли ж Ви чи хто з наших за щось на мене розсердились, то все-таки не сердьтесь аж до мовчання — адже можна і таке почуття виражати словами, хоч би й не дуже лагідними. Прошу краще лаятись, ніж мовчати, хоча не почуваю за собою нічого лайки гідного. Хіба що не поздоровила Лілю й маму 11/VII,

але ж я навіть не знала, куди їм обом писати. От і переїхала знов на початок листа! Вітаю Вас від себе і від Кльоні і міцно цілую. Ваша сестра

Леся

179. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

1 вересня 1910 р. Телаві 19. VIII. 1910. Телав

Любая Лілеєнько!

Я дуже втішилась, отримавши нарешті від тебе листа, і хотіла швидко відповісти, та все за слабостями не могла. Сама не знаю, чого се я так розкисла. Літо ж у нас сей рік чудове і дуже сухе, як рідко буває, а я маюся гірше, ніж торік було о сій порі. З нирками то так собі, без переміни, хіба що ходити ще менше можу, якось зараз або кров, або так болить, але в спокійному стані нічого; та от з кашлем ніяк не розминуся [...]. З полудня здіймається трохи t° (буває до 37,8) і держиться підвищена часом до 7-ї г[одини] веч[ора], а часом до півночі. 37,8 буває не часто, а звичайне так 37,2—37,4. При тому майже місяць триває нежить, що для мене зовсім незвично, бо він буває у мене рідко, гострий і недовгий, а се щось наче в хронічний перейшло. Минулого тижня ще було й зуб розболівся і голова страх тріщала і такий був стан, що я навіть день у ліжку пролежала. Тепер мені ліпше, голова не болить, зуб часом трошки озивається, t° сьогодні вперше після двох місяців була нормальна (36,6) аж до 5-ї години і тепер невисока (37,1), і кашель був легший, без рвоти. Може, воно вже на ліпше поверне. Вигляд, кажуть, у мене зовсім добрий, їм немало, сплю навіть багато. Так що, може, се і неважна хвороба, а тільки нехай би вже минала, бо тії рвоти таки дуже обридли, та й взагалі досить уже з мене одної халепи. До лікарів тутешніх не вдаюся, бо їх «пошти що нема», нехай уже, як у Тифліс попаду, то піду, щоб мене вислухали, та й зуби мушу добре полатати. Тільки коли трапиться в тому Тифлісі бути?.. Навмисне їхати не хочеться, бо се і втома і втрата чимала, а все жду, що, може, в Кутаїс мандруватимем, то воно й по дорозі було б. Але з тим Кутаїсом ще досі ніякого «движенія води» нема, і ми досі не знаємо, куди і коли мандрувати маємо. Потримай мої рукописи і наші ноти у себе,

а то ще розгубимо по дорогах. Щодо істор[ичних] записок, то добре б їх переписати і дати якому фаховому знавцеві на перегляд (а оригінальний рук[опис] хай би був у тебе), та не знаю, чи тобі се легко зробити, мені ж воно зовсім неможливо. А може б, і варто видати ті записки, бо писалися вони в свій час «з любов'ю», а се, кажуть, великий шанс до педагогічної придатності праці. У всякім разі, коли вони послужать для Михаля, як колись служили для тебе, то вже моя праця не марна.

Дуже дякую тобі за книжку О[реста] Л[евицького], мені вона ще потрібна, а як прочитаю, то пришлю тобі.

Спасибі, моя золотесенька, що дбаєш про мої інтереси, та не спішися виплачувати мені, поки «утвердишся» остаточно на своєму місці, бо я б не хотіла, щоб ти через мене терпіла які матеріальні невигоди. А Микось і мама, коли можуть, то добре, якби виплатили, бо мені на зиму знов «мандрівочка пахне», а хто зна, чи сю зиму могтиму і так заробляти, як минулої, і літо гірше від торішнього, то, може, й зима буде гірша (для мене). Пришли якусь адресу для заказн[их] листів — хочемо послати тобі фотографії. Я і Кльоня цілуємо тебе і Михальця. Ф[еоктиста] С[еменівна] і Мар[уся] кланяються. Будьте здорові, тюсіні мої.

Твоя *Леся*

Як ти маєшся? Чи не дуже перетомлюєшся? Я таки побоююсь за тебе. Пиш[и] мені хоч недовгеє слово. Кл[ьоня] мається нічого собі (голос трохи ліпший), тільки нервується невиразністю стану.

180. ДО М. В. КРИВИНЮКА

15 вересня 1910 р. Телаві 2. IX 1910. Телав

Дорогий Михайле!

Дякую Вам за пересилку листа від Мані Б[иковської] (з Євпаторії) і прошу, в разі потреби, переслати вложеного сюди листа до мами в Катеринослав. Я не розібрала, чи надовго мала мама поїхати з Гадяча до Лілі і коли саме вернеться в Київ, Ви, либонь, се знаєте ліпше, то поручаю свого листа Вашій ласкавій увазі. Коли Ви ще не казали «Літературно-науковому віснику» посилати мені сюди книжки (я нічого за все літо не одержала), то вже й не

кажіть поки що нічого (так само й про плату за «Єгипетські пісні»), бо саме сьогодні одержав Кльоня, нарешті, «назначение» в Кутаїс (на таку саму посаду, як тут), то сього місяця ми вже й виберемося звідси. Листи звичайні можна й сюди слати, бо їх перешлють по заяві на нову адресу, а посилки й гроші, здається, не пересилають.

Здоров'я моє трохи поліпшало, але до доброго йому таки ще далеко. Може, зміна місця поправить...

Будьте здорові та обізвіться, як знайдете час. Кльоня Вас вітає. Цілую Вас міцно.

Ваша сестра *Леся*

181. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

15 вересня 1910 р. Телаві 2/IX 1910. Телав

Люба мамочко!

Спасибі тобі за гроші (15 р.), я вже кілька день як їх отримала, та от досі не відписала, бо в нас тепер заказна пошта рідко йде, а простим я не хочу посилати.

Ну, наші перспективи виясняються. Їдемо вже в Кутаїс — прийшло вже «назначение». Мало-мало не вийшло так, що проїхались би в Сигнах тижнів на два-три, а потім би знов пакувались в Кутаїс. Бо Кльоня вже давно назначений у Сигнах, а тільки тифліський суд, спасибі йому, забув дати «приказ» про те, щоб здати тутешні діла кому іншому, а без такого приказу рушати з місця не можна. Недавно ж було тут усяке начальство (возило міністра юстиції по Кахетії), побачило Кльоню, як «представлявся», та й каже: «А ви ще тут? Треба нагадати в Тифлісі, щоб Вас послати в Сигнах». Дуже нам се було прикро, бо зо дня на день ждали того назначения в Кутаїс (в Петербурзі з ним мало не 3 місяці уводили!) і не було ніякої охоти тинятись якимсь табором по Кавказу. Аж ось сьогодні вже «опасность миновала», і як прийде «приказ» із суду, то вже се значить не в Сигнах, а просто в Кутаїс їхати. Се вже я буду у самісінькій Колхіді жити, бо саме Кутаїс і має бути те місце, де аргонавти золотого руна добували на річці Ріоні, що в давнину звався «золотим», бо тоді там був золотий пісок (тепер його вже мало, тільки при самому усті).

Там, кажуть, і тепер люди дуже люблять грецькі

йменння, особливо Язон (се скрізь у Грузії розпросторене йменння, тільки вимовляється Ясон, що, здається, і єсть правильно).

В Кутаїсі має бути дуже тепло (як в Ялті, а може, й тепліше), тільки мокрувато, та що робити — сухі місця тут все або холодні (на горах), або з дуже різким кліматом, як в Єревані, та з поганими умовами життя. Та з Кутаїса хоч їхати легко, як уже куди треба,— 4 години залізницею до Батума, а звідти вже морем куди хоч. Тепер я вже ждатиму від тебе візиту на відповідь.

Тижнів через два ми, певне, рушимо звідси. Адресу нову напишу, як тільки її знатиму. Міцно цілую тебе. Наші всі кланяються.

Твоя *Леся*

182. ДО М. В. КРИВИНЮКА

10 листопада 1910 р. Кутаїсі

Дорогий Михайле!

Будьте ласкаві, передайте (чи перешліть) скоренько сього листа проф[есору] Гр[ушевському] — я не знаю, де саме тепера мій адресат. Скажіть мамі, якщо вона в Києві — нічого про неї не знаю — і хто ще з наших в Києві є, що я хутко їм напишу, а тепер не можу — ледве діловий спішний лист наскребла, бо дуже ослабла. Переїздячи, заслабла на якийсь не то тифоїд, не то гострий катар кишок (t° була під 40° з бредом, галюцинаціями і чотирма глибокими нападами млостів), оце тільки три дні, як я почала трохи вставати, і ще маюся слабо.

Прошу Вас, підіть до «Вісника» і візьміть що там належить мені за єгипетські вірші і там же купіть для мене у складі ті два томи «Матеріалів до Русько-української етнології», що мають підзаголовок «Дитина» (збірка Грушевського, не професора, а іншого), которі-то саме томи, не пам'ятаю — там знайдуть. І візьміть належні мені книжки «Вісника», від V до X включно (за сей рік), та вкупі з «Дитиною» пришліть мені посилкою, оплативши пересилку з гонорару, а що лишиться грошей — теж пришліть. Може, пан Петруненко буде ласкав помогти Вам при поштовім клопоті. Цілую Вас і маму, пану Петруненкові уклін.

Ваша *Леся*

183. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

12 листопада 1910 р. Кутаїсі

30. X. 1910. Кутаїс, Тифлисская ул[ица], д[ом] Хабурзания (номера дома у нас нема).

Люба мамочко!

Як одправила я листа до п[ана] Кривинюка, то отримала твого листа, адресованого в Кутаїс, але вже в той день не могла написати, бувши втомлена, а вчора був шарварок з уряджуванням домівки, то так довелося до сьогодні. Дуже дякую тобі, мамочко, за твоє бажання і призволення помогти мені сей рік при лїченні. Коли справді тобі се не буде утяжливо і не нарушить твоїх інтересів, то я не відмовляюся від сеї помочі, а прийму з подякою. Як же колись тобі бракуватиме грошей, то, може, я в стані буду вернути тобі те, що ти мені тепера даси. Хоча Ліля і Дора обіцяють сплатити мені свої пайки, але я з листа Ліланого бачу, що їй трудно було б віддати одразу, та хоч би й віддала, то всього разом не набралось би 400 р., а й тих на Єгипет було б мало, коли жити там без заробітків і в сонячній хаті, а не в північній, як я жила торік. Микосеві при змінених обставинах і Оксані при незмінених, звісно, зовсім неможливо було б ще мені щось дати. З огляду на це все я вже було думала сього року на зиму нікуди не їхати, бо переїзд в Кутаїс цілим кишлом нам страшно дорого влетів, в Телаві ми мусили майже всі меблі продати (за безцінь, звісно), а тут усе нове купити (за справжню ціну), бо за 100 верстов перевозу на арбах однак усе на тріски побилось би. З приїзду я другого ж дня розболілася і злягла в отелі, де і прийшлось днів 10 простриміти, поки мені можна було встати з ліжка хоч на тих кілька хвилин, щоб переїхати в найняту домівку. Цей отель, лікарі та ліки теж дорого обійшлись. Та й поза тим самої Кльониної плати нам на життя не стає і поки він буде «помічником», то й не може ставати,— вся надія на те, що поки остатні мої гроші витратяться на докладання до життя, то, може, Кльоня до чогось більшого дослужиться, а як ні ... Ну, та ще поки не варто про се говорити.

Плани мої на лічення тепер такі. В Київ на зиму я таки боюся їхати — одвикла від холодної зими, то щоб не завадило. Наводжу тепер справки в Тифлісі про тамошню «светолечебницу» — якщо там лічать Фінковим способом і якщо там лікар порядний, то поїду туди, може, ще й в

ноябрі, але чогось я сумніваюся, щоб там було добре діло поставлено. Тож певніше буде так: поїду-таки в Єгипет, пробуду там до кінця марта, а в апрелі приїду в Київ таки до Фінка і, може, тоді позбудуся сеї капості з нирками. Тепер, може, б він і не взяв мене на ліки, і в Тифлісі можуть не прийняти, бо «степень истощения» у мене чимала після сеї гострої хвороби кишок,— я ще досі на дієті і, певне, ще довго муситиму її держати, не маю вже навіть того «прекрасного вигляду», що завжди у мене знаходять. Через се не можу ще собі визначити точно часу, коли могтиму виїхати в Єгипет (треба добре направити живіт перед пароходною їдою), але думаю, що десь в ноябрі можна буде. В Єгипті вже ніяких туберкулінів і нічого такого не хочу (про лічення Фінковим способом я там нічого не чула, а звичайні сонячні ванни мені вадять), буду вже тільки самого Ра знати (він мені перші два місяці чудово поміг минулої зими) і тоді, може, так поправлюся, що Фінк не боятиметься мене зачіпати. Не знаю, наскільки відбилася ця недавня хвороба на нирках,— от зроблю аналіз (тут се можна), то знатиму. Перед виїздом з Телава тижнів зо три боліла в мене знов нога тим способом, що в Гелуані, тільки не так довго, але гостріше — я могла тільки в одній позі на лівім боці лежати і нічого робити, навіть писати не могла. Крім того, ціле літо був отой кашель, що оказався затяжним бронхітом, але без дальших наслідків. Отак я і кисла ціле літо хто його знає й чого, бо погода була прекрасна. Се, певне, ті дурні нирки розхитують організм, то він і рипить. І тут тепер зовсім нічого слабувати — тепло, прекрасно, фіалки цвітуть, люди в літній одежі ходять, навіть дощу не багато йде, що для Колхіди навдивовижу. Чого ще треба? Так, отже, «пуф» якийсь ув'язався! Правда, я його десь ще їдучи кіньми захопила, бо ще тоді стало мені погано, і в Тифлісі через те про світолічення не розпиталась, хотіла вже якось доїхати до нової «доми», бо почувала, що ледве держуся.

Ах, коли б уже якось склеїтись!.. Я не знаю, як дякувати тобі, що ти поможеш мені порятуватись. Цілую тебе дуже-дуже міцно. Кльоня і Феоктиста Семенівна кланяються.

Твоя *Леся*

P. S. Пиши на моєймення, а не на Кльонине — скоріше отримаю. Пиши заказним.

184. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

25, 28 листопада 1910 р. Кутаїсі

12. XI. 1910. Кутаис,
Тифлисская ул[ица],
д[ом] Хабурзания
(№ нема тут).

Любая Ліленько!

Від мами та Михайла ти, певне, знаєш, яка мені халепка трапилась тут зараз по приїзді,— я ледве що тепер входжу в норму і ще далеко не все можу їсти, через те і вигляд у мене досі доволі заморений і сили якось мало (хоч її вже й давно небагато!). Тому я і з сим листом забарилась, бо писати прихапцем, як писала в Київ з конечності, мені не хотілось, а толком не могла. А тут ще необхідний шарварок з урядженням (ще й тепер не зовсім покінчений) забирає остатню енергію, хоч мені і не дають домашні, та я якось не можу зовсім не шпортатись, принаймні в своїй та в Кльониній хаті, щоб «навести порядок» по-своєму, а треба признатись, що таке шпортання, може, найгірше томить з усіх робіт, мені доступних. Все-таки тепер я вже значно поправилась, тільки не знаю, як тая тарапата на нирках відбилась. Тижнів $1^1/_2$ тому був у мене якийсь такий гострий і прикрий напад болів і роздражнення в правій нирці і у всіх «путях», що тільки опієм якось угамувалася, а то здавалось, що з ума зійду, такий якийсь чудний вплив того нападу був на нерви і навіть на голову. Але, може, то і не мало наслідків, бо щось подібного було раз на пароході, як я їхала з Єгипту, а проте аналіз нічого надзвичайного не виявив. Оце хутко зроблю аналіз, то побачимо. Треба провірити, бо в моїй слабості кишок, що лікар назвав гострим катаром, той же лікар бачив деякі ознаки тифозного елемента (тут тиф дуже розпросторений), а се, здається, для нирок поганенько. Навели ми справки в Тифлісі про світолічення в двох тамошніх світолікарнях, то з одної написали, що там холодним світлом не лічать, а з другої, що, на їх думку, мені лічення холодним світлом не підходить (Фінк мамі казав навпаки), але що якби я приїхала, то, може б, вони мені якийсь інший спосіб лічення підібрали. Я щось не маю охоти їхати на невідомі експерименти — уже не раз на тому опеклася!— а либонь-таки поїду на зиму (як зовсім поправлюся з животом перед пароходними харчами)

в Єгипет, весною ж, на повороті, в Київ, таки до Фінка, на холодне світло і, може, якось позбудуся своєї напасті.

Раніше декабря рушити не можу, бо перед довгою дорогою треба ліпше поправитись, та ще й з грошима не зібралась, але таке запізнення проти торішнього не біда, бо погода тут дуже добра — я навіть в Італії кращого ноября не бачила — всі ходять без пальто, навіть я, до того ж у нас є велика скляна веранда на південь і в ній буває при сонці по-єгипетськи гаряче (+27° R), отож я на їй здебільшого й пересиджую. Осінь сього року тут виключно суха (звичайно тут дощу «полагається» багато), і «старожили» чомусь запевняють, що як такий ноябрь, то й декабрь має бути незгірший.

Тепер ще напишу про гроші. Мама недавно сама предложила мені, що дасть мені 500 р. на лічення, незалежно від інших рахунків; я подякувала і не відмовилась. Якщо мама не роздумає і справді буде в стані прислати мені ті гроші, то мені їх майже стане на те, щоб прожити в Єгипті місяців зо три (сеї зими я ж там не буду так довго, як минулої, бо виїду в декабрі (десь після 10-го, а на апріль хочу вже в Києві бути). Кажу «майже», бо сама дорога забере коло 200 р. (з паспортом і т. і.), а в Єгипті місяць життя лічебного більше як 100 р. коштує. Коли буду в стані заробляти, як торік, то запевне зможу знайти заробіток на «добавочные расходы», але як буду і далі так киснути, як тепер, то навряд чи що зароблю, а вже треба буде готового докласти 150—200 р. minimum. (Торішня зима коштувала мене 700 р., не рахуючи заробітків, що дали мені коло 300 р. за зиму). Дора писала мені, що в декабрі може дати мені свою пайку, отже, значить, я не маю потреби доводити тебе до позички, а можу без всякої невигоди для себе так отримувати твою виплату, як буде вигодніше для тебе. Тільки в тім разі, якби мамі через що-небудь не випало виконати своє призволення або для Дори було б трудно ущербляти тепер свої гроші, коли вона ще нічого не заробляє,— в такім разі я проситиму тебе виручити мене, але се навряд чи прийдеться. Микось мені нічого не писав, і я думаю, що він не може мені нічого дати, тому і просити не буду. Про Оксану нічого й казати — якби я могла, то ще б я їй помагала тепер. Але моє становище таке, що і ту решту грошей, яка ще лишилась від ліквідації землі, я не можу взяти на своє лічення, бо вона конче потрібна для докладання до Кльониної плати на наше

спільне життя тут. Кльоня має несповна 150 р. на місяць (з того ще робляться всякі «вычеты»), а на сі гроші 4 людини (з них 2 хронічно слабі) на Кавказі не можуть прожити без голоду і холоду, а хутко нас може бути і 5, бо сеї зими, либонь, і Олександр Антонович переїде до нас, покинувши службу. Для «докладання» у нас стане років на два, щонайбільше на три (се при великій економії, і коли не буде періодів лічення та рецидивів нездатності до праці, бо з тим то й на рік не стало б), а чи до того часу матиме Кльоня більшу плату — невідомо. Через те от я і не зважуся ні їхати куди, ні розпочинати якогось довгого лічення, поки не отримаю грошей од мами або від тебе і Дори. Але, повторяю, тепер тобі зовсім нема чого затягати новий довг ради мене, бо я до декабря все одно не виїду, а до того часу, може, мама мені вишле, як обіцяла. Коли тобі не трудно посилати частками щомісяця чи коли тобі буде вигідно, то се мене зовсім загоджує, якби ж екстрено стало конечним для мене отримати одразу більше, то я тоді по правді тобі напишу і попрошу вислати. Сього року я зважила, щоб, коли буду в Єгипті, не наганяти так економії, як торік, а краще прожити там менше часу, та в кращих умовах, а то, признатись по правді, торік, крім промаху з туберкуліном, був ще той промах, що на январ — февраль я поселилась у північній хаті, а се і в Єгипті зимою не слід, та й зарібками часом захоплювалась більше, ніж докторові подобалось.

Дехто з кутаїсців запевняє, що звідси варто виїздити тільки на февраль— март, але я в те не вірю, бо метеорологічні таблиці показують найбільші дощі на всі три зимові місяці, та так воно, певне, і єсть. Дощі перепадають і тепер (якось і 2 дні зряду лило), але се перемежається такою чудовою погодою, що якось уже прощаєш. Я бачила три осені в Ялті, але вони всі були гірші від тутешньої — чи се завжди так, не знаю. Місто тут непогане, а річка і околиці навіть дуже гарні. Як коли вирвешся від своїх обов'язків на відпочинок, то приїзди до нас. Хата у нас велика (тут за 4 чи за 6 кімнат однакова плата, тому ми маємо 6), при ній чималий садок, де Маруся саме тепер збирається сіяти шпинат і редиску, живемо ми в «особняку», так що і Михальові буде простор. (Еге, скажи Михальові, що тут літав Уточкін, тільки я його не бачила, бо ще була слаба).

Щодо історії моєї, то я ніяк не придумаю, до якого історика з нею вдатись. Кримського не хочу трудити, бо

знаю, що він тепер часто дуже слабує на очі, то читання чималого рукопису могло б йому зашкодити, але, може, я спитаю його, до кого б він порадив удатись. Все-таки дай переписати і пришли мені переписане (може, вже в Єгипет), то я перше перегляну сама.

А тепер у мене ще до тебе прохання. Коли ти сама призволяєш держати такі давні рукописи у себе, то чи не прийняла б ти до себе і наш так званий «архів» — рукописи, що вже використані, давні листи і т. і., сього набереться на скриню в $1^1/_2 \times 1$ арш. завбільшки. При нашому бродячому житті (а воно ще, либонь, довго мусить бути таким) все це дуже нівечиться і обтяжує. Якщо ти не маєш перспективи блукання перед собою, то, може, тебе не обтяжила б така скриня, стоячи десь у кладовці, але як се тобі невигідно, то скажи, не стісняючись. Іще хотіли б ми тобі послати збираницю книжок і журналів прочитаних і хоча не зайвих, але і не необхідних для нас, що лежать у нас без ужитку, бо тут читачів на їх нема, а в Катеринославщині могли б людям послужити під твоєю опікою, може, і в самій Кам'янці. Деякі з них можна б і пожертвувати в якусь відповідну бібліотеку (ми б зазначили, які саме), а деякі ми просили б, щоб ти подержала у себе, хоч і мертвим фондом, але з тим, щоб ми колись, усталившись десь на міцно, взяли б їх. Одіслати їх в Колодяжне або в Гадяч мені не хотілось би, бо то на пропаще і нікому з пропажі навіть користі не буде — просто миші поїдять або на «цигарки» підуть; тут вони теж з різних причин не дуже певні життя, коли мене і Кльоні нема дома, отже, було б нам спокійніше, якби ти їх прийняла. Тільки, може, я уявляю собі твоє життя більше усталеним, ніж воно єсть (я, напр., не знаю, чи ти вже затверджена губернатором), коли ж і ти «номад», то се, звісно, було б тягарем для тебе таскати кілька пудів «завазадла» архівного по всіх усюдах за собою і платити за нього по дорогах (ми вже немало заплатили), і я б ніколи не зважилась таке накидати тобі. Напиши мені, коли можеш, скоріше, як ти відносишся до сеї справи, щоб я ще до виїзду на зиму могла знати, як я маю розпорядити з паперами і книжками.

15.XI. Ні, видно, прийдеться одвикнути писати такі довгі листи. Перервала писання, було ніколи, а вчора цілий день кисла, боліла спина і живіт і напала непоборима апатія, а лист лежав тим часом.

Се я хотіла порадити тобі, якщо ти поради приймаєш, не готуватись ще сеї зими до докторських іспитів. Мені здавалось у Києві, що твоє здоров'я дуже захитане, і тепер я думаю, що тобі слід би якось його укріпляти, а не розхитувати ще більше надмірною працею. Ще чи вдасться, чи ні, витягти якусь користь з того докторського диплома, а шкода від форсованої роботи напевне буде. Глядися, Лілеєнько, дуже тебе прошу. Краще вишивай свою колекцію до вистави, се робота спокійна і, певне, не може дуже втомити. Може, в тебе є такі рисунки, з яких я зуміла б вишити, то пришли, я з охотою поможу тобі, я часто буваю в такому стані, що тільки вишивати й здатна, а більш до нічого, тому й вишиваю чимало (лежачи). Мені навіть цікаво було б отримати нові узори не хрестиками.

Чи вже у тебе тепер Оксана і Дора? Як у тебе, то поцілуй їх від мене і скажи, що напишу їм, як знатиму, де вони саме. Дорі я дякую за лист і за готовність вислати мені гроші. Оксані (знов-таки, якщо вона приймає поради) я б радила побути у тебе, поки мине сподіваний критичний період; адже ніколи за кордоном вона не зможе врядитися так з їдою і іншими вигодами, як се, напевне, можливо тепер у тебе, а вона ж тепер п о в и н н а дуже про се дбати, жертвуючи навіть всякими іншими своїми і Тосиними інтересами. Я тепер не раз мушу жалувати, що в свій час дуже нехтувала тим, що здавалось мені «егоїстичним», бо тепер мій «альтруїзм» вилазить боком не тільки мені, а й тим, для кого він нібито найбільше мав служити... Ну, та моя біда скінчиться на моєму тільки поколінні (є шанси так думати принаймні), то ще се невелика біда, а людям, нормальнішим у сьому напрямі, ніж я, і перспективи стоять ширші. Я знаю тут родину, де всі причини на те, щоб діти виходили хворі та кволі, а проте та дитина, яку я бачила, здорова якось надзвичайно, хоч на виставку, і то тільки завдяки режимові її і родичів. І ми всі були б здоровіші, якби більше ладу було в свій час з тим «режимом»...

Ти питаєш про здоров'я Кльоні. З легкими спокійно зовсім, а горло все слабке і голос часто не хоче служити, та й нерви раз у раз мучать. Тяжка у нього професія, а тут ще й роботи більше, ніж у Телаві. Оце мають на слідство перевести — роботи буде менше, зате роз'їзди верхи по гірських дорогах, не знаю, чи будуть ліпші, ніж робота...

Ну, вже кінчаю. Цілую міцно-міцно тебе і Михаля. Пишіть мені обоє.

Твоя *Леся*

Фотографії тобі пришлемо, як одпечатаєм, бо готові прийшлось роздати знайомим перед виїздом, а наново ми ще не встигли зробити. Одкритки від тебе я не отримала і тільки тепер довідалась адресу. Наші тобі кланяються. Кльоня цілує тебе і Михаля.

1911

185. ДО М. В. КРИВИНЮКА

4 січня 1911 р. Кутаїсі

22. XII 1910. Кутаїс.
Тифл[исская] ул[ица],
д[ом] Хабурзания.

Дорогий Михайле!

Спасибі Вам за клопіт по пересилці мені 800 р. від мами. Я їй пишу про свої лічебні плани, а крім того, про се ж і про всячину пишу Лілі на адресу Дорошенка, та боюся, що всі листи довго лежатимуть марне, бо Ви з мамою можете виїхати в Катеринослав, а Дорошенко — в Київ. Коли Ви отримаєте листа раніше, ніж Ліля, то скажіть Дорі (якщо маєте її де бачити), що я від неї 160 р. отримала і дуже їй дякую. Шкода, що Вам так ніколи писати, але я Вас розумію, бо й сама, як на мою силу, досить занята тепер. Кльоня попав тут у таку каторгу, що я просто боюся за нього, і вже чим тільки можу, помагаю йому, отак і варимось, мов у котлі. Оце на свята $2^1/_2$ тижні перериву буде, тоді всім понаписую більше. Тим часом цілую Вас.

Ваша сестра *Леся*

186. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

4 січня 1911 р. Кутаїсі

22. XII. 1910.

Люба мамочко!

Тільки що отримала посланий через п[ана] Кривинюка перевод на 800 р. від тебе (самих грошей ще не отримала, певне, завтра можна буде). Дуже-дуже тобі дякую! Тільки чому так багато — ти ж обіцяла 500? Боюся, що ти собі шкоду зробила для мене. Тепер уже серйозно подумаю про лічення і про подоріж у Єгипет. Раніш 10-го января, однак, не зможу їхати, та й напевне визначити час виїзду тепер трудно, поки зовсім не виберусь, бо я щось часто

раптово слабую без виразної причини: от, напр., два дні тому чогось t° знялась до 38, і я почувалася так, що «хоч би й білет був», то не могла б нікуди виїхати. Про запізнення виїзду я не жалую, бо погода весь час була чудова (коли-не-коли день дощу траплявся), і сухо було, і сонця багато, я навіть не розумію, чого я все кисну. Тепер трошки холодніше стало — «старожили» обіцяють, що друга половина зими буде гірша, ніж перша, ну, от я і втечу, коли так. А на весну в Київ, се вже зважено. Пишу мало, бо не знаю, чи не в Лілі ти. Наші кланяються тобі. Міцно-міцно цілую.

Твоя *Леся*

187. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

8 січня 1911 р. Кутаїсі 26. XII. 1910

Люба Лілеєнько!

Не знаю, коли сей лист до тебе дійде (боюся, що Д[митро] Ів[анович] на свята виїхав і лист лежатиме), але вже, певне, по Новім році, отже, «З Новим роком!»

Я все збиралася тобі писати, і все різні халепки не давали, бо я тепер якось уривками живу: заслабну, лежу, потім встану, бачу, що всякої роботи набралося, я до неї беруся, а листи вже на «потім» одкладаю, а «потім» знов у лежні проходить... Якось тепер сі напади трохи іншу форму прийняли, ніж торік; то було якийсь тупий біль цілими днями почувається, маленьке підвищення, апатія, кров, а тепер часом годину-дві всього триває, але якийсь такий неможливий стан, що й описати його трудно, або раптом температура до 38° і вище здійметься без особливого болю; побуде так день або ніч, потім упаде до норми без жадних лічебних способів, тільки виснажить за той короткий час так, що ще день, або й кілька днів я ні до чого не здатна, потім кілька день буває зовсім нормальних (себто звичайного мого стану), а там знов або напад, або жар і здебільшого без всяких виразних безпосередніх причин. Очевидно, щось «в середині» робиться, що викликає сі кризи. Се приводить мене до того, що, може-таки, треба тепер поїхати в Єгипет, хоч уже був час, коли мені здавалось, що не треба, бо погода тут була добра. Та, може, все ж і таких дощів, які тут

перепадають, для мене забагато (хоч взагалі їх зовсім мало) і, може, все-таки в самому повітрі не досить сухо. Щодо тепла, то хоч усі наші ходять досі в літніх пальто, але я рідко вилажу з моєї скляної теплиці на одкрите повітря — все мені то вітер холодним здається, то вогкість «пронизується» і так стає фізично нестерпуче, що я знов ховаюся під скло. Ет, деморалізували мене сі дурні нирки! Невже се так уже й буде?

Думаю я вибратись в Єгипет між 10—15 января, якщо не задержить поправка зубів, а її слід зробити тут, бо на морі зуби часто озиваються, та й давно вже се треба зробити, а я знаю, що в Гелуані знов не зроблю, бо там дантисти поганенькі, а в Каїр для того їздити мені було б трудно, до того ж з одним зубом, може, треба буде і до хірурга вдатись, то я волію «операцію» відбути вдома. Гроші від мами я вже отримала, аж 800 р. (я писала про се і їй, і Михайлові, та не знаю, чи не розминулися з ними мої листи), отже, можу в Єгипті без «подсобних» заробітків прожити до апреля, та й на київське світолічення (хочу апріль—май на те ужити) повністю стати. Отже, ти виплатою мені не стісняйся — коли тобі вигодніше потім, то можна й потім, а якщо тобі здається вигодніше позбутися сього рахунку тепер, то або пожди, поки я дам єгипетську адресу, або посилай на ймення Кльоні сюди, як уважаєш. Від Доруні я 160 р. отримала, а не написала їй, бо не могла якось зрозуміти, де вона пробуває, та, сказати правду, і тепер не дуже-то розумію. Коли вона у тебе, то передай їй мою подяку і поцілуй її від мене.

Я тепер учуся писати на машині (у нас вона є в домі) і як навчуся гаразд, то, може, й сама перепишу історію до друку, хоча, правда, се не може бути скоро, бо навряд чи я напрактикуюся гаразд до виїзду (хоча К[льоня] каже, що я маю до того чималий хист), а коли ж то я знов буду дома?..

Наш «архів» і книжки К[льоня] відправить до тебе з Батума, як поїде мене випроводжати в Єгипет (Батум від Кутаїса так близько, що така подоріж не займе багато часу). Фотографії теж надіємось довести до ладу за святки, але от ще три дні Кльоня буде зайнятий всякою канцелярщиною, що зосталась нескінченою перед святами. Тут така маса роботи, що майже ніколи нема їй перериву, бо дома ще більше приходиться робити, ніж сидячи в суді. Справжня каторга!

Ну, бувай здорова. Кльоня цілує тебе і Михаля. Хто з наших з тобою — всіх поцілуй. Михалятко, може б, коли мені що написало? Міцно цілую тебе і Михаля.

Твоя *Леся*

P. S. Ще є одна причина, яка може мене задержати з виїздом або й зовсім мої подорожі розстроїти, але про неї поки що нікому, особливо мамі, не кажи. Кльоня хотів перевестись тут у слідуватслі, бо так було б менше роботи, а «мирової» він просто не має фізичної сили робити, але, здається, на те місце назначено іншого (хоч є ще надія, що то чутка неправдива), якщо се правда, то прийдеться йому знов переводитися хоч і в менше місто, але туди, де є слід[увателева] вакансія. Тільки Ф[еоктиста] С[еменівна] не має охоти знов забиратись у «трущобу» і загрожує, що вона в такім разі вернеться в Київ. Звісно, силою утримувати її в нас ми не можемо і не хочемо, а зосібна я ні в якім разі не проситиму, щоб вона «жертвувала собою» для того, щоб я могла поїхати лічитись, допустити ж, щоб Кльоня лишився самотою, я не можу, бо однак не мала б потрібного для лічення спокою, якби знала, що він позбавлений помочі на случай якої слабості абощо. Призводити ж його, щоб протяг уже на сій службі, поки я вернуся і зможу замінити Ф[еоктисту] С[еменівну], я боюся, бо просто страшно, що не видержить і знов скінчить тим, з чого ледве вирятувався,— адже і то було наслідком перш усього перевтоми службової. Ну, але, може, ще якось те все врядиться «ко всеобщему удобству», і тому поки що не варто про се нікому говорити.

188. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

22 січня 1911 р. Кутаїсі 9. І. 1911. Кутаїс

Любая Лілеєнько!

Дуже мені шкода, що Кльоня тебе стурбував листами про мою слабість і що з того може вийти ще більше клопоту й турботи для тебе. Правда, що тоді мені було таки погано, гірше, може, ніж К[льоня] думав, бо коли у мене t° була 39,7, то я таки від нього се скрила, бачачи, що і так він дуже наляканий та зажурений [...]. Сі остатні дні t° у мене звичайна, а вчора ввечері навіть була ниж-

че 37. Значить, нічого хронічно небезпечного нема. На пароході буду дуже берегтись, можу і з каюти не виходити, прислуга там звикла до людей, позбавлених руху, і, напр[иклад], як у мене був напад на переїзді Конст[антинополь] — Одеса, то мене служанка гляділа, як справжня сестра милосердя, і нічого мені не бракувало... Брати платну провожату звідси до Єгипту коштувало б дуже дорого, 300—400 р., і вона б скоріше стісняла мене, ніж помагала, я вже знаю свою натуру, та й мало тепер часу, щоб її знайти і щоб вона встигла зібратись. Мені як не виїхати з Батума 14-го, то й зовсім не варто їхати, бо мусила б або їхати в невигідний для подорожі період, або запізнитись до февраля, а тоді вже мало часу до хамсину лишиться. Я б виїхала і раніше, та нема такого парохода по анатолійській лінії, одеською ж боюся їхати через холод. Якщо ти ще не вибралась в дорогу назустріч мені в Конст[антинопо]лі по Кл[ьони]ній телеграмі, то краще не завдавай собі того клопоту, я знаю, що то тобі не легко, і радніша була б не мучити тебе. А як уже вибралась — ну, то до побачення в Цареграді, в Hötel khedivial або ще на пристані в Галаті. Цілую міцно.

Леся

Кльоня найбільше боїться, як я буду в Конст[антинополі] в отелі сама на случай слабості, і через те ото подав план зустрічі твоєї зо мною, а я думаю, що мені не конечне мусить щомісяця бути халепа. Цілую Оксаночку, Дору і Михаля.

Раніше ж я сама не рішалась збиратись, поки трохи зміцніла після «встряски».

189. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

3 лютого 1911 р. Стамбул 21. I (3. II).1911

Люба мамочко!

Нарешті я добилася до Стамбула — після 10 днів розпрепоганої їзди. Було всього: і буря, і холод, і блукання по морю цілих $2^1/_2$ доби. Замість 5 днів я їхала з Батума до Константинополя 10 день! Добре, що ніхто не міг поїхати, щоб мене проводжати в Єгипет, бо все одно помогти

мені на пароході ніхто не міг би (до Батума і на пароход мене провів Кльоня, і се було дуже важно, бо я сама не добилась би крізь сніги до парохода, а К[льоня] знайшов якихсь людей, що прокопали дорогу, і вів мене, майже ніс на своїх плечах).

Я не встигла написати тобі перед виїздом то через слабості, то через те, що хотілось уже дати звістку про отримання грошей, а їх видали мені тільки в передодень виїзду, все через ту помилку в адресі. От і міняй фамілію «для закону» — вигоди поки що з того мало, а з получанням грошей вже другий раз така сама історія виходить. Ну, та я все собі повторяю: «все добре, що добре кінчиться». Може, Єгипет надгородить мене за всі подорожні і передвиїзні тарапати. Тепер почуваюся втомленою, але нема жару — все, що треба поки. Набрала всяких лікарств для осторогиі сподіваюсь, що з тим доїду добре.

Найгірша половина шляху вже зроблена. Зараз поїду дуже добрим румунським пароходом (я його знаю) і через три дні буду в Єгипті. Се вже «найменша річ», така їзда!

На твій остатній лист відповім детально з Гелуана, тепер нема для того ні часу, ні голови.

Мені пиши, як торік: Egypte, Helouan, Villa Continental. Спинюся там, у всякому разі, листи на сю адресу зовсім певно дійдуть.

Цілую міцно тебе і Доруню. Михайла Васильовича вітаю.

Твоя *Леся*

190. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

3 лютого 1911 р. Стамбул 21. I (3. II) 1911.

Люба Лілеєнько!

Сьогодні я приїхала в Константинополь і сьогодні ж їду дальше — боюся впустити доброго парохода. Дуже втомлена (їзда з Батума була над всяку міру погана), але жару не почуваю, а напад з нирками в пору припинила опієм. Через 3 дні маю бути вже в Єгипті. Звідти напишу, а тепер пора їхати.

Міцно цілую тебе, ти моя любая, добрая Лілія! Поцілуй Оксаночку і Михаля.

Твоя *Леся*

191. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

7 лютого 1911 р. Хельван 25. I (7. II). Hélouân.
Continental.

Люба мамочко!

Ну от уже я в Єгипті, просто аж не віриться. Адже з 14-го їду... І тепер вся земля вгинається під ногами, і я наче більше втомлена, ніж тоді в Константинополі, як писала тобі. Але так нічого поганого не почуваю, хоча на пароході тричі був по ночах жар і я побоювалась, коли б не розклеїтись і почасти через те поспішилася їхати з Константинополя далі, а то ще й через те, що в К[онстантино]полі було страшенно холодно і надворі, і в отелі, а мені вже страх обрид той холод. Як я ще на морі, наближаючись до Єгипту, побачила яскраве сонце і ясне небо і почула тепло, то готова була «в лицях» зобразити «die Freunde der Natur» [1]. Тут тепер тепло і ясно, але кажуть, що се недавно, а то й тут був дощ і холод (ет, що вони тут знають про холод!).

Либонь, мине ще кілька днів, поки я зможу як слід писати.

Пиши мені, мамочко. Міцно цілую тебе.

Твоя *Леся*

192. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

7 лютого 1911 р. Хельван 25. I (7. II). Hélouân.
Villa Continental.

Люба Лілечко!

Вчора пізно увечері я нарешті добралась до Гелуана, а сьогодні уже встигла трошки вигрітись на сонці і оцінити, що то значить не їхати, бути на твердій землі. Від Константинополя їхалося, правда, вже добре і без жодних інцидентів, дуже швидким і добре урядженим пароходом, тільки від попередніх тарапат я мала жар по ночах. Сьогодні почуваюся тільки втомленою, а більш так нічого. Тут тепло і сонячно, як і годиться бути в Єгипті, але люди кажуть, що се я «привезла» (либонь, з тих снігів, з яких приїхала!), а то було холоднувато — так

[1] Друзів природи (*нім.*).— *Ред.*

що до +7R доходило і дощі часто йшли. Ну, тепер уже сезон такий, що повинно установитися тепло, може, я вигріюся і прийду в людський стан.

Бувай здорова. Цілую тебе і Михаля. Привіт Дмитр[у] Івановичу.

Твоя *Леся*

193. ДО К. В. КВІТКИ

27 лютого 1911 р. Хельван 14. II 1911

Получила сразу открытку из Батума (от 18-го) и письмо от 29-го — удивительно! Прости за нарекания в последнем письме — теперь буду знать, что виновата почта, и относиться терпеливее.

Мне дали анализ — он лучше прошлогоднего! Вот чудеса! Думаю, что повышения t° в Кутаисе были, пожалуй, от лихорадки простой.

Был сегодня маленький хамсин, не очень жаркий, я спала днем и не могла писать писем, поэтому пишу открытку, чтобы не пропустить почты.

Целую всех. Буду писать скоро.

194. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

28 лютого 1911 р. Хельван 15. II. 1911. Hélouân. Villa Tewfik

Люба мамочко!

Нарешті я беруся як слід до листів, бо вже прийшла до пам'яті, хоч і тепер ще здебільшого спати хочу, але тепер такий яскравий ранок, що, може, стане енергії хоч до обіду.

Як я тепер жалую, що торік згодилась на той туберкулін! Може, без нього я була б досі здорова, бо таки тутешній клімат чудово на мене впливає. Як торік перші два місяці (поки не почала вприскування), так і тепер я почуваюся так, як ніколи ні в Києві, ні в Ялті, ні на Кавказі не бувало. Що спати хочеться, то залежить тільки від чистоти і «різвості» тутешнього повітря і шкоди мені з того ніякої нема. Вага збільшується, темп[ература] унормувалась, аналіз показує навіть поліпшення проти

торішнього. І се всього через три тижні після дуже тяжкої подорожі. Ще ж то й погода була не завжди добра, спочатку було холоднувато, потім разів два налітала буря з півночі («холодний хамсин», як дехто казав), навіть разів три по ночах ішов дощ, а вчора був маленький, але справжній хамсин. І все «во здравіє» без тої туберкулінної пакості!

Ти, може, побачила у сьому доказ твоєї думки, що мене треба було «вивезти» від п[ані] Карп[ової] і що саме с е мене поправило. Я сього п о в с і й щ и р о с т і не думаю. Перш усього, я жила з нею колись в Тифлісі в гірших відносинах, ніж тепер, і все-таки до 40° температура не доходила, а крім того, вона зовсім не така демонічна натура, як тобі видається. Я дивлюсь тепер на її характер без жодних ілюзій, розчарувати вона вже нічим не може, деякі речі я їй простила, деяких, певне, не зможу простити до кінця мого життя, але то не залежить від того, чи буду я жити з нею, чи окроме. Тепер, коли мене що стісняє в спільному житті з нею, то скоріш саме те, що я не можу віднестись до неї просто і щиро, як часом відноситься вона до мене. Кажу «часом» через те, що у неї взагалі нема ніякої сталості й витривалості в характері, а може, й взагалі нема характеру, до того часто міняється в неї відношення до людей і речей без жодної видимої причини сто раз на день. У неї бувають і дуже добрі пориви (напр[иклад], вона дуже плакала, коли я була хвора, і говорила всякі ніжні речі), і не раз дуже злі (вона часами може поїдом їсти ту саму Марусю, котру взагалі «обожає»). Ревності до мене у неї тепер нема, і то через ту просту причину, що вона дуже збайдужіла до Кльоні, бо центром її життя тепер Маруся і для неї вона готова пожертвувати і Кльонею, і своїм чоловіком, і всіми на світі. Мною ж вона тепер скоріше дорожить, бо не може не тямити, що без моєї помочі Кльоня не міг би їй, а головно Марусі, дати того комфорту, що вона має тепер, а се для неї дуже важно, і, значить, ні сваритись зо мною, ні «виживати» мене їй просто-таки не корисно. У нас із нею тепер нема ніяких прикрощів, одно, що мене часто обурює проти неї, се ті «сцени», які вона виправляє Кльоні часом із-за найпустішого приводу (але ніколи не із-за мене), найбільше се буває в інтересах знов-таки Марусі, а не раз і в своїх власних. Оцих-то власне «сцен» я не можу і ніколи не могтиму пробачити їй, але чи я під час їх вдома, чи ні, від того

мій настрій не міняється, може, навіть прикріше, коли я не дома, бо я знаю, що тоді Кльоні ніде нема від того рятунку, а коли я дома, то він рятується до мене, куди вона не дуже-то заходжує.

Звичайно, се все не дуже приємні речі, але я далеко не почуваю себе нещасною, бо всі ці хатні злидні нітрохи не відбиваються на відношенні Кльоні до мене і наш добрий тривок з ним не нарушається ніякими «подружніми сценами». Між його душею і моєю ніхто не стоїть. Матеріально, може, п[ані] Карп[ова] і стоїть на першому місці в нашім домі (я їй відступила ініціативу в господарстві, але зате ж і всю працю по дому), але морально вона тепер не має і десятої долі того значення для Кльоні, що мала колись, і з того вона сама винна. Не знаю, чи переконала я тебе, що мені при даному стані речей ніщо не загрожує від п[ані] Карп[ової], але вір мені, що я це все писала з щирого переконання, а не тільки для того, щоб тебе заспокоїти. Та, зрештою, ти знаєш, що я в крайнім разі мовчу, але ніколи не пишу того, чого не думаю.

Тепер я маю всякі прохання до тебе, мамочко: я не знаю, чи тьотя Єля в Києві, і тому не пишу до неї сама, а прошу тебе довідатись, коли можеш, чи єсть у неї тепер які знайомі в Мюнхені, до яких я могла б звернутися, по її рекомендації, за одною дуже потрібною мені справкою в медичних речах. Може, тепер там єсть Юрко, то я прошу його адресу.

Крім того, посилаю оце на окремому листочку копію мого останнього аналізу і дані ваги і t°, чи не зможеш ти вибрати часу знов піти до Фінка і спитати, чи може він прийняти мене на лічення, якщо сі дані лишаться приблизно без зміни в апрілі (я думаю не пізніше середніх чисел апріля бути в Києві), бо коли він зважить, що загальний мій стан (про його ж найбільше можна судити по вазі і t°) не дозволяє світолічення, то я тоді, може, не поїду в Київ, а попрошу тебе приїхати на кілька днів в Одесу, як вертатимусь додому, бо кожний більший шматок подорожі машиною мене дуже томить і мені слід уминати роз'їздів, коли вони не абсолютно конечні. Та ще слід знати, чи буде Фінк весною в Києві і чи годиться сезон апріль—май для сього лічення.

А тепер вже пора кінчати, бо сильно розписалась.

Будь здорова, люба мамочко, пиши мені, будь ласка, і пришли мені сюди «Рідний край». Цілую міцно тебе і

Доруню. П[анові] Кривинюку, п[анові] Петруненку і всім, хто про мене згадує, мій привіт. Цілую ще раз.

Твоя *Леся*

195. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

6 березня 1911 р. Хельван

24. II. 1911. Égypte, Hélouân, Villa Tewfik

Люба, дорога товаришко!

Я так винна проти Вас за своє мовчання, що вже не знаю, чи смію тепер писати. Напишіть, чи не буде Вам прикро тепер мати від мене листа. Коли ні, то напишу. Тепер же скажу, що я про Вас не забувала ніколи, часто думала про Вас і часто хотіла писати, але... Найбільше заважала мені недуга, що все не відчепиться від мене. Сеї осені мені було дуже зле, а на Новий рік мій чоловік вже було оплакав мене, однак я ще жива і навіть наче поправилась. Через люди знаю, що й Ви нездорові, але хотіла б знати од Вас, як Вам живеться.

Ваша *Леся*

196. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

9 — 12 березня 1911 р. Хельван

9. III (27. II) 1911 Hélouân. Villa Tewfik

Люба мамочко!

Вже три дні, як отримала я твого листа й газети (дуже дякую за них — маса в їх інтересного!), але не могла відповісти, бо не хотіла посилати листа без тих віршів, що ти просила, а написати їх не було змоги раніш, ніж учора ввечері, бо тільки вчора я одужала від невеликого нападу ниркового. Напад був не дуже сильний, і t° невисока (всього 37,4), але все ж лікар казав полежати і зайнятись деякими «наблюдениями», що далеко не сприяють поетичному натхненню.

Сей напад зовсім не показує, щоб мені взагалі погіршало або щоб клімат перестав на мене впливати, бо на те була випадкова причина — мені трапилось разів три за минулий тиждень зійти на сходи — et ça y est! [1] Тепер

[1] І все тут (*франц.*).— *Ред.*

ні в якім разі не ходитиму по сходах, і благо мені буде. Я й так, уминаючи сходів, спровадилася з Continental до Tewfik, бо хоч там була хата незла, але на другому поверсі, а тут rez de chaussée [1] (тільки на підмурівку) та ще й з двома вікнами на південь і на захід — ясніше вже не може бути, як у моїй хаті! І коштує мене тут хата й утримання (утр[имання] добре: 5 раз на день їсти дають і варять гаразд) 120 р. на місяць. По тутешньому се зовсім дешево. До того ж маю завжди широкий вид на нільську долину з пірамідами, що теж чимало для мене значить. За гроші, мамочко, вже не турбуйся, бо мені повинно їх стати і на поворіт — я ж не марнотратна, а сього року вдалося врядитись дешевше.

Щодо вірша, то, либонь, він не кращий вийшов, ніж звичайно vers d'óccasion[2] бувають, хоча ідею його я «давно в умі держу», ще з нагоди ювілею Гоголя хотілось щось подібного написати, але що нехвалебна частина антитези приходилась саме на долю Гоголя, а на ювілеях (хоч би й покійників) якось не випадає казати «не амінь і не господи помилуй» — то так сей вірш зостався ненаписаним до слушного часу. Тепер, здається мені, саме настав слушний час для сеї антитези і, трохи розширивши її та змінивши форму, я оце дала їй вираз. Щодо заголовка, то, коли він здається тобі невідповідним, зміни його на який інший. Якщо я не догодила тобі сим віршем, то мені се дуже шкода, але кращого не можу з сеї нагоди написати, та вже й запізно було б.

От мало не забула справи: торік, я пам'ятаю, п. Тарноградський шукав собі роботи — якщо він і тепер у «безпредельному» стані, то чи не поїхав би він до Кльоні за письмоводителя хоч на весну і літо. Жив би, певне, у нас, а платилося б йому 20—25 р. на міс[яць]. В разі його згоди, дай йому Кл[ьонину] адресу.

Хотіла ще писати, та спішуся на пошту — сьогодні найкраще посилати, скоріш дійде.

Міцно цілую тебе, п[ана] Кр[ивинюка] і Доруню.

Знайомим уклін.

Твоя *Леся*

---

[1] Перший поверх (*франц.*).— *Ред.*

[2] Вірш з певного приводу (*франц.*).— *Ред.*

197. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

16 березня 1911 р. Хельван

3/III 1911
Hélouân, Villa Tewfik

Любая Лілеєнько!

Я отримала твою картку, а через день і рукопис. Спасибі за те і за друге. Для більшої провірки дальшого курсу я попросила пана Білинського (він, спасибі йому, часто мене одвідує і книжки привозить), щоб купив для мене нове видання Maspéro «Histoire des anciens peuples de l'Orient» [1], а то ще й тут, в Гелуані, є дещо підхожого. Отак як-небудь, може, й сама справлюся, без спеціалістів, бо де ж їх взяти? Он я хотіла дати на перегляд спеціалістові по римській історії і праву мою нову драму, що має в марті друкуватись у «Віснику», питала такого спеціаліста по всіх усюдах, «но такового не оказалось». Либонь, так буде і тепер. Не знаю, де тепер шукати ту книжку («L'histoire des anciens peuples de l'Orient», par L. Ménard [2]), на основі якої я зложила сі записки. Вона була схована в моїй скрині, але де та скриня? Може, тепер знайду її, як буду весною в Києві,— я ж таки збираюся до Фінка на курацію після Єгипту.

Мені дивно, що ти неначе нічого ще не отримала від мене ні з дороги, ні з Гелуана. Тим часом я писала до тебе тоді ж, як до Кльоні і до мами — з Константинополя і звідси зараз по приїзді. Тільки телеграму я послала самому Кльоні, бо він дуже про те просив і ми з ним так умовились, що він перешле її мамі (тобі трудно посилати, бо раз послану на йменння Дорошенка вернули нам назад, а «нарочним» у Кам'янку взяли дорого), телеграми три одразу послати було б дуже дорого, бо тут беруть по 50 к. за слово за границю. Я думаю, що ти вже досі щось отримала і знаєш мою одіссею з блуканням по морю etc. Ja das war etwas... Як я згадаю тую безпричальну гонку в шкаралущі італьянській по розлютованому морю, то готова вірити в «чудо»... Властиво, легше було не доїхати зовсім, ніж «доїхати благополучно». Тим часом все ж доїхала і тепер навіть поправитись уже встигла. Хоча ти й вірно вгадала, що скажена негода в Європі одбилась і на Африці, але все-таки тут «можна жити». Зде-

---

[1] Масперо, «Історія давніх народів Сходу» (*франц.*).— *Ред.*
[2] «Історія давніх народів Сходу» Менара (*франц.*).— *Ред.*

більшого воно таки тепло, тільки приблизно раз на тиждень зривається шалений вітер з порохом, з піском, не то щоб справжній хамсин, бо не жовтий і не гарячий, а, видно, його брат, у всякім разі, тоді приходиться сидіти в хаті і капризувати faute de mieux [1]. Се остатнє у нас сього року публіка дуже любить, бо якийсь усе підобрався нудний та іпохондричний народ. Крім одного молодого паризького кравця, що вигоївся тут від сухот і тепер аж плигає з радощів, та ще одної молодої пані, що приїхала з хворим чоловіком і старається розважати його й себе, решта людей все або дуже хворі, або дуже дурні, і я вже стараюся якось утікати від них, бо сили не стає слухати ті іпохондричні, а часом просто безглузді розмови. Ну, та се вже лихо всіх курортів, така компанія. Наслідуючи своїх сусідів, і я напишу тобі «самонаблюдения»: мені зробили недавно аналіз — копію його точну я послала мамі для відомості Фінкові, коли треба, а тобі повторю найголовніше — маю 0,3% білка (пусте! менше, ніж торік), гною не дуже багато, цилiндрів нема ніяких, круглого епітелію мало, еритроцитів нема. Все це краще, ніж торік, і я вже тепер нічого не розумію в моїх кутаїських хворобах, чого я була прийшла в такий занепад. Чи не була то одна з тисячі форм кавказької пропасниці? Відколи я тут, вище 37,2 t° не бувала, та й сей maximum дуже рідко трапляється, а здебільшого все нижче 37. Вага тільки ще не дійшла до торішнього, торік було max[imum] 58 kilo з лишкою, minimum 56, тепер же з приїзду було 55, потім через 12 днів було 56,2, тепер же (вчора) знов 55,7. Лікар знаходить, що се мало. Ну, та ще погладшаю, бо їм і сплю дуже багато. Се, певне, трошки «хамсиновий брат» присушив. Сьогодні погода встановилась добра, то, може, й все буде добре. Головно, що самопочуття добре, а то мені вже обридло киснути.

Бувай здорова, моя Лілейная. Скажи Михальові, що й сюди Уточкін приїхав і сьогодні має літати в Гелуані, а я вилізу на дах, щоб на його дивитись. Цілую обох.

Леся

P. S. Чи Оксанина адреса все Villards sur ollon Coteau Riant?

Як писати до Тосі?

---

[1] За браком кращого (*франц.*).— *Ред.*

Я переїхала з Continental на Tewfik, бо там були хати тільки на другому поверху, а тут маю внизу дуже добру хату, велику, з вікнами на південь і на захід за 120 р.— се прекрасно!

198. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ

27 березня 1911 р. Хельван

14/III. 1911,
Hélouân, Villa Tewfik

Люба товаришко!

Тільки що я одержала Вашу картку, а кілька день перед сим листа через Київ. На листа хотіла зараз відповісти, та якось нездужалось (зійшла було раз на високі сходи і з того мала уремічний напад), та не хотілось під таким враженням писати, бо і Ви могли б мати неправдиве поняття про моє тутешнє життя, думаючи, що мені живеться гірше, ніж воно справді є. Тим часом, крім сих двох-трьох днів погіршення, що вже минули, мені тут зовсім добре, бо ні разу не було такої t°, як на Кавказі (навіть і напад пройшов при 37,4°), а дома перед виїздом то вже рідко тиждень без 38° був, а то траплялось і 39 з лишкою. Я ж і виїхала через тиждень після того, як лежала в такому стані, що чоловік мій з розпачу вже родині моїй телеграми посилав, радячись, що робити зо мною, як і куди мене везти (йому не давали одпуску, сестрі-лікарці теж не давали, а він боявся, щоб я їхала сама). Скінчилось таки тим, що я поїхала сама, нізащо не схотівши наймати жадних провожатих (та й де в нас гроші на такі розкоші?), і була потім дуже рада, що ніхто через мене не терпів того лиха, що терпіла я на морі. Їхала я якраз в період великих штормів на Чорному морі, що кінчались подекуди й катастрофами. А я ще була на маленькому італьянському пароході, правда, дуже дешевому, але зате урядженому по-літньому (зовсім без грубок), і жити там можна було тільки під трьома ковдрами, та й то ще убравшися в найтеплішу одежу, яка лише була. Отак я і їхала тиждень до Цареграда, а вже аж там дісталася на ліпший пароход і в добрі умови. Ну, мені й той переїзд пішов на користь, бо... знічев'я хоч 5 віршів написала закляклою від морозу рукою в книжечці для записування видатків (habent sua fata libelli![1]), а якби ж мене прово-

[1] Свою долю мають і книжки! (*лат.*).— *Ред.*

джав хто з непишучої братії, то яка б тому була потіха — dopo tante strapazze? [1] І дивіться, яка неподібна буває людська натура: поки жилося літерально по-собачому — в холоді, в голоді (бо не дуже-то можна їсти під час бурі),— то я писала, можна сказати, par force [2]; тепер же в теплі та в добрі, хоч мене на кілочок повісьте, нічого не хочеться робити, і якщо й роблю, то тільки «з патріотичного обов'язку». Хтіла б знати, чи більше є таких людей, як я?

Що мені Аджемова писала про Ваші плани переїзду, то то вже було давно і, либонь, з запізнених джерел. Якби я не боялась, що Вам обом може спека завадити (а про те нічого наперед не можна сказати, не попробувавши), то кликала б Вас у Єгипет. Тут часом можна ліпше врядитись матеріально, ніж в Європі, тільки треба конче знати дві-три європейські мови (головно французьку), а вже арабської згодом можна і тут навчитись. Торік, приїхавши завчасу, я тут дешицю заробляла, ну, тепер на два місяці не варт було й «машину розводити». Сподіваюсь на великдень бути вже в Києві у мами, а там і на Кавказ чвалати. До виїзду ще Вам не раз напишу. Чогось оце почала голова боліти, то мушу кінчати, а хотілось би ще побалакати з Вами, моя мало бачена, але мила товаришко. Коли б там Вам швидше здоров'я в хату! Міцно-міцно цілую Вас. Відклоніться Вашій дружині від мене.

Ваша *Л. Квітка*

199. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

30 березня 1911 р. Хельван — 30(17)III.
Hélouân, Villa Tewfik.

Любая Лілеєнько!

Отримала вчора книжки — спасибі. Жду від тебе листа і рада би мати його скоріше, бо тижнів через три хочу збиратись в дорогу, то треба вже зважити, чи їхати до Фінка, чи просто додому. Коли буду в Києві, то треба б нам з тобою якось побачитись. Як буду в селі, то заїду до тебе, а як ні, то, може б, ти в Київ чи в Одесу могла

---

[1] Після стількох неприємностей (*італ.*).— *Ред.*
[2] Вимушено (*франц.*).— *Ред.*

виїхати з Михальом. Я тепер маюся нічого собі, t° нормальна; нападів нема. Таки велике діло Єгипет, коли ніхто не псує пробування в ньому. Цілую міцно тебе і Михаля. Кланяйся Д[митру] І[вановичу].

Твоя *Леся*

200. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

2 квітня 1911 р. Хельван

2. IV (20. III)

Люба Лілеєнько!

Тільки що написала і послала листа до Israel'я — сподіваюсь, відповість хутко і толком. Мені таки хотілось би «просвітитись», та вже «нехай німець скаже». Маюся тепер досить добре. Одного часу трохи мучило безсоння (певне, забагато спала перший місяць), але сьогодні вже виспалась. Тепер я все в однаковому стані — не худну і не гладшаю, не слабую і не поправляюсь особливо, ну, та добре, що зимові скандали не повторяються. Напишу тобі хутко більше, а се пишу на пошті. Будь здорова з Михальом, цілую Вас обох міцно. Д[митру] І[вановичу] уклін.

Твоя *Леся*

201. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

9 квітня 1911 р. Хельван

9. IV(27. III) 1911.
Villa Tewfik

Любая Лілеєнько!

Я тобі дуже вдячна за докладного листа і за пораду. Жду тепер відповіді від Ізраеля; думаю, хутко надійде. Хоча хто його зна, чи в разі скептичної або негативної відповіді так уже слід покладатись на те, бо се ж усе більше нові способи з тим світлом, а старі авторитети часом люблять рутину. Ну, та побачим, як там буде. Можливо ще й те, що й Ізраель ухвалить, а я все-таки не зможу почати сеї весни сього лічення. Діло в тому, що недавно я отримала від Феокт[исти] Сем[енівни] листа з масою скарг на Кльоню (вона належить до того типу людей, що, як то кажуть, «сам б'є, сам кричить»), з уболіванням над своїм чоловіком, що він слабий, старий, самотній, і з цитатами з листа якоїсь «знакомої», де та гудить Ф[еоктист]у С[еменівн]у і Кльоню за їх егоїзм, ради якого вони жерт-

вують здоров'ям і доглядом свого чоловіка і батька. В кінці пише, що вона тільки жде мого повороту, щоб «просити» мене і Кльоню «отпустить» її в Київ до чоловіка, але просить чомусь не писати про все це Кльоні. Я знаю, що все це крутійство, що вона просто хоче якось призвести мене помагати їй удержати Кльоню на каторжній роботі в Кутаїсі, аби її Марусі була гімназія, а їй театри і т. п., бо чомусь вона (Ф[еоктиста] С[еменівна]) згадує про свою повинність супроти чоловіка і про осуди знайомих тільки тоді, коли заходить річ про те, щоб нам врядитись на життя десь у маленькому місті («в трущобі», мовляла вона). Тепер саме Кльоня веде переговори, щоб попасти хоч «в уезд», аби на легшу роботу, бо вже його нерви не видержують перевтоми від кутаїської гонки. Він провидів, що так йому буде в Кутаїсі, ще як тільки його назначили туди, і хотів був відмовитись від сеї посади, але Ф[еоктиста] С[еменівна] істериками примусила його таки прийняти се місце і тепер шукає способу, щоб його там утримати, хоча сама ж пише мені, що він уже не спить і не їсть від перевтоми. І вона ще сміє ображатись, коли Кльоня часом з жалю не змовчить і нагадає їй, що се ж він з її причини мучиться! На її думку, се «жестоко и недобросовестно», таке казати! Вона, либонь, ще хоче, щоб він їй руки цілував за все те величезне лихо, яке вона заподіяла — і то не раз — йому, та й нам обом. Коли се несвідомість з її боку, то я завидую такій sancta simplicitas [1], але скоріше се просто безмежний егоїзм, що не хоче ніколи бачити ніякої вини за собою. Коли б ти знала, скільки вона витягла здоров'я з Кльоні своїми «сценами» із-за кожної дурниці! А тепер ще й «жертву» з себе удає... Отож я написала їй, що не хочу більше ніяких жертв, і коли її поважні обов'язки кличуть до чоловіка, то нехай вона телеграфує мені, я прискорю свій приїзд і увільню її від всякого клопоту коло господарства. Я, властиво, не думаю, щоб вона справді викликала мене телеграмою, бо, либонь, і побоїться Кльоні та й свого чоловіка, що не похвалили б її за такий фортель, а крім того, я не вірю в серйозність її заміру проміняти безпечне життя при нас на добре знайому їй каторгу з квартирантами та столовниками. Але мені вже обридли тії «разводы», мовляв наш папа, і хотілось би мені поставити діло «на чистоту».

---

[1] Свята простота (*лат.*). — *Ред.*

Нехай знає, що я їй ніколи не помагатиму водити Кльоню в ярмі, і нехай не думає, що я ніяк не обійдусь без неї. В крайнім разі, відложу своє світолічення на осінь, а не проситиму її ради мене приносити якихсь «жертв» (хочби навіть фіктивних). Якби вона справді виїхала від нас, то, може, воно й краще було для Кльоні, а з господарством я б уже якось врядилась, хоч би й знов виїхати на лічення прийшлось. Вона чомусь ставить переїзд Ал[ександра] Ант[оновича] до нас в залежність від того, чи буде Кльоня жити в великому місті (не менше Кутаїса), інакше, каже, його переїзд «несбыточная мечта», і, значить, їй треба їхати в Київ. Я ж їй пишу, що все це дуже шкода, але для Кутаїса чи іншого «центру» рискувати життям і здоров'ям Кльоні все-таки не можна і через те наш переїзд у «трущобу» діло неминуче. Нехай робить з того які хоче висновки. Все-таки, я думаю, що вона лишиться в Кутаїсі до кінця мая — не ради «жертви», а ради Марусиних екзаменів, — і, таким чином, я, либонь, матиму час поїхати в Київ і принаймні попробувати світолічення настільки, щоб знати, чи воно мені потрібне, чи ні. Спішитися ж додому для того, щоб асистувати при її сценах, — нераціонально, бо все одно оборонити Кльоню від неї я не можу, поки вона з ним живе, а можу тільки вкінець надвередити власне здоров'я. І так її лист коштував мені важкого безсоння і підвищення t° на три дні...

Ну, годі сього добра. Напишу ще про інше.

Призначила я свій виїзд на третій день свят (12.IV ст. ст.), хотіла на тиждень раніше, та не можу, до того ж боюся, що тепер ще холодно в нас після такої міцної зими. В Одесі пробуду кілька день (певне, вже Комарови й так ображені за мої «блискавичні перельоти») і подамся або в Київ, або на Кавказ — в залежності від «вышеизложенного». З Одеси буду тобі телеграфувати, як зважу і скільки часу де буду.

Здоров'я моє нічого собі, але і не ідеальне. Вага збільшилась всього на 0,8 к[ілограма] (було трошки більше, та я почала знов худнути), так що важу 55,8 к[ілограма]; t° часом здіймається до 37,4, але не вище. Напад справжній був тільки один, а маленьке роздражнення часто [...]. Лікар каже, що се «інтерстиціальний процес под влиянием туберкулеза», але я не тямлю гаразд, що се значить, — та, певне, щось не дуже приємне. Цікаво, що навіть і в найсухіші хамсинні дні виділення не зменшувалось.

Все-таки самопочуття у мене добре, і якби вдома не бувало гірше, то з сим сяк-так погодитись можна.

Писала я недавно до Оксани, та ще відповіді не маю. Хотілось би знати, як там з нею. Та вже навряд чи довідаюсь раніше, ніж вернуся в свої сторони.

Дора, на мою думку, даремне зробила, коли з нерішучості відмовилась від посади, до якої призволяв Русинов. Адже Микось теж «со школьной скамьи» дістався було на таку посаду, і ніщо, крім губернатора, не заважало йому справлятися з нею добре. Коли Дора просто хоче ще відпочити як слід по іспитах, то се річ інша і похвальна, а нерішучості я «не одобряю», бо се може обернутись в рису характеру і тоді буде трудно жити.

Знаєш, мені тутешній лікар радив лишитись тут на цілий рік («попробовать», казав він), але я сеї поради не можу прийняти: 1) дуже дорого (тут же літом і не заробиш нічого), 2) нудно, бо на літо і собаки втікають з Гелуана, і 3) користь від того проблематична, бо надмірна спека скоріш мені вадить, ніж (як виявилось торік) помагає. Взагалі така порада «хорошо, кому не для себя»...

Се добре, що Михалюньо не забуває тітки Лесі в Єгипті. Якось би нам треба побачитися з ним тепер, а то ж можу згодом обернутись в легенду і буде тільки здаватись, що пам'ятає... Бувайте здорові, мої «тюсіні золотесенькі», цілую обидві $1^1/_2$ людинки (цікава лічба!) дуже-дуже міцно.

P. S. Я купила «Histoire des anciens peuples d'Orient» Maspéro, нове видання.

202. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

20 квітня 1911 р. Хельван 7. IV. 1911. Гелуан.

Любая Лілеєнько!

Я вже зібралась в дорогу: маю білета до Одеси, забрала гроші з банку і 12.IV (на третій день великодня) маю їхати. Але путь моя якась невиразна... Ізраель написав мені, що «не сподівається нічого особливого» (ich halte nichts für Sie) від світолічення, але й сам нічого особливого не радить, тільки провести літо «в сухому і теплому місці — наприклад, в Баден-Бадені або в Шварцвальді (sic!)». «Сікаю» я тому, що напевне знаю,

що в Шварцвальді, як і взагалі в Німеччині, така сама сухість, як у нас на Волині. Уже коли шукати сухості, то скоріш її можна найти, напр., в тифліських горах, а теплості скрізь на Кавказі «хоть отбавляй» — то чого б се я погналась у Німеччину? Досить з мене й на зиму курортів, а то маю ще й літом ганятись? І що ж він мені ставить в перспективі? Аж нічогісінько. От просто: їдь у Шварцвальд, та й уже. Брат моєї тутешньої хазяйки прожив раз літо у Шварцвальді, то казав, що просто заливало його дощами,— от тобі й «сухість!». Мене чогось аж розізлила така порада. Все одно, як тутешній лікар: то радить їхати на літо в Євпаторію (він сам там практикує літом), хоч я кажу йому, що там було мені зовсім нездорово, то радить зоставатись тут і на літо, хоч сам бачив, що з надмірної спеки мені нема користі. Та й як се — зоставатись на літо? Вже ж не з тим, щоб на зиму додому вертатись? А хіба ж я можу сидіти тут безконечно? І се все для того, щоб «поддерживать процесс в сносном состоянии» ... Чи не задорога ціна такого мізерного здобутку?..

Я все-таки думаю поїхати в Київ до світолікарів. Адже Ізраель не каже, щоб мені світолічення мало завадити, а, чей же, з нього не менше може бути користі, ніж з німецької сухості. Я б дуже просила тебе, коли се тільки можливо, приїхати хоч на кілька день в Київ в 20-х числах (я приїду десь 23—25 апріля), щоб помогти мені трактувати з твоїми колегами. Коли мені справді не годиться Фінзенова система, то нехай мене навчать, як мені користати з кавказького сонця (якийсь ото є метод Штребеля, «розсіяного світла»), і вже коли «нічого особливого» мені не предстоїть, так, може, хоч що-небудь можна осягти, бо я зовсім не вважаю, щоб мій процес був справді «в сносном состоянии», коли я можу жити тільки в Єгипті, та й то з якимсь «інтерстиціальним» бісом в тілі... Коли ж ти думаєш, що після «отзыва» Ізраеля зовсім не варто нічого пробувати, то телеграфуй мені про се в Одесу. Я тобі звідти протелеграфую, приїхавши, а ти дай знати, чи можеш бути в Києві та чи радиш мені їхати в Київ.

Дуже б я хотіла побачити тебе і Михаля. Михальові я везу «арабчика», та не такого, як торік, а великого — «кукола».

Будь здорова, любая. Цілую тебе міцно і Михалютку.

Твоя *Леся*

203. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

16 травня 1911 р. Київ 3. V. 1911. Київ.

Любая Лілеєнько!

З листів твоїх до Михайла довідуюсь, що Михалюньо слабенький. Яка шкода! І що то з бідною дитинкою робиться? Я то сподіваюсь, що воно хутко видужає, але вже навряд чи можна буде його хутко в дорогу брати. Зо мною ж виявилось, що більше як $2^1/_2$—3 тижні мені нема чого тут сидіти, бо Дейч не радить дуже довго в Києві бути. Я це була в нього вчора, і ... нічого «чудесного» він мені не обіцяв, довідавшись про вплив сонячних ванн і розглянувши аналізи. [...] Той аналіз, що я тут зробила, трохи гірший від гелуанського в тім, що знов є еритроцити й гіалінові циліндри та що по 40—50 туберкульозних бацил в кожному з 4-х препаратів є, а ліпший трохи тим, що на кілька сотих білка менше (але се, здається, в моїм випадку неважно). Дейч неначе готов був і зовсім мене без лічення відпустити, та, подумавши трохи, зважив, що можна «попробувать» місцеве освітлення спини (де нирки) з тим, щоб я потім робила се дома на сонці. За два тижні він має навчити мене, як саме користати з сонця (ходити до нього треба через день), а тоді радить не засиджуватись у Києві, бо життя тута в літню пору може мені, на його думку, завадити. Сього тижня я, на жаль, не можу ще почати лічення, отже, почну вже «з неділі», а скінчу десь в 20-х числах мая. Може, до того часу Михальо вже солідно поправиться і ви таки зможете приїхати сюди на кілька день. Я так хочу вас бачити, що готова сама заїхати в Кам'янку, та тільки боюся трохи довгої їзди залізницею, бо тепер мене від залізничої тряски завжди болить, а як їхати на Катеринослав, то вже, значить, і на Севастополь, в цілому ж се доби на $1^1/_2$ більше залізниці, ніж на Одесу. Страшнувато. Крім того, я частину своїх речей покинула в Одесі і трохи ніяково затрудняти Комарових пересиланням того.

Мене вже «заганяють» спати, то вже треба кінчати, та, може, і тобі ніколи листами тепер займатись. У нас з від'їздом Дори до Фастова трохи поменшало гостьового і іншого шарварку, то треба трошки упорядкувати життя (наскільки се можливо), а то воно таки досить вибилося

з колії і контраст проти гелуанського санаторського досить великий...

Мама все щодня збирається їхати в Гадяч, та ще, певне, не зараз збереться, як то звичайно. Боюся, що виїде аж під кінець мого лічення тут і потім чекання її повороту задержить мій виїзд звідси, а мені вже трохи нетерпиться додому, бо знаю, що Кльоні там без мене погано приходиться і з роботою, і з «нападениями» з боку Ф[еоктисти] С[еменівни]. Ох, коли то вже він вирветься з тої всякої кормиги! ... Все ж як я дома, то йому легше з тим усим боротись.

Однак справді пора спати. Будь здорова, любая, і Михалюньо нехай там одужує швидше. Цілую міцно вас обох.

Леся

204. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

21 травня 1911 р. Київ — 8 (неділя, увечері).

Люба мамочко!

Не турбуйся за мене, бо я дісталась додому жива, здорова і невредима. Така маленька авантюра навіть була б не без приємності, якби я не думала, що ти там турбуєшся за мене. Таки правда, що «дальні проводи» часто не до речі бувають! До конки було не дуже приємно йти, бо темно і все-таки путь мені не відома, але воно не дуже далеко, а раз уже на трамвай попала, то всяке неприємне почуття зникло і було тільки смішно. Якраз на чай поспіла додому. Дома, «слава богу, нічого нового».

Цілую тебе міцно. Згодом писатиму, а тепер ще нема про що «так особенно».

Твоя *Леся*

205. ДО Ф. М. КОЛЕССИ

7 червня 1911 р. Київ — 25/V 1911, Київ

Високоповажаний добродію!

Дуже дякую Вам від себе і від імені мого чоловіка за надіслану книжку «Дум». Незвичайно втішно було мені бачити сю велику працю викінченою і доведеною до ладу

Вашим високоосвіченим старанням. Тепер уже справді можна сказати: «Наша пісня, наша дума не вмре, не загине!» Честь Вам і дяка за Ваші труди!

Прийміть найщиріші привітання від нас обох.

З пошаною

Леся Українка

P. S. Вашу книжку я отримала недавно, заїхавши до Києва, тому і пишу лише тепер.

206. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

9 червня 1911 р. Севастополь

27. V. 1911. Севастополь.

Дорогий хтосічку!

Простіть, що я не писала Вам з Києва, якось не було часу, не так за роботою, як за людьми: повна хата була родини і знайомих, і все балачки, та й ніяк було писати. Я рада, що мій «талісман» вже почав свій вплив на Вас,— в листах Ваших вже почувається більше енергії. Надіюся, що татко Ваш ізнов подужчав,— у нього, здається мені, сильний організм, і він ще, може, не одно переборе.

Як будете мені писати, то на таку адресу: Кутаис, Козаковская ул[ица], д[ом] Козаковой, кв[артира] Васильева.

Се я вже їду домів! Таки вже й час...

З Лисенком я говорила. Музики не хоче писати. Нічого, обійдемось!

Будьте мені здоровенькі.

Хтось

207. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

Початок червня 1911 р. Одеса

Одеса.

Люба мамочко!

Оце я зараз їду, вже й білет є. М[одест] Ф[илипович] віддасть тобі сього листа і таки те єгипетське перо, що була не довезла.

Прошу тебе, не відсилай усіх 9 р. мені, а прилучи з їх 4 р. до тих 6-ти, що я лишила за книжки, та й передплати мені «Вісника» на сей рік. Се, певне, п. Петруненко буде

ласкав зробити, він же знає і те, які саме книжки «Вісника» вже є у мене, то ті нехай лишить для тебе. «Вісник» може мені не давати V-ї кн[ижки] — нехай посилають на адресу: Кутаис, Козаковская ул[ица], дом Козаковой, кв[артира] Васильева — мені (але таки конче на моє, а не на Кльонине ймення, бо я ніяких «передач», навіть таких, не люблю). Се вже й єсть моя адреса, поки буду в Кутаїсі, а про всякі зміни писатиму, звісно, в свій час.

Дуже міцно цілую тебе. Кланяюсь п[ану] Кривинюкові і п[ану] Петруненкові.

Твоя *Леся*

208. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

9 червня 1911 р. Севастополь 27. V. Севастополь.

Люба Лілечко!

Се вже остатня «одкритка», потім все «закритки» будуть, а тепер ще їх не маю. В Одесі я нікого, крім старих К[омарових], не бачила — всі на дачі. Старі самі казали, що я не долізла б до дачі, таке тепер там болото стоїть. (В Од[есі] такий самий був май, як і в Києві.) Вся їх родина здорова, тільки у Марг[арити] недавно було те, що й у Віри (жовчні камені), і тепер вона лічиться.

В Одесі я напевне довідалась своєї адреси. Отже, Кутаїс, Казаковская ул[ица], д[ом] Казаковой, кв[артира] Васильева (мені). Так і пиши. Цілую тебе, т[ьотю] Сашу і Михаля. Будьте здорові.

Твоя *Леся*

209. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

20 червня 1911 р. Кутаїсі 7. VI 1911, Кутаис, Козаковск[ая] ул[ица], д[ом] Козаковой

Люба мамочко!

Чи не забув М[одест] Ф[илипович] привезти тобі єгипетське перо? Його при мені вийняли із схову і дали М[одесту] Ф[илиповичу], щоб одвіз тобі, але все ж він міг як-небудь забути.

Море, видно, хоче «загладити» свою вину передо мною, бо таке було гладеньке усі $5^1/_2$ днів, що я ним їхала, як

рідко буває. І просило сказати тобі, щоб ти його не боялась. Тут спочатку було гарно і гаряче, а се 4 дні йшов дощ і було більш того що холодно, через те я і сонячного лічення ще не починала. Сьогодні вже випогоджується, то завтра, може, й почну. Тут я застала все вже в порядку після переносин на нову квартиру.

Кльоня значно схуд і втомився (через те погано спить), але горло наче трохи поправилось (видно, се просто залежить від часу) і в грудях нічого лихого не озивається.

Він дуже дякує тобі за запросини в Зелений Гай, каже, що таки ще й сього року поїхав би, але сього року одпуск дають дуже короткий — всього 28 днів, то коло половини його пішло б на саму дорогу, але на той рік, як дадуть два місяці, то ми таки приїдемо, бо Кльоня вже дуже скучив за своїми сторонами, і взагалі слід йому трохи проїздитись поза Кавказ.

Тепер же оце з 7 іюля маємо кудись недалеко в гори поїхати (удвох), а поки вернемось, то вже, може, і в Хоні тії назначать, хоча сі справи часто затягаються, надто коли припадають на канікулярну пору. Зрештою, я сама поки що не стремлюся нікуди їхати, бо якось уже самий процес їзди обрид.

У хаті в нас тепер ліпший лад, ніж був зимою,— може, вплинули трохи мої листи, а може, так просто «перемололось», ну, так чи інакше, а жити стало ліпше («Pourvu que ça dure!» [1],— мовляла мати Наполеона).

Передай мою подяку п[ану] Петруненкові за прислану статтю Ернста (в «Ділі») і попроси його при нагоді переказати Сірому, що я таки постараюсь прислати знов «Руфіна і Прісціллу» з огляду на просьбу Михайла Сергійовича. Коли пришлю, то не пізніше іюля, а як до того часу не пришлю, то, значить, не маю змоги нічого вдіяти. Але надіюсь якось справитись. Кримський щось не присилає даного йому клаптя, і я вже починаю турбуватись. Більш ніколи нікому не даватиму таких речей. Маю багато планів роботи на літо — се тому, що почуваюся нічого собі, але знов-таки «pourvu que ça dure».

Будь здорова, мамочко-голубочко. Цілую тебе і Гусіцу, як перелітатиме, Михайлу Васильовичу і п[ану] Петруненкові щирий привіт. Кльоня тобі кланяється.

Твоя *Леся*

---

[1] Аби так тривало! (*франц.*).— *Ред.*

Десь у мене щезло те число «Молодої України», де казка Гоголя, — пробі, пришли його, а то я страх сокрушаюся! Певне, десь лишилось у тій хаті, де мої речі стояли.

210. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

20 червня 1911 р. Кутаїсі 7/VI 1911

Любая Лілеєнько!

Пробач, що я досі не обізвалась до тебе, — от якось не було енергії з приїзду. Хоча я маюся досить добре і сей раз не простудилась на пароході, як се чомусь майже завжди трапляється зо мною на чорноморській лінії. Дома застала всіх здоровими. Себто Кльоня, очевидно, перетомлений і через те погано спить, а часом і їсть погано, але горло йому неначе поправилось, гучніше говорить і менше томиться голос, з боку легких гаразд — не рипить так при диханні, як то було ще зимою перед моїм виїздом. Через місяць від сьогодні дадуть йому одпуск (всього на місяць), тоді поїдемо десь трошки в гори, бо тут, якщо буде гаряче (а вже ж в іюлі не може бути інакше), він не відпочине — в спеку він перестає їсти м'ясо і взагалі мало що їсть і мало що спить і тим дуже виснажується. З переїздом у «Грузинські Атени» (Хоні) справа ще не скінчена, але, може, скінчиться до повороту з одпуску. Дехто тії Хоні дуже хвалить, а дехто лякає, що там вогко і малярично. Та се може залежати і від того, де саме хату найняти, чи на горі, чи в долині; будем, звісно, старатись, де ліпше. Сонячного лічення я тут ще не починала — спочатку треба було відпочити, а тепер четвертий день іде дощ (перед тим було гаряче) і сонця нема. Ну, та ще надолужу. Учора було велике «событие» — я пішла в театр! (Літ з 5, либонь, не бувала, коли не лічити школи Лисенка торік). Се тому, що заїжджа трупа російська (дуже порядна) ставила «Антігону» Софокла, а я маю пасію до сих матерій. Враження було прекрасне, але я все ж утомилась і трошки чучвірила цілий день, тільки оце ввечері прийшла до пам'яті.

Спасибі, Лілеєнько, за гроші і за листа. Я тільки боюся, що тебе стісняють такі великі відсилки (по 50 р.), коли хочеш, то посилай меншими ратами.

У нас до якоїсь міри «спокій в краю», навіть до значної міри, хоч би й завжди так. Ще з приємністю завважаю, що у Марусі вирівнявся і злагіднів характер. Значить, єсть якась надія на легше життя.

Як Ви там живете? Як Михальова шийка? А тютінька-малютка як мається? Цілую міцно вас всіх. Кльоня теж вас вітає. Будь здорова, моя золотая! Як все-таки славно, що ми побачились,— я досі радуюся! Цілую ще раз.

Твоя *Леся*

211. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

16 липня 1911 р. Кутаїсі 3/VII 1911

Люба мамочко!

Що може значити, що ти н і р а з у до мене не обізвалась? Тільки друковане від тебе маю, а писаного ні літери! Я знаю, ти зайнята, але все ж... «Пиш мені, сонце біле». Я собі маюся, як і в Києві, потроху «просвічаюся», але без виразних скутків. Кльоня затягся роботою, і я вже жду не дождуся того «одпуска» — оце вже 7-го мають дати. Я вагаюся, чи їхати й собі з ним у гори,— мало у нас грошей, а ще ж і про зиму треба дбати, на всякий случай, крім того, боюся далеко їхати кіньми (в гори інакше не дістатись), та й зуби можуть задержати — я це саме заходилась їх пломбувати, бо вже крайня пора. Все-таки не знаю, може, й поїду. Чи не можна б тепер звести рахунки з Степ[аненком] за півріччя, може б, мені там щось капнуло? Я була б тобі дуже вдячна. Взялась я до нової уліти — фантастичної на сей раз — voilá![1] Кримський мого клаптя не присилає — от біда!

Міцно цілую тебе і кланяюся тим, що з тобою.

Кльоня тобі кланяється.

Твоя *Леся*

Щось-то мені «Вісника» не шлють (VI книги), може, ти не зібралась передплатити його для мене? Так се ж «ласочка» може. Через місяців $1^1/_2$—2 знов «перекочуєм»— таки в Хоні («Грузинські Атени»), бо вже є певна звістка, що Кльоня туди назначений. Я з того дуже рада, бо я пев-

[1] Ось! (*франц.*).— *Ред.*

на, що тутешня служба вже незабаром довела б Кльоню до великого і, може, непоправимого лиха, а так ще, може, якось мине тая чаша. Для Марусі там нема гімназії (єсть прогімназія на 4 класи, а Маруся вже в 5-му), прийдеться її тут десь помістити. А може, Феоктиста Семенівна ізнов до Києва з нею заберется (про се виразно не говориться, але, здається, «в уме держится»). Ну, се вже як там прийдеться, а не пропадати ж ради тих гімназій — доволі вже тих жертов. У хаті лад тепер ліпший, ніж торік, либонь, через твердіше поводіння з нашого боку.

212. ДО Ф. П. ПЕТРУНЕНКА

Липень 1911 р. Кутаїсі

... А тепер просьба пріватіссіма: напишіть, з ласки Вашої, що робиться з моєю родиною? З самого виїзду не маю від мами ні слова. Ліля раз тільки обізвалась спочатку, а тепер мовчить, і так я догадуюсь тільки про існування моєї родини з факту присилки «Рідного краю», але це все ж звістка тільки приблизна і неповна, бо там же ніякої персоналії нема. На листи мої відповіді теж не маю. Знаючи Вашу добрість, а при тім точність, не сумніваюся, що Ви мені черкнете пару слівець, не дуже відкладаючи.

А що робиться з Вашим збірником віршів? Чи вже друкується? Я б дуже хотіла, щоб він вийшов.

Я мало до сього часу робила, бо перше все відпочивала після дороги та трохи домашніми справами треба було зайнятись, а потім, як полили чогось великі дощі, то я поганенько почувалась і була ні до чого. Однак дещо старе підкінчила, дещо нове почала, як на таку робітницю, то й то добре.

В справі «відкопування» — пам'ятаєте вірші Джона Рафаеля Россеті?— хутко Вам напишу, але то чималий клопіт, і тому не знаю, чи одважусь.

Ще одно, але се вже не для мене тільки: може, Ви могли б запитати відомих Вам поетів, особливо ж Вороного і Коваленка (не дивуйтесь!), чи нема у їх друкованих і недрукованих перекладів з Верлена і Верхарна (я щось бачила в журналах і, здається, незгірше); коли є, то коли б вони дали точні назви того, що вже перекладено, і, може б, схотіли зладити вкупі зо мною (а коли мене не хотять, то можна й без мене) книжку перекладів з сих двох

поетів. Чому я про се так дбаю, зрозумієте, коли прочитаєте в 1-й кн[ижці] «Русской мысли» за сей рік в статті Струве «На разные темы» уступ-відповідь Н. Жаботинському. Ця стаття цікава, між іншим, не тільки для Н. Жаботинського. Із неї випливає конечність такого видання, про яке оце пишу. Се буде значити більше, ніж усяка публіцистична полеміка. Велика шкода (чи, може, для Вас велике щастя?), що Ви не можете перекладати з французького, а то б не минути Вам сеї роботи, я б Вам жити не дала.

Що значить, що я «Вісника» не маю? Певне, мама не передплатила. Досі ні VI, ні VII кн[ижки] не маю.

Тут я пробуду ще з місяць, напевне. Чоловікові отпуску не дали, і ми сидимо, де й сиділи.

Будьте здорові і музам милі. Привітайте маму, Михайла і Дору від мене. Завжди прихильна до Вас

Л. К.

213. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

11 серпня 1911 р. Кутаїсі 29/VII 1911

Любая Лілеєнько!

Спасибі тобі за гроші. Таки, правду кажучи, дуже до речі прийшлося, бо я вже свої київські придбання розпустила на ремонт літньої одежі та білизни та й зосталася ні при чому. А тепер знов трапився екстра-видаток: Феоктиста Семенівна вчора вирушила раптом в Київ, але через причину не внутрішню. Александр Антонович написав їй, що лічиться голодом, начитавшись, як звичайно, якихось брошур, що се рятує від всіх хвороб і, здається, навіть від старощів (йому вже під 70 літ!), отож сьомий день не їсть абсолютно нічого, тільки сиру воду п'є, і при тому ходить на службу. З сього ми вивели, що він вже не може без опіки жити (межи нами, я переконана, що він вже й давно ненормальний), і Феоктиста Семенівна поїхала його рятувати і забирати сюди. Зрештою, переїхати до нас він і так мав не пізніше сентября, так що се мала різниця, тільки Феоктиста Семенівна мала велику турботу, плакала і т. п. З одного боку, то воно й добре, що їй прийшлось виїхати, бо вона знов уже почала було гдирати (либонь, з нудів, бо всі знайомі роз'їхались), і їх від-

носини з Кльонею робилися прикрі, та й мені разів два трудно було «видержати характер». Тепер, звісно, це все відступило набік. Найкраще, як вона займеться своїми інтересами і своїм чоловіком та одверне свої думки від нас...

В гори ми не їздили та навряд чи й поїдемо, бо Кльоню на іюль не пустили, а тепер не раніше 7 августа відпустять, то в горах уже, либонь, холодно буде, принаймні для мене. Та й так не знаю, чи стане фінансів поїхати,— я вже було думала, щоб хоч Кльоня без мене поїхав, а тепер, може, і йому не прийдеться, бо ще ж не звісно, як там у Києві старі свої справи поведуть (тим часом се коштувало нам 60 р., але се ще початок...). Ну, та як сей місяць Кльоня матиме в хаті повний спокій та з 7-го і відпочинок від діл, то, може, і тут поправиться, особливо як не жалуватиме грошей на виїзди за город, бо тут чудова околиця і повітря в горішній частині добре (ми, на жаль, мусимо жити в долині ради суду і базару). В Хоні ми повинні переїхати 7 сентября, бо вже Кльоню туди назначили, тільки його заміститель ще сюди не явився, хоча до 7 августа мусить уже явитись, а з 7-го Кльоня має ще місяць «на переїзд», отож і має бути відпочинок, бо справді переїзд тут недалекий — 26 верстов від Кутаїса.

Вчора я отримала остатню порцію переписаної «Історії» — тепер уже є вся. Тільки знаєш, Лілеєнько, се чимала книжиця буде (аркушів 15 приблизно, і то без малюнків), а як ще додати якісь кліше, як ми хотіли, то чи під силу воно буде твоїм фінансам? Може б, ти списалась із петербурзьким товариством, чи не видало б воно або принаймні помогло б тобі видати. Воно ж видало географію і інші подібні книжки, то, може, б видало і сю. Зрештою, я не настоюю на сьому, се тільки так, порада на всякий случай, а якщо для тебе приємніше і під силу видати самій, то ся порада сама собою відпадає.

До октября я надіюся переглянути як слід рукопис, якщо переїзди, здоров'я або щось інше не перешкодить. Досі мені не давала сього зробити спочатку деяка хатня робота, а оце недавно «найшов стіх» писати, то я дещо з давнішнього підкінчила, а крім того, написала драму-поему в 3-х діях днів за 10, з якимсь таким імпетом, що не могла вночі спати, а вдень їсти, аж Кльоня вже боявся за мене і раз навіть примусив випити брому. Як я її скінчила, то таки трохи послабувала — було t° 38° і чималий

занепад сили, так що мене трошки підтягло, але тепер уже нічого. Може, такій t° сприяло ще й те, що в нас цілий іюль дощі лили, так що сонячне лічення прийшлось перервати. Приємніше було б думати, що винні дощі, а не драма, бо невже ж через якісь дурні нирки прийдеться укорочувати розмір своїх творів? Колись я могла по три тижні зряду інтенсивно писати, ще не так давно — два, а се невже на один з'їду?... Здоров'я моє, себто вигляд і самопочуття, таке ж, як ти бачила в Києві, а t° майже щодня 37,4 (нижче 37 буває рідко) — звичайно, не цілий день, а так від полудня до 6—7 вечора,—увечері здебільшого бувають «точки та обрізки», за весь час, що я тут, ледве кілька днів можна таких нарахувати, коли їх не було. Але все то чисто об'єктивне і нічого суб'єктивно не заважає, за винятком кількох днів, коли прокидались болі в нирках, тільки тих днів було мало. Кльоня був би здоровий, якби не перетомлювався, а то зле спить і нервується, та часом і на болі в грудях скаржиться (кашлю нема) — ну, та вже ж, може, кінець тій каторзі!

Посилаю тобі фотографію (домашню). Не думай, що се наша ся «обстановка»,— ми живемо в чужій хаті, а нашого там тільки два складаних крісла з моїм вишиванням.

Я дуже рада, що Михалюньо видужав. Страх не хотілося припускати думку про ту золотуху — начулася я вже її чимало! Хоч би воно вже за це літо загартувалося, щоб зимою не слабувати. Чому Доруня не зробить собі операції — се ж, здається, тепер легко роблять? Як там діло з її виноградарством?

Цілую міцно тебе і твоїх гостей-родичів, хто є в сей момент. На зиму треба тобі Михайла Кривинюка-старшого в Катеринослав залучити, то й не буде страшно. Кльоня тебе цілує. Будь здорова, Лілея моя, Михайлюня поцілуй.

Твоя *Леся*

214. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

18 вересня 1911 р. Цулукідзе

5/IX 1911, м[естечко] Хони,
Кутаисск[ой] губ[ернии],
Кутаисско[го] уезда

Любая Лілеєнько!

Позавчора ми переїхали жити в Хоні, і через клопіт переїзний я не встигла тобі написати з Кутаїса. Перед

виїздом ми відправили до тебе товаром дві скрині (велику і малу) книжок і паперів, а при сьому листі посилаю «накладную». Малу скриньку поки що можна і не розпаковувати, бо там усе папери наші,— хоча секретів там нема і ти можеш їх переглянути («архів»),— і колекція книжок, що не можуть даватися до читання (тобі самій, звісно, їх можна читати, коли схочеш); тільки якщо в Катеринославі є Тимченко (він, здається, там служить), то треба з малої скрині достати одну грубу книжку (історичні акти), окремо загорнену, з написом на опасці «Передать Тимченку», і тоді, коли се для тебе можливо, прошу саме передати її йому. Велику скриню розпакуй і там знайдеш різні категорії книжок і журналів: 1) «Вісника» можна дати читати, але з тим, щоб вертали назад, ся сама умова обходить і пачки з написом «ум.» (умовлено) —ліпше, якби ти давала сі книжки в оправу перед позичкою для читання, але не знаю, чи се для тебе можливо (може, накласти сю контрибуцію на читачів?); се, власне, відноситься до зле зброшурованих книжок, що розсипаються в руках; 2) з написом «à disposition»[1]— розпорядися, як хочеш: випозичай, жертвуй, даруй, як зважиш ліпше; 3) з написом «нікому не давати» — се авторські дарунки, Кльонині «награди» і т. і., їх, коли хочеш, читай сама, але «по людях» не пускай; 4) ноти (друковані) приховай поки що; 5) у малій скрині є пачка з написом «покажчик (чи каталог?) українських перекладів з європейських літератур»— се ми було почали складати список, де, в яких періодичних і неперіодичних виданнях друкувалися які переклади (по змозі, непогані, бо се не бібліографічна, вичерпуюча робота, а скоріш «каталог для самоосвіти») з світової літератури (на пачці напис поспішно і погано продуманий) з тим, щоб улегшити роботу тим, хто хтів би студіювати чужі літератури, знаючи тільки українську мову, або хтів би видати якогось чужого автора в перекладі, не повторяючи вже зробленої роботи, а тільки передруковуючи розсипане по всіх усюдах; «за недосужностью времени и прочими околичностями» ми не можемо довести до ума сеї роботи, але, може, знайдеться «спасенна душа», то передай їй сі початки, а головно сю думку; 6) Кльонин збірник пісень (друкований), може, даватимеш кому тямущому для співу (gratis), а може, пожертвуєш куди в Галичину чи в

---

[1] До розпорядження (*франц.*).— *Ред.*

Америку, тільки, даючи, треба зробити ті поправки, що зазначені червоним на лежачому зверху примірнику. Оце і все. Пересилка ся коштувала 6 р.— подумати, скільки ми вже заплатили за сі речі, їздячи по дорогах!.. Велика нам послуга з твого боку, що ти згоджуєшся тримати се, поки ми станемо «оседлыми»...

Цілую міцно тебе і Михаля. Personalia в другому листі. Будь здорова, золотесенька.

Твоя *Леся*

215. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

18 вересня 1911 р. Цулукідзе

5. IX 1911.
Хони, Кутаисская губерния,
Кутаисского уезда*

Любая Лілеєнько!

Рівночасно з сим посилаю «накладную» на книжки заказним, та не знаю, чи пошлють тобі повістку, то довідайся там. Там я пишу про посилку, а тут додам, що хотіла і сукно купити та послати, та в Кутаїсі сказали, що сукно теє роблять саме в Хоні, де його і краще, і дешевше можна купити, ну, то я вже книжки одправила товаром, а сукно пришлю поштою, як куплю (хутко).

Хоні трошки «трущобка», але нічого собі — багато садків, просторі зелені двори, гори на горизонті, хоч само воно рівне, як Рівне, або як Колодяжне. Нагадує Колодяжне і те шосе, що проводить сюди з Кутаїса, бо по обидва боки глибокі рови, та й в самому Хоні багато ровів і колодязів. Словом, кавказьке велике Колодяжне (має 30 квадр[атних] верстов). Поки що вогкість не дуже почувається, бо в тій частині, де ми живемо, нема ровів з водою, а крім того, тепер чудова погода.

Марусю прийшлось нам лишити в Кутаїсі в пансіоні, бо тут їй нема 5-ї класи,— маємо платити за неї 350 р. на рік, що дуже журить Кльоню, але що ж робити? «Горе вдячним народам»...

Щодо «Історії», то я нічого не маю проти Галичини, тільки уважай, що тоді конче треба додержати тамошнього шкільного правопису з тим «ї» і т. п. (як у «Віснику»), бо там щодо сього дуже «строго». Щодо змісту, то може розділ про жидів їм не підійде, а втім не знаю. З мого боку перешкод нема.

---

* Уезд конче потрібен, щоб не було помилки на пошті.

Щодо Єгипту, то, сказати правду, я хотіла б не їхати сеї зими. Се не тільки матеріально, але й морально тяжко отак щороку швендяти по курортах. Колись я боялась лишити Кльоню самого, а тепер... може, скоріш би самого лишила, а то бувають такі tête-a-tête [1], що від їх збожеволіти можна... Та й минулі роки я сподівалась, що Єгипет може дати щось радикальне, а тепер я вже сеї надії не маю, а для підтримування того стану, що тепер, чи варто стільки заходу? Тепер, правда, мені трохи гірше, ніж було в Єгипті, але ж се і торік так було, та так уже, певне, й буде, а не можу ж я безвиїзно жити в Єгипті. Гірше тим, що t° майже щодня вище 37, а разів зо три і вище 38 була (раз навіть 39), рідко такий вечір, щоб не було кривавих точок і обрізків, самопочуття знов не дуже добре, томлюся скоро, і болить частенько, але різкі напади не часто бувають. Коли осінь не покаже чогось гіршого, то все це ще можна терпіти і в Єгипет можна не їхати. Хіба коли стане так, як торішньої зими, то вже муситиму, але ж може не щороку така скажена зима буде. Я дуже вдячна тобі за готовність помогти і все оце пишу щиро, бо з тобою нетяжко про се говорити.

В гості тебе я, звісно, запрошую, так само і тьотю Сашу, але де ще ми самі до того літа будемо — хто теє може сказати?.. А чи запрошуєш ти нас?

Ну, бувай здорова, любая. Я вже сьогодні багато писала. Цілую міцно тебе і Михалюня.

Твоя *Леся*

Ал[ександр] Ант[онович] сюди не приїхав. Ф[еоктиста] С[еменівна], підгодувавши його, вернулась до нас, і все, значить, in statu quo [2].

Гроші я від тебе одержала ще в Кутаїсі, спасибі!

216. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

28 вересня 1911 р. Цулукідзе

15/IX 1911, м[естечко] Хони,
Кутаисск[ой] губ[ернии],
Кутаисск[ого] уезда

Люба мамочко!

Се вже ми переїхали в Хоні. Клопіт був, либонь, такий самий, як і з переїздом з Телава: таке саме вкладання,

[1] Один на один (*франц.*).— *Ред.*
[2] В попередньому стані (*лат.*).— *Ред.*

розкладання, арби і т. і., хоча там 100 верстов їхати кіньми, а тут 25. Ну, зате на здоров'я сей переїзд таки легший. Хоні більш похоже на велике село, ніж на містечко, бо дуже багато садків, городів, просторих зелених дворів, а хати скоріш міщанські, тільки типу кавказького — з великими верандами. Мені Хоні подобається більше, ніж Кльоні і Феоктисті Семенівні (вона вже вернулась — сама, без чоловіка, в Києві заходила до тебе, але ти була в Гадячі), поганенько тільки, що тут багато ровів з водою для поливання городів, то коли б вони не розводили пропасниці, але, на щастя, саме на тому кутку, де ми живемо, ровів зовсім нема, та й хата в нас не вогка. Ми маємо 4 кімнати з маленьким прибудівком для служанки за 23 р. на місяць,— се нам не тісно, бо тепер нас троє — Маруся лишилась в Кутаїсі в пансіоні. Тепер живеться нічого собі, а чи не буде зимою холодно — трудно сказати, скоріш, що буде, як і скрізь «на юге».

Се я написала листа Лаврову і хотіла одіслати, але здумала собі, що, може, його знов нема в Києві (він, здається, часто виїздить), через те вкладаю листа в сей і прошу передати Лаврову, якщо він є дома (звичайно, про се я прошу справжню д о б р о д і й к у Ласочку). Нехай Лавров не обижається, що часом пишу до нього, передаючи, бо в сьому ніякої лихої думки нема, а тільки бажання, щоб лист не завалявся в його відсутності. На сей раз сповіщаю його про адресу, щоб знав, куди посилати гроші,— справа для мене важна, і не хотілось би, щоб лист пропав.

Тобі я не писала через те, що Ліля сповістила про твоє подорожування до Шури, до неї в Гадяч, і я вже не знала, куди тобі й писати. Як твій лист прийшов, я саме слабувала, чогось знов t° плигала аж до 39° (то вже давно було, ще Феоктиста Семенівна була в Києві), але на сей раз такий стан тривав недовго і дуже лихих наслідків не лишив — так тижнів $1^1/_2$ була сугуба безсилість, а потім вернувся звичайний мій стан. Може, той напад таки був від «переписання ся», бо я днів 10—12 без перерви писала. Твої уваги щодо фантастичних драм зовсім слушні, але як уже наступає la folie divine [1], то всі практичні спостереження відступають набік — натуру тяжко одмінити. Зате сяя folie дає справжнє щ а с т я,

[1] Божественне безумство (*франц.*).— *Ред.*

а се теж щось «в общей экономии» значить. Однак в холоднішому настрої я обіцяю собі зробити щось і ad panem et aquam [1] і, певне, таки зроблю.

Од Кримського ні слуху, ні вісті, ні рукопису...

Хутко ще напишу, а тепер міцно цілую тебе, люба моя мамочко.

Кльоня тобі кланяється.

Твоя *Леся*

217. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

14 жовтня 1911 р. Цулукідзе 1/X 1911

Любая Лілеєнько!

Мене турбує, що ти мені нічого не пишеш. Чи добре-то ви приїхали з Києва до Кам'янки? То ж саме той час були всякі завірюхи, спізнення поїздів і т. і. Чомусь ти не написала навіть, чи отримала мою другу посилку і який вийшов з нею лад. А може, тобі досадно було, що то не «Історія»! Так я тобі поясняла, чому то так вийшло. Тепер я переглядаю «Історію» (вже кончила «учитись») і як тільки скінчу, то пошлю. Назвати її слід: «Історія давніх народів Сходу. Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших». Віньєту я ще не зважила яку, та се вже ж робиться наприкінці.

Спасибі тобі за клопіт з моїм листом з поводу грошей. Вчора я дістала листа від Оксани, де вона обіцяє вислати мені свою пайку, як отримає сама те, що їй належить. Притому вона прислала дві фотографії Оксани-меншої — славненька «тюсіня», похожа неначе більше на Дору, ніж на Оксану. Оксана дуже втішається її здоров'ям, та й я тішуся, тим більше що таки мало на се надіялась. Вони вже навряд чи приїдуть до тебе зимою, коли досі не приїхали, та таки й не слід би малої возити, коли холодно, нехай уже сидить «на теплих водах».

Я не зібралась тобі написати, яких саме ниток і полотна мені треба, але се неважно. Все одно тепер, може б, і не шила, є чимало іншої роботи, нехай колись потім.

---

[1] На хліб і воду (*лат.*).— *Ред.*

Тепер я попрошу тебе переслати мого листа до Паші — я згубила його адресу, та, може ж, він тепер уже і не там живе, де жив у маю. Се я пробую, чи не віддасть він мені тії 200 р., що 5 літ тому взяв, а то ще «забуде навіки», так, як Стешенко. От стягаю свої фінанси докупи. «Стяжательница»... Та коли в нас якась така прірва з тими видатками, що ніяк її не загатиш. Обіцяють через рік якихсь «благ», та вже ми тих обіцянок досить наїлись. Оце нібито мають з Нового року знов Кльоню в Кутаїс перевести — на іншу роботу, але... на ті самі гроші. І за те спасибі. Вигода в тім тільки та, що не треба буде Марусі в пансіоні держати. Робота ще хто зна, чи буде легша, а переїзд знову «влетить». Ет, зрештою, я вже якось починаю інертно до всіх цих переміщеннів ставитись, часом здається, plus ça change, plus c'est la même chose...[1]

Здоров'я моє нічого собі. Осінь була прекрасна. І тепер було б добре (менше як —1° вночі не буває), якби тут хати будувались по-людськи, а так холоднувато. Кльоня все тре лямку і знов став часто пити бром — мене се просто до розпачі доводить, хоч він все доказує, що бром зовсім не страшний, але я всіх наркотиків боюся. Будь здорова, моя золотая Лілея. Цілую міцно тебе і Михаля.

Твоя *Леся*

218. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

22 жовтня 1911 р. Цулукідзе 9. X. 1911

Люба мамочко!

Відповідаю разом на два листи — на той, що розминувся з моїм (перший, посланий в Хоні), і на сей, де ти просиш прислати виписку з папиного листа про гроші. Я знайшла той лист (як писала колись вам про сю справу, то листа не могла знайти, через те писала по пам'яті (на 40 р. менше), тепер цитую точно: «Сделал я расчет по

---

[1] Чим більше міняється, тим більше лишається тим самим (*франц.*). —*Ред.*

твоей продаже, и результат таков:

От немцев я получил 13 тыс.,
из них издержано:
Немцу-агенту — 200 р.
при заключении купчей — 25 р.
за копию документов — 15 р.
Полтавскому банку * — 1620 р.

Итого — 1860 р.
Тобою разновременно взято 2450 р.
Всего — 4310 р.
Остается — 8690 р.

Из них я взял 500 р. для залога за Кривинюка и 190 р. удержал при себе, чтобы тебе прислать с залогом 700 р., а 8000 р. присылаю, через казначейство или Азовский банк, еще не знаю».

11 декабря 1907 р. папа вислав мені через ковельське О[бщест]во взаимного кредита на ялтинське казначейство 3000, а 13 декабря того ж року через Киевское о[бщест]во взаимного кредита на Азовско-Донской банк в Ялті — 5000, і більше я вже від нього нічого не получала. А як був папа у нас в Ялті, то попросив мене взяти з моїх грошей, що лежали тоді в Азовсько-Донському банку, 250 р., щоб послати їх Оксані у Льєж, з тим, як казав папа, що він мені потім з Колодяжна «для круглості» вишле 1000 р. (властиво «без круглостів», мені належалось 940 р.). Я тоді ж таки поїхала в банк з папою і з Кльонею і дала папі 250 р.; здається, він ще з Ялти послав їх Оксані, а може, взяв з собою в Київ (то було незадовго до його виїзду від нас), того вже гаразд не пам'ятаю, може, Оксана пригадає. Папа був у Ялті в октябрі і ноябрі 1908 р. Ні 690 р., ні 250 р. йому вже не прийшлось мені віддавати. На 250 р. ніякого подобія документа я, розуміється, не маю, усе це справа «довір'я», як і ті 1000 р. тьоті Саші. Крім мене і Кльоні, при тій справі ніхто не був, а чи говорив папа про неї кому, я того не знаю. Тому цілком від вас залежить, як ставитись до сього. Ліля вже виплатила мені за се літо 200 р.— очевидно, вона признала всю суму, навіть «з круглостію»; Дора заплатила 160 р.; певне, по якомусь іншому обрахунку. Так чи

* Долг Полтавському банку був зроблений давно, здається, ще вкупі з Трегубовим, не для мене.

інакше, мені виплачено 360 р. в щот сього довгу, а скільки лишається ще,— се залежить від того, що здасться вам справедливим. В листі означено 690 або 700; коли обмежитись буквою листа, то мені належить ще 330 або 340. Якщо ви мені вірите на слово, то належиться ще 250, а разом 5 8 0, — се без жадних «круглостів», а просто по точному обрахунку. Папине бажання округлити суму до 1000 для вас, звісно, не обов'язкове, і я на те жадної претензії не маю. Оце все прошу показати Лілі і Микосеві і написати Оксані і Дорі, бо мені тяжко по кілька раз те саме писати. Мені вже й так прикро, що приходиться ще раз про се трактувати, і коли я все-таки роблю се, то головно для того, щоб хто з вас не вважав себе покривдженим мною, платячи мені без точного рахунку з мого боку, та ще для того, щоб не вийшла покривдженою Ліля, бо коли вийде, що мені належиться від кожного з Вас менше, ніж по 200 р., то чому ж саме Ліля має платити більше, ніж усі інші? Коли вона сама не буде упоминатися про різницю, то я дуже прошу вас усіх не забувати про те, що вона дала мені 2 0 0, і якось порівняти ту надвишку межи собою та віддати їй.

Се відноситься до всіх. А щодо тебе, мамочко, особисто, то я і так ніяких претензій не маю, бо коли ти дала мені торік 800 р. без жадних умов, то і я не можу ніяких «часток» від тебе вимагати, хоча ти й писала, що то незалежно від папиних рахунків. Отже, нехай Geschwister поділять ту суму (виплачену і невиплачену), яка буде признана належною, рівно на 5 часток, і хто ще своєї не виплатив, нехай виплатить тепер (себто Микось, і Оксана, і, може, трошки Дора), а твою, коли хочеш, я можу вважати виплаченою і ніколи упоминатися про неї не буду, бо не вважаю себе в праві. Думаю, що так буде по правді. А зрештою, зробіть, як зважите краще, тільки нехай би вже се тепер скінчилось і не треба було про се більше говорити,— чогось мені всякі «ділові» листи і розмови, надто з близькою родиною, завжди тяжкі і навіть вадять на здоров'я. Мені це все якось не по натурі. Неначе я «правлю» чи «допоминаюсь»... А я ж би й не згадувала нічого, якби ти того не забажала!

Тепер про інше. Сірий прислав мені чогось тільки 100 р., сподіваюсь, що се ж не кінець. Ну, та «рассрочка» ще не біда, я, признатись, і так не сподівалась. 2 примірники книжки я теж одержала від нього.

Здоров'я моє в Хоні чомусь навіть краще, ніж в Кутаїсі,— не було ні разу великого жару. Вода тут не стояча по ровах, а дуже бистра, бо одведена з дуже прудкої гірської річки, і ніколи з неї ні туману, ні болота не видко, то, може, вона й не вадить. Осінь тут сухіша, ніж літо, може, через те і я почуваюся краще, бо літом страшенно заливало.

«Семейное положение», звісно, те саме, бо нема причини йому мінятись. Пансіон, може, й не так уже невигодний, бо зате менше притичин до незгод і в хаті спокійніше стало, до того ж там уже дають і одежу, і книжки, і все, то воно, може, в цілому й дешевше, бо єсть виразні границі тратам. Жити ж тут у всякім разі дешевше, ніж у Кутаїсі, хоч, як і скрізь на Кавказі, не дуже дешево.

Кльоня посилає тобі колядку, написавши її наново по пам'яті, бо хоч і єсть десь той запис, що він зробив з твого голосу, та шукати його дуже довго було б, а часу мало. Коли ти побачиш, що в сьому записі єсть яка помилка, то напиши, ми тоді вже знайдемо той первісний, але мені здається, що помилки нема.

Скажи Лисенкові, що його романсу у мене н е м а, хоч я дуже уважно скрізь перешукала, перебираючися з Кутаїса і при тій нагоді розсортувавши усе своє шпаргалля. Його, значить, і не було, бо загубитись він не міг би. Єсть у мене на ці самі слова рукопис композиції іншого автора, через те мені й здалося, що то у мене рукопис Лисенка, і так я йому й казала, але то, очевидно, була помилка. Дуже шкода!

А що твоя рецензія на Єфремова — ще не написана?

«Друкарські помилки — то моя рана». Я часто згадую сії слова... А коли що «зовсім, як у «Шиповника», то саме те мені ніколи не подобається. Ну, все-таки книжка fait figure[1], принаймні своїм розміром.

Сірому збираюся писати, та все ніколи. Чому мені «Вісника» не посилають? «Рідний край» я отримала. Цілую міцно тебе і Лілю з родиною. Кльоня вітає всіх.

Твоя *Леся*

---

[1] Привертає увагу (*франц.*).— *Ред.*

219. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

26, 27 жовтня 1911 р. Цулукідзе

13. X. 1911. Хоні,
Кутаисская губерния,
Кутаисского уезда

Любая Лілеєнько!

Се я пишу тобі коротенько, щоб подякувати за одержані гроші та й так обізватися, а більше напишу на тім тижні, як посилатиму сукно. Воно вже куплене, тільки я ще хочу Михальові одну штучку купити, якщо вона буде, а вона буває тільки по п'ятницях, коли збирається більший базар. Що я писала мамі про 100 р. ніби од Сірого, то то вийшло поштове непорозуміння з одною невеличкою посилкою, а грошей я ніяких від нього ще не отримала, тільки 2 прим[ірники] книжки. Той лист, що я недавно написала мамі, у великій частині відноситься до всіх вас, і я прошу вас тую частину прочитати. Се про грошові рахунки. Хотіла я тоді ж і тобі написати, та довгий лист до мами утомив мене, заболіла голова, і взагалі якось я була знервувалась. Може, се моя загальна нервовість, але в листі мами до мене почулося мені якесь недовір'я до мого становища в сій справі. Але ж я ніколи не напосідалася, щоб мені було виплачено, а тепер навіть виразно прошу (передай се й іншим), щоб мені не давали того, що папа збирався дати поверх дійсного довгу. Мені належиться тепер тільки 580 р., і більше я нічого не прошу, та й то коли 250 будуть признані за мною без недовір'я. Мені краще втратити гроші, ніж добре відношення до мене найближчої родини. А ти, Лілеєнько, переплатила мені на 18 р. 80 к., то я б хотіла, щоб тобі було повернено сі гроші. Я знаю, що ти ніколи не заходиш зо мною у дрібні рахунки, і, може, мені прийдеться колись ще й не такі гроші попросити у тебе, але тепер се не по правді, щоб саме ти розплачувалась за всіх.

Ну, як же вам з Михальом гостюється у Києві? Тут тепер стоїть чудова погода — навіть вишні й магнолії вдруге зацвіли, а дехто втретє сіно косить. Тільки се недавно так, а в початку сього місяця такий був ударив холод, що ми аж полякались,— гори всі снігом забілілли. Мені тепер ліпше, ніж було літом,— t° нормальніша і взагалі нічого собі.

Тим часом бувай здорова. Цілую міцно тебе з Михалями і маму. Як писати до Дори і де тепер Оксана? Кльоня і Ф[еоктиста] С[еменівна] вас вітають.

Твоя *Леся*

Скажи там, щоб мені присилали сюди «Вісник».

14.X

Бачу, що можу ще сьогодні відправити посилку, тому і листа в неї вкладаю. Грошей за сукно не вертай, а я потім попрошу з [*нрзб.*] полотна і ниток прислати.

Сукна, думаю, стане тобі на пальто (се ціла штучка за 4 р., інакше не продають); я лишаю собі шматочок на зразок — може, тобі не стане або схочеш на спідницю, то я ще пришлю — таке саме завжди єсть, бо се натуральна барва (а єсть фарбовані усякі, і сині, й червоні, і жовтогарячі). Сукно слід іще раз намочити і добре вигладити (мочать, вкладаючи між дві дуже мокрі простині).

Михальові посилаю поясок ширшенький, а вужченький — маленькій Оксаночці і їй же три брелочки — vie, santé, force [1],— я давно хтіла їх послати, та боялась, що в листі пропадуть. Ти ж, певне, будеш бачити обох Оксан, то поцілуй їх за мене, і нехай маленька носить мої «талісмани» або почепить на люлю.

Довший лист згодом, а тепер спішуся. Ще раз міцно цілую.

Твоя *Леся*

220. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО

27 жовтня 1911 р. Цулукідзе

14/X 1911, м[естечко] Хони,
Кутаисск[ой] губ[ернии],
Кутаисск[ого] у[езда]

Дорогий товаришу!

Тільки 9/X отримала я Вашу посилку й листа. Я вже була думала, чи не трапилось якої причини з тим клаптиком, але tout est bien, qui finit bien [2]. А за книжку велике спасибі — я люблю такі речі, невважаючи, а може, саме через те, що сама нічого подібного зложити не можу.

---

[1] Життя, здоров'я, сила (*франц.*). — *Ред.*
[2] Все гаразд, що добре закінчується (*франц.*).— *Ред.*

Тільки мені спало на думку, чи не слід би Вам трохи залишити арабістику, для ощади очей, та взятися до якоїсь такої історії, що не вимагала б читання таких сліпучих матеріалів, як ті арабські. Хіба ж таки се неможливо змінити кафедру? Коли б тільки Ви не взяли сього за звичайну «добру пораду», а подумали про се гаразд і без нервів. [...]

Щодо переломів і т. і., то я сподіваюсь, що Ви не приймаєте суб'єктивності Йоганни та Оксани au pied de la lettre [1], бо краще, ніж хто, мусите знати, яка з того буває кривда живим, не писаним людям. В Йоганні тільки й є суб'єктивні нотки, що в її відношенні до учителя — «et tout le reste est de la littérature» [2]. Можете бути певні, що моя душа ніколи не жила «в домі Хусовім», інакше вона б давно вмерла. Щодо Оксани, то життя давало більше н а т я к і в на її драму, але ж тільки натяків, і тут більш, ніж де, приходяться слова Sainte Beuve: «Le drame c'est une exagération à propos» [3]; суб'єктивне в ній є, але остатні роки тут мало винні (хіба тим, що не змінили нічого в сьому напрямі), і 10, і 15, і 20 літ тому вона могла б з'явитися на світ, хіба тільки трохи в іншій одежі (єсть навіть один подібний невикінчений план, що належить, здається, до 1895 р.). Бачите, яка то химерна штука, тая суб'єктивність?.. Ключ до неї ось який: я належу до тих людей, що коли бачать перед очима маленьку хмарку, то їм здається, що сонце погасло, а коли піймають промінь, то думають, що сонце прийшло жити до їх в саму душу, тільки чомусь я можу працювати переважно в хмарний час, а в сонячний роблюся здебільшого нездатною до виявлення себе в слові (хоч і то не завжди). А крім того, згадайте: «Brightest in dungeons, Liberty, thou art» [4],— давно колись я взяла такий епіграф і з тим же правом можу повторити його й тепер. Як добре зважити, то перелому я ніколи не зазнала, хоча, запевне, еволюція була і в мене. Життя ламало тільки обстанову навколо мене (ну, і кості мої, як траплялось), а вдача моя, виробившись дуже рано, ніколи не мінялась та вже навряд чи й зміниться. Я людина еластично-уперта (та-

---

[1] Буквально (*франц.*).— *Ред.*

[2] «А все інше — це література» (*франц.*).— *Ред.*

[3] Сент Бева: «Драма — це доречне перебільшення» (*франц.*).— *Ред.*

[4] «О воля, найясніша ти в темницях» (*англ.*).—*Ред.*

ких багато між жіноцтвом), скептична розумом, фанатична почуттям, до того ж давно засвоїла собі «трагічний світогляд», а він такий добрий для гарту. Одна моя знайома — жидівка-сіоністка, людина дуже нещасливого життя — так відповіла на дивування приятелів з її одваги в прийманні всякого нещастя: «А где это написано, что я должна быть счастлива?» Хіба ж се не мудро мовлено?..

Зрештою, життя моє не було убогим, і сором було б мені плакатись на нього.

Боюся, що коли б ми з Вами частіше та довше бачилися, то я здалась би Вам монотонною власне через оцю «незламність», що тепер Вас так захоплює,— може ж, се просто жіноча провербіальна живучість («Жінка мов кішка: як не кинь, все на лапи стане»,— знаєте?)...

Ваші слова на тифліському пероні я добре чула і думала: «Навіщо ся щира людина так мучить себе самохіть?» Я й тепер не тямлю, що саме заважало нам тоді частіше та довше бачитись? Невже посміхи Ваших тодішніх приятелів над нашою приязню? (Ви щось говорили мені про те в Тифлісі). От уже можу сказати, що до того преславного пана «Qu'en dira-t-on» [1] мені тоді (та й завжди) не було ніякого діла, тим більше що він ніколи не надгороджує за подавані йому жертви. Ну, та то вже tempi passati [2], а тепер Ви мусите колись приїхати до мене, власне приїхати, а не прожогом заскочити, як то звичайно. Я думаю, Вам не буде у мене погано; правда, я не маю ні «жовтогарячих килимів», ні «кубка з яшми», щоб Вас пригостити, але ж зате коло мене немає «Хуси», а єсть добрий та уважний друг, що вміє шанувати і моїх приятелів, і мою приязнь.

Нащо думати про катастрофи, дорогий товаришу? Над усіма нами вони висять, та, на щастя, ми не знаємо, коли вони впадуть. От я запрошую Вас у гостину, а чи одміряно мені стільки життя, щоб я могла «дочекатися того святонька»? Правда, берлінське «світило» одмірювало мені 15—20 років, але 5 уже минуло з того часу, остатні 5, може, будуть такі, що й до життя мало будуть подібні, отже, лишається 5—10 років більш-менш порядних, а коли й далі ми будемо так, як досі, бачитися «що

---

[1] «Що скажуть» (*франц.*).— *Ред.*
[2] Минуле (*італ.*).— *Ред.*

5 років по 3 години», то скільки се вийде — підрахуйте самі. Об тім, я можу прожити стільки, скільки Побєдоносцев, на злість усім світилам,— я ж, кажу Вам, страх уперта. Поки що я тепер маюся незгірше, як Ви мене бачили. Але се відколи настала суха осінь (се ж тут найкраща доба). Літом було гірше, бо все йшли дощі, а раз був і дуже гострий напад, але не довгий. Зимою навряд чи буде добре, але в Єгипет я з доброї волі не поїду, хіба родина витягне силоміць. Досить уже з мене блукання світами, та й радикального воно нічого не дає,— от собі латанина... Треба було в Єгипті вродитись, то, може, й був би лад, але ж найгірша помилка мого життя — се що я зросла у волинських лісах, решта все тільки логічні наслідки. А проте я не згадую лихом волинських лісів. Сього літа, згадавши про їх, написала «драму-феєрію» на честь їм, і вона дала мені багато радощів, хоч я й відхорувала за неї (без сього вже не йде!). Се, властиве, ein Märchendrama [1], по термінології Гауптмана (так він зве свій «Потоплений дзвін»), але я не знаю, як би се могло по-нашому зватись. Чи Ви знаєте, що я дуже люблю казки і можу їх видумувати мільйони? А от досі не одважувалась писати! Ну, годі, не можна Вам стільки дряпанини читати. Коли хочете, буду писати до Вас на машині (маю її і часом пишу), але, може, Ви сього не любите? Будьте здорові.

Ваша товаришка *Л. К.*

221. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

9 листопада 1911 р. Цулукідзе 19 $\frac{27}{X}$ 11

Любая Лілеєнько!

Будь ласка, віднеси оці всі рукописи (крім свого, звісно) до «Вісника». Се я тому поспішилася їх виготовити тепер, що в їх там у «Віснику» з осені визначається черга на прийдешній рік, то не хочеться мені знов, так як з «Руфіном», діждатись аж до остатньої черги, бо в тім, крім моральної, є ще й матеріальна невигода. При тім передай мою просьбу тому, хто там тепер править редакцією, щоб, як будуть друкувати дрібніші речі (їх є три, а одна велика), не друкували більш як по одній, на

[1] Драма-казка (*нім.*).— *Ред.*

книжку. При тій спосібності забери «Руфіна і Прісціллу» (р у к о п и с) і прилучи до того архіву, що є в Кам'янці; колись, може, сей рукопис буде потрібний, як буде нагода видати сю річ з непопсованим текстом, на що я не трачу надії.

Мені дуже прикро, що не можу тобі послати тепер же й «Історії», але я все ще «вчуся» для неї, бо чимало таки й нового вийшло з того часу, та й старе я вже призабула, а вже ж коли виправляти, то треба свідомо,— не самий тільки стиль. Мушу признатись, що таки й ся нова драма (що тепер посилаю — «Лісова пісня») стала мені трохи на заваді. Правда, писала я її дуже недовго, 10—12 днів, і не писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій; але після неї я була хвора і досить довго «приходила до пам'яті». Потім уже переїзд, розташовування і т. п. Далі я заходилась її переписувати, ніяк не сподіваючись, що се забере далеко більше часу, ніж само писання,—от тільки вчора скінчила сю мороку, і тепер чогось мені шия й плечі болять, наче я мішки носила. Ет, таки я тепер ні до чого стала!.. Але поможи тим усім я таки «вчилася», і вже мені мало лишилось довчитись — так, на тиждень часу. А тоді вже сама поправка рукопису діло дуже недовге. Зрештою, вступну частину я тобі тепер посилаю («в задаток») — либонь, се вийде на один аркуш друку, то, може, й тепер почнеш видання, а далі я посилатиму, коли хочеш, частками, на чию скажеш адресу. Може, ти знайдеш кого в Києві, щоб зайнявся коректою і т. п., а може, в Катеринославі будеш друкувати? Напиши мені про се. Я тепер довго не задержу. На жаль, до вступних статей нема у мене малюнків, бо книжка Ménard'а не ціла (початок одірваний) і нема тих інтересних двох давніх «карт світу» — сього вже не знаю, де й шукати; а малюнки до «кам'яного віку», може, ти де знайдеш в яких виданнях по археології абощо. Десь у нас була книжка «L'homme sauvage» [1] (забула автора), то там були незлі малюнки зброї, начиння камінного і т. і.

Здоров'я моє нічого собі, тільки t° знов трошки повищала і вечорами болять ноги. Кльоня має велику роботу, бо сезон «молодого вина» дає себе знати на всяких убійствах, часом зовсім безглуздих. Взагалі се нещастя, що

[1] «Дикун» (*франц.*).— *Ред.*

Кльоня мусив у свій час вибрати тую «юриспруденцію»,— вона йому зовсім не по натурі...

Я одержала книжку «Вісника» за сентябрь, а за октябрь ще ні. «Рідний край» маю за іюль.

Цілую міцно тебе з Михалями і маму. П[ану] Петруненкові моє вітання. Будь здорова.

Твоя *Леся*

Хотіла написати довше, та от і знов «заніколилось». Кльоня тебе цілує. Феоктиста Семенівна кланяється.

222. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

29 грудня 1911 р. Цулукідзе 16. XII. 1911

Любая Лілеєнько!

Останні наші два листи розминулись, і вже, значить, ти маєш відповідь, чому я не писала тобі в Київ, а я маю відомість про свою посилку. Мені приємно, що ти бачила Михайла Сергійовича, так, може, діло трохи скоріше буде, ніж звичайно, а то таки в них там «ящик» дуже вже «довгий». Цікаво, що, судячи «продукцію літературну» якогось автора за якийсь рік, критики ніколи не приймають на увагу тих «ящиків», а винуватять виключно самих авторів. Ну, та се ще найменше лихо. Несподіваний був для мене успіх фантастики серед авдиторії старшої родини — людей, вихованих в традиціях реалізму,— але тим краще. Розуміється, я нічого не маю проти того, що було теє читання. Кожен «пророк» таки найбільше домагається «слави в отчизні своїй і серед родини своєї», може, саме тому, що сього найтрудніше осягти.

З картинками до історії, я думаю, далі не так трудно буде. Якщо їх до вступних розділів не буде, то се ще не біда — малюнки знарядів з кам'яного періоду і т. і. частенько трапляються по книжках (напр., на початку коротшої історії Грушевського), а далі можна буде по Менару і Масперо замовити якому учневі художньої школи поздіймати хоча б літографським способом відповідні малюнки (схематичним способом, як у Менара), то се буде і не трудно і не дорого, я думаю. Для кращого поняття, на два-три найтипічніші малюнки можна зробити кліше, а дуже на се напосідатись, якщо се трудно чи дорого, не варто. «Історію» я переглядаю, але бачу, що таки дещо

треба насвіжо написати; крім того, розділ той, що тепер на початку (про арійців), таки треба поставити на кінець, як у Менара, бо се історія і менше давня, ніж єгипетська та вавілонська, і менше досліджена, до того ж історія персів зв'язана з історією Ассірії, а та знов давніша. Але се великої ломки плану не зробить. Все-таки робота ся не дуже швидко йде, бо часто перебивається то іншими справами, то нездужанням. Якось з наступленням зими упала енергія. Хоча зими в справжньому виді, з снігом і морозами, ще не було (тільки по ночах бувало — 1° R, а снігу ми й не бачили), але погода часто ламається, бувають страшенні вітри, що таки часом у таких будинках, як тут, добре дошкуляють. Одно добре, що сей рік осінь дуже суха (а може, се тут і завжди так), дощу мало і часом трапляються просто райські дні, як напр., учора (+14° R в легкій тіні і +22° на сонці!). Остатні два тижні взагалі було дуже тепло, тільки часто вітер, як-от і сьогодні. В сентябрі і до початку ноября я почувалася добре, а там уже якось раптом переломилась погода, в хаті було холодно (бо взагалі тут у хатах мала різниця з надвірньою t°), і я вже «стратила гумор» — почалися головні болі зчаста, то боки болять, то спина, то «ноги в'януть», то «одрізки» виділяються, то t° капризує, і так якась загальна млявість опановує. Але різкого нічого нема такого, як бувало торік о сій порі, і навіть, рівняючи до літнього стану, то мені тепер ліпше, бо нема гострих нападів. Коли справжня зима (торік вона почалася тут з різдва) нічого гіршого не покаже, то ще, можна сказати, слава богу.

Оце вже прийшли під вікно хлоп'ята колядувати (тут колядують п е р е д різдвом, в останній тиждень пилипівки) — значить, маємо різдво. Але тут колядують гірше, ніж у нас, і взагалі гірше співають, як на мої вуха, то й зовсім погано.

Оксана і Дора мені писали. Дора писала, між іншим, що пришле мені 40 р. через тебе. Я не розумію гаразд, чому саме так, але ти, певне, розумієш, а для мене все одно. Тільки при сій нагоді маю прохання — якщо ти маєш посилати сі гроші, то затримай з їх, скільки треба буде, щоб зробити мені, якщо се можливо, одну орудку. Я чомусь думаю, що в Катеринославі повинно бути добре натуральне масло (там же німців багато довкола), коли се справді так і коли тобі не трудно його купити (ти ж,

певне, й собі купуєш), запакувати і відправити сюди, то я буду тобі дуже вдячна за таку посилку, бо ми тут дуже мучимося з сим продуктом — дорого дуже (65—80 к. фунт), та ще й фальсифіката до того очевидна. Тим часом мені наказано його їсти, та й Кльоня без його бідує. Коли пошлеш поштою, то адресуй просто сюди, але тоді посилка має важити не більш 7 фунтів, інакше дуже дорого вийде. Коли ж «товаром большой скоростью» (як багаж), то тоді можна й більше (хоч $^1/_2$ пуда), але вже сюди залізниця не йде, то треба в Кутаїс «на пред'явителя», а сюди тільки накладну послати. Як буде тобі вигодніше і менше клопоту, так і пошли. Тільки, звісно, якщо у вас місцевого масла не продають, а тільки в магазинах (наприклад, фірми Чичкіна абощо), то моя просьба відпадає, бо таке масло і тут є.

З нашим поворітним переїздом у Кутаїс поки що нічого не чуть (либонь, і масло доїде, поки те буде), та вже до нового року навряд чи що буде. Тепер якось роботи у Кльоні поменшало, то є просвіток якийсь, а то аж розпач брав.

Сей лист, певне, застане тебе вже не саму, а з гостями — родиною, то се, що маю тепер сказати, нехай пригодиться на пізніше: навіть самотою та в своїм краю не може бути так непривітно, як із близькими людьми, та на чужині; бо там у тебе кожен твій крок, кожне слово може комусь і чомусь на користь бути, та й до тебе кожна чужа людина по-рідному заговорить, а тут... ні собі, ні людям.

Боюся тільки, що Кльоня ще не видержить справжньої зими (він і тут навіть малий холод погано переносить), а то б уже напосідалась, щоб вертатись «на тихі води»,— зо мною нехай би було, як було, бо вже обридло «стикатися»...

Бувай здорова, золотесенька. Коли Михальові нетрудно і не марудно, то, може, б він мені щось написав або намалював, а то я скучила за ним. Цілую міцно тебе, Михаля і хто є з родини при тобі.

Твоя *Леся*

Кльоня і Феоктиста Семенівна вітають тебе.

1912

223. До О. П. КОСАЧ (матері)

2 січня 1912 р. Цулукідзе 20/XII 1911

Люба мамочко!

Саме сьогодні я зібралася до тебе писати, як отримала твого листа, що дуже втішив мене і сам собою, і своїми прилогами. Авжеж, таки й прилогами — не так хвалебний тон, як саме той факт, що таки хтось, і окрім ближчої родини та приятелів, часом уважно читає мої, мовляла п[ані] Русова, «ковані» речі, мене радує, бо часом мені здавалося, що драми мої належать саме до речей «хвалимих, але не читомих» (Русова, наприклад, не читала нічого, рецензуючи). «А вже ж годі заперечити», що бути голосом, волаючим у пустині без відгуку, все-таки нікому не весело, хоч би він мав і так мало претензій на популярність, як я. Та не думай, однак, що я мало ціню уважне читання з руки ближчої родини, ні, я його ціню найбільше, це я зовсім щиро кажу, і успіх «Лісової пісні» серед вас вважаю за великий тріумф собі, тим більше що я його не сподівалась чогось. Мені здавалось, що ти не похваляєш такого стилю (ти не радила мені писати фантастичні драми з інших причин, але мені здавалось, що й «по существу» ти мала щось проти того, хоч тепер бачу, що я помилялась). А я таки сама «неравнодушна» до сеї речі, бо вона мені дала стільки дорогих хвилин екстазу, як мало яка інша. Щодо імпульсу від М. Гоголя, то його, наскільки можу вловити свідомістю, не було. Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку «в умі держала», ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка.

І над Нечімним вона мені мріла, як ми там ночували — пам'ятаєш? — у дядька Лева Скулинського... Видно, вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов «слушний час» — я й сама не збагну чому. Зчарував мене сей образ на весь вік. Тепер сеє очарування передалось і Кльоні — він якось відноситься до сеї поеми, як до живої людини,— мені аж чудно... А от досада, що ніяк не можна по-нашому перекласти «Märchendrama» — «драма-феєрія» те, та не те. Як би його сказати? «Драма-казка» чогось незграбно, правда? І ще буде досада, як насадять помилок друкарських. Писала я їм ще недавно про се, та мала надія. Quand on est bête, c'est pour toujours [1] (це про коректора).

Якби мені не сором нав'язувати тобі ще лишню роботу, то просила б тебе продержати ту коректу, бо я їм нікому не вірю, з їх там ніхто нічого в тих розмірах не тямить. Вже на сей раз я прошу тебе зовсім щиро зважити, чи се для тебе не утяжливо, і якщо ні, то таки буду просить се взяти на себе. Коли треба, напишу їм про се, хоч думаю, що досить, коли б ти сама їм се переказала (тільки хай вони там самі теє своє «і» проставлять, бо се вже дуже марудно).

Тепер же і я тобі щиро і спокійно скажу. Коли тобі подобається «Королівна», то візьми її у «Рідний край». Коли я одразу її тобі не призначила, то се тому, що думала — по аналогії з попередніми моїми середньовічними мотивами,— що вона тобі не сподобається; те ж саме відноситься і до «Хвилі» — я зовсім згоджуюсь з твоїм присудом про неї, доказ тому, що вона три роки ждала посилки до друку (писана ще в Євпаторії). Тепер послана більше на доказ того, що й «старі» поети можуть, коли хочуть, «дзеньки-бреньки» писати, і писати їх раніше, ніж той великий приклад подали «молоді», та тільки не спішаться з тим межи люди, бо вважають се марницею (для того й точна дата стоїть під віршиком). Інші дві речі задовгі для «Рідного краю». Тоді, як лагодила ту посилку, хотіла тобі одну невеличку річ переписати, та тоді якось не стало сили, а потім я подумала, що воно якесь наче фельєтонне (зветься «Музині химери», а тема — що муза ніколи не хоче робити того, що «мусить», а тільки те, що забагнеться). Воно вже теж років три як написане, та все вилежується. Взагалі ж усі ті речі, що

---

[1] Хто вже дурний, то це назавжди (*франц.*).— *Ред.*

я вважала вартими друку, остатніми часами були довгі, як ти й сама завважила. Крім того, мені якось неприємно і з тебе конче брати гонорари, як і з інших (бо я і так же взяла від тебе гроші на Єгипет ні за що ні про що), а не брати, на жаль, не можу, бо се тепер не розкіш, а потреба, от і се мене якось стісняло та стісняє й тепер...

«Лісову пісню» я потім так відхорувала, що боялася повороту зимової історії, інші речі менших нападів коштували, але жадна не минула дарма,— вже нехай ніхто не скаже, що я «ні горівши, ні болівши» здобуваю собі «лаври», бо таки в буквальному значенні горю й болію кожнісінький раз. Та ще, як навмисне, ледве заберуся до якоїсь спокійнішої роботи, так і «накотить» на мене яка-небудь непереможна, деспотична мрія, мучить по ночах, просто п'є кров мою, далебі. Я часом аж боюся цього — що се за манія така?..

Що ти мене «не просиш», то се зовсім натурально, але що й н і к о г о, то вже даремне, бо не кожне ж одважується непрошене пертись до хати. От, наприклад, «Українська хата» мене не просила, і я т і л ь к и через те до неї не пишу, бо звідки ж я знаю, що мене хотіли б там бачити? Се ж тільки «починаючим» випадає «пробувати щастя» хоч і не проханим, бо інакше ніхто не довідається про їх існування, а з руки людини, вже відомої добре, се було б накиданням. Я принаймні і від Грушевського виразних запросин ждала, як він перенісся у Київ, дарма що вже бувала у нього не раз «по тім боці». Без запросин ходжу тільки до родичів і приятелів, а більш ні до кого (хіба що з церемонним «візитом» чи «по ділу»). Думаю, що так і багато хто робить.

Ну, однак, і листище! Чи буде йому кінець? Ще хочу Дорі і Ласочці написати. Щоб не повторятись, напишу Ласочці про те, щó хочу просити тебе дати, а її прислати. Чи Ліля привезла тобі ті книжки, що я позичала в тебе? Я їй послала їх ще в сентябрі чи в августі вкупі з великим транспортом інших речей (знаю, що вона його в свій час одержала) і просила одвезти тобі. Коли не одвезла, то вони у неї досі.

От і мало не забула! Коли і як думає Наташа видавати свій збірник? Кльоня просив передати, що коли вона потребує, а не має записаних мелодій до тих пісень, то він може їй дати ті, що записав з мого голосу (єсть на всі обряди), якщо тільки те видання буде під якою н а ш о ю

(в ширшому значенні), а не чужою фірмою. По-моєму, це слід би. Хоча, звісно, краще би мелодії просто від «народу» записати, але ліпше так, ніж ніяк. Може, перекажеш про се, при нагоді, Наташі і сповістиш, що з того вийде? А я дуже рада, що Наташа і Юрчик такий несподіваний «реванш» урядили Микосеві... Тільки сього ти поки що не переказуй Наташі, а то вона ще «затнеться». «Ничего, ничего, молчание...»

У нас новина є тая, що вже нам тільки місяць лишилося бути в Хоні, бо 20 январяя Кльоня вже має бути «прикомандированим членом суда» в Кутаїсі. Се значить — робитиме те, що роблять члени окружного суду, а гроші йому йтимуть як помічникові, себто ті самі, що й тепер. Ліпше се тим, що на службу не щодня ходити і що робити, може, трохи менше буде, зате робота дуже серйозна і роз'їзди, може, трудні будуть. Ну, та будемо в Кутаїсі, то хоч канав та пансіонів позбудемося. Тут робота дуже нерівна і нервова — часом днів 2—3 якийсь просвіток, а часом мало не до півночі сидить у тій камері. Таки, здається, ліпше буде, як вирветься з неї. Здоров'я його щодо грудей — нічого собі, з горлом трохи ліпше, ніж торік, а з нервами не раз дуже погано, надто по ночах, але це й не дивно на такій клятій роботі...

Моє здоров'я ліпше, ніж торік було о сій порі, а зовсім добрим воно ж не може бути.

Ну, бувай здорова, люба мамочко! Тут у нас уже попідвіконню колядують, тож можна вже сказати: «Святий вечір, добрий вечір». Всім, хто з тобою тепер, моє вітання. Кльоня і Феоктиста Семенівна кланяються тобі.

Святкуй здорова. Ще раз цілую.

Твоя *Леся*

224. ДО Ф. П. ПЕТРУНЕНКА

4 січня 1912 р. Цулукідзе Хоні, 22/XII 1911

Вельмишановний пане Петруненко!

Вибачайте, що я в свій час на Вашого листа не обізвалась, але я взагалі можу писати листи тільки зрідка, інакше не стало б сили на щось інше. Ви і мама даремне так «драматично» віднеслись до мого проекту про ті переклади, бо 1) я всіх київських чуток не знаю, 2) не

дуже й збиралась сама з тими добродіями в спілку йти, а думала урвати з них «хоть шерсти клок», а втім, Ви маєте... І цур їм навіки, перейдім «до порядку дневного».

А порядок вже звісно який — буду знов Вас експлуатувати. Оце написала листи до мами і Дори, та не знаю, чи в Києві вони обидві на сей час; коли ні, то, будьте ласкаві, перешліть листи, куди треба (тому папір кожний окроме, що, може, вони й в різних напрямках роз'їхались). Коли мама дома, то попросіть у неї для мене що знайдеться в хаті от із сих книжок (усе етнографія): «Етнографічний збірник», т. VII, «Галицькі народні новели» (той же збірник, т. XII—XIII, «Галицько-руські народні легенди»). Той же збірник, т. XV, «Знадоби до галицько-руської демонології» (сей останній найбільше мені бажаний).

Я начебто бачила сі томи у мами в шафі.

Ще якби можна дістати від кого в позику Франка «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський роман», його ж «Слово о Лазареві воскресенії» і його ж «Апокрифи» (їм єсть якийсь просторіший заголовок, але я його не можу згадати). Коли дістати можна сі книжки без великого клопоту (може, Черняхівські дадуть, мабуть, у їх є), то пришліть, бога для, а я обов'язуюся вернути, кому й коли скажете. Коли всіх не можна дістати, то хоч би «Демонологію» та «Апокрифи». Купити сього всього, на жаль, тепер не можу, і як добрі люди не поможуть, то так і буде, хоч книжки сі мені потрібні не для цікавості тільки. Не знаю, чи Ліля вернула мамі ті книжки, що я В. позичила, коли ні, то вони всі у Лілі. Посилати сюди книжки, хоч і небагато, ліпше посилкою (за пересилку попросіть заплатити маму, а ми з нею порахуємось), бо за довгий шлях бандеролі розриваються і книжки можуть пропасти.

Не знаю, чи не пропадає отак і «Вісник», бо я ні XI, ні XII кн[ижок] не одержала (а X прийшла в шматках бандеролі), — прошу передати се експедиції при нагоді. Коли побачите Сірого, то скажіть, що я прошу книжки («Вісник») і належні мені гроші прислати сюди так, щоб я встигла їх тут же й одержати, а то я 20 січня знов перебираюсь у Кутаїс, буде плутанина з адресою і клопіт з поштою, тим часом мені невигідно ждати надіслання аж до того часу, коли встигну подати нову адресу (тепер я ще сама її не знаю).

Вас я не «побуждаю» до скорішого надіслання тих

книжок, що прошу, бо знаю, що Ви й так ніколи не баритесь, а як забаритесь, то, значить, тому будуть незалежні від Вашої волі причини. Прошу тільки не забути, що 20 січня мене вже тут, в Хоні, не буде. Розуміється, нову адресу подам мамі, як тільки знатиму сама, себто як знайдемо собі домівку в Кутаїсі.

Дуже дякую Вам за надіслану рецензію п[ані] Русової і ще більше за переписану власноручно польську рецензію. А знаєте, що п. Русова напевнісінько не читала збірника, тільки давно колись читала (або переглянула) «Кассандру» та «У полоні», тепер же пробігла «Три хвилини», ото й усе? Се доказується тим, що їй здалось, ніби «На руїнах» теж написане з тою ж самою ідеєю, що й «У полоні», та ще тим, що ні словом не згадує «Йоганну», а, знаючи п[ані] Русову, я знаю, що ся річ була б їй найінтересніша з усього збірника, якби вона його читала. А те, що вона каже про «ковані фрази», то сей неврозумітельний термін я розумію як дань традиції, що наказує всіх нащадків Пчілки й Старицького до 14 коліна вважати «ковалями» коли не слів, то хоч фраз чи вже не знаю там, чого.

Се Вам скажу так — до історії критики, може, напишете розправу: «З секретів критичної творчості»...

З польської статті мені найбільше сподобалось те, що «Кассандра» страшна для поляків. От не знала я, чим їх можна злякати. Ся похвала, по-моєму, найбільша, а то вони все хвалять нас за «тихий смуток», «резигнацію» і подібні зовсім не страшні речі, та пора вже їм завважити, що й ми можемо мати «сильну руку». А ви з мамою не думаєте, що то «не педагогічно» посилати мені стільки дифірамбів? Пам'ятаєте: «Вещуньина с похвал вскружилась голова»?... От розбалуюсь, то таке почну писати — «хоть корове на рога повесь». Бували такі приклади в історії.

Ліля писала, що Максим Іванович тепер живе у мами. Де він там поміщається? Кланяйтесь йому від мене. А Михайло, певне, до Лілі поїхав. Коли ні, і його привітайте та скажіть, що не пишу йому зокрема, боячись одбирати йому час на відповідь мені, а писати і зовсім не ждати відповіді се вже знов героїзм.

Будьте здорові і в сім в новім році.

Щиро прихильна до Вас

Л. Квітка

225. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

Початок 1912 р. Цулукідзе

З Новим роком! Люба мамочко, поздоровляю тебе і дякую за твої привіти. Микосеві я написала, а Дорі вже напишу в Кишинів, як переїдемо на нову оселю. Якщо Дора ще в Києві, то скажи їй, що я її 40 р. одержала і дякую їй. Ти досі вже отримала мого великого листа, з того часу нічого «не наслучалося» (слава богу, кажуть волиняки). Сього року здоров'я моє держиться ліпше, може, якось протриваю зиму без катастроф, так що на Хоні не маю за що скаржитись. Ну, сей раз слово недовгеє буде, згодом напишу більше. Цілую міцно тебе. Кривинюкові, Ласочці і кому там ще (Макс[им] Ів[анович] ніби у тебе?) мій привіт. Родичів цілую і поздоровляю.

Твоя *Леся*

226. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

7 лютого 1912 р. Кутаїсі

Кутаис, Джаяновский переулок,
[д[ом] Чхеидзе. 25. I. 1912

Люба мамочко!

Ми вже перебрались у Кутаїс і сяк-так урядились. Не можу сказати, щоб я втомилась перебиранням, бо нічого не робила і навіть своїх речей не вкладала — саме була слаба. На водохреща випав невеликий сніг, похолодніло, хоч і не дуже, а сього вже було досить, щоб розкиснути. Жару великого не було (37,7), але загальне почуття погане, живіт болів, і боки, і спина, найгірше те, що їсти нічого не могла і не хотіла, через те схудла і ослабла. Ще й тепер далеко не все їм і якось не можу ще прийти до норми. Так і їхати мусила нездоровою, бо суд не дав Кльоні ніякого «срока на переезд», і ми вже скільки можна зволікали та й приїхали майже на саме засідання, де він мав уже «доклады» читать. Але сей переїзд мені, видимо, не пошкодив, бо все-таки мені, хоч і помалу, та кращає. Квартира тут суха і тепла, вся обернена до полудня, і дім стоїть на горі, далеко від річки. Погода вже зовсім весняна, ми часто в самих сукнях без пальто сидимо на балконі. Тепер вже, може, буде мені добре.

Бувай здорова, люба мамочко, цілую тебе міцно.

А, правда, маю просити, щоб ти передала Сірому мою адресу і нагадала б йому, що пора вже вислати мені належні гроші, як від себе, так і від «Літературно-наукового вісника». Я не одержала тої книжки, де кінець «Руфіна» (XI), а XII одержала з великим опізненням, бо вона блукала через неточно написану адресу. Нехай Сірий удержить з моїх грошей скільки треба на річну передплату, загублену книжку я прошу вислати вдруге на нову адресу, і взагалі чи не можна б надалі посилати без великого опізнення? «Рідний край» і «Молоду Україну» я одержала перед самим виїздом.

Ще раз цілую міцно. Кльоня вітає. Мій привіт Михайлу Васильовичу і Ласочці.

Твоя *Леся*

227. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

14 березня 1912 р. Кутаїсі

1. III. 1912. Кутаїс,
Джаяновский пер[еулок]
д[ом] Чхеидзе.

Любая Лілеєнько!

Щось-то ти давно вже мені не пишеш, чого то так? Чи то я так смутила тебе тою просьбою про масло? Так то ж неважно — як трудно, то й не треба, та тепер уже й тим більше, бо в нас уже тепло (сади цвітуть!), а сховів холодних у тутешніх квартирах не буває.

Як бачиш (та, може, й знаєш), я вже в Кутаїсі. Переїхали ми ще 21.I. Я все збиралась тобі написати і про се, і про свою халепу, та слабість ізнов розвила в мені патологічну лінь, а крім того, хотілось перше довідатись про себе щось об'єктивного та тоді вже писати. Діло в тім, що я від самого водохреща розклеєна: почалось ніби з різкого болю живота [...] і спини, я довго нічого не могла їсти, охляла дуже, і «самопочуття» було препогане, а тут саме треба було ладитись до переїзду, то й полічитись толком ніколи було, в такому стані і переїхала (відкласти переїзд ніяк не можна було через «прекрасне» відношення Кльониного начальства до нього та й взагалі до всіх «менших»). Тут запросили лікаря (того, що лічив мене торік), і він сказав, що живіт зовсім здоровий, а що се все від нирок, себто катар перейшов у запалення нирок (особливо л і в о ї!), але ще для певності лікар казав зробити аналіз,

і се була довга справа, бо все то лабораторія була замкнена, то інші причини заважали, а то потім самого лікаря трудно було побачити... [...].

Оце такі об'єктивні дані, а суб'єктивні теж поганенькі, бо хоч живіт і рідше тепер болить, але спина і ноги майже без перериву тупо, а часом і гостро поболюють, буває, що й крізь сон їх почуваю. Може, се кара за те, що не поїхала в Єгипет, а може, як каже тутешній лікар, винні якісь внутрішні причини — напр[иклад], поганий обмін від сидячого життя (але ж се вже річ непоправна, бо інакшого життя я ж не можу провадити). Так чи інакше, справа стоїть поганенько, хоча і не так-то вже погано: торік зимою (до виїзду в Єгипет) суб'єктивно було куди гірше (об'єктивної провірки не було). Мене дивує, що лікар не звертає ніякої уваги на те, що се туберкульоз, і все більше налягає на дієту — досі всі лікарі робили якраз навпаки, але, може, се пояснюється небувалим досі % білка (рівняючи, а, здається, абсолютно його небагато). Лежати в ліжку мені не приказано, та й шкода було б у таку весну, яка тепер стоїть, але я, звісно, валяюсь чимало, коли не в ліжку, то в кріслі. Як посиджу довше на стільці, зараз збільшується і біль, і виділення крові (в точках і обрізках, а то і в згустках та клаптях шкурки), а невеличке виділення і без того щодня єсть. Найтрудніше мені — се пити молоко. Таку вже подлу натуру зроду маю: як тільки треба щось конечне вживати, так і зненавиджу його. З сим загостренням хвороби наступало і притуплення писательського настрою — якось поглупіла і розлінувалась. Поки що се ще й не біда, бо за минулий рік дещо зроблено і ще не зужито, але досадно, що не можу ні переписувати, ні навіть виправляти нічого, бо для того треба сидіти за столом (інакше ніяк не примощусь — се тільки з маленькими листочками можна), а саме так і не можу сидіти. Ну, та, може, ж се ще якось мине.

Здається, хутко знов змінимо квартиру, бо ся хоч і має гарні кімнати (малувато — 3 всього), але двір дуже несанітарний і погане, бо гучне, сусідство — казарма vis à vis [1] і «веселий дім» в нижньому етажі, через те галас день і ніч (от і в сей момент гармонія рипає). Але ти пиши на сю адресу (якщо не подам хутко іншої), ми акуратно заявляємо на пошту, і вона акуратно пересилає нам листи

[1] Навпроти (*франц.*).— *Ред.*

на всі наші «кочевья». Служба Кльонина тут ліпша трохи (служить за члена окружного суду, а платять йому як «помощнику мир[ового] судьи» — се на Кавказі «принято» такі командировки, щоб казні дешевше було). Матеріально воно не ліпше, але хоч справи тепер «гражданські», так що ні з тюрмою, ні з чим таким не зв'язані, і розпреділення роботи нормальніше, хоч їсти та спати є час, коли вже не жити по-людськи... Я тепер йому майже нічого не помагаю, бо нема в тім потреби, хоч би я й могла,— тут канцелярія ліпша. Все-таки він дуже перетомлений; вприскує тепер какодиловий натр — мов би трохи помагає.

Будь здорова, любая. Я вже забагато пишу. Цілую міцно тебе і Михаля. Наші кланяються.

Твоя *Леся*

228. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

25 березня 1912 р. Кутаїсі 12/III 1912

Люба мамочко!

Хотіла я діждатись, поки мені вже виразно стане ліпше, та тоді вже писати, але, видно, що сього довго ждати, то нехай буде й так. Не пам'ятаю, чи я тобі писала, що лікар сказав про сюю слабість, а саме — що се зовсім не шлунок болів, а тії ж таки нирки, і що тепер у мене запалення нирок, себто загострена форма хронічного катару. Посаджена я тепер на молочно-ростинну дієту (ні білого м'яса, ні риби, ні яєць не їм) і вже вспіла до неї звикнути. Ліпше мені в тім напрямі, що нема болів у животі, але болі в спині і в «путях» все-таки єсть (і часом ще гірші, ніж були в Хоні), ходити по хаті можу, але недовго, на вулицю ж зовсім не виходжу від того часу, як приїхала сюди, хоча се не така вже біда, бо єсть у нас два балкони великі і я по цілих днях сиджу там, користаючи з прекрасної весняної погоди. Стан мій не такий поганий і гострий, як був торішньої зими до виїзду в Єгипет, але зате, здається, сьогорічне загострення приймає більш затяжний характер і похоже просто на «другу стадію» хороби. Лікар мені сього не казав і ніхто не казав, тільки мені самій так здається, але я, може, й помиляюсь. Лілі я написала про всякі об'єктивні ознаки (дані аналізу і т. ін.), то вона ліпше може тобі пояснити, що саме зо мною робиться, а мені, може, й не все кажуть по правді.

Чи ти ще не друкувала «Королівни», чи вона була вже надрукована, та той № до мене не дійшов? Один №, напевне, пропав (той, де була стаття про виставу українських малярів), а може, вона саме там і була. Тільки, може, вона тобі «спротивилась», то ти не стісняйся «забракувати» її — я тобі щось інше пришлю. Хоч ти й кажеш, що тобі «нічого не треба», але я вже бачу, що се ти знервувалась (се і в цілому твоєму листі видко), і не думаю приймати à la lettre[1]. Від написання «яких 20 стрічок», звісно, ніхто заслабнути не може, але як хто вже слабий (від чого іншого), то не завжди може зложити порядних віршів, хоч би й у 20 стрічок. Та й я сама не знаю, чому мені «дрібні» вірші тепер не пишуться. Перекладів же я тепер ніяких не роблю, бо не маю добрих (може б, ти мені прислала ту антологію французьку, що в тебе є?) оригіналів європейської поезії, а з російської взагалі не перекладаю. Оце знайшла один свій давніший переклад народної італьянської пісні, може, він тобі сподобається, то надрукуй. Гонорарів, повторяю, я від тебе не хочу. Взагалі я з найбільшою втіхою зреклася б усякої плати за свій «дар богів» хоч би вже ради того, щоб потім не чути докорів «за великие и богатые» гонорари (тільки, господи, хто се з нас їх коли такі одержував,— невже я?), але от замість того мушу просити тебе передати вложену сюди записку — все в тій же гонорарній справі, прошу тільки передати чи переслати помимо Сірого. Що ж робити, коли я — хвора і бездипломна людина — іншим способом не можу нічого заробити (в Єгипті, правда, могла «хедер»[2] одкрити, тут же і сього не можу), а заробляти мушу. Звісно, якби я вміла продавати не так рукописи, як «вдохновенье», то, може б, досі з самих «авторських» забагатіла, та коли ж маю таку прокляту натуру, що замість «хлебных пьес» вирощую з серця якісь лісові, мовляла ти, «квітки», а з квіток же, відомо, хліба не їсти... Ет, та цур їй, сій темі — від неї тільки «t° повышается»...

Спасибі за переслану книжку «Вісника». За сей рік я більше його не одержувала та й за минулий рік 11 книжки таки не маю. Дякую за переслану статтю Гехтера, не скривлю, що мені сі речі інтересні. Хоч я уміла і в «пустині» бути «гласом вопиющим», але все ж цікаво, як той

---

[1] Буквально (*франц.*).— *Ред.*
[2] Церковну школу (*євр.*).— *Ред.*

глас може відбиватися не в пустині... А от Євшан вважає, що пора б уже якусь нову літературну команду набрати, а то що ж — «усе ті самі». Ну й швидким же темпом іде у нас життя, коли для наших критиків уже й Олесь, і Чупринка — «ті самі». Хто ж для них новий, коли так? А у людей 50-літній Метерлінк все ще «молодий»...

На переслані листи я вже відповіла. Аж сором, що люди так дбають про мене, а я така недбалиця. Та, здається, моя лінь патологічного походження (треба вже хоч сим потішитись).

Міцно цілую тебе, люба мамочко. Як не маєш часу на довгі листи, озивайся хоч коротенько. Кльоня тобі кланяється. Михайлові і п[ану] Петруненкові моє щире вітання. Ще раз цілую тебе.

Твоя *Леся*

229. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

5 квітня 1912 р. Кутаїсі. 23. III. 1912

Любая Ліле́нько!

[...] Тепер щодо літніх планів. Кльоні дають одпуск всього на один місяць (28 днів) (на іюнь), то він його візьме, але їхати нікуди не думає, буде вже так якось дома відпочивати та за місто виїздити на свіже повітря. Бо як їхати до тебе або до мами, то сама дорога займе тижнів $1^1/_2$, та ще й треба вертатись зарані, щоб не зараз з дороги втомленому на службу йти,— то що ж лишиться на гостювання? Яких-небудь тижнів два? Тим часом нам двом така подоріж коштувала б коло 200 р., а се нам тепер великі гроші, тим більше, що я тепер трачу на ліки, а на прийдешню зиму, може, ще й більше потратити прийдеться, якщо муситиму конче виїхати в Єгипет. З огляду на це все, ми вже зважили літом «не рипатись», а просити тебе з Михалями в гості до себе. Тут для здорових нирками людей літо зовсім добре, бо хоч дощ і йде частенько, але місто нагірне, то сохне дуже хутко і ніколи нема болота, тільки через дощі нема такої спеки, яка могла б бути по тутешньому сонці. Хто може ходити, то тут є де погуляти за містом, і краєвиди тут дуже гарні. Квартира наша тепер стала ліпша, бо «піднижнє заведеніє» скасувалося, двір хазяйка почистила, а солдатів літом не буде, бо вони

через місяць підуть в лагері. Зрештою, літом (3 мая) буде багато вільних квартир, то, може, ми й переберемось, коли знайдемо щось ліпше і по ціні приступне. Приїзди, любая моя, ми тебе дуже-дуже просимо. Я сподіваюсь, що тобі тут непогано буде і навіть краще, ніж ти, може, з моїх слів і листів уявляєш, бо одно діло ж и т и на чужині, а друге — приїхати на неї подивитись. До того ж літом нема тих невигод, що зимою, бо тут хати саме для літа й приспособлені. Кльоні було б, звісно, приємно, якби приїхали тоді, як він матиме одпуск, та й вам було б веселіше, бо він би показав тутешні околиці (він їх «по долгу службы» добре взнав), і взагалі воно краще, як нема в хаті відгомонів служебної «гонки» і «каторги» (не в прямому смислі, бо Кльоня тепер «цивіліст», а не «криміналіст»). Але якщо т о б і не вигідно їхати в іюні або якщо хочеш утекти від тої юги, то приїзди, коли тобі краще, і, у всякому разі, якомога надовше.

Ти, може, думаєш, що чому б мені самій без Кльоні не поїхати, коли вже з ним не можна? Так, правду кажучи, в такому стані, як тепер, мені взагалі їздити трудно — від невеликої навіть тряски мені болить всередині, а не знаю, як би воно було, коли б проїхати залізницею, наприклад, від Севастополя до Катеринослава. А чи сей мій стан хутко зміниться, чи буде він літом ліпший, може, він теж прийняв хронічну форму, як то в мене звичайно,— все ж це невідомо. Та ще й мама, певне, образилась би, коли б я побула у тебе, а в неї ні, тим часом їхати мені ще й у Київ або в Гадяч було б уже напевне не корисно, а може й просто не під силу.

Як будеш їхати до нас морем, то їдь на Поті або на Батум (в Поті не завжди добре пароходи з поїздами сходяться, а різниця в ціні чи їхати до Поті чи до Батумі пуста, та й на Батум варто подивитись, а Поті нецікаве), потім бери білет просто до Кутаїса, їхатимеш до станції Ріон тим шляхом, що йде на Тифліс, а в Ріоні пересядеш на маленьку віточку (подібну на ту, що з Лохвиці до Гадяча) і приїдеш просто в Кутаїс. Якщо даси знати, коли саме ви приїдете, то хто-небудь з нас вийде на вокзал, се навіть і недалеко від нас. Як їхатимеш, то, будь ласка, візьми з собою які матимеш українські газети і журнали (крім «Вісника» і «Рідного краю», бо його маю, а газет не маю жодних), а може, і які нові книжки трапляться, за все подякуємо, чим більше збереш, тим краще (морем везти їх

можна даром, коли в кошику, а не в скрині, а залізницею можна товаром відправити).

Чому ми не можемо тепер дістатись у Бессарабію або на Поділля, розкажу, як побачимось,— «то довгеє слово», а до того часу вже не писатиму довгих листів. Коли Михайло тепер з тобою, привітай його і передай наше запрошення, а в Київ я йому окремо напишу. Цілую міцно тебе і Михаля, Кльоня теж цілує і просить в гості.

Твоя *Леся*

Ф[еоктиста] С[еменівна] і Маруся кланяються.

230. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

2, 3 травня 1912 р. Кутаїсі 19/IV 1912

Люба мамочко!

Сподіваюсь, що ти вже досі вернулася з своїх мандрівок і лист сей не буде лежати, тебе ждучи. Я думаю, що мій великий лист до Лілі прийшов до неї саме тоді, як ти була там, і вона, певне, пояснила тобі, як слід оцінювати всі ті дані, що я їй списала. Тепер мені начебто ліпше, головно тим, що кров перестала так часто виділятись, та й остатніх кілька день t° нормальніша, а то вже була дуже часто 37,5, чого, наприклад, торік так хронічно не бувало. І так взагалі почуваюся міцніше, навіть збираюсь (правда, ще тільки збираюсь) дещо трошки робити. Сірий заводить переговори про видання II т[ому] моїх творів, так от думаю дещо переглянути, щоб зложити книжку, але заважає мені, що хтось зачитав (навіть і тут се трапилось!) київське видання «На крилах пісень», а без нього я ніяк не можу пригадати, що є в мене inédit [1] з дрібних віршів. Будь ласка, пришли мені один примірник «На крилах пісень», та й я буду вдячна, коли пришлеш скоріше, бо й так через сі простори справа ся навряд чи хутко йтиме. Не скажу, щоб із Сірим було дуже приємно мати діла, особливо зв'язані з грошовими рахунками,— поки доправишся тих грошей, то сам себе зненавидиш. Але се вже чомусь скрізь так ведеться, що до тих літературних заробітків ставляться «роботодавці», як до

[1] Непубліковане (*франц.*).— *Ред.*

прошеного хліба,— се вже якесь прокляття нашої професії. Ну та що ж, либонь, і великий Гомер був просто жебраком в очах тих, що його слухали і вділяли йому шматки м'яса від свого столу за пісні...

Нарешті я одержала 3 книжки «Літературно-наукового вісника» і вже маю кінець «Руфіна і Пріскілли» та «Лісову пісню». Розуміється, «огорчили» мене помилки — цілі стрічки пропущені! От іще друге прокляття, але вже, здається, не професіональне, а національне, бо у людей уже се вважається не фатумом, а просто скандалом, а по-нашому, то й тут «доля» винна. Ет, з того всього я роблюся «гдирою», правда? В сьому настрої трохи винна й погода — після чудової провесни препогана мокра весна настала, ще з великодня «заколодило», та з того часу ледве чи 5 день сухих було. Оце робить Кльоня заходи, щоб з Кавказу перевестись, та ще нічого виразного нема, а нам вже не терпиться.

Спасибі за вірші Жука; якби він більше попрацював над ними, то були б зовсім гарні, а так поезії чимало, але артизму часом бракує.

Будь здорова, люба мамочко, міцно-міцно тебе цілую. Михайла Васильовича і інших родичів вітаю.

Твоя *Леся*

20/IV

Тільки що одержала листа твого від 14-го. Поздоровляю Доруню і нового шваґра, щиро бажаю щастя і вірю в сповнення сього бажання — вони добрана пара!

231. ДО М. В. КРИВИНЮКА

16 травня 1912 р. Кутаїсі 3. V. 1912.

Дорогий Михайле!

Я була дуже рада, одержавши од Вас листа попри картці з Дориного весілля. Давно вже ми одно до одного не озивалися, але Вам, певне, ніколи було, а я, пам'ятаючи Вашу банкову «каторгу», боялась уже турбувати Вас «кореспонденцією» хоч би й не діловою. Але тепер «не могу молчать», коли Ви обізвались. Отже, насамперед починаю з питання, чому Ви ні слова не пишете, чи збираєтесь сього літа приїхати з Лілею і Михальом до нас. Я навіть розумію сю «фігуру умолчанія» яко певну де-

монстрацію з причини того, що я адресувала листа з запросинами до Лілі, а не до Вас зокрема, але ж я знала, що на великдень Ви маєте бути у неї, то й думала, що листа мого і прочитаєте, і обміркуєте вкупі, а Ліля скоріше знайде час відповісти і за себе, і за Вас. Тим часом Ліля зовсім на мого листа не озивається, а Ви пишете з умолчанієм. Чи так не сором робити, люди мої добрі? Невже Ви можете сумніватись у щирості моїх запросин тільки тому, що вони виражені в одному, а не в двох листах? Ну, так от я пишу виразно: прошу Вас, дорогий Михайле, від свого і від Кльониного йменні, приїхати до нас сього літа в гості і написати, «чи і коли» маємо Вас сподіватись. Коли і тепер мені не буде виразної відповіді, то вже ображуся *я*. Але поки що мені ще не хочеться дуже ображатись, і я говоритиму по добрості. Ми б дуже хотіли знати, коли саме Ви приїдете, щоб до того пристосуватись. Ліля начебто мені казала, що і Ви, і вона можете мати 2 місяці відпустки сього літа і що сі 2 місяці могли б віддати нам. Хотілось би знати, які саме місяці дадуть Вам. Кльоні вже дано відпустку на іюнь, і спочатку він було зважив пересидіти її дома, нікуди не рипаючись, бо й грошей у нас мало, але, відай, прийдеться йому хоч кудись недалеко в гори виїхати, бо в нього нерви прийшли в дуже лихий стан за два роки безперервної роботи (та й перед двома роками був тільки невеликий перерив, коли він возив мене в Єгипет), і, либонь, треба їм ліпшого ремонту, ніж можна осягти в незмінній обстановці та ще й у місті. Все ж таки, якщо Ви приїдете саме в іюні, то треба йому прийняти се на увагу. Я у в с я к і м р а з і не думаю з ним їхати, бо як маю тратити гроші літом, коли мені все ж буває ліпше на здоров'я, то ліпше вже сховати їх на зимову подорож, без якої вже навряд чи обійдеться, приймаючи на увагу сумний досвід двох останніх зим.

Як я вже писала Лілі, тут перша половина літа буває мокріша від другої, але, може, се Вам нічого, та, може, й рік на рік не приходиться. От лило цілу весну безперестанку, то, може, вже на літо запасу не стане. Тепер, нарешті, тепло і гарно. А приїхати Вам до нас на Кавказ крайня пора тепер, бо на той рік ми вже, може, на Кавказі таки не будемо, принаймні постараємось виїхати з нього, бо сумнівна втіха тутешнього життя коштує дорого, а оплачується мало, мої ж «запасні фонди» вже вичерпані. Проте ж, як хто не бачив Кавказу, то таки його бачити варто,

бо поети зовсім не брешуть, «восіпваючи» його красу, а про матеріальні невигоди писати не личить поетам (принаймні в віршах, в приватних листах дозволяється).

Сподіваючись приємної відповіді, що Ви таки приїдете, я прошу Вас, як і Лілю, зібрати для мене щось з новинок літератури нашої (що вийде і що в руки впаде), а спеціально історію літ[ератури] Єфремова і рецензію на неї Франка, що друкувалась у «Ділі», не знаю коли саме (може, п. Петр[уненко] знає).

Здоров'я моє наче поліпшало, невважаючи на поганеньку весну, t° нормальніша, і болів менше, раз я навіть виходила з дому, хоч і недалеко. Користаючи з того, я трохи попрацювала, але результати тої праці ще приховаю — нехай-но люди від мене відпочинуть, нема чого «в зуби нав'язати» правда?

Бувайте здорові. Кл[ьоня] і Ф[еоктиста] С[еменівна] Вас вітають. Ф[еоктиста] С[еменівна], може, побачить Вас раніше, бо за тиждень збирається в Київ та, може, й іюнь там пробуде. Цілую Вас і маму, привіт п[анові] Петр[уненку]. Де ж тепер Дора?

Ваша *Леся*

232. ДО Л. М. СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Початок червня 1912 р. Кутаїсі

...Здоров'я у мене тепер таке тонке, що навіть за таку періодичність роботи, як Ви визначаєте, я ручатись не можу, бо от, наприклад, від різдва до великодня сього року я а б с о л ю т н о нічого не могла писати, та й се фраза, що я пишу «только в припадке умопомешательства», бо я тоді тільки можу боротись (чи скоріше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими пригнітающими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась idée fixe [1], якась непереможна сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга,— отоді вже приходить демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу zusammengeklappt [2], як порожня торбина. Отак я писала «Лісову пісню» і все, що писала остатнього року.

---

[1] Нав'язлива ідея (*франц.*).— *Ред.*

[2] Розслаблена (*нім.*).— *Ред.*

233. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО

6 червня 1912 р. Кутаїсі

24/V 1912, Кутаис,
Джаяновский пер[еулок],
д[ом] Чхеидзе

Дорогий товаришу!

Стараюсь я привикнути до довжезних пауз у нашому листуванні і все-таки не можу — якось турботно стає, чи не хворі Ви, чи не розгнівались чого... Може, я коли й зайве що напишу, та Ви вже не беріть мені за зле, бо сама ж я ніколи зла того не маю в думці, як пишу до Вас. От собі пишеться усяке, що на думку спаде. Та хіба ж не так воно слід між товаришами?

А то ще особливість нашого листування: ніколи я не певна, чи застану Вас своїм листом там, куди пишу. Так і тепер. Може, Ви тепер уже не в Москві, а тоді моє прохання (я таки вічно з проханнями! Аж сором!) прийдеться трохи невчасно, та вже я його таки напишу. Ото, бачите, гнітить мене моя «необразованість» у рідній історії, себто, розуміється, елементарні відомості я маю і дещо там читала, але перводжерел (літописів головно) зовсім мало куштувала і через те не знаю стилю, «пахощів» давніх епох, а на чужу інтерпретацію не покладаюсь. Мені здається, що якби я сама прочитала якусь там Волинську літопись чи Самовидця, то я б там вичитала щось таке, чого мені бракує у сучасних істориків (не виключаючи і Грушевського), а потім, може, й сказала б щось таке, чого ще не казали інші наші поети. От моя «Бояриня» тепер уже мені здається якоюсь елементарною, schwarz und weiss [1], а, певне, вона була б інакша, якби я була більше «образована». Роїться мені в думці кілька тем — і з боротьби християнства з «релігією предків моїх», і з часів татарських наскоків (баладний мотив про брата і сестру), і з цехового волинського життя, вабить мене образ Костя Гордієнка (не так його самого, як подібного до нього)... Багато чого такого (не з політичної історії, а з культурної), і нічого того я не пишу «единственно от необразования». Але я не маю ніякої змоги образуватись хоч трохи, коли Ви мені не поможете. Скажіть, на бога, де я можу тих перводжерел здобути? Чи їх можна купити, чи їх треба десь просити? Коли можна

[1] Чорною та білою (*нім.*).— *Ред.*

купити, тільки не дуже дорого, бо грошей у мене мало, то скажіть, що і де, а я вже куплю, коли ж треба просити, то вже поможіть випросити, бо мені самій, без Вашої поруки, може, і не дадуть. А коли щось і самі пришлете, як тоді Aulard'a [1], то я вже не знатиму, як Вам і дякувати. Але Ви бачите, яка я? Все прошу *, а сама, здається, ще зроду ніякої послуги Вам не зробила. Я вже не знаю, чому воно так виходить, тільки не з браку охоти у мене чимсь послужити Вам.

Поки що я писала собі на інші теми, «Лісову пісню» мою Ви, либонь, уже читали. Я маю за неї багато комплі-ментів, як ще ні за яку іншу річ не мала. Чи то значить, що вона справді чогось варта, чи тільки, що вона «доступна»,— не знаю. Чую, хотять її ставити на сцені, але що з неї там вийде?.. Либонь, краще про те не думати. Се ж і єсть ота Märchendrama, що я не знала, як її назвати. Після неї я, відхорувавши, скільки належалось, написала одноактівку знов з римсько-християнським колоритом (III ст.), потім уже захворіла як слід — од різдва до великодня — на гостре запалення нирок [2], аж навіть люди перестали казати, що у мене «прекрасний вид», але таки не покаялась і оце позавчора скінчила почату вже по великодні нову річ, але яку!.. Боже, прости мене і помилуй! Я написала «Дон Жуана»! Отого-таки самого, «всесвітнього і світового», не давши йому навіть ніякого псевдоніма. Правда, драма (знов-таки драма!) зветься «Камінний господар», бо ідея її — перемога камінного, консервативного принципу, втіленого в Командорі, над роздвоєною душею гордої, егоїстичної жінки донни Анни, а через неї і над Дон Жуаном, «лицарем волі». Не знаю, звісно, як воно в мене вийшло, добре чи зле, але скажу Вам, що в сій темі є щось диявольське, містичне, недарма вона от уже хутко 300 літ мучить собою людей. Кажу «мучить», бо писано на неї багато, а доброго написано мало, може, на те її і видумав «ворог роду людського», щоб розбивались об неї найщиріші натхнення і найглибші думки... Так чи інакше, але от уже і в нашій літературі є «Дон Жуан» власний, не перекладений, оригіналь-

---

[1] Олара (*франц.*).— *Ред.*

* От і ще маленьке прохання — передайте мою записку д[обродієві] Кістяковському, я не знаю його адреси, а Ви, певне, з ним стрічаєтесь, а може, перешлете поштою.

[2] Се мені кара за те, що не їздила сього року в Єгипет.

ний тим, що його написала жінка (се, здається, вперше трапилось сій темі). Тільки про се ще ніхто з моїх знайомих не знає, крім Вас, і я прошу Вас нікому про се не казати, поки сей «Камінний господар» не вийде в друку. Нехай се буде «сюрприз» читачам і критикам. Ви бачите, я почала «ганятись за ефектами» — чи не є се ознака упадку? Ох, я й так починаю боятись за себе, щось дуже вже я розписалась остатнього часу! І все так якось шалено, з безсонням, з маніакальним станом душі, до вичерпання думки, до виснаження сили фізичної. Чи так же можна витримати довго, та ще й в моїх літах, з моїм здоров'ям? Хоч люди і хвалять мене, говорять про «зеніт», але ж «und scheint die Sonne noch so schön, am Ende muss sie untergehn»...[1] Хоча, признаюсь Вам по правді, почуття упадку у мене ще нема.

Але ось Вам трагікомічна рисочка: світові теми беру, а ABC не знаю: як треба казати по-іспанськи: Dolóres чи Dolorés (іспанське жіноче ймення)? Як звучить j по-іспанськи — h(г) чи (х)? Чи називають «донна» (себто «донья») і дівчат, чи тільки замужніх? От Ви, напевне, усе це знаєте, а я — «необразована»! Зрештою, се й не дивно — я самоук, а Ви професор, і я впевняю себе, що мені не сором.

Ну, і будьте здорові, дорогий товаришу. Дуже прошу — озвіться. Ваша товаришка

Л. К.

234. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

6 червня 1912 р. Кутаїсі 24/V 1912

Люба мамочко!

Сьогодні я одержала вашого великого потрійного листа, і, звичайне, то була велика втіха (хоча в Лілиному листі є та прикрість — звістка про розстрій її плану приїзду до мене). І видумала ж «біла гусь» — автомобілі, ресторани... Видно, якісь таємні закони статистики чи «економії природи» вимагають певної кількості «благоглупостів» на кожну родину, але, звісно, «когда кто хо-

[1] «Хоч сонце світить ще так чудово, але кінець кінцем воно мусить зайти» (*нім.*).— *Ред.*

чет»... І самій Дорі я з сього поводу нічого писати не буду, як і вона мені нічого не писала з поводу мого весільного «поїзду» в трамваї (хоча і се чим не 20-й вік?) і виключної невесільності весілля. Chacun à son gré [1]. Важно те, що молода пара довольна і що родина Дориного чоловіка симпатична,— се останнє таки далеко не байдуже, хоч, може, вони й не житимуть укупі. А propos родини чоловіка — сьогодні Феоктиста Семенівна виїхала на який час в Київ (єсть там усякі справи), і я думаю, що вона там пробуде з місяць. Я знаю, що коли ти не хотіла досі приїхати до нас, то головно через неї, і через те я вже й не напосідалася (хоча я певна, що вона прикрощів тобі не робила б та й взагалі в твоїй присутності гірших прикмет характеру не проявляла б), але тепер рішаюсь повторити своє і Кльонине запрошення (себто Кльоня не знає причини, чому ти не приїздиш, але ж він завжди радий побачити тебе у нас). Може б, ти якось вирвалась від своєї «тачки» на іюнь до нас? В іюні чудово їхати морем, і, може б, для твоєї ноги ся подорож не була шкодливою (залізницею їхати трудніше через многі пересадки). Поглянь серйозно на моє запрошення і напиши мені, чи ждати тебе в гості. Дивитись на моє і Кльонине пожиття тобі не буде неприємно, думаю, бо, либонь, не дуже багато подружжів через 5 літ по шлюбі живуть так, як ми, се вже кажу, «отброся лишнюю скромность».

Здоров'я моє ніби таки поліпшало проти зими, хоч усе-таки бувають всякі «пасажі». Ото в листі до п[ана] Кривинюка я ним хвастала і хотіла другого дня ще більше похвастати в листі до тебе, аж тут узяла t° та й плигнула до 38° ні з того ні з сього, та й почались усякі «симптоми». А остатніми часами чогось безсоння причепилося, хоч тут, певне, винні не стільки нирки, скільки новий приступ «творчого божевілля», що дав мені нову драматичну поему, але й нове підвищення t° (сьогодні маю 37,5) та нову серію «симптомів». Просто хоч накладай на себе якийсь піст — «запрещение вина и елея», себто чорнила й паперу. Ще треба признатись: не були корисні для мого здоров'я і перетрактації з Сірим. Тепер, слава богу, я вже могла вдатися замість нього до Люді і сподіваюся, що буде вже якийсь кінець усій тій рахубі, що обридла мені до остатнього ступеня. Так і хотілося мені написати тому

[1] Кожен за своїм уподобанням (*франц.*).— *Ред.*

діячеві: «Ой якби ж я, козаченьку, була багатенька»... Але, звісно, тоді листування наше обернулось би в скандал, а я того не люблю. Границя гречності не переступлена, і він навіть збирається видавати II т[ом] моїх творів (три драми), хоч і про се переговори ще не скінчені. Щодо «Лісової пісні», то я просила Людю (відповідаючи на її листа), щоб Садовський, в разі серйозних замірів ставити сю річ *, не зміняв нічого, не списавшись зо мною,— боюся, щоб там чого не «співнили», намагаючись улегшити постановку. Я тямлю, що без змін її дуже трудно поставити, але всяким змінам є границя, яку сценічні «ретушери» часто переходять. Так само я могла б подати поради і щодо костюмів, як я собі їх уявляла (виписувати те все в ремарках було б незугарно, бо в сій речі і ремарки мають свій «стиль», а не тільки «службове значення»). Якесь у мене роздвоєне почуття щодо сеї поеми — я б і хотіла бачити її на сцені, і боюся, не «провалу» боюся, а переміни мрії в бутафорію... Ну, та се ж вічна трагедія авторів!

Як там Ласочка — чи написала Миролюбову і чи починала переклад? Мене се інтересує.

Будь здорова, мамочко. Коли-то ми побачимось? Кльоні дають відпустку всього на 28 днів, і, либонь, він нікуди не поїде — нема коштів, а їхати у рідні сторони, до того ж так далеко, що на такий короткий час і не приходиться. Міцно цілую тебе і кланяюсь Михайлові та пану Петруненкові. Кльоня тебе вітає.

Твоя *Леся*

235. ДО Л. М. СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Червень 1912 р. Кутаїсі

...Як Ви зараз же побачите по списку діячів, єсть се не більше не менше як українська версія світової теми про Дон Жуана. «До чего дерзость хохлацкая доходит», — скаже Струве і вся чесна компанія наших «старших братів». Що се є справді дерзость з мого боку, се я й сама тям-

---

* В Обществе драматичних писателів я «состою», і «звідоми» мені присилаються, але гроші за ті немногі постановки «Блакитної троянди» не посилаються, хоча я і просила об тім у свій час,—не знаю, що з тим робити.

лю, але вже, певне, «то в высшем суждено совете», щоб я mit Todesverachtung[1] кидалася в дебрі всесвітніх тем (як, наприклад, з Кассандрою своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трьох одважних, воліють не вступати...

236. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

12 липня 1912 р. Кутаїсі 29. VI. 1912

Люба мамочко!

Посилаю тобі першу половину статті «Тимоша Борейка», а другу половину надішлю, коли вона буде зовсім викінчена, вона-то вже й так майже викінчена, та їй бракує одного уступу, що не може бути викінчений без перегляду другого тому пісень, записаних Людкевичем (перший том у нас є, і він обговорений). Коли ти схочеш друкувати цю статтю, то, може, твоя ласка помогти нам дістати сю книжку, бо виписувати через книгарні страшенно довго (я се знаю по історії з першим томом сього ж Людкевича), та й, сказати по правді, у нас тепер особливо круто з грошима через деякі екстрені справи. Отже, точний заголовок книжки такий: «Етнографічний збірник, т. XXII. Галицько-руські народні мелодії, зібрані на фонограф Й. Роздольським, списав і зредагував Станіслав Людкевич», видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, коштує 6 корон. (При сім зазначую, що т. XXII відноситься до загальної нумерації всіх томів «Етнографічного збірника», а спеціально Людкевичевої праці се буде т. II, бо XXI т. «Збірника» єсть т. I Людкевича). Може, навіть де-небудь у твоїх сховах є ся книжка (хай Ласочка буде ласкава пошукати), а може, у кого в знайомих,— ми, звісно, вернемо з подякою, а як нема, то вже прошу дуже — купи нам сю книжку, а ми згодом вернемо гроші.

Тепер щодо самої статті: хто такий сей «Борейко», ти, звісно, зараз догадаєшся, але він дуже просить, щоб ти іншим свого здогаду не переказувала,— хто вгадає, той нехай знає, а «слави» в данім разі приходиться уникати... Не думай тільки, що мій почерк означає якусь

[1] З погордою до смерті (*нім.*).— *Ред.*

участь у самому авторстві, ні, я просто бачила, що перетомленим рукам і самий процес «ставлення літер» (Schriftstellerei) трудний, і напосілась, що я писатиму під диктовку, але, як бачиш, писала мало, бо й з мене тепер писар не найліпший (хоча писання під диктовку — се вже найлегший з усіх родів писання). Як бачиш, писано з бідою...* Може, се відбилось трохи й на стилі, та вже краще не дуже гладко написати, ніж зовсім не писати,— правда ж? Автор просить не викидати тих уступів, з якими ти, може, не зовсім згоджуєшся (мені, наприклад, чогось здається, що про Бігдая ти не такої лихої думки, як тут висловлено), а тільки, звісно, за тобою лишається право приміток від редакції (як ти знаєш, се право доволі широке). Я думаю, можна й не просити, щоб ти не давала сеї статті на перегляд Лисенкові, бо такі «перегляди» часто бували фатальні для перегляданого, ти се добре знаєш (наприклад, мій рукописний збірник колодяжанський так і пропав, «по сей день» у Лисенка «на перегляді»). Лисенко, може, й так буде невдоволений з сеї статті, бо там про нього не говориться, але то не для зневаги, а просто так задумана тема — молодша генерація етнографів «після Лисенка»,— а про нього прийшлось би хіба ще цілу таку статтю написати (при тому, правда, може, й не все було б компліментом, бо хто ж без гріхів? То ліпше вже не зачіпати, щоб не іритувати). Посилаємо частину для того, щоб можна було не задержувати дуже друку, а почати друкувати таки тепер, якщо ти приймеш цю статтю до «Рідного краю», а чи вона тобі придатна, се, либонь, видко і по першій частині, бо ся частина і так має цілість, хоч би з яких-небудь причин закінчення запізнилось **. Далі буде огляд праць Людкевича і Філарета Колесси. Коли ж стаття тобі не сподобається чи здасться надто довгою або спеціальною, то автор не образиться, тільки просить не задержувати її в такім разі, а передати кудись інде (наприклад, до «Вісника»), бо, крім ширшої мети, ся стаття має і одно практичне завдання — подвигнути Філарета Колессу докінчити свою працю над думами, що він перервав найбільше, здається, через «депресію

---

* І тому не переписано, а так в чернетці посилається, через те просьба, щоб рукопис як-небудь не загубився, бо тоді зовсім пропаде.

** Себто цілість становить та частина, де говориться про українську, буковинську і угорську етнографію, а про Івана Колессу належить вже до 2 частини — про Галичину.

духу», викликапу тим мертвим мовчанням, яким наша преса «привітала» вихід в світ його справді «многотрудної» праці. Може, тепер — хоч пізно,— прочитавши прихильну оцінку своєї роботи (добре було б, якби він не вгадав автора!), набереться він духу списати на ноти і те, що надіслано було йому з Ялти (валки з співами кобзаря Гончаренка), бо інакше валки тії миші можуть поїсти, а Гончаренка, може, досі й на світі нема, та й пропаде велика частина наших заходів марне, і буде нам тоді жаль нічим не втишимий, та й не тільки нам, а, може, й тим нащадкам, що не так мертво-байдужо подивляться на працю Колесси, як його сучасники. (Я справді не знаю, чим пояснити сю байдужість!) Я через те списую се все так просторо, щоб ти не думала, що авторське самоочарування приводить до бажання бачити цю статтю скоріше надрукованою. Коли ти згодишся, що з нею слід спішитись, то, може, пустиш її не в чергу і друкуватимеш більшими шматками. Що вона досі не була написана, то се тому, що досі все була надія, що ще таки обізветься якийсь критик, справі з думами непричетний (для діла се було б ліпше), але тепер вже на се втрачена надія. Рецензію писати через 4 роки по виході книжки якось смішно, то от і вийшла стаття, а статті тії завжди якось розлазяться не своєю силою, тільки почни писати... Ох, жаль мене брав, пишучи оцю статтю під диктовку! Що, якби сьому авторові та не треба було стільки писати «матеріалу архівного» (адже «для мишей» пишеться) для зарібку!.. Може, я пристрасна, але мені таки здається, що тратим ми на ньому критика і етнографа, та, може, й ще кого. А все через ті прокляті злидні... Ну, та що вже там собі жалю завдавати! Не поможе.

Що ж би про нас написати? «Слава богу, нічого нового». Завтра Кльоні скінчиться «одпуск», проведений таки дома, бо коштів не стало кудись виїхати. Феоктиста Семенівна ще в Києві і, либонь, забариться, бо її чоловік слабий (хоча, в якому саме він стані, з її листів не можна розібрати). Я при такій погоді, як тепер, почуваюся ліпше, але t° все-таки морить, бо «норма» її тепер серед дня 37,4, а ввечері нижче — не знаю, що се за порядок такий. Минулого літа хоча бували дуже гострі кризи, але норма була краща помежи тими кризами. Се вже, видко, зима з тим гострим запаленням нирок посунула той хронічний процес наперед. Як так буде щороку, то цікаво, на скільки років се протягнеться...

Сю посилку адресую Михайлові Васильовичу, бо чогось я не певна, щоб ти в іюлі всиділа в Києві, а він же таки мусить сидіти.

Біда моя, що не вмію коротко писати, а просторо не завжди можу, от задавнила листування — досі й Дорі як слід не написала, а тепер і не знаю гаразд, де вона. Либонь, у Кишиневі? Лілі Кльоня писав недавно, та боюся, чи не понаписував яких «страхів» про мене, бо чогось він дуже турбується та вражається моїм станом здоров'я, хоча воно проти зимового все ж ліпше, але, може, збоку видніше стан речей, ніж суб'єктивно. Все ж таки «пишу — значить, існую», а от як перестану зовсім писати (не листи), тоді вже, либонь, кепсько буде.

Міцно цілую тебе, мамочко. Бувай здорова. Як з твоєю ногою тепер? Кльоня тебе вітає.

Твоя *Леся*

Тут прикладаю свою домашню фотографію (зняту в нас на балконі). Як бачиш, вигляд у мене все однаковий.

237. ДО М. В. КРИВИНЮКА

12 липня 1912 р. Кутаїсі 29.VI 1912

Дорогий Михайле!

Будьте ласкаві передати мамі посилку і листа до неї. Я тому затруднила Вас сею посилкою, що не знаю, чи мама не виїде куди па іюль,— вона, здається, збиралась — та, може, й п. Петруненко дістав відпустку. Якщо мама таки в Києві, то тим краще, а як виїхала, то Ви вже сховайте посилку до її повороту, а не пересилайте, бо страшно, коли б вона, мандруючи, ще й не загубилась, а вона існує на світі тільки в одному сьому примірнику і втрата була б уже абсолютно «невідклична», бо написати вдруге не стане ні часу, ні змоги. Я забула попросити маму в листі (на той випадок, якщо се прийдеться перед виїздом маминим куди-небудь), щоб вона не брала з собою в дорогу сеї речі (її, властиво, недовго переглянути й за якусь годинку — бо то тільки розмашисто та широко написано, а тексту не так і багато). Прошу се переказати.

Як то досадно, що Ваша подорож до нас розстроїлась. Щоб воно скисло, Ваше і Лілине «начальство» чи хто вже там винен з того, що Вас прив'язано на все літо! А нас от

прив'язала «фінансова криза», і моя хвороба, і короткий термін відпустки (тут-бо теж добра «каторга»!). Се вже завтра «последний день она плясала», а там уже знов почнуться «входящия»...

Про своє здоров'я я вже мамі написала, Кльоня писав Лілі, то, либонь, матимете поняття про сю скучну матерію, що мені самій і надто обридла. Кльоня все сокрушається, що я зимою не їздила в Єгипет, а мені здається, що «не поможе бабі кадило...», проте рипіти буду, певне, ще довго, так що особливої причини турбуватись за мене нема. Ніхто ж і не привик, щоб я була здорова, то про що ж так журитись? Я собі навіть потрошку цяпаю пером по паперу (як от зображено на сій фотографії, де я вийшла—бачите, яка? гладка), і дехто вважає теє цяпання навіть великою роботою. Mein Liebchen, was willst du noch mehr?..[1]

Я втомилась листом до мами і вже не можу написати до Вас так, як би хотілось (я тепер, як томлюся, то глупію дуже), то Ви вже «не обезсудьте», а скінчити треба таки тепер, бо завтра рано треба відправити посилку.

Коли знайдете час і настрій, напишіть до мене. Я хоч не ображаюсь мовчанням, коли знаю його причини, але радуюсь тим більше, коли те мовчання переривається розмовою. Ви от невдоволені з свого життя в Києві, а пожили б Ви, не дай боже, тут! Тоді б знали, яку ціну мають листи з рідного краю, та ще й від приятелів!

Будьте здорові! Ми обоє цілуємо Вас.

Ваша *Леся*

238. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

Липень 1912 р. Кутаїсі

...Кошиця (будучого дирижера музики до сопілки в «Ліс[овій] п[існі]»!) на «Р[ідний] к[рай]» і на всіх, хто має відношення до статті, і тим стягти помсту в виді навмисного «провалювання» музики тієї. Я то думаю, що се вже надмірний страх, і сміюся з того, а Кл[ьоня] нагадує мені твої запевнення, що «Блак[итну] троянду» критики «провалювали» ради помсти за твій антисемітизм (я знов-таки думаю, що вона провалилась сама собою і в значній мірі по заслузі). По-моєму, уступ про Кошиця сам по

[1] Моя люба, що тобі ще треба? (*нім.*).— *Ред.*

собі не дуже важний, бо то критика не того, що є, а того, чого нема, хоч і «бажано», щоб було,— ну, а таких критик у нас і так багато... Тим-то шкоди не буде, коли й виключити.

Щодо книжки Людкевича, то перший том її я виписала тоді через книгарню «Л[ітературно]-н[аукового] в[існика]», але, правда, одержала страшно нескоро і після безконечних нагадуваннів. Все-таки вона дуже потрібна для придання вже дописаній статті як слід викінченого виду.

«Біла гусь» дуже велична на портреті, але я на правах найстаршої сестри дозволяю собі усміхатись, дивлячись на неї. «Gusico moja!..» [1] — думаю собі...

Олесь нехай потішиться — він же р а н і ш е надрукував свою фант[астичну] поему, чого ж йому ще? А історію Мавки може тільки жінка написати. От «Дон Жуана» я йому «перебила», ну, та хто ж йому винен? Міцно цілую тебе, мамочко. Наші всі вітають.

Твоя *Леся*

239. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

8 серпня 1912 р. Кутаїсі 26. VII. 1912

Любая Лілеєнько!

Вже чи не тиждень, як прийшов твій лист, а ні Кльоня, ні я досі не відповіли. Кльоня тому, що вже знов у роботі і не має часу, а я почасти через роботу (переписувала одну довгеньку нову річ), а почасти через свій нормально-апатичний стан, що з'являється в довгих антрактах межи короткими періодами діяльності.

Так я і підозрівала, що Кльоня «підводить міну», щоб виправити мене в Єгипет. Коли він писав тобі листа, то не казав, про що, але саме в той час якось дуже побивався, що з моїм здоров'ям не ладиться, і все зводив розмову на те, як то зле, що я на зиму не їздила в Єгипет. Здається, і ти з ним згоджуєшся, що то таки для мене потрібно, тим часом я сама далеко не певна того, так, як і мій тутешній лікар. Просто слабість собі потрошку переходить

---

[1] «Моя гусонько!...» (*сербськохорват.*) — *Ред.*

до дальших стадій, бо коли вона за 5 літ не вигоїлась, то, либонь, мусить іти вперед, трудно надіятись на повний застой. Вже і вік мій такий, коли організмові стає трудніше боротись,— адже се справжня «30-літня» війна його з туберкульозом! Час колись і втомитись. Не бачу я ніякої надії, щоб я могла вигоїтись за цю зиму, коли не вигоїлась давніше, за дві у Єгипті. Ну, звісно, може, в кращому кліматі менше буде моментів загострення, але то вже не так важно — треба бути багатою англічанкою, щоб цілий вік ганяти по курортах з якоюсь повільною хронічною хоробою. Можливо, що як ти і Кльоня напосядетесь, то мені таки прийдеться їхати (у Кльоні се просто стало якоюсь idée fixe [1]), але я б радила подумати вам про се спокійніше і не братися до мене згарячу. Прийміть на уваги: 1) далечінь дороги і зв'язану з тим втому, 2) специфічну курортну нудьгу, 3) неоплатну результатами дорожнечу сеї експедиції, 4) конечність надолужати потім надмірною економією ті надмірні трати (я се роблю часто так, що Кльоня і не завважає, а все-таки роблю) і, нарешті, 5) трудність зібрати такі гроші. Бо хоч ти пишеш, що зібрати їх буде нетрудно, а я думаю, що ти трохи помиляєшся,— навряд чи Микось могтиме послати тобі 400 р. і тут же мені 180 (він мені ще зимою послав 20, обіцяючи щомісяця по стільки ж посилати, але і не посилає, і не озивається,— очевидно, не може посилати). Та чи й по правді се, щоб я забирала твої гроші. Он у тебе самої цистит, і, може, тобі ще більше, ніж мені, треба полічитись як слід, щоб не запускати хороби (я певна, що якби я п е р ш і дві зими замість Ялти й Телава прожила в Єгипті, то, може, й була б міцна користь). Мені самій було б приємніше, якби можна було не їхати в Єгипет, а замість того ще хоч рік помогти Кльоні справитися з «нормальним» бюджетом, не залізаючи в довги і лихварські процеси (без моєї помочі се неминуче). Може, він згодом якусь ліпшу службу матиме, але тепер, маючи номінально 150 р. (а в дійсності 130 р., а то й 91 р., як оці остатні два місяці) плати місячної,— чи не «дерзость» є сама думка про Єгипет, коли вже запаси наші прикончились? Он тепер Олександр Антонович зопсував собі руку якимсь безумним добуванням крові для аналізу і, певне, муситиме покинути службу та їхати до нас або

[1] Нав'язлива ідея (*франц.*).— *Ред.*

Феоктисту Семенівну з Марусею знов до себе брати (Феоктиста Семенівна і так остатні два місяці сидить коло нього в Києві та, може, й довго просидить), чи сяк чи так, то утримання їх усіх трьох лежатиме на Кльоні. Признатись, я б воліла, щоб вони жили окремо, бо, крім всяких інших досвідом здобутих міркуваннів, я думаю, що для нас життя «на два дома» буде навіть дешевше, ніж на один, де Феоктиста Семенівна є господинею безконтрольною (бо проби контролю кінчаються тільки істериками, а практичних наслідків не дають). Посилали б уже якусь виразну раз назавжди умовлену суму, а рештою розпоряджували б, може, так, щоб якось зводити кінці докупи. От, напр[иклад], тепер, без неї, ми тратили по 150 р. на місяць (і з того посилали 30 р. Феоктисті Семенівні у Київ), а при ній ніколи менше як 200 не обходилось, а не раз і до 300 дотягало. Правда, літом життя дешевше, ніж зимою, але ж і різниця не малá... А про «святий спокій» вже й не кажу. Я се пишу до того, щоб просити тебе хоч би і помимо єгипетського плану помогти мені одержати невиплачені пайки від Микося й Оксани, коли буде можливо (тобі се буде ліпше відомо, ніж мені, коли саме та можливість настане); з мами я стісняюся брати, бо вона ж мені дала позаторік 800 р. на Єгипет «на вічне віддання». Коло 200—300 р. я розщитую заробити (вже виготовлено матеріал, і я не думаю, щоб він міг бути не прийнятий), а як витанцюється дальша справа з Сірим (хоч я тепер у сьому сумніваюсь), то і ще дещо капне (від нього гроші именно «капають», а не одержуються нормально). Таким способом, Єгипет не Єгипет, але хоч нормальне утримання дома було б забезпечене, може, й до ліпших днів, а се для мене, може б, ще більше значило, ніж Єгипет, бо я б менше сушила собі голову, як та чим прожити, не сідаючи нікому «на шию».

Прóбувала я попросити від Паші ті 200 р., що він винен, але він написав, що саме втратив роботу і сам ледве справляється. Ну, що ж на се можна сказати? Ще добре, що не зрікається довгу так, як добрий приятель І[ван] М[атвійович] С[тешенко]. Чи не писав тобі Кльоня чого про довг Мані Б[иковської] мені? Коли писав, то даремне, бо я рішуче не хочу з неї правити, навпаки, жалую, що сама їй не можу помогти. Чи ти не знаєш, де вона? Я знов утратила її з очей і знов сама з того винна. Коли знаєш що, то напиши.

Ну, і годі поки що про сї матерії. Вже й так моїй золотій Лілеї від них досі голівка в'яне! Про іншу «матерію» можна сказати: «слава богу, нічого нового», себто t° рідко нормальна, а все більше 37,2—37,5 (вище теж рідко буває, але часом і 37,9 траплялось), найчастіше 37,4, — се, властиве, «норма» тепер. Противні ознаки циститу тепер ніколи не щезають, і не раз трудно буває не стогнати, як дуже допечуть (правда, яка се капосна, дратуюча річ?). Спина болить часто, але живіт поправився і не виробляє такого, як було зимою, хоча стан уже не такий «неуязвимый», як був колись. Самопочуття ліпше від зимового, є деяка здатність до роботи, тільки чомусь саме в часи нормальної t° часто почуваюся так слабо, що ні до чого не можу взятись; мені якось аж дивно се. Все-таки, якби не той цистит, то було б іще незле, хоча моє життя зовсім тюремне — з хати на балкон, з балкона в хату, ото і всі «ходи», чи, точніше, «лази»... Але я вже неначе звикла так.

Чи Михайло тепер з тобою? Спитай його, чи одержав він мою посилку і яка її доля спостигла. Ти писала, чи посилати журнали й газети, то журнали прошу, а газети, може, ліпше не посилати, бо як їх прочитати одразу дуже багато, то можна зовсім запаморочитись. Ще, чи нема в тебе «Історії літератури» Єфремова, як є, то, будь ласка, пришли. Мама давно обіцяла, та вже, видно, у неї загубилась книжка, чи що.

«Злоба дня» у нас тепер — сподівання відповіді на Кльонине прохання про перехід у Донщину або на Кубань. Як справа вигорить, то матимем на 1000 р. у рік більше і, може, виліземо з клопоту, а ні, то вже знов «главоболіє» почнеться. Та либонь раніш, як восени, не вияснитъся справа.

Дуже мені любо, що Михальо мене не забуває. Правда, ми з ним «друзі дитинства» (як він ще був «тюсіня ненесенька» і «вутятко леленьке»), а таких друзів треба пам'ятати. Добре, якби він мені написав листа, коли йому не дуже ліньки, бо я ж йому таки написала, хоча я й лінива (але, значить, ще не дуже, а трошки). Цілую міцно тебе, і його, і другого Михаля, коли він з вами. Пиши, як твоє здоров'я, чи минула вже хáлепа? Кльоня вас цілує.

Твоя *Леся*

240. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

Кінець серпня 1912 р. Кутаїсі

... Що вийшло, чи має вийти з сього, бо «Рідний край» я ціле літо не бачу, а з листа п[ана] Петруненка тільки недавно довідалась, що ти вже в Києві, в іюлі ж мала звістку, що тебе ще там не було, і я навіть не знала, куди тобі писати.

Живемо ми собі, як і перше, себто я живу трохи ліпше, ніж зимою, а трохи гірше, ніж торішнього літа (жар хоч не великий, від 37,2 до 37,7, але зате щодня, а зовсім нормальна t° буває рідким випадком); недавно було щось подібне до зимового, але не так гостро і не так довго. Кльоня давно вже «вернувся з одпуску», пересидівши його дома, бо ні на які «ґори» і т. і. не стало в нас грошей, а в довги ми все ще не одважуємось залазити.

Може, сеї осені пощастить якось попасти Кльоні кудись у Донщину, се було б добре для наших фінансів, але наскільки добре для здоров'я з огляду на холодніший клімат — невідомо, ну, так же й безгрошев'я мало корисне для здоров'я, то, значить, треба з двох лих вибирати принаймні «інше», коли вже одно допече. А як допече друге, то до першого завжди легко вернутись.

Феоктиста Семенівна все ще в Києві (ти се, певне, знаєш) і вже сама заслабла, так що невідомо, коли приїде.

Я недавно послала Люді всякі «матеріали» і прошу її наглядати, щоб актори не дуже «обидили» мою «Лісову пісню», але чи се в силі людській?.. Матеріали ті, певне, Людя тобі покаже, то я була б цікава знати твою думку про їх раніше видрукування їх. Міцно цілую тебе. Кльоня тебе вітає.

Твоя *Леся*

241. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

3 жовтня 1912 р. Кутаїсі 20. IX. 1912

Любая Лілеєнько!

Тільки що я одержала твого листа і спішуся відповісти. Дуже-дуже дякую тобі, моя золотороженая, що ти так дбаєш за мене. Але скільки тобі клопоту зо мною! Я вже й не знаю, чим я на се заслужила... Щодо справи з Єгип-

том, то стоїть вона так: було мені знов «предостережение», с[еб]т[о] минулого тижня ні з того ні з сього t° кілька днів здіймалась без жадних причин від 37,7 до 38, причому нічого не боліло, крім нирок і шкури (!), а шкура боліла, мов спечена, аж одежа мені заважала. Се було ще при добрій погоді. Криза сяя зробила таке пригнітаюче враження на Кльоню, що я вже захиталася у твердості своєї постанови зостатися на зиму з ним, бо коли б не вийшло з того подвійної шкоди. Я вже на те не вважаю і йому не кажу, що кров точками виділяється щодня, що хитання t° від 36,5 до 37,5 (того самого дня) у мене тепер звичайна річ, що цистит обридає мені безперестанку,— се хоч не кидається в вічі. Але гостріших криз не можна сховати, та й сама потреба ховання томить, а може й вадить, бо от, напр[иклад] лікар радив лежати зовсім у ліжку, коли t° вища, ніж 37,5, а я не можу зважитись на се, бо знаю, що се зробить ще більше пригнітаюче враження на ті нерви, що вже й так ледве-ледве видержують усякі злигодні нашого життя.

Тим часом грошові справи наші не поліпшуються. З тим переводом у Донщину справа якось затяглася, і невідомо, коли саме те буде та чи й буде, а тутешні перспективи такі, що, може, серед зими знов у Хоні прийдеться вертатись, і, значить, знов клопіт з переселенням, з Марусею і т. д. Сі зимові переселення, треба сказати правду, мені вже в печінках (властиво, в нирках) сидять... Одержані літом гонорари я вже витратила на всяке залатування дірок нашого бюджету (подоріж Феоктисти Семенівни коштувала 200 р.), а тепер мені не обіцяють раніше січня заплатити за приняту вже роботу, тим часом за Марусине «право учения» і т. п. треба заплатити у всякім разі раніше січня. Через те я мушу просити тебе перейняти на себе Оксанин довг і прислати мені, коли не трудно, хоч 100 р. тепер (якби 200 р., то б іще краще, але се вже не так нагально, і я прошу тебе не завдавати собі ніякого зайвого «главоболия»). Сі гроші, у всякім разі, підуть не на Єгипет, бо я не можу виїхати, лишаючи за собою злидні, се було б для мене невиносимо. Що ж до дальших присилок, про які ти пишеш, коли вони зможуть здійснитись, то вже вони підуть на Єгипет, а на домашні потреби піде те, що я маю таки одержати в січні та що сподіваюся ще заробити згодом (бо вже дещо маю виготовлене). Сього року я заробила 378 р., може, ж і той рік буде принаймні

не гірший. Єгипетський бюджет приблизно такий: 300 р. коштує сама дорога (хоча сей раз як поїхати на Одесу і вжити деяких заходів, то, може, і за 250 вдалось би обернутись) туди і назад, в Гелуані я платила перший рік місячно 130 за північну хату, другий 120 за південну, а тепер думаю, що й за 100 могла б урядитись, бо моя хазяйка щось мені перед моїм виїздом про се натякала (я оце пишу до неї, запитуючи про виразну ціну на сей рік). Єсть там і за 80 р. пансіони, але то вже поганенькі і з їх користі мало. Villa Tewfik, де я жила другу зиму,— пансіон середній, але непоганий, і хазяйка його не така «выжига», як більшість тамошніх, відносилась до мене дуже добре, і мені було б у неї приємніше жити, ніж деінде. Першої зими я мала весь час уроки і заробляла від 35 до 80 р. на місяць, може, так пощастить і тепер, але се, звісно, як трапиться, і я б не зважилась будувати на сьому план свого пробування в Єгипті. Другої зими я не заробляла нічого, бо приїхала пізно, перший місяць була занадто хвора, а потім багатша публіка вже думала про виїзд, а не про вчення. Отож, значить, мені треба 700 р. забезпечених, щоб прожити місяців 4 в Єгипті (а з місяць піде на переїзд) — «то ж то сума́!», говорячи по-колодяжанськи... Як вияснятся зовсім ваші ресурси, тоді вже ви з Дорунею (на маму я не рахую) зважте, чи можете мені сі гроші офірувати, а тоді й я зважу, коли і на скільки часу могла б виїхати. Дорина дбайність про мене дуже мене порушує, і я вдячна їй за самий замір, незалежно від того, чи зможе вона його виконати. А Микось огорчає мене не так тим, що не присилає грошей (се запевне не з злої волі), як тим, що і не озивається,— се вже занадто «ділове відношення»; хоч у нього зо мною холодніші відносини, ніж з тобою, але все-таки дивно, що він так уже зовсім ігнорує моє існування, все-таки, як ми жили вкупі, я не була йому лихою сестрою і тепер бачу в ньому єдиного брата, а не «довжника», від якого інтересні тільки гроші. Зрештою, може, йому так несолодко живеться, що вже ніяке листування не миле. Що ж до всяких виплат, то, може, йому буде трудно з ними, бо Наташа на зиму хоче в Київ, а се — знаєш... Боюся, що Микось повторить історію життя папи або, ще гірше, дяді Гриші. Не ведеться мужській половині роду Косачів, ще гірше, ніж жіночій, бо нас хоч подружжями доля так не обижає, як їх.

Ну, любая моя, цілую міцно тебе і Михалів. Кльоня теж цілує. Феоктиста Семенівна кланяється. Будь здорова, моя золотая.

Твоя *Леся*

242. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

6 жовтня 1912 р. Кутаїсі 23/IX

Люба мамочко!

Дуже дякуємо за Людкевича — уже одержали. Там найінтересніші пісні — лемківські.

Я недавно послала заказного листа Лілі в Катеринослав — якщо вона вже в Києві, скажи їй се, нехай вона поштовою заявою витребує його в Київ. Я ще забула їй написати, що планам посилки мене в Єгипет може стати на дорозі італо-турко-балканська війна,— таки справді! Адже можуть усі проливи заперти, та й у самому Єгипті можуть які-небудь «страсті» розгорітись. Поки що здоров'я моє ліпше, ніж було минулого тижня. Міцно цілую тебе і всіх рідних, хто є з тобою. Кльоня вітає.

Твоя *Леся*

243. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

18 жовтня 1912 р. Кутаїсі 5/X 1912

Любая Лілеєнько!

Дуже дякую тобі за 200 р., і мені сором, що я досі тебе не сповістила навіть про одержання їх, але мала деякі спішні листи, а сили до писання їх було дуже небагато, бо, як я вже писала мамі, минулого тижня було в мене знов загострення з тими дурними нирками. [...] Від 1/X мені чогось стало краще, хоч се дуже парадоксально, бо якраз від 1-го зопсувалась погода і стали йти досить холодні дощі, а весь попередній місяць погода була ідеальна, не гірша, ніж у Єгипті буває восени, і якраз весь той місяць мені було погано, аж я нічогісінько робити не могла. Що ж се має значити?

Майже рівночасно з твоїми 200 р. я одержала 50 р. з тих, що обіцяні були тільки в січні, і се було для мене

зовсім несподівано, інакше я не турбувала б тебе так нагально своїм проханням або, у всякім разі, зменшила б його розміри. Пише мені мама, що після 5 октября має мені послати «гонорар» (200 р.) за одну ще не надруковану і навіть не послану мою річ (я її торік вам у Києві читала), але позаяк я не знаю, чи справді ту річ можна буде надрукувати, то й не знаю, чи можу на гонорар рахувати, не кажучи вже про те, що і гонорарів таких я ніколи ні за що, ні від кого (в тім числі й від мами) не одержувала, хіба що се, може, тільки для стилю так називається, щоб не назвати як-небудь інакше. Дора мені теж писала, що пришле «свою частину» (хоча вона мені нічого не винна, а просто робить дарунок) на твої руки. Коли в додаток ще й Микось та Оксана дадуть те, що збирались, то вже «єгипетський фонд» буде готовий, і я вже не вважаю себе вправі користати ще й з тих орендних грошей, що має тобі внести Микось, а зможу вернути тобі всі або частину сих 200 р., що ти тепер прислала, якщо Оксана не схоче зарахувати їх за свою пайку. Зрештою, мені вигодніше було б віддати їх у січні або тоді, як виясняться мої діла з Єгиптом, а тепер мені поки що таки важно, що я поплачу найважніші довги і хоч 3—4 місяці (незалежно від Єгипту) можу не думати про ті вічні грошові клопоти. Наші справи тутешні не поправляються. Переїзд у донські сторони «розійшовся, як заячий жир», бо теє місце в Таганрогу, на яке важив Кльоня, вже віддане іншому, а про самого Кльоню постановлено тільки «иметь в виду», се майже те саме, що «сделаю все, что от меня зависит»... Ет! Якби не оці наші прокляті туберкульози, що з'їдають нам і гроші, і силу, то я б уже давно визволила Кльоню з сеї неволі, а так мушу тільки пасивно дивитись, як він губить силу і калічить душу хто зна для чийого добра... Ну, та про се нема толку говорити.

Журналів від тебе я не одержувала, та, певне, тобі ніколи було їх вислати. «Історію» Єфремова я вже маю — з написом від Михайла, я дякувала Михайлові через маму за книжку і за напис, та не знаю, чи мама йому те переказала, бо, може, він і не був уже тоді в Києві. Тепер у мене прохання до тебе і до нього: якщо були які рецензії де на «Лісову пісню» або, може, будуть на «Камінного господаря», то, будьте добрі, зберіть їх для мене. Про «Камінного господаря» я питала думки у мами і Люді, посилаючи його, але вони обидві ніяк не обізвались на

питання. Може, ся річ вийшла дуже невдалою і вони промовчали, не хотячи «огорчати» мене, але ж краще почути осуд про рукопис і здержатись від друкування, ніж видрукувати невдалу річ та ще з такою відповідальною темою! Се ж неслава не стільки для мене, а для нашої літератури взагалі,— скажуть: «Ну вже розігнались хохли з Дон Жуаном, за 300 літ уперше, та й то недотепно...» Я сама ніколи не маю певної думки про своє писання: поки пишу, то мені здається, що варто писати (інакше кидаю), а як скінчу, то ніколи не знаю, чи варто його друкувати. Я і про «Лісову пісню» думала, що всі тільки сміятимуться з сеї «старомодної романтики», а її, здається, признано за мій chef d'oeuvre[1]. Мені здавалось, що я не смію вмерти, не скінчивши «Руфіна і Прісціллу», а ся «книжкова драма», мовляв Євшан,— здається, досить непомітно пройшла... «Камінний господар» мені здавався першою справжньою д р а м о ю з-під мого пера, об'єктивною, сконцентрованою, не затопленою лірикою, зовсім новою супроти моєї звичайної манери,— тим часом Кльоня каже, що ся драма «нижча свого автора», хоча все-таки радив її друкувати, а мама і Людя мовчать... Чи так і всі мовчатимуть? Але ж не щодня у нас люди пишуть на такі світові теми, то, чей же, варто хоч вилаяти, я ж не просила компліментів.

Будь здорова, моя рожевая, лілейная, поцілуй Михалів, Оксан і маму. Як же там маються тії Оксани? Цілую тебе міцно-міцно.

Твоя *Леся*

P. S. Як завжди, мало не забула про важні речі. Мама думає, що через Дарданелли тепер страшно їхати. Воно страшнувато не тим, що міна зірве,— се навіть веселіше, ніж бути таки з'їденою нарешті бацилами,— а тим, що можна, так як Висоцович, застряти в якій-небудь азіатській дірі і тим способом прискорити перемогу тим же бацилам. Ну, та з Дарданеллами мусить хутко вияснитись чи сяк, чи так, а поки що, здається, пароходи ще ходять (з Єгипту відповіді ще нема, але ще й рано). В об'їзд на Трієст чи на Бріндізі їхати дорожче і більше вагонної трески, може, і невиносимої тепер для мене, а головно — трудно мені тепер прийшлось би в австрійських вагонах,

---

[1] Шедевр (*франц.*).— *Ред.*

зовсім не приспособлених для хворих циститом; з сього погляду мене клопоче і переїзд з Каїра до Гелуана, при устройстві якого люди зовсім забули, що то ж їздити мають головно ниркові хворі. Той переїзд іще й позаторік давався мені взнаки, а тепер я голову собі сушу, як мені його перебути. [...]

Ще раз будь здорова. *Л.*

244. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

23 жовтня 1912 р. Кутаїсі 10. X.

Люба Лілеєнько!

Сьогодні я одержала 380 р. від тебе і 200 від мами. Зважила їхати (коли і як, вже написала мамі). В Одесі буду як не 16, то 23 сього місяця, а виїду звідти 19-го або 26. Може, ти встигнеш мені туди написати на адресу Ком[арових] про те, що я питала. Може, мені Люба що порадить. А ні, то вже якось буде. Коли Оксана має посилати мені гроші, то нехай або на Кльонине ймення посилає, або пожде моєї єгипетської адреси. Але як уже послала сюди на моє ймення, то не біда — я лишу Кльоні довіреність. З Єгипту відповіді ще не маю, але не біда, в Гелуані вже не пропаду і постараюсь не дати себе обдерти. Спасибі ще раз за твою поміч. Дорі і Микосеві я хутко напишу. Поцілуй дядину. Страх мені шкода Шишманових! Міцно цілую тебе, Михалів і всіх рідних.

Твоя *Леся*

245. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

10 листопада 1912 р. Стамбул 28/X 1912, Константинополь

Любая Лілеєнько!

От «стоїмо» в Константинополі, сьогодні в 4 години по обіді їдемо далі (се запізнення на 5 годин). В Дарданеллах будемо завтра і завтра ж, як запевняють, минемо їх. Ескадри, правда, стоять тут «на страх», уже не знаю, кому — врагам, а може, й друзям? Війни звідси не чутно, але видко військо, ранених, і якось почувається при-

гнічений настрій міста — вечорами темрява, днями тільки діловий гомін, але ні співів, ні музики, як бувало раніше. У нас сьогодні напакувалося подорожніх, скільки могло влізти,— переважно греки, се вже втікають «на всякий случай». В моїй «прекрасній» каюті досі було 4 (все-таки!), а тепер буде 6 — от тобі і «просторно»! Се так буде аж до Пірея, а там остатня доба їзди, може, вже буде ліпша. [...] Тільки досадно, що вночі сусідки спати заважають, ну, але я вже навчилась вдень спати. Якось доїду. В Александрію приїдем на добу пізніше (в суботу), але й то вже слава богу.

От якось проминуло блискавицею наше стрівання — я навіть сказати нічого толком не встигла: набалакала пустого, не сказала потрібного. І навіть Дорочку як слід не подякувала за її справді надзвичайну уважність до мене. Коли вона ще в Києві, поцілуй її міцно-міцно від мене і скажи, що я не маю слів виразити, як мене порушив її приїзд. Що ти приїдеш, то я чомусь сподівалась (хоча від того, звісно, я не менше вдячна тобі), а від неї се таки був сюрприз. Мамі писатиму вже з Єгипту, а тепер ще якось не зберу думок.

Серед хаосу розмов я й не спитала т в о є ї думки про «Камінного господаря», хоча вона мене дуже інтересує (я таки трохи здуріла на пункті сеї драми і, здається, всім обридну нею),— як писатимеш, то згадай про се.

Ну, будь здорова, любая, милая, золотая Лілія! Поцілуй маму, Михалів, Оксан і всіх рідних. Тебе цілую міцно.

Леся

246. ДО К. В. КВІТКИ

11 листопада 1912 р. Пірей 1/XI

В Пирей пришли с опозданием из-за всяких формальностей в Константинополе, Дарданеллах и Смирне. В Александрии будем только завтра, да и то слава богу, т[ак] к[ак] пугали карантином. У нас в каюте было 7 человек, и все, кроме меня, укачались — ужасно! Я не чувствую себя никак, до того устала и все надоело. Целую крепко всех.

Л.

247. ДО К. В. КВІТКИ

18 листопада 1912 р. Хельван

5/XI, Hélouân,
Pension V[illa] Tewfik

Только вчера добрались до Гелуана! Устала сильно, хотя, на мое счастье, случилось 3 попутчицы до самой Villa Tewfik (русские), которые очень помогали в дорожных мытарствах, так что обошлось даже без драгомана. У меня прекрасная комната, к тому же ремонтированная, на юго-восток. Встретили меня радушно. Я спала много, но все еще не могу придти в себя. Впрочем, ничего острого нет — просто усталость.

Целую крепко всех.

248. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

21 листопада 1912 р. Хельван

Égypte, Hélouân
Villa Tewfik. 8. XI. 1912

Я почала довгого листа до мами і до всіх вас, але не знаю, чи скінчу сьогодні, то поки що посилаю картку. Сьогодні мене повідомлено, що моя телеграма таки доручена — а я мало не послала другої. Я вже трохи відпочила з дороги, і t° понижчала (тепер 37,1, а то було 37,7), але все сплю страх багато і так лінуюся, що навіть не скучаю. Погода чудова, як в іюні (на сонці R 30°, в тіні R 19°), ясно, безвітряно. Хата в мене добра, на ю[го]-в[осток]; вночі сплю під літнім одіялом, вдень одягаюсь по-літньому. Цілую міцно тебе і всіх наших.

Леся

249. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

21, 23 листопада 1912 р. Хельван

8 (21) /XI 1912, Égypte
Hélouân, Villa Tewfik

Люба мамочко!

Сього листа пишу тобі, а ти позволь його прочитати Лілі і іншим, хто з тобою є і хто мною інтересується, бо трудно повторяти те саме двічі. Ліля знає мою подорож

до Одеси і моє пробування там, тож почну з моменту від'їзду з Одеси. Як я вже писала з Константинополя (чи тільки мої листи звідти і з Пірея одержані?), в моїй каюті було одразу 3, крім мене, всіх їх захитало (мене ні), та ще одна з їх кашляла по цілих ночах і світила світло, і се було дуже погано, бо мало що спати приходилось. З Константинополя стало ще гірше, бо вже в каюті було нас 7 (хоча ліжок 6), і скрізь була велика тіснота і галас — то греки, турецькі піддані, утікали з Константинополя, боячись, що як буде облога, то турки зо злості почнуть їх різати. Напхалося людей всякого стану, між ними чимало жінок і дітей, з усім манаттям, так що не то каюти, а й столова, і закутки для пароходної прислуги — все було зайнято. А як почало хитати, то... Тут уже й старий Данте поклав би перо, вжахнувшись. А тут іще тії зайві стоянки: в Константинополі зайвий день, в Дарданеллах зайва ніч, в Смірні ціла доба пропала, в Піреї півдня, усе то військові формальності, проводіння помежи мін (ми бачили в Смірнській затоці щоглу потопленого через міну парохода, що хотів був самостійно вибратися з затоки), санітарні візитації з приводу того, що в Константинополі об'явилась холера, поливання карболкою парохода, балачки про те, що нас посадять в карантин на якомусь острові і що нікому не відомо, коли ми будемо в Александрії,— все те наганяло сум і натягало нерви. Розуміється, добре почуватися я не могла, лежачи в каюті з видиханим повітрям (сидіти на палубі не мала сили, бо туди вели круті сходи, та й взагалі я довго сидіти правцем не можу), морської слабості у мене не було, але хитання механічно натруджувало нирки (якраз була «боковая качка» двічі, і трудно було вмоститись так, щоб не перекидало з боку на бік), се викликало спазми, і я тільки грілкою та беладонною від них рятувалася. На берег я ніде не виходила, бо й трудно було, та й не брала охота — якось сумно виглядали ті міста турецькі, позбавлені звичайної веселої метушні, заполонені сіро-зеленими формами війська, гуртами ранених, цілими караванами переселенців-утікачів (їх і на пристані було багато). А хто ходив у Константинополь, то казав, що воно й моторошно трохи під поглядами турків...

10/XI. Так і вийшло, що я не скінчила за один день листа, і то через свою глупость: пішла сама на пошту (зовсім не було в тім крайньої потреби, а так, я хтіла

«попробувати силу»), і хоч се зовсім недалеко, на сій же вулиці, що й зветься rue de Poste [1], але мені воно завадило, зараз t° стала 37,5, почало скрізь боліти, було то холодно, то гаряче, а вчора цілий день боліла дуже голова і було трудно сидіти. Сьогодні вже нічого — і жару нема, і голова тільки трошечки болить, але вже не так, щоб варто було на те вважати, от я і до листа взялася.

Ну, так ото, значить, їхалося до Пірея дуже погано. З Пірея стало трохи краще, бо греки всі повиходили і в каюті зо мною лишилась одна пані з двома дітьми. Діти обридали, товклися над головою на верхньому ліжку, не давали гасити світла вночі, але все ж хоч дихати можна було, бо під вікном ніхто не спав і його можна було держати одчиненим (від Смірни вже почалося тепло). В Александрію ми приїхали в суботу (замість четверга) в 3 години дня, і там нас санітари продержали ще години 3—4 на пароході, а потім на пристані ми стояли перед якоюсь будкою, де провіряли санітарні certificats [2], теж немалий час, а звідти пішли на таможню і там ще стриміли без всякого толку з годину, поки розглянуто наші речі. Через оті всі дурниці ми пропустили всі добрі поїзди в Каїр і попали в такий, що віз нас цілу ніч. Може, розумніше було б заночувати в Александрії, але вже так остогидло пробування в дорозі, що не хотілося ще один день терпіти теє лихо, та й не який то відпочинок теє розкладання та пакування, вибирання на поїзд, розтикування бакшишів слугам... Так чи інакше, ми вже в 8 год. рано в неділю 4/XI були в Гелуані. Кажу «ми», тому що мені товаришили ще три пані, що їхали з Росії в Гелуан і якраз у той же пансіон, де і я мала знайти пристанище. Се було добре для мене, бо вони мені дещо помогли в дорозі: як після санітарно-таможенної стоянки мене взяли спазми на александрійському вокзалі, то я вже сиділа й пила беладонну, а вони купували білети собі й мені, шукали носильщиків і т. і. Приїхавши в Гелуан, я навіть телеграм не могла зараз послати (далебі, рука не писала!), а випивши, вже не пам'ятаю, що саме, лягла де попало, не ждучи, поки приведуть в порядок призначену мені хату, заснула нечуственно, а проснувшись десь уже по 11 рано, послала телеграми тобі і Кльоні. З телегра-

---

[1] Поштова вулиця (*франц.*).— *Ред.*
[2] Посвідчення, сертифікат (*франц.*).— *Ред.*

мою до тебе щось вийшло чудно раз мене повідомили з телеграфу, що її не доручено, бо адресат «невідомий», а потім, через день, повідомили, що вже доручено. Я, отримавши першу звістку, хтіла телеграфувати з повнішою адресою, але се вже разом коштувало б 4—5 р., та й я думала, що за той час Кльоня мав переслати в Київ мою телеграму, послану до нього. Коли він того не зробив і коли ви турбувались про мене, то я з того не винна, як бачите. Тут уже покінчилися мої злидні подорожні. Маю добру хату, південно-східну, сонячну і теплу, в ній широчезне (на французький лад) ліжко під тюлевим балдахіном, кушетка, шафа-трюмо, умивальник мармуровий, стіл, стільці, електрична лампа, підлога покрита лінолеумом (се дуже важно, інакше тут буває зимовими вечорами холодно в ноги), дають мені рано каву з молоком, в 11 г. ще молока, в 1 г. снідання, як обід, тільки без супу, в 4 г. знов молоко і чай, в 7 г. увечері обід з супом (за сніданням і обідом дають фрукти: мандарини, фініки, гранати, банани і ще якісь солодкі цитрини, та невідомої назви, щось дуже пахуче). За це все беруть навіть не 90, а 80 р. (через те, що я одразу заявила, що маю пробути довго, не менше як 5 місяців, і що хазяйка впевняється на мою сталість, знаючи мене добре). Се, звичайно, дуже мені приємно, бо тепер я напевне сподіваюся, що мені стане тих грошей, які ви мені вже дали і які я одержу з «Літературно-наукового вісника», а більше не треба буде докладати.

Нас тепер в пансіоні 8 людей (крім хазяйки і її дитини), а сьогодні має ще приїхати двоє. Се чимало для невеликого пансіону і для початку сезону, я ніяк не сподівалась, що буде так багато «одважних»,— а, крім мене, ще, значить, 5 одважилися приїхати з Росії (решта — копти і один жид з Франції). Погода тут увесь сей тиждень дуже добра: тепло, вітру нема, ясність надзвичайна, аж не віриться, що я так недавно виїхала з дощу, і туманів, та навіть з морозу... Але, як чую, то й в наших сторонах тепер потепліло, нібито почалося пізнє бабине літо. Вчора приїхав пароход з Росії, і, кажуть, без жадних задержок, прикрощів карантинних,— отака-то правда в світі! За що ж на нас напосідалися, «ак на того цьолта», мовляв малий Ліцик. Нехай знає Лілія, що вона мені життя врятувала отим прирядом, купленим за її порадою,— без нього, далебі, не доїхала б я жива від Алек-

сандрії до Гелуана, беручи на увагу препогані умови сеї їзди. Я зовсім не знаю, що роблять подібні мені люди без таких прирядів caeteris paribus [1]; певне, вони вмирають, коли не в дорозі, то по приїзді. Я се кажу не жартом. Тепер же я заплатила за дорогу тільки великою втомою, що, зрештою, починає вже проходити (але ще не зовсім пройшла). Як завжди з приїзду в Єгипет, так і тепер я якось непомірно сплю тут — лягаю не пізніше 10, а встаю вже по 8, і не раз мені ще серед дня хочеться спати. В дорозі, коли була змога зміряти t°, була вона все 37,7, а тут (крім позавчорашнього дня) не більш як 37,2, а то й зовсім нормальна (нижче 37). Невже се повітря могло так хутко вплинути? Ну, та вже ж повинно хоч щось трохи помогти, інакше за що ж було всі ті тарапати відбувати і стільки коштів марнувати?

Оце написала довго, а потім писатиму коротко — як «режим», то вже «режим». Будь здорова, люба мамочко, міцно цілую тебе, і Geschwister, і родичів. Знайомим привіт.

Твоя *Леся*

250. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

18 грудня 1912 р. Хельван 5. XII. 1912.

Люба мамочко!

Що ж се значить, що ні ти, ні Ліля не обізвались до мене досі ані словом? Уже місяць, як я тут, і зараз по приїзді послала тобі телеграму, потім картку, довгий лист і знов картку, і на все це ні слова відповіді. Невже ні ти, ні Ліля нічого того не одержали? Але в тім разі дивно, що мене ніхто не запитав, «или я жива, или я здорова». Адреса ж моя заздалегідь була відома (Égypte, Hélouân, «Villa Tewfik»). І «Р[ідний] кр[ай]» я вже давно не бачу, а Кл[ьоня] пише, що і там він його не одержує. Чи не трапилось чого прикрого у нас в родині? То вже ліпше і се написати, бо про лиху річ відомість завжди доходить, часом зовсім несподівано і з грубих рук, і тоді вона ще тяжче вражає. Не бійся мене стурбувати, бо я вже й так турбуюся і не думаю, щоб се було мені на користь. Якби не

---

[1] За інших подібних умов (*лат.*).— *Ред.*

се, то було б мені тут непогано: погода чудова (раз тільки йшов дощ), я, здається, поправляюсь, одна біда, що примушують їсти багато, бо в мене тепер 25 фунтів не стає до моєї звичайної ваги, а тут сьому надають велике значення. Я, зрештою, думаю, що «не в коня корм»... Нетерпляче жду звістки від тебе. Міцно цілую тебе.

Твоя *Леся*

251. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

21 грудня 1912 р. Хельван

8 (21)/XII 1912, Égypte,
Hélouân, Villa Tewfik

Любая Лілеєнько!

Що таке з тобою, з мамою і зо всіма вами? Місяць і 4 дні, як я тут, і досі ні стрічки ні від кого з вас! Особливо мене лякає, що ти навіть і тих грошей не переслала,— не те мене лякає, що лишуся без грошей (маю тепер 400 р. готівки і, значить, можу minimum до половини марта прожити та й на поворіт стане на білет), а боюся я, що, певне ж, тобі щось дуже серйозне стоїть на заваді, коли ти, звичайно така акуратна, тепер наче одмінила свою натуру. Я вже написала мамі тиждень тому, і коли через тиждень не матиму відповіді, то буду телеграфувати, бо далі вже не можу витримати сеї непевності й тривоги за всіх вас. Не годилось би, справді, так мовчати, бо хоч і говориться pas de nouvelles — bonnes nouvelles [1], але кожен говорить се тільки іншим, а ніколи самому собі... Тільки з того факту, що мені стали посилати «Раду», я догадуюсь, що се ти про мене подумала.

Мої nouvelles [2] поки що такі: я вже нарешті виспалась після препоганої подорожі, зробила тижнів 3 тому аналіз, і показалося, що нефритичний стан уже минув... Але важу я на 10 к[ілограмів] менше, ніж звичайно важила (тепер всього 48,7 к[ілограма], себто менше 3 п[удів]), і t° хоча ліпша, ніж була дома, а все ще перебігає через 37, увечері переважно 37,2, але вище 37,5 вже не буває. З огляду на мою «эфирность» лікар посадив мене на «уси-

---

[1] Якщо нема новин, то це вже добрі новини (*франц.*).— *Ред.*
[2] Новини (*франц.*).— *Ред.*

ленное питание» та на риб'ячий жир, і вже мені встигло остобісіти і те, і друге. «Питаться» то вже буду, але жир — сяк-так доп'ю одну оцю пляшку та й дам собі відпочинок, бо мені той жир труїть усі ранки до полудня, одбивається, мутить, хай йому цур! Навіть на нерви впливає — я ще звечора зо страхом думаю про завтрашній ранок. Не думаю навіть, щоб се було корисно. Мені, безперечно, корисна оця погода, що тут стоїть: ясно, тепло (тепер пишу надворі, в одній сукні, і то не найтеплішій, і мені гаряче навіть), дощ був тільки двічі (дві ночі підряд), холоднувато було днів 3—4 (не підряд), так що треба було сидіти в пальто, а то все «олімпійська погода». Сором буде не поправитись. Та я вже й тепер, здається, поправилась, і поправилась би ще й не так, якби ви мене не мучили мовчанням.

Лілеєнько, любая, золотая, напиши мені хоч слово! Міцно цілую тебе і Михаля.

Твоя *Леся*

252. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

27 грудня 1912 р. Хельван 27 (14)/XII 1912

Люба Лілеєнько!

Нарешті я одержала від тебе картку! А то вже, далебі, хтіла розсилати телеграми, хоч се і дуже дорого стоїть. Бідне Михайлятко, де ж се воно тую капость захопило? Певно, в вагоні. Напиши, як там Оксаночка junior [1], чи уминула халепки, і як мається Оксаночка major [2] (senior [3] ще рано казати). Тут одна колишня льєзька студентка дуже інтересується, чи не знає Оксана, де поділись із Льєжа студентка Шакол з своїм нареченим і студентка Телетова з чоловіком, якщо знає, то нехай сповістить, де вони. Я тепер не пишу Оксаночці окремо, бо не знаю, чи правила вашого карантину дозволяють передачу паперів, і, крім того, саме сьогодні я дуже зайнята і листами конечними (взагалі запущеними), і так деякою роботою. Се я вже починаю трохи до норми приходити, а то $1^1/_2$ міся-

---

[1] Молодша (*лат.*). — *Ред.*
[2] Більша (*лат.*). — *Ред.*
[3] Старша (понад 40 років) (*лат.*). — *Ред.*

ці по приїзді була якась лінь стигійська і я абсолютно нічого не робила. Тепер я вже маю один урок французької мови, тут-таки в пансіоні: тричі на тиждень по 1 годині, плата 10 р., не так-то багато, але зате не втомно, і все-таки 10 р. «і то гроші». «Я вже писала тобі про аналіз і пораду лікаря (лежання і «усиленное питание» з риб'ячим жиром та по $1^1/_2$ грама urotropini [1] на день). Поради я слухаю, але результат поки що ніякий: вага не збільшується, а зменшується (було 48,7 kilo при початку режиму, а через два тижні 48,4), може, се щось випадкове, а може, мені той жир вадить, бо дуже бридко його пити, він одбиває апетит і впливає на нерви препогано. Ось попробую кинути жир і, напевне, погладшаю. Дуже погладшати я не можу, я свою натуру знаю, але я позаторік тут важила 59 к[ілограмів] з лишнім, то мушу і тепер сього досягти. Все-таки мені ліпше, спазмів нема і цистит наче трохи заспокоївся, тільки при кожному рухові чи зусиллі чимала задишка і биття серця, але се, певне, анемічне. Погода все добра, дощ був за весь час двічі, раз великий, раз малесенький, і то вже всі пищали, що се не по правді. Вечорами багаті єгиптяни напинають такі пальто, що й на мороз годяться, а ми просто сидимо в пледах (часом, правда, ховаємось в хату), удень же сидимо в самих суконях (ось і тепер я так пишу надворі) і забуваємо, що се різдвяний сезон. До речі, либонь, уже час казати: святий вечір! Святкуйте здорові і мене згадайте. Цілую міцно тебе з Михальом і Оксаночок.

Твоя *Леся*

253. ДО Л. М. СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Кінець 1912 р. Хельван

... З Миколою Віталійовичем зв'язані в мене спогади найдорожчих молодих літ, в його хаті стільки незабутнього пережито! Старицький, Лисенко — сі ймення для інших належать тільки для літератури і хисту, а для мене вони вічно викликатимуть живі образи, як імення близьких і рідних людей, що, властиво, ніколи не вмирають,

---

[1] Уротропіну (*лат.*). — *Ред.*

поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттям, як я тепер згадую про Миколу Віталійовича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер поруч!). Але я б хотіла на те заслужити. Не трапилось мені провести вкупі з громадою до вічного дому Ваших рідних, і тим, певне, я не раз бачу їх живими, як завжди бачу свого татка і Мишу, і ніяк не хоче душа моя вірити в те, чого і перо уперто не хоче написати, ніколи, ніколи... Але ж я плачу тепер, значить, вірю?...

1913

254. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

10 січня 1913 р. Хельван 10/I (28/XII) 1913

З Новим роком, люба мамочко!

Отже, таки дочекалася я від тебе листа, а то вже не знала, що мені думати, та не зважалась і писати. Як завжди в таких випадках, найпростіше не спало на думку — а саме, що твій лист пропав. Найбільше мене турбувало — се повне мовчання усеї родини і те, що «Рідний край» не приходив (я його так і досі не одержую, відколи я тута, та й з дому писано, що й там нема). Вже тільки як прочитала в газетах про твій доклад в товаристві та одержала листи від Лілі і Дори, то перестала турбуватись, а почала потроху «обижатись», але тепер, звісно, і се минуло, і новий рік, хоч він і «тринадцятий», «заповідає ся помисльно». Щоб не було і з твого боку ніяких griefs [1], пояснюю справу з ініціалами, що здається тобі «злочином». На мою думку, злочину тут нема, бо всім літераторам, в тім числі і тобі, трапляється з різних причин підписуватись ініціалами і криптонімами, ніхто сього злочином не вважає (чи ж не робив так Шевченко, Куліш і інші не менше знамениті письмовці?). Крім того, дані ініціали заслона дуже прозора для того, хто знає ймення і стиль, і часто формальна, бо ніхто й не вимагає певної тайни (адже чоловік з 10 її знають!). «Інспірацій» не шукай, бо коли мені оця потреба полутаємниці просто тільки трохи неприємна (се я признаю), то Борейкові вона ніж в серце, бо він в тисячу раз вищої думки про талан того автора, ніж автор сам. Хто там про що повинен був думати свого часу, про се не будемо краще говорити, бо се тільки може змучити нерви, а скутку жадного не буде: як нема вороття, то не треба й каяття, такий мій

---

[1] Неприємностей (*англ.*). — *Ред.*

принцип. Якби діло стояло тільки між автором і Борейком, то, розуміється, вони обоє вміли б поставитися вище всяких «інспірацій» самоохорони, але там, де є можливість, що постраждає добробут третьої людини, там і ти повинна боятись, бо та третя людина, в разі чого, може довести до божевілля обох (я се кажу зовсім серйозно і не в переносній значенні), а се страшніше всяких репресій. Ти знаєш ту людину, і то не з найкращого боку, однак торік, після одної розмови в Золотоворотському садку, ти вже вважала за потрібне заступатися за неї, таку роль жертви вона зуміла зограти, отже, бачиш, як вона вміє керувати чужими нервами. А тоді вся сила була не в слабості її чоловіка, а в тому, що син зробив маленьку пробу визволити трохи свого чуба з її рук, бо вже занадто боляче прийшлося; проба та, звичайне, провалилась, і чуба затиснуто ще міцніше (між іншим, і твоє заступництво трохи помогло, бо розжалобило і без того м'яке серце...). Але все це до часу. Прийде час на окреме видання, і будуть ініціали доповнені. Прийде час і на визволення, може, навіть скоріше, ніж хто сподівається,— so hilf mir Gott! [1] А поки що нехай буде так, як зважено раніше. Нікого тим не буде ні сховано, ні поховано. Тут мушу додати, що якби не Борейко, то, може б, той рукопис і зовсім зник зо світу, бо автор був раз у такому настрої, що хотів його знищити (сталось се після одної дружньої рецензії — в листі — на «Йоганну», де рецензент занадто щиро дошукувався «автобіографічної основи») і таки, напевне, знищив би, якби «інспіратор» не вмовив переждати афект...

Щодо аналогії з папою і тобою, то тут аналогія неповна. Бо 1) що можна действительному статскому советнику, того не можна титулярному, та ще й «помощнику»; 2) з твоїх творів тільки одно «Орлове гніздо» по сюжету схоже з сим твором, але ж воно досі не надруковане і невідомо, який би воно зробило ефект свого часу; 3) тоді не було судових процесів літературних, не було, значить, огласки, а відомо, що і тут часто «свет не карает преступлений, но тайны требует для них»; 4) «бывали хуже времена, но не было подлей». Саме перед моїм виїздом одного молодого урядовця позбавлено можливості служити тільки за те, що заручився з свідомою полькою («польская

[1] Нехай бог поможе! (*нім.*). — *Ред.*

интрига», либонь, і в Азії комусь страшна!), так-таки просто і всім до слуху говорилося про се. Може, якби то була «мазепинка», то начальству сподобалось би краще. Хто вгадає?

Ще одно. Невідомо, що тяжче, — чи підписувати ініціалами, чи підписувати своїм повним іменням річ, свідомо скалічену, як трапилося з «Руфіном і Прісціллою». Там автор сам калічив (і з яким болем!), сам і підписатися мусив, а тут доручив іншій руці сю тяжку роботу, то, може, доволі буде ініціалів, бо нема ж надії, щоб могло обійтись без каліцтва, сього навіть ніхто не має права вимагати, хоча, правду кажучи, се більший «злочин», ніж ховання за прозорі заслони. Сей злочин теж «інспірований» лютим духом нашого часу, але ніхто не докорить тобі за теє, а менше всіх я. Звичайно, можуть не врятувати ніякі злочини чи цноти, і, може, справді «гріхи» самого Борейка зовсім вистачають, щоб вічно держати його з родиною на порозі злиднів, невважаючи на тяжку його працю, але принаймні ніхто інший з того не винен, се все-таки дещо значить.

Ну, і годі вже сих сумних тем. Я ж, правду кажучи, ледве-ледве що до пам'яті приходжу після цілорічної боротьби з своїм внутрішнім ворогом — туберкульозом. Се ж тільки тижнів два остатніх що маю нарешті усталену нормальну температуру, та й то вже часом занадто низьку (36,1), як буває після тяжкої гострої хвороби. Вага була трошки збільшилася, а тепер знов чогось зменшилася, невважаючи на alimentation forte [1],— може, через те, що стало холодніше, надто вечорами. Не треба думати, що воно вже холодно, бо на сонці то навіть і зовсім гаряче буває, та й увечері в хаті, живучи без грубок, пара від дихання не ходить по хаті, як буває в Криму і на Кавказі взимку, але ж я, наче та звягельська ісправниця, забуваю, що я «не в Італії родилась», і від найменшого подиху вітру з півночі уже стискаюся. Либонь, мій організм занадто точно зрозумів закон фізики, що від тепла тіла поширюються, а від холоду стискаються. Так чи сяк, а я найлегша з усіх тут живучих дам, і мене дражнять «невесомою», «эфирною» та spirituelle dans tous les sens [2]. Я сама не почуваю від сього ніякої невигоди, а лікар скандалі-

---

[1] Посилене харчування (*франц.*). — *Ред.*
[2] Розумною в усіх відношеннях (*франц.*).— *Ред.*

зований, що людина мого віку і зросту важить всього 47 kilogr. Пробував дати мені риб'ячий жир, але се не пішло, казав покинути всяку дієту і їсти все, скільки влізе, але біда в тім, що багато не влазить, певне, через те, що мені заборонено (та я й сама не можу) ходити. А при лежачому режимі я ніколи не можу їсти багато (пам'ятаєш, як бувало в Берліні?). Проте мені все-таки краще, бо нема болів і пропасниці і цистит прийняв зноснішу форму (хоч не болить, і то добре), тільки чогось серце таке стало чутке, що не зносить ніякого зусилля, зараз сильно б'ється, аж я нездишуся (наприклад, як зійду 5 щаблів на рундук, як пройду трохи в осінньому пальто, як здійму кухля з водою абощо). Але я сим не турбуюся, бо се, здається, досить звичайне з'явище в анемічних і ні на яку ваду серця не показує, просто не треба бути такою femme d'esprit [1].

Лінуюся я тут сильно, ні над чим не працюю, так собі потрошку дещо переписую, та й то дуже пиняво йде. Зранку і до 4 год. я надворі, там люди заважають щось робити, а ввечері рідко маю енергію, до того ж і спати тут лягають рано всі, то й я перейняла сей звичай. Поки що не дуже гризу себе за лінощі, бо, може, й досить тим часом моїх драм, треба дати читачам обов'язковим (родичам і редакторам) відпочити, а необов'язкові, може, не так-то й помітять моє мовчання. От спогади про Миколу Віталійовича хотілось би мені написати (яко членові колишньої «Плеяди», що багато йому завдячила), але тепер ще не можу, таки просто не маю сили. Дивна річ, як була t° під 38, то писалося краще, а тепер при нормальній живу, як деревина. А що ж би то було, якби я колись зовсім видужала? Може б, усякий esprit [2] втратила, набувши ваги... Треба б усе-таки попробувати видужати. Правда?

Бувай здорова, мамочко. Міцно-міцно цілую тебе і прошу не лишати мене довго без листів, бо се мені навіть вадить. Привіт Михайлові Васильовичу, і Ласочці, і родичам, та друзям.

Твоя *Леся*

---

[1] Розумною жінкою (*франц.*). — *Ред.*
[2] Розум (*франц.*). — *Ред.*

255. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

18 січня 1913 р. Хельван 5/I 1913

Люба мамочко!

Будь ласкава, передай сього листа Лаврову. Твоя звістка про його заміри мене дуже здивувала, бо ніякої остатньої умови між нами не було, навпаки, він восени написав мені, що не має грошей на видання і тому спиняє сю справу. Я не посилала йому матеріалів і не обмінялась умовами, хіба ж може він уже видавати, коли ще навіть не вмовився ні про що з автором? Чує моє серце, що знов почнеться нова серія крутійства і всяких misères [1]. Покарав мене бог такими видавцями! Та що ж, коли кращим зате не ведеться з продажем книжок, а отакі крутії тільки й «преуспівають». Справи з гонорарами волію відкласти до весни, може, з ким особисто побачуся, бо заводити про се переписку тепер не маю сили; я така виснажена тепер, що кожний подібний лист то для мене як слабість, а я ж таки тут нібито для лічення живу. Я не знаю, хто саме винен у справі з Лавровим, і не знаю, до кого звертатися з докорами, а несправедливо докоряти не хочу. Може, ти знаєш, від кого то залежало?

Здоров'я моє все однаково, а ще остатніх кілька день боліло дуже вухо і голова — видно, навіяло десь,— сьогодні вже краще, але се мене дуже втомило. Було в нас так з тиждень холоднувато, але тепер знов літо.

Міцно цілую тебе. Привіт Михайлу Васильовичу і Ласочці.

Твоя *Леся*

256. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

18 січня 1913 р. Хельван 5. I. 1913. Égypte, Hélouân, Villa Tewfik.

Дорогая товаришко!

От і знов хтось білий в золотому Єгипті і вітає когось чорненького ще з одним Новим роком. І коли хтось чорненький обізветься, то й білий не буде мовчати, бо в ж е

[1] Нещастя (*франц.*).— *Ред.*

може писати, а ще недавно був такий бідний, що зовсім був до нічого. Тепер єгипетське сонце вже влило в когось життя і енергії трошки, але чи буде того колись і багато — бог знає. Нехай хтось комусь напише, бо хтось та й ще хтось die gehören zusammen [1]. Хтось когось любить.

Л. К.

257. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

18 січня 1913 р. Хельван 5. I. 1913.

Любая Лілеєнько!

Я не зараз відповіла тобі, бо щось оце кілька день дуже стріляло мені в ухо і в голову і я зовсім нічого не робила і була люта. Сьогодні вже тільки дуже зрідка постріляє і, либонь, до завтра пройде. Се було тому, що тут було трошки похолодніло на один тиждень. З сього бачиш, що моє здоров'я, «як пух, як дух, як пір'ячко»... Себто воно краще, ніж було дома, то рівніше і нирки ускромились, але вага не збільшується і анемія не зменшується, я вже не знаю, чого мені ще треба, щоб погладшати, а лікарі ставлять мені се в обов'язок. Ну, може, весною «раздобрею». Міцно цілую тебе, Михаля і Оксаночок.

Твоя *Леся*

258. ДО М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО

18 січня 1913 р. Хельван Гелуан. 5.I. 1913

Люба Ріточко!

Поздоровляю тебе і твою родину з Новим роком і дякую за привіт. Догадуюсь, що ти вже мені писала, але я тільки оцю одну празникову картку одержала, а то нічого не мала, відколи я тута. Тобі я більш не писала, бо думаю, що тобі трудно листуватися. Я вже звикла не пояснити собі твого мовчання ніколи в лихий бік, бо ти не раз доказувала мені ділом твою справді щиру і незламну при-

---

[1] Вони один одному належать (*нім.*). — *Ред.*

язнь. Я маюся ліпше щодо нирок, але все ще дуже слабка і виснажена, тому й пишу так коротко.

Міцно-міцно цілую тебе.

Твоя *Леся*

P. S. Я знов забула № твого дому.

259. ДО К. В. КВІТКИ

21 січня 1913 р. Хельван 8/I (21)

Дорогой Кленя!

Я бы просила тебя телеграфировать мне, когда решишь, где провести отпуск. Не люблю, когда письма много путешествуют или лежат в ожидании адресата. Мне казалось, что я не редко пишу; я старалась посылать со скорейшей почтой, иначе разница во времени получения, казалось мне, будет слишком велика. Но теперь буду писать чаще. Ухо мое еще иногда немного покалывает, но уже не внушает опасений. Погода прекрасная, и это, конечно, подымает самочувствие. Тебе и мне послал привет через мамино посредство дед Гончаренко, он нас помнит. Меня это очень тронуло и обрадовало. Будь здоров. Целую тебя, Феоктисту Семеновну и Марусю. Передай соболезнование Мих. С.

Л.

260. ДО К. В. КВІТКИ

26 січня 1913 р. Хельван 13. (26).

Дорогой Кленя!

Сегодня сделала проверку — белка меньше, чем прежде, хотя бросила диету и ем довольно много мяса (мясных супов, правда, не ем), во всем остальном по-прежнему, но вес теряю — от неизвестных причин, т. к. t° нормальна и я ничего не работаю. Доктор думает, что это от желудка. Возможно — я же говорила, что индюший режим не для меня. Теперь пью Vichy [1] и какое-то снадобье вместо urotropin'а (того же порядка) и начала себя чувствовать

[1] Назва мінеральної води.— *Ред.*

крепче, а то было порядком ослабела. Ухо, наконец, совсем перестало болеть, а то оно сильно изводило меня (не оно ли и в потере веса было виновато). Погода хороша, только изредка холодные ветры, да по вечерам лампа еще действует. Нет энергии писать, когда не знаю, где ты. Хоть бы скорей это выяснилось. Целую вас всех.

Л.

261. ДО К. В. КВІТКИ

29 січня 1913 р. Хельван 16/I 1913

Дорогой Кленя!

Удивляюсь, как мог быть перерыв в 2 недели, когда я пишу не реже, чем еженедельно, а то и чаще. Впрочем, праздничная почта всегда неаккуратна. Я, наконец, начала прибавляться в весе, должно быть Vichy и Helmitol [1] таки помогают, а может быть, и то, что дни установились теплые совсем (хотя вечерами все еще свежо). Но как печально, что в Кутаисе снег и мороз! Я боюсь за вас всех — ведь в нашей квартире, должно быть, вода замерзает! Еще огорчение — возобновление войны. Как бы возвращение не было еще труднее, чем приезд сюда. Хорошо, кому не надо ездить по морям в это тревожное время, лучше без крайности этого не делать... Крепко целую тебя, Феоктисту Семеновну и Марусю. Письмо напишу, когда получу известие, где проведешь отпуск.

Л.

262. ДО К. В. КВІТКИ

1 лютого 1913 р. Хельван 1. II (19. I)

Дорогой Кленя!

Все же отчетливо помню, что перерыва в 12 дней не было: очевидно, одно письмо пропало. Г. и К. я написала (считала неудобным написать одному Г.), надеюсь, теперь дело подвинется и без риска переутомления для тебя. Мне

[1] Гельмітол (*лат.*). — *Ред.*

бы хотелось, чтобы ты отдохнул, и потому перспектива поездки на север меня не радует. Мне последнее время значительно лучше, а на святках было таки неважно: слабость и одышка совсем одолели. Меня заставили есть с утра в постели, и это меня укрепило, теперь я уже на людей похожа и начинаю чувствовать энергию. Будь здоров, целую всех вас. Хочется уже написать письмо, но куда?

Л.

263. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

16 лютого 1913 р. Хельван 3 (16)/II 1913

Любая Лілеєнька!

Вчора я одержала 100 р., що ти мені послала від Оксаночки, і я хотіла тоді ж написати, але так розм'якла, пройшовшись на пошту (що значить одвичка ходити!), що всю другу половину дня куняла, в полусні дала урок (сей урок сього місяця скінчиться, і не свари мене за нього) своєму не дуже-то моторному ученикові і в 9-й годині бухнула спати. Се, зрештою, не тільки від походу на пошту я була така сонна, а таки й тому, що попередніх ночі дві поганенько спала,— се часом буває зо мною,— а сьогодні от виспалась і вже маю енергію до листів. Правда, я могла б тобі одкритку послати, але мені хочеться дати як слід «реляцію», а сього в одкритці не зробиш. Хочеться ж написати докладно через те, що нарешті я стала гаразд поправлятись, а то все якось чучверіла, аж сором було за себе. Хоча зима сього року тут навіть для Єгипту навдивовижу гарна, але все-таки різдвяний сезон і тут було дався мені не дуже добре: чогось я почала було спускати вагу і схудла навіть проти того, з чим приїхала (а й то було всього 48,7 kilo), майже на 2 kilo (важила 46,9 kilo). Само по собі мені се було б дарма, але я почувала, що й сила мого організму зменшується в тій же прогресії (чи регресії скоріше): я вже дійшла до того, що не могла чесатися стоячи, задихалась, коли зіходила п'ять щаблів у н и з (не тільки вгору), а ввечері після укривання, що вимагає деяких рухів руками й ногами, на мене нападало таке серцебієння і задишка, що я чверть години не могла бувало прийти до нормального стану; ні

з того ні з сього хотілося спати з ранку до вечора, а їсти я майже не могла, бо часом і хотіла, а чомусь не могла проглинути, так наче мені щось перев'язувало горло, а до того ж мені якось вадило все, що я їла чи пила, навіть чай і вода ставали десь під ложечкою і давили до болю. Нарешті мені се обридло, і я покликала лікаря. Він сказав, що мій упадок залежить від катарального стану шлунка і від інтоксикації з причини гнойності мочі, дав мені Vichy і якийсь Helmitol, наказав ще раз покинути всяку дієту і їсти все, що подобається, не намагаючись, однак, запихатись силоміць, коли часом «не лізе». Тії ліки прийшлися мені добре, бо як я їх 10 день всього поприймала, то вже і шлунок перестав мучити, і гнойність менша стала (а то й на око було видно, що вона таки велика), і «червоні точки та обрізки» зовсім зникли, чого вже дуже давно не бувало (я їх перше щовечора бачила), вага моя збільшилась на $1^1/_2$ kilo, серцебієння і задишка перестали так обридати, навіть білок поменшав (тепер 1,25%, а перше було 1,5%), хоч я тепер їм усяке м'ясо і взагалі дієти не держу, тільки м'ясних супів не їм (сього лікар усе-таки не радить). [...]

Підгоївшись і воспрянувши духом, я зробила маленьку роботку: написала і послала до збірника на честь Франка дві невеликі речі, що вкупі з третьою, написаною дуже давно, становлять наче якусь цілість. Я не можу докоряти собі за таке «нарушення режиму», бо не прийняти участі в сьому збірнику здавалось мені просто морально неможливим, а якби я тепер нічого не написала, то не мала б нічого відповідного, щоб туди послати, а воно вже час.

Писав мені Кльоня, що, може, поїде до тебе. Я не знаю, де він тепер,— якщо у тебе, то спитай його, що я маю робити далі в тім разі, якби Колесса прислав мені валки,— куди саме і коли пересилати їх? Се я питаю на всякий случай, бо більше шансів за те, що Колесса мені їх не пришле.

Бувай здорова, любая. Спасибі Оксаночці за гроші. Тепер я вже до виїзду забезпечена. Трохи згодом зважу, доки саме пробуду тут, то напишу тобі. Міцно цілую тебе, Михаля, Оксаночок.

Твоя *Леся*

264. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

19 лютого 1913 р. Хельван 6/II 1913

Люба мамочко!

От уже і знов довго нема звістки від тебе, коли не рахувати пересланих газет, «Ради» з рецензією про «Камінного господаря» і «Гадяцької» (хто се там так романтично підписався: «Лео Грустный»? Чи ти не знаєш, хто такий Василько?). «Рідного краю», відколи я тут, не одержую, мені його Кльоня не пересилав, бо збирав №№ з статтею про музикальну етнографію. Остатня картка від тебе була з привітом від Гончаренка. Я передала той привіт Кльоні, він так само дуже утішився ним, як і я, і питає Гончаренкової адреси, а я її не знаю; може, ти знаєш або можеш довідатись, то май добрість, пошли її Кльоні (йому то, либонь, треба хутко) просто, бо через мене буде дуже кружно і довго. Як будеш мені писати, то я просила б сповістити, чи не відбилась якою неприємністю історія з клубом на Люді,— щось вона давно мені не пише, і я навіть не знаю, чи одержала вона мої два листи сеї зими.

Дивує мене теж, що Сірий мовчить,— не може ж бути, щоб він не одержав мого листа, посланого при листі до тебе,— се вже, видно, знов замишляє, «який би ретязь ще сплести». Але мені вже всі оті їхні ретязі обридли, і я їм, врешті, можу таку штуку зробити, якої вони й не сподіваються. Вони всі звикли, що я, ненавидячи прилюдні скандали, ніколи не пишу листів в редакції, не збираю третейських судів і т. п., але в мене все ж є один спосіб — не давати їм ні стрічки,— і я можу вдатись до того способу, хоч би й як то було мені матеріально невигідно. Я не буду загрожувати переходом в чужу літературу, як то роблять інші, бо то «себе дороже стоит», але я можу зробитись учителькою європейських мов і прожити без тих «гонорарів», за які треба стільки зневаги приймати. Та й не тільки в справі гонорарів, а й взагалі нема щирої правди в відношенні наших редакцій до мене (се не стосується до редакції «Рідного краю»),— довго було б про се писати, нехай колись розкажу. Я маю від них багато компліментів, але вони мене за людину не вважають, а тільки за якусь пишущу машину, се для мене ясно. Тільки ж вони колись побачать, що справити собі другу таку «машину», коли сю змарнують, не так-то вже легко...

A rgoros, «Вісник» мені не посилає досі 1-ї книжки, де є «Ізольда», хоча я давно послала свою адресу конторі. Коли се вічна історія з передплатою, так невже ж ся поема не варта 8 р.? Адже ж я за неї нічого не одержала поки що, то можна б хоч книжку прислати. Се зветься, що журнал виходить «при ближчій участі» моїй. В чім, властиво, виражається тая «близькість», хотіла б я знати? Чим се я ближче стою до редакторської уваги, ніж, наприклад, Б. Лазаревський (теж найшли «знаменитость»!)?.. Ет, та годі вже мені про се, а то струю собі сей прекрасний осяйний день, освячений великим Ра, що знов став до нас ласкавий після тижня гніву. А він таки був дуже розгнівався за щось: цілими днями віяв шалений вітер і застилав густим серпанком пороху обличчя Ра. Холодно здавалось і непривітно, хоча справжнього холоду і не було, а так, як буває у нас сухої осені. Вечорами було тихо і досить тепло, але я ще боюся сидіти вечорами надворі, бо спадає роса. Сьогодні вже вітру нема і тепло так, що треба сидіти в затінку, а то кров починає бунтуватись. Я тому дуже рада, бо і найменший холод мені тепер тяжко терпіти, між іншим, і через те, що важко носити теплу одежу на собі. З половини января я стала поправлятись, а то була так знесилилась і схудла, що таки буквально «ледве по світі ходила». Потім лікар дав мені деякі ліки, що, либонь, мені добре прийшлися (якийсь Helmitol з водою Vichy), крім того, мене примусили снідати в ліжку, як тільки прокинусь, а потім одягатись, залишити дієту і їсти, що і скільки зможу. Від того часу вага моя, а головно сила, стала більшати, і я вже можу ходити, не задихаючись, чесатись стоячи і не куняти по цілих днях, а бути як всі люди. По аналізу видко, що білок зменшується і бацили зникають,— значить, діло йде на лад. Сьогоднішній день дає надію, що весна вже як слід почалась, певне, і моя поправка піде як слід. От тільки курортне животіння вже обридло і хочеться додому.

Будь здорова, люба мамочко, міцно цілую тебе. Привіт Михайлові Васильовичу, пану Петруненкові й усім родичам та приятелям.

Твоя *Леся*

265. ДО К. В. КВІТКИ

19 лютого 1913 р. Хельван 6(19). II

Дорогой Кленя!

Как жаль, что у тебя столько времени отпуска уходит на ожидание и сборы. Боюсь, что не отдохнешь как следует, а это так необходимо! Адреса Гончаренка я не знаю (он был в Киеве проездом, ради концерта), но я пишу маме, чтобы тебе сообщила, если знает, где он. Но где застанет тебя ее письмо и когда она собирается написать, это уж неизвестно. Очень неудобно вот так растеряться в пространстве, и я с нетерпением жду обещанной телеграммы. Здоровье мое порядочно, и погода опять хорошая, а прошлая неделя была ветреная и прескверная. Целую всех вас. Я уже хочу домой (впрочем, я и сразу хотела).

Л.

266. ДО К. В. КВІТКИ

26 лютого 1913 р. Хельван 13. II. 1913

Дорогой Кленя!

Твои три открытки и газета («Закавказский р[абочий]») пришли почти одновременно все. Факт, сообщенный в газете, меня не печалит, скорее радует, и много соображений приходит в голову, но высказывать их мало толку, так как на таких пространствах это ни к чему — или опоздает, или не ко времени придется. Fiat voluntas tua![1], а мне уж приходится «развивать пассивную энергию», т[о] е[сть] ждать терпеливо... Я бы думала, что М. следует быть откровенным (если не в письмах, то в разговоре при свидании), но тебе это виднее.

Здоровье мое недурно. Погода уже вполне теплая (сплю под летним одеялом), и это мне очень приятно. З-вой напишу сейчас. Будь здоров. Целую крепко вас всех. Знакомым спасибо за привет и поклоны.

Л.

---

[1] Хай буде воля твоя (*лат.*).— *Ред.*

267. ДО Г. М. КОМАРОВОЇ

3 березня 1913 р. Хельван

...Мені дуже мило було одержати привітання від тебе і від Левенятка, і се мені підсолодило трохи враження від моїх 42-х роковин, що самі по собі не могли бути дуже приємними, бо се вже цифра така, що показує не до Петра, а до різдва. Ну, та нічого, коли минув час петрівчаних пісень, то ще, як дасть біг, поколядуємо трохи людям, поки сила.

Живу собі так, наполовину, нікуди не ходжу й не їжджу, й не хочеться мені нікуди, та, правда, і лікар забороняє рипатись, робота так іде, як і не йде,— пишу переважно листи, та й то, як напишу бува довгий, то три дні голова болить. Крім листів, тільки дві невеличкі речі написала, а то все лінуюся і навіть давнішого ніяк не спроможусь виправити та переписати, хоч і слід би. Може, тут заважає трохи й дурний курортний спосіб життя: треба ж якомога більше надворі сидіти, а надворі, де тільки є вигідний для мене куток, то він якраз і для інших вигідний, а в компанії яке вже там писання, зараз розпитування, теревені всякі, приходять араби з усяким крамом, торг, навколо галас... А тут тобі якісь мавпи танцюють на паркані під дудку, або якась берберинка «танець живота» танцює (бачить його не можу), або старець-дервіш головою мотає, душу з тебе вимотує (хотячи, власне, вимотати «бакшиш» — «п'ятака»), і отакі «орієнтальні враження» снують доти, поки не плюнеш, кинеш перо і починаєш якісь дурниці базікати з кимсь із сусідів. З одчаю я почала вчитися іспанської мови, самоучитель, звісно.

Починаю вже думати про поворіт додому, та раніш великоднього або й провідного тижня навряд чи виберусь, бо в марті ще не сподіваюся такої погоди, якої мені треба, щоб краще склеїтись перед виїздом, а в квітні треба хоч тижнів зо два як слід попектися, то, може, що й вийде з мене.

Я маю, Галюнько, до тебе прохання: чи позволиш послати на [твою] адресу трохи книжок та паперів звичайною бандеролею? В них нема нічого особливого, переважно старі журнали тощо, але мені не хочеться їх везти в багажі, щоб не удовжувати переглядання речей

на таможні, нехай собі переглядають на пошті; а то на таможні я ж муситиму стояти при тому, а мені кожда зайва хвилина тяжка.

268. ДО К. В. КВІТКИ

9 березня 1913 р. Хельван

Дорогой Кленя!

Все ли ты еще дома? (Тебе уж надоел этот вопрос?) У нас после двух недель весны была почти неделя какого-то междусезонья со страшным ветром, тучами и даже дождем, во время которого я схватила кашель и насморк, но без жару и без неприятных осложнений. Теперь погода опять поправилась — значит, и я поправлюсь. Мне прислали немножко денег из Киева, и это очень кстати, так как иначе я была стеснена в сроке выезда, а теперь могу хоть и до пасхи пробыть, если надо будет. Целую вас всех.

Л.

269. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

12, 13 березня 1913 р. Хельван

27/II 1913 р., Égypte
Hélouân, Villa Tewfik

Люба мамочко!

Я дуже рада з твого листа і з того, що ти загоджена моїм поясненням. Щодо уміщення моєї речі в «Дзвоні», то ти маєш рацію, але ціла та історія з моїм співробітництвом там то цілий комплекс того, що тій редакції подобається називати «хитрощами»,— се трудно «пером описати», нехай вже колись розкажу. На жаль, я мала необережність пообіцяти їм ще одну річ, а ти знаєш, як я релігіозно ставлюся до обітниць, кому б вони не були дані, але я думаю, що на тім і покінчаться мої відносини з сею хитроумною редакцією — j'en ai assez une fois pour toutes![1] А тим часом я прошу тебе, скажи від мене Сіро-

---

[1] Мені цього досить раз і назавжди! (*франц.*)— *Ред.*

му (мені не хочеться писати до нього, бо він не завжди відповідає на листи), щоб він зняв моє імення з списку постійних співробітників «Дзвону». Було умовлено і прийнято редакцією, що те ймення в списку буде уміщене тільки тоді, коли я виразно те дозволю, а я того ще не дозволила, навпаки, виразно писала, що хочу ще перше побачити, чи «ко двору» я прийдуся в новому виданні (а для того, розуміється ж, мені перше треба познайомитися з тим, що і як там буде писано). Тим часом імення моє було уміщене ще в проспекті, невважаючи на те, що я того не хотіла і що редакції моя воля була добре відома (се перша з «хитрощів», а були ще й інші...). Правда, мені не першина таке поводіння земляків (а часом і не земляків) з моїм іменем і з моєю волею, але ж всяка приємність може нарешті обриднути, коли повторяється занадто часто, і от тепер наступив момент, коли мені се рішучо обридло, і більше я сього не згодна терпіти ні для кого і ні для чого в світі. Я вже досить терпіла всяких «хитрощів» ad majorem Dei gloriam[1], а тепер мені терпець увірвався і я кажу: «Годі». Ніяких контроверсів і переговорів вести в листах більше не буду (тим більше що ті «переговори» зводяться часто до якихсь монологів з мого боку — без реплік з боку кореспондентів) і прошу поки що зняти моє імення, а чи позволю я коли-небудь його поставити (якщо се справді комусь інтересно) — то покаже прийдешність, себто се залежить від вчинків, а не від слів (залежить, правда, і від інших, тобі відомих причин, але писати про них тепер трудно і, думаю, непотрібно).

Щодо «Вісника», то мені заплачено за «Камінного господаря» 92 р., з того 50 р. нібито «авансом» (хоча рукопис був тоді уже в редакції, а може, й у друкарні), причім було зазначено, що мені на превелику силу назбирано було ті гроші (може, се було сказано без жадного особливого умислу, але зробило на мене враження, наче мені хотять щось «поставить на вид»), а 42 р. я одержала уже тут, в Єгипті. Недавно я одержала ще 28 р., але то вже, певне, за «Ізольду» (послано без пояснення). Скільки пригадую, «Камінний господар» зайняв 3 аркуші без двох сторінок найтіснішого, як то звичайно, друку, отже, виходить, що мені заплачено, як і завжди, по 32 р. від арку-

---

[1] Для більшої слави божої (*лат.*).— *Ред.*

ша. А для чого розказують тобі чи, може, й ще кому, ніби мені платиться більше, того я абсолютно не розумію. Я ніколи з ними не торгувалася і не вимагала більше, але можна ж би було, здається мені, «відплатити бодай гречністю» і не розпускати ніяких неправдивих чуток про побільшені гонорари, бо в тім нема ні честі, ні користі ні для кого (принаймні для мене). Я вважаю таке поводіння супроти мене нелояльним і постараюся добрати способу, щоб якось його спинити. Взагалі, коли судиться мені побачитись з членами редакції, я покажу нарешті свою «ближчу участь» (між іншим, мене ніхто не питав про згоду, ставлячи моє ймення в числі «ближчих учасників»); я попрошу твердо і виразно встановити погляд на те, що таке є писательський гонорар — чи зароблена плата, чи вижебраний дарунок? Коли се плата, то нема чого вимагати «свідоцтва про убожество» від авторів, вираховувати, хто з них і які саме сторонні доходи має, і ставити їм на вид, як тяжко даються самій редакції гроші, призначені на гонорари (я, наприклад, ніколи того не роблю, коли виплачую своїй кухарці її гроші). Коли ж се жебрані хавтурки, то нема за що роздавати хвалебні епітети і компліменти жебракам-авторам, а навпаки, «надо их хорошенько носом-то натолочь, что они, мол, и сами того не стоят, что им дарят», тоді вже так всякий і буде розуміти, що гонорари його залежать не від роботи чи заслуги, а просто від ласки і настрою того, хто дає милостиню. Я розумію, що фонди наших органів не вистачать на колосальні гонорари, встановлені, наприклад, в російській пресі, розумію, що бувають моменти, коли навіть поденний зарібник жертвує свою плату на якесь громадське діло, але ж повинен бути і в нас якийсь лад і якась виразна етика в сій справі, а не так, як було в Пошехоньї Щедріна, де не було ніякої справедливості, а тільки «любимчики и постылые» капризної «мамаши». Можливо, що при справедливому поділі межи співробітниками призначеної на гонорари суми мені, наприклад, не прийдеться і по 32 р., але я на те не буду ремствувати, не співатиму Лазаря і не грозитиму перейти в чужу літературу — вже якось дам собі раду з своїми злиднями,— але нехай се буде по правді і для всіх однаково. Я готова згодитись, тільки нехай мені се щиро і виразно скажуть, що нові поети наші цікавіші для публіки, ніж я, «почитаемая,

но не читаемая», і через те їх варто оплачувати дорожче (інший критерій вартості все одно не можна перевести на гроші). [...]

От і розписалась я знову без міри на сю «хвору тему», коли ж кипить моє серце, як я згадую про всю оцю «щиру неправду», що загрожує «увесь світ зажерти», коли не покласти їй якогось упину... Сховай, мамочко, будь ласка, сього листа, бо якщо мені неможливо буде заїхати до Києва (я ще надіюся, що буде можливо), то я попрошу тебе процитувати, «кому про те відати належить», частину листа, і нехай в «Літературно-науковому віснику» подумають над сим і зважать, як їм ставитись до сього, а я тоді теж зважу, як мені бути з моєю ближчою чи дальшою участю в сьому журналі. Il faut se mettre en clair [1]. Якщо ж я сама приїду, то й тоді мені буде до речі мати сього листа в руках, бо вже я в ньому дала вираз тому, що думаю, і, може, се мені придасться, щоб «не втеряти нитки» при дебатах, що можуть бути й досить хаотичними (може, прийдеться кого «у ступі улучати», то воно «по писаному» все ж, може, легше буде). Тим часом можна про се ні з ким не говорити, а я тільки прошу передати те, що стосується до Сірого, йому ж таки самому. Коли тобі неприємно сказати йому в тій формі, в якій я пишу, то я про форму не стою, скажи, як хочеш, аби був той самий зміст: щоб зняв моє ім'я і вдруге без виразного дозволу ніде не ставив. Що ж до видавництва (не журналу) «Дзвін», то я знаю тільки представника сеї фірми Лаврова, а кого він ще собою «представляє», то вже не моє діло, бо я за всіма тими «пайщиками» не уганяюся та й ганятись не збираюсь. Коли ж Лавров не може відповідати за цю фірму, то нехай так і скаже, і тоді «залишім се питання» про видання II т[о]му раз назавжди, не я його й зняла, до речі. А то — з поводу I т[ому] — умову писав Лавров (і то — пам'ятаєш? — після якої гри в піжмурки!),— а прийшлося платити — виринули звідкись «пайщики», що не внесли паїв, коли треба, і почалася волокита на цілісінький рік, мої «монологи», короткі й неясні «репліки» мені, і все те мало вигляд якогось ніби жебрання чи напастування з мого боку, а з боку видавництва — не то жертви, не то ласки. Тепер чи не ду-

---

[1] Справу треба з'ясувати (*франц.*).— *Ред.*

мають почати се все *da capo*?[1] Так я на се не згодна, не у гнів їм.

28/II. Вчора одержала «Рідний край» (в пам'ять Лисенка і № 15), і се було подвійно добре: раз, що я його прочитала з інтересом (твої спогади прекрасні!), а друге, що перервалось писання листа, а то мені вже стала шалено боліти голова, а спинитися «своєю силою» я не могла. Голова боліла, однак, до півночі вчора і сьогодні до вечора, а оце тепер одлягло трохи, то скінчу. [...] Вигляд мій, либонь, мало змінився (може, трошки худіша, ніж звичайно) і «пригніченості» в виразі нема, та ти ж знаєш, що мене навіть хірургія не здолала надовго пригнітити, і базікаю своїм звичаєм багато, але десь всередині щось ослабло: не можу довго писати, томлюся навіть від інтенсивного думання і часто так непереможно лінуюся, що аж страх за себе бере. Мені здається, що лінощі нормально не лежать в основі моєї натури, а коли вони з'являються, то се завжди є знак якоїсь хвороби. А може, се я просто вже старію? Адже я вже вступила в той, як тепер кажуть, «опасный возраст»... Але ж є багато старших від мене, а проте сильніших і моторніших. Ні, се таки мене минулий рік підбив, може, почасти і тії драми, що я понаписувала, я таки їх несамовито писала,— для них воно, либонь, краще було, а для мене навряд. Ну, та як то через них, то ще нічого, все-таки «произведения»,— адже часто жінки через дітей здоров'я втрачають і не жалують про те, а се ж теж «діти», інших же я не маю.

Пан Петруненко має дуже сталу натуру, що йому можуть подобатись «усі ті самі» (мовляв Євшан) писателі, се навіть громадянської одваги вимагає, бо тепер се не в моді. А що його збірник — вийшов? Його «Дзвін» — *trés gracieux*[2]. Я б хотіла знати (мені се т р е б а), чи має він ще охоту вчитись по-італьянськи. Ну, і кінець. Міцно-міцно цілую тебе, мамочко з крилами. Привіт Михайлу Васильовичу і Петруненкові.

Твоя *Леся*

---

[1] Від початку (*італ.*).— *Ред.*
[2] Дуже милий (*франц.*).— *Ред.*

270. ДО Ф. М. КОЛЕССИ

18 березня 1913 р. Хельван

5/III 1913, Égypte,
Hélouân, Villa Tewfik

Високоповажаний добродію!

Дуже-дуже дякую Вам за відповідь та ще з такою доброю звісткою, аж мені світ миліший став! Нема чого й говорити, що 3 валки з незаписаною музикою не треба мені посилати. Властиво, посилаючи ті чисто музикальні (без слів) продукції, ми і самі не сподівалися, щоб їх можна було списати на ноти, бо музику бандури наш фонограф брав взагалі невиразно, ми думали тільки, що воно матиме для Вас інтерес тільки як зразок (хоч і слабо уданий) віртуозної гри Гончаренка, якою, здається, він переважує всіх інших теперішніх кобзарів. Було послано, от аби Ви послухали, та й щоб воно доховалося в музеї. Може бути, якийсь сильніший фонограф (наш був дешевенький і поганенький) міг би схопити ті самі мелодії виразніше, може, се вдасться й зробити, бо Гончаренко ще грає і тепер, але все це вимагає довгої переписки й часу, то нехай воно вже колись, як живі діждемо, вийде хоч і окремою працею, а тепер не варто задержувати видання, що розпочате головно для д у м, а все інше в ньому є вже, властиво, люксусові додатки. Повного ідеалу ніколи досягти не можна, а вже те, що Ви списали, становить таке велике діло, що більшого од Вас ніхто не сміє вимагати. Я гадаю, що Вам не слід сушити собі голови ще й тими біографіями кобзарів, се міг би і хтось інший, наприклад Сластьон, зробити, та воно й не зв'язане органічно з Вашою роботою, бо мало служить до музикального вирозуміння матеріалу. Про Гончаренка ми, здається, в свій час поробили якісь нотатки (тепер уже виразно й не згадаю), але я їх з собою сюди не брала. Я написала до чоловіка, щоб він, коли ті нотатки існують, послав їх Вам, але ж мій лист ітиме звідси до Кутаїса тижнів зо два, а з Кутаїса до Вас теж щось коло того, то, може, і спізниться. У мене спогад про Гончаренка лишився дуже ясно, але, так мовити, «белетристично», себто більше враження від його природноінтелігентної особи, від його тонкоартистичної вдачі, ніж якісь спогади про факти. Я маю на меті колись записати те враження так, як воно відбилося в моїй душі,

але тепер через недугу не можу зробити сього як слід, та й ледве чи такий портрет надався б до Вашого видання, бо стиль того, що я могла б написати, здається мені, не пасував би до Вашого строго наукового викладу. З фактів я пам'ятаю тільки, що Гончаренко походить з кріпацької родини, що він осліп, маючи 12 літ, по довгій хоробі очей, що вже як він був безнадійно хорий на очі, пан, властитель його батька (прізвисько пана і назву хутора, десь під Харковом, де вродився і зріс Гончаренко, я забула), випадково побачив його і наказав повезти в Харків до славного окуліста, але окуліст сказав, що вже запізно гоїти очі, а якби привезли раніше, то можна було б вигоїти. Коли я бачила Гончаренка — 1908 р., — то він казав, що має 72 роки, а тепер, з нагоди його виступу в концерті, писано в «Раді», ніби він має понад 80 літ. Чи помиляється «Рада», чи сам Гончаренко, як то часто буває з простими людьми, того не знаю. Навчився він гри на бандурі уже сліпим від старого кобзаря з Харківщини, але йменя його вчителя я не пам'ятаю. Колись, казав, заробляв чимало по ярмарках, але пізніше поліція заважала, і він під старість, повдовівши, пішов жити до свого сина, залізничного робітника в Севастополі, звідти й до нас у Ялту приїздив. Ми посилали по нього нашу наймичку, бо він не міг би приїхати сам, тому що не держав поводаря (в Севастополі, добре знаючи місцевість, він ходить сам, тільки без бандури, бо інакше поліція чіпляється), на пристані в Ялті поліція таки вчепилася до нього, як до жебрака з недозволеним способом прошення (з бандурою), і тільки запевнення наймички, що Гончаренко не жебрак, що він їде в гості до відомих людей, на відому адресу, врятувало бідного артиста від неприємності. В ньому справді нічого жебрацького немає, починаючи з одежі, пристойної чумарки, як носять пригородні селяни в Харківщині, і смушевої шапки і кінчаючи поводінням, повним гідності, без запобігання, але й без ароганції (яка часом помічається у знаменитостів «з народу»), все в ньому повне благородної простоти, особливо кидаються в вічі його руки з тонкими артистичними пальцями і велична поза високої, стрункої, зовсім не згорбленої постаті. Не тільки грошей, але й найменшої послуги він не вважає за можливе приймати дарма, так, наприклад, коли на пароході йому траплялось просити матросів провести його, то він потім грав їм за те

на бандурі і не приймав ніякої плати. Він, очевидно, любить свій хист не тільки через те, що він дає йому зарібок, бо дуже часто у вільний час грає сам собі свої музикальні п'єси, без співу. Коли раз трапилось, що фонограф чомусь віддав у карикатурному тоні (з поганим, якимсь козиним тембром) його псальму про «Правду», він, думаючи, що то якийсь навмисний жарт з нашого боку, так образився, що ледве ми могли його переконати в нашій невинності, — так може ображатись тільки артист, що п о в а ж а є свій хист. Він знає і любить тільки старосвітський репертуар, а до нових і «модних» тепер співів (як, наприклад, пісні про Морозенка з новочасними додатками) ставиться скептично і холодно. До етнографів відноситься з повагою і без упередження, як до людей, що роблять якесь потрібне і серйозне діло. Мене дивувало, як він, терпляче і принатурюючись до незносних часом капризів нашого фонографа, готовий був годинами співати, по кілька раз проказувати слова, стараючись при тому виразною повільною рецитацією улегшати мені роботу записувача. Оце і все, що я можу подати фактичного про Гончаренка. Як він був у Києві, то передавав мені через мою матір привітання, я запитала матір про його адресу, але ще не маю відповіді і не знаю, чи він і тепер мешкає в Севастополі, чи деінде.

Слів до «Попаді» і «Правди» ми не записували, бо вони, здавалось нам, не одрізнялись од відомих, не раз друкованих варіантів, а для пізнання особливостей ритміки також мало цікаві. Початкові строфи я тямлю напам'ять і оце подаю:

ПРАВДА

Нема в світі правди, правди не зиськати,
Тільки в світі й правди, що рідная мати.
Уже тепер правда сидить у темниці,
А щира неправда з панами в світлиці.
Уже ж тепер правда, уже ж вона вмерла,
А щира неправда увесь світ зажерла.

Далі не пам'ятаю (повний варіант, записаний від Вересая Лисенком, є в «Зап[исках] импер[аторского] Геогр[афического] общ[ества»]).

ПОПАДЯ

Журилася попадя своєю бідою:
«Горе мені в світі жить, що піп з бородою.

(Рефрен)

Ох, мені тяжко! Ох, мені нудно!
Що піп з бородою, жить на світі трудно.
Просять мене на хрестини, просять мене сісти,
Як погляну на бороду, не хочеться й їсти.
Ох, мені тяжко...
Просять мене на весілля, просять мене пити,
Подивлюся на бороду, аж не можу жити.
Ох, мені тяжко...»

Далі дослівно не пам'ятаю, тільки зміст такий, що попадя, взявши індика, іде просити владику, щоб позволив попові бороду зголити, але владика не позволяє, ганить попадю і наказує шанувати попа і його бороду. Пісня, як пояснюють коментатори, зложена з приводу повернення уніатського священства в Західній Україні на православне, а може, з приводу заведення московських звичаїв в українській церкві (остатнє, здається, правдоподібніше).

Дивує мене, що ви не одержали статті Борейка, хоча я просила, щоб Вам її послали, оце зараз пошлю підтвердження моєї просьби, а як і то не поможе, то я сама Вам її пришлю, вернувшись додому. В ній нема нічого особливого, але при тому Totschweigen[1], як Ви кажете, вона може мати для Вас інтерес яко голос тямущої і прихильної людини. А теє Totschweigen кладе незмивну пляму на наших критиків і показує в найліпшому разі те, що вони не доросли ще до розуміння таких праць, як Ваша. Мені чомусь видиться, шановний добродію, що мій попередній лист справив на Вас трохи неприємне враження, що Вам здалось, ніби я не розумію, скільки праці, втоми і жертв коштувала Вам оця п'ятилітня праця. Коли се так, то Ви помиляєтесь. Кажу Вам просто, що коли б Вас так усі земляки цінили, як я і мій чоловік, то не було б славнішого од Вас етнографа-музиканта на всю Україну, і ми журимося лише тим, що не можемо Вам бодай матеріально оплатити Вашої праці так, як вона на те заслуговувала б, а моральну нагороду двоє людей, розуміється, не в стані дати тому, хто заслуговує на признання мільйонів своїх земляків. Та будемо сподіватись, що таки прийде колись час і на таке признання.

Я саме тому й боюсь конкуренції Маслова, що він партач, але впливовий і загонистий, а таким «gehört die

[1] Мертвому мовчанні *(нім.)*.— *Ред.*

Welt»[1], якби він був геній, то я б не боялась його, а привітала б, дарма, що він чужинець. Бажаю Вам сили, здоров'я і всіх гараздів.

Леся Українка

271. ДО Ф. П. ПЕТРУНЕНКА

18 березня 1913 р. Хельван

Вельмишановний пане Петруненко!

Пише мені Ф. Колесса, що він не читав статті Борейка про музикальну етнографію, бо не має «Рідного краю». Хоча я в свій час, по просьбі автора, просила маму послати Колессі числа з тою статтею, але, може, мама якось проминула в листі або забула мою просьбу. Боячись, щоб і знов так не сталось, прошу вже тепер повторити мамі сю просьбу і, коли мама дозволить, зібрати ті числа і послати їх на адресу: проф. Філарет Колесса, ул. Голомба, ч[исло] 11, Львів. Коли Ви сповните се прохання, буду Вам дуже вдячна, коли ж се через що-небудь невигідно, то, будьте ласкаві, сповістіть мене, а я напишу авторові, щоб послав Колессі свій примірник, що він напевне зробить, бо дуже інтересується, щоб Колесса ту статтю прочитав. Як будете писати до мене, то сповістіть, чи дістав Сірий мого листа, посланого в листі до мами, і чи не дав він хоч на словах якоїсь відповіді на нього. Сей добродій знов узявся до «політики мовчання» супроти мене, а проте мені ж треба знати, чи правдива, чи ні чутка про те, ніби він видає II том моїх творів без жодної попередньої про те умови зо мною. Розуміється, на нормальні відносини се звучить якось дико — таке видавання чужих творів без дозволу автора, але вже мені траплялось переживати чимало «укінчених фактів» (між іншим, і з боку Сірого), так що я вже з їх не дивуюсь, а тільки стараюся їм запобігти. Коли побачите Сірого, скажіть йому, що я дякую за присилку першого ч[исла] «Дзвону», але що прикре враження від «хитрощів» редакції «Дзвону» супроти мене ще не затерлося в моїй душі і через те я поки ще не озиваюсь ні до нього, ні в Париж, чекаючи,

---

[1] «Належить світ» *(нім.)*.— *Ред.*

поки наступить спокійніше відношення. Неприємності писати «себе дороже стоит», а приємного я поки не почуваю і не думаю, отже, зостається одно — мовчати. Вам ся фраза, либонь, не зовсім зрозуміла (довго та й зайво було б поясняти її значення), але Сірий повинен зрозуміти, «о що ходить».

Заодно попрошу Вас уже й другій редакції — «Літературно-наукового вісника» — сказати від мене, що я дякую за присилку грошей, тільки прошу не посилати нічого рекомендованого на мою дівочу фамілію, бо я з тим мала великий клопіт і тільки завдяки тому, що за мене поручились люди, добре відомі в Гелуані, я могла одержати ту невеличку суму (великої таки, певне, не видали б) і то не без довгої прилюдної дискусії на пошті. Я могла б про се і просто в контору «Вісника» написати, але там листи читають дуже неуважно, се я виводжу з того, що не прийнято на увагу моєї просьби посилати мені журнал сюди (I і II кн[ижки] за сей рік я зовсім не одержала, а 12 кн[ижку] одержала через Кутаїс).

Починаю вже думати про поворіт додому, але навряд чи виїду до великодня. Певне, прийдеться десь на великодньому тижні на море пуститись (се дуже вигідно, бо тоді на російських пароходах дуже мало публіки, в каютах просторно та й харч іде ліпше, ніж звичайно).

Не знаю, чи зможу на сей раз заїхати в Київ, хоча і дуже хотілось би одвідати маму, побачити родичів і знайомих, та й справи деякі з редакціями варто б уладити, але щось я туго поправляюсь сей рік, не так, як бувало в попередні роки в Єгипті. Себто мені, розуміється, значно ліпше, ніж було дома торік (то вже було так, надто восени, що хоч не живи на світі), але якось вага моя, а вкупі з нею і сила, дуже мало збільшується. Не знаю чому, але навіть торішнього літа, хоч стан мій не раз був гострий, я в перервах могла більше і ліпше працювати, ніж тепер, а тут, чи мене курортний режим деморалізує, чи люди заважають, але робота майже зовсім не йде. Ходити я зовсім не можу безкарно, раз поїхала з конечності в Каїр, то три дні потім хорувала. Більше двох листів у день не можу написати. Ех, інвалід таки з мене. Отож, коли до великодня не наберуся сили, то вже, певне, не бути мені в Києві, боятимусь розтрясти і ту силу, що маю, а може, спинюся на тиждень в Одесі, і хто з родичів схоче та зможе, той мене там одвідає. Все ж я ще не трачу надії

побувати в Києві. У нас тут уже починається літо, то, може, я і сили наберуся.

Будьте здорові, привітайте маму і Михайла Васильовича. Пробачте, що клопочу Вас, я вже Вам «колись на весіллі борщ перекину».

Л. К.

272. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

19 березня 1913 р. Хельван 6 (19).III. 1913.

Дорога Лілеєнько!

Чого мій лист так довго блукав, трудно здумати. Видно, хтось інтересується листами з Єгипту, хоч би й від незнайомих, і стиль мій так йому сподобався, що він учився листа напам'ять, інакше міг би, прочитавши, переслати швидше (слід би мені писати листи віршами, бо то легше вивчити, ніж прозу). От, значиться, і пиши листи... Коли б і сей мій лист не приїхав рівночасно зо мною ще тільки в Одесу. Я тобі з Одеси буду телеграфувати, скільки часу пробуду там, коли і куди звідти поїду, а ти відповідно до того, може, де-небудь мене переймеш, щоб побачитись, бо я тепер не могтиму приїхати до тебе та й взагалі не знаю, чи зроблю який вибіг з Одеси, окрім як додому. Мені, властиво, слід би поїхати хоч на кілька днів у Київ, щоб урядити деякі свої справи і попробувати розплутати деяку плутанину, про яку писати — то тільки ще більше заплутувати (там з Сірим і інш.), слід би се зробити головно через те, що мене це все дратує непомірно і робиться вже невиносимим. Але не знаю, чи буду я почуватися в силі до такої додаткової подорожі, бо щось моя сила не дуже-то швидко зростає на сей раз. Недавно я важилася і маю 47,8 кіло, се не бог зна яка вага, особливо коли взяти на увагу, що з приїзду я важила 48,7; правда, раз спустилося було і до 46,9, але ото ж тоді й було так, що я вже ні стояти, ні ходити від слабкості не могла. Helmitol мені на нирки, безперечно, помагає (навіть завважаю деякий добрий вплив і на цистит), але я не бачу, щоб мій загальний стан так уже тісно зв'язаний був з нирками, а хіба ж не все одно, від чого почуватися розклеєною — чи від нирок, чи від якої іншої, може й невияснимої причини. Я починаю думати, що тут просто

винен «опасный возраст», в який я вже ж уступила, а коли се так, то тут, окрім часу, ніщо не поможе, хоч, звісно, і час той нічого веселого принести не може, бо відомо, що принесе «невигойну хворобу» — старощі. Ну, та над сим пищати не приходиться, бо се вже доля всього роду жіночого. Правда, багато є жінок, що здоровші від мене, хоч і старші, але ж мій організм уже зроду, видно, не по-людськи заправлений, то таким буде й довіку... Коли шукати близької причини задержці моєї поправки, то, може, треба трохи винуватити сьогорічну тутешню весну, що зовсім не варта тої чудової зими, яку ми тута мали. Якась чудна стоїть погода: на сонці неможливо пече (+30°), а в затінку не можна сидіти від холоду (+12, +13° R), при тому часто буває вітер шалений (майже щодня, а ввечері і вночі то вже конечне віє), не так і холодний, але якийсь прикрий і дошкульний. Розуміється, «старожили» дивуються і запевняють, що від часів фараонів такого марта не було, але від того не легше. Тепер по сезону пора б вже бути хамсинові, і се було б краще, бо хоч тепло було б неабияк, а замість того маємо вітри з півночі та зо сходу, що тільки виють та добуваються в хату крізь усі шпари, а нема з їх жодної користі. Я від того схопила нежить і кашель, що й досі ще не зовсім пройшов, хоч уже минає потроху. Ну, та се речі пусті, і буде ж їм нарешті якийсь кінець. Я думала виїхати звідси на великодньому тижні, бо дальше, либонь, не варто зоставатись: «сезон» кінчиться, пансіон наш роз'їдеться, в інших пансіонах теж буде недбальство і втома, властива всім, хто живе «сезоном»; буде, певне, занадто гаряче тут, а на морі часто буває краще в квітні, ніж в початку мая, коли чомусь часто робиться якийсь холодний «перелом» в погоді. Але зовсім точно зважити тепер свого виїзду я не можу, бо може трапитись, що прийдеться на тиждень раніше або на тиждень пізніше його призначити (звідси раз на тиждень ідуть пароходи в Одесу). Грошей, я думаю, мені стане до самої доми, а вже до Одеси напевне, хоч би я і тут побула лишній тиждень, бо, крім 100 р. від Оксани, я ще одержала з Києва за роботу 70 р. та тут маю один урок французької мови, що дасть мені р. 40 (се небагато, а все ж півмісяця можна оплатити). На подорож в Київ (коли зможу поїхати) я думаю з Києва ж і витягти (там є маленькі довжки), так що, либонь, не прийдеться клопотати тебе чи інших

Geschwister собою. Маю ще дещо готового про запас для заробітку на літо, коли не розсварюся з своїми «работодателями», що, зрештою, досить можливо. Ну, та се вже видно буде, хто кому потрібніший, чи я їм, чи вони мені.

Бувай здорова, моя золотая Лілеєнько. Цілую міцно тебе, Михаля і Оксаночок (чи то я їх побачу сеї весни? А хотілось би, та й пора б!).

Твоя *Леся*

273. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

27 березня 1913 р. Хельван 27 (14)/III 1913

Люба мамочко!

Відповідаю от таки зараз, щоб не обаряти. «Вавілонський полон» (зветься, властиве, «У полоні»), як і його pendant «На руїнах», єсть у І т[омі] «Творів», виданих фірмою «Дзвін» у Києві. Слід тільки, якщо зважать ставити, щоб хто тямущий переглянув текст з погляду друкарських помилок — їх там, здається, чимало і досить глупих. Але я думаю, що сю річ трудно поставити на маленькій сцені, бо 1) вона вимагає широкої декорації і чимало місця, де могли б поміститись різні «групи» людей з своїми розмовами a parte[1], 2) монологи Елеазара вимагають музики до співу або до мелодекламації (промовляються з пригривом на арфі), а навряд чи можливо замовити і написати тую музику ad hoc[2], бо то річ натхнення і, значить, непримушеного бажання. «На руїнах» (його часом змішують з «Полоном», раз навіть і ти змішала — може, й тепер так?) не потребує музики, але широта сцени там ще потрібніша, бо людей там і всякої заметні дуже багато. Я думаю, що для малої сцени та «інтимної постановки» відповіднішою була б «Йоганна». Ся річ, властне, для великої сцени не годиться, бо вимагає не так ефектної, як тонко нюансируваної гри «не в далеком расстоянии» від глядачів і може тільки виграти від тіснішої зали і сцени. Щодо розміру, то «Йоганна» не довша від «Полону» чи «Руїн», а стиль її, либонь, легший. Коли пані Мушка добре поставила «Мохаммеда та Айшу»,

---

[1] Вбік *(італ.).— Ред.*
[2] Для даного випадку *(лат.).— Ред.*

то, либонь, і з «Йоганною» справиться. З дуже коротких речей сяк-так надається до сцени «В дому роботи, в країні неволі» (теж є в І т[омі] «Творів»), але і то не конечне, бо воно якесь «публіцистичне» більше, ніж белетристичне. Моя рада — поставити «Йоганну», коли вже хотять ставити щось моє. Але, звісно, вибір залежить від тих, хто вибиратиме. Мені дуже приємно було довідатись, що моя «мініатюра» зограна була добре,— значить, таки можливо і на сцені ставити такі речі. Але цікаво було б довідатись, як прийняла публіка сюю «пробу». Догадуюсь, що не вороже, коли артисти мають охоту і далі пробувати, а все ж хотілось би знати, як саме,— се навіть об'єктивно інтересно, не тільки суб'єктивно. «Рада» чомусь промовчала сей спектакль, не знаю, що за знак?

Великий Ра змилувався і послав нам літо справжнє — уже в холодку до +25° доходить! Теоретично знаю, що се зветься спекою, але спеки зовсім не почуваю, так тільки «тепло-хорошо», як тому матросу Фадєєву з «Фрегата Паллады». Ся температура якось придала мені сили одразу — либонь, для економії мого організму саме така шкварота й потрібна. Від Кльоні маю відомость, що про нього вже пішло «представление» у Петербург, і якщо те «представление» затвердять, де слід, то будемо жити в 6 год[инах] їзди залізницею від Катеринослава. Боюся ще радіти, бо вже тії «представления» провалювались часом... Але, мовляв Рудченко, «надеяться никому не возбраняется».

Міцно цілую тебе, мамочко, привіт Михайлу Васильовичу і п[анові] Петруненку. Може, і до побачення.

Твоя *Леся*

274. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

3 квітня 1913 р. Хельван

21/III 1913, Égypte,
Hélouân, Villa Tewfik

Дорогий хтосічку!

Сей білий почав було листа в відповідь на чиюсь любу картку, та був щось нездоровий і гнівався на Єгипет (бо і в Єгипті буває вітер холодний, а хтось уже розбалувався і хоче, щоб усе було тепло), а хтось чорненький

хоче, щоб хтось «гарно» писав про Єгипет, хтось так не вмів і листа свого подер. Хтось на сей раз живе не так в Єгипті, як у хаті та в дворику, бо нікуди не ходить, хіба зрідка на пошту (се ближче, ніж з Нового Світу до Ринку), а в Каїрі, що лише о півгодини залізниці від Гелуана, був лише раз, і то в конечній справі. А то все мусить сидіти або лежати в своєму chaise longue, і то не лише тому, що лікар так наказує, а таки тому, що хтось і не може інакше. При тому хтось дуже розлінувався (минув той час, коли хтось писав по 8 листів на день, а ввечері ще щось міг писати!) і подивляє когось чорненького, що він може стільки трудитися і клопотатися, хоч і слабенький. Хтось білий перед виїздом до Єгипту був уже такий, що не годен був навіть переписати одної сторінки на день і вже нічого не міг помагати нікому дома, от просто був «до нічого». Був таки слабий: щодень гарячка і їсти нічого не хотів, і так вже йому було, що навіть речі свої не пакував сам, як вибирався в Єгипет,— спакували його, і посадили, і повезли, і пустили на море, та й поїхав світ за очі. Спинився на день в Одесі, приїздили сестри (Ліля і Дорочка), помогли комусь далі вирушити, і знов він пустився на море. Їхав попри мовчазний, темний, військовим лихом пригнічений Цареград, попри веселу, ентузіазмом охоплену Грецію, поміжи мін, заложених у Смірнській затоці, їхав довго, довше, ніж треба, тому що війна і карантини поробили всякі перепони, два тижні їхав. А в Єгипет в'їхав сього разу темної ночі (і вже Єгипет був не золотий, а чорно-оксамитний), над ранок приїхав у закутаний млою Каїр, а вже тільки зовсім ранком, вийшовши в Гелуані, побачив, нарешті, що є ще золотий пісок у пустині і що небо єгипетське ще не злиняло, подивився, потішився, прийшов у хату (у свою давно знайому Villa Tewfik), бухнув на ліжко в першім-ліпшім покої — і заснув, так заснув, наче зроду не спав! І два тижні потрібні були, щоб хтось до кінця виспався, а то все що встане зрання, то за годину і знов спати хоче,— аж люди сміялися з когось. Потому почав поправлятись: гарячка зникла, перестало боліти, якось трохи склеївся. На різдво стало холодніше, і хтось знову знітився: не став їсти, схуд, змарнів і не годен був триматися на ногах. Мусив удатися до лікаря, трохи йому лікар порадив, і хтось уже знов трохи склеївся, але ще не так, як би треба. Та все ж хоч стояти

може і щось там трошки нипає, от нібито щось робить... Не яка там і робота: вчиться хтось іспанської мови (сам, з книжки) — се так розохотився до неї, як написав «Камінного господаря», уділяє одну годину французької мови одному хлопцеві, а з літератури написав лише дещо до збірника на честь Франка і все докінчує, та ніяк не докінчить одної речі, початої ще дома літом. Хоч і докінчить (мусить, бо вже обіцяв ту річ), то тямить добре, що то не буде таке, як, наприклад, «Лісова пісня» або «Камінний господар» (хтось був би рад, якби хтось чорненький ті дві речі прочитав, бо люди кажуть, що то найліпше з усього хтосевого доробку), бо хтось не горить тепер так, як горів над тими двома драмами. Розуміється, «цілком спокійно» і тепер хтось не пише, але так горіти, як торік горів, не годен, бо, відай, згорів би,— видно, організм мій ще не хоче руйнуватися до кінця, бо каже мені «годі» на всяку пробу справжньої, завзятої роботи, і я вже мушу його слухати. Я не думаю, щоб се вже так довіку було, я сподіваюся, що вернуться ще мені дні праці і ночі мрій, але тепер, видно, Лютюсь мій правду казав, що хтось «має право» рік-два лінуватись. Теє «право» — конечність, і треба їй покоритись. Закінчу те, що мушу кінчити, і вдамся до легшої, прозової роботи (коли взагалі зможу робити), хоча мої критики і не славлять моєї прози, ну, та все ж воно, може, буде «корисне», а я так мало корисного написала в своєму житті... Хочеться комусь написати одну новелку і одно дитяче оповідання на єгипетські теми, але не стародавні, а теперішні. Заінтересувало мене життя, а радше психологія тутешнього мусульманського гаремного жіноцтва (сього року я мала нагоду його пізнати ближче), і тутешніх «дітей вулиці», що зростають зовсім таки «під голим небом» і напрочуд уміють дати собі раду. Але і се не буду писати тепер, нехай уже дома (додому поїду, може, на великоднім тижні), а тут, коли матиму силу, займуся чиїмсь «У неділю рано...» (я його взяла з собою, але не писала, поки була розклеєна, боялася спартачити).

І хтось чорненький, певне, одібрав собі здоров'я своїм «Через кладку»? То мусило когось багато коштувати. Стільки спогадів зворушити!... Я ж пізнаю там, як живих, і св[яту] Анну, і брата Вашого Володимира... Так багато пізнаю, що не можу ставитись об'єктивно до сеї повісті, не можу її «критикувати», для мене вона

немов шматок життя ще не пережитого, а такого не критикують. Все, що є в тій повісті такого, що я не пізнаю (тим, може, що н е з н а ю), елементи чисто літературної інвенції для заокруглення фабули, все те мені якось неприємне, — я тямлю, що воно потрібне, припускаю, що «чужим людям» воно повинно видаватись гарно, але мені воно прикре, все одно як коли б я побачила раптом голову класичної статуї на тілі моєї сестри замість некласичного, та любого, рідного обличчя. Мені прикре «щасливе» закінчення тої «білої мрії», бо я його н е з н а ю; мені прикра глупота тої матері («доньки владики»), бо мені не хочеться вірити, щоб ч е р е з т а к е повставали трагедії межи двома щирими людьми, хоча я добре тямлю, що виписана та мати артистично прекрасно. Холодною лишає мене антитеза аристократизму і мужицтва (тим більше що я нічого специфічно мужицького в Олесеві не бачу), мені все здається, що «не в тім сила», чи він син мужика, чи внук «владики» (отже — «аристократ» в своїм роді?), а в чімсь іншім, повістею не виясненім. І навпаки, ціла історія Нестора, хоч вона артистично не є конечна в повісті, мене захопила з душею, бо мені здалося, що я її з н а ю і що все те так і було. Dichtung und Wahrheit[1] не злилися в одну гармонію, коли я ту повість читала (се не значить, що тої гармонії нема для інших), а проте я плакала над нею і переживала «білу мрію» так виразно... Ні, я не можу її критикувати! Для мене вона jenseits von der Kritik[2].

А хтосічок нехай добре критикує мого «Камінного господаря», мене чиясь критика дуже інтересує. Як я ту річ писала, ich hielt grosse Stücke darauf[3], а що з тих Stücke[4] вийшло, то й сама якось не зважу...

І нехай мені мій хтосічок чорненький а ясний буде здоров, і нехай не дає себе дуже клопотати, бо то не додає здоров'я. Прошу поздоровити Вашу сестру і браття від мене. Хтось когось любить, і ще любить, і ще любить...

Хтось

---

[1] Поезія і дійсність *(нім.)*.— *Ред.*
[2] Поза межами критики *(нім.)*.— *Ред.*
[3] Я покладала на неї великі надії *(нім.)*.— *Ред.*
[4] Надій *(нім.)*.— *Ред.*

275. ДО БІБЛІОТЕКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імені ШЕВЧЕНКА

8 квітня 1913 р. Хельван

До високоповажаного заряду бібліотеки
Наукового товариства імені Шевченка

Високоповажані панове!

Довідавшись від д[обродія] Євшана, що товариство приймає часом на схов від українських авторів їх рукописи, одважуюся вдатися з проханням, щоб шановний заряд не відмовив прийняти і мої рукописи в депозит з тим, щоб я або той, кому я те доручу, міг їх одержати назад в разі потреби. Рукописи і спис їх посилаю на руки д[обродія] Євшана, що був ласкав узяти на себе полагодження сеї справи. Якщо правила бібліотеки накладають які обов'язки на депозитора, що користає з архівного схову, то прошу мене про те повідомити, а я радо вчиню все, що буде від мене жадано.

Згори приношу подяку за поміч у сій важній для мене справі і зостаюся з правдивим і найглибшим поважанням.

Леся Українка

8/IV 1913, Égypte,
Hélouân, Villa Tewfik

276. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

12 квітня 1913 р. Хельван 12/IV (31/III) 1913

Люба мамочко!

«Полон» друкувався вперше у «Раді», т. II (що ти з Старицьким впоряджувала). «Вісник культури і життя» був нічого собі інформативний журналець, хоча й не вартий був таких жертв, які на нього положені. На жаль, в ньому найгіршим здалось мені «Любов до женщини». Рідко буває, щоб очевидячки щиро написана річ могла так дратувати! Просто і сміх, і досада бере від того «ревища» над «маленькими черевичками», хоч і почуваєш, що воно, либонь, щире. Се якась крайня розпущеність, не в моральному, а в естетичному значенні сього слова. От якесь погіршене видання Пшибишевського, а вже

й той є погіршеним виданням д'Аннунціо... Сього, звісно, не можна казати авторові, бо він мене з'їсть, як побачить. Коненков його має деякий талан, але до «генія», либонь, тут ще далеко, а що його боги чисто кацапські, коли не фінські, то се безперечна правда, і я в них зовсім не пізнаю «релігії батьків моїх», що відбилася такими прекрасними лініями і барвами у веснянках, колядках, обрядах та легендах. Чому слов'янські боги конче мусять бути косолапими, кривоносими потворами — всі? Коли в наших казках навіть ворожа сила — «змій» — уявляється часто в подобі знадливого красуня. А «перелесник»? А русалки? А «золотокудрі сини» тої богині-царівни, що має на чолі зорю, а під косою місяць? Се ж, либонь, близька родина того Даждьбога, що вийшов таким «ідолищем поганим» у Коненкова?... Зрештою, коли хто собі уявляє, наприклад, лісового бога «без спины, с одной ноздрей», то чому ж його таким і не зображати, тільки нема чого розпросторювати сього «ідеалу» на всіх слов'ян, а треба виразно зазначити, до кого саме він належить. Ну, та цур їм, тим чужим богам! Що вони мене обходять?

Одержала листа від Сірого і від Люді (від Мухи ні). «Тепер уже Пудільда»... Ну, та я така: як зо мною добрі, то й я добра. А так, щоб «я до них по-чеськи, а вони до мене по-песьки», то, бігме, не буду терпіти більше ніколи, бо то, бачу, ні до чого. Людя пише, що за «Ізольду» заплачено вже по-новому обрахунку, як встановлено з січня (я про ту постанову нічого не знала),— щоб по 100 р. від аркуша виходило. Се, звісно, що іншого, ніж 32 р. за $1^1/_2$ аркуші віршів, але я боюся, чи не об'являть про мене, як про Коцюбинського, що я живу з «громадської запомоги», то я так не хочу. Зрештою, се, як і дещо інше, виясню вже, як буду в Києві. А, либонь, таки буду, хоча остатніми днями щось мені не ладиться якось — t° от уже котрий день до 37,7 здіймається (се, певне, скуток листів!), чого з приїзду сюди ще не було. І пусте підвищення, а так чогось виморює, що не раз і на ногах встояти не можу. Досадно, що над самий кінець такий скандал. Ну, може, якось минеться.

Міцно цілую тебе, мамочко! Привіт родичам і приятелям.

Твоя *Леся*

Вже не пиши сюди до мене, бо можеш розминутись.

277. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

3 травня 1913 р. Мармурове море

3/V 1913,
Мармурове море

Дорогий хтосічку!

Хтось до когось пише, їдучи Мармуровим морем до Цареграда, щоб звідти простувати «на тихі води, між мир хрещений». Хотів був хтось таки з Єгипту написати, як хтось чорненький просив, але то ніяк не було можна, бо хтось саме вибирався в дорогу, пакувався, дещо шив і мав голову заморочену всякою дрібницею та й не годен був написати. Виїхав дуже втомлений і не конче здоровий (не дуже здоров і тепер, але все ліпше, ніж торік, значно), а ще в тій самій кабіні, де хтось їде, одна пані нагле захорувала, і то досить небезпечно, а що вона чужинка і тут на російському пароході її ніхто ні слова не розуміє, то хтось мусив з людяності трохи їй помагати, і те все також не давало взятися до листа. Аж оце вже тепер, як ті всі Strapazen [1] минули, хтось розсівся коло великого зеленого стола в «кают-компанії» і вже шкрябає. Видить хтосічок, що хтось бодай добру волю має писати, а коли виконання і не ідеальне буде, то хтось любий вибачить, бо на морі все ж не те писання, що на твердій землі,— хибка стихія мусить все якось впливати й на думку, й на вислов, хоча маємо добру погоду, то воно майже не розхитує.

Коли б хтось дорогий міг бачити той золотий Єгипет тоді, як хтось виїздив звідти! От уже був золотий та щирозлотий! На горизонті золоті піски без краю, а попри залізниці понад водою золота пшениця хвилює-хвилює і наче тече в пустиню, як золоте море. Се ж у Єгипті ж н и в а починаються, а в нас оце через два дні люди вийдуть на поле качати крашанки по молодих рунах збіжжя на св[ятого] Юрія... Покидаючи Єгипет, хтось усе думає: «Чи буду я ще його бачити?..» Хтось хотів би ще, але не так, як сей рік. Сеї зими хтось увесь час пролежав та просидів у своєму пансіоні, як добре вихована арабська дама в гаремі, не зложив навіть візити Великому Сфінксові та пірамідам (тільки бачив раз у раз ті піраміди з своєї веранди), не був і в музеї, де такі прекрасні чор-

---

[1] Неприємності *(нім.)*.— *Ред.*

нобриві дами з золотими обличчями перебувають в товаристві загадково-радісних рожевих сфінксів. Прекрасно було б, якби хтось та й ще хтось могли собі колись, узявши дагабію (велику барку з вітрилами), податися Нілом угору до великих зруйнованих святинь у Луксор, Карнак, Есне, Елефантину... Але се тільки мрія, бо хтось тепер може тільки лежати (як сидить, то вже щастя), на морі чи на суходолі, в Єгипті чи деінде — однаково... Ну, що ж, проте ж і на лежачих світить сонце і дивляться зорі, і дорогий пурпур єгипетського заходу видко їм, і золота пустиня снує свої гарячі полудневі мрії перед їх очима — те все ще не заказано мені, то й нема чого дуже на moll[1] настроюватися. Es lebe das Leben[2], яке вже там кому суджено!

Те все, що хтось пише мені про «Камінного господаря», беру собі скоріш за честь, ніж за докір,— видів хтосічок таку зарозумілість?! Коли читач ж а л у є, чому якийсь твір не довший, ніж він є, то сеє, властиве, чималий комплімент авторові, бо речі нудні або невдалі здаються завжди надміру довгими, хоч би і мало карток займали. Однак хтось мусить оборонитися від чийогось дуже делікатного, а проте виразного докору, ніби хтось білий попросту... лінувався опрацювати той сюжет належито. Так воно не є, бо хтось дійсно mit Todesverachtung[3] працював дні і ночі, працював з гарячкою в крові, а скінчивши, хорував, певно, більше, ніж хорують жінки після породу, а прийшовши ледве не ледве до здоров'я, працював знову над уже скінченою драмою — знає хтось для чого? Щ о б з р о б и т и ї ї к о р о т к о ю (вона була чи не вдвічі довша, ніж тепер), щоб сконцентрувати її стиль, наче якусь сильну есенцію, зробити його лаконічним, як написи на базальті, увільнити його від ліричної млявості та розволіклості (комусь все здається, що він на те дуже хорує!), уняти сюжет в короткі енергічні риси, дати йому щось «камінного». Я не люблю багато мережання та візерунків на статуях, а ся драма повинна була нагадувати скульптурну групу — такий був мій замір, а про виконання судити не можу. Щодо характерів, то я не мала на меті додавати щось нового до усталеного в літературі типу Дон Жуана, хіба лише підкрес-

---

[1] Мінорний тон *(франц.).— Ред.*
[2] Хай живе життя *(нім.). — Ред.*
[3] Зневажаючи смерть *(нім.).— Ред.*

лити анархістичність його вдачі, він, власне, повинен був таким бути, яким його звикли собі уявляти більш-менш усі, а коли так, то пощо ж було його виписувати детально? Донна Анна, здавалось мені, вже й так зайняла надміру багато місця в драмі, значно більше, ніж їй первісно було призначено, але Командор, се я таки тямлю, вийшов занадто схематичним — се більше символ, ніж жива людина, а то, безперечно, є вада, тільки ж коли порівняти з тим, як обходилися з сею поважною особою інші автори, то все ж, може, я була уважніша до нього і принаймні дала йому якесь логічне поводіння і справжнє raison d'être [1] в драмі. Шкода мені теж, що я не вміла поставити Долорес так, щоб вона не здавалась блідою супроти Донни Анни, — се не було моїм заміром, і я навіть який час вагалася, хто має бути справжньою героїнею драми — вона чи Донна Анна, і дала перевагу Анні не з симпатії (Долорес ближча моїй душі), а з почуття правди, бо так буває в житті, що такі, як Долорес, мусять відходити в тінь перед Аннами і стаються жертвами — властиво не Дон Жуанів, а власної своєї надлюдської екзальтації. Се тип мучениці прирожденної, що все мусить гинути розп'ята на хресті, хоч би мала сама себе на той хрест прибити, коли бракує для того катівських рук. Якби не було Дон Жуана, то знайшлось би щось інше, для чого вона б «душу розп'яла і заколола серце», бо там, де Анна могла б уже бути щасливою, Долорес ще б таки не знайшла свого святого Грааля, а се тому, що над нею ніщо «камінне» не має влади, і всі ті усталені форми життя, яким нарешті таки покорилась горда Анна саме тоді, як їй здавалось, що вона опанувала своєю долею, ті форми не покорили б ніжноупертої вдачі Долорес, бо, отже, вона і в монастир пішла не так, як всі, не для рятунку власної душі, а для пожертвування нею! Вона і заручилась без надії на заміжжя, знов не так, як всі. Отже, усталені форми для неї тільки якісь містичні формули, що мають виражати, власне, невиразимі ні в яких формах почуття, але те, що в тих формах є «камінного», пригнітаючого, позбавляючого волі, не може мати влади над її вільною душею. Так я думаю про Долорес, але, на жаль, не вміла передати тої думки читачам. Бачу з рецензій, що люди занадто повіри-

[1] Причина (сенс) існування *(франц.)*.— *Ред.*

ли зарозумілим словам неглибокого психолога Дон Жуана про Долорес: «Се тільки тінь моя». Се шкода, але сього вже поправити не можна, бо я вже вийшла з того настрою, в якім писала ту драму, і вона вже мені не підвладна тепер, се вже «окремий організм», і не можна його вернути назад в материнське лоно... Хтосічок же розуміє се?

Ну і годі вже «автокоментарію». Хтосічок має таки рацію, що слід би було довше ще попрацювати, але знає, що, мій хтось дорогий, що коли б хтось не дав тоді собі нарешті спокій, то се була б взагалі чиясь о с т а т н я драма, бо комусь був би «капут», се я без жарту кажу, і хтосічок би повірив, коли б бачив тоді когось білого, що був тоді вже такий «білий», аж вуха світились, наче з алебастру... А хтосічок же добрий і, певно, не хоче, щоб комусь білому вже був «капут» хоч би і за ціну порядної драми? Правда ж? Хтось когось любить, і хтось когось... Па!

Хтось!

Прошу когось писати до когось на адресу моєї мами: Киев, М[ариинско]-Благовещенская, 101, О. П. Косач (для Л. У.), бо ми, може, хутко спровадимось з Кавказу на Україну, і ще я не знаю, яка буде моя адреса. А хтось забув мені дати адресу.

278. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

6 травня 1913 р. Одеса 23/IV

Люба Лілеєнько!

Оце вже я в Одесі. Пробуду, либонь, до суботи, щоб відпочити і побути з приятелями та, може, й нових звісток діждатись, а в суботу таки рушу в Київ. Там буде, сподіваюсь, без особливої іритації, бо вже відносини трохи налагодились. Думаю, що в Києві пробуду менше тижня і рушу Дніпром до тебе. З Києва писатиму. Цілую вас всіх міцно. До побачення! Здоров'я не зле, тільки втомлена.

Твоя *Леся*

279. ДО М. В. КРИВИНЮКА

26 травня 1913 р. Одеса — 13. V. 1913. Одеса.

Дорогий Михайле!

Посилаю Вам оцю довіреність, зроблену по тій формі, яку порадив Комаров, — я сама на тім мало знаюся. Коли прийдеться трактувати з Лавровим, то се вже буде юридичний грунт. Але, звісно, нехай він перше сам про те заговорить. Мої умови такі, що коли він хоче видавати з «Лісовою піснею» і «Камінним господарем», то я менше, як за 35 р. від аркуша не можу згодитись, а як без сих двох драм, то буде залежати від числа примірників видання. Я думаю, що без тих двох він і ніяк не схоче, а зрештою, там видно буде, що він скаже, хотілось би тільки, щоб він уже скоріше рішив щось виразного, бо вже починає обридати ся невиразність.

Щодо редакторів моїх, то найкраще нехай зложать у свій час належні мені гроші до Ваших рук, то буде більше порядку в рахунках. З «Вісника» мені вже дано 100 р. (а ще щось мають дати після VI книжки), а з «Дзвону» 75 р., і, як Вам відомо, лишилось невиясненим, хто кому винен. Спис помилок постараюсь вислати з дороги, коли матиму тямок до списання їх, бо от тепер ледве можу писати, така стрясена і невиспана (хоч ніхто не заважав спати).

Як здоров'я Михаля?

Цілую Вас і маму, та й Лілю з Михальом, коли вони ще з Вами.

Комарови усіх вас вітають.

Будьте здорові!

Леся

Через годину їду на море.

280. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

2 червня 1913 р. Кутаїсі — 20/V 1913

Люба мамочко!

Думаю, що ти вже повернулася з Гадяча, тож і пишу. Доїхала я без інцидентів, тільки було досить тісно і пароход трапився надзвичайно хиткий, аж навіть мені трохи

завадило, хоч звичайно того зо мною не буває. Приїхала таки добре втомлена, бо все ж 5 ночей зряду пробула в дорозі, та ще й досі не зовсім прийшла в норму. Кльоня зустрів мене на тій станції, де пересідається, щоб їхати в Кутаїс. Він трохи схуд, але поза тим мається нічого собі. Про Ставрополь чи якесь інше місце поки що новин ніяких нема, але «надеяться никому не возбраняется». Ми тепер займаємо половину квартири (2 кімнати), дещо й речей розпродалося, се через те, що не стає інакше грошей на прожиття, а в довги залазити не хочеться, я того дуже не люблю і боюся, волію зректися якоїсь там вигоди, ніж сидіти у лихварів у кишені. Через те я буду дуже рада, як одержу хутко від тебе ті 55 р., бо принаймні буду вільна у своїх особистих видатках на який час, а там сподіваюся, що могтиму й заробити знов. Та й так, може, без великої трудності діждемося ліпших часів — повинні ж вони колись настати. Зрештою, се мене якось не дуже журить, бо се ще найменша в світі біда, рівняючи до інших.

От «досада», що і тут якось холодно. Так я й не вилажу з сукняної одежі. Тільки в день мого приїзду було ясно і доволі тепло, та й то тільки до полудня, а потім усе дощ, та й дощ, та холод... І що се воно з сим «югом» робиться?.. Стан мого здоров'я такий, як був у Києві, ти його бачила, то сама зважиш, чи то зветься «добре», чи, може, як інакше.

Словаря таки у мене нема, отже, нехай Іван Матвійович пришле, спасибі йому, — прошу йому се переказати.

Я мала взяти з собою остатній № «Рідного краю» і «Молодої України» з казкою Гоголя (хоч я їх прочитала, але хотіла привезти сюди), та мені їх не вложили, може б, твоя ласка прислати.

Я забула свою грілку. Та її посилати не варто — маю тут іншу.

Будь здорова, люба мамочко! Кльоня тебе вітає, я міцно цілую. Привіт Михайлу Васильовичу і пану Петрунецкові.

Твоя *Леся*

279. ДО М. В. КРИВИНЮКА

26 травня 1913 р. Одеса 13. V. 1913. Одеса.

Дорогий Михайле!

Посилаю Вам оцю довіреність, зроблену по тій формі, яку порадив Комаров, — я сама на тім мало знаюся. Коли прийдеться трактувати з Лавровим, то се вже буде юридичний грунт. Але, звісно, нехай він перше сам про те заговорить. Мої умови такі, що коли він хоче видавати з «Лісовою піснею» і «Камінним господарем», то я менше, як за 35 р. від аркуша не можу згодитись, а як без сих двох драм, то буде залежати від числа примірників видання. Я думаю, що без тих двох він і ніяк не схоче, а зрештою, там видно буде, що він скаже, хотілось би тільки, щоб він уже скоріше рішив щось виразного, бо вже починає обридати ся невиразність.

Щодо редакторів моїх, то найкраще нехай зложать у свій час належні мені гроші до Ваших рук, то буде більше порядку в рахунках. З «Вісника» мені вже дано 100 р. (а ще щось мають дати після VI книжки), а з «Дзвону» 75 р., і, як Вам відомо, лишилось невиясненим, хто кому винен. Спис помилок постараюсь вислати з дороги, коли матиму тямок до списання їх, бо от тепер ледве можу писати, така стрясена і невиспана (хоч ніхто не заважав спати).

Як здоров'я Михаля?

Цілую Вас і маму, та й Лілю з Михальом, коли вони ще з Вами.

Комарови усіх вас вітають.

Будьте здорові!

Леся

Через годину їду на море.

280. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

2 червня 1913 р. Кутаїсі 20/V 1913

Люба мамочко!

Думаю, що ти вже повернулася з Гадяча, тож і пишу. Доїхала я без інцидентів, тільки було досить тісно і пароход трапився надзвичайно хиткий, аж навіть мені трохи

завадило, хоч звичайно того зо мною не буває. Приїхала таки добре втомлена, бо все ж 5 ночей зряду пробула в дорозі, та ще й досі не зовсім прийшла в норму. Кльоня зустрів мене на тій станції, де пересідається, щоб їхати в Кутаїс. Він трохи схуд, але поза тим мається нічого собі. Про Ставрополь чи якесь інше місце поки що новин ніяких нема, але «надеяться никому не возбраняется». Ми тепер займаємо половину квартири (2 кімнати), дещо й речей розпродалося, се через те, що не стає інакше грошей на прожиття, а в довги залазити не хочеться, я того дуже не люблю і боюся, волію зректися якоїсь там вигоди, ніж сидіти у лихварів у кишені. Через те я буду дуже рада, як одержу хутко від тебе ті 55 р., бо принаймні буду вільна у своїх особистих видатках на який час, а там сподіваюся, що могтиму й заробити знов. Та й так, може, без великої трудності діждемося ліпших часів — повинні ж вони колись настати. Зрештою, се мене якось не дуже журить, бо се ще найменша в світі біда, рівняючи до інших.

От «досада», що і тут якось холодно. Так я й не вилажу з сукняної одежі. Тільки в день мого приїзду було ясно і доволі тепло, та й то тільки до полудня, а потім усе дощ, та й дощ, та холод... І що се воно з сим «югом» робиться?.. Стан мого здоров'я такий, як був у Києві, ти його бачила, то сама зважиш, чи то зветься «добре», чи, може, як інакше.

Словаря таки у мене нема, отже, нехай Іван Матвійович пришле, спасибі йому,— прошу йому се переказати.

Я мала взяти з собою остатній № «Рідного краю» і «Молодої України» з казкою Гоголя (хоч я їх прочитала, але хотіла привезти сюди), та мені їх не вложили, може б, твоя ласка прислати.

Я забула свою грілку. Та її посилати не варто — маю тут іншу.

Будь здорова, люба мамочко! Кльоня тебе вітає, я міцно цілую. Привіт Михайлу Васильовичу і пану Петрунепкові.

Твоя *Леся*

281. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

11 червня 1913 р. Кутаїсі 29/V

Люба мамочко!

Може, тобі чудно з моєї телеграми, то я її поясню. Ти в картці до Кльоні з Гадяча (з Гадяцьким театром) пишеш, що вже мені «сегодня п о с л а л а» гроші, картка прийшла сюди ще 23-го, а грошей і досі нема. Невже вони на цілий тиждень довше йдуть, ніж звичайний лист? Скоріше, що ти або той, хто відправляв, щось змилили в адресі і гроші застряли на пошті. На жаль, мені се тепер особливо не впору, бо я з дороги привезла всього 35 р., а 20-го Кльоня мусив оддати за довг жидові зненацька 100 р., так що з його плати лишилось всього 15 р., тим часом треба платити за квартиру, треба їсти-пити та ще й хоч трохи ліків купувати, бо я нездужаю, t° щодня підвищена (дуже часто вище 38°), і вся єгипетська поправка вже, здається, відходить в легенду. Речі продовжуємо продавати, але не завжди є на них покупці, бо вже «дачна» пора.

Я не для того пишу тобі це все, щоб завдати жалю чи напрошуватись на поміч, а тільки на те, щоб тобі не здавалась дурною чи недоречною моя телеграма. «Правити» з тебе я не вважаю в праві, бо винна тобі значно більше, ніж ті 55 р. Тільки вже дуже мені гірко, коли Кльоня бігає по жидах-лихварях, а потім вони нависають, ходять до нас, переймають у суді, розводять фамільярності і взагалі більше з того роблять галасу, ніж того варті тії невеликі довги. Тепер ми з ними розв'язались і надіялись, що з моїми грошима спокійно перетриваємо до другого місяця, а там уже без жидівських візитів могли б і зовсім унормувати бюджет, бо господарюємо тепер самі і через те тратимо мало. Аж тут несподіваний пасаж поштовий з тими грішми! Кльоня вже знов хотів до жида йти, щоб тебе не турбувати, але я таки не пустила і послала телеграму. Може, ти зробиш яку заяву на пошті абощо. Коли ж ти тільки збиралась послати і, бувши певна в тому, що зможеш, написала «послала» (так часом трапляється), а потім не змогла та не можеш і тепер, то ти мені се напиши, ми вже якось «извернемся», мені тільки треба знати виразно, на що я можу рахувати, а на що ні. Я от почала вже нове оповідання писати — пишу,

правда, помалу, в інтервалах між підвищенням t° (значить, ранками), і то тоді, коли Кльоні нема дома, бо я йому не признаюся, що працюю, він думає, що то мені вадить; але спокійне прозове писання, я думаю, шкоди мені не зробить, до віршів же поки що не беруся — того то вже сама боюся, бо мала добрий досвід, — от і обіцяного панові Петруненкові етюда ще не починала. Як напишу оповідання, то й зарібок буде, бо воно вже «вперед прийняте», казала Людя, а то ще за свого «Мартіана» щось «дополучу», як видрукують, тим часом же, може, якось продамо буфета та ще дещо та й обійдемось без жидів. Я все-таки при сьому всьому не почуваюся нещасною, і якби Кльоня не мав тенденції вдаватись до лихварів, то я б ще й не такі злидні, жартуючи, прийняла, бо вони якось ні на настрої, ні на наших відносинах не відбиваються, тим, може, що ніхто голови не гризе.

Будь здорова, мамочко. Міцно цілую тебе. Кльоня тебе вітає.

Твоя *Леся*

282. ДО М. В. КРИВИНЮКА

20 червня 1913 р. Кутаїсі 7/VI

Дорогий Михайле!

Що се значить, що ніхто до мене не обзивається ні з Києва, ні з Кам'янки? Я двічі писала мамі, раз Вам (з Одеси, при довіреності), раз п[ану] Петруненкові — і ні від кого ні одвіту ні привіту. Правда, Лілі не писала, але їй писав Кльоня, а я була тоді зовсім хвора та й не хотіла її журити тим, про що могла б тоді написати. Я й тепер не пишу їй через те, щоб як-небудь не хотячи не завдати їй клопоту, а вона й так мала його зо мною досить. Але Вас таки мушу поклопотати деякою дрібницею, бо інакше не дам собі ради. Майте добрість, довідайтесь, чому Іван Матвійович не шле мені ні словаря, ні грошей, що був обіцяв прислати ще в маю. Може, мама не переказала йому моєї просьби прислати великий український словар (бо його у мене, як виявилось, нема), а може, він і книгу, і гроші (18 р.) віддав на руки мамі, а вона все не збереться переслати. Так подбайте вже якось, щоб переслала, бо, далебі, для мене тепер і 18 р. таки чималі

гроші. Я б написала самому Івану Матвійовичу, та не знаю, чи не виїхав він уже в Судак, як збирався, і яка його там адреса. На жаль, не знаю, чи є Людя в Києві, якщо нема, то, може, є Олесь чи хто інший, від кого залежить виплата, отже, прошу Вас передати моє прохання, якщо моя поема, призначена до VI книги «Літературно-наукового вісника», уже видрукувана, щоб Вам видали те, що ще може мені належатись за неї, а Ви вже перешліть мені. При тій нагоді скажіть, що я V книгу «Вісника» не одержала. Мені дуже неприємно, що я мушу просити розплати, коли навіть не знаю напевне, чи моя праця в наборі, але крайність мене до того змушує, бо я тепер абсолютно «безгрішна», а хвороба моя ніяк не допускає ще більшої економії, ніж та, з якою я тепер живу. Кльоня працює навіть понад силу, а платять йому нижче заслуги, тільки компліментами надолужують; проба перевестись на іншу посаду двічі провалилась, і близької перспективи на щось ліпше нема. Отже, я мушу якось старатись хоч що-небудь собі здобувати на свої потреби. В теорії я маю тепер більші заробітки, бо норму гонорару мені збільшено, але на практиці проклята слабість мене «підсадила», бо з самого приїзду не дає нічого робити. Я, правда, почала писати нове оповідання для «Вісника», але яка то робота, коли тільки остатні 3 дні маю t° нижче 37,5, а то була мало не щодня 38,3 по півдоби, а другі півдоби голова тріщала. Та й усякі інші симптоми моєї поетичної хороби так розгулялись, що зовсім вибивали з «творчого» настрою... Ну, та от сьогодні наче вже краще стало, то буду писати.

Мені належиться «Рада» за 2 місяці (квітень і май) і «Дзвінок», III кн[ижка], коли б п[ан] Петруненко узяв їх для мене з відповідних редакцій, а Ви б послали сюди те все посилкою (не бандеролею), то я була б Вам обом дуже вдячна. Кошти пересилки одверніть з гонорару мого, як видадуть. Попросіть маму, щоб відповіла мені що-небудь на мій остатній лист,— мовчання мене страшно нервує. Цілую Вас міцно. Як маються Ліля і Михайльо?

Ваша *Леся*

Кльоня Вас вітає.

283. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

30 червня, 3 липня 1913 р. Кутаїсі 17/VI 1913

Любая Лілеєнько!

«Пишу до тебе», вибравши годину, коли голова не дуже болить і жару ще нема, а ранішня прострація вже трохи розвіялась. Такі години бувають тепер не так-то часто, і треба їх ловити. Сама не знаю, чого се я так уже хутко і так по всіх швах розклеїлася цього разу. Ти скажеш — «київська втома». Але що ж там такого особливого було в Києві? Та я ж кожен раз заїздила в Київ і навіть на довше, а такого все ж не бувало, як тепер, а ще єгипетської поправки ставало хоч на півліта або й до осені. Сей раз я й на морі оскандалилась — 4 рази «принесла жертву морю» — і приїхала додому з таким шлунком, що хоч не їж нічого. Такий він і тепер, болить раз у раз; як сяду їсти, то плакати хочеться, до того мені всяка їда противна, але, звісно, примушую себе їсти, бо інакше ж можна зовсім знесилитись. Подібно до сього було тої зими, як ми були в Хоні, але й тоді втрата апетиту не була такою надмірною, як тепер, я більше боялася їсти через спазми, ніж не хотіла, крім того, тоді майже не було жару (не більш як 37,5 і то рідко), а тепер мало в який день не доходить до 38, буває і 38,4, триває то довго, часом всю другу половину дня, часом весь вечір і ніч, до 3-ї г[одини] ночі, часом двома наворотами, без виразної періодичності, а ранком спускається до 36,4, і тоді вже голова болить і нападає прострація така, що я вже волію жар, ніж таку «нормальність». При тому цистит загострився, і буває щось таке кругле і тверде під правим ребром, що коли його трохи надавити, то болить напробій, до самого хребта (там, де нирка), тільки се буває рідко і недовго, але зате дуже неприємно.

Ну, от бачиш, які я речі тепер пишу,— чи ж не ліпше вже мовчати?.. Мовчала я, зрештою, більше через те, щоб не проговоритись про ту грошову скруту, в яку було ми попалися, і щоб ти не завдала собі ще з тим якого клопоту. Тепер, нарешті, се заспокоїлось, бо мама після всяких перипетій таки вернула мені 55 р., що лишились у неї (каже, що поручила Федору відправити з Гадяча, як виїздила звідти, а він загубив адресу мою і не відправив і т. п.). Сяк чи так, але нам прийшлося було дуже кру-

то, ми продавали речі з хати і тим живилися, інакше не знаю, що б ми й робили. Добиваючись переводу в рідніші сторони, Кльоня витративсь на подоріж у Новочеркаськ і т. п., вліз в довги, а тепер літом прийшлося ті довги віддавати, та й екстрений виїзд Феоктисти Семенівни теж дещо коштував, от і вскочили в кризис. Тепер гострота кризису минулася, але взагалі нам таки треба «щось думати», бо такі кризиси можливі і надалі. Поки були в мене запасні гроші або хоч середня змога заробити, то ми могли жити без біди, але тепер я нічого не маю, робити в теперішньому стані зовсім не можу, а ще й потребую ліків, то, значить, Кльоні приходиться за всіх відбувати. До речі, може б, ти знову написала Паші, чи не віддав би він мені хоч по частках ті 200 р. Все ж він має постійний заробіток і якийсь маєток, а я, крім туберкульозу, нічого не маю. Ще ж і Олександр Антонович вийшов в одставку і має приїхати сюди з Феоктистою Семенівною, одержавши зовсім невелике «единовременное пособие», що, либонь, усе й піде на ліки та на переїзд. З осені знов почнеться медитування про Єгипет для мене... Під впливом всього сього ми й надумали, що коли до осені нічого не вийде з переводом у Новочеркаський округ (ще деяка надія єсть), то треба подаватись у Середню Азію, де вже напевне можна мати місце, аби хіть. Се прикро через те, що далеко і чужо (хоч воно й тут те саме є), але там на всіх посадах збільшена плата, багато дається на переїзд, швидше можна дослужитись до «несменяемости» (тепер се дуже важно) та й інші вигоди є. Головно ж, ми надіємось, що, може, тамошній клімат до значної міри замінить Єгипет, бо там надзвичайно сухо, здебільшого тепло, навіть гаряче, зима недовга, а до того ж, кажуть, там будови добрі і в хаті холод зимою не дошкуляє так, як тут. Може, провівши 2—3 роки без перерви у сухому краю (там нема і 200 *мм* «осадків», тимчасом як тут коло 1000 *мм* їх), я поправлюся хоч так, щоб не бути інвалідом; а так, як тепер, то, може, виїзди в Єгипет мені ще й вадять, бо потім ще гірше почувається всяка вогкість, та й далекі двотижневі переїзди, либонь, уже робляться не під силу, як ось остатній раз показалося. Крім того, при теперішніх фінансах моїх приходиться з вас тягти на той Єгипет, а я ж тямлю, що ви всі не багачі і, значить, давали б «не от избытка», а стягалися б з остатнього, може,— та хіба ж се по правді? Могла б я, правда, удатись по запо-

могу, так як Коцюбинський, і думаю, що мені б не відмовили, але з різних причин волію Середню Азію, ніж се... Ну, та се ще все видно буде, а поки що я тільки тобі про се пишу, мамі ж, наприклад, не пишу, бо вона візьме се не з практичного, а з ліричного або ще якого погляду і, може, тільки зайвих неприємностей Кльоні понаписує, як то вже й траплялося.

А тепер от я тобі неприємність напишу, вживаючи права старшої сестри. Яке се в тебе протианемічне лічення з трьома чужими мовами, з юрбою дітвори в хаті, з двома службами медичними, з репетицією небоги і т. п., з їздою щодня по 14 верстов? Мені здається, що так здобувають анемію, хто її не має. Схаменися, Лілеє, ти ж бо лікар! Не компрометуйся. За два тижні за границею навчишся мови краще, ніж тут за 2 місяці, а заплатити репетитора небозі було б економніше, ніж учити її самій. Навіщо ти марнуєш свою силу? Не будь марнотратною, моя Лілеєнько, твоя сила дуже дорога і єсть куди її прикласти. А крім того, я не хочу, щоб моя золотая Лілія прив'яла. Покинь все, що лише можна кинути, і лічись таки справді. Будеш?

Міцно цілую тебе і Михаля, будьте здорові, мої золотесенькі!

Твоя *Леся*

[...] 20/VI. Задержався лист, бо Кльоня хтів написати, а все не мав часу. За сі дні моя t° трохи схаменулась, уже не вище 37,8 здіймалась, але живіт все болить, і нудить, і дуже обридає, але, може, і се якось направиться. Голова все болить, і від неї «коріння очей», аж трудно вгору дивитись, а як дивлюсь вниз, то не больно. Се, певно, від лежні та від жару, а ще я при тому читаю, то, може, томлю очі, та, крім читання, однак, не можу нічим зайнятись.

Цілую тебе ще раз. *Л.*

284. ДО М. В. КРИВИНЮКА

11 липня 1913 р. Кутаїсі

Дорогий Михайле!

Посилку і гроші я, спасибі Вам, одержала, а не могла сповістити, бо зовсім була хвора, та й тепер ледве пишу. Фактично лежу в ліжку, хоч «про око» одягнена. До всьо-

го прилучилася була ще рвота жовчна, і цілими днями й ночами мутило мене, як на морі в найгіршу негоду. Се тут вважається специфічною ознакою м а л я р і ї — лікар такий і діагноз поставив, t° колишеться між 36,1 і 38,6, дуже втомно. Се дуже сумно, бо тут від малярії трудно вигоїтись, а куди ж мені ще й на літо виїздити? До того ж усе те дорого коштує — і виїзди, і ліки, а де в мене ті гроші? Що казали Вам у «Літературно-науковому віснику»? Чи виконають моє прохання і коли? Хороба мені багато коштує, а гоїтись мушу, бо інакше й пропасти можна. Цілую Вас і маму. Пану Петруненкові привіт.

Ваша *Леся*

285. ДОПИСКА ЛЕСІ УКРАЇНКИ НА ЛИСТІ І. П. КОСАЧ-БОРИСОВОЇ І О. П. КОСАЧ (матері) ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

4 липня 1913 р. Сурамі

Цілую.

Пишіть на Кутаїс, нам Квітка привезе сюди.

Леся

ДОДАТКИ

1. ДО Л. М. ТОЛСТОГО

20 вересня 1902 р. Київ.

Українські письменники щиро радіють з одужання Великого Російського письменника, вітають його днем п'ятдесятилітнього ювілею і бажають йому ще довго й довго працювати на користь рідного письменства.

2. ДО О. ГОРБАЧЕВСЬКОЇ

6 вересня 1903 р. Київ 24. VIII 1903

Дніпро в Києві. Цілій родині найкращий привіт.

Леся Українка

3. ДО В. М. ГНАТЮКА

29 січня 1907 р. Київ

Шановний добродію!

26 травня 1906 року від адміністрації стверджено статут товариства «Просвіта» у Києві, яке має допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи в Києві і в Київській губернії (§ 1 статуту). Товариство се вже заходилося, на підставі § 2 свого статуту, урядживати в Києві бібліотеку, читальню, книгарню, музей і видання популярно-наукових книжок.

Звичайно, українська бібліотека в Києві, центрі культурного життя російської України, матиме вагу загальнонаціональної інституції, коли буде змога зробити її багатою. Таку саму вагу матиме й музей коло «Прос-

віти», до якого вже пожертвувано дуже коштовну етнографічну колекцію та інші речі; що ж до видавництва, то воно у всякому разі матиме значення для цілого народу, а не для самої тільки Київщини.

З сих причин товариство «Просвіта» сподівається, що в своїх заходах матиме поміч не тільки від киян, а й від усіх, як членів, так і не членів товариства, хто спочуває справі культурного відродження й просвіти українського народу, і в тій надії товариство вдається до Вас, шановний добродію, зазначуючи при тому головні форми, з яких може тая поміч бути поданою.

1. Товариство просить дарувати книги до бібліотеки, яка буде відчинена до публічного вжитку і міститиме в собі книги всіма мовами та з усіх відділів літератури наукової й красної. В бібліотеці має бути й музичний відділ, до якого товариство просить присилати ноти (ноти до співу можуть бути з текстом на всіх мовах). В ідеалі се має бути національна бібліотека, яка служитиме не тільки для звичайного читання, але й до наукових праць та до всяких інформацій. Тому товариство просить присилати всякі книжки всіма мовами, не тільки такі, що мають загальний та сучасний інтерес, але й спеціальні та давні видання. Між іншим, товариство приймає з подякою пам'ятні книжки, статистичні збірники, календарі, давні періодичні видання (хоч би й порізнені) і т. п.

2. Товариство просить присилати до музею всякі речі, які мають інтерес:

а) етнографічний (напр[иклад], народні вишивання, тканини, убрання, посуд, музичні інструменти, писанки, моделі хат, возів, струментів і т. п.),

б) історико-археологічний (старосвітські портрети, малюнки, документи і всякі стародавності),

в) природничий (напр[иклад], палеонтологічні знаходи, кістяки, гербарії, мінералогічні колекції, різні препарати і т. п.),

г) педагогічний (малюнки, альбоми, всякі колекції і т. п.),

д) артистичний (картини, статуї, фотографічні знімки і т. п.).

3. Товариство запрошує всіх, хто орудує українською мовою, до складання популярно-наукових книжок сею мовою, до переробляння і перекладу таких книжок

з інших мов. Щоб надати праці порізнених людей організований, планомірний характер, товариство просить тих, хто має взятися до складання такої книжки, повідомити товариство, яку саме тему він вибрав або яку книжку взяв до перекладу чи переробки. Тим, хто не має сам вибраної теми, охоче допоможе в виборі теми (вже опубліковано до загального вжитку список тем) і покаже джерела до складання оригінальної книжки або первотвори, гідні перекладу чи переробки.

Кореспонденцію і дарунки товариство просить присилати на його адресу: Київ, Бульварно-Кудрявська, № 10, кв. 6, товариство «Просвіта».

Тов[ариш] голови *Л. Косач*[...]

4. ДО КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЖАНДАРМСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

24 лютого 1907 р. Київ

В киевское губернское жандармское управление
Дочери действительного статского советника
дворянки Черниговской губернии
Ларисы Петровны Косач

Заявление

В дополнение к подписке о явке в губернское киевское жандармское управление по первому требованию, данной мною 18-го января сего года в Лыбедском участке г[орода] Киева, сим заявляю жандармскому управлению, что по моим домашним делам я уезжаю к отцу моему председателю ковельско-владимир-волынского мирового съезда в деревню Колодяжно Волынской губернии Ковельского уезда, откуда я могу прибыть в Киев по первому требованию жандармского управления.

11 февраля 1907 года.

Дворянка *Лариса Косач*

5. ДО І. Я. ГОРБАЧЕВСЬКОГО

15 лютого 1911 р. Хельван 2. II 1911 Hélouân. Villa Tewfik

Шановний добродію!

Поздоровляємо Вас із родиною я і п[ан] Білинський, що все ласкав одвідувати мене. Відколи я в Єгипті, чуюся дуже добре, а на Кавказі було вже мені так зле, що не надіялася нічого доброго. А як маєтеся Ви і родина? Рада би знати. З поважанням

Леся Українка

ПРИМІТКИ

До останнього, 12-го тому Зібрання творів Лесі Українки увійшли листи, що охоплюють роки найвищого творчого злету її яскравого, самобутнього таланту — 1903—1913. До видання включено 290 листів, у тому числі 71 лист, які друкуються вперше. Окремі листи подаються з незначними скороченнями суто інтимного характеру, зокрема —щодо детального перебігу хвороби, її діагностики, лікувальних засобів тощо, про які Леся Українка повідомляла насамперед своїй сестрі—лікарці Ользі Косач та матері—О. П. Косач. Упорядник врахував епістолярні матеріали письменниці, опубліковані за останні роки в радянській пресі. Порівняно з попередніми виданнями в томі уточнено дати ряду листів.

Автографи листів Лесі Українки в основному зосереджені у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Посилаючись на цей архів, подаємо лише номер фонду і одиницю збереження.

До тому додано основні дати життя і творчості Лесі Українки, покажчик імен та назв, алфавітний покажчик творів, перекладів з інших авторів та фольклорних записів Лесі Українки, вміщених у першому — дев'ятому томах цього видання, та покажчик уміщених у виданні листів за адресатами.

1903

1. ДО І. Я. ФРАНКА. *6 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. К., 1954, с. 55.

Подається за автографом (ф. 3, № 1635).

Сан-Ремо — місто-порт на півночі Італії, на узбережжі Лігурійського моря, славиться курортно-лікувальними закладами, туризмом, квітникарством.

Що се з п. Гнатюком ... — Видатний український вчений фольклорист і етнограф демократичного напряму Володимир Михайлович Гнатюк (1871—1926) на той час лікувався на острові Корфу в Італії. У листі до М. Коцюбинського В. Гнатюк так говорить про свою поїздку: «Я довідався перший раз про свою хворобу, якої сам не завважав, у грудні 1902 р. і, за порадою лікаря, виїхав

на острів Корфу, де пробув півчверта місяця» (*Коцюбинський М.* Листи до Володимира Гнатюка, Львів, 1914, с. 57).

«Літературно-науковий вісник» — художній, науковий і публіцистичний журнал. За ідейним спрямуванням журналу історію його видання можна поділити на три періоди: 1) демократичний (1898—1906, Львів); 2) ліберально-буржуазний (1907—1914) і буржуазно-націоналістичний (1917—1919, Київ — Львів); 3) буржуазно-націоналістичний, профашистський (1922—1939, Львів), з 1933 р. виходив під назвою «Вісник».

... У моїх віршах ... — Цикл поезій Лесі Українки «Осінні співи» вміщено в «Літературно-науковому віснику», 1903, кн. 1.

... Пишу одну поему ... — Йдеться, очевидно, про драматичну поему «Вавілонський полон», викінчену 15 лютого 1903 р.

Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847—1918) — український буржуазний етнограф, археолог і антрополог. Один із перших дослідників палеолітичних пам'яток на Україні. В 1879—1905 рр. перебував у еміграції.

Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) — український поет, перекладач, театрознавець, журналіст. Деякі його твори пройняті буржуазно-націоналістичними та декадентськими мотивами. У 1920—1925 рр. перебував у еміграції. Здійснив численні переклади українською мовою творів західноєвропейської класики, а також революційних пісень «Інтернаціонал», «Марсельєза», «Варшав'янка».

2. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і П. А. КОСАЧА. *7 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: *Українка Л.* Твори в 5-ти т., т. 5. К., Держлітвидав України, 1956, с. 430—431. (Далі посилання на це видання подається скорочено: Твори в 5-ти т., т. 5, сторінка.)

Подається за автографом (ф. 2, № 105).

... На іменини ... — Тут ідеться про день пам'яті святого Петра, що припадає на 3 січня н. ст.

Косач Ольга Петрівна (літературний псевдонім — Олена Пчілка, уроджена Драгоманова, 1849—1930) — мати Лесі Українки, письменниця (писала вірші, оповідання, п'єси, наукові праці з етнографії), з 1927 р. член-кореспондент АН УРСР. На її творах позначилися ліберально-буржуазні ідеї.

Косач Петро Антонович (1841—1909) — батько Лесі Українки. Після закінчення Київського університету служив головою Новоград-Волинського, Луцько-Дубенського та Ковельського з'їздів мирових посередників, чиновником особливих доручень з селянських питань при київському, подільському, волинському генерал-губернаторі, дійсний статський радник. За співчуття і допомогу діячам революційно-демократичного руху був запідозрений царським урядом у політичній неблагонадійності. Захищав інтереси селян у їхніх позовах з поміщиками.

... Книжечка моя ... — Збірка творів «Відгуки», Чернівці, 1902.

Інфлуенца — грип.

Садовські — родина далеких родичів Косачів, що мали в Сан-Ремо власну віллу «Наталія», де спинялася Леся Українка під час свого лікування.

Д ж е р о м Джером-Клапка (1859—1927) — відомий англійський письменник-гуморист.

... З моїми віршами... — Йдеться про друге видання збірки «На крилах пісень» (К., 1904), яка зазнала цензурних втручань.

«А может быть — ха-ха! — и помилую...» — перефразовані слова із казки М. Є. Салтикова-Щедріна «Заєць, що себе жертвує» (1903).

... «Італьянську поему»... — Вірш «Бранець», який Леся Українка планувала включити до другого видання книжки «На крилах пісень». Вперше надрукований у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» (К., 1904, с. 121—123).

Л ю д я — Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1863—1941) — українська письменниця ліберально-буржуазного напряму, дочка М. П. Старицького, подруга Лесі Українки.

Н е м е с і д а — у грецькій міфології богиня відплати, що карає за злочини, дочка Нюкти — богині ночі.

О к с а н о ч к а — молодша сестра Лесі Українки Оксана (Тамара) Петрівна Косач, в одруженні Шимановська (1882—1975).

К у з е н и — двоюрідні брати Лесі Українки Антон Шимановський (син Олександри Антонівни Косач-Шимановської) та Юрій Тесленко-Приходько (син Олени Антонівни Косач).

М и к о с ь — Микола Косач (1884—1937) — молодший брат Лесі Українки.

Д о р а — Ісидора Косач (народилася 1888 р.), в одруженні Борисова, вона ж Дроздик, Біла Гусь, Гусиця, наймолодша сестра Лесі Українки. Нині мешкає в США.

М а л а н ь я Ф о м і н і ш н а — М. Х. Байдаківська, далека родичка Косачів, мешкала разом із Садовськими в Сан-Ремо.

3. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *9 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 338).

К о с а ч Ольга Петрівна (1877—1945) — молодша сестра Лесі Українки, в одруженні Кривинюк, жартівливі імена її — Пуц, Пуцик, Лілея, Олеся та ін. Була активною учасницею антиурядових виступів, за що її двічі заарештовували (1903 р. в Петербурзі, 1907 р. в Києві разом з Лесею Українкою). Після закінчення петербурзьких Вищих жіночих медичних курсів працювала лікарем.

... На адресу інституту.— Очевидно, на адресу Вищих жіночих медичних курсів у Петербурзі, де навчалася сестра Лесі Українки О. П. Косач.

Т ь о т я С а ш а — Олександра Антонівна Косач (1847 — ?), в одруженні Шимановська, рідна сестра П. А. Косача, батька Лесі Українки. За участь у революційному русі її чоловік Б. О. Шимановський зазнав переслідувань царизму, був на засланні.

4. ДО О. Є. СУДОВЩИКОВОЇ-КОСАЧ. *11 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 431.

Подається за автографом (ф. 2, № 95).

К о с а ч Олександра Євгеніївна (дівоче прізвище Судовщикова, 1867—1924, літературний псевдонім — Грицько Григоренко) — українська письменниця, автор книжок про тяжке життя сільської

бідноти, наростання протесту народних мас. Писала нариси, оповідання для дітей та п'єси. Річчі — ласкаве ймення, яким називала Леся Українка Олександру Євгеніївну — дружину брата Михайла Косача.

Тьотя Єля — Олена Антонівна Косач (1845 — ?), в одруженні Тесленко-Приходько — активний діяч народницького революційного руху 70-х років XIX ст., сестра П. А. Косача, тітка Лесі Українки.

5. ДО І. Я. ФРАНКА. *13, 14 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше уривок листа надруковано в журналі «Червоний шлях», 1927, № 1, с. 5—6.

Подається за автографом (ф. 3, № 427).

«Червоний шлях» — український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал, виходив у Харкові в 1923—1936 рр.

...Статтю Вашу в «Zeit» про Кон[опніцьку] читала... — Стаття І. Франка «Maria Konopnicka» надрукована у віденській газеті «Die Zeit», 1903, 25 жовтня, № 421, с. 40—42.

«Zeit» — «Die Zeit» («Час»), австрійський літературно-науковий і політичний журнал ліберально-буржуазного напряму, видавався у Відні 1894—1904 рр.

Конопніцька Марія (1842—1910) — видатна польська письменниця. Основна тематика її поезії і новел—нестерпно тяжка доля трудящих. За демократичну діяльність зазнавала переслідувань.

Моя стаття... — Статтю про польську письменницю Марію Конопніцьку Леся Українка написала на замовлення російського журналу «Мир божий» і переслала її до редакції у грудні 1902 р. Стаття не була надрукована. Подальша доля її невідома.

«Мир божий» — російський щомісячний літературний та науково-популярний журнал ліберального напряму. Виходив у Петербурзі в 1892—1906 рр.

Граціє Делле Марія Євгенія (1864—1931) — австрійська письменниця і критик демократичного напряму, з якою поетеса листувалася, збираючи матеріал для написання статті про її творчість для журналу «Мир божий». Стаття не була написана.

Конферувати — проводити конференцію, бути на конференції.

Бреслав (Бржецлав) — містечко в Чехословаччині (недалеко від Братіслави) на кордоні з Австрією.

...Листа до сеї поетки... — Цей лист дослідникам не відомий.

«Із дневника» — поезії І. Франка «Опівніч. Глухо. Зимно» та «Як болить голова!», опубліковані у 20-му томі «Літературно-наукового вісника» (1902) під спільною назвою «Із дневника», які пізніше увійшли до циклу «Із книги Кааф» збірки «Semper tiro» (1906).

Апокаліпсис — одна з книг Нового завіту, авторство якої приписують Іоанну Богослову.

...В Колодяжному... — І. Франко гостював у Косачів у травні 1891 р.

«Кам'яна душа» — віршована драма І. Я. Франка,

... В мій перший побут у Львові... — Їдучи до Відня лікуватися, Леся Українка побувала у Львові у січні 1891 р.

«Kurjer» — «Kurjer Lwowski», польська громадсько-політична щоденна газета ліберально-буржуазного напряму, видавалась у Львові 1883—1926 рр. Співробітником її (1887—1897) був І. Я. Франко.

Тоді ж ішла полеміка... — Мається на увазі тенденційна кампанія польської буржуазної громадськості навколо полемічно загостреної, але де в чому помилкової статті І. Франка про А. Міцкевича «Ein Dichter des Verrathes» («Поет зради»), надрукованої 8 травня 1897 р. у газеті «Die Zeit» (№ 36, с. 86—89).

... Драму про скульптора серед пуритан... — Мається на увазі драматичний твір «У пущі» (1909), котрий мав спочатку назву «Скульптор».

... Крик і скарги Ваших «дітей»... — Йдеться про вірші І. Франка «Із дневника». Тут образ потоплених дітей є символом творчих задумів письменника, яким повністю не судилося здійснитись з огляду на важкі соціальні умови та цензурні рогатки.

Труш Іван Іванович (1869—1941) — відомий український живописець і художній критик. Автор портретів видатних діячів української культури, майстер пейзажів та жанрових картин із життя гуцулів.

Ганкевич Микола (1869—1931) — публіцист, один із лідерів дрібнобуржуазної української соціал-демократичної партії націоналістичного напряму у Східній Галичині.

Шильд — вивіска.

... Щось середнє між єреміадою і філіппікою.— Тобто між скаргою і звинуваченням.

«Зів'яле листя» — третя поетична збірка І. Франка, надрукована 1896 р.

«Рахіль плаче»... — Слова з Євангелія, що прислужилися Лесі Українці для написання твору «Прокляття Рахілі» (опублікований в «Літературно-науковому віснику», 1918, кн. 1, с. 3—5).

... Легенди про в'язнів-богатирів.— Ці фольклорні джерела, пройняті вірою в світлу, щасливу долю народу, Леся Українка частково використала під час написання творів «Що дасть нам силу?» (1903), «Казка про Велета» (1913).

... Рятівник з-за Чорномор'я... — Про нього І. Франко згадує у вірші «Як голова болить! Пожовклі карти...», вперше надрукованому в «Літературно-науковому віснику», 1902, кн. 11, с. 96—98.

Лігурійське море — частина Середземного моря між островами Корсіка, Ельба і узбережжям Франції та Італії.

Тавматург — чудотворець.

Нащо вичікувати тії кабалістичні «три дні»... — тобто легендарні дні (це слово походить від староєврейського слова «кабала», що означає переказ, легенда).

... Луснув би або «розійшовся»... — Вислів походить від приказки «Розійшовся, як заячий жир».

... Я її в таку ніч писала... — Драматичну поему «Одержима» написано за одну ніч 18 (31) січня 1901 р. у Мінську біля ліжка тяжко хворого С. К. Мержинського.

Мержинський Сергій Костянтинович (1870—1901) — активний діяч визвольного руху, учасник соціал-демократичних гуртків Мінська та Києва, близький друг Лесі Українки, якому поетеса присвятила низку творів.

Синедріон — у стародавній Іудеї (III—I ст. до н. е.) рада старійшин, що була вищим державним, релігійним і судовим органом.

«Най будуть щирі, щирі, щирі!» — вислів, звернений до митців, із поеми І. Франка «Лісова ідилія».

...Про Вашу поему... — Йдеться про незавершену поему І. Франка «Лісова ідилія», з якої дві частини—«Посвята Миколі Вороному», «Пролог»—були вперше надруковані в «Літературно-науковому віснику», 1903, кн. 1, с. 8—16. Збереглися уривки автографа поеми (ф. 3, № 261, 262).

В «Заспіві» (До Вороного)... — Йдеться про посвяту до поеми І. Франка «Лісова ідилія» (1900), адресовану М. К. Вороному. В ній Франко гостро критикує модерністську декларацію «чистого мистецтва», яку пропагував М. Вороний. В альманасі «З-над хмар і з долин» (Одеса, 1903, с. 4—6) М. Вороний видрукував «Івану Франкові. Відповідь на його посланіє», де засвідчив, що залишається на попередніх позиціях, тобто позиціях буржуазних, антиреалістичних.

«Нове життя» — незавершена поема І. Франка, уривки з якої друкувалися в збірці «З вершин і низин» (Львів, 1893). Задум цього твору генетично пов'язаний з поемою «Лісова ідилія».

«Бразілія» — власне «Пан Бальцер в Бразілії» (1910), поема М. Конопніцької.

«Панські жарти» — ця поема І. Франка увійшла до збірки «З вершин і низин» (1893).

«Перехресні стежки» — повість І. Франка, надрукована в «Літературно-науковому віснику», 1900, кн. 1—12. В цьому ж році повість у доповненому вигляді вийшла окремою книжкою у Львові.

Свою «поему» я вже скінчила... — Мається на увазі драматична поема «Вавілонський полон».

...Один тому час! — частково наведена народна приказка: «Один тому час (день), коли батько в плахті».

6. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ.

13 січня 1903 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. К., 1956, с. 324—328.

Подається за копією автографа (ф. 2, № 1548).

Драгоманова-Шишманова Лідія Михайлівна (1866—1937) — старша дочка М. П. Драгоманова, двоюрідна сестра Лесі Українки, дружина болгарського вченого — історика, філолога і культурного діяча, професора Софійського університету Івана Дмитровича Шишманова (1862—1928).

Драгоманов Михайло Петрович (псевдоніми — М. Галицький, Українець та ін.; 1841—1895) — український публіцист, фольклорист, літературознавець, громадський діяч буржуазно-демократичного, а пізніше ліберально-буржуазного напряму. Зазнав-

ши переслідувань з боку царського уряду, емігрував за кордон. З 1889 р.— професор кафедри загальної історії Софійського університету. У публіцистичних творах та літературознавчих працях виступав проти національного і соціального поневолення, за творче єднання української та російської літератур. Дядько Лесі Українки по матері.

Д я д и н а — дружина М. П. Драгоманова Людмила Михайлівна, уроджена Кучинська (1842—1918).

М і к а — Дмитро Іванович Шишманов (1889 — ?), син Івана та Лідії Шишманових.

В л а д а я — колишнє село біля столиці Софії в Болгарії. Нині, за новим адміністративним поділом, це село приєднане до Софії.

+5° R, +12° R, +25° R — відповідно +4° С, +9,6° С, +20° С.

Н о т н а г е л ь Карл (1841—1905) — австрійський лікар (мешкав у Відні), який лікував і консультував Лесю Українку.

М е н ш а м е ч к а, с т а р ш а м е ч к а, с е р е д н я м е ч к а — очевидно, йдеться про родину Шишманових: Дмитра (Міку), Івана та Лідію Михайлівну Драгоманову-Шишманову. Мечка — по-болгарськи ведмідь.

7. ДО М. І. ПАВЛИКА. *22 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 91—94.

Подається за автографом (ф. 2, № 1022).

Г а р м а т і й Григорій — український журналіст, приятель М. І. Павлика, знайомий Лесі Українки.

Г у б е р н а т і с Анжело де (1840—1913) — санскритолог, професор Флорентійського, пізніше — Римського університету, приятель М. П. Драгоманова. Приїздив до Росії, свої наукові праці друкував у журналі «Вестник Европы». Згадуваний лист Лесі Українки до Губернатіса не відомий.

«В е с т н и к Е в р о п ы» — літературно-політичний щомісячник ліберально-буржуазного напряму, виходив у Петербурзі в 1866—1918 рр.

... В с п р а в і д я д ь к о в о ї і т а л ь я н щ и н и ... — Леся Українка хотіла одержати від А. де Губернатіса бібліографію праць М. П. Драгоманова, що друкувалися в італійських виданнях.

«M i n e r v a» — наукові щорічники, в яких подаються адреси та відомості про вищі школи і наукові установи в усіх країнах світу. Їх видання розпочалося з XIX ст. і продовжується й тепер.

П р е н у м е р у в а т и — передплачувати.

Т о в а р и с т в о—Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ), засноване 1892 р. (на основі реорганізації Літературного товариства ім. Шевченка, 1873) групою українських культурних діячів ліберально-буржуазного напряму. Мало секції: історико-філософську, філологічну та математико-природничо-медичну, до яких входило кілька комісій, друкарню, бібліотеку, музей, видавало «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» тощо. Тривалий час товариство очолювали діячі буржуазно-націоналістичного напряму — О. Барвінський (1893—1896), М. Грушевський (1897—1913), що негатив-

но позначилося на його діяльності та виданнях, особливо історичного змісту. В окремі періоди участь у роботі деяких секцій діячів демократичного напряму на чолі з І. Франком надавала роботі товариства прогресивного характеру. Під час перебування Західної України під владою буржуазно-поміщицької Польщі (1919—1939) видання Наукового товариства імені Шевченка нерідко мали антирадянське спрямування.

... Мою сестру ... — Мається на увазі О. П. Косач-Кривинюк.

... Мого товариша і побратима в Празі ... — Йдеться, мабуть, про Михайла Васильовича Кривинюка (1871—1941), активного учасника визвольного руху в Росії, чоловіка молодшої сестри Лесі Українки Ольги Петрівни.

Ліда — Л. М. Драгоманова-Шишманова.

... Іванові в Софію ... — І. Д. Шишманову.

... Все минеться, одна правда зостанеться ... — Це не зовсім точно процитовані рядки з поеми П. Куліша «Грицько Сковорода»:

«Усе, мій синоньку, минеться,—
Бувало, Гриця наставляв:
Єдина правда зістанеться».

«Молода Україна» — український студентський журнал ліберального напряму. Видавався у Львові в 1900—1902 рр.

8. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *23 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 438.

Подається за автографом (ф. 2, № 339).

Ліль — О. П. Косач-Кривинюк.

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний і художній журнал ліберально-буржуазного напряму, що видавався в Києві (1882—1907) російською мовою (1907 р.— українською мовою під назвою «Україна»), з 1896 р. в журналі дозволялося вміщувати твори українською мовою із дотриманням російської транскрипції. Мав намір опублікувати повість О. Кобилянської «Земля».

«В поисках новой красоты» — стаття буржуазно-націоналістичного діяча С. Єфремова, в якій наявні гострі, фальсифікаторські випади проти прогресивних українських літераторів. Леся Українка написала для редакції журналу «Киевская старина» велику полемічну статтю, в якій дала відсіч ідейно ворожим концепціям Єфремова. Стаття не була надрукована, рукопис її не знайдено. У своїх листах до О. П. Косач (матері), О. Ю. Кобилянської, О. П. Косач (сестри) та інших Леся Українка докладно розповідає про зміст цієї статті, коментує її основні положення. Проти статті С. Єфремова виступили І. Франко («Принципи і безпринципність». — «Літературно-науковий вісник», 1903, кн. 2, с. 114—119), а також Г. Хоткевич, М. Мочульський та ін.

Кобилянська Ольга Юліанівна (1863—1942) — видатна українська письменниця демократичного напряму. З 1940 р.— член спілки письменників Радянської України. В оповіданнях і повістях відображала тяжку долю буковинського селянства, його сподівання на краще майбутнє. Найпопулярніший твір — трагічна

повість «Земля». О. Кобилянську з Лесею Українкою зв'язувала багаторічна щира дружба, яка сприяла їхньому творчому зростанню.

Хоткевич Гнат Мартинович (літературний псевдонім — Гнат Галайда; 1877—1938) — український радянський письменник, літературознавець, актор, мистецтвознавець.

Мочульський Михайло Михайлович (1886—1940) — український літературознавець, критик і перекладач.

Тьотя Саша —О. А. Шимановська (Косач).

9. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *24 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: *Украинка Л.* Собр. соч. в 3-х т., т. 3, М., 1950, с. 270. (Далі скорочено.)

Подається за автографом (ф. 14, № 907).

Лицар святого духа — образ із поеми Г. Гейне «Гірська ідилія».

... Я собі знайду пристановище... — Із статтею «Лист до редакції» (відповіддю С. О. Єфремову) Леся Українка зверталася і до журналу «Мир божий», але її не надрукували.

10. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *27 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано в наукових записках Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство», № 9, 1948, с. 134—139.

Подається за автографом (ф. 2, № 208).

... З статтею Людиною ... — Йдеться про статтю Л. М. Старицької-Черняхівської «Новинки украинской литературы» («Русская мысль», 1902, № 10), в якій розглядається творчість Лесі Українки та А. Кримського.

«Русская мысль» — щомісячний літературно-політичний журнал ліберальної буржуазії, видавався в Москві з 1880 до 1918 р. Після 1905 р. редакцію журналу очолив реакційний соціолог і публіцист П. Б. Струве, перетворивши її в орган правого крила кадетської партії.

... І моїми книжечками ... — Мовиться про книжку поезій «Відгуки», Чернівці, 1902, та фольклорний збірник «Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Луччини і Звягельщини на Волині», укладений Лесею Українкою і К. В. Квіткою (К., 1903).

Квітка Климент Васильович (1880—1953) — український радянський музикознавець і фольклорист, чоловік Лесі Українки. Зібрав понад 6 тисяч українських пісень та пісень інших народів. Записував пісні з голосу Лесі Українки та І. Франка. Написав ряд теоретичних праць з музикознавства, а також спогади про Лесю Українку («На роковини смерті Лесі Українки», «Музично-фольклористична спадщина Лесі Українки», «Зауваження до біографії Лесі Українки»), вміщених у кн.: Спогади про Лесю Українку. К., «Дніпро», 1971, с. 219—257.

«Воскресеніє», «Миші» — пісні із збірника «Дитячі гри, пісні й казки...», «Воскресеніє — день» і «Танець (Козачок)» («Танцювали миші...»).

... Як жез «Обществом Волыни» буде, коли і неволинські матеріали об'являться? — Ви-

давництво «Общество исследователей Волыни», яке видало збірник, друкувало лише місцеві матеріали. Частину ж дитячих пісень упорядники зібрали на Полтавщині і помилково віднесли до волинських.

... Я, як бачиш, таки одгризнулась на Єфремова ... — Одночасно з листом Леся Українка надіслала матері для передачі в редакцію «Киевской старины» свою відповідь на згадувану статтю С. Єфремова.

... Тої дикої бурсаччини.— Так Леся Українка називає статтю «В поисках красоты» С. Єфремова, оскільки деякі положення її відзначались науковою безпорадністю, некомпетентністю, крайнім суб'єктивізмом, а тон міркувань був надто різким, образливим для провідних українських літераторів.

... Через те я, між іншим, пожертвувала порівнянням статті Єфремова з «вавилонским столпотворением».— На противагу грубій статті Єфремова поетеса у своїй відповіді прагнула зберегти спокійний, коректний полемічний тон. Тому матері вона наводить деякі штрихи до характеристики праці Єфремова, що не увійшли до статті-відповіді, і пояснює, чому не могла скористатися ними.

... В статті ... панує «смешение языков» ... — Мається на увазі некритичне, дилетантське ставлення С. Єфремова до літературної продукції різних напрямів і стилів у зарубіжній літературі, невміння відрізнити справді талановитих письменників, критиків від пересічних чи слабих літераторів, довільне трактування їхніх суджень, висловлювань, оцінок, зокрема механічне перенесення їх на грунт української літератури.

Михайловський Микола Костянтинович (1842—1904) — російський соціолог, публіцист і літературний критик, ідеолог ліберального народництва, редактор журналу «Отечественные записки» (1877—1884). Леся Українка має на увазі його книжку «Літературні спогади і сучасна смута», т. 2, Спб., 1901.

Венгерова Зінаїда Опанасівна (1867—1941) — російський літературний критик, історик літератури, перекладач. Її праці стосуються переважно західноєвропейської літератури XIX—XX ст.

Нордау Макс (1849—1923) — німецький буржуазний письменник, публіцист і критик. У книжці «Виродження» доводив, що західноєвропейська література і мистецтво на межі XIX—XX століть є наслідком духовного виродження і занепаду.

Гіляров Олексій Микитович (1856—1938) — на початку діяльності філософ-ідеаліст, професор Київського університету, згодом академік АН УРСР.

Ібсен Генрік (1828—1906)— видатний норвезький драматург. Створив зразки драматургії критичного реалізму, виступав з осудом буржуазної дійсності.

Бйорнсон Бйорнстьєрне Мартиніус (1832—1910) — видатний норвезький письменник, борець за національне визволення Норвегії. Автор реалістичних повістей та соціальних драм.

... Мопассан і Чехов ... декаденти, але не символісти.— Тут допущена неточність. Якщо в окремих творах Мопассана трапляються декадентські мотиви, то творчість Чехова реалістична.

Метерлінк Моріс (1862—1949) — бельгійський письменник, один з основоположників символізму, декадентства в європей-

ській драматургії. Найпопулярніший його твір — драма «Синій птах» (1908). Леся Українка переклала одноактну драму Метерлінка «Неминуча», створену 1890 р.

Верлен Поль (1844—1896), Рембо Жан-Артюр (1854—1891) — відомі французькі поети, представники символізму.

Реньє Арні (1864—1936) — французький письменник, твори якого позначені песимізмом, естетськими тенденціями.

Верхарн Еміль (1855—1916) — видатний бельгійський прогресивний поет, писав французькою мовою. Ранні збірки «Вечори» (1887), «Чорні смолоскипи» (1890) та ін. позначені декадентськими мотивами.

Замість «Вавілонської магії» ... — Йдеться про творчість французького письменника-символіста, художнього критика Жозефена Пеладана (справжнє ім'я — Пеладан Жозеф-Еме; 1859—1918). Претендуючи на роль духовного вождя, свої трактати з естетики, ессе він підписував «Сар Пеладан» («Сар» — від давньовавілонського «володар», «владика»).

«Саламбо» — роман відомого французького письменника Г. Флобера (1821—1880).

«Сіракузькі діви» — роман французького письменника Жана Бертеруа.

Луїс П'єр (1870—1925) — французький письменник, проповідник індивідуалізму та сексуалізму.

Тальяд Лоран (1854—1919) — французький поет, критик, виступав проти символістів.

Бодлер Шарль (1821—1867) — французький поет, попередник декадентів. Особливу популярність здобули його книжки «Квіти зла» (1857), «Маленькі поеми в прозі» (1869).

... Часів Панами ... — Йдеться про історичну аферу французьких концесіонерів під час будівництва судноплавного каналу через Панамський перешийок (1885—1903). Участь у шахрайстві французьких міністрів, за висловом Лесі Українки, наклала на країну тавро «національного сорому», ганьби.

Вільє де Ліль-Адан (1838—1889) — французький письменник. Книжки «Виродження латинської раси» серед його творів не виявлено. Мабуть, Леся Українка має на увазі цикл романів Сара Пеладана «Занепад латинського світу».

«Таїс» — роман видатного французького письменника Анатоля Франса (1844—1924). Леся Українка помилялася, вважаючи його твором П. Луїса.

Протеївська — за ім'ям Протея, морського бога у стародавніх греків, що мав здатність до перевтілення.

Квієтист (від лат.— спокійний, безтурботний) — послідовник квієтизму, релігійно-етичного вчення, що виникло в XVII ст. у католицизмі; полягає в цілковитому покладанні на «волю божу», байдужості до добра і зла. Переносно — пасивність, непротивлення.

Бійка (з уголовщиною) Верлена і Рембо... — Йдеться про конфлікт, що мав місце між поетами-друзями: під час сварки Верлен стріляв і поранив Рембо в руку. Винуватця було засуджено на два роки ув'язнення.

... «Продернул» і буковинку ... — Тобто покритикував і О. Ю. Кобилянську.

Що за «тихий и отдаленный уголок» ... — Вислів із поеми М. В. Гоголя «Мертві душі».

Кобринська Наталія Іванівна (1855—1920) — українська письменниця і громадська діячка демократичного напряму.

«Живі струни» — збірник пісень, виданий Б. Грінченком у Чернігові 1895 р. в серії видань для народу за № 15.

Як не було натуралізму — а Нечуй, а Франко? .. — Термін ужито неточно: ні І. Нечуй-Левицький, ні І. Франко не належали до натуралістів. Слово «натуралізм» у той час інколи вживалося замість терміна «реалізм».

Писала мені Кобилянська ... — Письменниця скаржилася Лесі Українці на грубі, фальсифікаторські випади проти неї у статті С. Єфремова «В поисках красоты».

Миша — Михайло Петрович Косач (1869—1903) — старший брат і друг Лесі Українки. Після закінчення фізико-математичного факультету Юр'ївського (нині Тартуського) університету працював у цьому вузі, а згодом викладав фізику і метеорологію в Харківському університеті. Друкував оповідання під псевдонімом «Михайло Обачний». Був одружений з О. Є. Судовщиковою.

В листі до О. Кобилянської (грудень 1902 р.) обіцяв відгукнутись у пресі на статтю С. Єфремова. «Я,— зазначав він,— оце пишу протест проти таких спроб критики, думаю послати до «Руської мислі», сподіваюсь, що там надрукують. Певне, і Леся в «Мире божому» теж не дасть спуску» («Літературна газета», 1952, 20 березня).

Що ж там мій збірник в цензурі? — Мається на увазі збірка Лесі Українки «На крилах пісень», видана в Києві 1904 р.

«Італьянська поема» — вірш «Бранець», написаний Лесею Українкою 1902—1903 рр. в Сан-Ремо.

Катон Марк Порцій (Катон Старший; 234—149 до н. е.) — державний діяч і письменник Стародавнього Риму, захисник привілеїв аристократії. Автор трактату «Про сільське господарство», що є цінним джерелом вивчення римської економіки.

Цінерон Марк Тулій (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, філософ, письменник.

... З нарисом Кобилянської «За готар» ... — Цю новелу надруковано в журналі «Киевская старина», 1903, кн. 1, с. 137—151.

Рада — Аріадна Михайлівна Драгоманова (1877—1954) — молодша дочка М. П. Драгоманова, двоюрідна сестра Лесі Українки, пізніше дружина художника І. Труша.

Петербурзькі Косачі — родина брата в других П. А. Косача Миколи Олексійовича Косача. Докладніших відомостей немає.

Наташа — Садовська Наталія Іллівна. Докладніших відомостей немає.

Як твоя робота про колядки? — Стаття Олени Пчілки «Украинские колядки» надрукована в журналі «Киевская старина», 1903, кн. 1, 4, 5, 6.

Микунька — брат Лесі Українки Микола Косач.

Дроздик — наймолодша сестра Лесі Українки Ісидора.

Гюїсманс Жорж-Шарль (1848—1907) — французький письменник-декадент, наприкінці свого життя став містиком і войовничим католиком.

Роні — літературний псевдонім французьких буржуазних письменників братів Жозефа Анрі Бекса (1856—1960) та Серафена

Жюстена Франсуа Бекса (1859—1948), що до 1909 р. писали разом.

Р о д Едуард (1857—1910) — швейцарський буржуазний письменник, критик, що писав французькою мовою. Розробляв морально-психологічні проблеми.

«Б і л і т і с» — власне «Пісні Білітіс» — поезії в прозі П'єра Луїса, що їх Леся Українка помилково приписала Вільє де Ліль-Адану (Сару Пеладану).

11. ДО РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА». *Перед 29 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 58).

Датується за змістом цього та наступного листів. Аналогічні листи були також надіслані в «Мир божий» та «Літературно-науковий вісник» (див.: «Літературно-науковий вісник», 1903, кн. 2, с. 146—147).

С л а в и н с ь к и й Максим Антонович (літературний псевдонім — Максим Стависький; 1868—1945) — маловідомий український літератор, знайомий Лесі Українки по київському гуртку «Плеяда», співавтор її перекладів творів Г. Гейне, що вийшли під назвою «Книга пісень Генріха Гейне» в 1892 р. 1917 р. емігрував за кордон.

... У п р е к н у л, м е ж д у п р о ч и м, в т о м и з д а т е л е й ... — Видавці антології української літератури «Вік» (т. 1, К., 1900) у спеціальній примітці зазначили, що «біографій Олени Пчілки (псевдонім) та Лесі Українки (псевдонім) не поміщено, вважаючи на небажання авторок».

12. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *29 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 6-7, с. 190—191.

Подається за першодруком.

«П и с ь м о в р е д а к ц и ю» — так називала Леся Українка полемічну статтю, написану у відповідь на виступ С. Єфремова «В поисках новой красоты».

... Н а ч и т а л а у «В і с н и к у» ... — Тут і далі йдеться про «Літературно-науковий вісник».

«В і к» — антологія української літератури в трьох томах (т. 1 — поезія, т. 2, 3 — проза), присвячена століттю з часу появи «Енеїди» І. П. Котляревського (видана в 1900—1902 рр. видавництвом «Вік» у Києві).

13. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *29 січня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 446.
Подається за автографом (ф. 2, № 340).

14. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *7 лютого 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 280—281.
Подається за автографом (ф. 2, № 209).

Беренштам Володимир Вільямович — відомий адвокат у політичних справах, син Вільяма Людвіговича Беренштама (1839—1904), українського ліберально-буржуазного діяча і педагога, приятеля П. А. Косача. Докладніших відомостей немає.

Путя — дочка Наталії Іллівни Садовської. Докладніших відомостей немає.

Веристи — послідовники веризму, творчого напряму італійської літератури та мистецтва, що виник у 70—90-х роках XIX ст. та відзначався реалізмом, соціальною спрямованістю, увагою до життя простих людей, особливо селян, відображенням їхнього тяжкого життя.

Пшибишевський Станіслав (1868—1927) — польський письменник-декадент, поборник «чистого мистецтва». Суперечливу творчість С. Пшибишевського Леся Українка схарактеризувала у статті «Заметки о новейшей польской литературе» («Жизнь», 1901, кн. 1, с. 103—123).

«Жизнь» — літературно-політичний журнал, видавався 1897—1901 рр. у Петербурзі, а в 1902 р.— в Лондоні і Женеві, фактично був органом «легальних марксистів». На сторінках журналу друкувався В. І. Ленін. У 1899 р. під керівництвом М. Горького навколо журналу об'єдналася група демократичних письменників-реалістів. У ньому вміщували свої твори передові українські письменники — І. Франко, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Л. Мартович, а з літературно-критичними статтями виступала Леся Українка.

Крушельницький Антін Владиславович (1878—1941) — український письменник, критик, публіцист. У своїй творчості пройшов шлях від буржуазного лібералізму до демократизму.

Якобсен Єнс Петер (1847—1885) — видатний датський письменник, один із попередників імпресіонізму.

... В моїй статті в «Жизни».— Йдеться про статтю «Малорусские писатели на Буковине» («Жизнь», 1900, № 9).

Гусик — жартівливе прізвисько, яке дала Леся Українка своїй сестрі Ісидорі.

Дуже прошу прислати колядки.— Очевидно, Леся Українка має на увазі статтю Олени Пчілки «Украинские колядки» («Киевская старина», 1903, кн. 1, с. 4—6).

15. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *10 лютого 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 281—283.

Подається за автографом (ф. 2, № 341).

Богданович Ангел Іванович (1860—1907) — російський публіцист і критик ліберально-буржуазного напряму, в журналі «Мир божий» з 1894 р. вів «Критичні нотатки» на літературні теми.

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — історик російської і слов'янських літератур, фольклорист, академік Російської академії наук, співробітник журналу «Вестник Европы». Представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Грунтовно вивчав українську літературу та етнографію.

«Русское богатство» — щомісячний літературний і науковий журнал, виходив у Петербурзі з 1880 по 1918 р. З 90-х років — орган ліберальних народників.

Фірма Малих — прогресивне видавництво в Петербурзі (випускало марксистську, соціал-демократичну літературу і революційну белетристику), засноване в 1901 р. Марією Олександрівною Малих. Ідея створення цього видавництва була схвалена В. І. Леніним і Г. В. Плехановим.

Реприманд — нагінка.

Гассель А. Ф.— знайома Лесі Українки, відпочивала та лікувалась із нею на курортах.

Клименкова — особа не встановлена.

Тося — А. Шимановський.

Юра — Ю. Тесленко-Приходько.

16. ДО М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО. *6 березня 1903 р. Сан-Ремо*

Наведені уривки з листа Лесі Українки до її подруги М. М. Комарової-Сидоренко вперше процитовані в книзі А. Музички «Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість» (Державидав України, 1925). Оскільки автограф листа не розшукано, а уривки з нього становлять незаперечний інтерес для читача, подаємо і датуємо їх за публікацією А. Музички.

Музичка Андрій Васильович (1886—1966) — український радянський літературознавець.

...Одну поему, одну статтю...— Йдеться, очевидно, про вірш «Бранець», уперше надрукований у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському», К., 1904, с. 121—123, а також про статтю «Замітки з приводу статті «Політика і етика», написану як полемічна відповідь на виступ М. Ганкевича «Етика і політика» («Молода Україна», 1902, № 5—7). Ця стаття Лесі Українки в уривках уперше була надрукована в журналі «Жінка», 1937, № 5, а також (чистовий і чорновий уривки) у вид..: *Українка Л.* Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 9—61.

17. ДО М. І. ПАВЛИКА. *6 березня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, спогади, вип. 3. К., 1960, с. 95—96.

Подається за автографом (ф. 101, № 368).

Ліда — Л. М. Драгоманова-Шишманова.

...Не від Ліляної особи залежить, а від іншої.— Тобто від художника І. Труша, з яким А. М. Драгоманова була заручена і взяла шлюб.

Людмила Михайлівна — Л. М. Драгоманова, дружина М. П. Драгоманова, дядина Лесі Українки.

Спроваджувати матеріали з Софії... — Тобто перевозити архів М. П. Драгоманова.

18. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *12 березня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 283—285.

Подається за автографом (ф. 14, № 908).

Новий Світ — назва вулиці, де мешкала родина Кобилянських у Чернівцях і де гостювала Леся Українка. На той час Коби-

лянські мали намір змінити помешкання і невдовзі переїхали на вулицю Зоряну, 6, звідки знову перебралися на Новий Світ, тільки вже не в будинок № 61, де раніше жили, а в № 46.

... Трьома наворотами в Чернівцях зачіплялася ... — Леся Українка в 1901 р. тричі заїздила в Чернівці (26 квітня, 27 червня і 13 вересня).

... Хтось не думає скласти зброї і зректися прапора новоромантичного.— Своєю статтею-відповіддю редакції «Киевской старины» Леся Українка продовжувала боротьбу проти проявів буржуазної ідеології. Новоромантизмом (неоромантизмом) Леся Українка називає реалізм нового типу, який вимагав від письменника відображення правди життя в поєднанні його з романтикою, з утвердженням і піднесенням нового героя — робітника, що бореться за революційне визволення трудящих з-під гніту царизму.

... До нового збірника ... — До збірника «На вічну пам'ять Котляревському» Леся Українка переслала вірші «Бранець», «На Земмерінгу» і «Дим». Царська цензура заборонила друкувати поезію «Дим», і вона побачила світ лише після Великого Жовтня (*Українка Л.* Твори, т. 1. Харків — Київ, 1923—1924, с. 298—301).

«Бештати» — лаяти.

... Хтось охолонув до «Мира божьего» ... — Редакція цього журналу замовила Лесі Українці статтю про М. Конопніцьку і, протримавши два місяці, без достатніх на те підстав, відхилила її.

... Передав свою статтю в інший журнал ...— Леся Українка доручила своїй сестрі О. П. Косач статтю про М. Конопніцьку запропонувати журналу «Вестник Европы», а якщо й там її відхилять, то переслати в журнал «Русское богатство» або «Русская мысль». Однак і в цих журналах стаття не була надрукована. Доля її невідома.

... Полемічну статтю до «Молодої України» ... — Йдеться про «Замітки з приводу статті «Політика і етика», де Леся Українка гостро полемізувала з публіцистом М. Ганкевичем, який у статті «Етика і політика», надрукованій в журналі «Молода Україна», 1902, № 5—7, прагнув ревізувати марксизм. Стаття Лесі Українки не була надрукована і повністю не збереглася. Уривки (ф. № 2, № 851—854) вперше опубліковані у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 9—61.

... Одну невеличку драматичну поему і кілька віршів.— Маються на увазі твори «Вавілонський полон», «Дим», «Бранець», «Було це за часів святої Германдади».

... Не знаю, чи написала що мама.— Михайло Косач і Олена Пчілка осібно збиралися виступити в пресі з критикою статті С. Єфремова «В поисках красоты».

Збірник Коцюбинського — альманах «З потоку життя» (вийшов у Херсоні 1905 р.), який уклали М. Коцюбинський і М. Чернявський. В альманасі вміщено поезію Лесі Українки «Було се за часів святої Германдади».

Чернявський Микола Федорович (1868—1946) — український письменник, автор численних перекладів із російської та зарубіжної літератур.

Збірник Вороного — альманах «З-над хмар і з долин» (Одеса, 1903). Тут надруковані поезії Лесі Українки «Хоті-

ла б я уплисти за водою ...», «Якби вся кров моя уплинула отак ...» із циклу «Ритми» та «Єврейські мелодії» із циклу «Невольницькі пісні», що увійшли до збірки «Відгуки» (1902).

Науменко Володимир Павлович (1852—1919) — історик, філолог, громадський діяч буржуазно-націоналістичного напряму.

19. ДО М. І. ПАВЛИКА. *17 березня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 454—455. Подається за автографом (ф. 101, № 369).

Іванові напишу ... — І. Д. Шишманову.

... Міжнародні гречності у Львові ... — Тут у завуальованій формі Леся Українка висловлює своє обурення з приводу обшуків у Львові та в інших містах Західної України з метою не допустити транспортування нелегальної політичної літератури в Російську імперію.

... Факт переписки Л[юдмили] М[ихайлівни] ... — Журнал «Літературно-науковий вісник» (1903, кн. 3) опублікував спогади Д. Мордовця про М. П. Драгоманова, в яких наводилися цитати з листів дружини Драгоманова Людмили Михайлівни. Виявлення цього листування могло б призвести до неприємностей для Л. М. Драгоманової, яка в той час перебувала в Києві.

Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830—1905) — український та російський письменник, історик, співробітничав у російській періодичній пресі. Автор історичних романів і повістей, нарисів.

Стаття Ваша в «Reformator'і» і в «Руслані» дуже мене інтересує ... — Як відомо, в окремих випадках М. І. Павлик використовував буржуазні, реакційні видання для пропаганди соціалістичних ідей, демократичних поглядів. Так, для польського тижневика «Reformator» він написав статтю про ставлення М. П. Драгоманова «до польської справи», а в газеті «Руслан» (орган клерикальної християнсько-суспільної партії в Галичині) за 1903 р., № 45—50, надрукував статтю «М. Драгоманов. «Високий рівень» українства та «нова ера», де критикував новоерівців.

«Reformator. Tygodnik poświęcony polityce, ekonomii, krytyce i literaturze»— тижневик, почав видаватися у Львові з 1902 р.

«Руслан. Християнський суспільний дневник» — газета буржуазно-націоналістичного та клерикального напряму, яку видавав О. Г. Барвінський у Львові в 1897—1914 рр. У газеті інколи друкувалися відомі прогресивні письменники — І. Франко, О. Маковей, В. Щурат та ін.

«Нова ера» — союз української націоналістичної буржуазії, польських магнатів та австрійського уряду, укладений 1890 р. з метою відвернути народні маси Галичини від соціальної боротьби.

Про архів і т. д. подумаю ...— М. Павлик наполягав на перевезенні архіву М. П. Драгоманова з Софії до Львова і висловлював у листі пропозиції щодо його зберігання.

... «Угасити духа» молодіжі ... — Леся Українка стверджує, що вона особисто була не проти наміру патріотично настроєної молоді — перезахования тіла М. П. Драгоманова.

... Осмілився дід на старість літ! — Це зауваження стосується спогадів Д. Мордовця про М. Драгоманова, ім'я якого було одіозним у царській Росії.

Барвінський теж мене дивує.— Один з ідеологів буржуазного націоналізму і клерикалізму Олександр Григорович Барвінський (1847—1926) надав сторінки газети «Руслан» своєму ідейному супротивнику М. І. Павлику, який опублікував згадану вище статтю про М. Драгоманова.

...Виховані під егідою покійного Кониського...— Тобто в просвітянсько-націоналістичному спрямуванні.

Кониський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, педагог, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму. В ряді публіцистичних творів виявляв буржуазно-націоналістичні тенденції.

Аргус — міфологічний персонаж у древніх греків: стоокий велет, охоронець царівни Іо. Переносно—пильний і суворий наглядач.

20. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *18 березня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано скорочено у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 455—457.

Подається скорочено за автографом (ф. 2, № 342).

«Донская речь» — видавництво, засноване 1903 р. в Ростові-на-Дону, випускало суспільно-політичну і художню літературу, закрите царським урядом у 1907 р. Видало в перекладі Лесі Українки російською мовою оповідання І. Франка «Сам виноват» (1903, друге видання — 1904), «Хороший заработок» (1903, друге видання — 1904 р.), «На дне» (1903, друге видання — 1904, третє — 1906 р.), «Леса и пастбища», «История тулупа» (вперше надруковано у збірнику «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы», Ростов-на-Дону, 1905), «К свету!» (1904), а також драму Г. Гауптмана «Ткачі».

Крандієвська А. Р. (1865—1939) — маловідома російська письменниця, співробітниця журналу «Жизнь».

Гауптман Гергарт (1862—1946) — видатний німецький драматург. Найвизначніша драма—«Ткачі» про повстання сілезьких пролетарів 1844 р. Писав також вірші, романи, казки.

...Від трьох збірників маю запрошення... — Йдеться про літературні альманахи «З-над хмар і з долин», «З потоку життя» і «На вічну пам'ять Котляревському».

Русова Софія Федорівна (1856—1940) — культурно-освітня українська діячка буржуазно-націоналістичного спрямування.

...В новій драмі Гауптмана... — Можливо, йдеться про соціальну драму Г. Гауптмана «Роза Бернд» (1903).

...Коли напишу казку...— «Яйце-райце» і інші названі в листі казки Леся Українка не встигла опрацювати.

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український етнограф буржуазно-демократичного напряму. Йому належить видання фундаментального збірника «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» (тт. 1—7, 1872—1879).

Лора — особа не встановлена.

Кльоня — К. В. Квітка.

...«Руку подать в минуту жизни трудную»...— парафраза, утворена із віршів М. Ю. Лермонтова «И

скучно, и грустно ...» («И скучно, и грустно, и некому руку подать в минуту душевной невзгоды...») і «Молитва» («В минуту жизни трудную теснится ль в сердце грусть ...»).

21. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *27 березня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано скорочено у вид.: Хрестоматія критичних матеріалів. Посібник для філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів. Упорядкував С. Шаховський. Т. 3. Українська література епохи імперіалізму і пролетарської революції. Вид. 2-е, перероб. і доп. К., 1949, с. 105.

Подається за автографом (ф. 14, № 909).

... Зачав один драматичний етюд писати ...— Йдеться про драматичну поему «На руїнах», завершену 11 вересня ст. ст. 1904 р.

... Один вже написаний ...— Мається на увазі драматична поема «Вавілонський полон».

... Треба щось Вороному послати ...— До альманаху М. К. Вороного «З-над хмар і з долин» Леся Українка не надіслала нічого. Уміщені в альманасі вірші Лесі Українки передруковані із збірки «Відгуки» (Чернівці, 1902).

... Чернявському і в Київ.— Мається на увазі альманах «З потоку життя» (Херсон, 1905), який готували в цей час М. Коцюбинський та М. Чернявський, та ювілейний збірник «На вічну пам'ять Котляревському» (К., 1904), який готувало київське видавництво «Вік» (Леся Українка подала туди вірші «На Земмерінгу», «Бранець» і «Дим». Остання поезія була заборонена цензурою).

... До збірника Єфремову ...— Йдеться про збірник «На вічну пам'ять Котляревському».

... Інший збірник ...— Йдеться про альманах «Нова рада», що вийшов 1908 р. за редакцією М. П. Старицького, Олени Пчілки, Л.М. Старицької та І. М. Стешенка. Тут уміщено твори Лесі Українки «Вавілонський полон», «Ніобея», «Блакитна троянда».

Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) — український літературознавець і поет. Під час громадянської війни перейшов до буржуазно-націоналістичного табору.

... Написати маленьку драматичну поему ...— Мається на увазі драматичний етюд «На руїнах».

Юліан — брат О.Ю. Кобилянської Юліан Юліанович Кобилянський (1859—1922) — викладач класичних мов у гімназії, автор латинсько-українського словника і ряду перекладів з класичних мов.

Професори — Так у Галичині і на Буковині називали в той час викладачів гімназій.

... Одному моєму знайомому ...— Йдеться про людину (очевидно К. В. Квітку), якій би можна було довірити рукописну спадщину М. П. Драгоманова і яка потребувала забезпечення роботою в галицькій середній школі.

22. ДО М. І. ПАВЛИКА. *27 березня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 97—99.

Подається за автографом (ф. 101, № 370).

... Залежати від патріотичних інституцій ще гірше ...— Леся Українка має на увазі недоброзичливе, вороже ставлення М. Грушевського (1866—1934) та інших буржуазно-націоналістичних діячів до М. І. Павлика, коли він працював бібліотекарем у Науковому товаристві імені Шевченка.

Лідія написала ...— Йдеться про Л. М. Драгоманову-Шишманову.

23. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *29 березня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 286—288.

Подається за автографом (ф. 2, № 210).

... До того збірника, що ти і Людя видаєте.— Мається на увазі альманах «Нова рада».

З передмовою і примітками до останнього розділу збірника «На крилах пісень» ...— Передмови і приміток у збірці «На крилах пісень» (К., 1904) не надруковано, доля їх невідома.

... Тітка п[ана] Садовського ...— Мається на увазі Віра Трохимівна Денковська. Докладніших відомостей немає.

Черкунов Микола Трохимович — учитель географії Першої київської гімназії. Докладніших відомостей немає.

Петро Васильович — П. В. Тесленко-Приходько, чоловік Олени Антонівни Косач, тітки Лесі Українки, учасник революційного руху народників 70-х років.

... В папиному листі ...— Цей лист не відомий.

... Звістку про вечір Шевченка ...— Повідомлення про літературно-музичний вечір пам'яті Шевченка в Києві було надруковано в «Киевской газете» 26 (ст. ст.) лютого 1903 р.

Інститут їх прикритий ...— У зв'язку з революційним заворушенням студентів на Вищих жіночих медичних курсах у Петербурзі, де навчалася сестра Лесі Українки Ольга, було припинено заняття.

... Гусів — довшуй коротшу.— Очевидно, йдеться про сестру Лесі Українки Ісидору та брата Миколу.

24. ДО К. ПАНЬКЕВИЧ. *9 квітня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка про літературу. К., 1955, с. 241.

Подається за автографом (ф. 2, № 1034).

Панькевич Климентина — працівник книгарні Наукового товариства імені Шевченка у Львові, в якої Леся Українка замовляла оповідання І. Я. Франка, щоб перекласти їх російською мовою для видавництва «Донская речь».

«В поті чола» — збірка оповідань І. Я. Франка, вийшла у Львові 1890 р.

25. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *9 квітня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 158—159.

Подається за автографом (ф. 14, № 910).

... Не скінчив ще «Кассандри» ...— Драматичну поему «Кассандра» Леся Українка завершила лише 1907 р.

... Кланяється св. Анні ...— Тобто матері О. Ю. Кобилянської Марії Йосипівні (? — 1906).

26. ДО М. І. ПАВЛИКА. *10 квітня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 462—464. Подається за автографом (ф. 101, № 371).

Спасибі за інформації ...— 5 квітня 1903 р. М. І. Павлик відповів на прохання Лесі Українки в її листі від 27 березня 1903 р. про можливість влаштування на роботу її приятеля в Галичині.

... Один, виставлений вже у Вас, Umstand ...— У згаданому листі від 5 квітня 1903 р. М. І. Павлик зазначив, що Леся Українка мусить зректися, «скинутися всякої політики», щоб її лишили в спокої і вона могла приділяти належну увагу впорядкуванню особистого архіву М. П. Драгоманова, який намічалося перевезти до Львова.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897; літературні псевдоніми — Панько Казюка, Хуторянин, Іродчук та ін.) — український буржуазний письменник, критик, історик-етнограф. У публіцистичних творах виступав як ідеолог українського буржуазного націоналізму.

Брошурки Ваші ...— Очевидно, йдеться про звернення до селян («Браття селяни!»), вперше надруковане 1902 р. у журналі «Громадський голос» (№ 2).

«Громадський голос» — український щомісячний, пізніше двотижневий і тижневий журнал, орган Русько-української радикальної, пізніше соціально-радикальної партії. Виходив у Львові з 1895 р. до кінця 30-х років.

27. ДО М. П. І О. Є. КОСАЧІВ. *16 квітня 1903 р. Сан-Ремо*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 96).

Христос воскрес! — Великдень 1903 р. припав на 17 квітня.

28. ДО М. І. ПАВЛИКА. *17 квітня 1903 р. Сан-Ремо*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 1027).

Шістє — діалектна галицька форма слова «щастя».

... Ніякої «статистики» ...— У листі від 27 березня 1903 р. Леся Українка просила М. Павлика надіслати їй деякі відомості про заробітну плату вчителів гімназій і середніх шкіл Галичини.

Ковалевський Микола Васильович (1841—1897) — український громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, член київської та одеської Громади. Перебував у дружніх стосунках з І. Франком і М. Павликом. 1879—1882 рр. був на засланні в Сибіру. Після повернення до Києва збирав кошти для українських прогресивних видань, зокрема за кордоном. Автор «Історії України», виданої у Львові під псевдонімом «І. Макарович». Леся Українка

мала задум написати спогади про М. В. Ковалевського, але не завершила їх.

Громада — таємна організація української ліберально-буржуазної інтелігенції в 60—80-х роках XIX ст., яка шлях до визволення з-під соціального і національного гніту вбачала у культурницькій діяльності. У 80-х роках об'єднувалася навколо журналу «Киевская старина».

29. ДО М. І. ПАВЛИКА. *24 квітня 1903 р. Сан-Ремо*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 99.

...Дякую за намір зібрати «статистику».— Мається на увазі обіцянка М. І. Павлика надіслати Лесі Українці деякі відомості про заробітну плату вчителів та про можливості влаштуватися на роботу в гімназію чи школу в тогочасному Львові.

Дамоклів меч — крилатий вираз, що походить від давньогрецької легенди про меч, який нібито сіракузький тиран Діонісій Старший наказав під час бенкету підвісити на волосині над головою свого прибічника Дамокла, щоб той не заздрив йому. Переносно — постійна небезпека.

30. ДО П. А. КОСАЧА. *10 травня 1903 р. Сан-Ремо*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 128).

...Лілина справа...— Сестра Лесі Українки Ольга, слухачка Вищих жіночих медичних курсів у Петербурзі, за участь у революційних подіях була заарештована, а після ув'язнення піддана гласному нагляду поліції.

Граніца (Граніце) — залізнична станція в Чехословаччині (Північноморавська область).

Броди — Гавличкув Брод і Угерський Брод, залізничні станції на дорозі з Праги до Чопа.

Тшебінь — залізнична станція в Чехословаччині (Південночеська область).

Мал[аніяі] Фом[івна] — М. Х. Байдаківська.

Павло Хомич — брат М. Х. Байдаківської, родич Лесі Українки по батькові.

Павлівка — село тепер Іваничівського району Волинської області, колись родовий маєток Байдаківських.

31. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *18 травня 1903 р. Цюріх*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 159—160.

Подається за автографом (ф. 14, № 942).

...Не дуже тим «unmöglich» зажурився...— У згаданій у листі картці О. Кобилянська повідомляла, що в її новому помешканні відсутнє відповідне приміщення для лікування водою, на яке розраховувала Леся Українка.

32. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *31 травня 1903 р. Прага*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 464.

Подається за автографом (ф. 2, № 343).

Датується за поштовим штемпелем.

... Що ти вже дома ...— Тобто приїхала з Петербурга до батьків.

33. ДО М. І. ПАВЛИКА. *9 червня 1903 р. Чернівці*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 1029).

Лист написано на відрізному купоні грошового переказу.

... Колекцію Ваших листів ...— Очевидно, йдеться про листи М. Павлика до Лесі Українки, які вона, остерігаючись везти в Росію, повернула адресатові.

... Сестри Вашої ...— Йдеться про Анну Іванівну Павлик (1855—1928), прогресивну діячку жіночого руху.

34. ДО О. С. МАКОВЕЯ. *16 червня 1903 р. Чернівці*

Вперше надруковано у вид.: *Сімович В.* Листування Лесі Українки з Й. Маковеєм. Львів, 1938, с. 36.

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 959).

Місце написання листа встановлено за часом гостювання Лесі Українки у О. Ю. Кобилянської.

Маковей Осип Степанович (1867—1925; літературні псевдоніми — Spectator, О. Степанович та ін.) — український письменник, критик, журналіст, культурно-громадський діяч демократичного напряму. Редагував журнал «Зоря» (1894—1895), газету «Буковина» (1895—1897), разом із І. Франком і В. Гнатюком редагував «Літературно-науковий вісник». Досліджував творчість І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, Ю. Федьковича, П. Куліша та ін.

Ольга — О. Ю. Кобилянська.

... Брати її ...— старший брат О. Ю. Кобилянської Юліан Кобилянський; молодший Володимир (помер молодим 1909 р.).

35. ДО К. ПАНЬКЕВИЧ. *19 червня 1903 р. Чернівці*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 465.

Подається за автографом (ф. 2, № 1035).

... Ім'я вам скаже д. Гнатюк ..— Ці слова написано замість густо закресленого прізвища, відчитати яке не вдалося.

36. ДО М. І. ПАВЛИКА. *19 червня 1903 р. Чернівці*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 101—102.

Подається за автографом (ф. 101, № 376).

Попович Омелян (1856—1930) — шкільний інспектор на Буковині, автор і видавець шкільних підручників і посібників, співробітник газети «Буковина», культурно-освітній діяч, пізніше — буржуазно-націоналістичного напряму.

... Бібл[іотеки] Федьк[овича] ...— Йдеться про особисту книгозбірню Юрія Адальбертовича Федьковича (1834—1888) — видатного українського письменника-демократа, громадського діяча, автора віршів, поем, оповідань, повістей та драм, в яких змальовано тяжке життя трудящих на Гуцульщині.

Народний дім — культурно-освітня установа клерикально-буржуазного характеру. З 60-х років був у руках москвофілів. Мав бібліотеку.

Шкільні матеріали Федьк[овича] ...— Очевидно, йдеться про статті Ю. Федьковича на освітні теми.

Стаття Ваша з «Руслана» ...— Йдеться про згадувану вже статтю М. Павлика «Драгоманов, «високий рівень» українства та «нова ера» (Лист у редакцію «Руслана»)», надруковану в газеті «Руслан» 1903 р. (№ 45—50).

Крушельницька Соломія Амвросіївна (1873—1953) — видатна українська співачка, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1951 р.).

... Хто мусить мати доступ до діла ...— Тобто до збереження та видання творчої спадщини М. Драгоманова.

Елаборат — письмова робота, інколи вживається іронічно як про дослідження «вимучене», незначної вартості.

Стоцький — Степан Осипович Смаль-Стоцький (1859—1938), український мовознавець і культурно-освітній діяч буржуазно-націоналістичного напряму.

37. ДО М. І. ПАВЛИКА. *1 липня 1903 р. Гадяч*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 99—101.

Подається за автографом (ф. 101, № 375).

... Вашого противника ...— Йдеться про І. І. Труша.

Пані — Л. М. Драгоманова.

Про можливість архіву у Л[ьвові] ...— Архів М. П. Драгоманова намічалось перевезти до Львова.

... Перенесення (що проектує молодіж) ...— Йдеться про перезахування останків М. П. Драгоманова.

Пленіпотенція — доручення, уповноваження, надання повноти влади.

38. ДО І. Я. ФРАНКА. *2 липня 1903 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 288—290.

Подається за автографом (ф. 3, № 236).

По одному примірнику вже напевне отримаєте ...— Оповідання І. Франка в «Донской речи» видавалися окремими випусками.

... Не всі наші спільні знайомі обходилися зі мною по-давньому ...— Повертаючись додому з Італії влітку 1903 р., Леся Українка спинилася у Львові. Буржуазно-націоналістичні діячі М. Грушевський та ін., будучи опозиційно настроєні до Лесі Українки, відверто ігнорували її приїзд.

Ваші свояки тепер мешкають у нас ...— Йдеться про сестру дружини І. Франка Антоніну Федорівну, її чоловіка Є. К. Трегубова та дітей.

Трегубов Єлисей Кипріянович (1849—1920) — культурно-освітній діяч, викладач колегії Галагана в Києві, член київської Громади, співробітник журналу «Киевская старина».

39. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *2 липня 1903 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 160—162.

Подається за автографом (ф. 14, № 911).

...Після петербурзьких тарапат...— Маються на увазі студентські революційні заворушення у петербурзьких Вищих жіночих медичних курсах весною 1903 р., за участь у яких Ольга Косач була заарештована.

Зоря — Світозар Михайлович Драгоманов (1884—1958), син М. П. Драгоманова, брат у перших Лесі Українки.

...Матеріали слав...— Мабуть, рукописи Лесі Українки: переклад «Ткачів» Г. Гауптмана, «Замітки з приводу статті «Політика і етика» та ін., які письменниця залишила в Чернівцях у О. Кобилянської.

...Перекладати «Землю»...— Намір перекласти повість О. Кобилянської «Земля» російською мовою Леся Українка не здійснила.

...Лист до Стефаника...— За дозволом на переклад новел для видавництва «Донская речь» Леся Українка зверталася також до В. Стефаника.

...Харківське видання «Землі»...— Г. М. Хоткевич хотів видати повість О. Кобилянської «Земля», однак наміру свого не здійснив.

...До яких має честь сам належати...— Оскільки у тогочасній царській Росії було заборонено друкувати художні твори українською мовою, українські письменники, у тому числі й Леся Українка, змушені були друкуватися за кордоном, у Галичині.

Липа Іван Львович (1865—1923) — маловідомий український письменник буржуазно-націоналістичних переконань (псевдонім Петро Шелест), лікар. Видав альманах«Багаття» (Одеса, 1905), в якому вмістив оповідання О. Кобилянської «Думи старого».

40. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. *19 липня 1903 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 80.

Подається за першодруком.

Ім'я адресата встановлено вірогідно.

Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник, літературознавець, етнограф, педагог (літературні псевдоніми — Василь Чайченко, Вартовий та ін.). В громадській та культурній діяльності дотримувався переважно демократичного спрямування, хоч в окремих публіцистичних статтях виявив ліберально-буржуазні та націоналістичні тенденції.

...Позичити на місяць «В поті чола»...— Йдеться про збірку оповідань І. Франка «В поті чола» (Львів, 1890). Твори І. Франка були терміново потрібні Лесі Українці для перекладу російською мовою для видавництва «Донская речь».

41. ДО І. Я. ФРАНКА. *27 липня 1903 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 67—68.

Подається за автографом (ф. 3, № 1635).

42. ДО І. Я. ФРАНКА. *14 серпня 1903 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 290—294.

Подається за автографом (ф. 3, № 1620).

...Видавець з фірми «Донская речь»...— Н. Парамонов. Докладніших відомостей немає.

...Події в Кишиневі...— На початку квітня 1903 р. чорносотенці вчинили в Кишиневі великий єврейський погром, різко осуджений прогресивною громадськістю в Росії.

Крушеван П. О.— редактор чорносотенної газети «Бессарабец», що видавалася в Кишиневі. Докладніших відомостей немає.

Про мою аферу з Трушем...— Виступ І. Труша заодно з М. Грушевським проти дозволу М. Павлику видавати спадщину М. П. Драгоманова, а також продаж ним портрета поетеси (виконаний на замовлення Наукового товариства імені Шевченка) приватній особі — графу Пінінському—призвели до гострої полеміки та розриву приятельських стосунків між ним і Лесею Українкою.

...В хаті одного, щоб одвідати другого... — І. Франко завітав до М. Павлика, щоб побачитись з Лесею Українкою.

Котерійний (від франц. coterie — гурток, згуртована група людей) — гуртковий; стосується людей, які переслідують вузькі, корисливі цілі.

...Видати маленький збірник...— З невідомих причин альманах, який планували видати студенти-українці петербурзьких вузів за участю Лесі Українки та її сестри Ольги Петрівни, не вийшов.

43. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *15, 23 серпня 1903 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 294—295.

Подається за автографом (ф. 14, № 912).

...Готов заслабнути на тій роботі...— У зв'язку з важкою недугою матері О. Кобилянська вела домашнє господарство.

...Справа з Трушем...— Полеміка Лесі Українки з І. Трушем призвела до припинення стосунків між нею і сім'єю Драгоманових — Людмилою Михайлівною, її дочкою Аріадною, яка стала дружиною Труша.

Маринарка — піджак.

...Великі страйки і розрухи...— 1903 р. відбулися масові політичні страйки і демонстрації робітників у великих промислових центрах Закавказзя (Баку, Тбілісі, Батумі) та України (Катеринославі, Одесі, Києві, Харкові).

...Напише заміточку до «Ruthenische Revue»...— Ця заміточка не відома.

«Ruthenische Revue» («Український огляд») — український художній і громадсько-політичний журнал, що виходив з 1903 р. у Відні німецькою мовою (з 1906 р.— під назвою «Ukrainische Rundschau»). Вміщував матеріали про політичне і культурне життя України, твори українських письменників та статті про

них. В суспільно-політичних питаннях журнал не мав чіткої програми і дотримувався загалом ліберально-буржуазних позицій. І. Я. Франко критикував його за відсутність чіткого політичного напряму, за дріб'язковість тематики.

Сембратович Роман Сильвестрович (1876—1905) — український ліберально-буржуазний журналіст, засновник і один із редакторів журналу «Ruthenische Revue».

... Але є такі, що заборонили Раді з кимсь бачитись ...— Мається на увазі І. Труш.

... Виїхати на зиму на Кавказ ...— На початку вересня (ст. ст.) 1903 р. Леся Українка через Одесу виїхала до Тифліса (Тбілісі).

... Хтось їй нічого до збірника не присилає?— Йдеться про збірник «Нова рада».

44. ДО І. Я. ФРАНКА. *22 серпня 1903 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 71—72.

Подається за автографом (ф. 3, № 427).

«Історія одного кожуха», «Сам собі винен» — оповідання І. Франка, що готувалися до друку у видавництві «Донская речь».

45. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *26, 27 вересня 1903 р. Тбілісі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 344).

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — видатний український радянський вчений — філолог, сходознавець, письменник, академік АН УРСР. Автор праць з семітології, історії ісламу, історії та літератури арабів, персів, турків, писав вірші, прозові твори, перекладав з арабської, персидської, турецької та інших мов.

З виданням нашим ...— Леся Українка і К. В. Квітка планували видати збірник українських народних пісень.

Постарайся за П. серед петербуржців ...— Очевидно, йдеться про матеріальну допомогу М. І. Павликові.

46. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *19 листопада 1903 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Твори. в 5-ти т., т. 5, с. 474—475.

Подається за автографом (ф. 2, № 211).

... Не було мені так трудно ...— Леся Українка дуже тяжко переживала смерть свого улюбленого брата Михайла Косача, що сталася 16 жовтня 1903 р. в Харкові.

... Часи втрат, які я давніше пережила.— Очевидно, мається на увазі смерть М. П. Драгоманова (1895) та С. К. Мержинського (1901).

... З Манею ...— Тобто з близькою подругою, вчителькою Марією Михайлівною Биковською (1871 — ?), в одруженні Беляєвою. Пізніше емігрувала до Югославії, де й померла в 30-х роках.

... Мій найближчий друг ...— К. В. Квітка.

47. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. *8 грудня 1903 р. Тбілісі*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 97—98.

Подається за першодруком.

... Подякувати Вам за дарунок ...— Йдеться про книжку поезій Б. Грінченка «Писання» (т. 1, К., 1903), надіслану Лесі Українці.

Велике горе ...— смерть Михайла Косача.

«На селі» — цикл поезій, надрукований у першому томі «Писань» Б. Грінченка (К., 1903) в розділі «Хвилини».

... Привіт Вашій дружині і дочці.— Дружина Б. Грінченка — Марія Миколаївна Грінченко (1863—1928), українська письменниця, лексикограф (літературний псевдонім М. Загірня, М. Чайченко та ін.). Дочка — Анастасія Грінченко (1884—1909), пробувала свої сили в літературі.

48. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО. *15 грудня 1903 р. Тбілісі*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 295—298.

Подається за автографом (ф. 2, № 448).

... Вашу книжку про семітизм ...— Очевидно, йдеться про одну з двох наукових праць А. Ю. Кримського: Семитские языки и народы (по плану Теодора Нельдека), очерки и обработки А. Крымского (Труды по востоковедию, изд. Лазаревским институтом восточных языков, вып. 5, № 1—3. М., 1903); Лекции по истории семитских языков, вып. 1, 2. М., 1902—1903.

... Товаришка дитячих літ ...— М. М. Биковська.

... Свої нові вірші ...— Йдеться про легенду «Що дасть нам силу?».

Консеквентний (від лат.) — послідовний.

... Чи є в якутській мові слово «воля» ...— У зв'язку з написанням поеми «Одно слово» («Оповідання старого якута») Леся Українка неодноразово зверталась до А. Кримського з цим запитанням, проте відповіді не одержала. Пояснити це можна двома обставинами: 1) листи не потрапили до адресата, оскільки він часто подорожував; 2) А. Кримський забув відповісти. Однак після появи поеми друком Кримський виступив з реплікою «Ложка дьогтю в бочці меду» (журнал «Нова громада», 1906, № 7), де, критикуючи поетесу, зазначив, що в якутській мові є три синоніми слова «воля». У мемуарах «Із спогадів щирого друга» А. Кримський пише: «Леся Українка цілком спокійно сприйняла мою критику і дуже шкодувала, що в її творі була така помилка. Звичайно, якути тоді були під жорстоким утиском царизму. Народ був майже на 100 процентів неписьменним, і поема «Одне слово» до нього дійти не могла. Але Леся Українка, яка вміла дивитися вперед, у майбутнє, зрозуміла, що в художньому творі не може бути ні слова неправди: буде час, буде пагода — і неправда ця вийде назовні». У виданні твору окремою книжкою (К., 1908) поетеса змінила заголовок на «Оповідання тубільця з півночі».

«Нова громада» — український літературно-художній і суспільно-громадський щомісячний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Києві 1906 р.

Палієв — Захарій Петрович Паліашвілі (1871—1933), видатний грузинський радянський композитор, один з основоположників грузинської національної музики, зокрема опери.

«Кавказский вестник» — журнал, що видавався в Тбілісі 1900—1903 рр. Його видавці — В. Карганов, потім Г. Мелік-Каракозов. У журналі співробітничали видатні прогресивні письменники Грузії і Вірменії.

Завадський — особа не встановлена.

Двірець — вокзал.

... З чужини на чужину.— А. Кримський часто подорожував за кордоном.

1904

49. ДО О. Є. СУДОВЩИКОВОЇ-КОСАЧ. *7 січня 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 477.

Подається за автографом (ф. 3, № 97).

Імочка — Євгенія Михайлівна Косач (в одруженні Мільська, 1898—1977), дочка М. П. Косача і О. Є. Судовщикової, радянський лікар.

50. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ. *7 січня 1904 р. Тбілісі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 106).

51. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *18 січня 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 478—479.

Подається за автографом (ф. 2, № 212).

Вілла «Іфігенія» — дача в Ялті, де 1898 р. проживала Леся Українка.

... Ювілей Миколи Віталійовича ...— 20 грудня ст. ст. 1903 р. у Києві відзначалося 35-річчя творчої діяльності визначного українського композитора М. В. Лисенка.

Грушецька — особа не встановлена.

Щодо ініціалів тих товаришів, до яких були писані листи-вірші ...— Леся Українка розкриває присвяти кількох віршів із збірки «На крилах пісень», що готувалася до друку в Києві.

«Товаришу мій, не здивуйте з лінивого вірша ...» — У друці твір відомий під назвою «Уривки з листа».

«Зимова весна»— у друці заголовок вірша — «Весна зимова».

«Чи згадали мене ви хоч раз у тюрмі ...» — Цей вірш надруковано під заголовком «До товариша».

«Порвалася нескінчена розмова ...»— Цю поезію цензура вилучила із збірки «На крилах пісень».

... Відбиток з колядок своїх ...— Мається на увазі стаття Олени Пчілки «Украинские колядки», вміщена в журналі «Киевская старина», 1903, кн. 1, 4—6, і окремим виданням.

... Перекладання, що так тебе журить...— Леся Українка перекладала для видавництва «Донская речь» твори українських письменників. У зв'язку з хворобою лікарі забороняли поетесі інтенсивну розумову працю, про що й нагадувала їй Олена Пчілка.

... Вірші до збірника ...— До альманаху «З потоку життя».

... З тим збірником вашим ...— Мається на увазі альманах «Нова рада».

Дядя Гриша — Григорій Антонович Косач (1843 — ?), дядько Лесі Українки по батькові.

Антоніна Іванівна — особа не встановлена.

52. ДО М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО. *23 січня 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано в журналі «Україна», 1924, кн. 1-2, с. 169—170.

Подається за автографом, який зберігається в Державному літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського в Чернігові (інв. № А-2279).

... На Ваш ласкавий лист ...— Лист М. Коцюбинського не відомий.

... Віршика, посланого до одного вченого чоловіка ...— Мається на увазі легенда «Що дасть нам силу?», надіслана для вивірення історичних та побутових деталей А. Кримському.

Вірші сі ніде не друковані...— Леся Українка надіслала М. Коцюбинському для альманаху «З потоку життя» вірш «Було се за часів святої Германдади» та поему «Одно слово», назвапу в чорновому автографі (ф. 2, № 742) «Чужі люди». Через цензурні утиски в альманасі надруковано лише вірш «Було се за часів святої Германдади».

... Привіт Вашій дружині.— Дружина М. М. Коцюбинського Віра Устимівна Дейша (1863—1921). За поширення нелегальної літератури 1893 р. була ув'язнена у Варшавській цитаделі. Виступала в пресі з науково-популярними статтями.

53. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *25 січня 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 480—482.

Подається за автографом (ф. 2, № 345).

Кокоріна, Вавілова Валентина — приятельки сестри Лесі Українки Ольги Косач, слухачки Вищих жіночих медичних курсів у Петербурзі.

54. ДО О. Є. СУДОВЩИКОВОЇ-КОСАЧ. *3 лютого 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 482.

Подається за автографом (ф. 2, № 98).

Датується за змістом листа.

... Suite обіцяної ...— Тобто листа.

55. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *5 березня 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 482—483.
Подається за автографом — поштовою карткою (ф. 2, № 346) з краєвидом тбіліського ботанічного саду.

56. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *22 квітня 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 483—485.
Подається за автографом (ф. 2, № 348).
Вартаняпц — особа не встановлена.
Пропрієтерство — нахил до власності.
Номад — кочівник.
Надя, Лисавета — особи не встановлені.
... Берусь писати драму «Кармелюк» ...— Задум письменниці не був здійснений.

57. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і П. А. КОСАЧА. *6 червня 1904 р. Київ*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 110).
Рік встановлено за змістом на підставі згадки про перебування в Києві, де Леся Українка була в червні 1904 р.
... В неділю ...— Тобто 12 червня (30 травня ст. ст.).
В Дарницю до Люди ...— Тобто до Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської.

58. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *5 липня 1904 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 298—299.
Подається за автографом (ф. 14, № 914).
... Товаришка давня ...— Можливо, М. Биковська.
... Послав поезію до Кракова ... — Поезію «Дочка Ієфая» було надіслано до збірника на честь О. Кобилянської «За красою», який готувався у Кракові, а вийшов у Чернівцях 1905 р.
Тьотя Саша — О. А. Косач-Шимановська.
... Дві Ліличі товаришки ...— В. Вавілова і В. Соболева.
... Маляра молодого ...— українського художника Фотія Степановича Красицького (1878—1944), який, гостюючи влітку 1904 р. в родині Косачів у Зеленому Гаю, написав портрет поетеси (експонується в Київському літературно-меморіальному музеї Лесі Українки). Портрет має дату «5 июля 1904» (ст. ст.).

59. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *27 серпня 1904 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 299.
Подається за автографом (ф. 14, № 915).
... На весілля до старшого сина ... — Тобто до Павла Шимановського.
Опішня — селище міського типу на Полтавщині. З XVIII ст. тут розвивається гончарство, килимарство, народна вишивка.

...На конкурс «Киевской старины» ...— Леся Українка мала намір подати на щорічний конкурс журналу «Киевская старина» оповідання «З людської намови», але не завершила його і участі у конкурсі не брала. Пізніше вона написала оповідання «Приязнь» (надруковане в журналі «Киевская старина», 1905, кн. 10, с. 11—72).

...На конкурс Карпенка-Карого ...— Збереглися два рукописні уривки драм із народного життя: незавершена сцена «В хаті у Дімни Грачихи» (ф. 2, № 865) і план драми «Бондарівна» (ф. 2, № 862). Ймовірно, одна з них призначалася на конкурс І. К. Карпенка-Карого.

Скомпліковане (*польськ.*) — складне.

...Як мені вже ся книжка обридла ...— Леся Українка обурювалася вилученням царською цензурою з рукопису другого видання її книжки «На крилах пісень» ряду кращих творів.

60. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *6 вересня 1904 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 170—171.

Подається за автографом (ф. 2, № 1398).

Датується за змістом цього та наступного листів на підставі повідомлення про поїздку до Києва 8(21) вересня 1904 р.

...Той уривок з Євангелії ...— Очевидно, йдеться про перекладений Лесею Українкою уривок з листа апостола Павла до корінфян (глава 13) який О. Ю. Кобилянська взяла епіграфом до повісті «Ніоба»:

Лист апостола Павла до корінфян. Глава 13.

1. Хоч би я говорив усіма людськими й янгольськими мовами та не мав би любові, то був би я міддю, що дзвенить, або цимбалом, що бренить.

2. І хоч би я мав пророцтва дар, і знав би всі таємниці, і тямив усі знаття, і якби мав усю ту віру, що навіть гори переставовляє, та не мав би любові, то був би нічим.

3. І хоч би роздав я всі мої маєтки, і хоч би тіло своє віддав спалити, а любові не мав би, то не було б мені користі ніякої.

4. Любов довго терпить, милосердя має, любов не заздрить, любов не пишається, не гордує,

5. не буяє, не допоминається свого, не роздражнюється, не мислить зла,

6. не радіє з неправди, а радіє з правди:

7. вона все любить, всьому віри діймає, на все вповає, все терпить.

8. Любов ніколи не відпадає, хоч би й пророцтва перестали, хоч би й мови замовкли, хоч би й знаття затратились.

9. Бо ми тільки частково знаємо і частково пророкуємо,

10. а як прийде довершене (цілковите)[1], тоді все часткове, непотрібне (відпаде) буде.

11. Поки я був дитиною, то говорив як дитина, і думав як дитина, і міркував як дитина; а як став дорослим, відкинув дитяче.

---

[1] Слова в дужках надписані і не закреслені.— *Ред.*

12. Адже ми тепер бачимо, немов ворожачи на свічаді (дзеркалі), тоді ж — око в око (віч-на-віч); тепер я розумів частково, а тоді пізнаю все так, як і мене самого пізнано було.

13. Тепер же зостаються віра, надія, любов, три їх, але найбільша з них — любов.

П р о в е р б і а л ь н и й — той, що став приказкою, прислів'ям; в даному разі назва предмета, що найбільше усталилася в мовленні.

61. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *19 вересня 1904 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 489—491. Подається за автографом (ф. 2, № 349).

Б е с т у ж і в с ь к і к у р с и — вищий жіночий навчальний заклад у Петербурзі, заснований 1878 р. гуртком прогресивної інтелігенції на чолі з К. М. Бестужевим-Рюміним. Особи, що закінчили ці курси, мали право викладати в жіночих середніх навчальних закладах. Бестужівські курси відіграли визначну роль у розвитку вищої жіночої освіти в Росії.

Л ь є ж — місто на сході Бельгії, адміністративний центр однойменної провінції. Тут Оксана Косач навчалася в політехнічному інституті.

Г а м б а р о в (Гамбарашвілі) Нестор Георгійович (1871—1966), грузин, учасник визвольного руху, приятель Лесі Українки, написав про неї спогади. Закінчив Київський університет.

Ц х і н в а л і — місто, нині центр Південно-Осетинської автономної області Грузинської РСР, куди мав переїхати на роботу К. В. Квітка.

... П р и в і т В а л е н т и н а м.— Очевидно, йдеться про В. Вавілову і В. Соболєву.

62. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *7 жовтня 1904 р. Київ*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 350).

.. К и ї в с ь к у т о л к у ч к у.— Мається на увазі підвищений темп життя, суєта у великому місті.

С п а с и б і з а к а р т о ч к и ...— Очевидно, йдеться про листівки, які надіслала сестра Лесі Українці після тривалого мовчання.

З а п р у д д я — село тепер Камінь-Каширського району Волинської області.

63. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *20 жовтня 1904 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 491—493. Подається за автографом (ф. 2, № 351).

... М о я з л о п о л у ч н а к н и ж к а ...— Тобто збірка «На крилах пісень».

Я н о в с ь к и й Феофіл Гаврилович (1860—1928) — видатний український терапевт, професор, з 1927 р. дійсний член АН УРСР. Користувався великою популярністю як лікар, громадський діяч у галузі охорони здоров'я. Засновник школи українських радянських терапевтів.

... С т р а ш н і р о к о в и н и ...— 3 жовтня (ст. ст.) 1904 р. минув рік з дня смерті М. Косача.

П о л і т е х н і к а — політехнічний інститут у Києві, де навчався молодший брат Лесі Українки Микола Косач.

К а р п о в а Феоктиста Семенівна — названа мати К. В. Квітки.

Ш у р а — О. Є. Судовщикова-Косач.

І м о ч к а — Євгенія Михайлівна Косач (в одруженні Мільська).

... У П р и х о д ь к а ...— Можливо, у Іларіона Васильовича, брата П. В. Тесленка-Приходька.

64. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *23 жовтня 1904 р. Київ*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 352).

М а р і я — мабуть, сестра М. В. Кривинюка.

65. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і П. А. КОСАЧА. *26 жовтня 1904 р. Одеса*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 107).

К о м а р о в и — родина Михайла Федоровича Комарова (псевдонім — Уманець; 1844—1913) — українського бібліографа, критика, фольклориста. Леся Українка приятелювала з дочками М. Ф. Комарова Маргаритою і Галиною, була знайома з його сином Богданом.

С к л а д н и й с т о л и к — спеціально виготовлений 1892 р. братом Михайлом Косачем у Колодяжному письмовий стіл для Лесі Українки.

66. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *6 листопада 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 494.

Подається за автографом (ф. 2, № 353).

... М о ю к н и ж к у ...— Йдеться про збірку поезій «На крилах пісень» (К., 1904).

67. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *22 листопада 1904 р. Тбілісі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 354).

... З ж у р н а л о м С л а в и н с ь к о г о ...— Йдеться про ліберально-народницький журнал «Южные записки», що видавався в Одесі у 1903—1905 рр.

С т а р о к о с т я н т и н і в — місто Хмельницької області УРСР.

68. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *22 листопада 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 172—173.

Подається за автографом (ф. 14, № 916).

Лист датований автором помилково 9/IX 1904 замість 9/XI 1904 р. Дату уточнено за часом перебування Лесі Українки в Києві (вересень — жовтень). 25(12) жовтня поетеса виїхала з Києва до Тифліса.

... Кінчати своє оповідання ...— Йдеться про оповідання «Приязнь», завершене 1905 р. в Тбілісі.

Кімполунг-Волоський (Кимпулунг-Молдовенеск)— місто в Румунії (область Сучава), де О. Кобилянська жила від 1874 до 1889 р. і куди 1901 р. заїздила Леся Українка.

Ярошинська Євгенія Іванівна (1868—1904) — українська письменниця демократичного напряму, громадська діячка, педагог.

... Тепер в Росії ліберальний вітер ...— Йдеться про події напередодні революції 1905—1907 рр., про які писав й І. Франко у статті «Подуви весни в Росії».

... Наше чорнепьке ...— Йдеться, напевно, про знайому Лесі Українки і Ольги Кобилянської Євгенію Пігуляк, дочку учителя народної школи в Чернівцях.

69. ДО І. Я. ФРАНКА. *28 листопада 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 72—73.

Подається за автографом (ф. 3, № 199).

Лист датований автором помилково 15—28/IX 1904 замість 15—28/XI 1904. Дату уточнено за часом перебування Лесі Українки в Тбілісі, куди вона виїхала в кінці жовтня.

... Два віршики ...— Йдеться про «Напис в руїні» та «Ізраїль в Єгипті», надруковані в «Літературно-науковому віснику», 1905, кн. 4.

Добчинський — персонаж комедії М. В. Гоголя «Ревізор».

... Добродій тифліський ...— Очевидно, мається на увазі К. В. Квітка.

... Список їх ...— У доданому до листа списку, зробленому рукою К. Квітки, значаться книжки:

1. Comptes-rendus du XII congres international de medecine. Vol. 1—VII.
2. Institutions médicales de S-t Petersburg. S-t. Peterborg, 1897.
3. Odessa, station balnéaire. Odessa, 1897.
4. Les eaux minérales et les stations hivernales du Caucase et de Crimée. Par le d-r Bogoslovsky, professeur de l'Université á Moscou. Moscou, 1897.
5. 9 uide médical de Moscou. Moscou, 1897.
6. Труды топографо-геодезической комиссии географического отдела императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. Выпуски IX—XVII.
7. Sémeio logie des obsessions et idées fixes. Bordeaux, 1897.
8. Les sociétés médicales en Russie, Moscou, 1897.
9. Д-р Войно. К казуистике нервного шва.
10. Сахаров. О химической основе жизненных явлений.
11. Русские судебные ораторы в известных уголовных процессах. 2 тома. Москва, 1895.
12. Библиотека судебных процессов. Дело д-ра Мадлинского. Совершение операции без согласия больного.
13. Особый наказ Седлецкого окружного суда. Седлец, 1899.

14. Записки и статьи о введении земских учреждений в Тифлисской губернии. Тифлис, 1897.

15. Устав Кавказского общества исправительных земледельческих колоний и приютов.

16. Проф. Пастернацкий. О лихорадках на Кавказско-Черноморском побережье. Спб., 1900.

... Збірничок танцюристих пісень ...— Видати цей «Збірник» Лесі Українці не пощастило. Рукопис його під назвою «Народні пісні до танцю (з нотами) з голосу Івана Франка та Лариси Косач. Списав К. Квітка», який містить 54 танцювальні пісні, зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 2, № 870). За незначним винятком ці пісні вперше надруковані лише 1917 р.у збірці «Народні мелодії з голосу Лесі Українки. Записав і упорядив Климент Квітка». Повністю складений Лесею Українкою збірник надрукував 1946 р. Ф. Колесса у книжці «Леся Українка» (Вид-во Львівського університету).

... Ті 5 пісень до танцю ...— У збірнику Лесі Українки є лише чотири пісні, записані К. Квіткою від І. Франка. Пісня «Ой чи не ти то гребелькою йшла ...» відсутня.

Ольга Федорівна — О. Ф. Франко, уроджена Хоружинська, дружина І. Франка.

«На тихі води, на ясні зорі ...» — слова, що стали традиційними для кінцівок українських народних дум про втечу козаків з полону, з турецької неволі. Зустрічаються в ряді таких дум, як «Невольники», «Плач невольника», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Буря на Чорному морі», «Олексій Попович» та ін. Найповніше вони наводяться в думі «Плач невольників»:

«На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
Поміждо народ хрещений,
В городи християнськії,
До отця, до неньки, до родини сердешної,
І на многії літа до кінця віку! Гей!»

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1850) — український та російський дворянський історик і археограф. Праці його, в тому числі «Історія Малої Росії...» (1822), написані з монархічних позицій.

70. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *8 грудня 1904 р. Тбілісі*

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, кн. 6-7, с. 191—192.

Подається за автографом (ф. 2, № 213).

Ажитація — збуджений стан, хвилювання.

Матушевський Федір Павлович (1871—1919) — маловідомий український письменник, журналіст і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму. Деякий час був редактором журналу «Южные записки».

Конвенанс (франц. convenance) — пристойність.

«Сліпа богиня» — Феміда, за старогрецькою міфологією богиня справедливості.

... На мою книжку ...— Йдеться про збірку «На крилах пісень» (1904).

... Один був ...— В «Одесских новостях» (№ 6467, листопад 1904 р.) надруковано коротку рецензію на збірку «На крилах пісень» за підписом «Гр. С-ній».

Гр. С-ній (Грицько Сьогобочний) — псевдонім українського письменника, критика і перекладача ліберально-буржуазного напряму Григорія Андрійовича Коваленка-Коломацького (1867 — ?).

«Одесские новости» — щоденна «политическая, научная, литературная, общественная и коммерческая» газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила в Одесі 1884—1917 рр.

... Пораду іронічно-меланхолічну ...— Йдеться про французького письменника Альфонса Доде (1840—1897) та його твір «Коза пана Сегена».

... «Згадають найкращі імення, тож і моє назовуть ...»— вислів із поезії Генріха Гейне «Як вранці повз твій будинок ...» із циклу «Знову на батьківщині», що був уперше опублікований у книзі «Подорожні картини» 1828 р. До перекладів Лесі Українки з Г. Гейне ця поезія не увійшла.

... Пришли мені «1001 ніч» і «Оповідання»...— Йдеться про книжки «Исследование о 1001 ночи» датського вченого Еструпа (вийшла в перекладі, за редакцією і з вступною статтею А. Ю. Кримського 1904 р.) та «Із повісток і ескізів» (1904) А. Кримського.

Писав мені теж і Грінченко подяку ...— Б. Д. Грінченко, очевидно, в своєму листі до Лесі Українки схвально відгукнувся про збірку «На крилах пісень». Лист не зберігся.

... Поділю сей фатум з Шевченком ...— Буржуазна критика тенденційно замовчувала видання творів Лесі Українки, зокрема її збірку «На крилах пісень». У свій час Т. Г. Шевченко також скаржився на мовчанку в пресі щодо його творів і з сумом писав у вірші «Хіба самому написать ...» (1849):

«... Либонь уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто не гавкне, не лайне.
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо! —
Без неї, може, обійдусь,—
А ради жду собі, поради!»

... Слухати оперу «Борис Годунов ...» — 1904 р. у Тбілісі аматори поставили цю оперу М. П. Мусоргського у фортепіанному супроводі К. В. Квітки.

... Огорчатись за Лілю ...— Олена Пчілка була проти від'їзду дочки Ольги (Лілі) в Прагу до чоловіка М. В. Кривинюка.

71. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *19 лютого 1905 р. Тбілісі*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 302—304.

Подається за автографом (ф. 2, № 214).

Читадзе Шіо Олексійович (1873—1906) — грузинський педагог, знайомий Лесі Українки. Після закінчення в 1897 р. історико-філологічного факультету Київського університету працював викладачем гімназій спочатку в Києві, а потім у Тбілісі.

... Нового драматичного етюда ...— Мається на увазі драма «Осіння казка».

Оповідання, початe восени ...— Йдеться про оповідання «Приязнь».

... В такому чудному конкурсі ...— Іронія Лесі Українки стосується не змісту творів, відзначених на щорічному конкурсі «Киевской старины», а форми, в якій редакція журналу повідомляла про його наслідки (див. «Киевская старина», 1905, кн. 1). Відзначене премією 1904 р. оповідання М. Чернявського «Vae victis!» надруковане в четвертій книжці «Киевской старины» за 1905 рік, і судити про його вартість у той час Леся Українка ще не могла.

... Під впливом щоденних перемін «весни» й «зими».— Вдаючись до символів, Леся Українка говорить про успіхи і поразки в революційних подіях 1905 р.

В Тифлісі був теж один такий «весняний» день ...— Йдеться про події 23 січня 1905 р., коли поліція жорстоко розправилася з учасниками революційної демонстрації в Тбілісі.

«Полтавщина» — газета ліберально-буржуазного напряму, яка виходила в 1905—1906 рр. у Полтаві.

Рудченко Іван Якович (1845—1905) — український фольклорист, письменник, критик (літературний псевдонім — Іван Білик), брат Панаса Мирного і співавтор роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Леся Українка мала зібрані і опубліковані ним (1868—1870) «Народные южнорусские сказки».

... Ще один банкет ...— Леся Українка має на увазі можливий новий страйк.

Проценко — київський міський голова.

Святополк-Мирський Петро Данилович (1857—1914) — російський державний реакційний діяч. З 1900 до 1905 р. займав посади товариша міністра внутрішніх справ, командуючого корпусом жандармів, генерал-губернатора, міністра внутрішніх справ царського уряду.

Ясногурський — гласний київської міської думи, чорносотенець.

Маруся — дочка Ф. С. Карпової, названої матері К. Квітки.

72. ДО О. П. КОСАЧ (матері) та П. А. КОСАЧА.
18 березня 1905 р. Тбілісі

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 501.

Подається за автографом. (ф. 2, № 108).

73. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і П. А. КОСАЧА. *4 квітня 1905 р. Тбілісі*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 304—305.

Подається за автографом (ф. 2, № 109).

«Мгновение» — оповідання Лесі Українки, вміщене російською мовою в журналі «Южные записки» (1905, № 4, с. 22—25).

Собор святого Стефана — одна з визначних архітектурно-мистецьких споруд Відня.

... Одного з наших «конкурсів» ... — У родині Косачів влаштовувались літературні конкурси (на краще оповідання, вірш тощо), в яких нерідко брали участь друзі і знайомі.

«Мусульманство і його будучність» — книжка А. Ю. Кримського, що в переробленому і значно доповненому вигляді вийшла у Львові 1904 р. (уперше була видана в Москві 1896 р.).

... Зробив ту недоладну примітку ...— Підписуючи свою передмову до книжки «Мусульманство і його будучність», А. Ю. Кримський перерахував усі свої наукові титули, що й викликало зауваження поетеси.

Пані Читадзе — Устина Кирилівна Щербань (родом з України), дружина Ш. О. Читадзе. Її сестра — Настасія Кирилівна Щербань.

... Купувати передсвяткових костюмів ... — Лист писано незадовго до великодних свят, що випали 1905 р. на 30(17) квітня.

Гурія — область у Західній Грузії, де революційний рух був особливо активним.

74. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і П. А. КОСАЧА. *6 червня 1905 р. Тбілісі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 110).

Датується за часом перебування Лесі Українки в Києві — у червні Леся Українка була в Києві 1905 р.

75. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. *27 серпня 1905 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 81.

Подається за першодруком. Ім'я адресата встановлено вірогідно за змістом листа.

... Земляків, що вертатимуть з Катеринослава ...— Можливо, йдеться про повернення в Київ екскурсії до Катеринослава (Дніпропетровськ), яку допоміг організувати Д. І. Яворницький.

Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1855—1940) — український історик, археолог, етнограф, письменник, академік АН УРСР (з 1929 р.). У 1881—1886 рр. викладач Харківського університету, з 1902 р.— директор історичного музею в Катеринославі (нині Дніпропетровськ).

76. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *24 жовтня 1905 р. Петербург*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 215).

Доїхала я добре...— У зв'язку із захворюванням Ісидори Косач на черевний тиф Леся Українка поїхала до неї у Петербург.

...Всі залізниці бастують...— 7(20) жовтня на Московсько-Казанській залізниці почався страйк, який незабаром переріс у Жовтневий всеросійський страйк. На знак солідарності з робітниками-залізничниками застрайкували робітники Москви і багатьох інших міст. У середині жовтня майже вся Росія, в тому числі й Україна, була охоплена загальнополітичним страйком, у якому взяло участь понад 2 мільйони трудящих, серед яких налічувалось понад 700 тис. залізничників.

Двінськ — колишня назва міста Даугавпілса в Латвійській РСР.

Карташевські — родина ковельських знайомих Косачів — Микола Петрович (був у Ковелі головою з'їзду мирових посередників) та Марія Миколаївна. У них були сини Микола та Петро.

Охвітність (*нар.*) — приємність, задоволення, зручність, безпека.

Маркова — особа не встановлена.

77. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *2 листопада 1905 р. Петербург*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 216).
Лист зберігся не повністю.

78. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО. *16 листопада 1905 р. Київ*

Вперше надруковано в наукових записках Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство», № 9, К., 1948, с. 139—150.

Подається за автографом (ф. 2, № 449).

...Прочитати Вашого романа...— Йдеться про повість А. Кримського «Андрій Лаговський» (Львів, 1905).

Ідіосинкразія (*грецьк.*) — самобутність, особливість; хвороблива реакція окремих людей на подразники, в той час як багато інших на них зовсім не реагують.

Фобія (*від грецьк.*) — страх, побоювання; у складних словах відповідає поняттям «нетерпимість», «боязнь».

Сироко — сильний теплий вітер південного та південно-східного напряму, характерний для країн Середземномор'я.

...Три українські газети... — Маються на увазі газети «Громадське слово», заборонена ще до виходу (замість неї 31 ст. ст. грудня 1905 р. почала виходити «Громадська думка», з 15(28) вересня 1906 р.— «Рада»); «Праця» (мужицько-пролетарська), орган соціал-демократів, яку мав видавати активний діяч революційного руху на Україні П. Ю. Дятлов (1883—1933), не виходила через арешт редактора-видавця, і «Хлібороб», перша газета українською мовою так званої Російської України, виходила в Лубнах на Полтавщині 12, 20, 28 листопада, 7, 16 грудня 1905 р. (вийшло п'ять номерів, після чого газету було заборонено, четвертий номер її конфісковано).

Ламартін Альфонс де (1790—1869) — французький реакційний поет-романтик, історик, політичний діяч.

...Багрянець червоних корогов і гомін бурхливої юрби.— Так образно Леся Українка називає Жовтневий всеросійський страйк 1905 р.

Стентор — герой гомерівського епосу, що мав дуже сильний голос.

Неконсеквентність (від *лат.*) — непослідовність.

Ціхи — знаки, мітки, примітки, прикмети.

...Останньому листі до мене ...— Листи А. Кримського до Лесі Українки не відомі.

Вівісекція (*лат.*) — дослід на живих тваринах, що передбачає розтин тіла.

...«Трошки багатенька» ...— парафраз із української народної пісні «Лугом іду, коня веду»: «Коли б же я, козаченько, трошки багатенька, наплювала б я на тебе і твого батенька!»

Ідентифікувати — зрівнювати, прирівнювати, уподібнювати.

Сатисфакція — у феодально-дворянському побуті задоволення, що дається ображеному у формі поєдинку, дуелі; пізніше — перепрошення, винагорода.

Опінія — репутація, думка.

Мечников Ілля Ілліч (1845—1916) — видатний вітчизняний учений-біолог, один з основоположників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології.

Крафт-Ебінг Ріхард (1840—1902) — відомий німецький психіатр.

«Ах ты, воля моя, воля...» — російська пісня про скасування кріпацтва в 1861 р.

«Амеопа без музору» — жартівлива перестановка літер у назві твору «Поема без розуму».

...Цитування з Надсона та Пушкіна...— Персонаж повісті Кримського Аполлон Шмідт на знак того, що Андрій Лаговський обрид йому і його братам, декламував відповідні місця з творів Надсона («Только утро любви хорошо, хороши только первые встречи ...») та Пушкіна («Покойся ж, милый прах, до радостного утра!»).

Конфесіонали — школи, що виникли в період раннього середньовіччя в Західній Європі і були на утриманні та під контролем церкви, а також мистецьки оздоблені сповідальниці в костьолах.

...Невелику драматичну поему ...— Йдеться про твір «У катакомбах», завершений 17(4) жовтня 1905 р. і присвячений А. Кримському.

«Сассаніди» — наукова праця А. Ю. Кримського «История Сассанидов и завоевание Ирана арабами. С указанием главных моментов литературной истории христиан-сириян и политической истории вассальных Ирану арабов с приложением главы о Парфенском царстве и Аршакидах» (М., 1905).

Акрополь — укріплена частина грецького міста, розміщена на підвищенні.

...Запряжусь в «обов'язки» ...— Леся Українка мала на увазі працю в редакції газети.

... Проти москалів-централістів ...— Леся Українка написала публіцистичну статтю (у формі листа), в якій виступила проти монархістів. Петербурзькі газети її не видрукували. Доля рукопису невідома.

79. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *18 листопада 1905 р. Київ*

Вперше надруковано скорочено в «Хрестоматії критичних матеріалів», т. 3. К., 1949, с. 105—106.

Подається за автографом (ф. 14, № 918).

... Вислав гонорар ...— Йдеться про гонорар за повість О. Кобилянської «Ніоба», вміщену в журналі «Киевская старина», 1905, кн. 6—9.

... Народження російської «конституції» ...— Йдеться про горезвісний царський маніфест 17(30) жовтня 1905 р., що мав на меті ввести в оману революційно настроєні народні маси, а тому обіцяв їм політичні свободи і скликання законодавчої думи. Леся Українка іронічно величає його конституцією і бере це слово в лапки.

Чорні сотні — банди погромників, створені 1905 р. поліцією і монархічними організаціями для боротьби проти революційного руху і розпалювання національної ворожнечі, зокрема влаштування єврейських погромів.

1906

80. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО. *9 лютого 1906 р. Київ*

Вперше надруковано в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 325—329.

Подається за автографом (ф. 2, № 450).

Лист зберігся не повністю.

... Я просила Вас взяти назад Ваше підозріння, нібито й я якось належу до Ваших «критиків-біографів» ...— А. Кримський полемізував з Лесею Українкою з приводу її листа-рецензії від 16 листопада 1905 р.

... Того чоловіка ...— Йдеться про Андрія Лаговського, головного персонажа однойменної повісті А. Кримського.

... Я не приймаю теорії Толстого ...— Йдеться про теорію «непротивлення злу насильством» Л. М. Толстого.

Анцілдодея — персонаж із твору Лесі Українки «В катакомбах».

81. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *11, 16 березня 1906 р. Київ*

Вперше надруковано скорочено в «Хрестоматії критичних матеріалів», т. 3, К., 1949, с. 106.

Подається за автографом (ф. 14, № 919).

Новий світ — вулиця в Чернівцях, на якій жила О. Кобилянська.

«Вільна Україна» — прогресивний громадсько-політичний і літературний журнал, редагований А. Я. Шабленком, що виходив у Петербурзі 1906 р. українською мовою. Леся Українка надрукувала в журналі цикл віршів «Єгипетські барельєфи» («Єгипетські фантазії»), «Ізраїль в Єгипті», «Напис в руїні», поему «Одно слово».

Шабленко Антон Якович (1872—1930) — український письменник-робітник, учасник революційного руху. Творчому зростанню письменника сприяв М. Горький.

... Переклад «Ткачів» Гауптмана ...— Леся Українка переклала п'єсу українською мовою, проте переклад не був надрукований і не зберігся повністю. Вперше його опубліковано у виданні: *Українка Л.* Твори, т. 4, К., Держлітвидав України, 1954, с. 210—258.

Сімович Василь Іванович (1880—1943) — український учений філолог, буржуазний літературно-громадський діяч, видавець збірки поетеси «Відгуки», упорядник «Листування Лесі Українки з О. Маковеєм» (Львів, 1938), автор спогадів про Лесю Українку.

... «Збірника» на честь *когось* ...— Йдеться про альманах в честь О. Кобилянської «За красою» (Чернівці, 1905).

... 5 напочатих поем ...— Мабуть, маються на увазі твори «У пущі», «Кассандра», «Віла-посестра», «Осіння казка», «Руфін і Прісцілла».

... 3 нескінчені повісті ...— Очевидно, твори «А все-таки прийди!», «Очі», «Ненатуральна мати».

... «Пародія» Маковея ...— Гумористичний переспів вірша Т. Шевченка «У тієї Катерини» (вперше опублікований в газеті «Буковина», 1901, № 158, потім передрукований журналом «Шершень», 1906, № 8).

«Буковина» — українська газета, видавалася у Чернівцях (1885—1910), пізніше — у Відні. Уміщувала твори українських і російських письменників. Редакторами газети були Ю. Федькович (1885—1888), О. Маковей (1895—1897) та ін. З початку XX ст. і особливо в останні роки існування (1917—1918) «Буковина» стала пропагувати реакційну австрофільську політику.

«Шершень» — щотижневий сатиричний журнал революційно-демократичного напряму, виходив 1906 р. у Києві. Леся Українка під псевдонімом «Лука» надрукувала в ньому ряд сатиричних творів: «Пан-політик», «Пан-народовець», «Веселий пан», «Практичний пан», «Казочка про царя Гороха», «Легенда» («Було колись в одній країні ...»).

... Його історичну повість ...— Мається на увазі твір О. Маковея «Ярошенко» (Львів, 1905).

... Один його найлютіший критик ...— Ймовірно, йдеться про С. О. Єфремова.

... Тепер на еміграції (теж «політичний») ... — Леся Українка, мабуть, має на увазі Г. Хоткевича, який за участь у революційних подіях 1905 р. переслідувався царизмом і змушений був емігрувати в Галичину, що входила на той час до складу Австро-Угорської імперії.

Тарапати — клопіт, турботи, неприємне становище.

82. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *8 квітня 1906 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 47—49.

Подається за автографом (ф. 2, № 218).

М а к а р е н к о — особа не встановлена.

... «О д в' я з а л а с ь я в ж е в і д т о г о «Л е с ш у м и т» ...— Очевидно, Леся Українка редагувала переклад цього оповідання В. Г. Короленка, здійснений М. І. Вдовиченком і надрукований у журналі «Зоря», 1906, №№ 5—6 і 7—8.

О п п о к о в Іван — редактор і видавець українського журналу «Зоря», що виходив 1906 р. в Москві.

В д о в и ч е н к о Максим (1876 — ?) — український поет.

... П е р е д м о в и д о с в о є ї г р а м а т и к и ...— Йдеться про передмову А. Ю. Кримського до «Практичного курсу для вивчення української мови», який друкувався в «Зорі».

С т а т т і с в о є ї ...— Мається на увазі перший варіант статті «Утопія в белетристиці».

... В с т р а с н у п' я т н и ц ю ...— Тобто 16 квітня 1906 р.

... Л и с т и д я д ь к о в і д о б а б у ш к и ...— Тобто листи М. П. Драгоманова до своєї матері Є. І. Драгоманової (1821—1895).

Б о б р и к — здрібніло-пестливе ім'я сина О. П. і М. В. Кривинюків Михайла.

Г у с ь — жартівливе прізвисько Ісидори Косач, сестри Лесі Українки.

П а л а ж к а — особа не встановлена.

Р а д у є м е н е п о л т а в с ь к и й н а р о д ...— Леся Українка палко схвалювала ініціативу полтавської губернської земської управи, всієї прогресивної громадськості міста про збір коштів у межах Російської імперії на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві (дозвіл Міністерства внутрішніх справ на це був одержаний 13 вересня (31 серпня) 1905 р.).

К р а в ч е н к о Михайло Степанович (1858—1917) — видатний український кобзар, автор двох дум про революційні події 1905 р. в с. Сорочинцях на Полтавщині. К. Квітка мав намір на фонографі записати його репертуар, але здійснив це за допомогою Лесі Українки і К. Квітки пізніше Ф. Колесса.

83. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *10 травня 1906 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 179—181.

Подається за автографом (ф. 14, № 920).

... Х т о і я к з а г у б и в т і д і ї ...— Йдеться про частково втрачений рукопис драми Г. Гауптмана «Ткачі» в перекладі українською мовою Лесі Українки, котрий вона мала намір видати за кордоном, у Чернівцях. Пізніше Леся Українка поновила переклад загублених фрагментів, однак повністю драма не збереглася, оскільки, за свідченням К. Квітки, вона була «нищена в моменти тривоги».

В і к т — харчі, їжа.

А р с е н і к — миш'як (сполука).

Р е п а р а ц і я — відновлення.

Перший парламент — тобто перша Державна дума, створенням якої царський уряд мав на меті обманути трудящих і відвернути їх від революційної боротьби. Існувала з 10 травня до 21 липня 1906 р.

84. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО. *18 травня 1906 р. Київ*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 81—82.

Подається за автографом, що зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. X, № 13). Ім'я адресата встановлено за змістом листа, який раніше знаходився в особистому архіві А. Ю. Кримського.

Прострація — повалення, стан надзвичайної фізичної і нервово-психічної кволості в людини.

... Переклад Євангелія.— Очевидно, мається на увазі переклад Біблії, здійснений П. С. Морачевським; частину його надруковано 1906 р.

Морачевський Пилип Семенович (1806—1879) — автор низки маловідомих віршів українською та російською мовами.

Мої «Катакомби» редакція «Рідн[ого] краю» досі маринує ...— Твір «В катакомбах» Лесі Українки вперше надруковано в журналі «Рідний край», Полтава, 1906, № 19, с. 2—8.

«Рідний край» — український щотижневий громадський і літературно-науковий журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Полтаві в 1905—1907 рр., у Києві в 1908—1914 рр., у Гадячі—в 1915—1916 рр. Редактором його з 1907 до 1914 р. була Олена Пчілка. Драматична поема Лесі Українки «В катакомбах», закінчена 17 жовтня 1905 р., надрукована в 19-му номері журналу за 1906 рік, що вийшов 26 травня.

85. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *12, 16 червня 1906 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 306.

Подається за автографом (ф. 14, № 917).

Лист датовано 1905 роком. Проте Михайло Михайлович Кривинюк, який згадується тут, народився 18 грудня 1905 На цій підставі уточнюємо дату написання листа: 16 червня 1906 р.

... Справа з «Землею» ...— Свою повість «Земля» О. Кобилянська хотіла надрукувати в «Киевской старине», але цей замір не пощастило здійснити.

Стоцька — дружина С. О. Смаль-Стоцького. Родина Стоцьких пропонувала Лесі Українці під час приїзду до Чернівців зупинитись у них на квартирі.

«Листи з Буковини» — стаття О. Маковея, надрукована в газеті «Громадська думка», 1906, лютий, № 26.

«Громадська думка» — щоденна газета, яка почала видаватися в Києві 31 грудня 1905 р. замість запланованої газети «Громадське слово», забороненої Цензурним комітетом ще до появи першого номера.

... П о е м и д р а м а т и ч н о ї з ч а с і в ф р а н ц у з ь к о ї р е в о л ю ц і ї ...— Йдеться про «Три хвилини» (надруковано в журналі «Нова громада», 1906, кн. 10, с. 4—20).

Л і л е н я т к о — син Ольги Косач-Кривинюк Михайло, народився 18 (5) грудня 1905 р. Нині мешкає у Свердловську.

86. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. *4 серпня 1906 р. Зелений Гай*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 99.

Подається за першодруком.

Л е в и ц ь к и й Модест Пилипович (1866—1932) — український письменник, публіцист і композитор ліберально-буржуазного напряму (літературний псевдонім — М. Пилипович, Виборний, Макогоненко), за фахом лікар, приятель Косачів.

«П р о с в і т а» — культурно-освітня громадська організація, заснована 1906 р. в Києві на зразок одноіменних товариств на західноукраїнських землях (існували з 1868 р.) з метою поширення освіти серед широких верств населення (видавала українською мовою науково-популярну літературу, підручники, вела лекційну пропаганду, організувала читальні та бібліотеки тощо), містилася на вулиці Бульварно-Кудрявській, № 10, кв. 6. Мала ліберально-буржуазний, культурницький напрям, згодом підпала під вплив буржуазно-націоналістичних елементів.

... В з я т и н а с е б е ... п р о с в і т я н с ь к у б і б л і о т е к у ...— Леся Українка разом з іншими прогресивними діячами брала участь у роботі київської освітньої організації «Просвіта», прагнучи використати її для поширення демократичних ідей серед трудящих. Разом з сестрою О. Косач-Кривинюк вона енергійно взялася за комплектування бібліотеки (на кінець 1906 року нараховувалось уже близько 2 тис. томів), розробила план виступів з лекціями тощо. Проте місцева влада не дала згоди на призначення Лесі Українки бібліотекарем.

87. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *2 жовтня 1906 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, 1960, с. 49—52.

Подається за автографом (ф. 2, № 217).

«Р а д а» — суспільно-політична та художньо-мистецька газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила в Києві в 1906—1914 рр. Події суспільного життя висвітлювала з ліберально-буржуазних і націоналістичних позицій.

... З а К р о п и в н [и ц ь к о г о] і М и р н о г о ...— Очевидно, редакція «Рідного краю» мала неприємності за надрукування п'єси М. Кропивницького «Скрутна доба» (1906, № 29—32, 34) та вірша П. Мирного «На відкриття пам'ятника першому українському письменникові Іванові Котляревському» (1906, № 36).

Л ю д м и л а М и х а й л і в н а — мабуть, Л. М. Драгоманова.

З е л і н с ь к а — особа не встановлена.

В а р к а — Варвара Йосипівна Дмитрук (Пиріг, 1872—1964) — селянка із Колодяжного; подруга дитячих літ, з якою Леся Українка довго і близько зналася.

Інсепараблі (*лат.* inseparabli) — нерозлучні.

Хом'якова А. П. — товаришка О. П. Косач-Кривинюк в час навчання на петербурзьких Вищих жіночих медичних курсах, згодом лікар.

88. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *8 жовтня 1906 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 181—183.

Подається за автографом (ф. 14, № 921).

... Сумну звістку ...— У О. Ю. Кобилянської 17 вересня 1906 р. померла мати.

... Її молодший син ...— Йдеться про Антона Борисовича Шимановського.

89. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО. *Жовтень — листопад 1906 р. Київ*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 453).

Датується за змістом.

Початок і кінець листа не збереглися.

... Розпочинаю прохання до українців у Москві ...— Леся Українка звернулася до деяких українських літераторів-земляків з проханням допомогти укомплектувати бібліотеку «Просвіти». Аналогічні листи було також надіслано за кордон В. М. Гнатюкові (див. додатки), О. Маковеєві та ін.

Екстенсивність — кількісне (а не якісне) збільшення, поширення, розширення. Поняття, протилежне поняттю «інтенсивність».

1907

90. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *6 лютого 1907 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 526—527.

Подається за автографом (ф. 2, № 219).

... Давно обіцяного перекладу ...— Йдеться про переклад вірша Ади Негрі «Кінець страйку» (надрукований в журналі «Рідний край», 1907, № 11, с. 10).

Негрі Ада (1870—1945) — італійська поетеса, рання творчість якої пройнята соціальними, демократичними мотивами, пізніше перейшла в реакційний табір.

... Увійшов колись у статтю ...— Російський варіант перекладу вірша «Кінець страйку» Леся Українка використала як ілюстративний матеріал у статті «Два направления в новейшей итальянской литературе» («Жизнь», 1900, кн. 7, с. 187—214).

... В Києві на виборах ...— Йдеться про вибори до другої Державної думи.

Рецензія його ...— Мається на увазі, мабуть, рецензія без підпису «Нові українські музичні твори» («Рідний край», 1906, № 45).

... Про ту халепу ...— У січні 1907 р. в Києві відбулися масові арешти прогресивної інтелігенції, були також заарештовані

Леся Українка та її сестра Ольга Косач-Кривинюк, на їхній квартирі зроблено обшук. Після цього арешту за Лесею Українкою встановлено гласний нагляд.

Найгірше було дядині ...— Мається на увазі Л. М. Драгоманова.

Модест Філіпович — М. П. Левицький.

Романова Дарія Іванівна — українська письменниця, автор книжки «Пісні, думки, легенди» (1896), казок.

«Зірка» — під такою назвою Олена Пчілка збиралась видавати дитячий журнал.

Уліти — так Леся Українка жартома називала розпочаті художні твори.

... Страшенно розруйновано «Раду» і «Вісник».— Львівська газета «Діло» 20 січня 1907 р. повідомляла: «В першій годині ночі (тутешня поліція урядує звичайно вночі — щось так, як у нас у Львові! —*Ред.*, не хоче, бачите, за дня перешкоджати людям в роботі!) явилася поліція в повній повноті сили і власті (около 20 штук) в локалю редакції «Ради», де тимчасово міститься й редакція «Літ[ературно]-наук[ового] вісника», щоби зробити ревізію в «Раді». При тій нагоді не минула, очевидно, й «Літ[ературно]-наук[ового] вісника», хоч не мала на це поручення. Погосподарювавши тут від 1—5 рано, зробила справді скрізь порядок. Всі рукописи, старі й нові, призначені до друку, забрала, злакомилась навіть на давні коректи, вибрала щонайцікавіше з видань Видавничої спілки, одним словом, тепер у нас скрізь чисто. Нічого недозволеного не знайдено».

«Діло» — ліберально-буржуазна, згодом буржуазно-націоналістична газета. Виходила у Львові з 1880 до 1939 р.

Галайда — псевдонім Г. Хоткевича.

... Від 12 $^1/_2$ до 6.— У цей час уночі з 17 на 18 січня 1907 р. ст. ст. в квартирі Косачів на вул. Маріїнсько-Благовіщенській (нині вул. Саксаганського, 97) відбувався жандармський обшук.

... В свої Бережці.— Подруга Лесі Українки М. Биковська жила в с. Бережцях тепер Кременецького району Тернопільської області.

... Виробляти план ряду публічних рефератів ...— У інформації «З шкільно-лекційної комісії тов[ариства] «Просвіта» газета «Рада» 21 січня 1907 р. повідомляла:

«На засіданні 17 січня шкільно-лекційна комісія ухвалила такі постанови:

1) вдатись до Міністерства народної просвіти з проханням про дозвіл т[овариств]у «Просвіта» заснувати в Києві народну школу з викладовою українською мовою;

2) влаштувати в найближчім часі відчити для народу на історичні теми, для чого доручено одному з членів комісії переглянути відповідний матеріал, а другому — довідатись, до кого треба звернутись за дозволом таких читалень;

3) влаштувати кілька публічних відчитів для більш широкої публіки [...].

Член комісії Леся Українка згодилася прочитати два реферати на оці теми: «Роль юрби в сучасній белетристиці» і «Народницький театр на Заході і в нас».

Ця ж інформація в дещо зредагованому вигляді вміщена і в газеті «Руслан» за 25 січня 1907 р.

...**Про дозвіл української початкової школи...**— Товариство «Просвіта» на своєму засіданні 21 січня 1907 р. ухвалило звернутися до міністерства народної освіти в Петербурзі з проханням дозволити відкрити в Києві народну школу з українською мовою викладання для дітей трудящих. Крім того, було написано звернення до міністра народної освіти в Петербурзі, текст якого наводимо повністю (зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, відділ рукописів, № І, 33786. Рукопис. Засвідчена копія):

Его высокопревосходительству
господину министру народного просвещения

Представленная при этом записка «Нужды украинской школы» принята была 26 февраля 1905 г. собранием лиц, сошедшихся почтить память Т. Г. Шевченка, и тогда же подписана пятьюстами лицами, как то было опубликовано своевременно в печати. Впоследствии из разных местностей России доставлена была масса подписей лиц, присоединившихся к этому заявлению.

Записка эта предназначалась для будущего собрания народных представителей.

В настоящее время непосредственное обращение к Государственной думе с петицией является невозможным. Ввиду этого, а также ввиду того, что Вашим высокопревосходительством изготовляется законопроект о реформе народного образования, нижеподписавшиеся находят необходимым представить Вам текст записки, не прилагая к нему подписей, так как они делались на условии представления документа в Государственную думу.

Нижеподписавшиеся полагают, что поднятый в записке вопрос представляет огромную важность для дела просвещения украинского народа и без скорого и удовлетворительного разрешения этого вопроса нет и не может быть у нас действительного образования. Что они не ошибаются — доказывается целым рядом постановлений земств, городских и общественных учреждений и сельских обществ, постановлений, перечислять которые было бы слишком долго, но которые все сводятся к одному положению: необходимо дать украинскому народу возможность учиться на его родном языке.

Интересы двадцатипятимиллионной массы народной достаточно важная вещь для того, чтобы нижеподписавшиеся могли выразить уверенность, что затронутый здесь вопрос будет внимательно исследован Вашим высокопревосходительством и разрешен в том направлении, которого потребует как педагогия, так и интересы населения.

Член-корреспондент императорской Академии наук *Павел Житецкий*
Дворянин *Николай Лысенко*
Жена действительного статского советника *Ольга Косач*
Дворянка *Лариса Косач*

Житецький Павло Гнатович (1837—1911) — видатний український філолог, член-кореспондент Російської Академії наук з 1898 р., автор праць з українського мовознавства, літератури та фольклору.

Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — великий український композитор, основоположник української класичної музики, засновник музичної фольклористики на Україні.

... Яка твоя адреса тепер ...— Олена Пчілка мешкала в цей час у Полтаві (вулиця Гончарська, 12), де видавала журнал «Рідний край».

Охвітно — приємно, зручно.

91. ДО Г. М. ХОТКЕВИЧА. *7 лютого 1907 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 63—65.

Подається за автографом (ф. 2, № 465).

Буцегарня (*розм.*) — арештантська.

«Лихоліття» — драматичний твір Г. Хоткевича, надрукований 1907 р. у сьомій книжці «Літературно-наукового вісника».

П'ємонт — економічно найбільш розвинута область в північно-західній Італії. Українським П'ємонтом Леся Українка іронічно називала економічно відсталу на той час Галичину.

Шура — О. Є. Судовщикова-Косач.

92. ДО М. І. ПАВЛИКА. *9 лютого 1907 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 102—103.

Подається за автографом (ф. 2, № 1032).

Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) —український буржуазно-націоналістичний історик, літературознавець та бібліограф. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції — білоемігрант.

... В Вашій справі ...— Йдеться про матеріальну допомогу М. Павлику.

... Через одного полтавця ...— Йдеться про Миколу Андрійовича Дмитрієва (1867—1908), українського громадського діяча, полтавського адвоката. З 1906 р. був видавцем журналу «Рідний край», де часто виступав із власними статтями.

Шваґер — сестрин чоловік, в даному випадку М. В. Кривинюк.

... Статей Фр[анка] ...— Йдеться, очевидно, про статтю «Українська література в 1906 р.», що друкувалася в 8, 11, 12, 24 та 44 номерах газети «Рада» за 1907 рік.

93. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *11 лютого 1907 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, с. 52—55.

Подається за автографом (ф. 2, № 220).

Зоря — Світозар Драгоманов.

«Чудацькі думки про українську національну справу» — праця М. П. Драгоманова, в якій порушуються важливі питання розвитку української культури, зокрема літератури і міжнаціональних зв'язків, а також містяться суто історичні розвідки (вперше надрукована в журналі «Народ», 1891, № 7—24).

Ф е д я — очевидно, Ф. П. Петруненко.

Н а ш е м а л е н ь к е ...— Йдеться про сина сестри Лесі Українки Ольги Косач-Кривинюк Михася.

В о л о д я — В. Просяниченко, товариш Миколи Косача. Власник книгарні у Києві. Докладніших відомостей немає.

... Д і л о з д и т я ч и м ж у р н а л о м ...— Йдеться про видання журналу для дітей, що під назвою «Молода Україна» почав виходити в 1908 р. як додаток до «Рідного краю».

94. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *27 лютого 1907 р. Колодяжне*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 527—528.
Подається за автографом (ф. 2, № 356).

... Р у к о п и с ь п р о І т а л і ю ...— Про який рукопис тут ідеться, встановити не пощастило.

М а р т о в и ч Лесь (Олекса Семенович; 1871—1916) — український письменник і громадський діяч демократичного напряму. Леся Українка, очевидно, має на увазі збірки оповідань Леся Мартовича «Хитрий Панько», «Стрибожий дарунок», що побачили світ у 1903 р.

95. ДО О. ЛУЦЬКОГО. *18 лютого 1907 р. Колодяжне*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 71—72.
Подається за автографом (ф. 2, № 951).

Л у ц ь к и й Остап (1883—1939) — український поет-декадент, буржуазно-націоналістичний діяч, учасник «Молодої музи» — літературного об'єднання західноукраїнських письменників-декадентів.

Д о б р і л ю д и — це іронія на адресу царських жандармів.

... П е р е к л а д «К а ї н а» з Б а й р о н а ...— Леся Українка ще в 1898 р. переклала частину першого акту філософсько-атеїстичної містерії Д.-Г. Байрона, яку вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 4, К., 1954, с. 433—440.

В и с п я н с ь к и й Station Станіслав (1869—1907) — польський поет, драматург і художник загалом реалістичного напряму, проте йому властиві й модерністські тенденції.

«С м е р т ь О ф е л і ї» — поема С. Виспянського.

... Н е н а л е ж у д о в е л и к и х п р и х и л ь н и к і в ... п о л ь с ь к о ї м о д е р н и ...— У статті «Заметки о новейшей польской литературе» Леся Українка подає негативну характеристику польського модернізму.

... З б і р н и к а н а к о р и с т ь у к р а ї н с ь к и х з а с л а н ц і в у В о л о г д і ...— Йдеться про літературний збірник «З неволі», виданий у Вологді 1908 р. Тут Леся Українка опублікувала свою драматичну поему «На руїнах».

К л о п і т — тут: арешт і обшук у січні 1907 року.

96. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *1 березня 1907 р. Колодяжне*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 357).

О р л о в с ь к и й — особа не встановлена.

М и к у н ь к а — молодший брат Лесі Українки Микола.

97. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *2 березня 1907 р. Колодяжне*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 358).

98. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *3 березня 1907 р. Колодяжне*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 10-ти т., т. 10, с. 224—226.
Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 359).
Максим Іванович — М. І. Мережинський, київський лікар, учасник революційного руху 900-х років, близький знайомий родини Косачів.
Скиба — особа не встановлена.
Левицький — Модест Пилипович.
Фаворський — київський лікар.
...Одно Тимошеве... —Йдеться про Тимофія Йосиповича Пирога, селянина з Колодяжного. Докладніших відомостей немає.
Старшинівна — очевидно, селянка з Колодяжного. Докладніших відомостей немає.

99. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *6 березня 1907 р. Колодяжне*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Твори в 5-ти т., т. 5, с. 528.
Подається за автографом (ф. 2, № 360).
... В моїй «божественній» книзі ...— Йдеться про одне з видань «Катехізису».

100. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *8 березня 1907 р. Колодяжне*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 361).
Каролька — особа не встановлена.

101. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *8 березня 1907 р. Колодяжне*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 362).
Сікорський Григорій Григорович (1871—1939) — лікар-терапевт, приятель Лесі Українки та її брата Михайла.
... Нову драму ...— Йдеться про драму «Руфін і Прісцілла».
Філаретова Катерина — Катерина Філаретівна Ратманова, у 1893— 1900 рр. домашня робітниця Косачів. Докладніших відомостей немає.

102. ДО Г. М. ХОТКЕВИЧА. *9 березня 1907 р. Колодяжне*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 65—68.
Подається за автографом (ф. 2, № 466).
... Мир миром ...— початок народної приповідки:

Мир миром,
Пироги з сиром,
Вареннички в маслі,
А ми, дружечки красні,
Поцілуймося.

... Не вважала себе нічим іншим, як хіба посередницею ...— Леся Українка офіційно не була членом соціал-демократичної партії, а, проте, виконувала протягом ряду років важливі і відповідальні доручення (видання та перевезення з-за кордону марксистської нелегальної літератури, переховування та перевезення за кордон революціонерів, що підлягали ув'язненню, і т. д.). В листах письменниця завжди конспіративно і надзвичайно скромно говорила про свою участь у визвольному русі.

... Від чого походить такий мій настрій ... — Леся Українка важко переживала хворобу К. В. Квітки.

Сізіф — у грецькій міфології цар Корінфу. За міфами, коли боги наслали на нього смерть, він закував її в кайдани. Боги покарали його за це, примусивши на тому світі викочувати на гору камінь, який щоразу скочувався вниз. Сізіфова праця — тяжка, безкінечна праця.

103. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *10 березня 1907 р. Колодяжне*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 363).

Сумно стоїть справа з «Просвітою».— 6 березня (21 лютого) О. П. Косач-Кривинюк писала до М. В. Кривинюка, що «на останньому засіданні ради «Просвіти» говорилося про просвітянську друкарню. Для неї треба 15 000 крб. Де їх взяти?» Очевидно, про це саме вона писала і Лесі Українці в листі від 8 березня (23 лютого) 1907 р., на який відповідає поетеса.

104. ДО Г. М. ХОТКЕВИЧА. *12 березня 1907 р. Колодяжне*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 69—70.

Подається за автографом (ф. 2, № 464).

Про драму ж Вашу ...— Йдеться про драматичний твір Г. Хоткевича «Лихоліття».

Єфименко Олександра Яківна (дівоче прізвище Ставровська; 1848—1918) — російський та український історик і етнограф народницького напряму.

105. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *12 березня 1907 р. Колодяжне*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 364).

... Приїду, певне, в суботу або в неділю.— Лист писано у вівторок.

106. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ. *28 березня 1907 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 528—529.

Подається за автографом (ф. 2, № 365). Рік встановлено за поштовим штемпелем.

Балаклава — міський район Севастополя. До 1957 р.— місто Кримської області УРСР, розташоване на березі вузької і глибокої бухти Чорного моря.

Ми обоє ...— Тобто Леся Українка і К. В. Квітка

107. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *1 квітня 1907 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 10-ти т., т. 10, с. 231—232. Подається за автографом (ф. 2, № 366).

Л а н д о — чотиримісна крита карета, верх якої розсувається і опускається.

108. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *7 квітня 1907 р. Ялта*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 367).

109. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *11 квітня 1907 р. Ялта*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 368).

110. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *16, 17 квітня 1907 р. Ялта*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 369).

111. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *23 квітня 1907 р. Ялта*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 370).

В о л о ш и н — особа не встановлена.

К о н о щ е н к о (справжнє прізвище — Грабенко) Андрій Михайлович (1857—1932) — український фольклорист-музикознавець. Записав близько тисячі народних історичних, наймитських, рекрутських, робітничих, побутових та інших пісень (вміщено у збірці «Українські пісні з нотами». Сотні 1—3, 1900—1907).

... Е т н о г р а ф і ч н и х м а т е р і а л і в Г р і н ч е н к а ...— Мається на увазі видання: «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Выпуск 1—2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.» (Чернігів, 1895). Третій випуск «Этнографических материалов» (вийшов у Чернігові 1899 р.) містив записи народних пісень.

«З а п и с к и Н а у к о в о г о т о в а р и с т в а і м е н і Ш е в ч е н к а» — видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1892—1937; 155 томів), містило монографії, дослідження, історичні документи.

... А б о к а з к и Р у д ч е н к а, а б о Ч у б и н с ь к о г о ...— Маються на увазі видання: «Народные южнорусские сказки» (вып. 1, 2. К., Изд. И. Рудченко, 1869—1870) та «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским» (тт. 1—7, Спб., 1872—1879).

С т е п а н — особа не встановлена.

Д м и т р о — особа не встановлена.

112. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *27 квітня 1907 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 529.

Подається за автографом (ф. 2, № 371) із незначними скороченнями.

В о л о г о д с ь к и й з б і р н и к — «З неволі».

Харламов Іван — видавець альманаху «З неволі». Докладніших відомостей немає.

... Додавши й своє.— Мається на увазі драматична поема «На руїнах».

113. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ. *12 травня 1907 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 529—530.

Подається за автографом (ф. 2, № 372).

... Тося у Києві відпочине ...— Брат у перших Лесі Українки А. Б. Шимановський, засуджений за участь у революційному русі до двох років тюремного ув'язнення, у березні 1907 р. до закінчення слідства був випущений під грошову заставу в 2000 крб. і приїхав до Києва «відпочити».

Паша — Павло Борисович Шимановський, син Олександри Антонівни Шимановської, брат у перших Лесі Українки.

114. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *7 серпня 1907 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 530.

Подається за автографом (ф. 2, № 221).

... Ми звінчались ...— Леся Українка офіційно оформила шлюб з К. В. Квіткою.

Карпов Олександр Антонович — названий батько К. В. Квітки.

Петро Васильович — П. В. Тесленко-Приходько.

Зоря — С. М. Драгоманов.

Максим Іванович — М. І. Мережинський.

115. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *12, 15 серпня 1907 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 530—531.

Подається за автографом (ф. 2, № 374).

Спасибі за повіншування...—Тобто за поздоровлення з одруженням.

... Осудиш мене за сей крок ...— Леся Українка, всупереч своїм атеїстичним переконанням, змушена була погодитись на обряд вінчання в церкві для оформлення шлюбу, оскільки цього вимагало службове становище К. В. Квітки і, крім того, члени родини часто докоряли їй за «незаконний» шлюб.

Галілеєве одречення — тобто формальне відречення. Великий італійський фізик, механік і астроном, один із засновників точного природознавства, Галілей на допиті в інквізиції (1633) формально відрікся від учення Коперника. За переказами, після оголошення вироку інквізиції він вигукнув: «А все-таки вона крутиться!», маючи на увазі обертання Землі навколо Сонця і навколо своєї осі.

... Наражати Кльоню на дальшу турботу ...— Робота К. В. Квітки в судових установах Кавказу вимагала обов'язкової реєстрації шлюбу.

Лохвиця — місто Полтавської області, центр Лохвицького району.

Ромодан — селище міського типу Миргородського району Полтавської області,

116. ДО О. П. КОСАЧ (матері) І П. А. КОСАЧА.
23 серпня 1907 р. Запоріжжя

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 375).

Олександрівськ — колишня (до 1921 р.) назва міста Запоріжжя.

117. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ. *30 серпня 1907 р. Балаклава*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 376).

Маруся Кривинюк — сестра М. В. Кривинюка Марія Василівна.

Гусіца — сестра Лесі Українки Ісидора.

118. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. *17 вересня 1907 р. Балаклава*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 99.

Подається за першодруком.

Віршовані драми — «У пущі» та «Руфін і Прісцілла».

Одна з них ...— Тобто «У пущі».

... Другу я могла б і хотіла б дати ...— Очевидно, на запрошення Б. Д. Грінченка Леся Українка хотіла взяти участь в альманасі «Досвітні вогні» (вид. 2-е, перероблене і значно доповнене, К., 1908). Тут вміщено поезію Лесі Українки «Напис в руїні», «І все-таки до тебе думка лине ...», «Ритми», «Саул (Монолог)».

... Нехай ідуть до друку ...— Йдеться про вірші, подані до альманаху «На вічну пам'ять Котляревському» («Бранець» і «На Земмерінгу» було надруковано в ньому, а «Дим» заборонено цензурою). Б. Грінченко в «Досвітніх вогнях» також не опублікував цієї поезії.

«Независящия» — натяк на царську цензуру («независящие» від видавців обставини).

119. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *23 вересня 1907 р. Балаклава*

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 6-7, с. 192—194.

Подається за автографом (ф. 2, № 222).

... Драму про скульптора ...— Мається на увазі драматична поема «У пущі».

... Критичні замітки про новітні збірники народних українських пісень ...— Під заголовком «Новітня українська музична етнографія» замітки К. Квітки під псевдонімом «Тиміш Борейко» опубліковані в журналі «Рідний край» лише в 1912 р. (№ 12—14 і № 19).

Людкевич Станіслав Пилипович (народився 1879 р.) — український радянський композитор, музикознавець, етнограф, народний артист УРСР, професор Львівської державної консерваторії, лауреат Шевченківської премії. Леся Українка має на увазі перший том збірника «Галицько-руські народні мелодії» (укладачі С. Людкевич, О. Роздольський), який вийшов 1906 р.

Колесса Іван Михайлович (1864—1898) — український етнограф. Зібрані ним «Галицько-руські народні пісні з мелодіями»

видано у Львові 1902 р. (посмертно). Ф. М. Колесса 1907 р. опублікував працю «Ритміка українських народних пісень», яку теж, очевидно, має на увазі Леся Українка. Можливо, що йдеться про його записи гуцульських народних мелодій, вміщені у третьому томі етнографічної праці В. Шухевича «Гуцульщина» (1902).

Ліньова Євгенія Едуардівна (1854—1919) — російська співачка, етнограф, ініціатор народного музичного виховання. Леся Українка має на увазі її працю «Опыт записи фонографом украинских народных песен» (М., 1906).

Олесь Олександр (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — Олександр Іванович Кандиба; 1878—1944) — український поет. На його ліриці позначилися буржуазна обмеженість, відхід від тематики соціально-визвольної боротьби.

Капельгородський Пилип Йосипович (1882—1942) — український поет і прозаїк. Жив на Північному Кавказі — в Армавірі, Владикавказі (тепер Орджонікідзе).

Пахаревський Леонід Андрійович (1880—1938) — український прозаїк, драматург, актор.

Кульженко Степан Васильович (1836—1905) — власник однієї з київських друкарень, де видавався альманах «Нова рада», в якому опублікована «Блакитна троянда» Лесі Українки.

... Микосевий шлюб ...— Восени 1907 р. Микола Косач одружився з Наталією Григорівною Дробишевою.

Роздольський Осип (1872—1945) — український фольклорист, перекладач і педагог, збирач західноукраїнського фольклору.

Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф буржуазно-ліберального напряму.

120. ДО РАДИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У КИЄВІ. *19 жовтня 1907 р. Ялта*

Вперше надруковано у кн.: Опис автографів українських письменників. К., 1959, с. 182.

Подається за автографом, що зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. X, № 14).

Українське наукове товариство у Києві — об'єднання українських науковців, засноване 1907 р. групою співробітників «Киевской старины». Мало історичну, філологічну, природничо-технічну, медичну секції і статистично-економічну, етнографічну та мовну комісії. Видавало «Записки Українського наукового товариства в Києві», в яких, поряд із цінними розвідками та матеріалами, містилося чимало писань буржуазно-націоналістичного змісту. 1921 р. ввійшло до складу АН УРСР.

121. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *30 жовтня 1907 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 533.
Подається за автографом (ф. 2, № 373).

122. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *Середина листопада 1907 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 534.
Подається за автографом (ф. 2, № 224).
Датується за змістом.

123. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *23 листопада 1907 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 534—535.
Подається за автографом (ф. 2, № 223).

Скуток — наслідок.

...Одного лікаря-німця...— Прізвище ялтинського лікаря — Тамбурер. Докладніших відомостей немає.

124. ДО М. Ф. КОМАРОВА. *23 грудня 1907 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 535—536.
Подається за автографом (ф. 2, № 1442).

Галя — Галина Михайлівна Комарова (Комарівна, 1877—1938), українська поетеса, дочка М. Ф. Комарова. Збірка її поезій «Починок» вийшла 1903 р.

«Пісні до танцю» — «Народні пісні до танцю (з нотами) з голосу Івана Франка та Лариси Косач списав К. Квітка».

Клим — К. В. Квітка.

Шелухін Сергій Павлович (1864—1938) — маловідомий поет (псевдонім — С. Павленко), журналіст, літературознавець буржуазно-націоналістичного напряму, юрист, член одеського товариства «Просвіта».

Молодший Крамаренко — особа не встановлена.

1908

125. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *Початок 1908 р. Ялта*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 379).

Датується за змістом на підставі згадки про те, що «три дні торгу не буде» (очевидно, на різдвяні свята), про те, що «Кльоня поправляється» (в 128-му листі він уже «дуже поправився») і про посилку, надіслану, очевидно, сестрою Лесі Українки Ольгою до різдвяних свят.

126. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *7 січня 1908 р. Ялта*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 377).

«Боян» — київське хорове товариство, засноване 1905 р. (існувало кілька років). Організовувало публічні концерти, в яких виконувалися українські та російські народні пісні, твори видатних вітчизняних та зарубіжних композиторів. 1907 р. (5 березня), зокрема, провело літературно-музичний вечір пам'яті Т. Шевченка. Головою товариства певний час був М. Лисенко.

127. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *10 січня 1908 р. Ялта*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 378).

Каспер — особа не встановлена.

Сапєжко Кирило Михайлович (1857—1928) — український хірург, в 1902—1919 рр.— професор Одеського університету.

Радзієвський — очевидно, Олексій Іванович, приват-доцент Київського університету, небіж І. С. Нечуя-Левицького.

Аляльо — здрібніло-пестливе ім'я Михайла, сина О. П. Косач-Кривинюк.

128. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *Кінець січня — початок лютого 1908 р. Ялта*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 380). Початок листа не зберігся.

Датується за змістом.

...Одібрала від Кльоні листа...— Цей лист почав писати К. В. Квітка. Збереглося лише два незавершені речення, написані його рукою (одне без початку, друге — без кінця), де йдеться про хворобу Лесі Українки. Продовжила лист Леся Українка.

...Любая Ліленька може прибути до мене...— 29 (16 січня) 1908 р. О. Косач-Кривинюк писала Лесі Українці, що її призначено лікарем у село Тагачин недалеко від Колодяжного (тепер Турійського району Волинської області), але не поїде туди, якщо потрібно допомагати хворій сестрі. Леся Українка, очевидно, відповідає саме на цей лист, що дає підставу для датування її листа.

...Михайлова справа...— 23 (10) вересня 1907 р. М. В. Кривинюк був заарештований і перебував у в'язниці до суду, який 29 (16) січня виправдав його. Це ще одна підстава до датування листа Лесі Українки.

129. ДО О. П. КОСАЧ (сестри) і М. В. КРИВИНЮКА.
2 лютого 1908 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 536—538.

Подається за автографом (ф. 2, № 381).

...З покінченням тарапати...—йдеться про звільнення М. В. Кривинюка з-під арешту.

130. ДО О. ЛУЦЬКОГО. *8 лютого 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 72—73.

Подається за автографом (ф. 2, № 952).

Пачовський Василь Миколайович (1878—1942) — український поет, твори якого переважно мали декадентсько-символістичний характер, забарвлені містичними й націоналістичними тенденціями.

131. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ. *10 лютого 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1925, кн. 10, с. 132—133.

Подається за автографом (ф. 2, № 935).

Кибальчич Надія Костянтинівна (1878—1914), в одруженні Козловська — українська письменниця, автор оповідань, нарисів, поезій. Чоловік Н. К. Кибальчич, лікар за фахом, за участь у революційних подіях 1905 р. був ув'язнений і звільнений із підірваним здоров'ям. Н. К. Кибальчич повезла його лікувати в Італію і пробула там п'ять років.

Оспедалетті — місто в Італії.

132. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *16 лютого 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 333.

Подається за автографом (ф. 2, № 225).

... Написала якесь оповідання ...— Мається на увазі оповідання «Розмова», вперше надруковане в «Літературно-науковому віснику», 1908, кн. 6, с. 420—437. Зберігся й автограф його, датований «1908 р., 20.І. Ялта» (ф.2, № 839).

... Повість для твоєї «Молодої України» ...— Цей задум не був реалізований.

Садовський (справжнє прізвище — Тобілевич) Микола Карпович (1856—1933) — великий український актор і режисер, один з основоположників дожовтневого українського театру, представник реалістичної школи, засновник стаціонарного театру на Україні.

... «Троянді» особливо не ведеться ...— Перший драматичний твір Лесі Українки «Блакитна троянда», написаний 1896 р., з'явився друком лише 1908 р. в альманасі «Нова рада» (К., с. 387—452).

... Може б, хто її й поставив ...— «Блакитна троянда» була однією з перших в українській літературі психологічних драм, а тогочасні українські театри були мало підготовлені для постановки такого типу п'єс. Це й призвело до сценічних невдач і невисоких оцінок п'єси дожовтневою критикою. Вперше п'єса була поставлена на сцені 1899 р. трупою М. Л. Кропивницького, вдруге — 1907 р. музично-драматичною школою ім. М. В. Лисенка. До 100-річчя з дня народження Лесі Українки (1971) постановку «Блакитної троянди» здійснив Львівський український драматичний театр ім. М. Заньковецької, а також ряд інших театрів Радянського Союзу.

133. ДО М. М. і Б. Д. ГРІНЧЕНКІВ. *21 лютого 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 83—84.

Подається за першодруком.

134. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *3 квітня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 541—542.

Подається за автографом (ф. 2, № 226).

Мала Перещепина — село тепер Новосанжарського району Полтавської області.

Храпаль — особа не встановлена.

«Шиповник» — літературно-художні збірники, які періодично видавались у 1907—1917 рр. В основному заповнювалися творами письменників-декадентів, що відображували занепадницькі настрої буржуазної інтелігенції в часи реакції.

«Земля» — літературно-художні періодичні збірники (1908—1917), в яких друкувалися переважно письменники-декаденти (Л. М. Андреєв, М. П. Арцибашев, Ф. К. Сологуб та ін.), які після революції 1905—1907 рр. стали виразниками буржуазної ідеології.

«Знание» — літературно-художні збірники книговидавничого товариства «Знание», що виходили в 1904—1913 рр. за участю

М. Горького. Друкувалися в них твори М. Горького, О. Серафимовича, В. Вересаєва та інших прогресивних письменників, які відстоювали реалістичну та демократичну літературу.

«Жизнь» — щомісячний літературно-художній та науково-популярний журнал, що видавався в Петербурзі в 1906—1907 рр.

Муйжель Віктор Васильович (1880—1924) — російський прозаїк, який реалістично змальовував тяжке життя дореволюційного села.

Аш Шолом (1880—1957) — єврейський письменник, що в деяких творах правдиво зображував тяжке життя трудящих.

Андрєєв Леонід Миколайович (1871—1919) — російський письменник.

...Коли б не скінчив, як Мопассан...— Тобто не збожеволів.

«Проклятие зверя» — оповідання Л. Андрєєва, опубліковане у виданні «Земля» (зб. 1, М., 1908).

«Щаблі життя» — твір В. Винниченка, українського буржуазно-націоналістичного діяча і письменника, надрукований у збірнику «Дзвін» (1907).

«Дзвін» — суспільно-політичний і літературний альманах, виданий 1907 р. в Києві українськими соціал-шовіністами.

...В драмі Пахаревського...— Мається на увазі драма «Нехай живе життя!» (1907).

Перець — Володимир Миколайович Перетц (1870—1935) — відомий російський та український радянський історик літератури, в 1903—1914 рр. професор Київського університету, академік АН УРСР. У його статті «Заметки по украинской литературе» («Киевская мысль», 1908, № 63) загалом позитивно оцінена драма Лесі Українки «Кассандра». Але водночас він указував на штучність пафосу в окремих місцях п'єси, вважаючи його зайвою даниною віджилому французькому класицизму. Леся Українка не сприйняла це зауваження, що й зумовило іронічність її репліки.

«Киевская мысль» — щоденна газета ліберально-буржуазного напряму з щотижневими ілюстрованими додатками, що виходила в Києві 1906—1918 рр.

135. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *30 травня 1908 р. Євпаторія*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 382).

Ізраель Джеймс Адольф — берлінський лікар, професор, у якого в травні 1908 р. Леся Українка консультувалася з приводу захворювання нирок. Докладніших відомостей немає.

Юрко — Юрій Михайлович Сидоренко, син Маргарити Комарової-Сидоренко.

Люба — дочка М. Ф. Комарова.

Віра — Віра Олексіївна Волянська, онука М. Ф. Комарова.

Юрко-менший — мабуть, син В. О. Волянської.

136. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *3 червня 1908 р. Євпаторія*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 383).

...Ти вже, може, в Києві врядилась...— В посаді лікаря в євпаторійському санаторії О. П. Косач-Кривинюк було відмовлено. Пізніше вона влаштувалася лікарем патронажу

в Кам'янсько-Лоцманській земській лікарні Катеринославської губернії.

...Д о б ю р о п и р о г о в с ь к о г о з'ї з д у ...— Пироговське товариство російських лікарів, засноване в честь видатного російського хірурга, анатома і педагога Миколи Івановича Пирогова (1810—1881), що існувало з 1883 по 1922 р. і мало на меті науково-практичне розв'язання важливих медичних проблем, періодично (через 1—3 роки) скликало так звані пироговські з'їзди лікарів, де заслуховувалися доповіді на різноманітні теми медичної науки і суспільної медицини, виносилися рішення з питань поліпшення медичного обслуговування населення, побуту лікарів тощо.

137. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *6 червня 1908 р. Євпаторія*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 384).

Л о с є в — директор санаторію в Євпаторії. Докладніших відомостей немає.

138. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *29 червня 1908 р. Євпаторія*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 385).

139. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *2 липня 1908 р. Євпаторія*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 386).

140. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *10 липня 1908 р. Євпаторія*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 542—544. Подається за автографом (ф. 2, № 227).

С л а с т ь о н (Сластіон) Опанас Григорович (1855—1933) — український художник, мистецтвознавець, етнограф.

...Д а в т р о х и г р о ш е й н а с ю м е т у ...— Кошти для запису на фонографі українських народних дум від кобзарів анонімно виділила із свого скромного сімейного бюджету Леся Українка, хоч в подальшому їй довелося терпіти складні матеріальні нестатки. Про це довгий час ніхто, крім К. В. Квітки, нічого не знав. Тексти і мелодії записаних Ф. М. Колессою дум було видано у Львові в двох томах (1910, 1913).

...Е к с к у р с і я п о ч н е т ь с я з М и р г о р о д а ...— Царські урядовці суворо заборонили Ф. Колессі записувати по селах народні думи, тому О. Сластіон змушений був зібрати кобзарів у Миргороді.

...З в е р н е н а т а з а м і т к а ...— Звернення «До уваги прихильників української музики, складене Лесею Українкою в співавторстві К. В. Квіткою, надруковано без підпису в журналі «Рідний край», 1908, № 24, с. 5—6. Наводимо його текст:

«До уваги прихильників музики

Відомий український знавець музики, д-р Філарет Колесса, автор великої розвідки «Ритміка українських народних пісень» і професор Вищого музичного інституту у Львові, має сього літа виїхати в етнографічну подорож на Лівобережну Україну для записування мелодій дум та історичних пісень від кобзарів (бандуристів). Успіх сеї екскурсії залежатиме в значній мірі від сподіваної допо-

моги добродієві Колессі з рук людей, що живуть в тих місцях, де є кобзарі. Допомога ся може бути виявлена у попередніх переговорах про те, щоб кобзар був у такім-то місці в призначені дні (не раніше 15 іюля і не пізніше 15 августа), а крім того, можна б переговорити про розмір плати кобзарям за співання дум і пісень.

Осіб, що бажають подати таку допомогу, просять про наслідки сих переговорів сповіщати Опанаса Георгійовича Сластьона (адреса: м. Миргород, Полтавської губ., для Ф. Колесси). Дуже добре було б, якби в тих листах було виявлено місцеві умови життя для приїзного чоловіка (особливо се важливо в селах і містечках, де немає гостиниць); та ще добре було б, якби була докладно показана дорога до того місця, де жив кобзар (особливо, коли туди треба їхати кіньми), і якби було написано, до кого саме треба вдаватися по приїзді до місця, кого просити показати, де жив кобзар, і хто поміг би з ним спізнатися. Всякі поради і уваги місцевих людей щодо екскурсії буде прийнято з великою подякою».

Зіньків, Пирятин — міста на Полтавщині.

Про Лілину справу ...— Йдеться про невдалий намір О. Косач-Кривинюк влаштуватися лікарем у Євпаторії в Приморському санаторії, де лікувалась Леся Українка.

Могилів-Подільський — місто на Вінниччині.

Жебуньов Леонід Миколайович (1851—1914) — літератор, громадський діяч, учасник революційних гуртків у Києві, був висланий до Сибіру, звідки повернувся в 1877 р. Співробітничав у газеті «Полтавщина». Близький знайомий родини Косачів.

... Тішиться празьким з'їздом ...— З'їзд студентів слов'янських країн відбувся 24—30 червня 1908 р. На ньому були представники Росії, України, Білорусії, Польщі, Сербії, Хорватії, Чехії, Словаччини. На з'їзді розглядалися проблеми, що стосувалися дальшого піднесення культури слов'янських народів, праці, рівності й прогресу.

141. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *23 липня 1908 р. Євпаторія*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 544—545. Подається за автографом (ф. 2, № 387).

Боярка — місто Києво-Святошинського району Київської області, розташоване за 22 кілометри на південний захід від столиці України.

142. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ. *Червень — липень 1908 р. Євпаторія*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 545—546. Подається за автографом (ф. 2, № 937).

Датується за змістом (подружжя Квіток перебувало в Євпаторії (в Приморському санаторії) у червні — липні 1908 р.

Базгранина — мазанина.

143. ДО М. М. АРКАСА. *8 вересня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано в газеті «Літературна Україна», 1963, 5 квітня, № 28, а також у журналі «Архіви України», 1963, № 4, с. 46—47.

Подається за автографом (ф. 2, № 1594).

Аркас Микола Миколайович (1853—1909) — український композитор, автор опери на сюжет Т. Г. Шевченка «Катерина» (1891). Досліджував також історію України.

Леся Українка познайомилася з М. М. Аркасом у серпні 1903 р. в Полтаві на святі відкриття пам'ятника І. П. Котляревському. Вважаючи, що Миколі Миколайовичу як композитору, етнографу, тонкому цінителеві українського пісенного фольклору (особисто зібрав у селах Миколаївщини понад 400 пісень, записав від кобзаря Терентія Пархоменка «Думу про Морозенка» та супровід до неї на бандурі), справа збереження кобзарського репертуару буде близькою і дорогою, Леся Українка змушена була вдатися до нього за допомогою і порадою в справі запису українських народних дум. Відомий культурний діяч М. М. Аркас був чуйною людиною, і Леся Українка й раніше зверталася до нього за матеріальною допомогою. 1905 р., повернувшись із Петербурга, де доглядала свою хвору сестру, вона попрохала Миколу Миколайовича допомогти найбіднішим слухачкам петербурзьких Вищих жіночих медичних курсів. М. М. Аркас, який незадовго перед тим пожертвував 500 крб. для студентів Львівського університету, терміново переслав таку саму суму до Петербурга.

... Від одного лірника ...— Йдеться про Антона Яковича Скобу з села Багачки (тепер Миргородського району Полтавської області).

... Від дівчини-співачки.— Йдеться про Явдоху Юхимівну Пилипенко з села Орликівщини Хорольського повіту (тепер Хорольського району Полтавської області).

... В різних місцях 3-х губерній ...— Тобто Полтавської, Чернігівської та Харківської.

Вересай Остап Микитович (1803—1890) — один з найвідоміших українських кобзарів з села Сокиринець (тепер Срібнянського району Чернігівської області). Його багатий репертуар складали думи, історичні, побутові, сатиричні та жартівливі пісні.

Пархоменко Терентій Макарович (1872—1910) — український кобзар і лірник. Виконував думи, псалми, історичні, побутові, жартівливі пісні. Уперше запровадив до репертуару кобзарів історичну пісню про Морозенка.

... Запомогти сій справі ...— М. М. Аркас відповів Лесі Українці, що особисто він не має коштів, щоб фінансувати збирання і видання народних дум, але охоче увійде в спілку з іншими представниками інтелігенції, що субсидуватимуть цю важливу громадську справу. Проте ці заміри М. М. Аркасу не судилося завершити, оскільки 26 березня 1909 р. він раптово помер. Наводимо текст його відповіді Лесі Українці:

«Високоповажна і вельмишановна Олександра Петрівна.

Дуже радий, відібравши Вашого листа і щиро співчуваючи усьому, що має які відносини до нашої національної справи, я радо готовий допомогти чим мога справі, яку Ви так гаряче пропагуєте. Дійсно, це велике завдання, і ми необачно розгублюємо дорогі перлини нашої творчості. Негайність збирання її послідів очевидна, і баритися з цею справою і гріх і сором перед суспільством і нащадками нашими, але вона, ця справа, вважається мені такою великою, що не під силу одної людини,бо коштів потребується чимало. Ви звернулися до мене, глибокошановна добродійко, рахуючи, що я, окрім своєї любові до України, ще й надто заможна людина, але у

дійсності воно не так. За останні роки матеріальний добробут мій так розхитавсь, що у цей час я ледве спроможусь дотягти року без великих дефіцитів, і як довелося видавати свою злощасну «Історію України», то я примушений був на дуже тяжких умовинах позичати гроші у лихварів і досі виплачую цей борг, який так страшенно гнітить мене і завдає великого клопоту. Не в'явіть собі, що пишу усе це задля того, щоб одмовитися цієї великої справи, але, бажаючи дійсно допомогти її, звідомляю Вас, з чим треба рахуватись і на що маєте можливість покладати надію. Як бачите, великих коштів я вислати не спроможусь, а до спілки радо готовий пристати. На мою думку, зараз треба вирахувати і зібрати відомості, скільки коштуватиметь видання готового вже матеріалу і скільки потрібно буде на дальше збирання його, і, поділивши цей капітал на паї, легше можна буде здобути його поміж нашим громадянством. Я страшенно цікавивсь подорожжю шановного проф. Колесси і його наслідками і дуже Вам вдячний, що Ви сповістили мене за це. Тепер, коли Вам, вельмишановна добродійко, відомо стало, яка користь може бути від мене, я, сподіваюсь від Вас листа, залишуся завше глибокоповажний і щиро почитуючий Вас, повсякчас готовий до послуг Ваших.

М[икола] А[ркас]»

144. ДО Ф. М. КОЛЕССИ. *10 вересня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Львів, 1946, с. 45—47.

Подається за автографом (ф. 2, № 943).

...В порозумінні з моїм мужем і субсидіатором...— Леся Українка як субсидіатор переслала через К. Квітку 565 австрійських крон Ф. Колессі для оплати його поїздки і записування народних дум на Полтавщині.

Гончаренко Гнат Тихонович (1835 — близько 1917) — один із найпопулярніших представників українського кобзарства, жив у Севастополі. Леся Українка хотіла написати про нього нарис, проте задум не вдалося завершити.

145. ДО Ф. М. КОЛЕССИ. *3 жовтня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Львів, 1946, с. 47—49.

Подається за автографом (ф. 2, № 944).

146. ДО ПРАВЛІННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ. *4 жовтня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 549—551.

Подається за автографом (ф. 2, № 960).

147. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ. *11 жовтня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1925, кн. 10, с. 133—134.

Подається за автографом (ф. 2, № 936).

Серао Матильда (1856—1927) — італійська письменниця, твори якої пройняті співчуттям з приводу тяжкого життя трудящих.

Деледда Грація (1871—1936) — італійська письменниця школи веризму, представниця обласної літератури Сардинії.

...Хатньої катастрофи...— Мається на увазі погіршення здоров'я К. В. Квітки.

148. ДО В. М. ГНАТЮКА. *8 листопада 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано в журналі «Вітчизна», 1964, № 11, с. 176. Подається за першодруком.

...Яку велику роль Ви граєте...— В. М. Гнатюк працював науковим секретарем цього товариства, одним із редакторів «Літературно-наукового вісника» та «Етнографічного збірника».

Скубій Іван — лірник із села Лелюхівки Кобеляцького повіту (тепер Новосанжарського району) на Полтавщині.

Кішка Самійло — запорізький гетьман початку XVII ст., оспіваний в українських народних думах.

149. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *1 грудня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 552—555. Подається за автографом (ф. 2, № 388).

Телаві — місто в Грузинській РСР.

...Хутко виїхав од нас.— Петро Антонович Косач востаннє гостював у своєї дочки в Ялті в листопаді (з кінця жовтня до 15 листопада ст. ст.) 1908 р. Більше вони не бачилися (2 квітня 1909 р. ст. ст. П. А. Косач помер).

Оглоблін Н. Я.— власник книгарні на Хрещатику в Києві.

«Известия Нежинского историко-филологического общества» — видання «Нежинского историко-филологического общества для собрания в Черниговской губернии археологического и этнографического материалов».

Сперанський Михайло Несторович (1863—1938) — професор давньої російської літератури в Ніжинському історико-філологічному інституті, а з 1906 р.— в Московському університеті. В ряді наукових праць розглядав питання російсько-українських літературних зв'язків, досліджував фольклор.

150. ДО В. М. ГНАТЮКА. *17 грудня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 555—556. Подається за автографом (ф. 2, № 927).

...Матеріали фонографічні...— Напередодні 100-річчя з дня народження Лесі Українки радянським літературознавцям та мистецтвознавцям пощастило розшукати валики із записом голосу поетеси, зокрема наспіваної нею волинської пісні про козака і дівчину. У статті О. Чернецького «Таємниця воскового валика» («Радянська Україна» від 17 листопада 1970 р.) йдеться про обставини, за яких було знайдено і відтворено запис голосу Лесі Українки, зокрема: «Його повернули до життя і подарували своїм українським друзям працівники однієї з лабораторій Всесоюзної студії грамзапису. Московські реставратори Л. Аполонова, Н. Андрєєва, оператор Т. Баренбаум, які свого часу з великою майстер-

ністю переписали з воскових валиків голос Володимира Ілліча Леніна, цього разу зробили все, щоб зберегти для вітчизняної культури живе слово Лесі Українки».

... Продовження і закінчення тих трьох дум ...— Леся Українка і К. В. Квітка записали від кобзаря Гната Гончаренка думи: «Про удову», «Про Олексія Поповича», «Про сестру та брата».

151. ДО ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ. *17 грудня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 556—557. Подається за автографом (ф. 2, № 1037).

152. ДО Ф. М. КОЛЕССИ. *17 грудня 1908 р. Ялта*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка, Львів, 1946, с. 49—52.

Подається за автографом (ф. 2, № 945).

До листа додана «Пояснююча примітка до валиків із співом кобзаря Гната Гончаренка».

1909

153. ДО Ф. М. КОЛЕССИ. *9 січня 1909 р. Тбілісі*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка, Львів, 1946, с. 53.

Подається за автографом (ф. 2, № 946).

... Про мою посилку ...— Йдеться про надіслані Лесею Українкою на адресу етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові для передачі Ф. М. Колессі фонографічні валики з записами репертуару кобзаря Г. Гончаренка.

... Замітку про стрій бандури ...— Наводимо цю замітку, писану, починаючи словами «Гончаренко казав ...» і закінчуючи словами «... виразніше заспівати», рукою К. Квітки:

«Гончаренко казав, що в тій кобзі, яку він мав давніше, найнижчої струни sol не було, і таким чином струн (в стислому розумінні) було тільки 4-и; замовляючи собі оцю нову кобзу, він казав зробити найнижчу струну sol на взір якоїсь чужої кобзи, але ся струна не конче потрібна (що зовсім зрозуміло) і вживається тільки для усилення звука 4-ї струни, з якою зачепляється рівночасно, в октаву.

Наведений звукоряд служив для супроводу «Думи про Олексія Поповича» і «Про сестру», а також для мажорних козачків; для мінорних козачків Гончаренко тільки перестроїв 3-й і 10-й підструнки на fa, тобто на півтону нижче, через що вийшов стрій гами re min[or] (d-moll), струни ж в стислому розумінні, тобто ті, що зображені під басовим ключем, зоставалися не перестроєними. При виконанні «Думи про удову» Гончаренко перестроїв всі струни і підструнки на 1 тон вище, не відміняючи їх релятивного значення, не переміняючи інтервалів межи ними, з чого вийшов стрій e-dur (струни la—si—mi—la—si і підструнки mi—fa-sol-дієз, la-дієз і т. д.). Але се не походило з того, щоб «Дума про удову» взагалі виконувалася в вищому тоні, тільки з того, що Гончаренко хотів навмисне для фоно-

графа вище і евентуально виразніше заспівати. Щодо довгих п'яти струн («басків»), натягнених вздовж грифа, то завважено, що Гончаренко, граючи, часом, і то зрідка, натискає їх пальцями лівої руки вгорі, як то робиться при грі на гітарі, на скрипці і на інших подібних струментах. Очевидно, через те кожна поодинока довга струна може видавати по кілька різних тонів, тимчасом як кожен з приструнків має тільки один тон».

154. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *19, 22 лютого 1909 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 561—563. Подається за автографом (ф. 2, № 228).

... Невеликий драматичний етюд ...— Мається на увазі драматична поема «На полі крові», завершена 2 лютого ст. ст. 1909 р.

Афіші «Блакитної троянди» і вечора ...— 20 січня (3 лютого) 1909 р. в київській газеті «Рада» було надруковано таке повідомлення:

«Театр Крамського.

«Блакитна троянда», драма на 5 дій Лесі Українки.

Гуртком українських артистів 17 января в театрі Крамського було виставлено, для збільшення фонду по збудуванню пам'ятника Шевченкові і на користь київської «Просвіти», драму Лесі Українки «Блакитна троянда».

Про вечір, присвячений творчості Лесі Українки, газета «Рада» повідомила 24 січня (6 лютого) 1909 р.

В літературно-меморіальному музеї Лесі Українки у Києві (№ Д-372) зберігається друкована афіша про літературно-музично-вокальний вечір, організований 22 січня 1909 р. товариством «Просвіта» з нагоди 25-річчя літературної діяльності видатної поетеси. Серед номерів програми вечора, що складався з двох відділів,— читання реферату про літературну творчість Лесі Українки, соло, дуети пісень на слова поетеси, художнє читання її творів та уривки з них, виконання популярних народних пісень. В концерті взяв участь хор товариства «Просвіта» під керівництвом П. Злобіна.

... Критика київська ...— Газета «Рада», 1909, 20 січня (3 лютого), № 15 за підписом «Т. Р.» вмістила рецензію Ю. Квасницького «Блакитна троянда», драма в 5 дій Лесі Українки», в якій негативно оцінювався цей драматичний твір.

155. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і О. П. КОСАЧ (сестри). *12 березня 1909 р. Телаві*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 389).

156. ДО Г. М. КОМАРОВОЇ. *23 березня 1909 р. Телаві*

Уривок листа вперше надруковано в книзі А. Музички «Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість». К., 1925.

Подається за першодруком.

Кахетія, Кахеті — історична область у Східній Грузії, була самостійним феодальним князівством. У 1801 р. в складі Грузії Кахетія приєднана до Росії.

... Луцький замок ...— Руїни стародавнього замку в Луцьку — улюблене місце дитячих розваг Лесі Українки та її друзів у 1879—1881 рр. Спогадам про цей замок поетеса присвятила вірш «Віче» (1901).

Бедекер К.— німецький книговидавець. Його путівники по різних країнах німецькою та іншими мовами для туристів користувалися великою популярністю.

Далека царівна — героїня однойменної драми французького письменника Едмона Ростана (1868—1918).

157. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ. *13 квітня 1909 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 563—564.
Подається за автографом (ф. 2, № 390).

... Готувала дещо до друку ...— Мається на увазі драматична поема «На полі крові».

158. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ. *16 квітня 1909 р. Телаві*

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1925, кн. 10, с. 134—136.

Подається за автографом (ф. 2, № 938).

... Дівчина, що в нас служить ...— Йдеться, очевидно, про спроту дівчину Марусю, яку взяли на Кавказі до своєї сім'ї на виховання О. А. і Ф. С. Карпови і сприяли її навчанню. Невдовзі вона закінчила жіночу гімназію.

159. ДО М. М. і Б. Д. ГРІНЧЕНКІВ. *29 квітня 1909 р. Телаві*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 85—86.

Подається за першодруком.

Спендлер — особа не встановлена.

... «Большею частию лежу на кровати».— Вислів із твору М. В. Гоголя «Записки сумасшедшего».

160. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *4 травня 1909 р. Телаві*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 391).

Табльдот — загальний стіл, стіл господаря.

161. ДО Ф. М. КОЛЕССИ. *28 травня 1909 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка, Львів, 1946, с. 53—54.

Подається за автографом (ф. 2, № 947).

... За надіслання початку видрукуваних Ваших записів.— Ймовірно, йдеться про одержання Лесею Українкою від Ф. М. Колесси коректури першого тому «Мелодій українських народних дум», що вийшов у Львові в 1910 р. (другий том цієї праці з'явився у 1913 р.).

162. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *10 вересня 1909 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 10-ти т., т. 10, с. 271—272.

Подається за автографом (ф. 2, № 392) з незначними скороченнями.

Горбачевський Іван Якович (1854—1942) — український вчений біохімік, гігієніст та епідеміолог, з 1925 р. академік АН УРСР, знайомий Лесі Українки. 1882—1917 рр. був професором Чеського університету в Празі, а 1902—1903 — його ректором.

... До свого брата в Александрії ...— Кревний І. Горбачевського Йосип Іларіонович Білинський (1860—1925) — уродженець села Козівка (за новим адміністративним поділом належить до Тернопільського району). Закінчив фармацевтичний інститут у Відні і захистив дисертацію з проблем лікування діабету, друкував наукові праці. Працював аптекарем у Каїрі. Був прогресивною людиною, підтримував культурні стосунки з рідним краєм; давав кошти на видання творів українських письменників, зокрема І. Франка; допомагав у навчанні дітей зубожілих селянських родин; сприяв лікуванню в Єгипті Лесі Українки, С. Крушельницької, Д. Яворницького, Б. Грінченка та ін. У листі від 9 березня 1910 р. до свого родича з села Буцнів, що поблизу Тернополя, Й. І. Білинський писав: «... От 2 місяців є ту (в Hélouân, 1/2 години залізницею від Каїра) пані Квітка (Леся Українка). Рекомендував мені її дуже професор Горбачевський, як також пана Грінченка, которого велика слабість затримала в Riviera. Паню Квітку видів'єм більше разів. Є то надзвичайно уталантована женщина. Она маєся ту лучше релятивно, хотя й слабість поважна. Хотіла би ту осісти, бо клімат європейський не для неї». (Цей лист, розшуканий краєзнавцем П. Медведиком, знаходиться в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР, ф. 441, № 543). Під час першої світової війни Й. Білинський вийшов на пенсію і оселився в м. Монтусі (Швейцарія), де й помер.

Александрія — стародавнє місто в Єгипті, порт на Середземному морі.

Кузина Оксана — так Леся Українка називала свою сестру Оксану, яка 1908 р. одружилася з своїм двоюрідним братом А. Шимановським, проживала біля Лозанни (Швейцарія).

163. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ. *28 вересня, 5 жовтня 1909 р. Телаві*

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1925, кн. 10, с. 137—139.

Подається за автографом (ф. 2, № 939).

Куропаткін Олекса Миколайович (1848—1926) — головнокомандуючий російською армією в Маньчжурії. Невдало вів війну з японцями, що спричинило поразку російських військ. Леся Українка говорить про нього іронічно.

Маєстат — велич, величчя.

Жорства — рихлі продукти фізичного вивітрювання гірських порід, мають вигляд гострокутних незцементованих уламків. Леся Українка має тут на увазі пустопорожні, художньо нікчемні твори.

Цнота — доброчесність, чеснота.

... Єфремовщина або хоткевичівщина.— Леся Українка має на увазі некваліфікованість, примітивність та суб'єктивізм критичної думки. Вислів «хоткевичівщина», мабуть, можна пояснити знайомством Лесі Українки з слабкою статтею Г. Хоткевича «Літературні враження (За минулий рік)», що була

вміщена в «Літературно-науковому віснику» за січень — лютий 1909 р.

... Вашій дружині.— Н. К. Кибальчич була одружена з лікарем Козловським.

164. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *8 жовтня 1909 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 568—569.

Подається за автографом (ф. 2, № 393).

.. Теплим анатолійським берегом ...— Тобто азіатською частиною Туреччини. В давнину Анатолією називалась Мала Азія.

Трапезунд — місто на чорноморському узбережжі Малої Азії, колишній центр Трапезундської імперії.

... Листа з Ospedaletti ...— Б. Д. Грінченко лікувався в італійському місті Оспедалетті.

Пахаревська Валерія (Валерик) — українська акторка.

«Йоганна, жінка Хусова» — драматичний етюд, надрукований у журналі «Рідний край», 1909, № 32, 33.

... У «Віснику» «маринують» ...— Йдеться про одну з драматичних поем — «У пущі» або ж «На полі крові».

165. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *16 листопада 1909 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 570—571.

Подається за автографом (ф. 2, № 394).

Лета — за давньогрецькою міфологією, так називалася річка забуття в «підземному царстві», води якої нібито примушували душі померлих забути пережиті страждання, горе.

... В музеї місце накльовується ...— Очевидно, в Катеринославському музеї, яким завідував Д. І. Яворницький.

166. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *27 листопада 1909 р. Смірна*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 395).

Смірна (тепер — Ізмір) — місто у Західній Туреччині.

«Romania» — назва теплохода.

167. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *1 грудня 1909 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 571.

Подається за автографом (ф. 2, № 396).

Хельван (Гелуан) — невелике на той час курортне містечко в Єгипті на березі Нілу, за 20 км від Каїра.

1910

168. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *3 січня 1910 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 571—573.

Подається за автографом (ф. 2, № 397).

Маруся Богуславка — героїня української народної думи «Маруся Богуславка», легендарний образ жінки-патріотки.

На сюжет цієї думи написали однойменні твори письменники І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, композитори М. Лисенко, А. Свєшников.

...Н а г а д а л а ї м «р о к о в и й д е н ь» ...— За текстом думи, Маруся Богуславка нагадала бідним в'язням-козакам, що перебували тридцять літ у турецькій неволі, про настання християнського свята великодня. За це козаки кляли-проклинали Марусю Богуславку.

...Д е н ь і м е н и н п а п и ...— 21 грудня ст. ст.— день пам'яті святого Петра. П. А. Косач народився 20 грудня ст. ст. 1841 р.

А т р і у м — приміщення з верхнім освітленням для прийому гостей у давньоримських будинках.

...В К а ї р с ь к о м у м у з е ї.— Леся Українка, очевидно, має на увазі музеї єгипетського чи арабського мистецтва, що знаходяться в Каїрі.

...Н а л и м а н і ...— Тобто на Хаджибейському лимані поблизу Одеси, де лікувалася Леся Українка.

С ф і н к с — у стародавньому Єгипті кам'яна фігура лежачого лева з головою людини.

169. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *31 січня, 1 лютого 1910 р. Хельван*

Вперше надруковано в уривках у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т.3, с. 334.

Подається за автографом (ф. 2, № 398) із незначними скороченнями.

«К о н т и н е н т а л ь» — лікувальний пансіон у Хельвані, де перебувала Леся Українка.

170. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *2 лютого 1910 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 441).

...В е л и к о г о л и с т а Л і л і.— Очевидно, йдеться про попередній лист.

Р е л я ц і я — звіт, повідомлення.

171. ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА. *15 лютого 1910 р. Хельван*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 102—103.

Подається за автографом (Центральна наукова бібліотека АН УРСР, III, 44809).

Ч и к а л е н к і в н а В і к т о р і я — дочка Є. Х. Чикаленка (1861—1929), українського поміщика, буржуазно-націоналістичного діяча й видавця.

К о з л о в с ь к і — Н. К. Кибальчич та її чоловік.

...П е р е к л а д а ю д а в н ь о є г и п е т с ь к і *л і р и ч н і* п і с н і ...— «Ліричні пісні давнього Єгипту в перекладі Лесі Українки вміщено в журналі «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 9, с. 385—390.

172. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *15 лютого 1910 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 573—574.
Подається за автографом (ф. 2, № 443).

173. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *17 березня 1910 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 442).

174. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *10—11 квітня 1910 р. Хельван*

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 6-7, с. 194—196.

Подається за автографом (ф. 2, № 230).

... При проїзді з Берліна ...— У квітні 1908 р. Леся Українка їздила в Берлін до професора Ізраеля на медичну консультацію.

... Моя поема ...— Йдеться про драматичну поему «У пущі», надруковану в «Літературно-науковому віснику», 1910, кн. 3 і 4.

Хамсин — сухий, гарячий південний вітер у північно-східній частині Африки (самум).

... Даремне я одважилась робити ті ін'єкції ...— Вченими доведена шкідливість лікування туберкуліном (використовується лише для діагностики туберкульозного захворювання). Тривале вприскування туберкуліну, звичайно, негативно позначилося на здоров'ї Лесі Українки.

Бергман Ернст (1836—1907) — відомий німецький хірург, професор Берлінського університету, в 1899 р. оперував Лесю Українку.

... Не написала «Перуна» ...— Зберігся уривок рукопису (ф. 2, № 661) віршованого твору Лесі Українки, що починається словами: «Князь Володимир за Дніпром ...» Можливо, це і є початок незавершеного «Перуна».

... Тільки й могла писати контракти ...— Для поліпшення свого матеріального становища тяжко хвора Леся Українка змушена була брати замовлення від підприємців на переклад концесійних та орендних контрактів, займалася репетиторством тощо.

Тіфон — у грецькій міфології страховище (породжене Геєю і Тартаром), яке боролося із Зевсом за владу; спричиняє землетруси і вивергає вогонь. Леся Українка порівнює хамсин з Тіфоном.

175. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *12 квітня 1910 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 574.

Подається за автографом (ф. 2, № 229).

«Єгипетська весна» — цикл поезій «Весна в Єгипті», що друкувалися в журналі «Рідний край», 1909—1910, №№ 43 і 44.

176. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ. *7 травня 1910 р. Хельван*

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1925, кн. 10, с. 139—141.

Подається за автографом (ф. 2, № 940).

«Ескізи» — твір Н. К. Кибальчич «Ескізи» (з життя на селі), надрукований в журналі «Рідний край», 1910, №№ 37—39.

«Українська хата» — щомісячний український літературно-художній, критичний та публіцистичний журнал буржуазно-націоналістичного напряму, виходив у Києві в 1909—1914 рр.

Ферула (*з лат.*) — прут.

Бєлий Андрій (літературний псевдонім Бориса Миколайовича Бугайова, 1880—1934) — російський письменник, літературознавець, представник і теоретик символізму. Твори його здебільшого пройняті ідеалізмом, містикою.

177. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *23 червня 1910 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 55—56.

Подається за автографом (ф. 2, № 231).

Сигнахі — місто в Грузинській РСР.

...Хоч одну відбитку «Йоганни».— Йдеться про драматичний етюд «Йоганна, жінка Хусова», надрукований у журналі «Рідний край», 1909, № 32—33, і водночас виданий окремим відбитком.

Петруненко Федір Петрович (1879 — ?) — маловідомий український поет і перекладач. У збірнику «Арго» (1914, кн. 1, с. 37) надрукував вірш «Пам'яті Лесі Українки».

178. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *6 серпня 1910 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 579—580.

Подається за автографом (ф. 2, № 84).

Сірий Юрій, Лавров (літературний псевдонім Юрія Тищенка) — український публіцист і критик буржуазно-націоналістичного напряму, власник видавництва «Дзвін», завідуючий редакцією журналу «Літературно-науковий вісник».

Степаненко Василь Пилипович — завідуючий «Українською книгарнею» в Києві (до 1907 р.— книгарня журналу «Киевская старина»), де продавалися книжки Лесі Українки.

Фінк — власник лікувального закладу в Києві, де намічалось провести світлолікування Лесі Українки. Однак у травні 1911 р. вона лікувалась у Києві в іншого лікаря — Дейча.

...Не поздоровила Лілю й маму 11/VII ...— 11 липня ст. ст. — день пам'яті святої Ольги.

179. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *1 вересня 1910 р. Телаві*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 399).

Потримай мої рукописи і наші ноти у себе ...— Йдеться, очевидно, про скриню з особистим архівом Лесі Українки і К. В. Квітки.

Щодо істор[ичних] записок ...—Мається на увазі рукопис «Стародавня історія східних народів», який перебував у О. Косач-Кривинюк.

...Варто видати ті записки ...— Підручник «Стародавня історія східних народів» О. П. Косач-Кривинюк змогла видати лише в 1918 р. в Катеринославі (Дніпропетровськ).

...Як колись служили для тебе ...— Через обмаль кваліфікованих підручників Леся Українка в 1890 р. написала

спеціально для навчання сестри Ольги «Стародавню історію східних народів». Поетеса мріяла, що за цією книжкою буде навчатись і син О. П. Косач Михайло.

Левицький Орест Іванович (1848—1922) — український історик ліберально-буржуазного напряму, академік АН УРСР, автор праць з історії України XVI—XVII ст., нарисів стародавнього побуту Волині і України та ін., історичних повістей та оповідань. «Те, що присилалося,— зазначав у своїх спогадах К. Квітка,— (напр[иклад], розвідки д[обродія] Левицького про акти, родинні справи і судові), читала (Леся Українка.— *Ред.*) з захватом і все мріяла мати колись і самі акти» (Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970. К., 1971, с. 308—309).

...Знов «мандрівочка пахне»...— У січні 1911 р. Леся Українка виїхала в Єгипет на лікування і 24 січня прибула до Хельвана.

Маруся — прийомна дочка О. А. і Ф. С. Карпових.

180. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *15 вересня 1910 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 581.
Подається за автографом (ф. 2, № 85).

...Плату за «Єгипетські пісні»...— Тобто за цикл поезій «Весна в Єгипті».

181. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *15 вересня 1910 р. Телаві*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 581—582.
Подається за автографом (ф. 2, № 232).

Колхіда — давньогрецька назва Південно-Східного і Східного Причорномор'я.

Аргонавти — в грецькій міфології герої, які на чолі з Ясоном мандрували на кораблі «Арго» в Колхіду за золотим руном.

182. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *10 листопада 1910 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 669—670.
Подається за автографом (ф. 2, № 90).
Датується за змістом.

«Дитина» — повна назва цієї праці Марка Грушевського — «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу»; надрукована у 8-му (1906) та 9-му (1907) томах «Українсько-руської етнології» у Львові.

183. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *12 листопада 1910 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 56—58.
Подається за автографом (ф. 2, № 233).

Фінковим способом — тобто методом відомого на той час київського лікаря Фінка.

184. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *25, 28 листопада 1910 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 582—586. Подається за автографом (ф. 2, № 400).

Олександр Антонович — Карпов, названий батько К. В. Квітки, служив рахівником в управлінні Південно-Західної залізниці.

Я бачила три осені в Ялті ...— Леся Українка лікувалась у Ялті в 1897, 1898, 1907, 1908 рр.

Уточкін Сергій Ісайович (1874—1916) — спортсмен-авіатор, один із перших російських льотчиків. Виступав з показовими польотами в багатьох містах Росії і за кордоном.

Щодо історії моєї ...— Йдеться про складений в 1890 р. Лесею Українкою підручник «Стародавня історія східних народів».

... Наш так званий «архів» ...— Матеріали цього архіву довгий час зберігала О. П. Косач-Кривинюк. Нині архів зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

... В самій Кам'янці.— У 1910—1922 р. О. П. Косач-Кривинюк працювала в Лоцманській Кам'янці на Катеринославщині (тепер передмістя Дніпропетровська) на посаді земського патронажного лікаря.

Завазадло *(з чеськ.)* — валіза, чемодан.

1911

185. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *4 січня 1911 р. Кутаїсі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 86).

186. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *4 січня 1911 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 58—59.

Подається за автографом (ф. 2, № 234).

187. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *8 січня 1911 р. Кутаїсі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 401).

Дмитро Іванович — Дорошенко.

... Перепишу історію до друку ...— Йдеться про рукопис книжки «Стародавня історія східних народів».

188. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *22 січня 1911 р. Кутаїсі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 402) із незначними скороченнями.

Константинополь — давня назва найбільшого міста Туреччини Стамбула (до 1923 р. був столицею Туреччини). Давньоруська назва — Царград.

Г а л а т а — місто на північній стороні затоки Золотий Ріг у Туреччині, передмістя Стамбула, де міститься його діловий центр і ряд адміністративних споруд.

189. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *3 лютого 1911 р. Стамбул*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 586—587.
Подається за автографом (ф. 2, № 235).

190. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *3 лютого 1911 р. Стамбул*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 403).

191. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *7 лютого 1911 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 59.
Подається за автографом (ф. 2, № 236).

192. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *7 лютого 1911 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 404).

193. ДО К. В. КВІТКИ. *27 лютого 1911 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 59).
Листівка з каїрським поштовим штемпелем.

194. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *28 лютого 1911 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 237).
... В і д п [а н і] К а р п [о в о ї] ...— Йдеться про Ф. С. Карпову.
Ю р к о — Ю. П. Тесленко-Приходько.

195. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *9 березня 1911 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1. Київ, 1954, с. 184.
Подається за автографом (ф. 14, № 922).
... З а с в о є м о в ч а н н я ...— Попередній лист Лесі Українки до О. Кобилянської датовано 25 вересня 1906 р.
... З н а ю, щ о й В и н е з д о р о в і ...— У О. Ю. Кобилянської параліч відібрав ногу.

196. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *9—12 березня 1911 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 59—61.

Подається за автографом (ф. 2, № 238).

Щодо вірша...— Йдеться про поезію «На роковини» (1911), присвячену пам'яті Т. Г. Шевченка.

... З нагоди ювілею Гоголя...— У 1909 р. широко відзначалося 100-річчя з дня народження великого російського письменника М. В. Гоголя (1809—1852).

Тарноградський — маловідомий український письменник.

197. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *16 березня 1911 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 587—588.

Подається за автографом (ф. 2, № 405).

... А через день і рукопис.— Мається на увазі рукопис підручника «Стародавня історія східних народів».

Масперо Гастон-Гаміль-Шарль (1846—1916) — видатний французький історик, єгиптолог, відкрив ряд видатних пам'яток матеріальної культури. Працями вченого користувалася Леся Українка, готуючи свій підручник. З книжки Масперо «Популярні оповідання старого Єгипту» Леся Українка почала перекладати українською мовою «Історію селянина» (зберігся початок рукопису перекладу, переписаний рукою К. Квітки — ф. 2, № 918).

... Мою нову драму...— Йдеться про драму «Руфін і Прісцілла». Леся Українка турбувалася про вірогідність змальованих у ній фактів, деталей тощо.

Менар Луї (1822—1901) — визначний французький історик, письменник.

198. ДО Н. К. КИБАЛЬЧИЧ. *27 березня 1911 р. Хельван*

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1925, кн. 10, с. 141—142.

Подається за автографом (ф. 2, № 941).

... 5 віршів написала...— Йдеться про поетичний цикл «З подорожньої книжки»: «Pontos axeinos», «У тумані», «На стоянці», «Мрії в бурю», «Земля, земля!». Вірші датовані 15—21 січня ст. ст. 1911 р. (опубліковані в «Літературно-науковому віснику», 1911, кн. 5, с. 193—196).

199. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *30 березня 1911 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 406).

200. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *2 квітня 1911 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 407).

... «Нехай німець скаже».— Парафраз із послання «І мертвим, і живим ...» Т. Г. Шевченка («Нехай скаже німець. Ми не знаєм»).

201. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *9 квітня 1911 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 409).

Інтерстиціальний (*з лат.*) — проміжний.

Русинов — особа не встановлена.

202. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *20 квітня 1911 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 590—591.

Подається за автографом (ф. 2, № 408).

Баден-Баден — місто у Федеративній Республіці Німеччині, бальнеологічний і кліматичний курорт.

Шварцвальд — гірський масив у Федеративній Республіці Німеччині, простягається на 160 кілометрів уздовж правобережжя річки Рейну, має корисні копалини, мінеральні джерела.

Фінзенова система, метод Штребеля — засоби лікування, названі іменами лікарів, що вперше їх застосували.

203. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *16 травня 1911 р. Київ*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 410) з незначними скороченнями.

204. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *21 травня 1911 р. Київ*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 242).

Датується за змістом. Восьмий день місяця за старим стилем у 1911 р., коли Леся Українка лікувалася в Києві, припав на неділю у травні.

205. ДО Ф. М. КОЛЕССИ. *7 червня 1911 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка, с. 55.

Подається за автографом (ф. 2, № 948).

...За надіслану книжку «Дум».— Йдеться про видання: «Мелодії українських народних дум. Серія І. Списав по фонографу і зредагував Філарет Колесса» («Матеріали до української етнології». Т. 13, Львів, 1910).

«Наша пісня, наша дума не вмре, не загине!» — Парафраз із вірша Т. Шевченка «До Квітки-Основ'яненка» (1838). У творі: «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине ...»

206. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *9 червня 1911 р. Севастополь*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 184.

Подаємо за автографом Чернівецького державного літературно-меморіального музею Ольги Кобилянської.

З Лисенком я говорила.— Леся Українка просила М. В. Лисенка написати музику до опери за повістю О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала», лібретто якої вона мала намір створити. Ця робота не була завершена. Збереглася лише частина плану лібретто (ф. 2, № 864).

К о з а к о в с᷍к а я у л [и ц а] — тепер ця вулиця в Кутаїсі носить ім'я Лесі Українки.

В а с и л ь є в — судовий урядовець у Кутаїсі, колега К. В. Квітки. Докладніших відомостей немає.

207. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *Початок червня 1911 р. Одеса*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 61.

Подається за автографом (ф. 2, № 239).

М [о д е с т] Ф [и л и п о в и ч] — М. П. Левицький.

208. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *9 червня 1911 р. Севастополь*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 411).

М а р г а р и т а — М. М. Комарова-Сидоренко.

В і р а — В. М. Комарова, дочка М. Ф. Комарова.

209. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *20 червня 1911 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 592—593.

Подається за автографом (ф. 2, № 240).

Х о н і — місто в Грузії (сучасна назва — Цулукідзе).

... З а п р и с л а н у с т а т т ю Е р н с т а ...— В газеті «Діло» (1911, №№ 43—48) вміщено статтю Ернста «Суспільні вимоги й поезія».

М и х а й л о С е р г і й о в и ч — М. С. Грушевський.

К р и м с ь к и й щ о с ь н е п р и с и л а є д а н о г о й о м у к л а п т я ...— Частину драми «Руфін і Прісцілла» Леся Українка послала А. Ю. Кримському для перегляду на предмет правильності історико-побутових фактів і деталей змальованої історичної епохи.

Г о г о л ь Михайло Венедиктович (1880—1921) — український письменник початку XX ст., друкувався переважно в журналах «Рідний край», «Молода Україна».Брав участь у революційних подіях 1905 р. Лесі Українці подобалися його казки, їхній народний колорит.

210. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *20 червня 1911 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 593—594.

Подається за автографом (ф. 2, № 412).

... К о л и н е л і ч и т и ш к о л и Л и с е н к а ...— Учні музично-драматичної школи М. В. Лисенка в Києві ставили драми Лесі Українки. 18 травня 1910 р. (за ст. ст.) письменниця дивилася свої драматичні сцени «Іфігенія в Тавріді» та «Саул» у виконанні учнів цієї школи.

... З а ї ж д ж а т р у п а р о с і й с ь к а ...— На той час у Кутаїсі гастролювала трупа П. П. Гайдебурова.

С о ф о к л (бл. 495—406 або 405 до н. е.) — великий давньогрецький драматург. «Антігона»— одна з кращих його семи трагедій, що збереглися до нашого часу.

211. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *16 липня 1911 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 594—595. Подається за автографом (ф. 2, № 241).

Взялась я до нової уліти...—Леся Українка в цей час розпочала працю над драмою-феєрією «Лісова пісня» (1911).

Ласочка — Ф. П. Петруненко.

212. ДО Ф. П. ПЕТРУНЕНКА. *Липень 1911 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано в альманасі «Вперед», Глухів, 1928. Подається за першодруком.

Початок листа втрачений. Автограф не зберігся.

Датується за змістом.

В справі «відкопування» ...— Англійський художник, поет Данте-Габрієль (справжнє ім'я — Габрієль-Чарльз, у листі в його ім'я вкралася помилка) Россетті (1828—1882) поклав вірші, присвячені дружині, в її труну. Пізніше, на прохання друзів, відкопав твори і надрукував. Леся Українка також не наважувалась опублікувати свої твори, присвячені С. К. Мержинському (вперше надруковані у збірнику: *Українка Л.* Неопубліковані твори. Львів, 1947).

Коваленко Олекса Кузьмич (1887—1927) — український ліберально-буржуазний поет, перекладач і видавець.

Струве Петро Бернгардович (1870—1944) — російський буржуазний економіст і публіцист, представник так званого «легального марксизму», який у своїх працях вихваляв буржуазний лад, заперечував існування об'єктивних економічних законів, проповідував мальтузіанство. У журналі «Русская мысль» (1911, кн. 1) надрукував статтю «Что же такое Россия?», де відповідав на статтю єврейсько-російського публіциста буржуазно-націоналістичного напряму, ідеолога сіонізму, Н. Є. Жаботинського (1880 — ?) «Еврейство и его настроения», вміщену в цьому ж журналі. П. Б. Струве з великодержавних позицій виступав проти права на існування і розвиток національних культур, зокрема, заперечував проти перекладу на інші національні мови, крім російської, визначних творів світової літератури (Овідія, Гете, Верлена, Верхарна). В. І. Ленін гостро критикував як цю, так і інші праці П. Струве. Обурена заявою махрового буржуазного ідеолога, Леся Українка вирішила організувати видання перекладів українською мовою творів Верлена і Верхарна. Умови, в яких перебувала українська письменниця, не дозволили реалізувати цей задум.

213. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *11 серпня 1911 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 596—598. Подається за автографом (ф. 2, № 413).

Гдирати — бурчати.

...Остатню порцію переписаної «Історії» ...— Йдеться про рукопис підручника «Стародавня історія східних народів».

...Із петербурзьким товариством...— Мається на увазі петербурзьке ліберально-буржуазне «Благотворительное общество издания общеполезных и дешевых книг для малорусского

народа» (1898—1917), перше легальне видавництво української книжки, затверджене царським урядом. Видало понад 80 книжок загальним тиражем понад мільйон примірників.

... Дещо з давнішнього підкінчила ...— Мається на увазі поема «Віла-посестра», розпочата в Кимполунзі в 1901 р.; надрукована в «Літературно-науковому віснику», 1911, кн. 12, с. 405—412.

... Драму-поему в 3-х діях ...— Йдеться про «Лісову пісню», закінчену 25 липня ст. ст. 1911 р. (опублікована в «Літературно-науковому віснику», 1912, кн. 3, с. 401—448).

Імпет — порив, натиск.

214. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *18 вересня 1911 р. Цулукідзе*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 599—600. Подається за автографом (ф. 2, № 414).

Тимченко Євген Костянтинович (1866—1948) — український мовознавець, перекладач, член-кореспондент АН СРСР. Був членом літературного гуртка «Плеяда», організованого Лесею Українкою і Михайлом Косачем у Києві.

Опаска — пов'язка.

... «Покажчик» (чи каталог?) українських перекладів з європейських літератур ...— Його Леся Українка почала готувати ще в 1901 р., маючи намір видати за участю І. Я. Франка. Автограф каталога не зберігся.

215. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *18 вересня 1911 р. Цулукідзе*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 415).

216. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *28 вересня 1911 р. Цулукідзе*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 600—601. Подається за автографом (ф. 2, № 244).

... Куди посилати гроші ...— Йдеться, очевидно, про авторський гонорар.

... Днів 10—12 без перерви писала.— Мається на увазі робота над «Лісовою піснею».

217. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *14 жовтня 1911 р. Цулукідзе*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 601—602. Подається за автографом (ф. 2, № 416).

Назвати її слід: «Історія давніх народів Сходу» ...— Підручник вийшов під заголовком: «Стародавня історія східних народів» (Катеринослав, 1918). У передмові до неї говориться: «Незадовго перед своєю смертю Леся Українка дозволила надрукувати «Стародавню історію», але конче хотіла переглянути її і виправити перед друком. Тяжка недуга не дала їй зробити сього, і «Стародавня історія» друкується тепер так, як вона була написана одразу,— без жодних змін і поправок».

Паша — П. Б. Шимановський, двоюрідний брат Лесі Українки.

Оксапа-менша — О. А. Шимановська (в одруженні Гааб), дочка Оксани Косач, сестри Лесі Українки (народилася 1911 р.). Тепер мешкає в Цюріху (Швейцарія).

218. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *22 жовтня 1911 р. Цулукідзе*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т.5, с. 602—604. Подається за автографом (ф. 2, № 245).

219. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *26, 27 жовтня 1911 р. Цулукідзе*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 417).

220. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО. *27 жовтня 1911 р. Цулукідзе*

Вперше надруковано в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 338—342.

Подається за автографом (ф. 2, № 451).

...З тим клаптиком...— Йдеться про уривок драми «Руфін і Прісцілла».

...Суб'єктивності Йоганни та Оксани... Леся Українка спростовує закид А. Кримського про автобіографічну основу образів жінок із творів Лесі Українки «Йоганна, жінка Хусова» і «Бояриня».

Сент-Бев Шарль Огюстен (1804—1869) — французький критик і письменник, обстоював романтизм.

«Brightest in dungeons, Liberty, thou art» («О воля, найясніша ти в темниці!») — цитата із «Шільйонського сонета» Д. Байрона.

...Я взяла такий епіграф...— Строфу з «Шільйонського сонета» Леся Українка взяла епіграфом до циклу віршів «Невільничі пісні» (збірка «Думи і мрії», Львів, 1899).

Хуса (Хузан) — головний персонаж драматичного етюда Лесі Українки «Йоганна, жінка Хусова» (1909), що, як хазяїн, глава дому, відзначався деспотизмом, нещирістю.

...Добрий та уважний друг...— К. В. Квітка,

...«Дочекатися того святонька...» — парафраз із вірша С. Руданського «Наука» (1860):

«Дочекався я
Свого святонька,
Виряджала в світ
Мене матінка».

Побєдоносцев Костянтин Петрович (1827—1907) — державний діяч царської Росії, провідник політики великодержавного шовінізму і національного гноблення. В 1880—1905 рр.— обер-прокурор Синоду.

...Найгірша помилка мого життя — се що я зросла у волинських лісах...— Вологий клімат Волині, на думку Лесі Українки, вплинув на появу і прогресування її захворювання.

...Написала «драму-феєрію»...— Йдеться про «Лісову пісню».

«Потоплений дзвін» — драма-казка видатного німецького письменника Г. Гауптмана.

221. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *9 листопада 1911 р. Цулукідзе*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 342—343.

Подається за автографом (ф. 2, № 418).

Дрібніші речі (їх є три, а одна велика) ...— Йдеться про поезію «Хвиля», поему «Віла-посестра» (обидві надруковані в «Літературно-науковому віснику» в 1911—1912 рр.), легенду «Королівна» (надрукована в журналі «Рідний край», 1912, № 15) та «Лісову пісню» (великий твір).

222. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *29 грудня 1911 р. Цулукідзе*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 343—344.

Подається за автографом (ф. 2, № 419).

Михайло Сергійович — М. С. Грушевський.

... В них там «ящик» дуже вже «довгий».— Редакція «Літературно-наукового вісника» упереджено зволікала з друкуванням творів Лесі Українки.

З картинками до історії ...— Йдеться про ілюстрування підручника «Стародавня історія східних народів».

Орудка (оруда) — робота, клопоти.

1912

223. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *2 січня 1912 р. Цулукідзе*

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, кн. 8, с. 241—243.

Подається за першодруком.

Автограф не зберігся.

... Русова, наприклад, *не читала* нічого, рецензуючи ...— Йдеться про рецензію С. Русової на перший том творів Лесі Українки, вміщену в газеті «Киевские вести», 1911, 10(23) окт., № 280.

«Киевские вести» — щоденна суспільно-політична, економічна і літературна газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила в Києві 1907—1911 р.

Щодо імпульсу від М. Гоголя ...— Ймовірно, мається на увазі Михайло Венедиктович Гоголь.

Жабориця (пізніше Заріччя) — село, де влітку 1876 р. О. П. та П. А. Косачі відпочивали із своїми дітьми Михайлом і Лесею; тепер входить до складу селища міського типу Баранівки Житомирської області.

Нечімне (тепер — Лісова пісня) — урочище поблизу села Скулина в Ковельському районі Волинської області.

Лев Скулинський — мешканець із села Скулин, прототип образу дядька Лева з «Лісової пісні».

Інші дві речі ...— Тобто «Віла-посестра» і «Лісова пісня».

«Музині химери» — віршована гумореска Лесі Українки, вперше надрукована в журналі «Вітчизна», 1946, № 2, с. 23—25.

... Як він перенісся у Київ...— З 1907 р. в Києві видавався журнал «Літературно-науковий вісник».

... «П о т і м б о ц і».— Тобто в Галичині, де почав виходити «Літературно-науковий вісник».

Коли і як думає Наташа видавати свій збірник? — Дружина Миколи Косача Наталія Григорівна (уроджена Дробишева) мала намір опублікувати українські обрядові пісні, записані нею в Колодяжному. Відомостей про реалізацію цього задуму немає.

«Ничего-ничего, молчание...» — вислів із твору М. В. Гоголя «Записки божевільного» (1834).

224. ДО Ф. П. ПЕТРУНЕНКА. *4 січня 1912 р. Цулукідзе*

Вперше надруковано в альманасі «Вперед», Глухів, 1928.

Подається за першодруком.

Автограф не зберігся.

До мого проекту про ті переклади...— Очевидно, йдеться про намір Лесі Українки видати в спілці з М. Вороним і О. Коваленком книгу перекладів із творів Верлена і Верхарна, що не схвалювали Олена Пчілка і Ф. Петруненко.

«Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія» — докторська дисертація І. Я. Франка, надрукована в «Записках Наукового товариства імені Шевченка», т. 18 і т. 20 (1897) та видана окремою книжкою у Львові 1897 р.

«Слово о Лазаревѣ воскресении. Староруська поема на апокрифічні теми».—Розвідка І. Франка, окремий відбиток, Львів, 1900.

«Апокрифи» — повна назва праці І. Франка: «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко», т. 1—5. Львів, 1896—1910.

Черняхівські — Л. М. Старицька-Черняхівська та Олександр Григорович Черняхівський, київський лікар, чоловік Людмили Михайлівни.

«Демонологія» — тобто праця А. Онищука «Матеріали до гуцульської демонології» в книжці «Матеріали до української етнології», т. 11, Львів, 1911, с. 1—139.

... Польську рецензію.— У польському журналі «Krytyka» (1908, № 7-8, с. 103), який виходив у Кракові, була вміщена рецензія, в якій високо оцінювалась творчість Лесі Українки.

«У полоні» — тобто «Вавілонський полон».

«Вещуньина с похвал вскружилась голова...»— Вислів із байки «Ворона і лисиця» І.А. Крилова (1768—1844).

Максим Іванович — Мережинський.

225. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *Початок 1912 р. Цулукідзе*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 246).

Датується за змістом.

226. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *7 лютого 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 615.
Подається за автографом (ф. 2, № 247).

.. Кінець «Руфіна» ...— Тобто драми «Руфін і Прісцілла» (1908).

227. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *14 березня 1912 р. Кутаїсі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 420) з незначними скороченнями.

228. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *25 березня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, кн. 8, с. 244—245.

Автограф не зберігся.

«Королівна» — поема Лесі Українки, надрукована вперше в журналі «Рідний край», 1912, № 5, березень, с. 5—8. Тут же вміщено і коротку біографію Лесі Українки.

... Переклад народної італьянської пісні ...— Цей переклад під заголовком «Тебе не бачу, хоч вікно низенько» надруковано в журналі «Рідний край», 1912, № 18, с. 5.

.. Могла «хедер» одкрити ... — Так жартівливо говорить Леся Українка про своє навчання мешканців пансіону, в якому вона жила під час лікування в Єгипті, та їхніх дітей французької та німецької мов.

.. За переслану статтю Гехтера ...— Йдеться, очевидно, про статтю співробітника «Літературно-наукового вісника» М. Гехтера «Українське життя в 1911 р.» (характеризується соціально-економічне, політичне й культурне життя на Україні), опубліковану в першій, третій і четвертій книжках журналу за 1912 рік.

Євшан Микола (псевдонім Миколи Федюшки; 1889—1919) — український критик буржуазно-націоналістичного спрямування, проповідник індивідуалізму, теорії чистого мистецтва. У статті «Здобутки української літератури за 1911 р.» («Літературно-науковий вісник», 1912, кн. 1, с. 103—109) зневажливо відгукувався про визначних українських письменників.

Чупринка Григорій (1879—1919) — український письменник буржуазно-націоналістичного напряму, запеклий ворог Радянської влади.

229. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *5 квітня 1912 р. Кутаїсі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 421) з незначним скороченням.

Поті — місто республіканського підпорядкування в Грузинській РСР, на узбережжі Чорного моря, в гирлі річки Ріоні.

Лохвиця — місто, центр Лохвицького району Полтавської області УРСР.

230. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *2, 3 травня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 617—618.
Подається за автографом (ф. 2, № 248).

... Про видання II т[ому] моїх творів ...— Цей том не вийшов.

Гдира — людина, що до всього прискіпується.

Жук Михайло Іванович (1883—1964) — український радянський художник і письменник (автор оповідань, віршів), знайомий Лесі Українки. 1912 р. у Чернігові видав збірку «Співи землі».

Гомер (час життя точно не встановлено — від 12 до 7 ст. н. е.) — легендарний давньогрецький поет, з ім'ям якого пов'язано створення епічних поем «Іліада» та «Одіссея».

... **Нового швагера** ...— Тобто Юрія Григоровича Борисова, з яким 5 травня (22 квітня) 1912 р. одружилась наймолодша сестра Лесі Українки Ісидора.

231. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *16 травня 1912 р. Кутаїсі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 87).

«**Історія українського письменства**» (1911) — праця С. О. Єфремова, написана з буржуазно-націоналістичних позицій, де фальсифікується творчість багатьох прогресивних українських письменників. Його наклепницькі виступи різко засуджували І. Франко, Леся Українка та ін. Зокрема І. Франко у статті «В інтересах правди» («Учитель», Львів, 1913, № 3, с. 85—87) виступив проти викривлення його біографії і творчості в працях буржуазних і буржуазно-націоналістичних літературознавців, насамперед у працях Єфремова, який подавав «... відомості неправдиві або осуди, ні на чім не оперті», «щокрок у своїх статтях про мене робить помилки» і т. д.

«**Учитель**» — ліберально-буржуазний педагогічний журнал, який виходив у Львові в 1889—1914 р.

232. ДО Л. М. СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ
Початок червня 1912 р. Кутаїсі

Автографи листів Лесі Українки до Л. М. Старицької-Черняхівської не відомі. Уривки з них подаємо за спогадами Л. М. Старицької «Хвилини життя Лесі Українки» («Літературно-науковий вісник», 1913, кн. 10).

Час і місце написання цього листа встановлено за змістом, на підставі згадки в листі від 6 червня 1912 р. від до О. П. Косач (матері) про відповідь на лист Л. М. Старицької-Черняхівської.

... **Періодичність роботи, як Ви визначаєте** ...— Л. М. Старицька як співробітник «Літературно-наукового вісника» пропонувала Лесі Українці систематично писати, зокрема, літературно-критичні статті.

233. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО. *6 червня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 348—351.

Подається за автографом (ф. 2, № 452).

«**Волинська літопись**» — Галицько-Волинський літопис, видатна давньоруська пам'ятка, відображає події часів Галицько-Волинського князівства 1201—1291 рр. Зберігся в Іпатіївському літописному списку XIV ст.

«**Самовидець**» — Літопис Самовидця, український козацько-старшинський літопис 1648—1702 рр. анонімного автора.

... «**Бояриня» тепер уже мені здається якоюсь елементарною** ...— У цій драматичній поемі

Леся Українка звернулася до складних, суперечливих подій II половини XVII ст. і висвітлила їх в основному на тлі сімейного життя, звичаїв, побуту козацької старшини та російського боярства. Драма не вдалася поетесі: вийшла ідейно слабкою, художньо непереконливою. Так, з одного боку, в творі справедливо засуджується колонізаторська політика царського уряду, а з другого — через брак вірогідних історичних джерел поетесі не вдалося колоритно і правильно відтворити змальовані події, що призвело до неточної розстановки класово-антагоністичних акцентів, до хибних висновків. Леся Українка особисто вважала драму «Бояриня» творчою невдачею і мала намір знищити її ще в рукописі. Твір був опублікований після смерті Лесі Українки в журналі «Рідний край» за 1914 р. Оленою Пчілкою, яка, не виключено, втручалася в текст. Рукопис драми не зберігся. Детально про це у кн.: *Микитась В. Л.* Проти фальсифікації спадщини Лесі Українки. К., 1974, с. 119—125.

... Боротьби християнства з «релігією предків моїх» ...— Леся Українка розпочала писати поему «Перун», але не завершила.

Гордієнко Костянтин (? — 1733) — кошовий отаман Запорізької Січі, співучасник зради І. Мазепи.

Олар Франсуа-Альфонс (1849—1928) — відомий французький історик, автор праць про Французьку революцію 1789 р. Його книги користувались популярністю серед революційних гуртків у Росії.

Кістяківський Богдан Олександрович (1868—1920) — один із перших поширювачів марксизму в Києві (пізніше відійшов од марксизму), український соціолог, ліберально-буржуазний діяч, академік АН УРСР, видавець і редактор «Политических сочинений» М. П. Драгоманова в Москві і Парижі. 1912 р. подарував Лесі Українці свою книжку «Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России» (М., 1912) з написом: «Ларисі Петровні Косач-Квітці від щиро поважаючого автора».

... Хотять її ставити на сцені ...— Театр М. К. Садовського мав на меті поставити «Лісову пісню», але замір не було здійснено.

... Одноактівку знов з римсько-християнським колоритом ...— Очевидно, йдеться про драматичну поему «Адвокат Мартіан», що спочатку була одноактівкою і називалася «Мученики».

... Я написала «Дон Жуана»! — Йдеться про драму «Камінний господар», завершену 29 квітня 1912 р. («Літературно-науковий вісник», 1912, кн. 10, с. 3—51).

«Хоч сонце світить ще так чудово ...» — Незавершена парафраза початку пісні з п'єси маловідомого драматурга Раймунда «Селянин-мільйонник». Цю думку двічі наводить Генріх Гейне в «Передмові до другого видання «Книги пісень» (1837):

І як чудово б не світило сонце,
Час прийде — зайде і воно.

234. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *6 червня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 351—352.

Подається за автографом (ф. 2, № 249).

«Біла гусь» — жартівливе прізвисько Ісидори Косач.

... Від своєї «тачки» ...— Тобто від роботи в редакціях журналів «Рідний край» та «Молода Україна».

... Нову драматичну поему ...— Очевидно, мається на увазі «Камінний господар».

В Обществе драматичних писателів я «состою» ...— Леся Українка з 1900 р. була членом Товариства російських драматичних письменників і композиторів (мало на меті захист юридичних прав і матеріальних інтересів авторів).

Миролюбов В. С. (1860—1939) — російський критик, публіцист, який завідував відділом літературно-політичного журналу «Заветы», що видавався в 1912—1914 рр.

235. ДО Л. М. СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ. *Червень 1912 р. Кутаїсі*

Вперше уривок листа надруковано в спогадах Л. М. Старицької-Черняхівської «Хвилини життя Лесі Українки» («Літературно-науковий вісник», 1913, кн. 10).

Подається за першодруком.

Час і місце написання встановлено за змістом листа, на підставі згадки про завершення драматичної поеми «Камінний господар» Лесі Українки.

«... То в высшем суждено совете» ...— вислів із роману О. С. Пушкіна «Євгеній Онєгін» з листа Тетяни Ларіної до Євгенія Онєгіна.

236. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *12 липня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 622—625.

Подається за автографом (ф. 2, № 250).

Посилаю тобі першу половину статті «Тимоша Борейка» ...— Йдеться про статтю К. Квітки «Новітня українська музична етнографія».

... Щоб ти іншим свого здогаду не переказувала ...— К. В. Квітка користувався псевдонімом, щоб приховати своє співробітництво в українській пресі, оскільки це могло негативно позначитися на його службі в юридичній установі.

Бігдай Яким Дмитрович (1850 — ?) фольклорист, збирач українських і російських народних пісень.

... Мій рукописний збірник колодяжанський так і пропав ...— Цей збірник народних пісень зберігається в Луцькому краєзнавчому музеї.

... Валки з співами кобзаря Гончаренка ..— Записані на валках мелодії були перекладені на ноти і надруковані Філаретом Коллессою в другому томі праці «Мелодії українських народних дум», Львів, 1913.

... Не знаю гаразд, де вона.— Ісидора Петрівна Борисова (Косач) мешкала на той час з чоловіком у Погребищі (тепер райцентр Вінницької області).

237. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *12 липня 1912 р. Кутаїсі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 88).

... Тільки в одному сьому примірнику ...— Очевидно, йдеться про рукопис статті К. Квітки «Новітня музична етнографія».

238. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *Липень 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 622.

Подається за автографом (ф.2, № 251). Початок листа не зберігся.

Датується за змістом.

Кошиць Олександр Антонович (1875—1944) — український хоровий диригент, композитор, етнограф. У 1920 р. виїхав за кордон. У своїх наукових працях припускався націоналістичних збочень.

... Хто має відношення до статті ...— Йдеться, очевидно, про статтю «Новітня українська музична етнографія», надруковану 1912 р. в журналі «Рідний край» (№№ 12—14 і 19) за підписом «Тиміш Борейко» (псевдонім К. В. Квітки).

Щодо книжки Людкевича ...— Йдеться про книжку «Галицько-руські народні мелодії, зібрані на фонограф Й. Роздольським. Списав і зредагував Ст. Людкевич». Леся Українка прохала Олену Пчілку надіслати їй другий том (1907) цього збірника.

... Свою фант[астичну] поему ...— Леся Українка має на увазі «Весняну казку» («Над Дніпром») О. Олеся, яка вийшла друком 1911 р.

239. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *8 серпня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 625—628.

Подається за автографом (ф. 2, № 422).

240. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *Кінець серпня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 598.

Подається за автографом (ф. 2, № 243). Початок листа не зберігся.

Дату встановлено за змістом.

...Послала Люді всякі «матеріали»...— Леся Українка надіслала для постановки драми-феєрії «Лісова пісня» (готував її театр П. К. Саксаганського) фотографії волинських типів, записи мелодій для сопілки, деякі поширені ремарки, пояснення. Ці матеріали повністю надруковані у першому окремому виданні «Лісової пісні» (К., 1914).

241. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *3 жовтня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 628—629.

Подається за автографом (ф. 2, № 423).

... Запитуючи про виразну ціну на сей рік ...— 19 жовтня 1912 р. власниця пансіону в Хельвані (Гелуані) Хуторська повідомила Лесю Українку, що надасть їй кімнату за 90 карбованців на місяць.

Наташа — дружина Миколи Косача.

242. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *6 жовтня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 430.

Подається за автографом (ф. 2, № 252).

Лемківські — належні лемкам, етнографічній групі українців, що здавна жили по обох схилах Східних Бескидів (у Кар-

патах між річками Сяном і Попрадом та на Захід від Ужу). Після 1945 р. лемки переселилися в Українську РСР, а їхня територія відійшла до Польської Народної Республіки.

Італо-турко-балканська війна — війна Сербії, Болгарії, Чорногорії та Греції з Туреччиною — перша Балканська війна (розпочалась восени 1912, закінчилась у травні 1913 р. поразкою Туреччини).

243. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *18 жовтня 1912 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 352—353.

Подається за автографом (ф. 2, № 424) з незначними скороченнями.

...Чи справді ту річ можна буде надрукувати...— Леся Українка вагалася з опублікуванням драматичної поеми «Бояриня», оскільки вважала її слабким твором.

...«Єгипетський фонд» буде готовий...— Маються на увазі гроші для поїздки Лесі Українки на лікування в Єгипет.

...З написом від Михайла...— На подарованій Лесі Українці книжці С. Єфремова «Історія українського письменства» М. В. Кривинюк надписав: «Дорогій Лесі Косач-Квітці. Од М. Кривинюка. 11/VIII 1912».

...Рецензії де на «Лісову пісню» або, може, будуть на «Камінного господаря»...— Оскільки ці драми є вершинними в творчості Лесі Українки, поетеса, природно, з особливою цікавістю стежила за відгуками на них преси. Літературно-критичні огляди та рецензії з аналізом цих творів опублікували «Русская мысль», 1913, № 2, с. 16—19 («Украинская литература в 1912 г.»); «Рада», 1913, № 7, 9 января (21 січня) («Дон Жуан» в українській літературі»); «Літературно-науковий вісник», 1913, кн. 1, с. 170—183 («Українська література в 1912 році»); с. 163—170; «Наш літературний баланс за 1912 рік. (Літературні замітки)».

...Ся «книжкова драма», мовляв Євшан...— У статті «Здобутки української літератури за 1911 р.» («Літературно-науковий вісник», 1912, кн. 1) М. Євшан з реакційних позицій «штуки для штуки» різко критикує драматичну поему «Руфін і Прісцілла».

...Тії Оксани...— Маються на увазі сестра Лесі Українки О. П. Косач-Шимановська та її донька (також Оксана).

Дарданелли — протока між Європою і півостровом Мала Азія, сполучає Мармурове море з Егейським.

Високович — особа не встановлена.

Трієст — місто на Північному Сході Італії, порт на Адріатичному морі.

Бріндізі — місто на півдні Італії.

244. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *23 жовтня 1912 р. Кутаїсі*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 425).
Рік встановлено за змістом.

Л ю б а — дочка М. Ф. Комарова.

... Ш к о д а Ш и ш м а н о в и х ...— В зв'язку з війною в Болгарії Іван та Дмитро Шишманови були мобілізовані до війська.

245. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *10 листопада 1912 р. Стамбул*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 632—633.

Подається за автографом (ф. 2, № 426).

В і й н и з в і д с и н е ч у т н о ...— Йдеться про Балканську війну 1912—1913 рр.

П і р е й — місто в Греції на північному узбережжі Саронічної затоки Егейського моря.

А л е к с а н д р і я — місто в Об'єднаній Арабській Республіці, порт на Середземному морі.

... Н а ш е с т р і в а н н я ...— Проводжати Лесю Українку до Єгипту приїхали в Одесу її сестри Ольга та Ісидора.

246. ДО К. В. КВІТКИ. *14 листопада 1912 р. Пірей*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 633.

Подається за автографом (ф. 2, № 60).

Рік встановлено за поштовим штемпелем.

247. ДО К. В. КВІТКИ. *18 листопада 1912 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 633.

Подається за автографом (ф. 2, № 61).

Рік встановлено за поштовим штемпелем.

Д р а г о м а н — тлумач, перекладач при дипломатичних представництвах і консульствах країн Сходу.

248. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *21 листопада 1912 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 427).

249. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *21, 23 листопада 1912 р. Хельван*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 353—354.

Подається за автографом (ф. 2, № 254).

Д а н т е Аліґієрі (1265—1321) — великий італійський поет-гуманіст, автор «Божественної комедії» (1307—1321), яка є першим виявом реалізму в італійській літературі. Писав також сонети, прозові твори. Леся Українка переклала українською мовою п'яту пісню із першої частини («Пекло») «Божественної комедії» Данте.

... В с у б о т у ...— 16 (3) листопада (1912 р.).

Б а к ш и ш — слово, що перейшло з турецької мови, означає дарунок, хабар.

К о п т и — єгиптяни, частина корінного населення Об'єднаної Арабської Республіки, що сповідають християнство монофізитського типу. Нині культура коптів злилася з культурою арабського населення ОАР.

250. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *18 грудня 1912 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 61—62.
Подається за автографом (ф. 2, № 255).

251. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *21 грудня 1912 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 636—637.
Подається за автографом (ф. 2, № 428).

252. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *27 грудня 1912 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 637—638.
Подається за автографом (ф. 2, № 429).
Бідне Михайлятко ...— Син О. П. Косач-Кривинюк хворів тоді на кір.
Лінь стигійська ...— Вислів походить від назви річки Стікс, яка, за грецькою міфологією, оточувала підземне царство Аїд. Вода Стікса нібито отруювала все живе.

253. ДО Л. М. СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ.
Кінець 1912 р. Хельван

Вперше уривок листа надруковано в спогадах Л. М. Старицької-Черняхівської «Хвилини життя Лесі Українки» («Літературно-науковий вісник», 1913, кн. 10).
Подається за першодруком.
Час і місце написання встановлено за змістом листа на підставі згадки про смерть М. В. Лисенка, яка сталася 6 листопада 1912 р.— під час лікування Лесі Українки в Єгипті.
...Імення близьких і рідних людей ...— М. В. Лисенко та М. П. Старицький в юні роки Лесі Українки були для неї добрими порадниками і наставниками, певною мірою сприяли розвитку її таланту. З їхніми сім'ями поетеса перебувала у великій приязні.

1913

254. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *10 січня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 355—356.
Подається за автографом (ф. 2, № 257).
...Пояснюю справу з ініціалами ...— Називаючи драматичну поему «Бояриня» «чорно-білою» і будучи незадоволеною нею, Леся Українка, на домагання матері, погодилася її друкувати лише за умови, якщо вона з'явиться під криптонімом чи нікому не відомим новим псевдонімом. Цей твір надруковано після смерті поетеси в журналі «Рідний край», 1914, № 1—6,

...Постраждає добробут третьої людини ...— Мається на увазі Ф. С. Карпова, названа мати К. Квітки.

...Після одної дружньої рецензії ...— Леся Українка мала намір знищити рукопис драми «Бояриня» після приватної рецензії А. Ю. Кримського, проте К. В. Квітка застеріг її від цього кроку.

«Інспіратор» — так, очевидно, назвала К. В. Квітку Олена Пчілка, звинувачуючи його у вигадці небезпеки, яка нібито могла виникнути для сім'ї після опублікування «Боярині».

...Що можна действительному статскому советнику ...— Дійсним статським радником був П. А. Косач.

...Того не можна титулярному та ще й «помощнику» ...— Мається на увазі К. В. Квітка.

«Орлове гніздо»— твір Олени Пчілки, головний герой— гетьман Правобережної України Петро Дорошенко (1627—1698), який підписав 1669 р. ганебну угоду про перехід України під владу Туреччини.

255. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *18 січня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 639.

Подається за автографом (ф. 2, № 256).

...«Свет не карает преступлений, но тайны требует для них» ...— парафраз із твору О. С. Пушкіна «Когда твои младые лета ...»: «Он не карает заблуждений, но тайны требует для них».

256. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *18 січня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1. К., 1954, с. 185.

Подається за автографом (ф. 14, № 924).

257. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *18 січня 1913 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 430).

258. ДО М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО. *18 січня 1913 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом, що зберігається в Київському літературно-меморіальному музеї Лесі Українки (Кн.-1427, а-431).

259. ДО К. В. КВІТКИ. *21 січня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 642.

Подається за автографом (ф. 2, № 62).

Рік встановлено за поштовим штемпелем.

Мих. С. — особа не встановлена.

260. ДО К. В. КВІТКИ. *26 січня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 643.
Подається за автографом (ф. 2, № 63). Рік встановлено за поштовим штемпелем.

261. ДО К. В. КВІТКИ. *29 січня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 643.
Подається за автографом (ф. 2, № 64).
Рік встановлено за поштовим штемпелем.

262. ДО К. В. КВІТКИ. *1 лютого 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 643—644.
Подається за автографом (ф. 2, № 65). Рік встановлено за поштовим штемпелем.

...«Бывали хуже времена, но не было подлей ...» — Перефразований вислів із оповідання маловідомої письменниці М. Д. Хвощинської «Щасливі люди», опублікованого в журналі «Отечественные записки», 1874, № 4. Цим висловом розпочинається перша частина («Юбиляры и триумфаторы») твору М. О. Некрасова «Современники» (1875):

«Я книгу взял, восстав от сна,
И прочитал я в ней:
«Бывали хуже времена,
Но не было подлей».

...Річ, свідомо скалічену ...— Цензурні утиски, а також домагання редактора «Літературно-наукового вісника» М. Грушевського призвели до значних скорочень і переробок окремих місць драми «Руфін і Прісцілла».

...Доручив іншій руці сю тяжку роботу... — З уваги на царську цензуру Леся Українка доручила Олені Пчілці внести деякі зміни в її драму «Бояриня».

Пиняво — повільно.

...Спогади про Миколу Віталійовича хотілось би мені написати ...— Написати спогади про М. В. Лисенка Леся Українка не встигла.

263. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *16 лютого 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 644 —645.
Подається скорочено за автографом (ф. 2, № 431).

...Дві невеликі речі, що вкупі з третьою, написаною уже давно, становлять наче якусь цілість ...— Йдеться про твори «Орфеєве чудо», «Про велета» (лютий 1913 р.) та «Що дасть нам силу?» (1903), які складають триптих, надрукований у збірнику «Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменської праці, 1874—1914», Львів, 1916, с. 37—54.

264. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *19 лютого 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 645—647. Подається за автографом (ф. 2, № 258).

... З рецензією про «Камінного господаря» ...— Мовиться про статтю А. Василька (псевдонім А. Ніковського) «Дон Жуан в українській літературі», надруковану в газеті «Рада», 1913, № 7, 22 (9) січня.

... І «Гадяцької» ...— Очевидно, йдеться про «Газету гадячского земства» ліберально-буржуазного напряму, що видавалася 1906—1917 рр. в Гадячі на Полтавщині.

Дивує мене теж, що Сірий мовчить ...— Ю. Тищенко не відповів Лесі Українці на лист від 5 січня 1913 р., де вона прохала пояснити умови видання другого тому її творів.

«Який би ретязь ще сплести» — вислів із вірша Т. Г. Шевченка «Колись-то ще, во время оно».

«Ізольда» — тобто «Ізольда Білорука», поема Лесі Українки, надрукована в «Літературно-науковому віснику», 1913, кн. 1, с. 24—28.

Лазаревський Борис Олександрович (1877—1936) — маловідомий російський прозаїк, друкувався в журналах «Вестник Европы», «Нива» та ін. Писав також оповідання та повісті українською мовою. Після 1917 р.— емігрант.

«Нива» — щотижневий ілюстрований журнал. Виходив у Петербурзі 1870—1918 рр.

265. ДО К. В. КВІТКИ. *19 лютого 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 647. Подається за автографом (ф. 2, № 66).

266. ДО К. В. КВІТКИ. *26 лютого 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 647. Подається за автографом (ф.2, № 67).

267. ДО Г. М. КОМАРОВОЇ. *3 березня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано (в уривках) у книжці А. Музички «Леся Українка» (К., 1925).

Подається за першодруком. Датується за першодруком і за змістом листа.

... Тільки дві невеличкі речі написала ...— Мається на увазі «Орфеєве чудо» і «Про велета».

Левенятко — особа не встановлена.

268. ДО К. В. КВІТКИ. *9 березня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 654. Подається за автографом (ф. 2, № 68). Дату встановлено за поштовим штемпелем.

269. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *12, 13 березня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 356—357.

Подається скорочено за автографом (ф. 2, № 259).

Щодо уміщення моєї речі в «Дзвоні»...— Йдеться про діалог «Айша і Мохаммед», надрукований у журналі «Дзвін», 1913, № 1, с. 6—8.

«Дзвін»— український науково-мистецький щомісячний журнал буржуазно-націоналістичного напряму. Виходив у Києві 1913—1914 рр.

..Я мала необережність пообіцяти їм ще одну річ...— Йдеться, мабуть, про драматичну поему «Оргія», надруковану в журналі «Дзвін» (1913, № 4, с. 229—245).

...Щоб він зняв моє імення з списку...— Редколегія журналу «Дзвін» прагнула залучити до співробітництва в ньому Лесю Українку, однак поетеса, з'ясувавши реакційну політичну платформу журналу, рішуче обірвала з ним творчі стосунки.

Хавтур — хабар.

Пошехоньє...— топонімічний образ із «Пошехонских рассказов» М. Є. Салтикова-Щедріна.

...«Щиру неправду», що загрожує «увесь світ зажерти»...— Парафраз із народної пісні «Про правду й неправду».

«Дзвін» — видавництво в Києві, навколо якого групувалися українські соціал-шовіністи.

...Твої спогади прекрасні! — Маються на увазі мемуари Олени Пчілки про М. В. Лисенка («Рідний край», 1912, № 16, 17).

270. ДО Ф. М. КОЛЕССИ. *18 березня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Львів, 1946, с. 55—58.

Подається за автографом (ф. 2, № 949).

Ароганція — нахабство, зухвальство.

Географическое общество — Російське географічне товариство, засноване в Росії 1845 р., об'єднувало географів-професіоналів і осіб, що цікавились географічною наукою. У 1926 р. було перетворене в Державне географічне товариство, в 1938 — у Географічне товариство СРСР. З 1956 р. входить до Міжнародного географічного союзу.

...Що ви не одержали статті Борейка...— Йдеться про статтю К. В. Квітки «Новітня українська музична етнографія».

Маслов Олександр Леонтійович (1876—1914) — російський збирач і дослідник народної музики, редагував журнал «Музыка и жизнь» (1908—1912).

271. ДО Ф. П. ПЕТРУНЕНКА. *18 березня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 655—656.
Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1423).
Автограф не зберігся.

Датується за попереднім листом («... Оце зараз пошлю подтвердження моєї просьби ...»).

272. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *19 березня 1913 р. Хельван*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 432).

Видно, хтось інтересується листами з Єгипту ...— Леся Українка натякає на затримку і цензурну перевірку її кореспонденції.

273. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *27 березня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, кн. 8, с. 245—246.

Подається за першодруком.

Автограф не зберігся.

Пані Мушка — українська драматична акторка, режисер і педагог Марія Михайлівна Старицька (1865—1930), яка в 1904—1927 рр. очолювала драматичний відділ Музично-драматичної школи Миколи Лисенка. Тут уперше на українській сцені в 1913 р. силами учнів були інсценізовані драматичні твори Лесі Українки «Айша і Мохаммед» та «Йоганна, жінка Хусова».

«Фрегат Паллада» — цикл нарисів (1855—1857) видатного російського письменника Івана Олександровича Гончарова (1812—1891).

Рудченко — І. Я. Рудченко (І. Білик).

274. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *3 квітня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Хрестоматія критичних матеріалів, т. 3, с. 106—108.

Подається за автографом (ф. 14, № 925).

... Ентузіазмом охоплену Грецію ...— Йдеться про народне піднесення, ентузіазм у зв'язку з визволенням з-під турецького поневолення грецьких провінцій Фессалії та Епіру.

... Ніяк не докінчить одної речі ...— Мається на увазі драматична поема «Оргія», яку завершено 28 березня (ст. ст.) 1913 р.

Лютюсь — К. В. Квітка.

... Написати одну новелку і одно дитяче оповідання ...— Леся Українка встигла лише розпочати твір про мусульманських жінок «Екбаль-ганем», опублікований в журналі «Літературно-науковий вісник», 1913 р., кн. 10, с. 4—9. Про роботу над оповіданням з життя дітей відомостей нема.

... Займуся чиїмсь «У неділю рано...» ...— Леся Українка мала намір інсценізувати повість О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала», проте встигла написати лише план драми (ф. 2, № 864).

«Через кладку» — повість О. Кобилянської з елементами автобіографізму, опублікована в журналі «Літературно-науковий вісник», 1912, кн. 1—2.

Свята Анна—так Леся Українка називала матір О. Ю. Кобилянської Марію Йосипівну, яка передчасно померла 1906 р.

Володимир — В. Ю. Кобилянський, помер від туберкульозу 1909 р.

275. ДО БІБЛІОТЕКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ. *8 квітня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 659.
Подається за автографом (ф. 2, № 919).
На звороті аркуша іншою рукою написано:

«Одерж[ано] в депоз[ит] 15/IV 1913.
1. III і IV розд[іли] драми «Руфін і Прісцілла».
2. Виключені місця, виписки і матеріали, належні до тої ж драми.
3. Драма «Бояриня».
4. «Триптих» (три менші поеми).
5. Драма «Оргія».
6. «Адвокат Мартіан».

М. Федюшка,
Ів. Кревецький».

Кревецький Іван (1883—1940) — український історик та бібліограф. Був директором бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

276. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *12 квітня 1913 р. Хельван*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 659—660.
Подається за автографом (ф. 2, № 260).

«Полон» друкувався вперше у «Раді»...— Драматична поема «Вавілонський полон» опублікована в альманасі «Нова рада» (К., 1908).

«Вісник культури і життя» — журнал, що виходив у Києві в 1913 р. Певний час його редактором був Г. Хоткевич.

«Любов до женщини» — драматичний етюд Г. Хоткевича.

Д'Анунціо Габрієле (1863—1938) — італійський письменник декадентського спрямування. З кінця XIX ст.— апологет імперіалізму, пізніше — прибічник фашистських ідей.

Коненков Сергій Тимофійович (1874—1971) — визначний радянський скульптор, народний художник СРСР, дійсний член АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської і державних премій. Про нього Г. Хоткевич написав статтю (надрукована у «Віснику культури і життя», 1913, № 1—2) і додав до неї репродукції кількох скульптурних творів С. Коненкова. Як статтю Г. Хоткевича, так і роботи початкуючого скульптора Леся Українка критикувала.

...Чи не об'являть про мене, як про Коцюбинського ...— Йдеться про неприємні, образливі для письменника балачки, зчинені буржуазно-націоналістичними видавцями навколо хворого М. М. Коцюбинського, який користувався матеріальною допомогою Київського літературно-артистичного товариства.

277. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. *3 травня 1913 р. Мармурове море*

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 360—363.
Подається за автографом (ф. 14, № 926).

... На св[ятого] Юрія ...— 23 ст. ст. квітня (6 травня)

Л у к с о р — невелике єгипетське місто, в якому знаходяться руїни знаменитого храму Рамзеса II.

К а р н а к — село, де є залишки старовинного храму; сполучене алеєю сфінксів з Луксором.

Е с н е — місто на лівобережжі Нілу, розташоване за 45 кілометрів від Фів.

Е л е ф а н т и н — стародавній єгипетський храм.

... Н е з н а й ш л и с в о г о с в я т о г о Г р а а л я ...— За бретонськими легендами XII ст., до містичної чаші цього святого могла наблизитися і наснажитися цілющими новими силами лише людина кришталевої чесності, високих і благородних моральних якостей.

278. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *6 травня 1913 р. Одеса*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 663.

Подається за автографом (ф. 2, № 433).

П р о б у д у, л и б о н ь, д о с у б о т и ...— Лист писано у вівторок.

... Т а к и р у ш у в К и ї в.— У травні 1913 р. Леся Українка востаннє приїздила до Києва.

279. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *26 травня 1913 р. Одеса*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 663—664.

Подається за автографом (ф. 2, № 89).

280. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *2 червня 1913 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 664—665.

Подається за автографом (ф. 2, № 261).

І в а н М а т в і й о в и ч — Стешенко.

281. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *11 червня 1913 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 665—666.

Подається за автографом (ф. 2, № 262). Рік встановлено за змістом.

... Щ о с ь з м и л и л и в а д р е с і ...— Як пояснила Олена Пчілка, сторож Федір, якому було доручено послати гроші з Гадяча, загубив адресу Лесі Українки.

Я о т п о ч а л а в ж е н о в е о п о в і д а н н я п и с а т и ...— Мається на увазі «Екбаль Ґанем».

... З а с в о г о «М а р т і а н а» ...— Тобто за драматичну поему «Адвокат Мартіан».

282. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *20 червня 1913 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 666—667.

Подається за автографом (ф. 2, № 444).

Рік встановлено за змістом.

С у д а к — селище міського типу Кримської області УРСР, підпорядковане Феодосійській міській раді, розташоване на узбе-

режжі Чорного моря (відоме також під давніми назвами Сугдея, Сурож).

...Якщо моя поема... уже видрукувана...— Мається на увазі драматична поема «Адвокат Мартіан», надрукована в журналі «Літературно-науковий вісник», 1913, кн. 6, с. 397—431.

283. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *30 червня, 3 липня 1913 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 667—669.

Подається за автографом (ф. 2, № 434).

Новочеркаськ — місто обласного підпорядкування Ростовської області РРФСР, на річці Аксаї (басейн Дону), засноване 1805 р.

Медитування — роздуми.

Анемія — недокрів'я.

284. ДО М. В. КРИВИНЮКА. *11 липня 1913 р. Кутаїсі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 670.

Подається за автографом (ф. 2, № 91).

Датується за поштовим штемпелем.

285. ДОПИСКА ЛЕСІ УКРАЇНКИ НА ЛИСТІ
І. П. КОСАЧ-БОРИСОВОЇ І О. П. КОСАЧ (матері)
до О. П. КОСАЧ (сестри). *24 липня 1913 р. Сурамі*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 670—671.

Подається за автографом (ф. 2, № 436). Датується за поштовим штемпелем.

Оскільки в Лесі Українки настало різке загострення тяжкої хвороби туберкульозу нирок, для догляду за нею приїхали мати Ольга Петрівна та сестра Ісидора. 22 липня перевезли її з Кутаїсі в Сурамі — найсприятливіше щодо кліматичних умов місце. Цим і пояснюється наведений нижче колективний лист:

Любая Лелієчко!

Поздоровляю Вас з іменинами і бажаю всього-всього найкращого. Оце ми вже в Сурамі, будемо тут (Леся, мама і я) жити, поки Леся трохи окріпне, бо тепер їй все так само погано. Бувають у Лесі рвоти, часами жар, а часами навпаки — дуже низька температура (сьогодні було 35,6° С). За дорогу Леся страшенно втомилася, хоч й робили все можливе, щоб їй було вигідніше їхати. Сьогодні був тут новий лікар у Лесі і казав, що у неї до всього катар желудка і що тому немає зовсім апетиту і таке противне ощущеніе в горлі і часто нудить. Всяка страва Лесі здається без жадного смаку або неприємного смаку, хоч справді зовсім добра. Бувайте здорові. Цілую Вас і Михайла.

Дора

Цілую всіх. На день моїх іменин мовби значна полегкість у Лесиній слабості.

Мама

На листі зроблено лише дописку рукою Лесі Українки. Це були останні слова, написані поетесою. На світанку 1 серпня (19 липня) 1913 р. перестало битись полум'яне серце Лесі Українки.

ДОДАТКИ

1. ДО Л. М. ТОЛСТОГО. *20 вересня 1902 р. Київ.*

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1959, № 2, с. 133.

Подається за першодруком.

Серед імен тринадцяти українських літературних і музичних діячів, які підписали цю телеграму, є підписи Лесі Українки, М. П. Старицького, М. В. Лисенка та ін.

2. ДО О. ГОРБАЧЕВСЬКОЇ. *6 вересня 1903 р. Київ*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 1580).

Листівка з краєвидом набережної Дніпра («Издание фотографа Д. Маркова, Крещатик, № 29»), підписана, крім Лесі Українки, її сестрами Ісидорою, Оксаною та Ольгою і М. В. Кривинюком. Текст писано рукою Лесі Українки.

Горбачевська О.— дружина І. Я. Горбачевського. Докладніших відомостей немає.

3. ДО В. М. ГНАТЮКА. *29 січня 1907 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Документи і матеріали, с. 189—190.

Подається за автографом (ф. 2, № 1058).

Датується за поштовим штемпелем.

Товариство запрошує всіх...— Товариство «Просвіта» зверталося з подібним листом до письменників, діячів культури, науки.

Аналогічний лист був надісланий 17 (30) січня 1907 р. і О. Маковею (ф. 2, № 1059).

4. ДО КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЖАНДАРМСЬКОГО УПРАВЛІННЯ. *24 лютого 1907 р. Київ*

Вперше надруковано в газеті «Літературна Україна», 1963, 30 липня.

Подається за першодруком.

5. ДО І. Я. ГОРБАЧЕВСЬКОГО. *15 лютого 1911 р. Хечвен*

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 1581).

Кольорова листівка з краєвидом пустелі і караваном верблюдів. Після автографа Лесі Українки — дописка, очевидно, рукою Й. І. Білинського про те, що він «засилає пану Радцю і його родині найщиріші поздоровлення».

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

1871

Лютого 13[1] У місті Новограді-Волинському в родині українських інтелігентів Петра Антоновича Косача та Ольги Петрівни (уродженої Драгоманової, літературний псевдонім — Олена Пчілка) народилася дочка Лариса (Леся Українка. Документи і матеріали. К., «Наукова думка», 1971, с. 17)[2].

1875

Леся навчилась читати (Спогади про Лесю Українку. К., «Дніпро», 1971, с. 42)[3].

1876

Січень О. П. Косач з дітьми Михайлом і Ларисою приїхали до Києва, щоб попрощатися з М. П. Драгомановим перед його вимушеною еміграцією. «Пригадую, ... я привезла своїх старших дітей Михася й Лесю до Києва; жили вони якийсь час у Михайла (Драгоманова.— *Ред.*), щоб скількимога ближче спізнатися з дядьком і його родиною» (Спогади, с. 81).

Початок лютого М. П. Драгоманов виїздить за кордон (Спогади, с. 81).

Літо (початок) Леся написала першого листа до Драгоманових.

Літо О. П. Косач разом з Лесею та Михайлом відпочивають в селі Жабориці. Тут Леся вперше почула розповіді матері про Мавку. «... Видко було, що перебування в Жабориці зробило на Лесю дуже ве-

---

[1] Дати подаються за старим стилем. Подвійне датування зберігається тоді, коли Леся Українка перебувала за кордоном або коли події відбуваються за кордоном.

[2] Далі: Документи, с. ...

[3] Далі: Спогади, с. ...

лике враження і дуже їй сподобалося: вона, бувало, раз у раз із втіхою згадує, що те або те чула чи бачила в Жабориці ... Жабориці пісні, казки, різні повір'я, звичаї, купальські, жнив'яні і т. д. Леся добре пам'ятала і часто згадувала ...» (Спогади, с. 36). Сердечна дружба єднає Ларису з її старшим братом Михайлом. За нерозлучність в сім'ї їх називали спільним ім'ям «Мишолосіє», пізніше Ларису перезвали в сім'ї на Лесю (Спогади, с. 42).

1877

Травня 26 Новоград-Волинський — Народилася Ольга, сестра Лесі (Документи, с. 131).

В цьому році — Леся почала вчитися вишивати. «Леся зосереджена і дуже вражлива. Багато часу присвячує вишиванню, могла навіть вишити батькові сорочку (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія життя і творчості Лесі Українки. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 107) [1].

1878

Серпня 20 — жовтня 20 — Лесині батьки їздили на всесвітню виставку в Париж, де зустрічалися з М. П. Драгомановим. «... 1878 р. з чоловіком ми поїхали за кордон ... Був придатний час до того, щоб побачитися з Михайлом, бо на той час була якраз Паризька всесвітня виставка, і думалось, що наша подорож під час неї не так-то кинеться в очі урядові. Брат тоді жив у Женеві, де друкував свої видання. Ми з ним з'їхались у Парижі ...» (Спогади, с. 81).

Серпень — жовтень — Під час відсутності батьків доглядати дітей приїздить Олена Антонівна Косач, сестра Лесиного батька. Дружба з «тіткою Єлею» залишила помітний слід в житті і творчості поетеси (Спогади, с. 48).

Листопада 7 — Наказом по міністерству внутрішніх справ П. А. Косача переведено на роботу до Луцька; вірогідно, що приводом переміщення по службі стала зустріч з М. Драгомановим у Парижі. «... Батька нашого переведено з обжитого місця, щоб покарати за його «українофільство» та за побачення, під час подорожі до Парижа на виставку 1878 року, з емігрантом, батьковим другом, а материним братом Михайлом Петровичем Драгомановим» (Спогади, с. 44).

---

[1] Далі: Хронологія, с. ...

1879

Весна	Сім'я Косачів переїздить з Новограда-Волинського до Луцька (Спогади, с. 44—45).
Березня (після 13) Петербург	Заарештовано Олену Антонівну Косач, тітку Лесі, за участь у замаху на шефа жандармів Дрентельна; пізніше її вислано в Олонецьку губернію, а 1881 р. заслано до Сибіру на 5 років (м. Ялуторовськ Тюменської обл., а потім у м. Тюмень) (Деятели революционного движения в России. Биобиблиографический словарь. Т. 2. Вып. 2. М., 1930, с. 659) [1].
У цьому році	Батько Лесі Українки купив ділянку землі з будівлями в селі Колодяжному поблизу Ковеля, розпочали будівництво нового помешкання для родини (Леся Украинка в воспоминаниях современников. М., «Худ. литература», 1971, с. 55).
1879 (кінець року)—1880 (початок)	Леся довідалася про арешт тітки Олени. Під враженням цієї звістки написала першу поезію «Надія» (Спогади, с. 48).

1880

Літо	Олександра Антонівна Косач-Шимановська, тітка Лесі, з двома синами переїздить до Луцька, мешкає в родині Косачів. Причиною переїзду став арешт і заслання до Сибіру її чоловіка Бориса Шимановського. «Тітка Саша» — перша Лесина вчителька музики. До неї Леся зберігала все життя почуття великої вдячності (Спогади, с. 47—48).

1881

Січня 6	Леся дуже застудилася, початок тяжкої хвороби (Спогади, с. 48).
Весна	О. П.Косач возила Михайла, Лесю, Ольгу в село Чекни [2], щоб вони побачили і послухали веснянки (Спогади, с. 46).
Вересня (не пізніше 25)	О. П. Косач повезла Михайла, Лесю, Ольгу до Києва для навчання під керівництвом приватних вчителів. Михайло й Леся почали вчитись за програмою чоловічої гімназії (Спогади, с. 86).
Осінь — зима	Леся бере уроки гри на фортепіано у дружини М. Лисенка — Ольги Олександрівни Деконор (Спогади, с. 95).

---

[1] Далі: Деятели революционного движения в России, т..., г..., с...

[2] Тепер село Межиріччя Млинівського району Ровенської області.

1882

Квітня 30 Матір Лесі піддано «негласному надзору» за листування «преступного характера» (Деятели революционного движения в России, т. 3, вып. 2, М., 1934, с. 1239).

Травня (початок) Косачі переїздять в село Колодяжне, що віднині стало їхнім постійним місцем проживання. «Наша сім'я жила в дуже близьких стосунках з селянами, всі ми, в тому числі й Леся, може, ще більше, ніж хто, мали між колодяжненцями не лише знайомих, а й приятелів, і товаришок, і товаришів, тому весь їх побут дуже скоро став нам відомим, а далі й рідним» (Спогади, с. 37).

Травня 29 Народилася Оксана — сестра Лесі Українки (Документи, с. 131).

Вересень — грудень Леся з братом Михайлом живуть у Києві, вчаться у приватних вчителів, зокрема вивчають грецьку і латинську мови (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія, с. 46).

1883

Січень — травень Леся з матір'ю, братом Михайлом та сестрами Ольгою та Оксаною живуть у Києві. Леся й Михайло продовжують розпочате минулого року навчання під керівництвом домашніх учителів (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).

Лютого 25 Діячі літератури і культури Києва організували дитяче шевченківське свято. Слово про Т. Г. Шевченка виголосила Олена Пчілка, музичний супровід — М. В. Лисенка. Леся і її брат Михайло декламували поезії («Зоря», 1889, № 6-7, с. 119).

Червня — серпня початок Ольга Петрівна Косач з дітьми відпочиває у матері, Є. І. Драгоманової в Гадячі. Місцевий лікар діагностує хворобу Лесі як туберкульоз кісток (Документи, с. 23).

Серпня 8—15 Леся з батьками перебуває у Києві на консультації в лікарів. Професор О. Рінек порадив оперувати ліву руку (Документи, с. 23).

Жовтня 11 Професор О. Рінек оперував ліву руку, видалив кістки, уражені туберкульозом (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).

Грудня 12 Леся повертається з Києва до Колодяжного (Документи, с. 26—27).

Перша половина року	Стан здоров'я поліпшується. З допомогою матері Леся вивчає французьку і німецьку мови, про що сповіщає бабусю (Лист Лесі Українки до Є. І. Драгоманової від 8 травня 1884 р.).
Літо	Леся з матір'ю, братом Михайлом та сестрою Ольгою їздили до села Скулина, де відвідали урочище Нечімне [1], яке глибоко вразило її своєю чарівністю. Легенди, пов'язані з озером, Леся пам'ятала все життя і відтворила в «Лісовій пісні» (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Серпня 22	Народився Микола — брат Лесі (Документи, с. 131).
Вересень	О. П. Косач з Лесею й Ольгою їздили в Холм (тепер Польська Народна Республіка), щоб відвідати Михайла, який там навчався в гімназії (Лист Лесі Українки до Є. І. Драгоманової без дати).
Жовтня 30	Написано поезію «Конвалія».
Листопада 3	Написано поезію «Сафо».
Листопада 15 (27), Львів	Надруковано поезію «Конвалія». Це перший друкований твір, підписаний псевдонімом «Леся Українка», що став літературним іменем Лариси Петрівни Косач («Зоря», Львів, 1884, № 22, с. 186).
Грудня 1 (13) Львів	Надруковано поезію «Сафо» («Зоря», № 23, с. 195).
Кінець року Колодяжне	Леся і Михайло за порадою матері працюють над перекладом твору М. Гоголя «Вечори на хуторі під Диканькою» (Спогади, с. 86).
У цьому році	Написано поезію «Літо краснеє минуло».

1885

Березень Колодяжне	З Києва привезли рояль. Леся грає на ньому. Разом з сестрою Ольгою вивчає композиції М. В. Лисенка з опери «Різдвяна ніч» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Київ, ф. 28, № 356) [2].
Травень Львів	Видано книжку: *Гоголь М.* Вечорниці (Оповідання ...). Переклад Михайла Обачного (псевдонім Михайла Косача.— *Ред.*) й Лесі Українки, під редакцією Олени Пчілки. Львів, заходом М. Ткаченка (М. І. Павлик.— *Ред.*), 1885. 40 с.

[1] Тепер урочище Лісова пісня.
[2] Далі: ІЛІШ, ф., №.

Червня початок — липня кінець	Леся лікується на грязевому курорті Друскеники [1], але без бажаних наслідків (ІЛІШ, ф. 28, № 31).
Серпня 1	Леся з матір'ю повернулися з Друскеників до Колодяжного (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
У цьому році	Написано поезії «Любка» та «На зеленому горбочку».

1886

Лютого близько 24	Батьки відвезли Лесю на консультацію до київських лікарів, які діагностували туберкульозне запалення суглоба правої ноги (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Лютий — травень Київ	Провадиться лікування ноги особливими пов'язками. Леся мешкає в сім'ї батькового брата Г. А. Косача на Фундуклеївській вулиці, багато читає (Документи, с. 33).
Травня кінець	Леся повертається до Колодяжного. Багато працює, читає, готує твори до жіночого альманаху «Перший вінок». Стан здоров'я не кращає (Документи, с. 33—36).

1887

Березень	О. П. Косач в листі до І. Франка дає характеристику Лесиної поеми «Русалка»: «Можна думати, що з літами Українка Леся вийде на реальнішу дорогу (принаймні, она каже вже й тепер, що коли б була не послала торік своєї «Русалки», то вже б тепер не пустила її в світ!)» (Документи, с. 36).
Травня 15(27), Львів	Надруковано уривок з поеми А. Міцкевича «Конрад Валенрод» («Вілія, що наші струмочки приймає ...») в перекладі Лесі Українки («Зоря», 1887, № 10, с. 167—168).
Червень Львів	Вийшов з друку альманах «Перший вінок», в якому надруковано поему Лесі Українки «Русалка» та поезії «Любка», «На зеленому горбочку ...» та «Літо краснеє минуло ...» під заголовком «Поле».
Серпня 21	Леся з матір'ю, Ольгою, Оксаною, Миколою їздили на 2 тижні до Гадяча (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Жовтня 25 (листопада 6), Львів	М. Павлик у листі до М. Драгоманова дає характеристику Лесі Українки у зв'язку з надрукуванням її поезій в альманасі «Перший вінок». М. Павлик

[1] Тепер Литовська РСР.

відзначає, що Леся Українка «має до віршів справжній талант, якби тільки й вона вибилася з русалочного світу на світ соціальний» (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Т. 5. Чернівці, 1912, с. 208—209).

Грудня 15(27), Львів — Надруковано поезію «Надія» з підзаголовком «Пісня заволоки» («Зоря», 1887, № 24, с. 413).

У цьому році — О. П. Косач знов піддано негласному нагляду поліції (Деятели революционного движения в России ..., т. 3, вып. 2. М., 1934, с. 1239).

1888

Лютого 15(27), Львів — Надруковано поезію «Чого то часами, як сяду за діло» («Зоря», 1888, № 4, с. 63).

Лютий — На прохання М. Лисенка Леся Українка пише поезію «Вмер батько наш» як текст до створеного композитором «Жалібного маршу» на 27 роковини від смерті Шевченка. Ноти з текстом тоді ж видано в Києві.

Березня 9 — Народилася Ісидора — сестра Лесі Українки (Документи, с. 131).

Березня 13 — Леся Українка пише першого листа М. П. Драгоманову, кладучи цим початок семирічному листуванню з дядьком (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).

Травень — Мати возила Лесю на консультацію до Варшави. Лікарі відмовились провести операцію. Для хворої правої ноги виготовлено протез, який дозволяв ходити без болю й сторонньої допомоги (Документи, с. 40).

Липня початок — Леся з батьком приїздить до Одеси на лікування (Документи, с. 40—41).

Липень — серпень, Одеса — Леся живе в родині М. Ф. Комарова. Лікується на Хаджибейському лимані, відвідує Акерман [1]. Враження про перебування в Одесі знайшли відображення в циклі поезій «Подорож до моря» (Лист Лесі Українки до Є. І. Драгоманової з грудня 1888 р.).

Серпня 15(27), Львів — Надруковано поезію «Пісня» («Чи є кращі між квітками ...») («Зоря», 1888, № 16, с. 261).

Вересень Колодяжне — Робота над поезією «Завітання», поемою «Самсон», над перекладом «Одіссеї» Гомера (Лист Лесі Українки до М. П. Косача з вересня 1888 р.).

Вересень — грудень — Написано оповідання «Святий вечір!».

---

[1] Тепер місто Білгород-Дністровський Одеської області.

Грудня 15(27), Львів	Надруковано поезію «Остання пісня Марії Стюарт» під заголовком «Прощальна пісня Марії Стюарт» («Зоря», 1888, № 24, с. 405).
Кінець року	Завершено роботу над першим поетичним циклом «Подорож до моря» з посвятою сім'ї Михайла Комарова.

1889

Січня 1(13) Львів	Надруковано переклади Лесі Українки поезій Г. Гейне з циклу «Lyrisches Intermezzo» («Зоря», 1889, № 1, с. 5).
Січня 15(27) Львів	Надруковано оповідання «Така її доля», поезію «Завітання» («Зоря», 1889, № 2, с. 24—25).
Березня близько 15— квітня кінець	Леся живе у Києві на вулиці Тарасівській, № 7. За порадою лікарів лікує ногу особливим масажем, але ці процедури не давали особливих результатів. Брат Михайло навчався в Київському університеті (Документи, с. 46).
Березень — квітень Київ	Активна участь поетеси у роботі літературного гуртка «Плеяда», на засіданнях якого обговорюються твори Лесі Українки та інших молодих літераторів (Спогади, с. 400—403).
Квітня 15(27)	Надруковано поезію «До натури» під заголовком «До природи» («Зоря», 1889, № 8, с. 133).
Квітня кінець — травня кінець	Лікується в народної лікарки Параски Богуш на хуторі Косівщині Сумського повіту. Повертаючись додому, Леся з матір'ю заїхали до Харкова в гості до дядька Олександра Петровича Драгоманова (Лист О. П. Косач (матері) до Є. І. Драгоманової від 10 червня 1889 р.).
Червня 14	Після короткого перебування в Колодяжному Леся виїздить з матір'ю на лікування до Одеси (Лист Лесі Українки до Є. І. Драгоманової від 12 червня 1889 р.).
Червня 15— серпня кінець	Лікування в Одесі на Хаджибейському лимані (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 26 червня 1889 р.).
Вересень	Повернувшись в Колодяжне, багато працює, стан здоров'я гіршає, змушена виїхати знову до Одеси (Спогади, с. 66—67).
Жовтня початок — листопада 10 Одеса	Лікується масажем. Розпочинає роботу над твором «Чотири казки зеленого шуму». В кінці жовтня стан здоров'я погіршується (Лист Лесі Українки до М. П. Косача з кінця жовтня 1889 р.).
Листопада 1(13), Львів	Надруковано поезію «Співець» («Зоря», 1889, № 21, с. 350—351).

Листопада 26—28	**У листі до брата Михайла накреслює план видань серії перекладів видатних творів світових письменників: «Короленка треба б цілого видати: «Ліс шумить», «У великодню ніч», «Ночью», «Старий дзвонар» ... «В дурном обществе» я давно наважила перекласти, мама обіцяє «Сліпого музиканта» ... Гаршина теж треба цілого, я наперед беру «Красный цветок» ... Список треба б іще розширити, помістити туди: Сервантеса, Бомарше, Петрарку, Шеньє, Бальзака, Леконт де Ліля, Вальтер Скотта, Вольтера, Руссо, Сталь, Сирокомлю, Конопніцьку, Надсона, Некрасова ...» Сама поетеса активно перекладає, розпочинає переклад «Атта Троль» Г. Гейне.**
Грудня 1	Завершено оповідання «Весняні співи».
Грудня 1(13) Львів	Надруковано поезію «В'язень» («Зоря», 1889, № 23, с. 385).
Грудня 15(27), Львів	Надруковано оповідання «Святий вечір! (Образочки)» («Зоря», 1889, № 24, с. 410—411).
Грудня 24	В листі до М. П. Драгоманова розповідає про власні творчі плани. «... Ми (молодіж) задумали видати цілу серію перекладів найкращих творів європейських і російських авторів ... Бувши в Одесі, я хотіла учитись по-англійськи... По-італьянськи я вже трохи підучилась сама ... надолужаю французьким та німецьким».
У цьому році	Написано оповідання «Метелик».

1890

Лютого 2 — березня 10 Київ	Багато часу віддає громадським справам, особливо гуртку «Плеяда». Часто буває в театрах, на концертах (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 9 лютого 1890 р.).
Лютого 3(15), Львів	М. Павлик у статті «Перші ступні русько-українського жіноцтва» високо оцінює поезії Лесі Українки, надруковані в альманасі «Перший вінок» («Народ», 1890, № 4, с. 42—50).
Березня 15	Написано поезію «До мого фортепіано (*Елегія*)».
Березня 20	Написано поезію «На давній мотив».
Березня 26	Олена Пчілка подарувала Лесі альбом з витиснутим написом «Poesie», що став рукописною збіркою її ранніх творів.
Березень	Вірогідно, що в цей час створено поезію «Шлю до тебе малий сей листочок». За свідченням сестри Ольги, вірш був написаний на березовій корі й адресований Олександрі Судовщиковій, майбутній дружині брата Михайла (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).

Квітня 6	Написано поезію «Веснянка».
Травня 2	Написано поезію «Contra spem spero».
Травня 22	Написано поезію «Мій шлях».
Травень — липень	Робота над поезіями циклу «Сім струн».
Липня початок	Леся з матір'ю виїздять на лікування в Крим (Саки) (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Липня 10	Написано поезію «Коли втомлюся я життям щоденним».
Липня 15(27), *Львів*	Надруковано оповідання «Метелик» («Дзвінок», 1890, № 14, с. 106).
Серпня (незадовго перед 16)	Леся з матір'ю переїхали до Євпаторії (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Серпня 16	Написано поезію «Тиша морська».
Серпня 17	Написано поезію «Грай, моя пісне!». Леся Українка з матір'ю вирушають у подорож по Криму, відвідують Севастополь, Бахчисарай, Ялту, зупиняються в Одесі (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Серпня кінець	Леся з матір'ю повертається до Колодяжного (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Жовтня початок	Сім'я Косачів переїздить з Колодяжного до Луцька (Спогади, с. 49—50).
Листопада 4—20	Написано поезію «Сонет» («Натура гине — вся в оздобах, в злоті ...»).
Листопада 15(27), *Львів*	Надруковано поезію «Мамо, іде вже зима» («Дзвінок», 1890, № 22, с. 169).
Грудня 7	Рукопис збірки поезій Г. Гейне в перекладах Лесі Українки та Максима Славинського надіслано до Львова (Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова від 16 грудня 1890 р.).
Грудень	Леся Українка продовжує працювати над підручником «Стародавня історія східних народів» для допомоги в навчанні сестрам та над переспівом Рігведи українською мовою.
В цьому році	Написано поезію «Скрізь плач, і стогін, і ридання ...» та казку «Біда навчить».

1891

Січня 18	Леся з матір'ю виїздять до Відня на консультацію до лікарів. Зупиняються у Львові, зустрічаються з І. Франком, особисто знайомиться з М. Павликом (Спогади, с. 45).

Січня 24 (лютого 5) Львів	Донесення поліції про перебування у Львові — по дорозі до Відня — Лесі Українки з матір'ю. О. П. Косач викликали в поліцію для перевірки документів (Документи, с. 66).
Січня 25 (лютого 6)	М. Павлик у листі до М. Драгоманова дає характеристику Лесі Українці як митцю і громадянину. «... Леся так просто ошоломила мене своїм образуванням та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка ... Ми говорили з нею дуже довго, і в кожнім її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти й людського життя» (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. (1876—1895), т. 6. Чернівці, 1910, с. 121).
Січня 25 (лютого 6)— березня 6(18)	Леся з матір'ю перебувають у Відні. Консультації у професора Т. Більрота, знайомство з музеями, театрами (Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова від 5(17) березня 1891 р.).
Березень Відень	В листі до брата Михайла Косача порівнює умови для розвитку громадсько-політичного життя царської Росії та Австро-Угорщини. «Не знаю, чи коли вдома були в мене такі години тяжкої, гарячої, гіркої туги, як тут, у вільному краю. Мені не раз видається ..., що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, що понатирали кайдани та ярмо неволі... Бачиш, у мене руки в кайданах, але серце й думки вільні, може, вільніші, ніж у сих людей, тим-то мені так гірко, і тяжко, і сором. Як приїду знов на Україну, то, певне, мене ще гостріше дійматиме, і страчу я остатній спокій ... Не про спокій треба нам тепер дбати».
Березня 6(18)	Від'їзд з Відня, зупинка у Львові на один день (Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова від 5(17) березня 1891 р.).
Березня 9	Леся з матір'ю приїздить до Луцька. Це був останній приїзд поетеси до Луцька (Спогади, с. 50).
Березня 20 (квітня 1) Львів	Надруковано поезії «Сторононько рідна! Коханий мій краю ...», «Україно! Плачу слізьми над тобою...», «Всі наші сльози тугою палкою спадуть на серце» під спільним заголовком «Ридання» («Народ», 1891, № 7, с. 115—116).
Березня 28 (квітня 9) Чернівці	Надруковано поезію «В магазині квіток» під назвою «Квіти» («Буковина», 1891, № 7, с. 6).
Квітня середина	Леся відвідала свою знайому Маню Биковську, яка вчителювала в селі Піддубці біля Луцька. Ці відвідини згодом описала в своєму «волинському образку» — «Школа» (Спогади, с. 51).

Квітня кінець	Виїздить з Луцька до Колодяжного (Спогади, с. 51).
Травня 18 Колодяжне	В гостину до Косачів прибув Іван Франко з дружиною і трьома синами. Через тиждень І. Франко повернувся до Львова, дружина з дітьми залишились гостювати (*Франко І*, Твори в 20-ти т., т. 20, 1956, с. 419).
Травня кінець	Леся з матір'ю і сестрою Ольгою виїхали з Колодяжного до Євпаторії через Київ, Канів, Катеринослав. У Каневі відвідали могилу Т. Г. Шевченка (ІЛІШ, ф. 2, с. 505).
Червня 3(15) Львів	Надруковано твір В. Гюго «Сірома. Бідні люди» в перекладі Лесі Українки («Народ», 1891, № 10—12, с. 173—175).
Червня 15(27) Львів	Надруковано поезію «Зоря» («В небі місяць зіходить сумний ...») («Зоря», 1891, № 12, с. 227).
Червня 26 — липня 10 Євпаторія	У Лесі гостював її брат Михайло (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 27 червня 1891 р.).
Липня 8	Написано поезію «На човні». Автограф в альбомі «Poesie» має посвяту «Братові на спомин 8 липня 1891 р. Євпаторія».
Липня кінець Євпаторія	Леся Українка захворіла на тиф. Для догляду за хворою приїздить мати (Документи, с. 78).
Серпня 8	Леся з матір'ю переїздить з Євпаторії до села Шабо поблизу Акермана (Лист Лесі Українки до М. Павлика від 12 серпня 1891 р.).
Серпня 16—19 Шабо	В гостях у Лесі Українки перебувають М. Лисенко, дружина М. Комарова та його дочка Маргарита (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 19 серпня 1891 р.).
Вересня близько 20	Після короткого перебування в Одесі у сім'ї Комарових Леся виїздить до Колодяжного (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Вересня кінець — жовтня початок	О. П. Косач (мати) у листі до І. Франка просить його зайнятись виданням збірки поезій Лесі Українки (Документи, с. 81—83).
Грудень 1(13) Львів	Надруковано оповідання «Біда навчить» («Дзвінок», 1891, № 23, с. 186—187).
Цим роком	Датовано поезію «Безсонна ніч».
Цим роком	Датовано поезії «Тішся, дитино, поки ще маленька ...», «Заспів», «Негода».

1892

Січня 1(13) Львів	Надруковано кореспонденцію Лесі Українки під назвою «Про переселенців у Росії *(Письмо очевидця)*» («Народ», 1892, № 1, с. 15).
Квітня 15(27)	Надруковано поезію «До мого фортепіано (*Елегія*)» («Зоря», 1892, № 8, с. 149—150).
Квітня 20	Леся Українка надсилає І. Франкові частину підготовленої до друку збірки «На крилах пісень», яку він погодився видати у Львові (Лист Лесі Українки до І. Франка від 20 квітня 1892 р.).
Травня 14	Леся Українка з матір'ю і сестрою Ольгою виїхали в гості до дядька О. П. Драгоманова, який працював у лікарні міста Творки недалеко від Варшави (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Травня 15(27), Львів	Надруковано поему «Самсон» («Зоря», 1892, № 10, с. 186—189).
Червень Львів	Надруковано «Книгу пісень Генріха Гейне. Переклад Лесі Українки і Максима Стависького» (псевдонім М. Славинського.— *Ред.*). Львів, 1892. VII. 103 с. (Всесвітні твори).
Листопада 1(13)	Осип Маковей у статті «Про руські переклади поезій Г. Гейного» дає високу оцінку перекладів Лесі Українки й Максима Славинського («Зоря», 1892, № 21, с. 414—416).
Цим роком	Датовано поезії «Досвітні огні», «Сосна», «Сон літньої ночі». Закінчено поему «Місячна легенда».

1893

Січня 1	Надруковано статтю-огляд І. Франка «Наше літературне життя в 1892 році», в якій подається висока оцінка збірки «На крилах пісень». (Збірка вийшла в світ близько 15 березня 1893 р.). («Зоря», 1893, № 1, с. 15).
Лютого 6	Датовано чорновий автограф перекладу поеми Генріха Гейне «Атта Троль (Сон літньої ночі)».
Березня 7(19), Львів	У приміщенні «Руської бесіди» у Львові Осип Маковей виголосив доповідь «Мати і донька», присвячену творчості Олени Пчілки і Лесі Українки. Доповідач дав огляд й оцінку збірки поезій «На крилах пісень» («Діло», 1893, № 53).
Березня близько 15(27), Львів	Вихід у світ першої збірки поезій Лесі Українки «На крилах пісень. Твори Лесі Українки. У Львові, 1893. Накладом авторки. З друкарні товариства імені Шевченка» (на титульній сторінці дата 1892). 111 с.

Березня 16(28), Львів — На збірку поезій Лесі Українки «На крилах пісень» надруковано схвальну рецензію Осипа Маковея («Народна часопись», 1893, № 60, с. 3).

Травня 14 — Написано поезію «Перемога».

Травня 28 Колодяжне — В листі до О. Маковея поетеса полемізує з його рецензією на збірку поезій «На крилах пісень»: «Ви боїтесь, що я не піду разом з духом часу, а зостануся позаду, — не думаю я сього. «На крилах пісень» не єсть моє остатнє слово, а коли я думаю йти далі, то вже ж вперед, а не назад, інакше не варто було й виходити».

Червня 8 — серпня до 15 — Леся Українка з сестрою Ольгою гостює у бабусі в Гадячі, до знайомиться з вчителькою місцевої школи А. Макаровою (Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова від 23 червня 1893 р.).

Червня 23 — Леся Українка сповістила М. П. Драгоманова про закінчення поеми «Роберт Брюс, король шотландський».

Липня 29 — Цензура заборонила збірку «На крилах пісень» для поширення в Росії (Документи, с. 97).

Серпня близько 15 — Леся з сестрою Ольгою виїхали з Гадяча до Одеси, зупинились у родини М. Комарова (Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова від 17 серпня 1893 р.).

Жовтня 16 — Леся Українка з сестрою Ольгою приїхали до Києва, де Леся планує вивчати англійську мову та відвідувати публічні лекції в університеті (Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова від 18 жовтня 1893 р.).

Жовтня 31 — З листа Лесі Українки до О. Маковея в справі з'їзду українських письменників, перехопленого царською поліцією, зроблено виписки, які було пізніше додано до справи, заведеної поліцією на Лесю Українку 18 березня 1894 р. (Документи, с. 99—103).

Жовтень, друга половина — О. П. Косач (мати) в листі до дружини Івана Франка повідомляє про навчання Лесі і її сестри Ольги в Києві: «Леся учить англійську мову і, може, згодом буде учитись малювать, бо вона тут почала учитись у одного художника (академіка петер[бурзького]) і намалювала олійними фарбами дуже гарні картини» (Документи, с. 97—99).

Листопад — О. Маковей надсилає Лесі Українці розрізненими аркушами заборонену в Росії її збірку «На крилах пісень» (Лист О. П. Косач (матері) до О. Маковея від 2(14) листопада 1893 р.).

Листопада 12 — Завершено роботу над поемою «Давня казка».

Листопада 30 — В листі до брата Михайла Косача пише про арешт П. Л. Тучапського, про підневільне життя під негласним наглядом поліції.

Грудня перша половина — Київські письменники, і серед них Леся Українка, вирішили взяти активну участь у редагуванні журналу для дітей «Дзвінок» (Лист Лесі Українки до М. М. Коцюбинського від 13 грудня 1893 р.).

Грудня 21 — М. Лисенко повідомляє В. Лукича, що влітку написав музику на тексти Г. Гейне у перекладі Лесі Українки: «Коли настав чудовий май...», «Чого так поблідли ті рожі ясні...», «Не жаль мені...», «В розкішній красі таємничій...», «Тебе, моя любко, єдина...» (*Лисенко М.* Листи. К., «Мистецтво», 1964, с. 232—233).

Грудня 23 — Цим днем датовано повідомлення Київського губернського жандармського управління Департаменту поліції з відомостями про Лесю Українку. За Лесею Українкою встановлюється «негласний нагляд» (Документи, с. 100—103).

1894

Січня 13 — Написано поезію «До музи».

Січня 15(27) Львів — Надруковано поезію «Хотіла б я піснею стати ...» («Зоря», 1894, № 2, с. 35—36).

Січня середина — Київські письменники вирішили розірвати співробітництво з журналом «Дзвінок», тому що редакція у Львові відмовилась спільно з київськими письменниками редагувати журнал (Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова від 28 січня 1894 р.).

Січня 27 — Леся Українка читає оповідання «Одинак» на засіданні «Плеяди» (лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 28 січня 1894 р.).

Лютого початок — березня кінець — Навчання Лесі Українки в київській малювальній школі М. І. Мурашка (Лист Лесі Українки до Є. І. Драгоманової з середини квітня 1894 р.).

Лютого кінець, Львів — Надруковано «Купала на Волині» («Життя і слово», 1894, кн. 2, с. 276—283; кн. 3, с. 454—461).

Березня 1 — Офіційна відмова київських літераторів від співробітництва в журналі «Дзвінок». Лист до редактора «Дзвінка» написала Леся Українка.

Березня 18 Петербург — На основі зібраних поліцією матеріалів про діяльність Лесі Українки в Департаменті поліції була заведена справа № 176 «О дворянке Ларисе Петровне Косач. Начато 18 марта 1894 года» (ЦДАЖР СРСР. Фонди департаменту поліції. 3-є діловодство, 1894, спр. 176).

Квітня 3(15) Коломия — Розпочато друкування поеми «Роберт Брюс, король шотландський. Шотландська легенда. (Посвята дядькові Михайлові)» («Хлібороб», 1894, № 8-9, с. 59—62; № 10-11, с. 72—75).

Квітня 12(24) — М. Павлик у листі до М. Драгоманова високо оцінює надісланий йому М. Драгомановим рукопис поеми Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський» (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом ... т. 8, Чернівці, 1911, с. 89).

Квітня близько 13 — Леся повертається з Києва до Колодяжного (Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова від 5 квітня 1894 р.).

Травня 1(13) Львів — Розпочато друкування оповідання «Жаль» («Зоря», 1894, № 9, с. 193—199; № 10, с. 217—222; № 11, с. 241—245 та № 12, с. 265—270).

Травня 26 — Леся Українка виїхала з Колодяжного до Болгарії в гості до дядька, М. Драгоманова. На короткий час зупинилась у Львові (Лист Лесі Українки до Є. І. Драгоманової від 26 травня 1894 р.).

Червня 1 — Леся Українка приїхала до Софії (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 2 червня 1894 р.).

Червня середина — Вихід у світ книжки «Роберт Брюс, король шотландський. Шотландська легенда». Зложила Леся Українка. Коломия, Вид. Михайло Павлик, 1894. 22 с.

Червня 17(29), Львів — Інформація І. Франка про вихід у світ поеми Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський» з прихильною оцінкою твору: «Чудова мова ... і чар справжньої поезії, яким насичений цей твір, перетворюють його в справжню перлину новішої поетичної української літератури» («Kurjer Lwowski», 1894, № 178, с. 2—3).

Липня близько 15 — серпня кінець — Леся та її двоюрідні сестри Лідія і Аріадна Драгоманови відпочивають у селі Владаї недалеко від Софії (Спогади, с. 162—163).

Листопад — грудень Софія — Леся Українка разом із політичним емігрантом Дебогорієм-Мокрієвичем впорядковує бібліотеку М. П. Драгоманова («Жовтень», 1964, № 5, с. 100).

Цим роком — Датовано поезію «Давня весна».

1895

Січня (не пізніше 11) — Леся Українка надсилає М. Павликові «Лист до товаришів на Україну» — звернення до української прогресивної молоді з закликом активніше включитися в революційну боротьбу, підтримати журнал «Народ» та газету «Хлібороб» (Лист Лесі Українки до М. І. Павлика від 21 січня 1895 р.).

Лютого 3(15), Львів	**Надруковано «Волинські образки. І. Школа»** («Народ», 1895, № 3-4, с. 34—37).
[Травень]	Робота над циклом поезій «Невільничі пісні».
Червня 8 Софія	Помер М. П. Драгоманов (Лист Лесі Українки до П. А. Косача від 13 червня 1895 р.).
Липня 3	Написано поезію «На пам'ять 31 іюля 1895 року», яку поетеса присвятила Аріадні Драгомановій.
Серпня 1	Виїздить із Софії додому, зупиняється у Львові, зустрічається з М. Павликом (Лист Лесі Українки до Шишманових від 21 серпня 1895 р.).
Серпня 7	Приїздить до Колодяжного, де залишається до 10 жовтня, багато працює, стан здоров'я погіршується.
Серпень Львів	Надруковано поезії: «Божа іскра», «Мати-невільниця», «І все-таки до тебе думка лине ...», «Slavus Sclavus», «Північні думи», «До товаришів», «Ворогам» під назвою «Невільничі пісні», написані нею під час перебування у Болгарії («Народ», 1895, № 15-16, с. 254—256).
Жовтня 11	Поетеса переїхала з Колодяжного до Києва, мешкає на вулиці Назар'ївській, 21, разом з Ольгою, Оксаною, Миколою, які вчилися в школі (Документи, с. 122).
Восени	У родині Косачів мешкає студент Київського університету Нестор Гамбарашвілі, з яким у Лесі Українки зав'язалися дружні стосунки (Спогади, с. 164).
Листопада 7	Перший лист до А. Кримського, який започаткував їхнє довголітнє листування і приязнь (*Кримський А*. Розвідки, статті та замітки. К., 1928, с. 365—367).
Грудня 15(27), Львів	Надруковано переклад Лесі Українки з І. С. Тургенєва «Німфи» («Зоря», 1895, № 24, с. 468—469).

1896

Січень — травня [до 25]	Леся Українка живе і працює в Києві.
Березня 5	Пише Аріадні Драгомановій про повернення з заслання в Сибір чоловіка тьоті Єлі (О. А. Косач) П. В. Тесленка-Приходька.
Травня (до 25)	Приїздить до Колодяжного, працює над остаточною редакцією драми «Блакитна троянда» (Лист Лесі Українки до Л. М. Драгоманової-Шишманової від 28 травня 1896 р.).

Червня 21	Написано поезію «Єврейська мелодія».
Червня кінець — липня початок	Леся Українка перебуває в гостях у дядька Олександра Петровича Драгоманова, який працював лікарем у місті Творках біля Варшави (Документи, с. 122—123).
Липня 17	Написано поезію «Товаришці на спомин».
Серпня 21	Написано поезію «Ave Regina!».
Серпня 31 Колодяжне	Датовано чорновий варіант драми «Блакитна троянда».
Вересня 8	Закінчено оповідання «Місто смутку. (Силуети)».
Вересня 10	Написано поезію «To be or not to be?».
Вересня 15	Написано поезію «Грішниця».
Вересня 16	Написано поезії «Хвилина розпачу», «О, знаю я, багато ще промчить ...».
Осінь	Леся Українка приїздить з Колодяжного до Києва. Н. Гамбарашвілі передає їй подарунок — кинджал «як емблему боротьби з ненависним ворогом» (Спогади, с. 164).
Листопада 6	Леся Українка пересилає Л. М. Драгомановій в Софію для публікації в прогресивній французькій пресі статтю «La voix d'une prisoniére russe» — «Голос однієї російської ув'язненої. (Маленька поема в прозі, присвячена поетам і артистам, що мали честь привітати імператорське російське подружжя у Версалі)». Статтю Леся Українка підписала «Ув'язнена». «Спізнилась я трохи з посилкою сею, та коли ж часи у нас тепер nec plus ultra [1] подлі, приходиться вертатись до спартаковського способу листування. «Да, были хуже времена, но не было подлей». А все-таки мені хочеться, щоб з Росії дійшов хоч один протест проти такої профанації поезії і хисту, якої допустилися французи за сей рік у Версалі ...» (Лист Лесі Українки до Л. М. Драгомanової від 6 листопада 1896 р.).
Листопада близько 16	Лесю Українку обрано членом Київського літературно-артистичного товариства (Лист Лесі Українки до Л. М. Драгоманової від 7 грудня 1896 р.).
Листопада 25	Написано поезії «Слово, чому ти не твердая криця ...», «Fiat nox».
Листопада 26	Написано поезію «На вічну пам'ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи».
Грудня 5	Написано поезію «Братові й сестрі на спомин».
Грудня 7	Пише Л. М. Драгомановій про масові обшуки й арешти в Києві, зокрема про арешт близького зна-

[1] Надзвичайно *(лат.)*.— *Ред.*

	йомого родини Косачів М. В. Кривинюка. Просить переслати І. Франкові її поезії для надрукування в журналі «Життя і слово».
Грудня 28	Написано поезію «Я знаю, так, се хворії примари ...», яка пізніше ввійшла до циклу «З пропащих років».
Грудень Львів	Опубліковано поему «Давня казка» («Життя і слово», 1896, кн. 6, с. 442—453).
У цьому році	Написано поезію «Відгуки».

1897

Січня початок	Загострення хвороби. «Така у нас біда з Лесею ... Вона дуже терпляча взагалі й переносить страждання, не скаржачись, але й мовчазні її страждання так тяжко бачити, може, ще тяжче. Вона плаче нишком від мене, а я від неї» (Лист О. П. Косач (матері) до Л. М. Драгоманової від 18 січня 1897 р.).
Січня 19	Написано поезію «Обгорта мене туга, болить голова ...», що пізніше ввійшла до циклу «З пропащих років», та поезію «До товариша», присвячену М. Кривинюкові, який перебував у в'язниці.
Січень	Надруковано поезії «На вічну пам'ять листочкові ...», «Слово, чому ти не твердая криця ...», «Fiat nox!» («Життя і слово», т. 6, кн. 1, с. 13—16).
Січня 27	Написано поезію «Східна мелодія».
Лютого 2	Написано поезії: «Як дитиною, бувало ...», «Не дорікати слово я дала ...», «Романс», «Кров твоя — рубін коштовний ...».
Лютого 12 Петербург	У Петропавлівській в'язниці померла знайома сім'ї Косачів революціонерка Марія Вітрова, яка спалила себе у камері, не знісши зневаги жандарма. Цей факт викликав хвилю протестів та демонстрацій по всій Росії та Україні. Леся Українка була свідком цих подій у Києві.
Лютий — квітень	Поетеса прикута до ліжка, але багато читає, цікавиться питаннями політичної економії (Лист Лесі Українки до Л. М. та А. М. Драгоманових від 3 лютого 1897 р.).
Березень Львів	Надруковано статтю Лесі Українки «Не так тії вороги, як добрії люди» за підписом Н. С. Ж. («Життя і слово», 1897, т. 6, кн. 3, с. 244—250).
Квітня 25	Написано поезію «... Так прожила я цілу довгу зиму ...».
Червня [12]	Приїздить до Ялти на лікування (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 20 червня 1897 р.).

Червень Львів	Надруковано поезії «Грішниця», «О, знаю я, багато ще промчить ...», «Хвилина розпачу» («Життя і слово», 1897, т. 6, кн. 5-6, с. 354—363).
Липня 19 Ялта	До поетеси приїздить її брат Михайло Косач з дружиною (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 21 липня 1897 р.).
Липня 21	В листуванні Лесі Українки вперше зустрічається ім'я Сергія Костянтиновича Мержинського, з яким вона познайомилась через П. Л. Тучапського (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 21 липня 1897 р.).
Серпень	Леся Українка вивчає «Капітал» К. Маркса (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 30 серпня 1897 р.).
Жовтня 22	Леся одержує вітальну телеграму від Київського літературно-артистичного товариства в зв'язку з нагородженням її оповідання «Голосні струни» золотим жетоном (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 23 жовтня 1897 р.).
Листопада 12	Поетеса формулює своє кредо: «Не можна, гріх бути інвалідом, коли так багато роботи і так мало людей, треба перестати ним бути, коли не можна зараз, то через рік ... через три, а все-таки треба вийти в люди! І я вийду або під ножем пропаду, а так не зостанусь» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 12 листопада 1897 р.).
Листопада 18	Написано поезію «Мрії».
Грудня 2 Київ	У Київському літературно-артистичному товаристві вперше була виголошена доповідь про творчість Лесі Українки.
Грудня 7	Поетеса надсилає І. Франкові лист з подякою за запрошення до участі в журналі «Літературно-науковий вісник». Одночасно надсилає свої поезії «Східна мелодія» та «Мрії».
Грудня 15	Написано поезію «Зимова ніч на чужині».

1898

Лютого 1(13), Львів	Надруковано поезії «Східна мелодія», «Мрії» («Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 2, с. 140—144) [1].
Лютого 19	Закінчено оповідання «Над морем».
Лютого 28	У листі до матері поетеса пише про себе, що її загартувало лихо: «... Мені здається, що я маю перед собою якусь велику битву, з якої вийду перемож-

[1] Далі: ЛНВ, рік, кн. ..., с. ...

цем або зовсім не вийду. Коли у мене справді є талан, то він не загине,— то не талан, що погибає від туберкульозу чи істерії! Нехай і заважають мені сі лиха, але зате хто знає, чи не кують вони мені такої зброї, якої нема в інших, здорових людей».

Березня кінець — До Ялти на гастролі в складі театральної трупи І. Руденка прибула Марія Заньковецька. Поетеса познайомилася з М. К. Заньковецькою.

Березня 27 — квітня 11 — Сестри Ольга і Оксана гостюють у Лесі в Ялті (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 30 березня 1898 р.).

Травня 1(13), Львів — Надруковано поезії «Зимова ніч на чужині» та «Єврейська мелодія» (ЛНВ, 1898, кн. 5, с. 143—147).

Травня 29 — Виїздить з Ялти, зупиняється на деякий час в Одесі у Маргарити Комарової-Сидоренко (Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3, 1964, с. 39—40) [1].

Червня 5 — До Одеси приїздить сестра Ольга. 10 червня сестри виїздять з Одеси до Гадяча (Лист Лесі Українки до П. А. Косача від 5 червня 1898 р.).

Липня 1(13) Львів — Надруковано працю Івана Франка «Леся Українка. Літературно-критична студія» (ЛНВ, 1898, кн. 7, с. 6—27).

Липня 2—15 — У Гадячі гостював С. К. Мержинський. Під безпосереднім враженням зустрічі поетеса написала поезію «Порвалася нескінчена розмова ...», датувавши її 14 липня (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 16 липня 1898 р.).

Липень Львів — У збірнику «Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної діяльності складають українсько-руські письменники» надруковано поезії Лесі Українки «Товаришці на спомин», «Поет під час облоги».

Серпня близько 20 — Леся переїхала з Гадяча до Києва (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 8, 12 серпня 1898 р.).

Вересня 9 — Написано поезію «У пустині».

Жовтня 1(13), Львів — Надруковано поезію «Порвалася нескінчена розмова ...» (ЛНВ, 1898, кн. 10, с. 50—51).

Жовтня 4 — Леся пише М. Павликові про намір видати нову збірку поезій.

Жовтня 12 — Написано поезію «Зоря поезії (Імпровізація)».

Жовтня 25 — Написано поезію «Забута тінь».

Листопада 19 — У Київському літературно-артистичному товаристві М. П. Старицький читає оповідання Лесі Українки «Над морем» («Киевское слово», 1898, 19 листопада).

---

[1] Далі: Публікації, вип. ..., с. ...

Листопада 25	Поезію Лесі Українки «На столітній ювілей української літератури» прочитав М. Старицький на вечорі, присвяченому І. П. Котляревському, в Київському літературно-артистичному товаристві.
Осінь	Закінчила перекладати російською мовою драму «Блакитна троянда». Познайомилась із студентом Київського університету Климентом Васильовичем Квіткою (Публікації, вип. 2, с. 429).
Грудня 5	Леся Українка виїхала з Києва до Умані на консультацію до лікаря Бергмана (Лист Лесі Українки до Л. М. Драгоманової від 6 грудня 1890 р.).
Кінець року	Працює над завершенням спогадів про М. В. Ковалевського, готується до від'їзду в Берлін на операцію (Лист Лесі Українки до М. І. Павлика від 4 жовтня 1898 р.).
У цьому році	Працює над перекладами «Каїна» Д. Байрона та «Макбета» В. Шекспіра.

1899

Січня 13	Леся з матір'ю від'їздить з Колодяжного до Берліна. До Варшави їх супроводжував батько, а з Варшави до Берліна брат Михайло (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 14 січня 1899 р.).
Січень	У листі до М. Павлика Леся Українка просить його допомогти видати в Галичині суспільно-політичну літературу, підготовлену в Києві, і допомогти практично людям, які приїдуть до нього з рекомендаційними листами від поетеси. Сповіщає також, що на 24 січня (5 лютого) Бергман призначив операцію (Лист Лесі Українки до М. Павлика від 22 січня (3 лютого) 1899 р.).
Січня 26 (лютого 7) Берлін	Професор Бергман прооперував хворий суглоб правої ноги (Лист Лесі Українки до А. М. Драгоманової від 13 (25) лютого 1899 р.).
Лютого 1(13), Львів	Надруковано поезію «На столітній ювілей української літератури» під назвою «На спомин І. Котляревського» з редакційною приміткою: «Сю поезію Л[есі] Українки декламував М. Старицький на святі Котляревського в Києві 26 грудня 1898 р.». Надруковано також поезії «У пустині», «Весна зимова» (ЛНВ, 1899, кн. 2, с. 164—168).
Березня 9(21)	В листі до брата Михайла пише про читання книжок різними мовами. Листи брата з аналізом політичної ситуації в Росії називає «кореспонденціями з Росії».
Березня близько 17(29)	Мати Лесі виїхала з Берліна додому, на зміну їй доглядати хвору Лесю приїхала сестра Ольга (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).

Квітня 27—28 (травня 9—10)	Поетеса просить М. І. Павлика заочно познайомити її з Ольгою Кобилянською і пересилає через нього першого листа письменниці (лист не зберігся), який започаткував щиру дружбу двох письменниць.
Квітня 28 (травня 10) Берлін	Лесі Українці замовлено післяопераційний апарат для ноги (Лист Лесі Українки до П. А. Косача від 1(13) травня 1899 р.).
Травня 20 (червня 1)	Редактор берлінського журналу «Die Gesellschaft» Людвіг Якобовський відвідав Лесю Українку в клініці («Українське літературознавство», вип. 6, 1969, с. 147).
Травня 26 (червня 7)	У листі до М. І. Павлика поетеса аналізує сильні й слабкі сторони творчості Ольги Кобилянської, вперше згадує про листовне знайомство з Кузьмою (Антон Ляхоцький — женевський видавець революційної літератури.— *Ред.*). Повідомляє про переклад оповідання «Голосні струни» на німецьку мову для збірника новел українських авторів, що їх готував до друку Л. Якобовський.
Червня 6(18)	Леся просить М. Павлика надіслати їй адресу поета-засланця П. Грабовського.
Червня 19 (липня 1)	Леся з сестрою Ольгою від'їздить з Берліна через Варшаву до Києва, а потім до Гадяча. Замешкали в новозбудованому будинку на хуторі Зелений Гай (Лист Лесі Українки до М. І. Павлика від 19 червня (1 липня) 1899 р.).
Липня 9 Гадяч	В гостину до Лесі Українки приїхав С. К. Мержинський (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Липня 14 Москва	Цензура забороняє друкувати в альманасі «Хвиля за хвилею» (упорядкував і видав Б. Грінченко) поему Лесі Українки «Давня казка» (Публікації, вип. 2, с. 458).
Серпня 9	О. Кобилянська приїздить до Гадяча на побачення з Лесею, гостює до 25 серпня (*Кобилянська О.* Твори, т. 5, с. 423).
Серпня 17 Київ	Трупа М. Кропивницького поставила п'єсу Лесі Українки «Блакитна троянда». В пресі реакційного напряму («Жизнь и искусство», 1899, 19 августа; «Киевское слово», 1899, 19 августа; «Киевлянин», 1899, 20 августа) опубліковано негативні рецензії на виставу.
Вересня перші дні	Поетеса переїздить з Гадяча до Києва, мешкає на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (тепер вулиця П. Саксаганського), 97 (Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки).
Вересня 30	Леся Українка виголосила доповідь на тему «Два паправления в новейшей итальянской литературе» на зібранні Київського літературно-артистичного товариства (Лист Лесі Українки до О. Ю. Кобилянської від 4, 5 жовтня 1899 р.).

Жовтня 19	Написано поезію «Як я люблю оці години праці ...».
Жовтень Львів	Про вихід у світ книжки «Думи і мрії. Поезії Лесі Українки ... Накладом Українсько-руської видавничої спілки ...», 1899, повідомляє журнал «Літературно-науковий вісник» (кн. 10, с. 42) в бібліографічній замітці з викладом змісту книжки.
Грудня 2	Написано поезію «Єврейські мелодії».
Грудня 9	Леся Українка виголосила доповідь на тему: «Малорусские писатели на Буковине» на зібранні Київського літературно-артистичного товариства (Лист Лесі Українки до О. Ю. Кобилянської від 18, 22 січня 1900 р.).
У цьому році	Написано поезію російською мовою «Impromtu». Працює над перекладом драми німецького письменника Г. Гауптмана «Ткачі» російською та українською мовами.

1900

Січня 1(13) Львів	Надруковано поему Г. Гейне «Атта Троль» (переклад Лесі Українки) (ЛНВ, 1900, кн. 1, с. 102—112; кн. 2, с. 204—228).
Січня 3(15) Львів	І. Франко у статті «Українсько-руська література і наука в 1899 році» зарахував збірку Лесі Українки «Думи і мрії» до кращих надбань української літератури минулого року («Діло», 1900, № 1, с. 1—2).
Січень Прага	Надруковано статтю І. Франка «Lesá Ukrajinka» та 9 поезій Лесі Українки в перекладі Ружени Єсенської на чеську мову («Slovanský přehled», 1900, № 4, с. 161—162).
Лютого 2	Леся Українка пише заяву в «Общество русских драматических писателей и оперных композиторов» з проханням прийняти її в члени товариства (Документи, с. 145—146).
Лютого 5	Поетеса виїздить з Києва до Мінська, а звідти до Петербурга. Написано поезію «Lied ohne Klang».
Лютого [6—9], Мінськ	Гостює у С. Мержинського, знайомиться з російським письменником Є. Чириковим і одержує від нього рекомендаційного листа до редакції журналу «Жизнь» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 11 лютого 1900 р.).
Лютого 10—20 Петербург	Леся живе у своєї сестри Ольги в гуртожитку Вищих жіночих медичних курсів, знайомиться з Петербургом, передає редакції журналу «Жизнь» рукописи статей «Два направления в новейшей итальянской литературе» та «Малорусские писатели на Буковине» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 21 лютого 1900 р.).

Лютого 20	Виїздить в Дерпт (тепер Тарту.— *Ред.*), де жив і працював в університеті її брат Михайло (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 21 лютого 1900 р.).
Лютого 21	Відвідує Дерптський університет, розписується в книзі почесних відвідувачів університетської бібліотеки.
Лютого 26	На вечорі в честь Т. Шевченка в Дерптському університеті поетеса прочитала свої поезії (Спогади, с. 174—176).
Березня 1	Виїздить з Дерпта, заїздить в Ригу до тітки Олени Антонівни та в Мінськ до С. Мержинського (Лист Лесі Українки до О. П.Косач (сестри) від 1 березня 1900 р.).
Березня 10	Приїзд до Києва.
Березня 23 Київ	Леся Українка прочитала реферат «Про основні мотиви творчості Г. Гейне» на вечорі, присвяченому 100-річчю від дня народження поета в Київському літературно-артистичному товаристві (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 29 березня 1900 р.).
Березня кінець—квітня початок	Художник І. Труш пише портрет Лесі Українки в приміщенні музею на Олександрівській вулиці (тепер вулиця Кірова, 6) (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 29 березня, 1 квітня 1900 р.).
Квітня 9—13, Київ	В гостях у Лесі перебуває С. Мержинський (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 14, 15 квітня 1900 р.).
Травня початок	Виїздить до Гадяча (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Липня 9	Написано поезію «Забуті слова».
Липня 18	Написано поезії «Ви щасливі, пречистії зорі ...», «Свята ніч», «Часто кажуть: «ясні зорі...».
Липня 24	Написано поезію «Сфінкс».
Липня 25	Написано поезію «Ра-Менеїс».
Липень Петербург	Надруковано статтю «Два направления в новейшей итальянской литературе» («Жизнь», 1900, т. 7, с. 187—214).
Серпня 1(13) Львів	Надруковано поезію «Єврейські мелодії» (ЛНВ, 1900, кн. 8, с. 122—123).
Серпня 1	Написано поезії «Жертва», «Легенди».
Серпня 8	Написано поезію «Епілог».
Серпня 11	Написано поезію «Талого снігу платочки сивенькії ...».

Серпня 26	Написано поезії «Де поділися ви, голоснії слова ...», «Чи тільки ж блискавицями літати ...».
Вересня 1(13)	Надруковано драму в одній дії Моріса Метерлінка «Неминуча (L'intruse)» в перекладі з французької мови Лесі Українки (ЛНВ, кн. 9, с. 344—358).
Вересня 2	Дізнавшись про тяжкий стан здоров'я С. Мержинського, Леся вирішує їхати в Мінськ доглядати хворого друга (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 2 вересня 1900 р.).
Вересня 14	Написано поезію «Якби оті проміння золоті ...».
Вересня [22]	Поетеса повернулася з Мінська до Києва (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 18 вересня 1900 р.).
Вересень Петербург	Надруковано статтю «Малорусские писатели на Буковине» («Жизнь», 1900, т. 9, с. 122—132).
Жовтня 29	Читає свої поезії на вечорі, організованому Миколою Лисенком у Київському літературно-артистичному товаристві («Киевское слово», 1900, № 4602).
Жовтень Дрезден — Берлін	Надруковано твори Лесі Українки: нарис «Ein Brief ins Weite» та переклад поезії «To be or not to be ...?» («Die Gesellschaft», 1900, кн. 1, с. 43—47).
Листопада 7—18	Під впливом тривожних думок про погіршення стану здоров'я С. Мержинського пише ряд ліричних поезій: «Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами ...» (7.XI), «Все-все покинуть, до тебе полинуть ...», «Хотіла б я тебе, мов плющ обняти ...» (16.XI), «Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись» (16.XI), «Я бачила, як ти хиливсь додолу ...», «То, може, станеться і друге диво ...» (18.XI).
Листопада 18	Написано поезію «Саул (Монолог)».
Листопада 30	Написано поезії «Завжди терновий вінець ...», «Чи пам'ятаєте, коли я говорила ...».
Грудня 3	Написано поезію «Хотіла б я уплисти за водою ...».
Грудня 18	Поетеса написала на відбитку статті «Малорусские писатели на Буковине»: «Нестору Гамбарову от автора за неименнем лучшего. Киев 18.XII 1900».
Грудень Петербург	Надруковано статтю «Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской беллетристики)» («Жизнь», 1900, т. 12, с. 196—213).

1901

Січня 7	Леся Українка приїздить до Мінська, щоб доглядати тяжко хворого С. Мержинського (Лист Лесі Українки до В. Г. Крижановської від 29 січня 1901 р.).

Січня 12	Надсилає статтю «Новейшая общественная драма» в журнал «Жизнь» (Лист Лесі Українки до Є. Чирикова від 30 березня (12 квітня) 1901 р.). Стаття була заборонена царською цензурою.
Січня 18	Написала протягом однієї ночі біля хворого С. Мержинського драматичну поему «Одержима».
Січня 24 (лютого 6) Львів	На засіданні президії Наукового товариства імені Шевченка вирішено купити портрет Лесі Українки роботи художника І. Труша для поповнення колекції портретів видатних письменників у Львівській картинній галереї (Документи, с. 152—153).
Січень Петербург	Надруковано статтю Лесі Українки «Заметки о новейшей польской литературе» («Жизнь», 1901, т. 1, с. 103—123).
Лютого 1	Написано поезію «Ні! Я покорити її не здолаю ...» з циклу «Ритми».
Лютого 23	З Києва до Мінська виїхав М. В. Кривинюк, щоб допомагати Лесі в догляді за хворим С. К. Мержинським (*Міщенко Л.* Політична поезія Лесі Українки. Львів, 1974, с. 139—140).
Березня 3	Смерть С. К. Мержинського. Через кілька днів Леся Українка повертається до Києва (Лист Лесі Українки до О. Ю. Кобилянської від 12 березня 1901 р.).
Квітня 9(22)—12(25)	Поетеса перебуває у Львові, зустрічається з І. Франком, М. Павликом, І. Трушем. Передає М. Ганкевичу для видання перекладену в Києві літературу соціалістичного змісту: «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Нариси про матеріалістичне розуміння історії» А. Лабріоли, роботу Ф. Енгельса (можливо, «Розвиток соціалізму від утопії до науки») та «Хто з чого живе?» С. Дікштейна і власну роботу «Додаток від впорядчика до перекладу «Хто з чого живе?» (Лист Лесі Українки до І. Я. Франка від 7(20) вересня 1901 р.).
Квітня 13(26)	Приїздить до Чернівців, мешкає в родині О. Кобилянської на вулиці Новий світ, 61 (Лист Лесі Українки до родини від 15(28) квітня 1901 р.).
Квітня 28 (травня)	Надсилає поезії «Сфінкс», «Ра-Менеїс» на ім'я М. Коцюбинського для альманаху «Дубове листя» (альманах вийшов з друку в Києві 1903 р.).
Травня 9(22) Чернівці	В залі Народного дому відбувся вечір на честь Лесі Українки, де вона була разом з О. Кобилянською (Спогади, с. 200—201).
Травня 16(29)	Леся Українка і О. Кобилянська приїздять до Кімполунга (*Кобилянська О.* Твори в 5-ти т., т. 5, с. 482—483).

Травня 24 (червня 6)	Написано поезії «Якби вся кров моя уплипула отак ...», «Трагедія».
Травня 25 (червня 7)	Написано поезії «Уста говорять: «Він навіки згинув!..», «Ти не хтів мене взять ...», «Квіток, квіток, як можна більше квітів ...».
Червня 3(16)	Надіслала статтю про драму Г. Гауптмана «Михаэль Крамер» до журналу «Жизнь». Статтю не було надруковано в зв'язку з закриттям журналу. Статтю розшукано і надруковано в журналі «Всесвіт» в 1976 р. («Всесвіт», 1976, № 1, с. 3—15).
Червня 6(19)	Написано поезію «Гей, піду я в ті зелені гори ...».
Червня 7(20)	Написано поезії «Королівна», «Минаю я, було, долини, й гори ...», «Калина».
Червня 8(21) Петербург	Заборонено журнал «Жизнь» за надрукування «Пісні про Буревісника» Максима Горького.
Червня 14(27)	Поетеса повертається до Чернівців, мешкає в родині О. Кобилянської (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 13(26) червня 1901 р.).
Червня 22 (липня 5)	До Чернівців приїхав Климент Квітка, щоб разом із Лесею подорожувати по Буковині (Лист Лесі Українки до П. А. Косача від 1(14) липня 1901 р.).
Червня [30] (липня [13]— липня 8(21)	Леся Українка і К. Квітка гостюють у селі Вижниця у Анни Москви. На згадку про своє перебування поетеса записує в альбом Анни Москви поезію «В інші гори я полину», датуючи її 8(21) липня.
Липня 19— 23 (серпня 1—3), Буркут	В гостях у Лесі Українки перебуває І. Франко. К. Квітка записує від нього кілька пісень (Лист Лесі Українки до Ольги Кобилянської від 19 липня (1 серпня) 1901 р.).
Липня 22 (серпня 4)	Написано поезію «Чом я не можу злинути угору ...».
Липня 28 (серпня 10)	Написано поезії «Віче», «Хочеш знати, чим справді було ...», «Мрія далекая, мрія минулая ...».
Липень Львів	Надруковано поезію «Епілог» («Молода Україна», 1901, № 7, с. 244—248).
Серпня 3(16)	Написано поезію «О, як то тяжко тим шляхом ходити ...».
Серпня 7(20)	Написано поезії «Ой, здається — не журюся, таки ж я не рада ...», «Ой піду я в бір темненький, там суха смерека ...».
Серпня 12(25) Вижниця	Заходами Анни Москви відбувся літературно-музичний вечір на честь Лесі Українки (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 24 серпня (6 вересня) 1901 р.).
Серпня 17(30)	Поетеса з Климентом Квіткою виїздить з Буркута до Чернівців (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 24 серпня (6 вересня) 1901 р.).

Вересня 1(13) Львів	Надруковано 6 поезій циклу «Ритми»: «Де поділися ви, голоснії слова ...», «Чи тільки ж блискавицями літати ...», «Якби оті проміння золоті ...», «Хотіла б я уплисти за водою ...», «Ні! я покорити її не здолаю ...», «Якби вся кров моя уплинула отак ...», а також статтю І. Франка «З останніх десятиліть XIX в.», в якій дано високу оцінку творчості Лесі Українки (ЛНВ, 1901, кн. 9, с. 233—237, с. 122).
Вересня 7(20)	Леся Українка виїздить із Чернівців до Києва. Перед від'їздом просить листовно І. Франка допомогти у видрукуванні перекладної літератури під грифом «Видання групи українських соціал-демократів», яку ще весною залишила М. Ганкевичу (Лист Лесі Українки до І. Франка від 7(20) вересня 1901 р.).
Вересень Львів	Надруковано поезію «Віче» («Молода Україна», 1901, № 8-9, с. 291—295).
Жовтня 3	Реферат Лесі Українки «Новейшая общественная драма» прочитала Марія Старицька на вечорі в Київському літературно-артистичному товаристві (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 15 жовтня 1901 р.).
Осінь	Поетеса підготувала другу збірку поезій під назвою «Відгуки», рукопис якої переслала до Чернівців.
Листопада 15	Виїздить на лікування до Італії (місто Сан-Ремо) (Публікації, вип. 1, с. 126).
Листопада 16(29)	Поетеса прибула до Львова, де пробула два дні.
Листопада 21 (грудня 4)	Зупинка у Венеції, знайомство з містом, яке справило на неї дуже сильне враження.
Листопада 23 (грудня 6)	Прибула в Сан-Ремо, оселилась у сім'ї далеких родичів (вілла «Наталія», бульвар Каваллотті). Пише мало, багато читає, вдосконалює знання італійської мови (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 19, 20 грудня 1901 (1, 2 січня 1902) р.).
Грудня 4(17)	Написано поезію «Ой я постреляна, порубана словами ...».
Грудня 15(28)	Повідомила матір про знайомство з італійською письменницею Альбіною Бізі (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 15(28) грудня 1901 р.).

1902

Січня 1 (14) Львів	Надруковано 4 поезії з циклу «Хвилини»: «Свята ніч», «Lied ohne Klang», «Ви щасливі, пречистії зорі ...», «Талого снігу платочки сивенькії ...» (ЛНВ, 1902, кн. 1, с. 37—38).

Лютого 10(23)	Написано поезію «Ти хотів би квіток на дорозі моїй?».
Березня 1(14), Львів	Надруковано драматичну поему «Одержима» (ЛНВ, 1902, кн. 3, с. 167—178).
Березня 9(22) Петербург	Лист Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ до Київського губернського жандармського управління про те, що буде дано вказівку обшукати Лесю Українку під час її повернення з-за кордону (Документи, с. 160).
Квітня початок Чернівці	Вихід у світ книжки: *Українка Л.* Відгуки. Поезії. Чернівці, Видання акад[емічного] тов[ариства] «Молода Україна», 1902. 96 с.
Травня 7(20)	Виїздить з Сан-Ремо в Швейцарію для консультації у швейцарських лікарів про дальше лікування. В листах цього періоду поетеса подає свою адресу для листів у Швейцарію на ім'я Антона Ляхоцького («Кузьма»). Ймовірно, що поетеса мала в Швейцарії якісь конспіративні політичні справи.
Травня 7(20) — 14(27)	Леся Українка перебуває в Берні (Лист Лесі Українки до П. А. Косача від 29 квітня (12 травня) 1902 р.).
Травня 11(24)	Написано поезію «Де тії струни, де голос потужний ...».
Травня 14(27)— 21 травня (червня 3)	Леся Українка перебуває в Цюріху (Лист Лесі Українки до П. А. Косача від 12(25) травня 1902 р.).
Травня 21 (червня 3)	Прибула до Генуї і цього ж дня виїхала кораблем через Ліворно, Неаполь, Палермо, Месіну, Катанію, грецькі острови до Одеси (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 20 червня 1902 р.).
Червня 7	Прибула до Одеси. «В Одесі були прикрості: суворий огляд на границі, негода і те, що нікого з приятелів не застала вдома» (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 20 червня 1902 р.).
Червня 10—17	Перебуває у Києві. 18 червня виїздить на хутір Зелений Гай, де вже відпочивала мати і сестра Ольга (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 20 червня 1902 р.).
Червня 27	Датовано чорновий автограф поезії «До Lady L. W.».
Червня 27	Написано поезію «Ні, ти не вмреш, ти щастя поховаєш ...».
Червня 30	Написано поезії «Ніобея», «Осінній плач, осінній спів ...».
Липня 1	Написано поезію «Хто дасть моїм очам потоки сліз?».

Серпня 18	Леся Українка переїхала з Гадяча до Києва (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Серпень Львів	Вихід у світ книжки: *Дікштейн С.* Хто з чого живе? (Переклад). Львів, 1902, (8), 58 с. Леся Українка написала післямову «Додаток від впорядчика до українського перекладу книжечки «Хто з чого живе?», книжка вийшла без післямови, як і раніше надрукований переклад у львівській газеті «Воля».
Вересня 8	Українські письменники та діячі мистецтва надіслали Л. М. Толстому вітальну телеграму з нагоди 50-річчя письменницької діяльності. В числі 13 підписів — підпис Лесі Українки («Радянське літературознавство», 1959, № 2, с. 133).
Жовтня 7	Виїхала з Києва на лікування до Італії з зупинками у Львові, Відні, Мілані, Генуї (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 22 жовтня (4 листопада) 1902 р.).
Жовтня 8(21)—10(23)	Леся Українка перебуває у Львові. 9 жовтня відвідала родину Франків у їхньому новому помешканні (тепер літературно-меморіальний музей Івана Франка) (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 10(23) жовтня 1902 р.).
Жовтня 10(23)	Виїхала зі Львова до Відня (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 3(16) жовтня 1902 р.).
Жовтня 12(25) — 16(29), Відень	Поетеса відвідала редакцію газети «Die Zeit», записалася в бібліотеку, була в театрі (Лист Лесі Українки до родини Косачів від 20 жовтня (2 листопада) 1902 р.).
Жовтня 19 (листопада 1)	Прибула до Сан-Ремо (Лист Лесі Українки до родини від 20 жовтня (2 листопада) 1902 р.).
Жовтня 26 (листопада 8)	Написано поезію «Гострим полиском хвилі спалахують ...».
Листопада 3(16)	Написано поезію «На Земмерінгу».
Листопад Львів	Надруковано поезію «Гострим полиском хвилі спалахують» («Молода Україна», 1902, № 5, с. 161—162).
Грудня 10(23) Сан-Ремо	Надсилає І. Франкові позичені у нього книжки про М. Конопніцьку. Сповіщає, що закінчує статтю про М. Конопніцьку для журналу «Мир божий» та переклад чотирьох її віршів на російську мову. (Стаття не була прийнята редакцією «Мира божьего» і до цього часу не знайдена) (Лист Лесі Українки до І. Франка від 10(23) грудня 1902 р.).
Грудень	Замовляє у бібліотеці книжки для статті про австрійську письменницю Делле Граціє (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 16(29) грудня 1902 р.).

Січня 1(13) Львів — Надруковано цикл «Осінні співи» (ЛНВ, 1903, кн. 1, с. 1—3).

Січня початок — Вийшла у світ книжка «Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Луччини і Звягельщини на Волині». Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка. К., (Издание Общества исследователей Волыни, 1903. 37 с.).

Січня 8(21) Сан-Ремо — Написано вірш «Дим».

Січня 14(27) — Надсилає матері для передачі в редакцію «Киевской старины» свою відповідь на фальсифікаційну статтю С. Єфремова «В поисках новой красоты». (Стаття Лесі Українки не була надрукована ні в «Киевской старине», ні пізніше в журналі «Мир божий»).

Лютого 2(15) Сан-Ремо — Завершено драматичну поему «Вавілонський полон».

Лютий — Написала полемічні замітки з приводу статті «Політика і етика», гостро критикуючи хибні положення статті М. Ганкевича «Е ика і п літика».

[*Лютий*] — Організаційним комітетом по скликанню II з'їзду РСДРП видано листівку «9 августа 1789 — 19 февраля 1861 г.» з епіграфом з вірша Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця» в перекладі російською мовою:

> Звякнет клинок о железо цепей,
> Эхо пойдет по твердыням царей,
> Встретится с звяканьем многих мечей,
> С гулом иных, не тюремных речей ...

(Документи, с. 162—165).

Березня 28 (квітня 10) — У листі до М. Павлика Леся Українка категорично відкидає його пораду жити їй в Галичині, відмовившись від політичної боротьби: «... Я не можу, не сила моя скинутися того, чого досі не скинулась при гірших умовах. Тоді треба скинутись мені і моєї поезії, моїх найщиріших слів, бо вимовляти і ставити їх на папері, скинувшись того діла, на яке вони кличуть інших, мені буде сором».

Квітня 11(24) — Написано поезію «Угорі так яро сяють зорі ...».

Травня 2(15) — Леся Українка з сестрою Оксаною виїздять з Сан-Ремо за маршрутом: Цюріх, Мюнхен, Відень, Прага, Львів, Чернівці, Київ.

Червня 7—14 — Перебування у Києві (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 19 червня 1903 р.).

Червня [15]— серпень	Поетеса перебуває на хуторі Зелений Гай. Продовжує роботу над драматичною поемою «Кассандра», веде листування з І. Франком про свої переклади оповідань І. Франка російською мовою (Лист Лесі Українки до І. Франка від 19 червня 1903 р.).
Серпня 30—31, Полтава	Леся Українка і Олена Пчілка разом з іншими діячами української культури взяли участь у відкритті пам'ятника І. П. Котляревському (Спогади, с. 187—189).
Вересня 5	Петербурзький духовний цензурний комітет заборонив поезію «Жертва» та поему «Одержима» Лесі Українки в рукописній збірці «На крилах пісень» (видання 2-ге), поданій в цензуру (Публікації, вип. 2, с. 468).
Вересня в перших днях	Леся Українка виїхала з К. В. Квіткою через Одесу і Батумі в Тбілісі. В Сочі до них приєднався А. Кримський (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 13 вересня 1903 р.).
Вересень Відень	Надруковано у перекладі німецькою мовою оповідання Лесі Українки «Голосні струни *(Нарис)*» під заголовком «Das Lied ohne Worte» («Ruthenische Revue», 1903, № 9, с. 218—222; № 10, с. 241—245).
Жовтня 3 Харків	Раптова смерть Михайла Петровича Косача («Киевская старина», 1903, кн. 11, с. 84—85).
Жовтня 15 Петербург	Поезію Лесі Українки «Дим» цензура заборонила друкувати у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» (Документи, с. 174).
Жовтня 24	Друге видання збірки «На крилах пісень» дозволено до друку з цензурними купюрами і забороною друкувати «Одержиму», «Жертву» (Документи, с. 171). На звороті титулу значилось: «Дозволено цензурою. Киев, 1903 года, октября 24-го».
Жовтень Львів	Вихід у світ книги: *Гейне Г.* Атта Троль. Раткліф. Балади. Переклади Лесі Українки і Максима Славинського. Львів, Видання редакції «Літературно-наукового вісника», 1903.
Листопада 13	Написано поезію «Що дасть нам силу? *(Апокриф)*».
Листопад	В цей період поетеса, очевидно, працює над твором «Одно слово». Підтвердженням цього є лист до А. Кримського, в якому вона запитує, чи є в якутській мові слово «воля» (Лист Лесі Українки до А. Кримського від 2 грудня 1903 р.).
1903 [в другій половині]	В Ростові-на-Дону у видавництві «Донская речь» видано окремими книжками переклади Лесі Українки творів Івана Франка «На дне», «Сам виноват», «Хороший заработок».

Січня 10 *Тбілісі*	Поетеса надсилає М. Коцюбинському твори «Одно слово», «Було се за часів святої Германдади ...» для друкування в альманасі «З потоку життя» (Лист Лесі Українки до М. М. Коцюбинського від 10 січня 1904 р.).
Лютого 3	Написано поезію «Я знала те, що будуть сльози, мука ...».
Лютого 4	Написано поезію «Дочка Ієфая».
Травня 5	Поетеса виїздить з Тбілісі до Києва. Зупиняється в Батумі, Сочі, Євпаторії, Одесі (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Травня 1	Приїзд Лесі Українки до Києва (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Травень *(після 20)*	Виїздить з Києва до Гадяча на хутір Зелений Гай, де залишається на все літо (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 22 червня 1904 р.).
Літо *Хутір Зелений Гай*	В гостину до Косачів приїздить багато знайомих. Серед них К. Квітка, Г. Хоткевич, Ф. Красицький (художник, онук Т. Шевченка по сестрі Катерині). Молодий маляр пише портрети сестер Лесі Українки, а пізніше й портрет самої поетеси (датований «5 іюля 1904 р.» ст. ст.).
Липня 27	Написано поезію «Спогад з Євпаторії».
Серпня 14	Написано поезію «Мої любі, до мене ходіть! Я сама».
Серпня 15	Написано поезії «Люди бояться вночі кладовища ...», «Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися ...».
Серпня 28	Написано поезію «Напис в руїні».
Вересня 8	Поетеса з матір'ю виїхали з Гадяча до Києва, де пробули місяць (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 6 вересня 1904 р.).
Вересня 11	Написано драматичну поему «На руїнах».
Жовтень *(близько 10)*	Вийшла у світ книжка: *Українка Л.* На крилах пісень. Збірник творів. Київ. Типографія Петра Барського, 1904. 300, IV с. На обкладинці: «На крилах пісень. Твори Лесі Українки».
Жовтня 12	На збірці «На крилах пісень», К., 1904, поетеса зробила напис: «Вельмишановному д. Борисові Грінченку від авторки. Київ. 12.X 1904».
Жовтня 12	Виїздить з Києва до Тбілісі з зупинками в Одесі, Батумі (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 7 жовтня 1905 р.).
Жовтня 13—18	Перебуває в Одесі.

Жовтня 18	Виїздить з Одеси через Батумі в Тбілісі.
Жовтня 23	Поетеса прибуває до Тбілісі.
Жовтня 28 Петербург	У висновку Петербурзького цензурного комітету мотивується заборона друкувати в книзі «З потоку життя» (упорядники М. Коцюбинський та М. Чернявський) поему Лесі Українки «Чужий» («Одно слово»): «... Явно вредная тенденция ... служит достаточным основанием к запрещению его к печати» (Документи, с. 283).
Листопада 2	Написано поезії «Коли дивлюсь глибоко в любі очі ...», «О, не кори мене, любий, за мрії про славу ...», «Ой не зникли золотії терни...».
Листопада 25	У листі до матері пише про своє бажання зайняти посаду редактора журналу «Южные записки» в Одесі. Водночас повідомляє родину про рішення одружитися з К. В. Квіткою.
У цьому році Петербург	І. Франко у статті «Южнорусская литература» високо оцінює поетичну творчість Лесі Українки взагалі і поему «Одержима» зокрема («Энциклопедический словарь», т. 41. Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Спб., 1904, с. 323).

1905

Початок року	Леся Українка одержала від М. Коцюбинського його книжку «Fata morgana» з написом: «Високоповажну Ларису Косачеву з новим 1905 роком вітає сердечно М. Коцюбинський».
Січня 23	Поетеса була свідком кривавої розправи поліції над учасниками політичної демонстрації в Тбілісі. «В Тифлісі був теж один такий «весняний» день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора. Не до спокійних тем при таких обставинах ...» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 6 лютого 1905 р.).
Січня 25 Тбілісі	Датовано чорновий варіант драми «Осіння казка *(Фантастична драма)*».
Квітня 30	Написано цикл поезій «Пісні з кладовища»: «Я на старім кладовищі лежала ...», «На кладовищі ми про щастя говорили ...».
Травня 1	Датовано чорновий автограф оповідання «Приязнь».
Травня 24	Від'їзд поетеси з Тбілісі через Батумі, Одесу до Києва (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 24 травня 1905 р.).
Червня 8	Приїзд до Києва (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Червня 12	Від'їзд із Києва до Колодяжного.

Липня 1	Датовано поезії «Ось вони йдуть. Корогва у них має ...», «Чого марсельську пісню чути?», «Нагаєчка, нагаєчка!» — співають нарешті ...» з циклу «Пісні про волю».
Липня 21	Від'їзд з Колодяжного до Гадяча (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Серпня 3	Написано поезію: «Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила ...».
Серпня 7	Написано поезію «Упоєні на бенкетах кривавих ...».
Серпня 29	Датовано чорновий автограф твору «Три хвилини».
Жовтня 4	Датовано чорновий автограф драматичної поеми «В катакомбах».
Жовтня 11	Терміновий від'їзд поетеси до Петербурга «рятувати Дору, що була поїхала туди на рільничі курси та її захорувала. То хтось [1] три тижні просидів коло неї, перетривав там усі залізничні страйки, бачив народження російської «конституції» ..., надивився на червоні прапори, наслухався співів і великих слів, а потім вернувся в розбитий «чорною сотнею» Київ ...» (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 5 листопада 1905 р.).
Жовтень Київ	Надруковано оповідання з життя волинського Полісся «Приязнь» («Киевская старина», 1905, кн. 10, с. 11—72).
Жовтня 29	Повернення до Києва разом із сестрою Ісидорою (Лист Лесі Українки до А. Ю. Кримського від 3 листопада 1905 р.).
Листопада 3 Київ	Поетеса в листі до А. Кримського дає грунтовну рецензію на роман А. Кримського «Андрій Лаговський», пише про своє бажання присвятити йому драматичну поему «У катакомбах», подає ідейний зміст власних творів: «Тим часом в поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм ... Мені якось не приходиться навіть нагадувати сій свавільній богині про її «громадські обов'язки», так обмарив її суворий багрянець червоних корогов і гомін бурхливої юрби».
Грудня 3	Написано поезію «Ось уночі пробудились думки ...».
Кінець року Херсон	Надруковано поезію «Було се за часів святої Германдади ...» («З потоку життя», Херсон, 1905, с. 165).
У цьому році	Надруковано поезію «Дочка Ієфая» («За красою». Чернівці, 1905, с. 5—6).

[1] Так Леся Українка називала себе в листах до О. Кобилянської.

1906

Січня 22	В листі до А. Кримського пояснює ідею драматичної поеми «В катакомбах», уточнює свою думку про його роман «Андрій Лаговський».
Лютого 26	В листі до О. Кобилянської подає глибоку оцінку першого року російської революції: «... Се такий був тяжкий, і грізний, і величний рік, стільки було в ньому страшних контрастів, «вершин і низин», буйних надій і трагічних розчарувань, великих перемог і незагоїних ран ...».
Лютий Петербург	Надруковано «Одно слово» з підзаголовком «Оповідання старого якута» («Вільна Україна», 1906, № 1-2, с. 7—10).
Березня 7	Написано сатиричні вірші «Казка про Оха-чародія», «Веселий пан», «Казочка про край царя Гороха», «Практичний пан», «Пан народовець». Пізніше «Пан політик», «Пан народовець», «Практичний пан», «Веселий пан» надруковано в сатиричному журналі «Шершень» під псевдонімом «Лука», а «Казочку про край царя Гороха» в журналі «Шершень» під криптонімом «Л. У.».
Березня 19	Закінчено статтю «Утопия в беллетристическом смысле» (перший варіант праці «Утопія в белетристиці»).
Березень Петербург	Надруковано переклад Лесі Українки з Г. Гейне «Enfant perdu» («Стояв на чатах я в війні за волю ...») («Вільна Україна», 1906, № 3, с. 39).
Травня 6 Полтава	Надруковано переклад Лесі Українки з Віктора Гюго «Лагідні поети, співайте!..» («Рідний край», 1906, № 18, с. 7).
Травня 13 Полтава	Надруковано драматичну поему «В катакомбах» (Посвята шановному побратимові А. Кримському) («Рідний край», 1906, № 19, с. 2—8). Тоді ж надруковано і окремий відбиток: *Українка Л.* В катакомбах, Полтава, 1906. 18 с.).
Травня середина—серпня кінець	Перебуває в Гадячі на хуторі Зелений Гай (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Червня 21	Написано поезію «Тиху задуму вечірнюю ...».
Серпня 18	На запит київського губернатора губернське жандармське управління видало довідку: «Косач Лариса Петровна, дворянка. В 1902 году по обыску у обвиняемого студента Мережинского по делу о преступной деятельности социал-демократической группы («Искра») и комитета Российской социал-демократической рабочей партии найдены адреса Ларисы Косач; обыску и аресту не подвергалась ...» (Документи, с. 186).

Осінь, Київ	Леся Українка відповідальна за бібліотеку товариства «Просвіта». Разом з сестрою Ольгою організовує бібліотеку-читальню, збирає фонди і налагоджує книговидачу (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 25 вересня 1906 р.).
Жовтня 18	Завершено драматичний діалог «В дому роботи, в країні неволі».
Жовтень Київ	Надруковано «Три хвилини. Діалог» («Нова громада», К., 1906, кн. 10, с. 1—20. Тоді ж надруковано окремим відбитком).
Листопада 11	Написано поезію «Пророк (З біблійних мотивів»).
Листопада 27	Написано поезію «Жіночий портрет».
Листопада 27	Начальник київського губернського жандармського управління дає розпорядження начальникові київського охоронного відділку зібрати відомості про діяльність письменників і громадських діячів, у тому числі про Лесю Українку та її сестру Ольгу (Документи, с. 187—188).
Листопад	Надруковано статтю «Утопія в белетристиці» («Нова громада», 1906, № 11, с. 13—32. Тоді ж надруковано окремим відбитком).
Грудня 2	Написано поезію «Не хутко се буде ... Чи й буде, чи ні?».
Грудня 25 Полтава	Надруковано поезію «Пророк» («Рідний край», 1906, № 51-52, с. 12).
Грудень Київ	Надруковано твір «В дому роботи, в країні неволі» («Нова громада». К., 1906, кн. 12, с. 1—6).

1907

Січня 5	Розпорядження начальника київського жандармського управління про проведення обшуку у 27 осіб, у тому числі у Лесі Українки та її сестри Ольги (Документи, с. 188—189).
Січня 17	У ніч з 17 на 18 січня жандарми вчинили ретельний обшук на київській квартирі сім'ї Косачів (Маріїнсько-Благовіщенська, 97), заарештували Лесю Українку разом із сестрою Ольгою (Документи, с. 191—192).
Січня 18	Під час обшуку в квартирі Косачів жандарми вилучили 121 марксистську брошуру. Серед конфіскованої літератури три роботи В. І. Леніна: «Державна дума і соціал-демократична тактика», «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» та «До сільської бідноти» («Вітчизна», 1976, № 4).
Січня 18	Леся Українка дала в Либедському поліційному участку підписку про явку в київське губернське

	жандармське управління за першою вимогою («Літературна Україна», 1963, 30 липня, с. 4).
Січня 18	Донесення київського губернського охоронного відділу київському губернському жандармському управлінню, зокрема, про Лесю Українку: «... Косач Лариса Петровна (в организации Косачивна Лариса и, по предположению, она же носит псевдоним «Украинка Леся») известна еще с 1902 года, когда адрес ее был обнаружен у представителя революционной организации «Искра» ... Она же состояла в городе Киеве под секретным наблюдением полиции» (Документи, с. 194).
Лютого 11	Заява поетеси в київське губернське жандармське управління в справі її наступної поїздки до Колодяжного. Вірогідно, що ризикована для здоров'я поетеси поїздка була пов'язана з рукописами і документами, що зберігалися в Колодяжному. Виїхала з батьком до Колодяжного («Літературна Україна», 1963, 30 липня, с. 4).
Лютого 23 Колодяжне	Розпочинає роботу над драмою «Руфін і Прісцілла» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 23—24 лютого 1907 р.).
Лютого 24	В листі до Г. Хоткевича поетеса стверджує свої зв'язки з соціал-демократичними організаціями, хоча відводить для себе скромну роль: « ... Ніколи не вважала себе нічим іншим, як хіба посередницею ...».
Березня початок	Виїхала з Колодяжного до Києва (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Березня [9]	Разом з К. Квіткою виїхала в Крим (Севастополь, Алупка, Ялта) (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 19 березня 1907 р.).
Березня 14	Приїхала до Ялти (Лист Лесі Українки до родини Косачів від 15 березня 1907 р.).
Квітня 22	Завершено драматичний діалог «Айша та Мохаммед».
Квітня 29	Надіслала до альманаху «З неволі» (Вологда) драматичну поему «На руїнах». Видання призначалось для допомоги політичним засланцям (Лист Лесі Українки до родини Косачів від 29 квітня 1907 р.).
Травня 5	Остаточно завершено драматичну поему «Кассандра», розпочату ще 1903 року.
Червня початок—липня середина	Леся Українка і К. В. Квітка перебувають у селі Бережці Кременецького повіту [1] в гостях у подруги дитячих літ М. Биковської-Бєляєвої (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).

[1] Тепер Волинська область.

Липня 25 *Київ*	Леся Українка і Климент Квітка оформили шлюб у церкві, оселились на вулиці Великій Підвальній (тепер вул. Ярославів вал), 32, кв. 11 (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 25 липня 1907 р.).
Серпня [8]	Подружжя вирушає в Крим, де К. Квітка одержав посаду в суді (Листи Лесі Українки до батьків від 10 та 17 серпня 1907 р.).
Серпня 28	Написано поезію «За горою блискавиці ...».
Вересня початок	Робота над давно розпочатою драматичною поемою «У пущі», продовження роботи над драмою «Руфін і Прісцілла» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 10 вересня 1907 р.).
Жовтня початок	Подружжя Квіток переселилося з Балаклави до Ялти («Архіви України», 1969, № 2, с. 94).
Жовтня кінець—листопада початок	Лікарі діагностували в Лесі Українки захворювання нирок (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 10 листопада 1907 р.).
Грудня 3	Написано поезію «Народ пророкові».
У цьому році	Про арешт Лесі Українки та М. В. Лисенка в січні цього року надруковано повідомлення в чеському журналі «Slovansky přehled» (Прага, 1907, № 9).

1908

Січня 1 *Київ*	Надруковано драматичну поему «Кассандра» (ЛНВ, 1908, кн.1, с. 76—97; кн. 2, с. 241—281).
Січня 20	Датовано чорновий варіант оповідання «Розмова».
Січня 31	Леся Українка пише листи до редакції журналу «Літературно-науковий вісник» про грубі помилки, навіть редакторські дописки в публікації її драматичної поеми «Кассандра» (Публікації, вип. 2, с. 105).
Лютого 3	Пише матері про свої творчі плани: «... Хочеться ... написати маленьку повість для твоєї «Молодої України», ніби історичну, з татарсько-українських часів (приязнь малого українця — сина бранки — і татарочки-селянки, незважаючи на традиційний антагонізм старшого покоління, потім дальша доля сеї пари, таки розлученої життям») (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 3 лютого 1908 р.).
Квітня кінець	Подружжя Квіток виїздить з Ялти через Київ до Берліна на консультацію. Професор Ізраель не рекомендував операцію нирок, а порадив лікування в Єгипті (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Травня початок	Леся з Климентом Васильовичем повернулися з Берліна до Києва (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).

Травня 10	Подружжя Квіток прибуває до Одеси, наступного дня від'їздить до Євпаторії (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 17 травня 1908 р.).
Травень	Леся Українка і К. Квітка виділяють копіти та організовують етнографічну експедицію для записування мелодій українських дум (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 27 червня 1908 р.).
Липня 8	Написано поезію «Хвиля».
Липня близько 15	Подружжя Квіток повертається до Ялти, де після відпустки К. Квітка приступає до роботи в суді (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Серпня 26	У листі до М. Аркаса поетеса висловлює свої міркування про долю і значення українських дум: «...Дума кобзарська, сей оригінальний витвір нашого народного генія, що не має собі паралелі нігде на всім світі, вмирає. Невже ж він умре, без порятунку, без пам'ятника навіть?»
Серпня 28	Датовано чорновий варіант драми «Руфін і Прісцілла».
Вересня 21	Поетеса пише лист-звернення до Наукового товариства імені Шевченка у Львові з проханням опублікувати мелодії кобзарських дум та організувати подальші експедиції для записування їх.
Жовтня 20	Замовила в Москві валики для фонографа (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 18 жовтня 1908 р.).
Жовтня кінець—листопада початок	На побачення з дочкою приїздить до Ялти П. А. Косач. «... Йому так хотілося бачитися з Лесею, що зовсім уже хворий, за 4 місяці до смерті, він переміг свою неохоту до подорожування і поїхав до Лесі в Ялту. Їхати йому було важко, Ялта йому чогось зовсім не сподобалася, але він був дуже радий, що бачився з Лесею. Може, передчував, що бачився з нею, своїм найдорожчої ціни скарбом, востаннє» (Спогади, с. 35—36).
Листопада [18]—грудня не пізніше 4	Від кобзаря Гната Гончаренка, який прибув з Севастополя до Ялти, Леся Українка та К. В. Квітка записали на фонограф думи (Лист Лесі Українки до Ф. Колесси від 4 грудня 1908 р.).
Листопада 24	Олена Пчілка надсилає Лесі Українці збірник «Нова рада», в якому надруковано поезію «Ніобея», драматичну поему «Вавілонський полон», драму «Блакитна троянда». Олена Пчілка надписує збірник: «Стара рада на нову цікавість — дорогоцінній учасниці Лесі. Від мами» (ІЛІШ, ф. 2, № 1297).
Грудня [6]	Подружжя Квіток від'їздить через Батумі до Тбілісі після завершення запису на фонограф репертуару кобзаря Гната Гончаренка. На одному з ва-

ликів зберігся голос Лесі Українки. В 1970 р. валик реставровано і випущено платівку.

Грудня 9(22) Чернівці — О. Кобилянська в листі до поетеси захоплено аналізує «Кассандру» і просить інсценізувати її повість «В неділю рано зілля копала ...» (*Кобилянська О.* Твори в 5-ти т., т. 5, с. 602).

1909

Початок року — Леся Українка і К. Квітка переїздять із Тбілісі до Телаві. Стан здоров'я поетеси погіршується, бувають лише «світлі відрізки часу», коли працює творчо (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 6—9 лютого 1909 р.).

Січня 17 — Драма «Блакитна троянда» поставлена в Києві, збір від вистави призначався на побудову пам'ятника Т. Г. Шевченкові («Рада», 1909, № 15).

Січня 22 Київ — Відбувся вечір з нагоди 25-річчя літературної діяльності Лесі Українки (Документи, с. 205—207).

Лютого 2 — Завершено драматичну поему «На полі крові».

Березня 10 — У листі до Галини Комарової поетеса пише про необхідність лікування в Єгипті: «... Вже, видно, мені на роду написано бути такою princesse Lointaine (далекою царівною.— *Ред.*), пожила в Азії, поживу ще й в Африці, а там ... отак все посуватимусь далі та далі — та й зникну, обернуся в легенду ... Хіба ж це не гарно ...»

Квітня 2 Київ — Помер Петро Антонович Косач, батько Лесі Українки («Рідний край», 1909, № 7, с. 2).

Червня 3 — Завершено драматичний етюд «Йоганна, жінка Хусова».

Липня 10 — Написано поезію «Музині химери *(Гумореска)*».

Серпня 28 — Леся Українка в листі до сестри Ольги пише: «... У мене саме тепер багато всяких грандіозних літературних замислів і хотілось би відтягти час повного інвалідства ...».

Вересень — жовтень — Визрів план поїздки до Єгипту. «... Тим часом ми вже врадили, як і коли їхати в Єгипет. Чоловік послав по «отпуск», і якщо дадуть, то таки і він поїде зо мною хоч на місяць ...» (Лист Лесі Українки до Н. К. Кибальчич від 15, 22 вересня 1909 р.).

Листопада 7 — Хвора поетеса з чоловіком виїхали пароплавом із Батумі до Єгипту (Хельван) (Лист Лесі Українки до М. В. Кривинюка від 3(16) листопада 1909 р.).

Листопада 16(29) — Приїзд до Хельвана, влаштувались на віллі «Континенталь» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 18 листопада (1 грудня) 1909 р.).

Грудня 14(27) Климент Квітка виїхав з Хельвана додому (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 21 грудня 1909 (3 січня 1910) р.).

Грудня 19 (січня 2) Датовано чорновий автограф переспівів «Ліричних пісень давнього Єгипту», здійснений з німецького прозового перекладу.

Грудень Поетеса ділиться своїми враженнями про перебування в Єгипті: «Бачили ми великі піраміди і великого сфінкса — се справді щось єдине на цілім світі!... Особливо сфінкс — він має ... живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж перед очима в сфінкса!... Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував, і тепер ... я зрозуміла його до кінця геніальний хист, як побувала в Каїрському музеї» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 21 грудня 1909 (3 січня 1910) р.).

У цьому році В статті «Славянская литература в 1908 году» Р. Бодуена де Куртене згадується і творчість Лесі Українки («Вестник знания», 1909, № 2, с. 82).

1910

Січень Змушена заробляти на життя перекладами ділових документів та уроками з французької й німецької мов. «Тим способом заробляю від 65 до 75 крб. на місяць, а коли є ще яка випадкова робота, то й більше. Але се, по-тутешньому бюджету, ледве дає половину утримання, так що все-таки мушу проживати запасні гроші, що мене не дуже-то радує ...» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 5(18) — 6(19) січня 1910 р.).

Лютого 2(14) Історик Дмитро Іванович Яворницький, перебуваючи в Єгипті, відвідав Лесю Українку (Лист Лесі Українки до М. В. Кривинюка від 3(16) лютого 1910 р.).

Березня 1 Київ Надруковано драматичну поему «У пущі» (ЛНВ, 1910, кн. 3, с. 481—500; кн. 4, с. 3—45).

Березня 23 (квітня 5) — березня 30 (квітня 12) Написано цикл поезій «Весна в Єгипті: «Хамсин», «Дихання пустині» — 30 березня (12 квітня); «Афра» — 24 березня (6 квітня); «Вітряна ніч» — 27 березня (9 квітня); «Вість із півночі» — 28 березня (10 квітня).

Березня 29 (квітня 11) В листі до матері поетеса пише про скрутні матеріальні умови, які склалися у зв'язку з відсутністю приватних занять з учнями та відсутністю замовлень на переклади ділових паперів. Продовжує працювати творчо: «За останні дні хоч воспрянула духом, та під впливом хамсину могла тільки на єгипетські

	теми писати: «Хамсин», «Дихання пустині», «Афра» (се такі мої вірші)».
Квітня 24 (травня 7)	У листі до письменниці Н. Кибальчич поетеса скаржиться на каліченння її творів у «Літературно-науковому віснику» (після виходу з нього І. Франка). «Вісник» все «виробляє» форму моїх віршованих творів ... виробляє старанно — аж до повної руїни розміру».
Квітня 29 (травня 12)	Поетеса надсилає з Хельвана до редакції «Літературно-наукового вісника» драму «Руфін і Прісцілла», щоб обминути російську цензуру.
Квітня 30 (травня 13)	Виїхала з Хельвана через Одесу на батьківщину.
Травня [6—7]	Прибула до Києва, замешкала в квартирі матері на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, № 115.
Травня [24]	Від'їзд з Києва через Одесу до Телаві (Лист Лесі Українки до М. В. Кривинюка від 24 липня 1910 р.).
Серпня 19	У листі до сестри Ольги Леся Українка пише про необхідність видрукувати підручник «Стародавня історія східних народів», написаний ще 1890 року.
Вересня 1	Надруковано «Ліричні пісні давнього Єгипту» з передмовою Лесі Українки (ЛНВ, кн. 9, с. 385—390).
Вересня близько 15	Родина Квіток переїхала до Кутаїсі, де К. Квітка одержав нове службове призначення (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 30 вересня 1910 р.)
Листопада 12	Поетеса просить сестру взяти на збереження рукописи творів, статей, перекладів. «... Чи не прийняла б ти до себе і наш так званий «архів» — рукописи, що вже використані, давні листи ...» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 12—15 листопада 1910 р.).
Грудня 1 Київ	Надруковано твір «На полі крові. Драматична поема» (ЛНВ, 1910, кн. 12, с. 433—448).
Грудня 22	У листі до матері поетеса дякує за надіслані гроші для поїздки до Єгипту. Виїзд планує на 10 січня (Публікації, вип. 3, с. 58).

1911

Січня початок	Стан здоров'я погіршився (Лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 11(24) лютого 1911 р.).
Січня 5 Київ	Постановою Київського тимчасового комітету в справах друку 12-ту книжку «Літературно-науко-

вого вісника» за 1910 рік, де надруковано драматичну поему «На полі крові», було конфісковано, а редактора притягнуто до судової відповідальності (Документи, с. 210).

Січня 14 — Поетеса в тяжкому стані виїхала з Батумі до Єгипту (Документи, с. 209).

Січня 15—21 (січня 28—лютого 3) — Робота над циклом поезій «З подорожньої книжки».

Січня 16(29) — Поезію «Pontos Axeinos» поетеса датувала цим числом з підписом «Чорне море попід Анатолійським берегом» і приміткою, що назва «Pontos Axeinos» (непривітне, негостинне море) — найдавніша грецька назва Чорного моря».

Січня 17(30) — Написано поезії «У тумані» та «На стоянці».

Січня 20 (лютого 2) — Написано поезію «Мрії в бурю».

Січня 21 (лютого 3) — Поетеса прибула до Стамбула, в цей же день відбула до Єгипту. Написано поезію «Земля! Земля!» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 21 січня (3 лютого) 1911 р.).

Січня 21 (лютого 3) — Вірогідно, що незавершену поезію «Хто вам сказав, що я слабка ...», записану після циклу «З подорожньої книжки», слід датувати цим числом.

Січня 24 (лютого 6) — Поетеса прибула до Хельвана, зупинилась на віллі «Континенталь».

Лютого [23] (березня [8]) — Написано поезію «На роковини» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 9 березня (24 лютого) 1911 р.).

Квітня 12(25) — Виїхала з Єгипту на батьківщину (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 7 (20) квітня 1911 р.).

Квітня 19 — Прибула до Одеси, незабаром виїздить до Києва, де перебуває протягом місяця, приймає курс світлолікування (Документи, с. 209).

Травня 1 Київ — Надруковано «З подорожньої книжки» (ЛНВ, 1911, кн. 5, с. 405—412).

Травня 13(26) — Цим часом датовано протокол засідання президії Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові про обрання членом товариства Лесі Українки. На засіданні був присутній І. Франко (Документи, с. 210—212).

Травня 25 — Письменниця від себе і від імені свого чоловіка дякує Ф. Колессі за надіслану книжку «Мелодії українських народних дум» (Львів, 1910): «Тепер уже

	справді можна сказати: «Наша пісня, наша дума не вмре, не загине!» Честь Вам і дяка за Ваші труди!»
Травня 25	Виїхала з Києва до Кутаїсі через Одесу, Севастополь і Батумі.
Червня 2	Приїзд до Кутаїсі.
Червня 6	Дивилася трагедію Софокла «Антігона» в кутаїському театрі в постановці трупи П. П. Гайдебурова.
Липня 3	Поетеса сповіщає матір про початок роботи над «Лісовою піснею»: «Взялась я до нової уліти — фантастичної на сей раз ...»
Липня 25	Цим днем датовано чорновий автограф драми-феєрії «Лісова пісня».
Вересня 5	Поетеса надіслала сестрі Ользі свій архів. Родина переїхала на нове місце служби К. Квітки в Хоні (нині м. Цулукідзе).
Вересень — жовтень	Період інтенсивної творчої праці: редагування підручника «Стародавня історія східних народів».
Жовтня 1	Розпочато друкування драми в 4-х діях «Руфін і Прісцілла» (ЛНВ, 1911, кн. 10, с. 3—44; с. 193—241).
Жовтня початок, Київ	Вихід з друку книжки: *Українка Л.* Твори. Кн. 1. Київ, Вид-во «Дзвін», (б. р.). 218 с.
Листопад 24	Закінчено драматичну поему «Адвокат Мартіян».
Грудня 1 Київ	Надруковано драматичну поему «Віла-посестра» (ЛНВ, 1911, кн. 12, с. 405—412).
Грудня 20	У листі до матері поетеса пише, що «Лісова пісня» роками виношувалась у творчій уяві під впливом українського фольклору, краси волинської природи. «А то ще я й здавна тую мавку «в умі держала ...» І над Нечімним вона мені мріла ... Зачарував мене сей образ на весь вік».
Грудень	Робота над драмою «Камінний господар». У Києві в родині Косачів відбулося публічне читання «Лісової пісні» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 16 грудня 1911 р.).

1912

Січня 1 Київ	Надруковано поезію «Хвиля» (ЛНВ, 1912, № 1, с. 4).
Січня 21	Переїзд з Хоні до Кутаїсі, куди К. Квітка одержав службове призначення (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 1 березня 1912 р.).
Січня 28 (лютого 10)	Леся Українка підписала разом із В. Стефаником, О. Кобилянською, І. Трушем та іншими відозву з

	закликом урочисто відзначити 40-річчя літературної діяльності І. Франка.
Лютого 27 Петербург	Цензура заборонила ставити на сцені драму «Руфін і Прісцілла» (Документи, с. 216).
Березня 1 Київ	Надруковано драму-феєрію в трьох діях «Лісова пісня» (ЛНВ, 1912, кн. 3, с. 401—448).
Березень	У листах до матері Леся все частіше скаржиться на матеріальні нестатки, на затягування сплати гонорарів видавцями.
Березень	Надруковано поезію «Королівна» («Рідний край», 1912, № 5, с. 5—8).
Квітень	Надруковано поезію «Казка про Оха-чародія» («Молода Україна», 1912, № 4, с. 16—19).
Травня 24	В листі до А. Кримського поетеса пише про остаточне завершення драми «Камінний господар», розкриває тему та ідею твору: «... Я написала «Дон Жуана»! Отого-таки самого, «всесвітнього і світового», не давши йому навіть ніякого псевдоніма. Правда, драма (знов-таки драма!) зветься «Камінний господар», бо ідея її — перемога камінного, консервативного принципу, втіленого в Командорі, над роздвоєною душею гордої, егоїстичної жінки донни Анни, а через неї і над Дон Жуаном, «лицарем волі» ... Так чи інакше, але от уже і в нашій літературі є «Дон Жуан» власний, не перекладений ...»
Липня 21	Датовано чорновий автограф поеми «Ізольда Білорука».
Жовтня 1 Київ	Надруковано драму «Камінний господар» (ЛНВ, 1912, кн. 10, с. 3—51).
Жовтня 11	Одержала закордонний паспорт для поїздки в Єгипет (Документи, с. 225—226).
Жовтня 19	Виїхала з Кутаїсі через Батумі до Одеси.
Жовтня 23	В Одесі зустрілась із сестрами Ольгою та Ісидорою (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 28 жовтня (10 листопада) 1912 р.).
Жовтня 25	Виїхала з Одеси до Єгипту (Документи, с. 226).
Жовтня 28	Прибула до Стамбула (*Косач-Кривинюк О.* Хронологія).
Листопада 3(16)	Прибула до Александрії, а наступного дня прибула до Хельвана (Лист Лесі Українки до К. В. Квітки від 5(18) листопада 1912 р.).
Грудня 14(27) Хельван	У листі до сестри Ольги повідомляє, що стан її здоров'я поліпшився.

Січня 1 Київ	Надруковано поему «Ізольда Білорука» (ЛНВ, 1913, кн. 1, с. 24—28).
Січень, Київ	Надруковано поезію «Граф фон Ейнзідель» («Рідний край», 1913, № 1, с. 69).
Лютого 2	Датовано твір «Орфеєве чудо. Легенда».
Лютого 3	Закінчено казку «Про велета», яку разом із написаною раніше поезією «Що дасть нам силу» та легендою «Орфеєве чудо» під спільною назвою «Триптих» поетеса надіслала до ювілейного збірника на честь 40-річчя письменницької діяльності І. Франка (збірник вийшов 1916 р. у Львові під назвою «Привіт І. Франкові в сорокаліття його письменницької праці. 1874—1914). (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (сестри) від 3(16) лютого 1913 р.).
Лютого 14	Просить матір передати редакції журналу «Дзвін» вимогу про зняття її імені з списку постійних співробітників. Збагнувши антинародну суть цього органу, поетеса відмежувалась від причетності до цього рупору українського націоналізму (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 14(27), 15(28) лютого 1913 р.).
Березня 8(21)	Поетеса в листі до О. Кобилянської аналізує її твір «Через кладку».
Березня 15(28)	Датовано чорновий автограф драматичної поеми «Оргія».
Квітня 2(15)	Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка у Львові одержала в депозит рукописи деяких творів поетеси (Документи, с. 227).
Квітня 18 (травня 1)	Леся Українка виїхала з Єгипту через Каїр, Александрію до Одеси.
Квітня 23	Поетеса прибула до Одеси, на декілька днів зупинилась у М. Комарової-Сидоренко.
Квітня 28	Останній приїзд поетеси до Києва.
Травня 4	На честь Лесі Українки відбувся вечір в українському клубі «Родина». Поетеса була присутня на вечорі, подякувала учасникам (Документи, с. 230).
Травня 12	Виїхала з Києва до Кутаїсі через Одесу, Батумі (Лист Лесі Українки до М. В. Кривинюка від 13 травня 1913 р.).
Травня 18	Приїзд до Кутаїсі (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 20 травня 1913 р.).
Травня 20	У листі до матері повідомляє про матеріальні нестатки: «... Дещо з речей розпродалося, се через те,

що не стає інакше грошей на прожиття ... Та й так, може, без великої трудності діждемося ліпших часів — повинні ж вони колись настати».

Травня кінець—червня початок З голосу Лесі Українки К. Квітка записує тексти й мелодії українських народних пісень. «... Її життєва праця, почавшися з народної пісні і відбігши потім дуже далеко, скінчилася народною піснею» (*Квітка К*. Передмова до кн.: Народні мелодії. З голосу Лесі Українки записав і упорядкував Климент Квітка. Київ. 1917).

Травня кінець—червня початок Тяжкий стан здоров'я погіршується. Початок роботи над оповіданням «Екбаль-ганем». «Я от почала вже нове оповідання писати — пишу, правда, помалу, в інтервалах між підвищенням t° (значить, ранками), і то тоді, коли Кльоні немає дома ...» (Лист Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 29 травня 1913 р.).

Червня 1 Київ Надруковано драматичну поему «Адвокат Мартіан» (ЛНВ, 1913, кн. 6, с. 397—434).

Червня 26 Телеграма К. Квітки з Кутаїсі до Ольги Косач-Кривинюк про погіршення стану здоров'я Лесі Українки (Документи, с. 230).

Липня 4 Приїзд до Кутаїсі матері і сестри Ісидори (Документи, с. 231).

Липня 5—8 Леся Українка диктує матері план драматичної поеми «На передмісті Александрії живе сім'я грецька ...» для збірника «Арго» (Спогади, с. 387).

Липня 9 За порадою лікарів тяжко хвору поетесу залізницею перевозять до Сурамі (Документи, с. 235—236).

Липня 11 Останній відомий автограф поетеси: «Цілую. Пишіть на Кутаїс, нам Квітка привезе сюди. Леся» (Дописка в листі сестри Ісидори до сестри Ольги).

Липня 19 Між першою і другою годинами ночі померла в Сурамі (Грузія) Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка). Олена Пчілка надіслала телеграму до редакції газети «Рада» в Києві: «Тяжко прибиті великим горем мати і інша родина посилають звістку на Україну, що 19-го іюля, вдосвіта, померла на Кавказі, в Сурамі, Леся Українка (Лариса Квітка, уроджена Косачівна). Поховають у Києві» (Документи, с. 241).

Липня 25 До Києва прибув поїзд із тілом Лесі Українки («Рада», 1913, № 169).

Липня 26 Похорон Лесі Українки на Байковому кладовищі відбувся під пильним наглядом поліції (Документи, с. 261—262).

Липня 30
Петербург

У некролозі «Памяти Леси Украинки» більшовицька газета «Рабочая правда» дала високу оцінку творчості «письменниці — друга робітників» та надрукувала вірш «Досвітні огні» в перекладі російською мовою. Автор статті та перекладач вірша «Досвітні огні» російською мовою — Петро Дятлів. «19 июля в Сураме, на Кавказе, после тяжелой болезни скончалась видная украинская писательница Леся Украинка (Лариса Петровна Косачева-Квитка). Телеграф разнес эту весть по всем газетам России. Но при постоянной конфискации «Рабочей правды» известие о смерти писательницы-друга могло и не дойти до рабочих — читателей своей «Правды». Леся Украинка, стоя близко к освободительному общественному движению вообще и пролетарскому в частности, отдавала ему все силы, сеяла разумное, доброе, вечное. Нам надо сказать ей спасибо и читать ее произведения ... Леся Украинка умерла, но ее бодрые произведения долго будут будить нас к работе — борьбе. Добрая вечная память писательнице — другу рабочих!» (Документи, с. 269—270).

Уклала Н. Л. Россошинська

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА НАЗВ

Аджемова 312, 343
Аджемова, сестра першої 312
Андреєв Леонід Миколайович 236, *540, 541*
Андреєва Н. *546*
Аннунціо Габріеле д' 459, *579*
Аполонова Л. *546*
«Арго» *560, 631*
Аркас Микола Миколайович 249, *541, 542, 621*
«Архіви України» *543, 622*
Арцибашев Михайло Петрович *540*
Асвадуров 229
Аш Шолом Мойсейович 236, *541*
«Багаття» 503
Байдаківська Меланія Хомівна 11, 70, 229, 248, *483, 502*
Байдаківський Павло Хомич 70, *502*
Байрон Джордж-Ноел-Гордон 184, *531, 563, 604*
Бальзак Оноре де *591*
Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович 123, *516*
Барвінський Олександр Григорович 51, *487, 499*
Баренбаум Т. *546*
Барський Петро *616*
Бедекер К. *549*
Бекс Жозеф Анрі *492*
Бекс Серафен Жюстен Франсуа *492, 493*
Бергман Ернст 308, *553, 604*
Беренштам Вільям Людвигович 60, *494*
Беренштам Володимир Вільямович 38, 42, *494*
Беренштами 42, 60
Беренштам, пані 38
Бертеруа Жан *491*
Белий Андрій (Борис Миколайович Бугайов) 311, *554*
Беляєв, чоловік М. Беляєвої 90
Беляєва (Биковська) Марія Михайлівна 90, 94, 108, 176, 317, 407, *507, 508, 511, 528, 593, 621*
«Бессарабец» 82, *506*
Бігдай Яким Дмитрович 401, *569*
Бізі Альбіна *611*
Білинська 304
Білинський Йосип Іларіонович 287, 295, 303, 340, 477, *550*
Більрот Теодор *593*
Бйорнсон Бйорнстьєрне Мартиніус 31, *490*
«Благотворительное общество издания общеполезных и дешевых книг для малорусского народа» 358, *561, 562*
Богданович Ангел Іванович 40, *494*
Богослов Іоанн *484*
Богословський *515*
Богуш Параска Назарівна *590*
Бодлер Шарль 31, 32, 39, *491*
Бодуен де Куртене Р. *625*
Бомарше П'єр-Огюст-Карон *591*
Бонапарте Летіція 353
Борисов Юрій Григорович 392, 398, *567*
«Боян» 221, *538*

Покажчики до тому склав В. І. Мазний.

Брокгауз Фрідріх А. *617*
«Буковина» *503, 523, 593*
Вавілова Валентина 102, 108, 109, 113, 114, 117—119, *510, 511, 513*
Вартапяпц 103, *511*
Васильєв 351, 352, *560*
Василько А.— див.: Ніковський Андрій Васильович
Вдовиченко Максим Іванович *524*
Венгерова Зінаїда Олександрівна 29, 30, *490*
Вересаєв (Смідович) Вікентій Вікентійович *541*
Вересай Остап Микитович 250, 258, 447, *544*
Верлен Поль 31, 32, 39 356, *491, 561, 565*
Верхарн Еміль 356, *491, 561, 565*
«Вестник Европы» 41, 249, *487, 496, 576*
«Вестник знания» *625*
Винниченко Володимир Кирилович 236, *541*
Високович 414, *571*
Виспянський Станіслав 184, *531*
«Вік», альманах 35—37, *493*
«Вік», видавництво *493, 499*
Вільє де Ліль-Адан 31, 35, *491, 493*
«Вільна Україна» 158, *523, 619*
«Вісник культури і життя» 458, *579*
Вітрова Марія Феодосіївна *601*
«Вітчизна» *546, 564, 620*
Вовк (Волков) Федір Кіндратович 9, *482*
Войно *515*
Волошинов 207, *534*
Волянська Віра Олексіївна 238, *541*
Волянський Юрій 238, *541*
Вольтер (Франсуа-Марі Аруе) *591*
Вороний Микола Кіндратович 9, 18, 50, 54, 59, 121, 356, *482, 486, 496, 499, 565*
«Вперед», альманах *565*
«Всесвіт» *610*
Г. 433
Гааб (Шимановська) Оксана Антонівна 364, 370, 414, 416, 424, 431, 435, 453, *563, 571*
«Газета гадячского земства» *436, 576*
Гайдебуров Павло Павлович *560, 628*
Галицько-Волинський літопис *395, 565*
Галілей Галілео 211, *535*
Гамбарашвілі (Гамбаров) Нестор Георгійович 113, *513, 599, 600, 609*
Гамрекелі 116, 118, 119, 121
Ганкевич Микола 14, 15, 49, *485, 495, 496, 609, 611, 614*
Гарматій Григорій 24, *487*
Гаршин Всеволод Михайлович *591*
Гассель А. Ф. 42, 70, *495*
Гауптман Гергарт 53, 158, 178, 373, *498, 505, 523, 524, 563, 606, 610*
Гейне Генріх 28, 122, 149, 285, *489, 493, 517, 568, 590—592, 595, 597, 607, 615, 619*
Гете Йоганн-Вольфганг *561*
Гехтер Максим Григорович 388, *568*
Гіляров Олексій Микитович 29, *490*
Гнатюк Володимир Михайлович 9, 73, 208, 260, 265, 475, *481, 482, 503, 527, 546, 582*
Гоголь Микола Васильович 339, *491, 515, 549, 558, 565, 587*
Гоголь Михайло Венедиктович 354, 378, 465, *560, 564*
Гомер 309, 392, *567, 589*
Гончаренко Гнат Тихонович 252, 260—262, 265—267, 286, 402, 432, 436, 438, 445—447, *545, 547, 548, 569, 623*
Гончаренко Тихін 446
Гончаров Іван Олександрович *578*
292, 295, 478, *550, 582*
Горбачевський Іван Якович 287, 292, 295, 478, *550, 582*
Гордієнко Костянтин 395, *568*
Горпина 168, 235
Горький Максим (Олексій Максимович Пєшков) *494, 541, 611*
Грабовський Павло Арсенович *605*
Граціє Делле Марія Євгенія 12, 36, 87, *484, 613*
Грінченки 293
Грінченко Анастасія Борисівна 92, 167, *508*
Грінченко Борис Дмитрович (Вартовий, Василь Чайченко) 81, 92, 132, 137, 166, 175, 207, 208, 212, 213, 233, 281, 293, 302, *492, 505,*

508, 517, 526, 534, 536, 540, 549—552, 605, 616
Грінченко Марія Миколаївна (М. Загірня, М. Чайченко) 92, 137, 167, 233, 281, *508, 540, 549*
Громада, Київ *501, 502, 504;* Одеса *501*
«Громадська думка» *520, 525*
«Громадське слово» *520, 525*
«Громадський голос» *501*
«Грустный Лео» 436
Грушевська 84
Грушевський Марко 319, *555*
Грушевський Михайло Сергійович 83, 275, 319, 353, 375, 380, 395, *487, 500, 504, 506, 560, 564, 575*
Грушевські 78
Грушецька 97, *509*
Губернатіс Анжело де 24, 25, 45, *487*
Гюгенен, лікар 69
Гюго Віктор-Марі 33, 139, *594, 619*
Гюїсманс Жорж-Шарль 35, *492*
Данте Аліґієрі 418, *572*
Дебогорій-Мокрієвич Володимир Карпович *598*
Дейч, лікар 349, *554*
Деледда Грація 259, *546*
Деніке 206, 208, 209
Денковська Віра Трохимівна 60, *500*
Джером Джером-Клапка 10, *483*
«Дзвін», альманах 444, *541*
«Дзвін», видавництво 443, 453, *554, 574, 577, 628*
«Дзвін», журнал 440, 441, 449, 464, *577, 630*
«Дзвінок» 468, *592, 594, 597*
Дікштейн Шимон *609, 613*
«Діло» 353, 394, *528, 560, 595, 606*
Діонісій І Старший *502*
Дмитрієв Микола Андрійович 180, 181, *530,*
Дмитро 208
Дмитрук (Пиріг) Варвара Йосипівна (Варка) 168, 188, 192, *526*
Доде Альфонс *517*
«Донская речь» 52, 77, 82, 249, *498, 500, 504—507, 510, 615*
Дорошенко Дмитро Іванович 179, 180, 328, 329, 335, 340, 344, *530, 534, 556*
Дорошенко Петро Дорофійович *574*
Драгоманов Михайло Петрович (М. Галицький, Українець, дядько) 24—27, 44, 45, 51, 58, 64, 67, 74, 75, 128, 160, *486, 487, 492, 495, 497—499, 501, 504—507, 524, 530, 583, 584, 588, 589, 591—593, 596—599*
Драгоманов Олександр Петрович *590, 595, 600*
Драгоманов Світозар Михайлович (Зоря) 76, 80, 181, 210, *505, 530, 535*
Драгоманова Єлизавета Іванівна 160, *524, 586, 587, 589, 590, 596—598*
Драгоманова (Кучинська) Людмила Михайлівна (дядина) 20, 24—26, 44, 50, 68, 74, 76, 80, 101, 160, 168, 176, 242, 415, *487, 495, 497, 504, 506, 526, 528, 600, 601, 604*
Драгоманова-Труш Аріадна Михайлівна 35, 44, 68, 74, 76, 80, 87, 107, 160, *492, 495, 506, 507, 598, 599, 601, 604*
Драгоманова-Шишманова Лідія Михайлівна 20, 23, 24, 26, 43—45, 58, 66. 76, *486—488, 495, 560, 596, 599*
Драгоманови *583*
Дрентельн *585*
«Дубове листя» *609*
Дятлов Петро Юрійович *520, 631*
Енгельс Фрідріх *609*
Ернест Федір Людвигович 353, *560*
Еструп *515*
«Евпаторийский листок» 241
Євшан (Федюшка) Микола 389, 414, 444, 458, *566, 571, 579*
Єсенська Ружена *606*
Єфименко (Ставровська) Олександра Яківна 199, *533*
Єфремов Сергій Олександрович 28—34, 36, 37, 39, 40, 42, 47—49, 51, 55, 159, 213, 291, 368, 394, 408, 413, *488—490, 492, 493, 496, 499, 523, 550, 567, 571, 614*
Єфрон І. А. *615*
Жаботинський Н. Є. 357, *561*
Жебуньов Леонід Миколайович 247, *543*
Житецький Павло Гнатович *529*

«Житє і слово» *597, 601, 602*
«Жизнь», 1897—1901 40, 249, *494, 527, 606—610*
«Жизнь», 1906—1907 236, *541*
«Жизнь» *498*
«Жизнь и искусство» *605*
«Жінка» *495*
«Жовтень» *598*
Жук Михайло Іванович 392, *567*
Завадський 95, *509*
«Заветы» *569*
«Закавказский рабочий» 438
«За красою» 108, 158, *511, 523, 618*
Заньковецька (Адасовська) Марія Костянтинівна *603*
«Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові» 208, 261, *487, 534*
«Записки Українського наукового товариства в Києві» *537*
«Записки императорского Географического общества» *447*
З-ва 438
Зелінська, дочка 168
Зелінська, мати 168, *526*
Зелінські 168
«Земля» 236, *540*
«Зірка» 176, 177, *528*
З. К. 190
Злобін П. *548*
«З-над хмар і з долин» (збірник Вороного) 50, *486, 496, 498, 499*
«Знание», збірники 236, *540*
«Знание», видавництво *540*
«З неволі» 184, 208, 209, 228, 232, *529, 532, 619*
Золя Еміль 32, 33
«Зоря», Львів *503, 586—591, 595, 597—599*
«Зоря», Москва 160, 164, 178, *524*
«З потоку життя» (збірник Коцюбинського) 50, *496, 498, 499, 510, 616—618*
Ібсен Генрік 31, *490*
«Известия Нежинского института» 264
«Известия Нежинского историко-филологического общества» 264, *546*
Ізраель (Ізраелі) Джеймс Адольф 237, 244, 264, 274, 277, 293, 300, 347, 348, *541, 553, 622*
«Искра» *619, 621*
К. 433
«Кавказский вестник» 95, *509*
«Кавказское общество исправительных земледельческих колоний и приютов» *516*
Капельгородський Пилип Йосипович 216, *537*
Карганов В. *509*
餐Каролька 189, 192, *532*
Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван Карпович 109, *512*
Карпов Олександр Антонович 196, 210, 324, 336, 344—346, 357, 358, 362, 363, 402, 406, 427, 470, *535, 549, 555, 556*
Карпова Марія (Маруся) 118, 120, 129, 130, 132, 288, 294, 317, 324, 336, 345, 346, 355, 356, 361—363, 365, 375, 377, 407, 410, 432, 433, *518, 549, 555*
Карпова Феоктиста Семенівна 104, 110, 116, 119, 120, 127—129, 132, 196, 201, 202, 207, 288, 290, 294, 313, 317, 321, 331, 336, 337, 344, 345, 350, 356, 357, 362, 363, 370, 381, 394, 398, 402, 407, 409, 410, 412, 432, 433, 470, *514, 518, 549, 555, 557, 574*
Карпови 190, 201, 207, 280, 286
Карташевська Марія Миколаївна *520*
Карташевський Микола Миколайович *520*
Карташевський Микола Петрович *520*
Карташевський Петро Миколайович *520*
Карташевські 133, 134, *520*
Каспер 223, *538*
Катон Марк Порцій (Катон Старший) 34, *492*
Кац, пані 310
Квасницький Ю. *548*
Квітка Климент Васильович (Тиміш Борейко, Клим, Кльоня, Лютюсь) 49, 54, 80, 86, 88—91, 94, 95, 97, 102—104, 107—110, 113, 116, 119—124, 126—132, 137, 161, 175, 182, 183, 185—191, 195—198, 201—217, 219—227, 230—242, 244—248, 250—254, 256, 257, 259, 260, 262—264, 266, 268—270, 272—276, 278—280, 282, 285—291, 294, 295, 297—302, 305, 311, 313—318, 320—328, 330—333,

335—340, 342, 344—346, 350, 352—362, 364—366, 368, 370, 374, 375, 377, 379—381, 384, 385, 387, 389—394, 398—400, 402—410, 412—417, 419—421, 426—428, 432, 433, 435, 436, 438, 440, 445, 448, 449, 454, 456, 465—468, 470—472, *489, 498, 499, 507, 514—518, 524, 533, 535, 536, 538, 539, 542, 545—547, 554—558, 560, 563, 569, 570, 572, 574—578, 604, 610, 614—616, 621—626, 628, 629, 631*
Квітка, мати К. В. Квітки 211
Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович 236
Квітки, подружжя *543*
Кибальчич (Кибальчич-Козловська) Надія Костянтинівна 229, 248, 259, 275, 278, 282, 288, 310, 342, *539, 543, 549—552, 558, 624, 626*
Київська малювальна школа *597*
Київське літературно-артистичне товариство *579, 600, 602, 603—608, 611*
«Киевлянин» *605*
«Киевская газета» *500*
«Киевская мысль» *541*
«Киевская старина» («Україна») 27—30, 34—37, 47, 48, 51, 109, 121, 173, 181, *488, 490, 492—494, 496, 502, 504, 509, 512, 518, 522, 525, 537, 554, 614, 615, 618*
«Киевские вести» *564*
«Киевское слово» *603, 605, 608*
Кістяківський Богдан Олександрович 396, *568*
Кішка Самійло 261, *546*
Клименкова 42, 60, *495*
Кобилянська Марія Йосипівна (свята Анна) 62, 162, 166, 170, 456, *501, 527, 578*
Кобилянська Ольга Юліанівна (хтось чорненький) 28, 33, 34, 39, 45, 54, 61, 62, 71—73, 79, 82, 85, 86, 106, 109, 110, 121, 151, 156, 161, 164, 170, 228, 338, 351, 430, 454, 460, *488, 489, 491, 492, 495, 499—503, 505, 506, 511, 512, 514, 515, 522—525, 527, 557, 559, 574, 578, 579, 605, 609, 610, 612—614, 616, 618—620, 624, 626, 628, 630*
Кобилянський Володимир Юліанович 73, 456, *503, 578*
Кобилянський Юліан 352
Кобилянський Юліан Юліанович 56, 62, 73, *497, 501*
Кобилянські *495, 496, 609*
Кобринська Наталія Іванівна 33, *492*
Коваленко Олекса Кузьмич 356, *561, 565*
Коваленко-Коломацький Григорій Андрійович (Грицько Сьогобочний) *517*
Ковалевський Микола Васильович (І. Макарович) 67, *501, 502, 604*
Козакова 351, 352
Козловський 230, 260, 279, 281, 282, 292, 312, 343, *532, 551, 552*
Козловські 304, *552*
Кокоріна 102, *510*
Колесса Іван Михайлович 215, 401, *536, 549*
Колесса Філарет Михайлович 215, 245, 246, 249—251, 254, 256—258, 260, 261, 265, 266, 268, 286, 350, 401, 402, 435, 445, 449, *516, 524, 535, 542, 543, 545, 547, 559, 569, 577, 623, 627*
Комаров Богдан Михайлович *514*
Комаров Михайло Федорович (Уманець) 125, 220, 464, *514, 538, 541, 560, 572, 589, 590, 594, 596*
Комарова (Комарівна) Галина Михайлівна 220, 223, 238, 276, 439, *514, 538, 548, 576, 624*
Комарова-Волянська Віра Михайлівна 352, *560*
Комарова (Грабовська) Любов Болеславівна *594*
Комарова Любов Михайлівна 238, 415, *541, 572*
Комарова-Сидоренко Маргарита Михайлівна 42, 220, 238, 352, 431, *495, 514, 541, 560, 574, 594, 603, 630*
Комарови 118, 220, 238, 346, 349, 352, 415, 464, 514, 590, 594, *596*
Коненков Сергій Тимофійович 459, *579*
Кониський Олександр Якович 51, *498*
Конопніцька Марія 12, 34, 37, 48, *484, 486, 496, 591, 613*

Коноіщенко (Грабенко) Андрій Миколайович 207, 215, *534*
Коперник Міколай *535*
Короленко Володимир Галактіонович *524, 591*
Косач Антоніна Іванівна 99 *510*
Косач Григорій Антонович (дядя Гриша) 99, 411, *510, 588*
Косач Ісидора Петрівна — див.: Косач-Борисова Ісидора Петрівна
Косач Микола Олексійович *492*
Косач Микола Петрович (Микось, Микуня, Микунька, довша Гусь) 11, 35, 40, 60, 61, 70, 79, 81, 91, 101, 108, 114—116, 118, 128, 132, 135, 158, 169, 179, 183, 185, 188, 189, 192, 205, 208, 216, 221, 276, 306, 317, 320, 347, 367, 381, 384, 406, 407, 411, 413, 415, *483, 492, 500, 514, 531, 537, 570, 587, 588, 599*
Косач Михайло Петрович (Михайло Обачний) 33, 49, 66, 79, 80, 91, 103, 106, 108, 170, 425, *484, 492, 496, 501, 507—509, 514, 532, 562, 583—587, 589—591, 593, 594, 597, 602, 604, 607, 615.*
Косач Оксана Петрівна — див.: Шимановська (Косач) Оксана Петрівна
Косач Ольга Петрівна, сестра — див.: Косач-Кривинюк Ольга Петрівна
Косач Петро Антонович (папа, татко) 9, 10, 35, 40, 60, 61, 69, 70, 79, 81, 86, 88, 91, 96, 103, 112, 114—117, 120, 128—130, 132, 135, 137, 158, 169, 173, 176, 179, 181, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 198, 199, 202, 204, 207, 211, 212, 218, 219, 221, 224, 233, 235, 240, 261, 264, 270, 272, 276—279, 297, 307, 308, 345, 351, 365—367, 369, 411, 425, 427, 477, *482—484, 494, 502, 511, 514, 518, 519, 536, 546, 552, 574, 583, 584, 588, 599, 603—605, 610, 622—624*
Косач (Драгоманова) Ольга Петрівна (Олена Пчілка, мати) 9, 29, 35—38, 42, 49, 59—61, 70, 79, 87, 90, 91, 96—99, 103, 105, 108, 109, 111, 112, 114—118, 124, 126—130, 132, 133, 135, 137, 152, 158, 159, 161, 164, 167, 170, 175, 177—179, 181, 184, 186, 188, 199, 204, 207, 210, 212, 214, 216—219, 221—224, 226, 227, 230, 235, 236, 238, 240, 242, 244, 245, 264, 269, 272, 284, 285, 293—295, 297, 299, 305, 306, 309, 311, 312, 315, 317—320, 322—324, 328, 330, 331, 334, 335, 337—341, 343, 350—353, 355—357, 362, 364, 365, 367, 369, 370, 375, 378, 381—384, 387, 389—392, 394, 397, 400, 403—405, 407—409, 411—417, 421, 422, 426, 429, 430, 432, 436—438, 440, 443, 444, 449—451, 453, 454, 458, 459, 463—469, 472, *481, 482, 488—490, 492—494, 496, 499, 500, 507, 509—511, 514, 516—520, 524, 526—530, 535—538, 540, 542, 548, 551, 553—563, 565—570, 572—581, 583, 585—589, 591—596, 598, 601—604, 606, 607, 611—613, 615—617, 622—631*
Косач-Борисова Ісидора Петрівна (Гусик, Дора, Дроздик, коротша Гусь) 11, 35, 40, 60, 61, 70, 79, 91, 101, 108—110, 114—118, 128, 132—136, 152, 158, 160, 169, 176, 181, 182, 185, 186, 188, 189, 192, 199, 205, 208, 212, 218, 221, 276, 294, 299, 306, 309, 313, 320, 323, 324, 326, 328, 330, 332, 333, 338, 339, 347, 349, 353, 357, 359, 364, 366, 367, 370, 376, 380, 382, 384, 392, 394, 397, 398, 403, 405, 411, 413, 415, 416, 426, 455, 472, *483, 492, 494, 500, 520, 524, 536, 567, 569, 572, 581, 582, 618, 629, 631*
Косач (Дробишева) Наталія Григорівна 380, 381, 411, *570*
Косач Юрій Михайлович 383
Косачі, родина 96, 129, 202, 209, 212, 277, 342, *482—484, 509, 511, 519, 520, 526, 528, 532, 533, 535, 536, 543, 549, 585, 586, 592, 594, 599, 601, 613, 616, 620, 621, 628*
Косачі петербурзькі 35, *492*
Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (Лілея, Ліліцика, Лілія, Ліль, Ліцик, Giglio) 11, 25, 27, 34, 35, 37, 40, 41, 44, 50, 52, 54, 61, 68, 70, 72, 79, 86, 88, 90, 99—103, 105, 108, 109, 111, 113, 114, 117—

120, 126, 152, 160, 162, 164, 166, 169, 172, 173, 175—177, 182, 183, 185, 186, 188—190, 195, 200, 203—206, 208, 210, 212, 214, 216—218, 221, 222, 226, 227, 230, 233—235, 237, 239, 241—243, 246, 247, 259, 261, 264, 270, 272—274, 278, 283, 285, 287, 292, 294—296, 299, 301, 302, 305, 306, 310, 313—317, 320, 322, 326, 328, 329, 331—334, 340, 341, 343, 344, 347, 349, 352, 354, 356—359, 361—369, 375. 382, 383, 385, 386, 389, 391—394, 397, 403, 405, 408. 409, 412, 415—417, 420—423, 426, 431, 434, 451, 453, 455, 463, 464, 467—469, 471, 472, *481, 483, 488, 493—496, 498, 500, 502, 505—507, 510, 511, 513, 514, 517, 524, 526—528, 530—535, 537—539, 541—543, 546, 548, 549, 551, 552, 554—564, 566, 570—575, 578, 580—582, 584—589, 591, 592, 594—596, 599, 602—608, 610—613, 615—631*

Котляревський Іван Петрович 34, 85, *493, 526, 544, 604, 615*

Коцюбинська (Дейша) Віра Устинівна 99, *510*

Коцюбинський Михайло Михайлович 50, 98, 99, 459, 471, *480, 481, 494, 496, 499, 510, 579, 597, 609, 616, 617*

Кошиць Олександр Антонович *404, 407, 570*

Кравченко Михайло Степанович 161, 245, 268, 269, 286, *530*

Крамаренко (молодший) 220, *538*

Крамський *548*

Крандієвська А. Р. *492*

Красицька (Шевченко) Катерина Григорівна *616*

Красицький Фотій Степанович 108, *511, 616*

Крафт-Ебінг Ріхард 143, *521*

Кревецький Іван *579*

Кривинюк Марія Василівна 118, *514, 536*

Кривинюк Михайло Васильович (швагер) 26, 44, 70, 72, 74, 80, 86, 98, 109, 110, 118, 160, 169, 172, 176, 180, 181, 183, 211, 212, 222, 224—227, 238, 240, 242—245, 247, 248, 276, 284, 285, 288, 292, 294, 301, 304, 305, 308, 313, 317, 319, 320, 322, 328, 330, 333, 338, 339, 349, 352, 353, 357, 359, 366, 370, 375, 383—385, 389, 391—393, 398, 399, 402, 403, 408, 412—416, 429, 430, 437, 444, 451, 454, 464, 465, 471, *486, 515, 524, 530, 533, 536, 539, 551—556, 567, 569, 571, 580—582, 601, 609, 624—626, 630*

Кривинюк Михайло Михайлович (Аляльо, Бобрик, Ліленятко, Лілік, Ліцик, Люнька, Лютя, маленьке, Михалко, Михалюнка, Михалюнка-Люнка, Михалюньо, Михаль, Михальо, «ніні», Тюсінька, Тюсіня, Утоніка-Лютоніка, Утонька, Утя, Утятко) 160, 166—168, 176, 177, 182, 183, 188, 189, 192, 199, 202—205, 208, 209, 211, 212, 217, 222, 224, 225, 227, 233, 238, 240, 243—245, 247, 248, 264, 276, 278, 284, 288, 294, 295, 301, 309, 313—315, 317, 324, 327, 331—333, 335, 341, 347—350, 352, 355, 359, 361, 362, 365, 369, 370, 375, 377, 387, 389, 391, 392, 408, 414—416, 420, 423, 424, 431, 435, 453, 464, 468, 471, *522—524, 531, 538, 555, 573, 581*

Кривинюки 368

Крижанівська-Тучапська Віра Григорівна *608*

Крилов Іван Андрійович *565*

Кримський Агатангел Юхимович 90, 93, 128, 130, 131, 136, 153, 160, 163, 173, 178, 183, 199, 200, 324, 353, 355, 364, 370, 395, *489, 507—510, 517, 519—522, 524, 525, 527, 560, 563, 567, 574, 599, 615, 618, 619, 629*

Кропивницький Марко Лукич 167, *526, 540, 605*

Крушеван П. О. 82, *506*

Крушельницька Соломія Амвросіївна 74, *504, 550*

Крушельницький Антін Владиславович *494*

Кузьма — див.: Ляхоцький Антон Михайлович

Куліш Пантелеймон Олександрович 65, 426, *488, 501, 502*

Кульженко Степан Васильович 216, *537*

Куропаткін Олексій Миколайович 289, *550*

Лабріола Антоніо *609*
Лазаревський Борис Олександрович 437, *576*
Ламартін Альфонс де 138, *521*
Левицька 176, 292
Левицький Модест Пилипович 166, 176, 187, 190, 191, 196, 197, 226, 351, 352, *526, 528, 532, 560*
Левицький Орест Іванович 317, *555*
Леконт де Ліль Шарль-Марі-Рене *591*
Ленін Володимир Ілліч *494, 495, 547, 561, 620*
Лермонтов Михайло Юрійович *498*
Липа Іван Львович (Петро Шелест) 81, 121, *505*
Лисавета 105, *511*
Лисенко Микола Віталійович 97, 250, 351, 354, 368, 402, 424, 425, 429, 444, 447, *509, 529, 530, 538, 552, 559, 573, 575, 577, 578, 585, 587, 589, 594, 597, 608, 622*
Лисенко (Деконор) Ольга Олександрівна *585*
Ліньова Євгенія Едуардівна 215, *537*
«Літературна газета» *492*
«Літературна Україна» *543, 582, 621*
«Літературно-науковий вісник» («Вісник») 9, 24, 36, 47, 49, 122, 176, 182, 217, 225, 227, 249, 259, 260, 275, 279, 291, 293, 306, 307, 311, 315, 317, 319, 351, 352, 355, 357, 360, 361, 368, 370, 373, 375, 382, 385, 388, 390, 392, 401, 405, 420, 437, 441, 443, 450, 464, 468, 472, *482, 484—486, 488, 493, 497, 503, 515, 528, 530, 539, 540, 545, 549, 551, 553, 554, 558, 562, 564—569, 571, 573, 575, 576, 578, 581, 602—604, 606—608, 611—612, 614, 615, 622, 625—629, 630, 631*
«Литературные вечера» 178
Літопис Самовидця 395, *567*
Лора 53, *498*
Лосєв 241, 245, *542*
Луїс П'єр 31, 35, *491, 493*
Лукич Василь (Володимир Лукич Левицький) *597*
Луцький Остап 184, 228, *531, 539*
Людкевич Станіслав Пилипович 215, 400, 401, 405, 412, *536, 570*
Люся 53
Ляхоцький Антон Михайлович (Кузьма) *605, 612*
М. 438
Мазепа Іван Степанович *568*
Макаренко 159
Мадлінський *515*
Макарова Антоніна Семенівна *596*
Маковей Осип Степанович 73, 158, *165, 497, 503, 523, 527, 582, 595, 596*
Малих Марія Олександрівна *495*
Малих, фірма 41, *495*
Марися 189, 192
Марков Д. *582*
Маркова Олександра (Шура) 134, *520*
Маркс Карл *602, 609*
Мартович Лесь (Олекса Семенович) 183, 192, *494, 531*
Маслов Олександр Леонтійович 448, *577*
Масперо Гастон-Каміль-Шарль 340, 347, 364, 375, *558*
Матушевський Федір Павлович 124, *516*
Медведик Петро *550*
Мелік-Каракозов Г. *509*
Менар Луї 340, 364, 374, 375, *558*
Мережинський Максим Іванович 186, 188, 191, 196, 210, 230, 383, 384, *532, 535, 565*
Мержинський Сергій Костянтинович 98, 188, *485, 486, 507, 602, 603, 605—609*
Метерлінк Моріс 31, 35, 39, 389, *490, 491, 608*
Мечников Ілля Ілліч 143, *519*
Мирний Панас (Панас Якович Рудченко) 167, *518, 526*
Миролюбов Віктор Сергійович 399, *569*
Мих. С. 432, *575*
Михайловський Микола Костянтинович 29, *490*
Мільська (Косач) Євгенія Михайлівна (Іма, Імочка) 96, 117, 179, *509, 514*
«Мир божий» 30, 34—37, 40, 41, 47, 48, *484, 489, 492—494, 496, 613, 614*

Міцкевич Адам *485, 588*
Міщенко Лариса Петрівна *609*
«Молода муза» *531*
«Молода Україна», журнал 27, 49, 232, 354, 385, 465, *488, 495, 496, 531, 540, 560, 569, 611, 613, 622, 629*
«Молода Україна», товариство *612*
Мопассан Анрі-Рене-Альбер-Гі де 31, 39, 236, *490, 541*
Морачевський Пилип Семенович *525*
Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич 51, *497*
Морозенко (Мрозовицький) Станіслав (Нестор) 447, *544*
Москва Ганна *610*
Мочульський Михайло Михайлович *488, 489*
«Музыка и жизнь» *577*
Музичка Андрій Васильович *495, 548, 576*
Музично-драматична школа ім. М. В. Лисенка *540, 578*
Муйжель Віктор Васильович 236, *541*
Мурашко Микола Іванович *597*
Мусоргський Модест Петрович *517*
«На вічну пам'ять Котляревському» *483, 495, 496, 498, 499, 536, 615*
Надсон Семен Якович 148, *521, 591*
Надя 104, *511*
Наполеон І (Наполеон Бонапарт) 353
«Народ» *530, 591, 593—595, 598, 599*
«Народна часопись» *596*
«Народний дім» 74, *504*
Наукове товариство імені Шевченка у Львові (Товариство імені Шевченка) 25, 76, 83, 84, 122, 123, 252—254, 256—258, 260, 261, 265—267, 400, 458, *487, 488, 500, 506, 534, 545, 547, 579, 595, 609, 623, 630*
Науменко Володимир Павлович 50, 151, 160, 164, 173, *497*
Негрі Ада *527*
Некрасов Микола Олексійович *575, 591*
Нелідова Катерина Миколаївна 41
Нельдек Теодор *508*
Нечуй-Левицький Іван Семенович 33, *492, 552*
«Нежинское историко-филологическое общество для собирания в Черниговской губернии археологического и этнографического материалов» *546*
Ніковський Андрій Васильович (А. Василько) 436, *576*
«Нова громада» 182, *508, 526, 620*
«Нова рада» *499, 500, 507, 510, 537, 540, 579, 623*
Нордау Макс 29, 30, 51, *490*
Нотнагель Карл 23, 71, *487*
«Общество исследователей Волыни» 29, *489, 490, 614*
«Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете *515*
«Общество русских драматических писателей и оперных композиторов» 399, *606*
Овідій (Публій Овідій Назон) *561*
Оглоблін Н. Я. 264, *546*
«Одесские новости» 125, *517*
Олар Франсуа-Альфонс 396, *568*
Олесь (Кандиба) Олександр Іванович 216, 389, 405, 408, *537, 570*
«Оля» 169
Онищук А. *565*
Оппоков Іван 159, 160, 164, 178, 199, 200, *524*
Орловський 185, *529*
«Отечественные записки» *490*

Павлик Ганна Іванівна 73, *503*
Павлик Катерина 45, 58, 66, 67, 73
Павлик Михайло Іванович (М. Ткаченко) 24, 43, 50, 56, 62, 66, 68, 72, 74, 75, 83, 84, 90, 179, 181, *487, 495, 497—504, 506, 507, 530, 587, 588, 589, 591—594, 598, 599, 603—605, 609, 614*
Палажка 160, 168, *524*
Паліашвілі (Палієв) Захарій Петрович 95, *509*
Панькевич Климентина 61, 73, *500, 503*
Парамонов Н. 82, *506*

Пархоменко Терентій Макарович 250, 264, *544*
Пастернацький *516*
Пахаревська Валерія (Валерик) 293, *545*
Пахаревський Леонід Андрійович 216, 236, *537, 541*
Пачовський Василь Миколайович *228, 539*
Пеладан Жозефен (Жозеф-Еме) 35, *491*
Перетц Володимир Миколайович (Перець) 236, *541*
«Перший вінок» *588, 591*
Петрарка Франческо *591*
Петруненко Федір Петрович (Федя, Ласочка) 182, 183, 313, 319, 338, 351—353, 355, 356, 363, 375, 380, 381, 384, 385, 389, 394, 399, 400, 403, 409, 429, 430, 437, 444, 449, 454, 465, 467, 468, 472, *531, 554, 561, 562, 565, 577*
Пилипенко Євдокія Юхимівна *544*
Пипін Олександр Миколайович 41, *494*
Пиріг Тимофій Осипович 188, *532*
Пирогов Микола Іванович *542*
Пироговське товариство російських лікарів *542*
Пігуляк Євгенія (наше чорненьке) 122, *515*
Пінінський Леон *506*
Плеханов Георгій Валентинович *495*
«Плеяда» 429, *493, 562, 590, 591, 597*
Побєдоносцев Констянтин Петрович 373, *563*
«Полтавщина» 128, *518, 543*
Попович Омелян 74, *503*
«Праця» *520*
«Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменської праці. 1874—1914. Літературно-науковий збірник» 435, 456, *576, 603, 630*
Приходьки 60
«Просвіта», Київ 166, 167, 172—174, 177, 199, 207, 208, 212, 220, 224, 234, 259, 283, 477, 476, *526—530, 533, 548, 582, 620;* Одеса *538*
Просяниченко Володимир 183, 189, *531*
Проценко 129, *518*
Путя *494*
Пушкін Олександр Сергійович 148, *521, 569, 574*
Пшибишевський Станіслав 39, 458, *494*
«Рабочая правда» *631, 632*
«Рада» 167, 176, 182, 207, 209, 249, 289, 422, 436, 446, 454, 458, 468, *520, 526, 528, 530, 548, 571, 576, 579, 624, 631*
Радзієвський Олексій Іванович 223, *538*
Радикально-демократична партія 180
«Радянська Україна» *546*
«Радянське літературознавство» *489, 508, 552, 613*
Раймунд Ф *568*
Рамсес II *580*
Ратманов 192
Ратманова Катерина Філаретівна 192, *532*
Рембо Жан-Артюр 31, 32, *491*
«Рідний край» 164, 167, 176, 179, 181, 205, 207, 215, 221, 232, 235, 247, 249, 271, 275, 293, 307, 311—314, 337, 356, 368, 375, 379, 385, 390, 401, 404, 409, 421, 426, 436, *444*, 449, 465, *525—527, 530, 531, 536, 542, 551, 560, 564, 566, 569, 570, 574, 577, 619, 620, 624, 629, 630*
Реньє Арні 31, *491*
Рінек О. *586*
Ріт (Frau Dr Rieth) 21
Род Едуард 35, *493*
«Родина» *630*
Розанов, власник дачі 206, 208, 209
Роздольський Йосип 400, *536, 537, 570*
Романова Одарка (Дарія) Іванівна 176, *528*
Роні (Жозеф Анрі та Серафен Жюстен Франсуа Бекси) 35, *492*
Російська соціал-демократична робітнича партія *619*
Російське географічне товариство 447, *534*
Россетті Данте-Габрієль (Габрієль-Чарлз) 356, *561*

Россошинська Ніна Леонідівна *632*
Ростан Едмон *549*
Руданський Степан Васильович *563*
Руденко Іоїл Мефодійович *603*
Рудченко 454
Рудченко Іван Якович (Іван Білик) 128, 208, *518, 534, 578*
Русинов 347, *559*
«Руслан» 50, 74, *497, 498, 504, 528*
Русова Софія Федорівна 52—54, 378, 383, *498*
«Русская мысль» 41, 49, 357, *489, 492, 496, 561, 571*
«Русское богатство» 41, *494, 496*
Руссо Жан-Жак *591*
«Руська бесіда» *595*
Савицький Іван Климович 265, 267
Садовська Наталія Іллівна 35, 229, 248, *492, 494*
Садовська (Путя) 39
Садовський 10, 60, 229, 248, *500*
Садовський, брат першого 10
Садовський (Тобілевич) Микола Карпович 232, 399, *540, 568*
Садовські 10, 11, 38, 229, 248, 260, *482, 483*
Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович *570*
Салтиков-Щедрін Михайло Євграфович 442, *483, 577*
Сапєжко Кирило Михайлович 223, *538*
Сахаров *515*
Свєчников Анатолій Григорович *552*
Святополк-Мирський Петро Данилович 129, *518*
Сембратович Роман Сильвестрович 87, *507*
Сент-Бев Шарль Огюстен 371
Серао Матильда 259, *545*
Серафимович (Попов) Олександр Серафимович *541*
Сервантес де Сааведра Мігель *591*
Сидоренко Юрій Михайлович (Левенятко) 238, 439, *541, 576*
Сирокомля Владислав (Людвіг Кондратович) *591*
Сікорський Григорій Григорович (Грицько) 190, 191, 197, *532*
Сімович Василь Іванович 158, 162, *503, 523*
Сірий Юрій 315, 353, 363, 367—369, 382, 385, 388, 391, 398, 407, 430, 436, 440, 443, 449, 451, 459, 464, *554, 562, 576*
Скиба 186, *532*
Скоба Антон Якович *544*
Сковорода Григорій Савич *488*
Скотт Вальтер *591*
Скубій Іван 260, *546*
Скулинський Лев 379, *564*
Славинський Максим Антонович (Лавинська, Соловінська, Стависький, пан Максим) 35, 36, 120—122, 124, 125, *493, 514, 592, 595, 615*
Сластіон (Сластьон) Опанас Григорович 245, 246, 249, 250, 252, 254, 255, 261, 266, 445, *542, 543*
Смаль-Стоцька (Стоцька) 165, *525*
Смаль-Стоцький Степан Йосипович 75, *504, 525*
Соболева Валентина 108, 109, 113, 114, 117—119, *511, 513*
Соколова, власниця дачі 212—214
Сологуб Федір (Тетерников Федір Кузьмич) 540
Софокл 354, *560, 628*
Спендлер 282, 285, *549*
Сперанський Михайло Нестерович 264, *546*
Сталь Ж. (П'єр-Жюль Етцель) *591*
Старицька Марія Михайлівна (Муха, Мушка) 453, 459, *578, 611*
Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (Людя) 10, 59, 75, 98, 105, 130, 136, 160, 183, 394, 398, 399, 409, 413, 414, 424, 436, 459, 467, 468, *483, 489, 499, 500, 511, 565, 567, 569, 570, 573*
Старицький Михайло Петрович 383, 424, 425, 458, *483, 499, 552, 573, 604*
Старшинівна 188, *532*
Степан 208, *534*
Степаненко Василь Пилипович 315, 355, *554*
Стефаник Василь Семенович 80—82, 85, 86, *494, 505, 628*

Стешенко Іван Матвійович 59, 98, 136, 179, 180, 184, 365, 407, 465, 467, 468, *499, 580*
Стоцькі 161, 162, *525*
Струве Петро Бернгардович 357, 399, *489, 561*
Судовщикова Ганна Іванівна 96
Судовщикова-Косач Олександра Євгенівна (Грицько Григоренко, Річчі) 11, 66, 96, 102, 117, 179, 193, 246, 363, *483, 484, 492, 501, 509, 510, 514, 530, 591, 602*
Тальяд Лоран 31, 32, *491*
Тамбурер 219, 227, *538*
Тарноградський В. 339, *558*
Телетов 423
Телетова 423
Терещенко, власник дачі 217, 218, 220, 222, 228—230, 233
Тесленко-Приходько Іларіон Васильович 117, *514*
Тесленко-Приходько (Косач) Олена Антонівна (тьотя Єля) 11, 22, 38, 42, 46, 54, 60, 69, 169, 272, *483, 484, 500, 584, 585, 599, 607*
Тесленко-Приходько Петро Васильович 60, 169, 210, *500, 514, 535, 599*
Тесленко-Приходько Юрій Петрович 10, 38, 42, 60, 70, 169, 337, *483, 495, 557*
Тимченко Євген Костянтинович 360, *562*
Товариство ім. Шевченка 161
Товариство прихильників української літератури, науки і штуки у Львові *627*
Толстой Лев Миколайович 30, 155, *522, 613*
Т. Р. *548*
Трегубов Єлисей Купріянович 366, *504*
Трегубова Антоніна Федорівна 123, *504*
Труш Іван Іванович 14, 15, 74, 75, 78, 83, 86, *485, 492, 495, 504, 506, 507, 607, 609, 628*
Тургенєв Іван Сергійович *599*
Тучапський Павло Лукич *597, 602*
«Україна» *510*
«Українська книгарня» *554*
Українська соціал-демократична партія Східної Галичини *485*
Українська соціал-демократична робітнича партія *554*
«Українська хата» 311, 380, *554*
Українське наукове товариство в Києві 216, 426, *537*
Українсько-руська видавнича спілка *528, 606*
Уточкін Сергій Ісайович 324, 341, *556*
«Учитель» *567*
Фаворський 187, 196, 197, 203, *532*
Федір, сторож 469, *580*
Федькович Юрій Адальбертович 74, *503, 504, 523*
Фінзен (Фінсен) 348, *559*
Фінк 315, 320—323, 337, 340, 341, 343, *554, 556*
Флобер Гюстав *491*
Франки *613*
Франко Андрій Іванович 79, *594*
Франко Іван Якович 9, 11, 14, 15, 33, 58, 61, 74, 77, 80, 81, 82, 86, 88, 122, 139, 181, 382, 394, 435, 456, *481, 484—486, 488, 492, 494, 497, 498, 500, 501, 503—507, 515, 516, 530, 538, 550, 562, 565, 567, 576, 588, 592, 594, 595, 598, 601—603, 606, 609—611, 615, 617, 626, 627, 629, 630*
Франко Петро Іванович *594*
Франко Тарас Іванович *594*
Франко (Хоружинська) Ольга Федорівна 123, *516, 594*
Франс Анатоль *491*
Фрося 168, 176
Х. 161
Хабурзанія, домовласник 322, 328
Харламов Іван 208, 209, 228, *535*
«Хвиля за хвилею» *605*
Хвощинська М. Д. *575*
Хитиров, домовласник 90
«Хлібороб» *520*
Хом'якова А. П. 170, *527*
Хорошавіна, домовласниця 249, 251, 258, 259
Хоткевич Гнат Мартинович (Галайда) 80, 113, 159, 176, 177, 192, 199, 291, *488, 489, 505, 523, 528, 530, 532, 533, 550, 579, 616, 621*
Хоткевич П. 179
Храпаль 235, *540*

Храпаль, брат першого 235
Християнсько-суспільна партія *497*
Хуторська Я. Б. 411, 420, *570*
Ціцерон Марк Тулій 34, *492*
«Червоний шлях» *484, 493, 516, 536, 553, 564, 566, 578*
Черкунов Микола Трохимович 60, *500*
Чернецький О. *546*
Чернишевський Микола Гаврилович 160
Чернявський Микола Федорович 50, 54, 59, *496, 499, 518, 617*
Черняхівський Олександр Григорович *565*
Черняхівські 382, *565*
Чехов Антон Павлович 31, *490*
Чикаленко Вікторія Євгенівна 303, *552*
Чикаленко Євген Харлампович *552*
Чириков Єнген Миколайович *606*
Читадзе Шіо Олексійович 127, 128, *518, 519*
Читадзе (Щербань) Устина Кирилівна 131, *519*
Чічкін, фірма 377
Ч.-Куш 199
Чубинський Павло Платонович 53, 128, 208, *498, 534*
Чупринка Григорій 389, 566
Чхеїдзе, домовласник 384, 385, 395
Шабленко Антон Якович 158, *523*
Шакол 423
Шаховський Семен Михайлович *499*
Шевченко Тарас Григорович 61, 126, 160, 207, 426, *500, 517, 523, 524, 529, 538, 548, 558, 559, 576, 589, 607, 616, 624*
Шекспір Вільям *604*
Шелухін Сергій Павлович (С. Павленко) *538*
Шеньє Андре *591*
«Шершень» 158, *523, 629*
Шимановська 109
Шимановська (Косач) Оксана Петрівна 10, 11, 22, 34, 37—39, 42, 46, 47, 60, 61, 70—72, 79, 100, 101, 105, 108, 109, 112, 114, 116—119, 152, 211, 212, 216, 233, 278, 288, 308, 320, 323, 326, 332, 333, 341, 347, 364, 366, 367, 370, 376, 407, 410, 413—416, 424, 431, 434, 435, 452, 453, *483, 513, 550, 571, 586, 588, 599, 603, 614*
Шимановська (Косач) Олександра Антонівна (тьотя Саша) 11, 27, 46, 108, 109, 152, 170, 172, 173, 185, 199, 209, 225, 352, 362, 366, *483, 489, 511, 535, 585*
Шимановський Антон Борисович (Тося, кузен) 10, 38, 42, 46, 60, 108, 109, 111, 170, 173, 209, 326, 341, *483, 495, 527, 535, 550*
Шимановський Борис Опанасович *483, 585*
Шимановський Павло Борисович 109, 209, 365, 407, 470, *511, 535, 562*
Шишманов Дмитро Іванович (Міка, менша мечка) 20—22, 24, 26, 44, 76, 415, *487, 572*
Шишманов Іван Дмитрович 26, 50, 76, 415, *486—488, 497, 572*
Шишманови *487, 599*
Шіллер Йоганн-Фрідріх 184
«Шиповник» 236, 368, *540*
Штребель 348, *559*
Шухевич Володимир Осипович *537*
Щербань Анастасія Кирилівна 131, 238, *519*
Щурат Василь Григорович *497*
«Южные записки» 121, 124, 125, 128, 130, *514, 516, 617*
Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович 304, 305, *519, 550, 551, 623*
Якобовський Людвіг *605*
Якобсен Єнс Петер *494*
Яновский Феофіл Гаврилович 115, 187, 190, 196, 197, *513*
Ярошинська Євгенія Іванівна 122, *515*
Ясногурський 129, *518*
"Die Gesellschaft" *605, 608*
"Die Zeit" 12, 49, *484, 485, 613*
"Krytyka" *565*
"Kurjer Lwowski" 14, *485, 598*
"Minerva" 25, *487*
"Reformator" 50, *497*
Road Tunley 73
"Ruthenische Pevue" ("Ukrainische Rundschau") 86, *506, 507*
"Slovanský přehled" *606, 622*

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК
ТВОРІВ, ПЕРЕКЛАДІВ З ІНШИХ АВТОРІВ ТА ФОЛЬКЛОРНИХ ЗАПИСІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ, ВМІЩЕНИХ У ПЕРШОМУ — ДЕВ'ЯТОМУ ТОМАХ ЦЬОГО ВИДАННЯ

А-а, кицю IX, 367—368[1]
А-а, котів два IX, 366
А-а, коточок IX, 368
А вже весна, а вже красна IX, 181
А вже в мене ребер нема IX, 78
А в кривого танця (Кривий танець) IX, 30—31
А в кривого танця IX, 173
А в кривому танці IX, 64
А в кривому танці IX, 174
А в місяці сентябрі випала пороша IX, 363
А в нашої перепілоньки IX, 194—195
А в нашої перепілочки та голівка болить (Перепілка) IX, 32
А в нашому сільці метене деревце IX, 17
А в неділю раненько IX, 202—203
«А все-таки прийди!» (*Утопічна фантазія*) VII, 330—334
А в тому саду IX, 176
А в тому саду IX, 184—185
Адвокат Мартіан. *Драматична поема* VI, 9—70
А до мене Яків приходив IX, 139
А йдіть, кози IX, 37—38
А йдіть, кози IX, 170
А йдіть, кози,а йдіть кози IX, 192,
Айша та Мохаммед. *Діалог* IV, 100—106
А ми просо сіяли, сіяли! IX, 188
Ангел помсти I, 140—141
Атта Троль. *Сон літньої ночі.— Г. Гейне* II, 186—260
Афра I, 364
Ах, зачем!...— *М. Конопніцька* II, 131
А я рак-неборак IX, 172
А я хату мету IX, 68—69
Ave regina! I, 147—148
Багато з забутого часу...».— *Г. Гейне* II, 140—141
Байдари I, 105—106
«Батько всієї родини приносить поданки...».— З *Рігведи* II, 277—278
Бахчисарай I, 107
Бахчисарайська гробниця I, 108
Бахчисарайський дворець I, 107
Безконечна IX, 109
«Безпардонний» патріотизм VIII, 12—14
Безсонна ніч I, 101—102
«Беруть у двір Євцю...» (*План оповідання*) VII, 302—308
Бити кицю, бити IX, 368—369
Біда навчить VII, 21—25
Біда польку спокусила (Полька) IX, 144 —145
Бідна моя головойко IX, 171
Бідна моя головойко (Кострубонько) IX, 33
Бідна моя головонько IX, 202
Блакитна троянда. *Драма в п'яти діях*, III, 9—111
«Блискучого літнього ранку...».— *Г. Гейне* II, 141—142
«Бог сну поніс мене у замок десь заклятий...».— *Г. Гейне* II, 145—146
Бодай же ти, дівчинонько IX, 132—133

[1] Римська цифра означає том, арабська — сторінку.

Божа іскра I, 237—238
Бо наш панойку коханий IX, 81—82
Бондарівна VI, 384
Бородар, бородарку IX, 64
Бородар, бородарку IX, 169
Бранець (*Середньовічний мотив*) I, 298—300
Братові й сестрі на спомин I, 240—241
Бриніли річеньки, бриніли IX, 25
Бувайте здорові, шляхи та дороги IX, 318—319
«Був собі в соляній оазі соляр...» VII, 507—508
Була вдова, була вдова на Подолі IX, 284—285
Була вдовойка в кінець села IX, 223—224
Була вдовойка в конець села IX, 15—16
Була на Купали, посмалила гали IX, 18
Була Польща, була Польща, а тепер Росія IX, 262—263
«Була холодна північ та німа ...». — *Г. Гейне* II, 146
«Були ми маленькими дітьми...». — *Г. Гейне* II, 156—157
Було літо, було літо, та й стала зима IX, 247
«Було се за часів святої Германдади...» I, 316
Вавілонський полон. *Драматична поема* III, 148—166
Валець IX, 144
В Вероне (*На могиле Ромео и Джульетты*).— *М. Конопніцька* II, 132
«В гаю шумить вітер осінній...». — *Г. Гейне* II, 145
В дитячому крузі (*цикл*) I, 110—113
В дому роботи, в країні неволі. — *Діалог* III, 263—268
Великдень у тюрмі.— *М. Розенбаум* (dubia) VII, 527—531
«Великеє місто. Будинки високі...» I, 94
Веселий пан I, 334
Весело панові, весело IX, 80
Весна в Єгипті (*цикл*) I, 363—367
Весна зимова I, 170—171
Весняні співи (*Спогад*) VII, 17—20
Веснянка I, 114
«Вечірні промені ясні...».— *Г. Гейне* II, 152
Вечірня година I, 83
Вечорниці на хуторі під Диканькою.— *М. Гоголь* VII, 475—479
Вже вечір, вечір IX, 327—328
«Вже вечір. На морі так темно...». —*Г. Гейне* II, 151—152
Вже петрівочка минається IX, 18—19
Вже петрівочка минається IX, 212
«Вже сонечко в море сіда...» I, 97—98
Ви женці молодії IX, 220
Вийду на поле, гляну на море IX, 353
Ви, музики, грайте IX, 122
Вишеньки I, 227
Вишні-черешні розвиваються IX, 256—257
«Ви щасливі, пречистії зорі...» I, 199
Відгуки I, 145
Відповідь I, 229
Віла-посестра II, 84—91
В інші гори я полину...» I, 273
Вість з півночі I, 365—366
«Вітер смерчі білі, страшні...».— *Г. Гейне* II, 150
Вітряна ніч I, 365
Віче I, 187—189
В катакомбах III, 240—262
В магазині квіток I, 70—71
«В молодії давні літа...».— *Г. Гейне* II, 163—164
«В небі ми жодного доброго батька не маєм...».— *Невідомий поет (З німецької)* II, 327—328
«В небі місяць зіходить смутний...» I, 51—52
[«В неділю рано зілля копала...»] VI, 389—391
Волинські образки. I. Школа VII, 126—132
Володар, володарочку. Вар. А і Б IX, 91
«Вони мене дражнили...».— *Г. Гейне* II, 142—143
Ворогам (*Уривок*) I, 125

Воскресеніє — день IX, 108—109
«В повіз великий богині щасливої впряжені коні...».— З *Рігведи* II, 276
В полі конопелька тонка, зеленейка IX, 17
Враги VII, 275—277
«В розкішній красі таємничій...». — *Г. Гейне* II, 142
«Все-все покинуть, до тебе полинуть...» I, 259
«Все має чергу свою: по житті і смерть приходить...».— З *Рігведи* II, 280—281
«Всі давні та прикрії співи...».— *Г. Гейне* II, 147
«Всі за чаєм сиділи й розмову...». — *Г. Гейне* II, 143
«Всі наші сльози тугою палкою...» I, 74
«В тебе й діаманти, і перли...».— —*Г. Гейне* II, 162
«В холодну ніч самотній мандрівець...» I, 347
Вчора була суботойка, а ниньки неділя IX, 328—329
В'язень I, 60—61
«Гадають усі, що я сохну...».— *Г. Гейне* II, 155
Гарненька молодичка IX, 141
«Гей, піду я в ті зелені гори...» I, 201
Гімн до Йами.— *З Рігведи* II, 282
Гімн до найвищого духа Pramatma.— *З Рігведи* II, 279—280
Гімн до сонця.— *З Рігведи* II, 279
Гімн про перемогу Індри над Агі. — *З Рігведи* II, 278—279
Гірська ідилія.— *Г. Гейне* II, 177—182
Го-го-го, коза IX, 228—229
Голосні струни (*Нарис*) VII, 142—153
Голубая роза. *Драма в пяти действиях* III, 271—376
«Горить моє серце...» I, 117—118
Горобеєчку, в садку-падку IX, 206—207
«Гострим полиском хвилі спалахують...» I, 290
Гочиняй, панойку, ворота IX, 81
Гра в «бобра» IX, 104—106
Гра в «залізного ключа», або у «вовка» IX, 101
Грай, моя пісне!... I, 100—101
Гра у «відьми» IX, 102—104
Граф фон Ейнзідель I, 327—329
Гречка IX, 134
Грішниця I, 131—138
Гусла гудуть, гості ідуть IX, 242
«Давно вже я збожеволів...».— *Г. Гейне* II, 161
Давня весна I, 121
Давня казка II, 54—77
Дай же, боже, в добрий час IX, 143
«Далі, все далі! Он латані ниви...» I, 92
«Далі, далі від душного міста...» 94—95
Два направлення в новейшей итальянской литературе *(Ада Негри и д'Аннунцио)* VIII, 26—61
«Де поділися ви, голоснії слова...» I, 191
Державний лад VIII, 215—222
Десь тут була подоляночка (Подолянка) IX, 32—33
Десь тут була подоляночка IX, 171
Десь тут була подоляночка IX, 200
«Де тії струни, де голос потужний...» I, 278
«Де я не гляну, всюди очі...».— *Г. Гейне* II,146
[Джон Мільтон] VIII, 203—214
Дивилася кроз стіну IX, 67
«Дивилась я на тебе і в ту мить...» I, 255
«Дивлюся я на смерть натури, і благання...» I, 226
«Дивлюсь я на яснії зорі...» I, 118
Дим I, 292—294
Дихання пустині I, 363—364
«Дівчина спить тихо в кімнаті...». — *Г. Гейне* II, 153
Дівчинойка по гриби ходила IX, 332
«Дівчино, рибалонько люба...». — *Г. Гейне* II, 149
[Дімна Грачиха] VI, 378—379
Do (Гімн. Grave) I, 45
Додаток від впорядчика до українського перекладу книжечки «Хто з чого живе» VIII, 128—131

До Lady L. W. I, 279
До мого фортепіано (*Елегія*) I, 68
До музи I, 120
До натури I, 82
Досвітні огні I, 69
«До танцю вітер грає...».— *Г. Гейне* II, 150—151
До товариша I, 153
До товаришів I, 126—127
Дочка Ієфая I, 303—304
Дума про [брата і] сестру IX, 161—163
Дума про Олексія Поповича IX, 146—156
Дума про удову IX, 157—160
Духи.—*Л. Якобовський* VII, 510—515
Екбаль-гáнем VII, 352—357
Епілог («Хто не жив посеред бурі...») I, 376—377
Епілог (Чи сумно вас, чи радісно читать...») I, 184—185
Ein Brief ins Weite — Лист у далечінь (*німецькою та українською мовами*) VII, 154—158
Enfant perdu («Забытый пост я в битвах за свободу...»).— *Г. Гейне* II, 265
Enfant perdu («Стояв на чатах я в війні за волю...»).— *Г. Гейне* II, 264
Eppur ti tradiro I, 317
Єврейська мелодія I, 146
Єврейські мелодії I, 183
Європейська соціальна драма в кінці XIX ст. *(Критичний огляд)* VII, 282—286
«Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі!» I, 183
«Єсть же то Доброго Владаря наказ, хороша встанова...».— *З давньої єгипетської* II, 291—292
Єсть на небі дві зірниці IX, 267
«Єсть у мене одна...» I, 51
Жалібний марш I, 221—222
Жаль (*Оповідання*) VII, 39—101
[Жаль. План IV—XII розділів] VII, 293—294
[Жаль. VI—VII розділи] VII, 281—292
Женчичок-бренчичок вилітає IX, 203
Женчичок-бренчичок прилітає IX 172
Жертва I, 210
Життя і філософські думки Пінгвіна.—*П.-Ж. Етцель* VII, 497—499
Жіночий портрет I, 344
Журилася попадя своєю бідою (Попадя) IX, 165
Забута тінь I, 179—180
Забуті слова I, 186—187
«Завжди терновий вінець...» I, 189—190
«Завжди терновий вінець...» [*Інша редакція*] I, 388
Завітання I, 84—85
«За горою блискавиці...» I, 350
За горою крем'яною IX, 338—339
Зажурився щиголь, мисляче думає IX, 355—356
Заїньку та за головоньку IX, 173
Заїньку та за головоньку IX, 200—201
Заїньку та за головоньку (Зайчик) IX, 31
Заметки о новейшей польской литературе VIII, 100—127
Замітки з приводу статті «Політика і етика» VIII, 253—267
«За правду, браття, єднаймось щиро...» I, 225
Запропаща грамота (*Бувальщина*). — *М. В. Гоголь* VII, 480—489
Заспів I, 99
Зачароване місце (*Билиця, розповідана дяком***ської церкви*) VII, 490—496
Земля! Земля! I, 376
З зеленого гайка IX, 61—62
Зимова ніч на чужині I, 162—164
З'їздив я коника, з'їздив я другого IX, 349—350
З людської намови VII, 335—339
«Знов весна, і знов надії...» I, 118
«Знов прийшов я до того будинку...».— *Г. Гейне* II, 152
«Зорі, очі весняної ночі!..» I, 50
Зоряне небо (*цикл*) I, 50—52
Зоря поезії (*Імпровізація*) I, 176
З-під темного гайка вилітає галка IX, 316—317
З подорожньої книжки (*цикл*) I, 370—377
З поеми «Конрад Валленрод»

(«Вілія, що наші струмочки приймає...»). — *А. Міцкевич* II, 130
З пропащих років (*цикл*) I, 151—152
«І все-таки до тебе думка лине...» I, 124—125
Іде господь дорогою IX, 97—98
Ідуть дружечки у три рядочки IX, 233
Ізольда Білорука II, 97—104
Із циклу «Невольницькі пісні» (*цикл*) I, 183—190
Ільза.— *Г. Гейне* II, 176—177
Імпровізація I, 156
Impromptu I, 252
Interwiw VII, 340—341
«І рожу, й лілею, і сонце, й голубку...».— *Г. Гейне* II, 133
История тулупа.— *І. Я. Франко* VII, 447—452
Італьянська народна пісня (*Переспів*) I, 284
Іфігенія в Тавріді (*Драматична сцена*) I, 165—170
Їде Іванко на конику IX, 13
Їхав козак дорогою, зустрів дівку убогую IX, 307
Йа в неділеньку рано IX, 234
Йа встань, невістко IX, 341—342
Йа з рутоньки дві квітоньки IX, 237
Йдіте, дівойки, в долину IX, 83—84
Йоганна, жінка Хусова. *Драматичний етюд* V, 158—200
Казав єси: «Люблю, люблю» IX, 130—131
Казка про дивну сопілку IX, 119—121
Казка про Ївашка IX, 115—119
Казка про котика та півника IX, 112—114
Казка про Оха-чародія I, 330—333
Казочка про край царя Гороха I, 339
Каїн.— *Дж.-Г. Байрон* II, 310—317
Как я раз боженьку забыл.— *Л. Якобовский* VII, 516—518
Калина I, 272
Калино-малино, чого в лузі стоїш IX, 313—314
Камінний господар. *Драма* VI, 71—162
Кассандра. *Драматична поема* IV, 9—99
Катерина а Василь IX, 70
Катерина винна IX, 76
Катерина і Василь IX 139—140
«Квіток, квіток, як можна більше квітів...» I, 271
«Кінець подорожі...» I, 98
Кінець страйку.— *А. Негрі* II, 285
Кладу кладочку вербову IX, 25
«Кличе голос голубиний...».— *З давньої єгипетської* II, 290—291
«Князь Володимир за Дніпром...» I, 369
Коб не гори високії та не перелази IX, 128
Козака несуть і коня ведуть IX, 353—354
Козачейку Мельку IX, 71
Козаченьку чорновусий IX, 142
Козенятко IX, 111
Козуня-любуня IX, 110
Коли б мені ступка та жорна IX, 135
«Коли вже зачепили сі питання...» I, 231—232
«Коли втомлюся я життям щоденним...» I, 57—58
«Коли дивлюсь глибоко в любі очі...» I, 313
Коли любиш, люби дуже IV, 74
«Коли настав чудовий май...».— *Г. Гейне* II, 133
«Коли сниться мені, що ти любиш мене...».— *Дж.-Г. Байрон* II, 283
«Колись ми з дівчиною двоє кохались...».— *Г. Гейне* II, 138
Колихала баба діда IX, 371
Коло гаю походжаю IX, 73
Коло гаю походжаю IX, 77
Коло гаю походжаю, в гаї не буваю IX, 125—126
Коло гаю походжаю, коло ліщиноньки IX, 126
Коло млина калина IX, 44
Коло млина калина IX, 286—287
Коло млина, коло броду IX, 325—326
Конвалія I, 53—54

Contra spem spero! I, 56
Королівна I, 266—269
Котився віночок по полю IX, 83
Котику сіренький IX, 369—370
Котиться віночок по полю IX, 216—217
«Красо України, Подолля!» I, 92—93
Кремповеє колесо IX, 63
Кремповеє колесо IX, 169
Кремпового колеса IX, 205
Кримські відгуки (*цикл*) I, 156—171
Кримські спогади (*цикл*) I, 99—109
«Крізь сон колись тяжко я плакав...».— *Г. Гейне* II, 144
«Кров твоя — рубін коштовний...» I, 243
К свету! (*Рассказ арестанта*) VII, 453—474
Кує зозуля при зеленій доброві IX, 87
Кукуріку, півнику, на току IX, 72
Кумá кýма, кумá кýма, кумá кýма частує IX, 255—256
Купала на Волині IX, 9—10
«Лагідні поети, співайте! В гніздечку, у листі...» — *В. Гюго* II, 267
La voix d'une prisonnieri russi. *Petite poème en prose, dediée aux poètes et artistes qui ont eu l'honeur de saluer le couple Impérial Russe à Versailles* — Голос однієї російської ув'язненої. *Маленька поема в прозі, присвячена поетам і артистам, що мали честь привітати імператорське російське подружжя у Версалі* [французькою та українською мовами] VIII, 15—18
Легенда I, 340—341
Легенди I, 211
Легенди (*цикл*) I, 204—216
Лелія (*Казка для дітей*) VII, 29—38
Légende des siécles I, 348—349
Летить ворон з чужих сторон та летячи кряче IX, 261—262
Летів горностав через став IX, 235—236
Летіла чапля через гулицю IX, 23
Летіли гуси білокрилі IX, 24
Летіло помело через третє село IX, 28
Летять галочки у три рядочки IX, 232—233
Летять галочки у три рядочки IX, 253
Леса и пастбища (*Рассказ бывшего уполномоченного*). — *І. Я. Франко* VII, 435—446
[Лист до товаришів] VIII, 9—11
Lied ohne Klang I, 198
Ліричні пісні давнього Єгипту. Передмова II, 287—288
Лісова пісня. *Драма-феєрія в 3-х діях* V, 201—298
«Літо краснеє минуло...» I, 110—111
Любка I, 219
«Любко, се для тебе згуба...».— *Г. Гейне* II, 158—159
«Люди бояться вночі кладовища...» I, 309
«Люди, не глузуйте з чорта...».— *Г. Гейне* II, 155—156
La (*Nocturno*) I, 48—49
Маврський король.— *Г. Гейне* II, 261—263
Макбет. Акт I.— *В. Шекспір* II, 318—326
Малорусские писатели на Буковине VIII, 62—75
«Мамо, іде вже зима...» I, 111—112
Мати моя, матусенько IX, 347
Мати-невільниця I, 123—124
Мати сина на гвалт оженила IX, 272—273
Мати сина оженила IX, 282—284
Маяло житечко, маяло IX, 83
Мгновение VII, 191—194
Мелодії (*цикл*) I, 117—122
Мердвен I, 105
Метелик VII, 15—16
«Ми їхали вдвох цілу нічку...».— *Г. Гейне* II, 163
«Минаю я, було, долини, й гори...» I, 200—201
«Мир миром» IX, 107—108
«Мій хороший! Серце прагне...». — *З давньої єгипетської* II, 290
Мій шлях I, 59
Mi (*Колискова.* Arpeggio) I, 46—47
«Місто смутку» (*Силуети*) VII, 136—141

Місячна легенда II, 30—40
«Михаэль Крамер». *Последняя драма Гергарта Гаупмана* VIII, 132—154
Млиновеє колесо IX, 44—45
«Мої любі, до мене ходіть! Я сама...» I, 307—308
«Моя люба зоря ронить в серце мені...» I, 51
«Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила...» I, 323
Мрії I, 159—161
Мрії в бурю I, 374—376
«Мрія далекая, мрія минулая...» I, 274—275
Музині химери (*Гумореска*) I, 358—362
На бережку ножки мила IX, 73
На бережку ножки мила IX, 362
На березу дуб похилився IX, 139
На Брокені.— *Г. Гейне* II, 175—176
На вічну пам'ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи I, 143
На воді човен вихитується IX, 123—124
На вулиці скрипка грає IX, 140
«Нагаєчка, нагаєчка!» — співають нарешті...» I, 321—322
На Гарденбергу.— *Г. Гейне* II, 173—174
На городі біла глина IX, 122—123
На городі калюжа IX, 129
На городі квітки в'ються IX, 132
На городі терниця IX, 130
На давній мотив I, 86—87
«Надворі негода страшенна...».— *Г. Гейне* II, 154—155
«Над горами сонечко сходить з-за гаю...».— *Г. Гейне* II, 165
Надія I, 72
«Над морем зійшов місяченько...». — *Г. Гейне* II, 150
Над морем (*Оповідання*) VII, 159—190
На дне.— *І. Я. Франко* VII, 377—434
На добраніч, стіни, лави IX, 243—244
Надсонова домівка в Ялті I, 108—109
«На зеленому горбочку...» I, 110
На Земмерінгу I, 291
«На кладовищі ми про щастя говорили...» I, 318
На мотив з Міцкевича I, 230
«На небі нерухомо...».— *Г. Гейне* II, 134
«На оченьки милої любки дивні...». — *Г. Гейне* II, 135—136
На пам'ять 31 іюля 1895 року I, 235—236
[«На передмісті Александрії живе сім'я грецька...»] VI, 393
Напис в руїні I, 311—312
Напис на стовпі (*Хвала царівні*).— *З давньої єгипетської* II, 291
На Подолі білий камінь IX, 286
На полі крові. *Драматична поема* V, 135—157
Напровесні I, 55
«Нарешті мета моєї книжки ясно визначилась...».— *Е. де Амічіс* VII, 522—524
Народ пророкові I, 351—352
На роковини I, 379—380
На роковини Шевченка I, 80
На руїнах. *Драматична поема. (З часів першого полону вавілонського)* III, 167—182
На столітній ювілей української літератури I, 174—175
На стоянці I, 372—374
На татарській горі IX, 71
На татарській горі IX, 71
«На хуторі в коханої моєї...».— *З давньої єгипетської* II, 290
«Наче промінь місяченька...».— — *Г. Гейне* II, 157
На човні I, 102—103
Наша матюнка йа удома домує IX, 47
Нащо мені музики IX, 67
Невільничі пісні (*цикл*) 123—144
«Не всі мої квітки пішли з тобою... I, 386—387
Негода («В темний вечір сиджу я в хатині...») I, 104—105
Негода.— *Г. Гейне* II, 183—184
«Не дивуйте мені, люди...».— *Г. Гейне* II, 157
«Не дорікати слово я дала...» I, 242
«Не жаль мені, хай серце розіб'є...».— *Г. Гейне* II, 136
Не куй, зозуле, на ліщині IX, 19

Нема в світі правди IX, 164
Нема парубка найкращого IX, 23
Неминуча (L'intruse). *Драма в одній дії. (Переклад з французького). М. Метерлінк* VI, 221—235
Не наступай, Литво IX, 238
Ненатуральна мати VII, 342—347
«Не співайте мені сеї пісні...» I, 117
Не стій, вербо, над водою IX, 175
Не стій, вербо, над водою IX, 248
«Не так тії вороги, як добрії люди» VII, 19—25
Neue Liebe («В світлі місяця я бачив...»).— *Г. Гейне* II, 185
«Не хутко те буде... Чи й буде, чи ні?» I, 345
Німфи.— *І. С. Тургенєв* II, 127—128
Ніобея I, 285—286
«Ні, ти не вмреш, ти щастя поховаєш...» I, 282—283
«Ніч, дощ і негода страшенна...». — *Г. Гейне* II, 149
«Ніч тиха, всі вулиці в сні спочивають...».— *Г. Гейне* II, 153
«Нічка тиха і темна була...» I, 117
«...Ні! Я покорити її не здолаю...» I, 193—194
Нова рада стала IX, 224—225
Новейшая общественная драма (*Доклад*) VIII, 229—252
Новые перспективы и старые тени (*«Новая женщина» западноевропейской беллетристики*) VII, 76—99
«Обгорта мене туга, болить голова...» I, 151—152
«Обличчям до мого обличчя склонись...».— *Г. Гейне* II, 134
Одержима. *Драматична поема* III, 126—147
Одинак (*Оповідання*) VII, 105—125
[Одинак. План VI—XII розділів] VII, 297
Одіссея. Пісня III. В Пілосі. Пісня IV. У Лакедаймоні.— *Гомер* II, 295—307
Одно слово (*Оповідання тубільця з півночі*) II, 78—83
Одчиняй, панойку, кватиру IX, 81
«О, знаю я, багато ще промчить...» I, 139—140
Ой а колодко, йа колодойко IX, 231
Ой боже мій милостивий IX, 341
Ой болить мені та головонька IX, 312
Ой Василю, Василино IX, 309
Ой вгору, сонечко, угору IX, 26
Ой вербо, вербо кучерява IX, 308—309
Ой вийду я з-за гори IX, 74
Ой вийду я з-за гори IX, 74
Ой випити, то то я IX, 141
«Ой високо сонце в яснім небі стало...» I, 96—97
Ой в ліску, в ліску дванадцять сосон IX, 29
Ой в ліску, в ліску на дубку IX, 26
Ой в ліску, ліску на дубку IX, 212—213
«Ой в раю, в раю, близько Дунаю...» I, 346
Ой в розі, в розі на перевозі IX, 224
Ой Ганнусю, моя дусю IX, 344
Ой гиля, гиля X, 321
Ой горе, горе, а ще гірше буде IX, 326—327
Ой горе, моя мати IX, 68
Ой грай, коли граєш IX, 67
Ой грай, музиченьку IX, 67
Ой гук, мати, гук IX, 90
Ой гуляла дівчинойка IX, 70
Ой гуляла дівчинонька IX, 133
Ой давно я, давно в батенька була IX, 311
Ой дай же, боже, звечора погоду IX, 54
«Ой далеко до берега того...».— *З давньої єгипетської* II, 288
Ой де б я із досадоньки пішла IX, 94
Ой де ж бо ти, мати божа, ой де ж ти бувала IX, 255
Ой дзвони дзвонять IX, 101
Ой доки ж ми та стоятимем IX, 239
Ой до краю, женчики, до краю IX, 178
Ой заїхав козак та й з Україноньки IX, 269—270

Ой заспіваймо, нехай вдома почують IX, 46—47
Ой заспіваймо, нехай вдома почують IX, 219
«Ой, здається — не журюся, таки ж я не рада...» I, 203
Ой зелений явур, зелений IX, 84
Ой з-за гори вискочила IX, 67
Ой з-за гори зіронька летіла IX, 25
Ой зима, зима та холодная IX, 276
Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя IX, 320
Ой зійди, місяцю IX, 42
Ой зоройко вечірняя IX, 334—335
Ой з-под того явора IX, 56
Ой іду, йду, йду IX, 137—138
Ой іду, йду, йду IX, 138
Ой із гори та в долину IX, 95
Ой і не літай, зозуленько, поночі IX, 86
Ой їхали хлопчики орати IX, 64—65
Ой кажуть люди IX, 130
Ой казала мене мати за маляра дати IX, 27
Ой казала мені мати IX, 363
Ой казали люди, що свекруха добра IX, 333—334
Ой казали люди IX, 70—71
Ой кінь ірже, води не п'є IX, 277
Ой коли б я знала, що буду вмирати IX, 348—349
Ой куриться доріжейка IX, 220—221
Ой куриться доріженька, куриться IX, 179
Ой летів черчик буйним вітром IX, 14
Ой летіла зозуленька, куючи, куючи IX, 124—125
Ой летіли гусойки через сад IX, 253
Ой летіли журавлі IX, 348
Ой літає соколонько по полю IX, 48
Ой літає соколонько по полю IX, 178
Ой літає соколонько по полю IX, 216
Ой літає чорна галочка по полю IX, 244—245
Ой літає чорная галка по полю IX, 246
Ой люблю, люблю я шинкарчину дочку IX, 51
«Ой ляжу я долі посеред осади...». — *З давньої єгипетської* II, 289
Ой мала нічка на Івана IX, 21
Ой мала нічка-петрівочка IX, 21
Ой мала та Грапинючка два синочки рідні IX, 93
Ой мамуню моя рідна IX, 69
Ой мати, зотни шию IX, 69
Ой ми нивку горемо, горемо IX, 42—43
Ой ми нивку горемо, горемо IX, 170
Ой мій милий вошопруде IX, 364
Ой мій милий голубоньку IX, 364
Ой мій чоловік IX, 131—132
Ой місяцю-місяченьку, не світи нікому IX, 309—310
Ой молодая молодице IX, 12
Ой Морозе, Морозенку (Про Морозенка) IX, 259
Ой на горі лен поламався IX, 123
Ой на горі, на горі IX, 78
Ой на горі, на горі IX, 176
Ой на горі, на горі IX, 182—184
Ой на горі пшениченька IX, 305—306
Ой на горі санчата IX, 65
Ой на городі буркун-зілля IX, 20
Ой на городі бур'ян, бур'ян IX, 13
Ой на городі крокіс, крокіс IX, 14
Ой на городі крокіс, крокіс IX, 21
Ой на городі крокіс, крокіс IX, 215
Ой на городі під буйним вітром IX, 24.
Ой на городі шафран, шафран IX, 20—21
Ой на добраніч, дівчино, на добраніч IX, 249
Ой на Йордані тиха вода стояла IX, 222

Ой на Купала вогонь горить IX, 14
Ой на Купала вогонь горить IX, 23
Ой на Купала-Купалочка IX, 11
Ой на Купала-Купалочка IX, 209—210
Ой на морі глибокім IX, 251
Ой на морі, на морі IX, 40
Ой на морі на синьому два лебеді б'ються IX, 260
Ой на морі та на камені IX, 234
Ой наш господар бардзо рад IX, 82
Ой наш господар-виноград IX, 217—218
Ой наші хлопці стрільці, стрільці IX, 14
Ой наш ячмінь зеленейкий IX, 72
Ой нащо нам музики IX, 143
«Ой не зникли золотії терни...» I, 315
Ой не мила нам та вечеря, не мила IX, 47
Ой не рости, кропе IX, 187
Ой не ходи, козаченьку, до мене IX, 134
Ой не ходи коло води, шудратий Мартине IX, 127
Ой ніхто там не бував IX, 175—176
Ой нумо-нумо в зеленого шума IX, 189—190
Ой оженився, та й одружився IX, 270—271
Ой паночку наш IX, 179
Ой паночку наш IX, 218
Ой піду ж бо я в ліси-лісочки IX, 352
«Ой піду я в бір темненький, там суха смерека...» I, 203
Ой піду я понад лугом IX, 335—336
Ой поїду я та й до Любара IX, 174—175
Ой поїду я та й до Любара IX, 191
Ой поїхав Іванюша на полювання IX, 291—292
Ой полинь, соколю, по полю IX, 87
Ой п'яна я, п'яна IX, 359
Ой рано, рано кури запіли IX, 222
Ой рикнула коровиця турського заводу IX, 127
Ой розогрався под козаченьком кінь, кінь IX, 85
Ой росла я, росла, як у бору сосна IX, 295—296
Ой сама я, сама IX, 70
Ой свату ж наш, свату IX, 238
Ой сивая зозуленька всенькі сади облітала IX, 249—250
Ой сосна, сосна тонка виросла, гей! IX, 313
Ой там за гаєм, гаєм зелененьким IX, 298—300
Ой там за лісом, за перелісом IX, 252
Ой там на горі церкву будують IX, 223
Ой танець — не робота IX, 70
Ой темна нічка та не видная IX, 343
Ой ти, Гандзю милостива IX, 142
Ой ти, гарний Семене IX, 68
Ой ти, зелена дубровойко IX, 12—13
Ой ти знав, нащо брав IX, 137
Ой ти, мать моя, гей IX, 59—60
Ой ти мене, вражий сину, не займай IX, 136—137
Ой ти не ходи, куди я ходжу IX, 69
Ой ти, тату, меї мами не займай IX, 135
Ой ти, тату, рубай дрова IX, 78—79
Ой тихо-тихо Дунай водойку несе IX, 252
Ой тоді панойко журився IX, 84
Ой то ж мені догодило IX, 142
Ой то мені догодило IX, 76
Ой тупну я не помалу IX, 74
Ой у Івана високий тин IX, 22
Ой у Луцьку, славнім місті, капелія грає IX, 297—298
Ой у нашій Колодяжні IX, 343
Ой упала колодойка з неба IX, 230
Ой у полі вогонь горить IX, 264—265
Ой у полі дві тополі IX, 337

Ой у полі жито копитами збито IX, 279—280
Ой у полі козак траву косить IX, 332—333
Ой у полі корчомка IX, 57—58
Ой у полі курно та димно IX, 324—325
Ой у полі, полі коршомка стояла IX, 300—301
Ой у полі, полі береза стояла IX, 273—274
Ой у саду голубець гуде IX, 239—240
Ой устану раненько IX, 278—279
Ой устану я в понеділок IX, 55
Ой устану я в понеділок IX, 360—362
Ой учора ізвечора, ще кури не піли IX, 294—295
Ой ходила квочка довкола кілочка IX, 27
Ой ходить сон коло вікон IX, 370
Ой хоць мене, мамцю, бий IX, 68
Ой хто в тому лісі стукає-гукає IX, 16—17
Ой хто в тому лісі стукає-гукає? IX, 213—214
Ой ци був ти, сивий орле IX, 345—346
Ой через село перепілка летіла IX, 87—88
Ой чи диво, чи не диво IX, 194
Ой чиє ж то поле, широкі загони? IX, 292—293
Ой чия ти, дівчинонько, чия ти, чия ти IX, 125
Ой чом, коню, води не п'єш IX, 331
Ой шумить-гуде дімбровою IX, 24—25
Ой шуміла ліщинойка IX, 77
Ой як була йа сім літ удовою IX, 86
Ой як було хорошейко IX, 322
Ой як я була в свеї матінки, свеї IX, 85—86
«Ой я постреляна, порубана словами...» I, 276
Ой ясно-ясно, де ясне сонце сходить IX, 46
Ой ясно-ясно, де ясне сонце сходить IX, 178
Ой ясно-ясно, де ясний місяць сходить IX, 82
«О, не кори мене, любий, за мрії про славу...» I, 314
«О, не пали його, Агні, не завдавай йому болю!..».— *З Рігведи* II, 281
Оргія. *Драматична поема* VI, 163—218
Орфеєве чудо (*Легенда*) II, 109—121
«Осінній плач, осінній спів...» I, 284
Осінні співи (*цикл*) I, 279—281
Осіння казка. *Фантастична драма* III, 183—216
Осінь I, 279—280
Останні квітки I, 280
Остання пісня Марії Стюарт I, 91
«Ось вони йдуть. Корогва у них має...» I, 319
«Ось уночі пробудились думки...» I, 326
«От вона, тая жадана рівність...» VII, 298—299
«Ох, се знов ті самі очі...».— *Г. Гейне* II, 164
«Ох, якби я був при милій негритянкою тією...».— *З давньої єгипетської* II, 289
«Ох, я нещасний Атлас! Цілий світ...».— *Г. Гейне* II, 154
«Очі» VII, 329
«О, як то тяжко тим шляхом ходити...» I, 195—196
Паничику-паничику IX, 73
Пан народовець I, 337—338
Пан політик I, 336
Пастух.— *Г. Гейне* II, 174—175
Пекло. Пісня V.— *Данте Аліг'єрі* II, 308
Передмова Панька Рудого.— *М. В. Гоголь* VII, 475—479
Перейди, місяцю, перейди, місяцю IX, 193
Перемога I, 119—120
Перепеличенька повдовіла IX, 357—358
Першого мая (*З книжки E. de Amicisa «Карета для всіх»*).— *Е. де Аміціс* VII, 519—521

Писателі-русини на Буковині (*Читано 9 грудня 1899 р. в Літературно-артистичному товаристві в Києві*) II, 273—281
Питання I, 228
Північні думи I, 125—126
Під гай, коню, під гай, коню IX, 96
Під гай, мати, під гай, мати, під гай зелененький IX, 303
Під димбрівкою, під зелененькою IX, 41
«Підеш, одійдеш від нас тим шляхом, що по ньому ходили...».— *З Рігведи* II, 281
Підожди мене, Грицю IX, 220
Пізно VII, 102—104
Пісні з кладовища (*цикл*) I, 318
Пісні про волю (*цикл*) I, 319—322
Пісня до волів.— *З давньої єгипетської* II, 292
Пісня пастуха до отари.— *З давньої єгипетської* II, 292
Пісня («Чи є кращі між квітками...») I, 88
Піють півні, піють другі, а я в коршмі п'ю IX, 344
Плач Єремії I, 281
«По валах у Саламанці...».—*Г. Гейне* II, 164—165
Поворіт I, 177—178
Погоріли болота IX, 77—78
Погуляймо, братиця IX, 143
Подорож до моря (*цикл*) I, 92—98
Поет під час облоги I, 127—129
Поздоров, боже, нашого господаря IX, 47
«Поки на чужині я довго блукав...».— *Г. Гейне* II, 139
Покочу я долото IX, 65
Полярна ніч (*Фантазія*) I, 353—355
Помилка (*Думки арештованого*) VII, 309—328
Помощу кладочку IX, 20
Помощу кладочку IX, 210—211
Pontos Axeinos I, 370
«Пора вже мені добрий розум вернуть...».— *Г. Гейне* II, 158
«...Порвалася нескінчена розмова...» I, 172
Посилала мене мати IX, 68
Посію я льон по камінню IX, 38—39
Посію я рожу, поставлю сторожу IX, 19
Посію я рожу, поставлю сторожу IX, 211
Посіяли, поорали — нікому збирати IX, 266
Постійте, хлопці, тутейка IX, 170
Постійте, хлопці, тутейка IX, 214
Постійте, хлопці, тутека IX, 66
«Похований той на розпутті...».— *Г. Гейне* II, 146
Практичний пан I, 335
Прийди, прийди, мій хороший IX, 142
Примара VII, 201—203
Приязнь (*Оповідання з життя волинського Полісся*) VII, 204—256
Примечание к переводам из Л. Якобовского VII, 509
Про велета (*Казка*) II, 121—124
Прокляття Рахілі (*Апокриф*) I, 246—248
[Про козаків] VIII, 201—202
Пролог.— *Г. Гейне* II, 173
«Про любов твою, друже, я марив не раз...».— *С. Я. Надсон* II, 129
Про Нечая IX, 258
Пророк (*З біблійних мотивів*) I, 343
Пророчий сон патріота (*Присвята шан[овному[редакторові «Буковини»*) I, 233—234
[Про театр] VIII, 268—269
«Прощай, Волинь! Прощай, рідний куточок!» I, 92
Прощання III, 112—125
Пряду, сокочу IX, 304—305
Пускайте нас IX, 63
«Пускайте нас» IX, 99—100
«Рак-неборак» IX, 107
Ра-Менеїс I, 206—209
Ратклиф.— *Г. Гейне* II, 170—172
Re (*Пісня. Brioso*) I, 45—46
Ритми (*цикл*) I, 191—197
Роберт Брюс, король шотландський II, 41—53
[Родина Бажаїв] VI, 380—383
Розбита чарка I, 64
Розлилися води IX, 177
Розмова VII, 257—274

Розпоровся черевик у мене IX, 135
Роман-зілля, роман-зілля IX, 302—303
Романс I, 155
Русалка (*Поема в народному стилі*) II, 9—20
Руфін і Прісцілла. *Драма в 5 діях* IV, 107—326
Сабадашка IX, 124
«Савка» IX, 106
Сам виноват.— *І. Я. Франко* VII, 361—370
Самсон (*На біблейську тему*) II, 21—29
«Сапфіри оченьки твої...».— *Г. Гейне* II, 160
[Сапфо] VI, 385—389
Саул (*Монолог*) I, 212—215
Сафо I, 67
Сванечки, сванечки, наші голубочки IX, 243
Світи, місяцю, з вечора цілу нічку IX, 314—315
Світи, місяцю, не вечорися IX, 254
Світова тьма.— *Г. Гейне* II, 167—169
«Світло лагідне займається, промінням красить всю землю...».— *З Рігведи* II, 276—277
Свята ніч I, 198—199
Святий вечір! (*Образочки*) VII, 12—14
«Се ви питаєте за тих...» II, 92—96
«Серце! Доля ще не вмерла...».— *Г. Гейне* II, 158
Сестро наша, сестро, чого стара стала IX, 316—317
Сивий коню, сивий IX, 351
«Сиділи ми, любко, обоє...».— *Г. Гейне* II, 141
Сім струн (*цикл*) I, 45—49
Сірома (*Переспів*).— В. Гюго II 268—275
Si (Settina) I, 49
Січеная калинонька, січеная IX, 236
«Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?» I, 261
Скакала жабка під гречкою IX, 22
Скаче жабойка над річкою IX, 13
Скрипка і бубон IX, 371—372
«Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися...» I, 310
«Скрізь плач, і стогін, і ридання...» I, 81
Славен у бога Марисин посад IX, 235
Slavus — sclavus I, 239
Сліпець (Нарис-pendant) VII, 195—200
«Слово, чому ти не твердая криця...» I, 143—144
Сльози-перли (*цикл*) I, 73—74
«Смерть—се ніч спокійна, тиха...». — *Г. Гейне* II, 166
«Смутної провесни, серед травиці...».— *А. Негрі* II, 286
Sol (Rondeau) I, 48
Сон («Був сон мені колись: богиню ясну...») I, 75—77
Сонет I, 79
«Сонечко встало, прокинулось ясне...» I, 93—94
Сон літньої ночі I, 78
Сон («Тепло та ясно... Чи се Єгипет?») I, 368
«Сопілки й сурми грають...».— *Г. Гейне* II, 137
Сороки, ворони IX, 76
Сосна I, 65
«Співав соловейко, і липа цвіла...». — *Г. Гейне* II, 138
Співець I, 62—63
Спогад з Євпаторії I, 305—306
Спогади про Миколу Ковалевського VIII 223—228
Спогади тітки Люсі VII, 300—301
Стала дуброва горіти IX, 65
Старий оженився, взяв молоду жінку IX, 36—37
Старий оженився, взяв молоду жінку IX, 359—360
Стоїть лобода вище города IX, 28
Стоїть лобода вище города IX, 209
«Сторононько рідна! Коханий мій краю...» I, 73
«Стою я у мріях непевних...».— *Г. Гейне* II, 154
«Стояла я і слухала весну...» I, 118
«Сумне моє серденько трудне...». — *Г. Гейне* II, 148
Сфінкс I, 204—205
Східна мелодія I, 158—159

Сховай мене, матусю, сховай мене, матусю IX, 237
Сяк-так до вечора буду жить IX, 136
Сяяла зіронька, сяяла IX, 27
«Сьогодні у них товариство...».— *Г. Гейне* II, 161
Таємний дар I, 366—367
Та й наша пані не пишна IX, 80
Така її доля (*Образок з життя*) VII, 9—11
Таки я палю-ріжу IX, 179
Таки я палю, ріжу IX, 219
«Так любов до тебе всю мене проймає...».— *З давньої єгипетської* II, 289
«...Так прожила я цілу довгу зиму...» I, 244
«Так, ти нещасна! I не жаль мені...».— *Г. Гейне* II, 136—137
«Талого снігу платочки сивенькії...» I, 200
Танець (*Козачок*) IX, 112
Та рано-раненько, та рано-раненько IX, 240—241
Татарочка I, 106
Та туман яром, туман яром IX, 339—340
«Твоє обличчя любе, миле...».— *Г. Гейне* II, 133
«Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами...» I, 257—258
«Тебе, моя любко єдина...».— *Г. Гейне* II, 134—135
«Темна нічка на дорозі...».— *Г. Гейне* II, 166
«Темна хмара, а веселка ясна...» I, 202
Темная нічка-петрівочка IX, 12
«Ти все не дозволяєш...».— *Г. Гейне* II, 160
«Ти, дівчино, життям розбита, грай...» I, 245
Ти, калино дубовая IX, 345
Ти, мати моя, гей! IX, 267
«Ти на мене ворогуєш?..».— *Г. Гейне* II, 164
«Ти не любиш мене, ти не любиш мене...».— *Г. Гейне* II, 135
«Ти не хтів мене взять, полишив мене тут на сторожі» I, 270
Ти парубок, я парубок IX, 143
«Ти скажи мені, кохана...».— *Г. Гейне* II, 136
Тиха вода, тиха вода IX, 52—53
Тихая вечеронька, тиха IX, 49—50
«Тихо в полі, гай темніє...».— *Г. Гейне* II, 166
Тихо-тихо Дунай воду несе IX, 323
«Ти хотів би квіток на дорозі моїй?» I, 277
«Тиху задуму вечірнюю...» I, 342
Тиша морська I, 99—100
«Тіпся, дитино, поки ще маленька...» I, 112—113
Ткачі.— *Г. Гейне* II, 266
Ткачи. *Драма из сороковых годов в 5-ти действиях.* (*Перевод с немецкого*). — *Г. Гауптман* VI, 236—315
Ткачі. *Драма на 5 дій.— Г. Гауптман* VI, 319—377
To be or not to be?.. I, 149—150
«То була тиха ніч-чарівниця...» I, 120
Товаришці на спомин I, 130—131
«То, може, станеться і друге диво...» I, 263
«То ти вже про те і не згадуєш, ні...».— *Г. Гейне* II, 137
Точу горох, ще й точиться IX, 69
Трагедія I, 216
Триптих II, 105—124
Три хвилини. *Діалог* III, 217—239
Туман танок водила IX, 43
Туман танок водила IX, 185—186
Тума танок водила IX, 186
Турчин і вірменочка VII, 348
Тут моя кума була IX, 140—141
У бору сосна похилилася IX, 92
«Угорі так яро сяють зорі...» I, 295—297
«Україно! Плачу слізьми над тобою...» I, 73—74
У Марусі хата на помості IX, 275
У неділю ранейко IX, 171
Упав гребінець під стілець IX, 251
У Павлуся чорні штани IX, 76
«Упоєні на бенкетах кривавих...» I, 324—325
У пустині I, 173
У путь I, 89—90
У пущі. *Драматична поема* V, 9—134

Уривки з листа I, 157—158
«Уста говорять: «Він навіки згинув!...» I, 265
Утомила нас та широкая нива IX, 219
Утопія VII, 349—350
Утопія в белетристиці VIII, 155—198
У тумані I, 371
Ух! Волки! — *Ж. д'Еспардес* VII, 500—506
«У чорную хмару зібралася туга моя...» I, 121—122
Fa (*Сонет*) I, 47
Fa (*Сонет*) [*Інша редакція*] I, 383
Fiat nox! I, 141—142
«Філістери гарно вбрані...».— *Г. Гейне* II, 139—140
«Хай надворі вітер грає...».—*Г. Гейне* II, 159
«Хай понесе тебе звідси Пушан той премудрий...».— *З Рігведи* II, 282
Хамсин I, 363
Хвилина розпачу I, 138—139
Хвилини (*цикл*) I, 198—203
Хвиля I, 356—357
«Хлопець кохає дівчину...».— *Г. Гейне* II, 141
Хміль лугами, хміль лугами IX, 246
Ходили-блудили парубки IX, 365
Хороший заработок.— *І. Я. Франко* VII, 371—376
«Хотіла б я піснею стати...» I, 119
«Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...» I, 260
«Хотіла б я уплисти за водою...» I, 192—193
«Хочеш знати, чим справді було...» I, 201—202
«Хто благає матір божу...».— *Г. Гейне* II, 159
«Хто вам сказав, що я слабка...» I, 378
«Хто дасть моїм очам потоки сліз?» I, 287—288
Царенко IX, 33
Царівно! Ми твої гості IX, 198—199
Цветы.— *М. Конопніцька* II, 132
«Цілуй, а не клянись мені!..».— *Г. Гейне* II, 135
Час тобі, вербонько, розвитись IX, 25—26
«Часто кажуть: «Ясні зорі...» I, 256
Чашка VII, 26—28
Через сінечки в вишневий сад IX, 242
Чи бачиш ти, Наталко IX, 76
Чи бачиш ти, чоловіче IX, 71
Чи ви бачили IX, 204—205
Чи диво, чи не диво IX, 40—41
«Чи ж моє серденько не пристало щиро...».—*З давньої єгипетської* II, 289
Чиї пчоли по діброві IX, 73—74
Чиї пчоли по діброві мої по цвіточку IX, 128
Чиї пчоли по діброві мої по цвіточку IX, 128
Чи не бачили, чи не виділи IX, 174
«Чи пам'ятаєте, коли я говорила...» I, 264
«Чисте рівне плесо моря...» VII, 351
Чи ти бачив, чи ти чув IX, 76
Чи ти, Іванку, не батьків син IX, 23
Чи ти, Петруню, палив, палив IX, 21—22
«Чи тільки ж блискавицями літати...» I, 191—192
Чи то, тату, тую брати, що воли-корови IX, 128—129
Чи чули ви, люди, такої новини IX, 280—282
Чи я вплила, чи я вбрела, чи такая доля IX, 304
Чи я не хороша, чи я не вродлива IX, 317
Чи я собі в лузі не калина IX, 324
Чи я тобі не казала IX, 72
«Чого марсельську пісню чути?» I, 320—321
Чого сидиш, надулася IX, 138
«Чого так поблідли ті рожі ясні...». — *Г. Гейне* II, 137—138
«Чого то часами, як сяду за діло...» I, 223
Чоловік та жінка IX, 35—36
Чому, сину, не п'єш, чому не гуляєш IX, 89

«Чом я не можу злинути угору...» I, 196—197
Чорна хмара — дощ буде IX, 129
Чорна хмаройка наступає IX, 14—15
Чорні гочі, пора спати IX, 329—330
Чорноморець, моя мати, чорноморець IX, 337—338
Чорнушка IX, 34
Чорнушко, душко IX, 195—198
Чот[ири] каз[ки] Зел[еного] ш[уму] VII, 295—296
Широка нива сто кіп жита вродила IX, 84—85
Широкії шаровари IX, 78
Широкії шаровари IX, 129
Шла Мар'юся в поле, знайшла синє море IX, 18
«Шлю до тебе малий сей листочок...» I, 224
Щастя (*Легенда*) VII, 133—135
Щедрівка IX, 226
«Ще не вдарив мороз, а вже втомлений лист...» I, 289
Що вже ходив, то вже ходив, то вже доходився IX, 126—127
«Що дасть нам силу?» (*Апокриф*) II, 105—109
«Щоночі у сні бачу, мила, тебе...». — *Г. Гейне* II, 144
«Я бачила, як ти хиливсь додолу...» I, 262
«Я бачу світ пишний і неба сіяння...».— *Г. Гейне* II, 139
«Я бачу, що ти вже мене покохала...».— *Г. Гейне* II, 165
«Я блукав колись по рідній краю...» I, 220
Я женчик недолугий IX, 220
«Я з вами розстався у літнюю спеку...». — *Г. Гейне* II, 162—163
«Я знала те, що будуть сльози, мука...» I, 301—302
«Я знаю, так, се хворії примари...», 151
«Я знаю, так, се хворії примари...» [*Інша редакція*] I, 384—385
«Я з нею розстаюся, я її покину...».— *Г. Гейне* II, 163
«Я знов по сьому місту йду...».— *Г. Гейне* II, 152
[«...Яка ж дивна, яка ж дивна оця щаслива сторона!..»] VI, 391—392
«Якби вся кров моя уплинула отак...» I, 195
«Якби мені достати струн живих...» I, 313
«Якби оті проміння золоті...» I, 192
«Якби я всіми барвами владала...» I, 313
«Якби я знав, що їм нема рятунку...» I, 249—251
«Як будеш дружинонька шлюбна моя...».— *Г. Гейне* II, 163
«Як вона уста розкриє, щоб напитись поцілунку...» (*Уривок*) — *З давньої єгипетської* II, 288
«Як дитиною, бувало...» I, 154
«Як Ізраїль дістався ворогам у полон...» I, 183
«Якось був я в чулім настрої...».— *Г. Гейне* II, 143—144
«Як уночі на ліжку...».— *Г. Гейне* II, 159
«Якщо прийде журба, то не думай її...» I, 66
«Як я з милою роставсь...».— *Г. Гейне* II, 139
«Як я люблю оці години праці...» I, 253—254
«Як я про свою говорив вам печаль...».— *Г. Гейне* II, 155
«Я на старім кладовищі лежала...» I, 318
«Я прагну усю мою тугу...».— *Г. Гейне* II, 162
«Я свой летучий стих, блестящий самоцветом...».— *А. Негрі* II, 309
«Ясного Агні для вас викликаю, господаря люду...».— *З Рігведи* II, 278
«Я сьогодні в тузі, в горі...» I, 51
«Я тобі на вірність клявся...».— *Г. Гейне* II, 161
Я тоскую.— *М. Конопніцька* II, 131

ПОКАЖЧИК УМІЩЕНИХ У ВИДАННІ ЛИСТІВ ЗА АДРЕСАТАМИ

Александрова Віра Данилівна

1. (1). 16 березня 1902 р. Сан-Ремо XI, 333—337
2. (2). 2 квітня 1902 р. Сан-Ремо XI, 342—343

Аркас Микола Миколайович

3. (1). 8 вересня 1908 р. Ялта XII, 249—251

Барвінський Олександр Григорович

4. (1). 13 березня 1894 р. Київ X, 223—224

Ганкевич Микола

5. (1). 5 червня 1902 р. Середземне море, пароплав «Entella» XI, 357—358

Гнатюк Володимир Михайлович

6. (1). 10 травня 1899 р. Берлін XI, 105—106
7. (2). 29 травня 1899 р. Берлін XI, 115—116
8. (3). 10 серпня 1899 р. Гадяч XI, 134—135
9. (4). 1 вересня 1899 р. Гадяч XI, 135—136
10. (5). 8 вересня 1899 р. Гадяч XI, 138
11. (6). 11 лютого 1900 р. Київ XI, 163—164
12. (7). 16 березня 1900 р. Рига XI, 170—172
13. (8). 30 травня 1900 р. Гадяч XI, 180—181
14. (9). 27 серпня 1901 р. Буркут XI, 269—270
15. (10). 17 листопада 1902 р. Сан-Ремо XI, 371—372
16. (11). 8 листопада 1908 р. Ялта XII, 260—261
17. (12). 17 грудня 1908 р. Ялта XII, 265

Голота Катерина

18. (1). 19 січня 1902 р. Сан-Ремо XI, 315

Грінченки Марія Миколаївна та Борис Дмитрович

19. (1). 21 лютого 1908 р. Ялта XII, 233—234
20. (2). 29 квітня 1909 р. Телаві XII, 281—283

Грінченко Борис Дмитрович

21. (1). 19 липня 1903 р. Зелений Гай XII, 81—82
22. (2). 8 грудня 1903 р. Тбілісі XII, 92
23. (3). 27 серпня 1905 р. Зелений Гай XII, 132—133
24. (4). 4 серпня 1906 р. Зелений Гай XII, 66—67
25. (5). 17 вересня 1907 р. Балаклава XII, 213—214
26. (6). 15 лютого 1910 р. Хельван XII, 302—304

Драгоманов Михайло Петрович

27. (1). 5 січня 1890 р. Колодяжне X, 44—46
28. (2). 18 грудня 1890 р. Луцьк X, 62—66
29. (3). 17 березня 1891 р. Відень X, 82—86
30. (4). 28 липня 1891 р. Євпаторія X, 100—103
31. (5). 3 вересня 1891 р. Шабо X, 109—114
32. (6). 2 січня 1892 р. Колодяжне X, 123—126
33. (7). 15 березня 1892 р. Колодяжне X, 129—132
34. (8). 27 жовтня 1892 р. Колодяжне X, 139—141
35. (9). 22 грудня 1892 р. Колодяжне X, 142—144
36. (10). 23 лютого 1893 р. Колодяжне X, 147—149
37. (11). Травень 1893 р. Колодяжне X, 149—153
38. (12). 5 липня 1893 р. Гадяч X, 158—161
39. (13). 29 серпня 1893 р. Одеса X, 161—164
40. (14). 15 жовтня 1893 р. Колодяжне X, 171—173
41. (15). 24 листопада 1893 р. Київ X, 182—183
42. (16). 17 січня 1894 р. Київ X, 201—203
43. (17). 9 лютого 1894 р. Київ X, 217—221
44. (18). 30 березня 1894 р. Київ X, 225—226
45. (19). 17 квітня 1894 р. Київ X, 226—231
46. (20). 5 травня 1894 р. Колодяжне X, 233—235
47. (21). 31 липня 1894 р. Владая X, 243—244
48. (22). 28 серпня 1894 р. Владая X, 250—251
49. (23). 15 вересня 1894 р. Софія X, 257—259
50. (24). 22 вересня 1894 р. Софія X, 262—263
51. (25). 29 вересня 1894 р. Софія X, 263—265

Драгоманова Єлизавета Іванівна

52. (1). 14 січня 1881 р. Луцьк X, 11
53. (2). 14 грудня 1881 р. Луцьк X, 11—12
54. (3). 11 березня 1883 р. Київ X, 13—14
55. (4). 14 травня 1884 р. Колодяжне X, 15
56. (5). 9 червня 1884 р. Колодяжне X, 15—16
57. (6). Середина червня 1884 р. Колодяжне X, 16
58. (7). Листопад 1884 р. Колодяжне X, 17
59. (8). Лютий 1885 р. Колодяжне X, 18
60. (9). 22 жовтня 1885 р. Колодяжне X, 18—19
61. (10). Початок січня 1889 р. Колодяжне X, 26—27
62. (11). 24 червня 1889 р. Колодяжне X, 28
63. (12). Початок січня 1890 р. Колодяжне X, 46—47
64. (13). 9—15 жовтня 1893 р. Колодяжне X, 170—171
65. (14). 19 листопада 1893 р. Київ X, 181—182
66. (15). 3 січня 1894 р. Київ X, 198—199
67. (16). 4 лютого 1894 р. Київ X, 213—214
68. (17). 28 лютого 1894 р. Київ X, 222—223
69. (18). Перед 29 квітня 1894 р. Колодяжне X, 231—232
70. (19). 7 червня 1894 р. Колодяжне X, 237
71. (20). 18 вересня 1894 р. Софія X, 259—261
72. (21). Початок 1895 р. Софія X, 271—272
73. (22). 9 березня 1895 р. Софія X, 288—289

Драгоманова Людмила Михайлівна

74. (1). 22 січня 1893 р. Колодяжне X, 145—147
75. (2). 1 серпня 1894 р. Владая X, 244—246
76. (3). 29 вересня 1894 р. Софія X, 265—266
77. (4). 1 вересня 1895 р. Колодяжне X, 316—317
78. (5). 10 вересня 1895 р. Колодяжне X, 321
79. (6). 9 листопада 1897 р. Київ X, 327—329
80. (7). 21 грудня 1895 р. Київ X, 330—332
81. (8). 10 лютого 1896 р. Київ X, 335—336
82. (9). 7 березня 1896 р. Київ X, 336—338
83. (10). 3 серпня 1896 р. Колодяжне X, 343—344
84. (11). 11 вересня 1896 р. Колодяжне X, 344—345
85. (12). 10 жовтня 1896 р. Колодяжне X, 356—357
86. (13). 18 листопада 1896 р. Київ X, 358
87. (14). 19 грудня 1896 р. Київ X, 359—361
88. (15). 26 березня, 3 квітня 1897 р. Київ X, 365—367
89. (16). 17 серпня 1897 р. Ялта X, 377—378
90. (17). 18 листопада 1897 р. Ялта X, 393—395
91. (18). 2 січня 1898 р. Ялта X, 419—420
92. (19). 7, 8 квітня 1898 р. Ялта XI, 34—35
93. (20). 30 червня 1898 р. Гадяч XI, 54—55
94. (21). 19 вересня 1898 р. Київ XI, 63—64
95. (22). 27 вересня 1898 р. Київ XI, 66—67
96. (23). 4 жовтня 1898 р. Київ XI, 67—69
97. (24). Після 5 жовтня 1898 р. Київ XI, 69
98. (25). 30 листопада 1898 р. Київ XI, 78
99. (26). 18 грудня 1898 р. Київ XI, 79—80
100. (27). 23 грудня 1898 р. Київ XI, 80—81
101. (28). 4 січня 1899 р. XI, 85
102. (29). 5, 6 червня 1899 р. Берлін XI, 122—124

Драгоманова-Труш Аріадна Михайлівна

103. (1). 10 вересня 1895 р. Колодяжне X, 323—324
104. (2). 9 листопада 1895 р. Київ X, 329
105. (3). 17 березня 1896 р. Київ X, 339—340
106. (4). 19 листопада 1897 р. Ялта X, 395—397
107. (5). 8 квітня 1898 р. Ялта XI, 36—37
108. (6). 23 грудня 1898 р. Київ XI, 81—82
109. (7). 25 лютого 1899 р. Берлін XI, 94
110. (8). 7 червня 1901 р. Кимполунг XI, 231—233

Драгоманова-Шишманова Лідія Михайлівна

111. (1). 30 січня 1896 р. Київ X, 333—335
112. (2). 9 червня 1896 р. Колодяжне X, 340—342
113. (3). 3 серпня 1896 р. Колодяжне X, 342—343
114. (4). 2 жовтня 1896 р. Колодяжне X, 353—356
115. (5). 19 листопада 1896 р. Київ X, 358—359
116. (6). 13 лютого 1897 р. Київ X, 362—363
117. (7). 20, 22 листопада 1897 р. Ялта X, 398—399
118. (8). 11, 12 грудня 1899 р. Київ XI, 153—156
119. (9). 4 січня 1902 р. Сан-Ремо XI, 306—308
120. (10). 21 березня 1902 р. Сан-Ремо XI, 340—342
121. (11). 14 травня 1902 р. Сан-Ремо XI, 354—356
122. (12). 13 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 20—24

Драгоманова Людмила Михайлівна,
Драгоманова-Труш Аріадна Михайлівна
та Драгоманова-Шишманова Лідія Михайлівна

123. (1). 19 квітня 1899 р. Берлін XI, 101—102

Драгоманова Людмила Михайлівна
та Драгоманова-Шишманова Лідія Михайлівна

124. (1). 25 лютого 1899 р. Берлін XI, 93—94

Драгоманова-Шишманова Лідія Михайлівна
та Шишманов Іван Дмитрович

125. (1). 15 березня 1892 р. Колодяжне X, 127—128
126. (2). 2 вересня 1895 р. Колодяжне X, 317—318

Драгоманови

127. (1). Весна 1893 р. Колодяжне X, 155—156
128. (2). Початок літа 1876 р. Новоград-Волинський X, 9
129. (3). Кінець 1876 р. Новоград-Волинський X, 9
130. (4). 24 лютого 1877 р. Новоград-Волинський X, 10
131. (5). Друга половина 1877 р. Новоград-Волинський X, 10
132. (6). 25 березня 1888 р. Колодяжне X, 20—21
133. (7). Весна 1893 р. Колодяжне X, 155—156
134. (8). Кінець вересня — початок жовтня 1893 р. Колодяжне X, 168
135. (9). 30 жовтня 1893 р. Київ X, 175—176

Драгоманови Людмила Михайлівна та Аріадна Михайлівна

136. (1). 15 лютого 1897 р. Київ X, 364—365

Драгоманови Михайло Петрович та Людмила Михайлівна

137. (1). 30 серпня 1892 р. Колодяжне X, 136—139
138. (2). 18 серпня 1894 р. Владая X, 249—250
139. (3). 3 вересня 1894 р. Владая X, 256—257

Квітка Климент Васильович

140. (1). 27 лютого 1911 р. Хельван XII, 335
141. (2). 14 листопада 1912 р. Пірей XII, 416
142. (3). 18 листопада 1912 р. Хельван XII, 417
143. (4). 21 січня 1913 р. Хельван XII, 432
144. (5). 26 січня 1913 р. Хельван XII, 432—433
145. (6). 29 січня 1913 р. Хельван XII, 443
146. (7). 1 лютого 1913 р. Хельван XII, 433—434
147. (8). 19 лютого 1913 р. Хельван XII, 438
148. (9). 26 лютого 1913 р. Хельван XII, 438
149. (10). 9 березня 1913 р. Хельван XII, 440

Кибальчич Надія Костянтинівна

150. (1). 10 лютого 1908 р. Ялта XII, 229—230
151. (2). Червень—липень 1908 р. Євпаторія XII, 248—249

152. (3). 11 жовтня 1908 р. Ялта XII, 259—260
153. (4). 16 квітня 1909 р. Телаві XII, 278—281
154. (5). 28 вересня, 5 жовтня 1909 р. Телаві XII, 288—292
155. (6). 7 травня 1910 р. Хельван XII, 310—312
156. (7). 27 березня 1911 р. Хельван XII, 342—343

«Киевская старина», редакція

157. (1). Перед 29 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 35—36

Кобилянська Ольга Юліанівна

158. (1). 20 травня 1899 р. Берлін XI, 109—113
159. (2). 29, 30 травня 1899 р. Берлін XI, 116—120
160. (3). 21 липня, 4 серпня 1899 р. Гадяч XI, 131—134
161. (4). 16, 17 жовтня 1899 р. Київ XI, 140—143
162. (5). 13 грудня 1899 р. Київ XI, 156—157
163. (6). 30 січня, 3 лютого 1900 р. Київ XI, 159—162
164. (7). 26 листопада 1900 р. Київ XI, 193—195
165. (8). 26 грудня 1900, 2 січня 1901 р. Київ XI, 198—201
166. (9). 22 січня 1901 р. Мінськ XI, 202
167. (10). 29 січня 1901 р. Мінськ XI, 205—207
168. (11). 11 лютого 1901 р. Мінськ XI, 210—211
169. (12). 25 березня 1901 р. Київ XI, 216—217
170. (13). 6 червня 1901 р. Кимполунг XI, 230—231
171. (14). 11 червня 1901 р. Кимполунг XI, 241
172. (15). 17 червня 1901 р. Кимполунг XI, 242—243
173. (16). 23 червня 1901 р. Кимполунг XI, 243—244
174. (17). 14 липня 1901 р. Вижниця XI, 251—252
175. (18). 23 липня 1901 р. Верховина (Жаб'є) XI, 256
176. (19). 29 липня 1901 р. Буркут XI, 259
177. (20). 1 серпня 1901 р. Буркут XI, 260—264
178. (21). 15 серпня 1901 р. Буркут XI, 266—268
179. (22). 27 серпня 1901 р. Буркут XI, 270
180. (23). 6 вересня 1901 р. Довгопілля XI, 271—274
181. (24). 11 вересня 1901 р. Вижниця XI, 274
182. (25). 12, 18 листопада 1901 р. Київ XI, 291—294
183. (26). 27 листопада 1901 р. Київ XI, 294—295
184. (27). 1, 2 січня 1902 р. Сан-Ремо XI, 301—305
185. (28). 10 лютого 1902 р. Сан-Ремо XI, 319—320
186. (29). 26 лютого 1902 р. Сан-Ремо XI, 322—326
187. (30). 19 березня 1902 р. Сан-Ремо XI, 338
188. (31). 2 квітня 1902 р. Сан-Ремо XI, 344—345
189. (32). 14 квітня 1902 р. Сан-Ремо XI, 345—347
190. (33). 2 травня 1902 р. Сан-Ремо XI, 349
191. (34). 3 липня 1902 р. Гадяч XI, 360—362
192. (35). 16 жовтня 1902 р. Київ XI, 362—364
193. (36). 14 листопада 1902 р. Сан-Ремо XI, 370—371
194. (37). 30 грудня 1902 р. Сан-Ремо XI, 378—380
195. (38). 24 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 28
196. (39). 12 березня 1903 р. Сан-Ремо XII, 45—50
197. (40). 27 березня 1903 р. Сан-Ремо XII, 54—56
198. (41). 9 квітня 1903 р. Сан-Ремо XII, 62
199. (42). 18 травня 1903 р. Цюріх XII, 71—72

200. (43). 2 липня 1903 р. Зелений Гай XII, 79—81
201. (44). 15, 23 серпня 1903 р. Зелений Гай XII, 86—88
202. (45). 5 липня 1904 р. Зелений Гай XII, 106—108
203. (46). 27 серпня 1904 р. Зелений Гай XII, 109—110
204. (47). 6 вересня 1904 р. Зелений Гай XII, 110—111
205. (48). 22 листопада 1904 р. Тбілісі XII, 121—122
206. (49). 18 листопада 1905 р. Київ XII, 152
207. (50). 11, 16 березня 1906 р. Київ XII, 156—159
208. (51). 10 травня 1906 р. Київ XII, 161—163
209. (52). 12, 16 червня 1906 р. Зелений Гай XII, 164—166
210. (53). 8 жовтня 1906 р. Київ XII, 170—173
211. (54). 6 березня 1911 р. Хельван XII, 338
212. (55). 9 червня 1911 р. Севастополь XII, 351
213. (56). 18 січня 1913 р. Хельван XII, 430—431
214. (57). 3 квітня 1913 р. Хельван XII, 454—457
215. (58). 3 травня 1913 р. Мармурове море XII, 460—463

Колесса Філарет Михайлович

216. (1). 10 вересня 1908 р. Ялта XII, 251—254
217. (2). 3 жовтня 1908 р. Ялта XII, 254—256
218. (3). 17 грудня 1908 р. Ялта XII, 266—267
219. (4). 9 січня 1909 р. Тбілісі XII, 268—269
220. (5). 28 травня 1909 р. Телаві XII, 286—287
221. (6). 7 червня 1911 р. Київ XII, 350—351
222. (7). 18 березня 1913 р. Хельван XII, 445—449

Комаров Михайло Федорович

223. (1). 23 грудня 1907 р. Ялта XII, 220

Комарова Галина Михайлівна

224. (1). 23 березня 1909 р. Телаві XII, 276—277
255. (2). 3 березня 1913 р. Хельван XII, 439—440

Комарова-Сидоренко Маргарита Михайлівна

226. (1). 16 листопада 1902 р. Сан-Ремо XI, 371
227. (2). 6 березня 1903 р. Сан-Ремо XII, 42—43
228. (3). 18 січня 1913 р. Хельван XII, 431—432

Косач Микола Петрович

229. (1). 16 вересня 1895 р. Колодяжне X, 324—325

Косач Михайло Петрович

230. (1). Травень 1888 р. Колодяжне X, 21—22
231. (2). Початок жовтня 1888 р. Колодяжне X, 24—25
232. (3). Вересень 1889 р. Колодяжне X, 34—35
233. (4). Початок листопада 1889 р. Одеса X, 35—37
234. (5). 8—10 грудня 1889 р. Колодяжне X, 37—43
235. (6). Квітень 1890 р. Колодяжне X, 54—58

236. (7). 30 травня 1890 р. Колодяжне X, 58—61
237. (8). 25 лютого 1891 р. Відень X, 68—76
238. (9). Після 25 березня 1891 р. Колодяжне X, 87—89
239. (10). 12 грудня 1893 р. Київ X, 184—188
240. (11). 21 березня 1899 р. Берлін XI, 98—99
241. (12). 11 травня 1901 р. Чернівці XI, 228
242. (13). 27 квітня 1902 р. Сан-Ремо XI, 348—349

Косач Оксана Петрівна

243. (1). 2 червня 1897 р. Київ X, 370

Косач Ольга Петрівна (мати)

244. (1). 26 жовтня 1883 р. Київ X, 14
245. (2). 8 липня 1889 р. Одеса X, 29—30
246. (3). 18 липня 1889 р. Одеса X, 30—32
247. (4). 18 серпня 1889 р. Одеса X, 32—33
248. (5). 15 лютого 1890 р. Київ X, 47—49
249. (6). 21 лютого 1890 р. Київ X, 49—50
250. (7). 1 березня 1890 р. Київ X, 50—53
251. (8). 4 березня 1890 р. Київ X, 53—54
252. (9). 26 червня 1890 р. Колодяжне X, 61—62
253. (10). 5 липня 1891 р. Євпаторія X, 92—93
254. (11). 9 липня 1891 р. Євпаторія X, 93—94
255. (12). 12—15 липня 1891 р. Євпаторія X, 94—95
256. (13). 19 липня 1891 р. Євпаторія X, 96—97
257. (14). 26 липня 1891 р. Євпаторія X, 98—99
258. (15). 28 липня 1891 р. Євпаторія X, 100
259. (16). 31 серпня 1891 р. Шабо X, 108—109
260. (17). 17 червня 1893 р. Київ X, 156—157
261. (18). 21 червня 1893 р. Гадяч X, 157—158
262. (19). 5 листопада 1893 р. Київ X, 176—178
263. (20). 24 грудня 1893 р. Київ X, 189—190
264. (21). 25 грудня 1893 р. Київ X, 191—192
265. (22). 27 грудня 1893 р. Київ X, 193—195
266. (23). 30 грудня 1893 р. Київ X, 196—197
267. (24). 15 січня 1894 р. Київ X, 200—201
268. (25). 19 січня 1894 р. Київ X, 203—205
269. (26). 23 січня 1894 р. Київ X, 205—207
270. (27). 28 січня 1894 р. Київ X, 207—208
271. (28). 1 лютого 1894 р. Київ X, 210—212
272. (29). 3 лютого 1894 р. Київ X, 212—213
273. (30). 9 лютого 1894 р. Київ X, 216—217
274. (31). 14 червня 1894 р. Софія X, 237—239
275. (32). 7 жовтня 1894 р. Софія X, 266
276. (33). 19 липня 1895 р. Софія X, 309—310
277. (34). 23 вересня 1895 р. Колодяжне X, 325—326
278. (35). 16 березня 1896 р. Київ X, 338—339
279. (36). 13 вересня 1896 р. Колодяжне X, 346—347
280. (37). 30 вересня 1896 р. Колодяжне X, 351—352
281. (38). 2 липня 1897 р. Ялта X, 371—372
282. (39). 2 серпня 1897 р. Ялта X, 376—377
283. (40). 16 вересня 1897 р. Ялта X, 383—384

284. (41). 5 жовтня 1897 р. Ялта X, 384—385
285. (42). 13 жовтня 1897 р. Ялта X, 386—387
286. (43). 4 листопада 1897 р. Ялта X, 387—389
287. (44). 7 листопада 1897 р. Ялта X, 389—392
288. (45). 22 листопада 1897 р. Ялта X, 399—402
289. (46). 14 грудня 1897 р. Ялта X, 410—411
290. (47). 25, 26 грудня 1897 р. Ялта X, 412—417
291. (48). 25 січня 1898 р. Ялта XI, 12—13
292. (49). 2 лютого 1898 р. Ялта XI, 13—16
293. (50). 8 лютого 1898 р. Ялта XI, 16—17
294. (51). 17 лютого 1898 р. Ялта XI, 18—19
295. (52). 5 березня 1898 р. Ялта XI, 22—25
296. (53). 12 березня 1898 р. Ялта XI, 25—29
297. (54). 22 березня 1898 р. Ялта XI, 29—30
298. (55). 23 березня 1898 р. Ялта XI, 31—32
299. (56). 3 квітня 1898 р. Ялта XI, 33—34
300. (57). 11 квітня 1898 р. Ялта XI, 37—40
301. (58). 13 квітня 1898 р. Ялта XI, 40—42
302. (59). 19 квітня 1898 р. Ялта XI, 42—44
303. (60). 22 квітня 1898 р. Ялта XI, 45—46
304. (61). 1 травня 1898 р. Ялта XI, 46—48
305. (62). 14 червня 1898 р. Одеса XI, 51—52
306. (63). 11 липня 1898 р. Гадяч XI, 55—56
307. (64). 20 жовтня 1898 р. Київ XI, 72—73
308. (65). 25 жовтня 1898 р. Київ XI, 74—75
309. (66). 29 грудня 1898 р. Київ XI, 82—83
310. (67). 29 травня 1899 р. Берлін XI, 113—115
311. (68). 31 травня 1899 р. Берлін XI, 120—122
312. (69). 5 вересня 1899 р. Гадяч XI, 136—138
313. (70). 23 лютого 1900 р. Петербург XI, 165—166
314. (71). 4 березня 1900 р. Тарту XI, 166—168
315. (72). 7 березня 1901 р. Мінськ XI, 215—216
316. (73). 22 квітня 1901 р. Львів XI, 221
317. (74). 14 жовтня 1901 р. Київ XI, 284—285
318. (75). 29 листопада 1901 р. Львів XI, 296
319. (76). 28 грудня 1901 р. Сан-Ремо XI, 297—300
320. (77). 3 лютого 1902 р. Сан-Ремо XI, 317—319
321. (78). 6, 7 травня 1902 р. Сан-Ремо XI, 349—351
322. (79). 23 жовтня 1902 р. Львів XI, 365
323. (80). 27 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 29—35
324. (81). 29 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 36—37
325. (82). 7 лютого 1903 р. Сан-Ремо XII, 38—40
326. (83). 29 березня 1903 р. Сан-Ремо XII, 59—61
327. (84). 19 листопада 1903 р. Тбілісі XII, 90—92
328. (85). 18 січня 1904 р. Тбілісі XII, 96—99
329. (86). 8 грудня 1904 р. Тбілісі XII, 124—126
330. (87). 19 лютого 1905 р. Тбілісі XII, 127—129
331. (88). 24 жовтня 1905 р. Петербург XII, 133—135
332. (89). 2 листопада 1905 р. Петербург XII, 135—136
333. (90). 8 квітня 1906 р. Київ XII, 159—161
334. (91). 2 жовтня 1906 р. Київ XII, 167—170
335. (92). 6 лютого 1907 р. Київ XII, 175—177
336. (93). 11 лютого 1907 р. Київ XII, 181—183
337. (94). 7 серпня 1907 р. Київ XII, 210

338. (95). 23 вересня 1907 р. Балаклава XII, 214—216
339. (96). Середина листопада 1907 р. Ялта XII, 217—218
340. (97). 23 листопада 1907 р. Ялта XII, 218—219
341. (98). 7 січня 1908 р. Ялта XII, 221—222
342. (99). 16 лютого 1908 р. Ялта XII, 230—233
343. (100). 3 квітня 1908 р. Ялта XII, 235—236
344. (101). 10 липня 1908 р. Євпаторія XII, 245—247
345. (102). 19, 22 лютого 1909 р. Телаві XII, 269—272
346. (103). 3 січня 1910 р. Хельван XII, 297—299
347. (104). 10—11 квітня 1910 р. Хельван XII, 306—309
348. (105). 12 квітня 1910 р. Хельван XII, 309—310
349. (106). 23 червня 1910 р. Телаві XII, 312—313
350. (107). 15 вересня 1910 р. Телаві XII, 318—319
351. (108). 12 листопада 1910 р. Кутаїсі XII, 320—321
352. (109). 4 січня 1911 р. Кутаїсі XII, 328—329
353. (110). 3 лютого 1911 р. Стамбул XII, 332—333
354. (111). 7 лютого 1911 р. Хельван XII, 334
355. (112). 28 лютого 1911 р. Хельван XII, 335—338
356. (113). 9 березня 1911 р. Хельван XII, 338—339
357. (114). 21 травня 1911 р. Київ XII, 350—351
358. (115). Початок червня 1911 р. Одеса XII, 351—352
359. (116). 20 червня 1911 р. Кутаїсі XII, 352—354
360. (117). 16 липня 1911 р. Кутаїсі XII, 355—356
361. (118). 28 вересня 1911 р. Цулукідзе XII, 362—364
362. (119). 22 жовтня 1911 р. Цулукідзе XII, 365—368
363. (120). 2 січня 1912 р. Цулукідзе XII, 378—381
364. (121). Початок 1912 р. Цулукідзе XII, 384
365. (122). 7 лютого 1912 р. Кутаїсі XII, 384—385
366. (123). 25 березня 1912 р. Кутаїсі XII, 387—389
367. (124). 2, 3 травня 1912 р. Кутаїсі XII, 391—392
368. (125). 6 червня 1912 р. Кутаїсі XII, 397—399
369. (126). Липень 1912 р. Кутаїсі XII, 399—400
370. (127). 12 липня 1912 р. Кутаїсі XII, 401—404
371. (128). Кінець серпня 1912 р. Кутаїсі XII, 409
372. (129). 6 жовтня 1912 р. Кутаїсі XII, 412
373. (130). 21, 23 листопада 1912 р. Хельван XII, 417—421
374. (131). 18 грудня 1912 р. Хельван XII, 421—422
375. (132). 10 січня 1913 р. Хельван XII, 426—429
376. (133). 18 січня 1913 р. Хельван XII, 430
377. (134). 19 лютого 1913 р. Хельван XII, 436—437
378. (135). 12, 13 березня 1913 р. Хельван XII, 440—444
379. (136). 27 березня 1913 р. Хельван XII, 453—454
380. (137). 12 квітня 1913 р. Хельван XII, 458—459
381. (138). 2 червня 1913 р. Кутаїсі XII, 464—465
382. (139). 11 червня 1913 р. Кутаїсі XII, 466—467

Косач Ольга Петрівна (сестра)

383. (1). 4 березня 1891 р. Відень X, 79—80
384. (2). 23 липня 1891 р. Євпаторія X, 97—98
385. (3). 1 серпня 1894 р. Владая X, 246—247
386. (4). 22 вересня 1894 р. Софія X, 261—262
387. (5). 31 грудня 1894, 2 січня 1895 р. Софія X, 268—271
388. (6). 1 січня 1895 р. Софія X, 271

389. (7). 8 травня 1895 р. Софія X, 299—300
390. (8). 10 вересня 1895 р. Колодяжне X, 320—321
391. (9). 17 вересня 1896 р. Колодяжне X, 347—349
392. (10). 24 вересня 1896 р. Колодяжне X, 349—351
393. (11). 2 липня 1897 р. Ялта X, 372—373
394. (12). Серпень 1897 р. Ялта X, 378—379
395. (13). 26 серпня 1897 р. Ялта X, 379—380
396. (14). 11 вересня 1897 р. Ялта X, 380—383
397. (15). 14 листопада 1897 р. Ялта X, 392—393
398. (16). 24 листопада 1897 р. Ялта X, 402—404
399. (17). 28 листопада 1897 р. Ялта X, 404—409
400. (18). 27 грудня 1897 р. Ялта X, 417—419
401. (19). 13 січня 1898 р. Ялта XI, 9—10
402. (20). 22 січня 1898 р. Ялта XI, 11—12
403. (21). 28 лютого 1898 р. Ялта XI, 19—22
404. (22). 4 травня 1898 р. Ялта XI, 48—49
405. (23). 28 липня 1898 р. Гадяч XI, 57—58
406. (24). 20, 24 серпня 1898 р. Гадяч XI, 60—63
407. (25). 19 вересня 1898 р. Київ XI, 64—65
408. (26). 10 листопада 1898 р. Київ XI, 76
409. (27). 26 січня 1899 р. Варшава XI, 86
410. (28). 29 січня, 1 лютого 1899 р. Берлін XI, 86—89
411. (29). 2 жовтня 1899 р. Київ XI, 139—140
412. (30). 21 жовтня 1899 р. Київ XI, 143—147
413. (31). 28 листопада 1899 р. Київ XI, 147—152
414. (32). 16 грудня 1899 р. Київ XI, 157
415. (33). 21 грудня 1899 р. Київ XI, 157—158
416. (34). 13 березня 1900 р. Тарту XI, 168—170
417. (35). 10, 13 квітня 1900 р. Київ XI, 173—175
418. (36). 26, 27 квітня 1900 р. Київ XI, 176—180
419. (37). 6 червня 1900 р. Гадяч XI, 181
420. (38). 14 вересня 1900 р. Гадяч XI. 181—182
421. (39). 30 вересня 1900 р. Мінськ XI, 182—183
422. (40). 17 жовтня 1900 р. Київ XI, 185—188
423. (41). 31 жовтня 1900 р. Київ XI, 188—190
424. (42). 26 листопада 1900 р. Київ XI, 192—193
425. (43). 17 грудня 1900 р. Київ XI, 195—196
426. (44). 8 квітня 1901 р. Київ XI, 217—218
427. (45). 11 квітня 1901 р. Київ XI, 218—219
428. (46). 11 травня 1901 р. Чернівці XI, 225—227
429. (47). 9 червня 1901 р. Кимполунг XI, 234—237
430. (48). 26 червня 1901 р. Кимполунг XI, 244
431. (49). 14 липня 1901 р. Вижниця XI, 252
432. (50). Після 24 липня 1901 р. Буркут XI, 259
433. (51). 15 вересня 1901 р. Чернівці XI, 275—276
434. (52). 20, 24 вересня 1901 р. Київ XI, 278—282
435. (53). 7 жовтня 1901 р. Київ XI, 283—284
436. (54). Між 7 і 16 жовтня 1901 р. Київ XI, 284
437. (55). 28 жовтня 1901 р. Київ XI, 286—289
438. (56). 3 листопада 1901 р. Київ XI, 289—291
439. (57). 30 листопада 1901 р. Львів XI, 296—297
440. (58). 2 січня 1902 р. Сан-Ремо XI, 305
441. (59). 10 січня 1902 р. Сан-Ремо XI, 310—312
442. (60). 5 березня 1902 р. Сан-Ремо XI, 326—330

443. (61). 16 березня 1902 р. Сан-Ремо XI, 337
444. (62). 11 квітня 1902 р. Сан-Ремо XI, 345
445. (63). 27 квітня 1902 р. Сан-Ремо XI, 347
446. (64). 20 травня 1902 р. Сампірдарена XI, 357
447. (65). 11 червня 1902 р. Катанья XI, 360
448. (66). 24 жовтня 1902 р. Львів XI, 365—366
449. (67). 4 листопада 1902 р. Сан-Ремо XI, 368—370
450. (68). 3 грудня 1902 р. Сан-Ремо XI, 372
451. (69). 17 грудня 1902 р. Сан-Ремо XI, 372
452. (70). 29 грудня 1902 р. Сан-Ремо XI, 373—378
453. (71). Осінь 1902 р. Сан-Ремо XI, 380—382
454. (72). 9 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 11
455. (73). 23 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 27—28
456. (74). 29 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 37
457. (75). 10 лютого 1903 р. Сан-Ремо XII, 40—42
458. (76). 18 березня 1903 р. Сан-Ремо XII, 52—54
459. (77). 31 травня 1903 р. Прага XII, 73
460. (78). 26, 27 вересня 1903 р. Тбілісі XII, 88—90
461. (79). 25 січня 1904 р. Тбілісі XII, 99—102
462. (80). 5 березня 1904 р. Тбілісі XII, 102—103
463. (81). 22 квітня 1904 р. Тбілісі XII, 103
464. (82). 19 вересня 1904 р. Зелений Гай XII, 111—113
465. (83). 7 жовтня 1904 р. Київ XII, 113—114
466. (84). 20 жовтня 1904 р. Київ XII, 114—117
467. (85). 23 жовтня 1904 р. Київ XII, 117—118
468. (86). 6 листопада 1904 р. Тбілісі XII, 118—119
469. (87). 22 листопада 1904 р. Тбілісі XII, 119—120
470. (88). 27 лютого 1907 р. Колодяжне XII, 183
471. (89). 1 березня 1907 р. Колодяжне XII, 185
472. (90). 2 березня 1907 р. Колодяжне XII, 186
473. (91). 3 березня 1907 р. Колодяжне XII, 186—188
474. (92). 6 березня 1907 р. Колодяжне XII, 188—189
475. (93). 8 березня 1907 р. Колодяжне XII, 189
476. (94). 8 березня 1907 р. Колодяжне XII, 190—192
477. (95). 10 березня 1907 р. Колодяжне XII, 195—199
478. (96). 12 березня 1907 р. Колодяжне XII, 200—202
479. (97). 1 квітня 1907 р. Ялта XII, 203—204
480. (98). 7 квітня 1907 р. Ялта XII, 204—205
481. (99). 11 квітня 1907 р. Ялта XII, 205
482. (100). 16, 17 квітня 1907 р. Ялта XII, 206
483. (101). 23 квітня 1907 р. Ялта XII, 206—208
484. (102). 27 квітня 1907 р. Ялта XII, 208—209
485. (103). 12, 15 серпня 1907 р. Київ XII, 210—212
486. (104). 30 жовтня 1907 р. Ялта XII, 217
487. (105). Початок 1908 р. Ялта XII, 221
488. (106). 10 січня 1908 р. Ялта XII, 222—225
489. (107). Кінець січня — початок лютого 1908 р. Ялта XII, 226
490. (108). 30 травня 1908 р. Євпаторія XII, 237—238
491. (109). 3 червня 1908 р. Євпаторія XII, 239—241
492. (110). 6 червня 1908 р. Євпаторія XII, 241—242
493. (111). 29 червня 1908 р. Євпаторія XII, 242—243
494. (112). 2 липня 1908 р. Євпаторія XII, 243—245
495. (113). 23 липня 1908 р. Євпаторія XII, 247—248
496. (114). 1 грудня 1908 р. Ялта XII, 261—264

497. (115). 4 травня 1909 р. Телаві XII, 283—286
498. (116). 10 вересня 1909 р. Телаві XII, 287—288
499. (117). 8 жовтня 1909 р. Телаві XII, 292—294
500. (118). 27 листопада 1909 р. Смірна XII, 295
501. (119). 1 грудня 1909 р. Хельван XII, 296
502. (120). 31 січня, 1 лютого 1910 р. Хельван XII, 299—301
503. (121). 1 вересня 1910 р. Телаві XII, 316—317
504. (122). 25, 28 листопада 1910 р. Кутаїсі XII, 322—327
505. (123). 8 січня 1911 р. Кутаїсі XII, 329—331
506. (124). 22 січня 1911 р. Кутаїсі XII, 331—332
507. (125). 3 лютого 1911 р. Стамбул XII, 333
508. (126). 7 лютого 1911 р. Хельван XII, 334—335
509. (127). 16 березня 1911 р. Хельван XII, 340—342
510. (128). 30 березня 1911 р. Хельван XII, 343—344
511. (129). 2 квітня 1911 р. Хельван XII, 344
512. (130). 9 квітня 1911 р. Хельван XII, 344—347
513. (131). 20 квітня 1911 р. Хельван XII, 347—349
514. (132). 16 травня 1911 р. Київ XII, 349—350
515. (133). 9 червня 1911 р. Севастополь XII, 352
516. (134). 20 червня 1911 р. Кутаїсі XII, 354—355
517. (135). 11 серпня 1911 р. Кутаїсі XII, 357—359
518. (136). 18 вересня 1911 р. Цулукідзе XII, 359—361
519. (137). 18 вересня 1911 р. Цулукідзе XII, 361—362
520. (138). 14 жовтня 1911 р. Цулукідзе XII, 364—365
521. (139). 26, 27 жовтня 1911 р. Цулукідзе XII, 369—370
522. (140). 9 листопада 1911 р. Цулукідзе XII, 373—375
523. (141). 29 грудня 1911 р. Цулукідзе XII, 375—377
524. (142). 14 березня 1912 р. Кутаїсі XII, 385—387
525. (143). 5 квітня 1912 р. Кутаїсі XII, 389—391
526. (144). 8 серпня 1912 р. Кутаїсі XII, 405—408
527. (145). 3 жовтня 1912 р. Кутаїсі XII, 409—412
528. (146). 18 жовтня 1912 р. Кутаїсі XII, 412—415
529. (147). 23 жовтня 1912 р. Кутаїсі XII, 415
530. (148). 10 листопада 1912 р. Стамбул XII, 415—416
531. (149). 21 листопада 1912 р. Хельван XII, 417
532. (150). 21 грудня 1912 р. Хельван XII, 422—423
533. (151). 27 грудня 1912 р. Хельван XII, 423—424
534. (152). 18 січня 1913 р. Хельван XII, 431
535. (153). 16 лютого 1913 р. Хельван XII, 434—435
536. (154). 19 березня 1913 р. Хельван XII, 451—453
537. (155). 6 травня 1913 р. Одеса XII, 463
538. (156). 30 червня, 3 липня 1913 р. Кутаїсі XII, 469—471
539. (157). 24 липня 1913 р. Сурамі

Косач Ольга Петрівна (сестра)
та Кривинюк Михайло Васильович

540. (1). 2 лютого 1908 р. Ялта XII, 227

Косач Петро Антонович

541. (1). 18 вересня 1891 р. Шабо X, 114—115
542. (2). Середина січня 1894 р. Київ X, 199—200
543. (3). 25 червня 1895 р. Софія X, 306—307
544. (4). 2 червня 1897 р. Київ X, 369—370

545. (5). 12 липня 1897 р. Ялта X, 373—374
546. (6). 19 квітня 1898 р. Ялта XI, 44—45
547. (7). 4 червня 1898 р. Ялта XI, 50—51
548. (8). 17 червня 1898 р. Одеса XI, 52—53
549. (9). 2 лютого 1899 р. Берлін XI, 89—90
550. (10). 26 лютого 1899 р. Берлін XI, 95
551. (11). 13 травня 1899 р. Берлін XI, 106—108
552. (12). 21 травня 1901 р. Чернівці XI, 229—230
553. (13). 14 липня 1901 р. Вижниця XI, 252—255
554. (14). 20 липня 1901 р. Вижниця XI, 255—256
555. (15). 25 липня 1901 р. Буркут XI, 257—259
556. (16). 2 серпня 1901 р. Буркут XI, 265
557. (17). 12 травня 1902 р. Сан-Ремо XI, 351—354
558. (18). 10 травня 1903 р. Сан-Ремо XII, 69—71

Косач-Борисова Ісидора Петрівна

559. (1). 9 жовтня 1898 р. Київ XI, 69—70
560. (2). 13 травня 1899 р. Берлін XI, 108—109
561. (3). 17 січня 1902 р. Сан-Ремо XI, 313—315
562. (4). 15 березня 1902 р. Сан-Ремо XI, 331—333

Косачі, родина

563. (1). 28 квітня 1901 р. Чернівці XI, 222—224
564. (2). 7, 8 червня 1902 р. Палермо XI, 358—360
565. (3). 2 листопада 1902 р. Сан-Ремо XI, 366—367
566. (4). 7 січня 1904 р. Тбілісі XII, 96
567. (5). 26 жовтня 1904 р. Одеса XII, 118
568. (6). 18 березня 1905 р. Тбілісі XII, 129—130
569. (7). 28 березня 1907 р. Ялта XII, 202—203
570. (8). 12 травня 1907 р. Ялта XII, 209
571. (9). 23 серпня 1907 р. Запоріжжя XII, 212
572. (10). 30 серпня 1907 р. Балаклава XII, 212—213
573. (11). 13 квітня 1909 р. Телаві XII, 277—278

Косачі Микола Петрович та Ісидора Петрівна

574. (1). 4 травня 1898 р. Ялта XI, 49—50

Косачі Михайло Петрович та Олександра Євгенівна

575. (1). 5 липня 1901 р. Чернівці XI, 245—249
576. (2). 16 квітня 1903 р. Сан-Ремо XII, 66

Косачі Оксана Петрівна,
Ісидора Петрівна та Микола Петрович

577. (1). 13 липня 1894 р. Софія X, 242—243
578. (2). 3 вересня 1894 р. Владая X, 256
579. (3). 20 травня 1902 р. Сампірдарена XI, 356

Косачі Ольга Петрівна (мати)
та *Ольга Петрівна* (сестра)

580. (1). 18 липня 1897 р. Ялта X, 374—376
581. (2). 19 березня 1902 р. Сан-Ремо XI, 338—340
582. (3). 12 березня 1909 р. Телаві XII, 272—276

Косачі Ольга Петрівна та Петро Антонович

583. (1). Близько 20 березня 1889 р. Колодяжне X, 27—28
584. (2). 15 травня 1897 р. Київ X, 367—368
585. (3). 26 червня 1899 р. Берлін XI, 130—131
586. (4). 28 січня 1901 р. Мінськ XI, 202—205
587. (5). 7 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 9—11
588. (6). 6 червня 1904 р. Київ XII, 105
589. (7). 4 квітня 1905 р. Тбілісі XII, 130—132
590. (8). 6 червня 1905 р. Тбілісі XII, 132

Коцюбинський Михайло Михайлович

591. (1). 25 грудня 1893 р. Київ X, 192—193
592. (2). 11 травня 1901 р. Чернівці XI, 227—228
593. (3). 23 січня 1904 р. Тбілісі XII, 99

Кривинюк Михайло Васильович

594. (1). 16 листопада 1909 р. Телаві XII, 294—295
595. (2). 2 лютого 1910 р. Хельван XII, 301—302
596. (3). 15 лютого 1910 р. Хельван XII, 304—305
597. (4). 17 березня 1910 р. Хельван XII, 305—306
598. (5). 6 серпня 1910 р. Телаві XII, 313—316
599. (6). 15 вересня 1910 р. Телаві XII, 317—318
600. (7). 10 листопада 1910 р. Кутаїсі XII, 319
601. (8). 4 січня 1911 р. Кутаїсі XII, 328
602. (9). 16 травня 1912 р. Кутаїсі XII, 392—394
603. (10). 12 липня 1912 р. Кутаїсі XII, 404—405
604. (11). 26 травня 1913 р. Одеса XII, 464
605. (12). 20 червня 1913 р. Кутаїсі XII, 467—468
606. (13). 11 липня 1913 р. Кутаїсі XII, 471—472

Крижанівська-Тучапська Віра Григорівна

607. (1). 11 лютого 1901 р. Мінськ XI, 208—210
608. (2). 4 березня 1901 р. Мінськ XI, 213—215
609. (3). 10 червня 1901 р. Кимполунг XI, 238—240

Кримський Агатангел Юхимович

610. (1). 19 листопада 1895 р. Київ X, 329—330
611. (2). 8 лютого 1901 р. Мінськ XI, 207—208
612. (3). 5 січня 1902 р. Сан-Ремо XI, 309—310
613. (4). 15 грудня 1903 р. Тбілісі XII, 93—95

614. (5). 16 листопада 1905 р. Київ XII, 137—152
615. (6). 9 лютого 1906 р. Київ XII, 153—156
616. (7). 18 травня 1906 р. Київ XII, 163—164
617. (8). Жовтень — листопад 1906 р. Київ XII, 173—174
618. (9). 27 жовтня 1911 р. Цулукідзе XII, 370—373
619. (10). 6 червня 1912 р. Кутаїсі XII, 395—397

Крохмаль Віктор Миколайович

620. (1). 3 квітня 1895 р. Софія X, 294—295

Лукич Василь (Володимир Лукич Левицький)

621. (1). 20 березня 1891 р. Львів X, 87

Лукіянович Денис Якович

622. (1). Початок серпня 1895 р. Владая X, 314

Луцький Остап

623. (1). 28 лютого 1907 р. Колодяжне XII, 184—185
624. (2). 8 лютого 1908 р. Ялта XII, 228

Макарова Антоніна Семенівна

625. (1). 4 лютого 1894 р. Київ X, 214—216
626. (2). 28 лютого 1894 р. Київ X, 221—222
627. (3). 14 травня 1894 р. Колодяжне X, 235—237
628. (4). 23 січня 1895 р. Софія X, 272—274
629. (5). Друга половина лютого 1895 р. Софія X, 280—281

Маковей Осип Степанович

630. (1). 9 червня 1893 р. Колодяжне X, 153—155
631. (2). 15—16 вересня 1893 р. Колодяжне X, 165—167
632. (3). 7 жовтня 1893 р. Колодяжне X, 168—170
633. (4). 12 листопада 1893 р. Київ X, 179—181
634. (5). 24 грудня 1893 р. Київ X, 188—189
635. (6). 28 січня 1894 р. Київ X, 208—210
636. (7). 16 червня 1903 р. Чернівці XII, 73—74

Москва Ганна

637. (1). 22 липня 1901 р. Криворівня XI, 256
638. (2). 21 серпня 1901 р. Буркут XI, 268—269
639. (3). 28 грудня 1901 р. Сан-Ремо XI, 300

Наукове товариство імені Шевченка у Львові

Бібліотека

640. (1). 8 квітня 1913 р. Хельван XII, 458

Етнографічна комісія

641. (1). 17 грудня 1908 р. Ялта XII, 265—266

Правління

642. (1). 4 жовтня 1908 р. Ялта XII, 256—258

Павлик Михайло Іванович

643. (1). 14 лютого 1891 р. Відень X, 67—68
644. (2). 3 березня 1891 р. Відень X, 77—78
645. (3). 16 березня 1891 р. Відень X, 80—82
646. (4). 22 червня 1891 р. Євпаторія X, 90—91
647. (5). 28 липня 1891 р. Євпаторія X, 103—106
648. (6). 24 серпня 1891 р. Шабо X, 106—107
649. (7). 13 жовтня 1891 р. Колодяжне X, 115—118
650. (8). 2, 3 листопада 1891 р. Колодяжне X, 118—119
651. (9). 17 грудня 1891 р. Колодяжне X, 120—122
652. (10). Перша половина січня 1892 р. Колодяжне X, 126—127
653. (11). 2 травня 1892 р. Колодяжне X, 133—134
654. (12). 29 серпня 1893 р. Одеса X, 164—165
655. (13). 9 липня 1894 р. Софія X, 239—242
656. (14). 13 серпня 1894 р. Владая X, 247—248
657. (15). 1 вересня 1894 р. Владая X, 251—255
658. (16). 17 вересня 1894 р. Софія X, 259
659. (17). 9 жовтня 1894 р. Софія X, 267
660. (18). 23 січня 1895 р. Софія X, 274—276
661. (19). 3 лютого 1895 р. Софія, 276—277
662. (20). 12 лютого 1895 р. Софія X, 278—280
663. (21). 23 лютого 1895 р. Софія X, 281—282
664. (22). 26 лютого 1895 р. Софія X, 282—286
665. (23). 1 березня 1895 р. Софія X, 286—287
666. (24). 3 березня 1895 р. Софія X, 288
667. (25). 11, 12 березня 1895 р. Софія X, 289—291
668. (26). 26 березня 1895 р. Софія X, 291—292
669. (27). 31 березня 1895 р. Софія X, 293—294
670. (28). 8, 9 квітня 1895 р. Софія X, 295—297
671. (29). 19 квітня 1895 р. Софія X, 297—298
672. (30). 12 травня 1895 р. Софія X, 300—301
673. (31). 21 травня 1895 р. Софія X, 301—303
674. (32). 3 червня 1895 р. Софія X, 303—305
675. (33). 8 червня 1895 р. Софія X, 305—306
676. (34). 15 липня 1895 р. Софія X, 307—308
677. (35). 24 липня 1895 р. Владая X, 311—312
678. (36). 3 серпня 1895 р. Владая X, 313
679. (37). 19 серпня 1895 р. Броди X, 314
680. (38). 21 серпня 1895 р. Колодяжне X, 315
681. (39). 30 серпня 1895 р. Колодяжне X, 315
682. (40). 2 вересня 1895 р. Колодяжне X, 318—320
683. (41). 6 вересня 1895 р. Колодяжне X, 320
684. (42). 14 липня 1898 р. Гадяч XI, 56—57
685. (43). 1 серпня 1898 р. Гадяч XI, 58—59
686. (44). 16 жовтня 1898 р. Київ XI, 70—71
687. (45). 2 листопада 1898 р. Київ XI, 75
688. (46). 26 листопада 1898 р. Київ XI, 77—78
689. (47). 12 грудня 1898 р. Київ XI, 78—79
690. (48). 29 грудня 1898 р. Київ XI, 83—84
691. (49). 3 лютого 1899 р. Бер-

лін XI, 90—93
692. (50). 2 березня 1899 р. Берлін XI, 95—97
693. (51). 9, 10 травня 1899 р. Берлін XI, 103—105
694. (52). 7 червня 1899 р. Берлін XI, 125—128
695. (53). 18 червня 1899 р. Берлін XI, 128—129
696. (54). 1 липня 1899 р. Берлін XI, 131
697. (55). 17 жовтня 1900 р. Київ XI, 183—184
698. (56). 3 липня 1901 р. Чернівці XI, 244—245
699. (57). 6 липня 1901 р. Чернівці XI, 249—251
700. (58). 15 вересня 1901 р. Чернівці XI, 275
701. (59). 18 вересня 1901 р. Чернівці XI, 276—277
702. (60). 28 вересня 1901 р. Київ XI, 282
703. (61). 24 грудня 1901 р. Сан-Ремо XI, 297
704. (62). 19 січня 1902 р. Сан-Ремо XI, 315
705. (63). 29 січня 1902 р. Сан-Ремо XI, 316—317
706. (64). 15 лютого 1902 р. Сан-Ремо XI, 320—321
707. (65). 15 квітня 1902 р. Сан-Ремо XI, 347—348
708. (66). 22 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 24—27
709. (67). 6 березня 1903 р. Сан-Ремо XII, 43—45
710. (68). 17 березня 1903 р. Сан-Ремо XII, 50—51
711. (69). 27 березня 1903 р. Сан-Ремо XII, 56—58
712. (70). 10 квітня 1903 р. Сан-Ремо XII, 62—66
713. (71). 17 квітня 1903 р. Сан-Ремо XII, 66—68
714. (72). 24 квітня 1903 р. Сан-Ремо XII, 68—69
715. (73). 9 червня 1903 р. Чернівці XII, 73
716. (74). 19 червня 1903 р. Чернівці XII, 74—75
717. (75). 1 липня 1903 р. Гадяч XII, 75—77
718. (76). 9 лютого 1907 р. Київ XII, 179—181

Панькевич Климентина

719. (1). 9 квітня 1903 р. Сан-Ремо XII, 61—62
720. (2). 19 червня 1903 р. Чернівці XII, 74

Петруненко Федір Петрович

721. (1). Липень 1911 р. Кутаїсі XII, 356—357
722. (2). 4 січня 1912 р. Цулукідзе XII, 381—383
723. (3). 18 березня 1913 р. Хельван XII, 449—451

Поссе Володимир Олександрович

724. (1). Березень — квітень 1900 р. Київ XI, 172—173
725. (2). 10 листопада 1900 р. Київ XI, 190—191
726. (3). 21 грудня 1900 р. Київ XI, 196—197
727. (4). 27 лютого 1901 р. Мінськ XI, 211—213

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна

728. (1). Початок червня 1912 р. Кутаїсі XII, 394
729. (2). Червень 1912 р. Кутаїсі XII, 400
730. (3). Кінець 1912 р. Хельван XII, 424—425

Старицький Михайло Петрович

731. (1). 4 травня 1894 р. Колодяжне X, 232—233

Стефаник Василь Семенович

732. (1). 27 серпня 1901 р. Буркут XI, 270—271

Судовщикова-Косач Олександра Євгенівна

733. (1). 21 березня 1899 р. Берлін XI, 100—101
734. (2). 11 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 11
735. (3). 7 січня 1904 р. Тбілісі XII, 96
736. (4). 3 лютого 1904 р. Тбілісі XII, 102

Тесленко-Приходько Олена Антонівна

737. (1). 29 травня 1897 р. Київ X, 368—369

Українське наукове товариство у Києві, рада

738. (1). 19 жовтня 1907 р. Ялта XII, 216—217

Урицька Євгенія Юліанівна

739. (1). 26 лютого 1902 р. Сан-Ремо XI, 326

Франко Іван Якович

740. (1). 2 травня 1892 р. Колодяжне X, 132—133
741. (2). 26 травня 1892 р. Колодяжне X, 135—136
742. (3). 23 жовтня 1893 р. Колодяжне X, 173—174
743. (4). 2 березня 1895 р. Софія X, 287—288
744. (5). Січень 1897 р. Київ X, 362
745. (6). 19 грудня 1897 р. Ялта X, 411—412
746. (7). 21 жовтня 1898 р. Київ XI, 73—74
747. (8). 11 червня 1901 р. Кимполунг XI, 241—242
748. (9). 20 липня 1901 р. Вижниця XI, 255
749. (10). 29 липня 1901 р. Буркут XI, 260
750. (11). Між 4 і 14 серпня 1901 р. Буркут XI, 265
751. (12). 14 вересня 1901 р. Чернівці XI, 274—275
752. (13). 16 вересня 1901 р. Чернівці XI, 276
753. (14). 20 вересня 1901 р. Чернівці XI, 277—278
754. (15). 28 вересня 1901 р. Київ XI, 282—283
755. (16). 23 грудня 1902 р. Сан-Ремо XI, 373
756. (17). 6 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 9
757. (18). 13, 14 січня 1903 р. Сан-Ремо XII, 11—20
758. (19). 2 липня 1903 р. Зелений Гай XII, 77—79
759. (20). 27 липня 1903 р. Зелений Гай XII, 82
760. (21). 14 серпня 1903 р. Зелений Гай XII, 82—85
761. (22). 22 серпня 1903 р. Зелений Гай XII, 88
762. (23). 28 листопада 1904 р. Тбілісі XII, 122—123

Франко Ольга Федорівна

763. (1). 21 травня 1891 р. Колодяжне X, 89—90
764. (2). 15 жовтня 1895 р. Колодяжне X, 326—327

Хоткевич Гнат Мартинович

765. (1). 7 лютого 1907 р. Київ XII, 177—179
766. (2). 9 березня 1907 р. Колодяжне XII, 192—195
767. (3). 12 березня 1907 р. Колодяжне XII, 199—200

Чириков Євген Миколайович

768. (1). 12 квітня 1901 р. Київ XI, 219—221

ДОДАТКИ

1. *До Л. М. Толстого.* 20 вересня 1902 р. Київ XII, 475
2. *До О. Горбачевської.* 6 вересня 1903 р. Київ XII, 475
3. *До В. М. Гнатюка.* 29 січня 1907 р. Київ XII, 475—477
4. *До київського губернського жандармського управління* 24 лютого 1907 р. Київ XII, 477
5. *До І. Я. Горбачевського.* 19 лютого 1911 р. Хельван XII, 477

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Леся Українка. Київ. *Фото. 1913* . . . . 80—81

А. Б. Шимановський, Леся Українка, П. А. Косач (батько), О. П. Косач (мати), Л. Ф. Петерсон (знайома). Колодяжне. *Фото. 1905.* . . . . 80—81

Леся Українка. Портрет роботи Ф. Красицького. 1904. Державний літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Києві . . . . 80—81

Пам'ятник Лесі Українці в Києві. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Фото В. І. Криворучка . . . . 112—113

Пам'ятник на могилі Лесі Українки на Байковому кладовищі в Києві. Скульптор Г. Л. Петратевич. Фото В. І. Криворучка . . . . 112—113

Пам'ятник Лесі Українці в Луцьку. 1977. Скульптори А. В. Німенко, М. Н. Обезюк, архітектори В. К. Жигулін, С. К. Кілессо . . . . 112—113

Автограф листа Лесі Українки до І. Я. Франка від 2 липня 1903 р. 171

ЗМІСТ

ЛИСТИ

1903

1. До І. Я. Франка. *6 січня 1903 р. Сан-Ремо* . 9 *481*
2. До О. П. Косач (матері) і П. А. Косача. *7 січня 1903 р. Сан-Ремо* 9 *482*
3. До О. П. Косач (сестри). *9 січня 1903 р. Сан-Ремо* 11 *483*
4. До О. Є. Судовщикової-Косач. *11 січня 1903 р. Сан-Ремо* 11 *483*
5. До І. Я. Франка. *13, 14 січня 1903 р. Сан-Ремо* 11 *484*
6. До Л. М. Драгоманової-Шишманової. *13 січня 1903 р. Сан-Ремо* 20 *486*
7. До М. І. Павлика. *22 січня 1903 р. Сан-Ремо* 24 *487*
8. До О. П. Косач (сестри). *23 січня 1903 р. Сан-Ремо* 27 *488*
9. До О. Ю. Кобилянської *24 січня 1903 р. Сан-Ремо* 28 *489*
10. До О. П. Косач (матері). *27 січня 1903 р. Сан-Ремо* 29 *489*
11. До редакції журналу «Киевская старина». Перед 29 січня 1903 р. Сан-Ремо 35 *493*
12. До О. П. Косач (матері). *29 січня 1903 р. Сан-Ремо* 36 *493*
13. До О. П. Косач (сестри). *29 січня 1903 р. Сан-Ремо* 37 *493*
14. До О. П. Косач (матері). *7 лютого 1903 р. Сан-Ремо* 38 *493*
15. До О. П. Косач (сестри). *10 лютого 1903 р. Сан-Ремо* 40 *494*
16. До М. М. Комарової-Сидоренко. *6 березня 1903 р. Сан-Ремо* 42 *495*
17. До М. І. Павлика. *6 березня 1903 р. Сан-Ремо* 43 495
18. До О. Ю. Кобилянської. *12 березня 1903 р. Сан-Ремо* 45 *495*

19. До М. І. Павлика. *17 березня 1903 р. Сан- Ремо* 50 *497*
20. До О. П. Косач (сестри). *18 березня 1903 р. Сан-Ремо* 52 *498*
21. До О. Ю. Кобилянської. *27 березня 1903 р. Сан-Ремо* 54 *499*
22. До М. І. Павлика. *27 березня 1903 р. Сан-Ремо* 56 *499*
23. До О. П. Косач (матері). *29 березня 1903 р. Сан-Ремо* 59 *500*
24. До К. Панькевич. *9 квітня 1903 р. Сан-Ремо* 61 *500*
25. До О. Ю. Кобилянської. *9 квітня 1903 р. Сан-Ремо* 62 *500*
26. До М. І. Павлика. *10 квітня 1903 р. Сан-Ремо* 62 *501*
27. До М. П. та О. Є. Косачів. *16 квітня 1903 р. Сан-Ремо* 66 *501*
28. До М. І. Павлика. *17 квітня 1903 р. Сан-Ремо* 66 *501*
29. До М. І. Павлика. *24 квітня 1903 р. Сан-Ремо* 68 *502*
30. До П. А. Косача. *10 травня 1903 р. Сан-Ремо* 68 *502*
31. До О. Ю. Кобилянської. *18 травня 1903 р. Цюріх* 71 *502*
32. До О. П. Косач (сестри). *31 травня 1903 р. Прага* 72 *502*
33. До М. І. Павлика. *9 червня 1903 р. Чернівці* . 72 *502*
34. До О. С. Маковея. *16 червня 1903 р. Чернівці* 73 *503*
35. До К. Панькевич. *19 червня 1903 р. Чернівці* 73 *503*
36. До М. І. Павлика. *19 червня 1903 р. Чернівці* 74 *503*
37. До М. І. Павлика. *1 липня 1903 р. Гадяч* . . 75 *504*
38. До І. Я. Франка. *2 липня 1903 р. Зелений Гай* 77 *504*
39. До О. Ю. Кобилянської. *2 липня 1903 р. Зелений Гай* 79 *505*
40. До Б. Д. Грінченка. *19 липня 1903 р. Зелений Гай* 81 *505*
41. До І. Я. Франка. 27 липня 1903 р. *Зелений Гай* 82 *505*
42. До І. Я. Франка. 14 серпня 1903 р. *Зелений Гай* 82 *506*
43. До О. Ю. Кобилянської. *15, 23 серпня 1903 р. Зелений Гай* 85 *506*
44. До І. Я. Франка. *22 серпня 1903 р. Зелений Гай* 88 *507*
45. До О. П. Косач (сестри). *26, 27 вересня. 1903 р. Тбілісі* 88 *507*
46. До О. П. Косач (матері). *19 листопада 1903 р. Тбілісі* 90 *507*
47. До Б. Д. Грінченка. *8 грудня 1903 р. Тбілісі* 92 *508*
48. До А. Ю. Кримського. *15 грудня 1903 р. Тбілісі* 93 *508*

49. До О. Є. Судовщикової-Косач. *7 січня 1904 р. Тбілісі* 96 *509*
50. До родини Косачів. *7 січня 1904 р. Тбілісі* . 96 *509*
51. До О. П. Косач (матері). *18 січня 1904 р. Тбілісі* 96 *509*
52. До М. М. Коцюбинського. *23 січня 1904 р. Тбілісі* 99 *510*
53. До О. П. Косач (сестри). *25 січня 1904 р. Тбілісі* 99 *510*
54. До О. Є. Судовщикової-Косач. *3 лютого 1904 р. Тбілісі* 102 *510*
55. До О. П. Косач (сестри). *5 березня 1904 р. Тбілісі* 102 *511*
56. До О. П. Косач (сестри). *22 квітня 1904 р. Тбілісі* 103 *511*
57. До О. П. Косач (матері) і П. А. Косача. *6 червня 1904 р. Київ* 105 *511*
58. До О. Ю. Кобилянської. *5 липня 1904 р. Зелений Гай* 106 *511*
59. До О. Ю. Кобилянської. *27 серпня 1904 р. Зелений Гай* 109 *511*
60. До О. Ю. Кобилянської. *6 вересня 1904 р. Зелений Гай* 110 *512*
61. До О. П. Косач (сестри). *19 вересня 1904 р. Зелений Гай* 111 *513*
62. До О. П. Косач (сестри). *7 жовтня 1904 р. Київ* 113 *513*
63. До О. П. Косач (сестри). *20 жовтня 1904 р. Київ* 114 *513*
64. До О. П. Косач (сестри). *23 жовтня 1904 р. Київ* 117 *514*
65. До О. П. Косач (матері) і П. А. Косача. *26 жовтня 1904 р. Одеса* 118 *514*
66. До О. П. Косач (сестри). *6 листопада 1904 р. Тбілісі* 118 *514*
67. До О. П. Косач (сестри). *22 листопада 1904 р. Тбілісі* 119 *514*
68. До О. Ю. Кобилянської. *22 листопада 1904 р. Тбілісі* 121 *514*
69. До І. Я. Франка. *28 листопада 1904 р. Тбілісі* 122 *515*
70. До О. П. Косач (матері). *8 грудня 1904 р. Тбілісі* 124 *516*

1905

71. До О. П. Косач (матері). *19 лютого 1905 р. Тбілісі* 127 *518*
72. До родини Косачів. *18 березня 1905 р. Тбілісі* 129 *518*
73. До О. П. Косач (матері) і П. А. Косача. *4 квітня 1905 р. Тбілісі* 130 *519*
74. До О. П. Косач (матері) і П. А. Косача. *6 червня 1905 р. Тбілісі* 132 *519*
75. До Б. Д. Грінченка. *27 серпня 1905 р. Зелений Гай* 132 *519*
76. До О. П. Косач (матері). *24 жовтня 1905 р. Петербург* 133 *520*
77. До О. П. Косач (матері). *2 листопада 1905 р. Петербург* 135 *520*
78. До А. Ю. Кримського. *16 листопада 1905 р. Київ* 136 *520*
79. До О. Ю. Кобилянської. *18 листопада 1905 р. Київ* 151 *522*

1906

80. До А. Ю. Кримського. *9 лютого 1906 р. Київ* 153 *522*
81. До О. Ю. Кобилянської. *11, 16 березня 1906 р. Київ* 156 *522*
82. До О. П. Косач (матері). *8 квітня 1906 р. Київ* 159 *524*
83. До О. Ю. Кобилянської. *10 травня 1906 р. Київ* 161 *524*
84. До А. Ю. Кримського. *18 травня 1906 р. Київ* 163 *525*
85. До О. Ю. Кобилянської. *12, 16 червня 1906 р. Зелений Гай* 164 *525*
86. До Б. Д. Грінченка. *4 серпня 1906 р. Зелений Гай* 166 *526*
87. До О. П. Косач (матері). *2 жовтня 1906 р. Київ* 167 *526*
88. До О. Ю. Кобилянської. *8 жовтня 1906 р. Київ* 170 *527*
89. До А. Ю. Кримського.. *Жовтень — листопад 1906 р. Київ* 173 *527*

1907

90. До О. П. Косач (матері). *6 лютого 1907 р. Київ* 175 *527*
91. До Г. М. Хоткевича. *7 лютого 1907 р. Київ* . 177 *530*

92. До М. І. Павлика. *9 лютого 1907 р. Київ* . . . 179 *530*
93. До О. П. Косач (матері). *11 лютого 1907 р. Київ* 181 *530*
94. До О. П. Косач (сестри). *27 лютого 1907 р. Колодяжне* 183 *531*
95. До О. Луцького. *28 лютого 1907 р. Колодяжне* 184 *531*
96. До О. П. Косач (сестри). *1 березня 1907 р. Колодяжне* 185 *531*
97. До О. П. Косач (сестри). *2 березня 1907 р. Колодяжне* 186 *532*
98. До О. П. Косач (сестри). *3 березня 1907 р. Колодяжне* 186 *532*
99. До О. П. Косач (сестри). *6 березня 1907 р. Колодяжне* 188 *532*
100. До О. П. Косач (сестри). *8 березня 1907 р. Колодяжне* 189 *532*
101. До О. П. Косач (сестри). *8 березня 1907 р. Колодяжне* 190 *532*
102. До Г. М. Хоткевича. *9 березня 1907 р. Колодяжне* 192 *532*
103. До О. П. Косач (сестри). *10 березня 1907 р. Колодяжне* 195 *533*
104. До Г. М. Хоткевича. *12 березня 1907 р. Колодяжне* 199 *533*
105. До О. П. Косач (сестри). *12 березня 1907 р. Колодяжне* 200 *533*
106. До родини Косачів. *28 березня 1907 р. Ялта* . 202 *533*
107. До О. П. Косач (сестри). *1 квітня 1907 р. Ялта* 203 *534*
108. До О. П. Косач (сестри). *7 квітня 1907 р. Ялта* 204 *534*
109. До О. П. Косач (сестри). *11 квітня 1907 р. Ялта* 205 *534*
110. До О. П. Косач (сестри). *16, 17 квітня 1907 р. Ялта* 206 *534*
111. До О. П. Косач (сестри). *23 квітня 1907 р. Ялта* 206 *534*
112. До О. П. Косач (сестри). *27 квітня 1907 р. Ялта* 208 *534*
113. До родини Косачів. *12 травня 1907 р. Ялта* . 209 *535*
114. До О. П. Косач (матері). *7 серпня 1907 р. Київ* 210 *535*
115. До О. П. Косач (сестри). *12, 15 серпня 1907 р. Київ* 210 *535*
116. До О. П. Косач (матері) і П. А. Косача. *23 серпня 1907 р. Запоріжжя* 212 *536*
117. До родини Косачів. *30 серпня 1907 р. Балаклава* 212 *536*
118. До Б. Д. Грінченка. *17 вересня 1907 р. Балаклава* 213 *536*

119. До О. П. Косач (матері). *23 вересня 1907 р. Балаклава* 214 *536*
120. До ради Українського наукового товариства у Києві. *19 жовтня 1907 р. Ялта* 216 *537*
121. До О. П. Косач (сестри). *30 жовтня 1907 р. Ялта* 217 *537*
122. До О. П. Косач (матері). *Середина листопада 1907 р. Ялта* 217 *537*
123. До О. П. Косач (матері). *23 листопада 1907 р. Ялта* 218 *538*
124. До М. Ф. Комарова. *23 грудня 1907 р. Ялта* . 220 *538*

1908

125. До О. П. Косач (сестри). *Початок 1908 р. Ялта* 221 *538*
126. До О. П. Косач (матері). *7 січня 1908 р. Ялта* 221 *538*
127. До О. П. Косач (сестри). *10 січня 1908 р. Ялта* 222 *538*
128. До О. П. Косач (сестри). *Кінець січня — початок лютого 1908 р. Ялта* 226 *539*
129. До О. П. Косач (сестри) і М. В. Кривинюка. *2 лютого 1908 р. Ялта* 227 *539*
130. До О. Луцького. *8 лютого 1908 р. Ялта* . . 228 *539*
131. До Н. К. Кибальчич. *10 лютого 1908 р. Ялта* . 229 *539*
132. До О. П. Косач (матері). *16 лютого 1908 р. Ялта* 230 *540*
133. До М. М. і Б. Д. Грінченків. *21 лютого 1908 р. Ялта* 233 *540*
134. До О. П. Косач (матері). *3 квітня 1908 р. Ялта* 235 *540*
135. До О. П. Косач (сестри). *30 травня 1908 р. Євпаторія* 237 *541*
136. До О. П. Косач (сестри). *3 червня 1908 р. Євпаторія* 239 *541*
137. До О. П. Косач (сестри). *6 червня 1908 р. Євпаторія* 241 *542*
138. До О. П. Косач (сестри). *29 червня 1908 р. Євпаторія* 242 *542*
139. До О. П. Косач (сестри). *2 липня 1908 р. Євпаторія* 243 *542*
140. До О. П. Косач (матері). *10 липня 1908 р. Євпаторія* 245 *542*
141. До О. П. Косач (сестри). *23 липня 1908 р. Євпаторія* 247 *543*

142. До Н. К. Кибальчич. *Червень — липень 1908 р. Євпаторія* 248 *543*
143. До М. М. Аркаса. *8 вересня 1908 р. Ялта* . . 249 *543*
144. До Ф. М. Колесси. *10 вересня 1908 р. Ялта* . 251 *545*
145. До Ф. М. Колесси. *3 жовтня 1908 р. Ялта* . . 254 *545*
146. До правління Наукового товариства імені Шевченка у Львові. *4 жовтня 1908 р. Ялта* . . 256 *545*
147. До Н. К. Кибальчич. *11 жовтня 1908 р. Ялта* 259 *545*
148. До В. М. Гнатюка. *8 листопада 1908 р. Ялта* 260 *546*
149. До О. П. Косач (сестри). *1 грудня 1908 р. Ялта* 261 *546*
150. До В. М. Гнатюка. *17 грудня 1908 р. Ялта* . . 265 *546*
151. До етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка. *17 грудня 1908 р. Ялта* . 265 *547*
152. До Ф. М. Колесси. *17 грудня 1908 р. Ялта* . . 266 *547*

1909

153. До Ф. М. Колесси. *9 січня 1909 р. Тбілісі* . 268 *547*
154. До О. П. Косач (матері). *19, 22 лютого 1909 р. Телаві* 269 *548*
155. До О. П. Косач (матері) і О. П. Косач (сестри). *12 березня 1909 р. Телаві* 272 *548*
156. До Г. М. Комарової. *23 березня 1909 р. Телаві* 276 *548*
157. До родини Косачів. *13 квітня 1909 р. Телаві* . 277 *549*
158. До Н. К. Кибальчич. *16 квітня 1909 р. Телаві* 278 *549*
159. До М. М. та Б. Д. Грінченків. *29 квітня 1909 р. Телаві* 281 *549*
160. До О. П. Косач (сестри). *4 травня 1909 р. Телаві* 283 *549*
161. До Ф. М. Колесси. *28 травня 1909 р. Телаві* . 286 *549*
162. До О. П. Косач (сестри). *10 вересня 1909 р. Телаві* 287 *549*
163. До Н. К. Кибальчич. *28 вересня, 5 жовтня 1909 р. Телаві* 288 *550*
164. До О. П. Косач (сестри). *8 жовтня 1909 р. Телаві* 292 *551*
165. До М. В. Кривинюка. *16 листопада 1909 р. Телаві* 294 *551*
166. До О. П. Косач (сестри). *27 листопада 1909 р. Смірна* 295 *551*
167. До О. П. Косач (сестри). *1 грудня 1909 р. Хельван* 296 *551*

1910

168. До О. П. Косач (матері). *3 січня 1910 р. Хельван* 297 *551*
169. До О. П. Косач (сестри). *31 січня, 1 лютого 1910 р. Хельван* 299 *552*
170. До М. В. Кривинюка. *2 лютого 1910 р. Хельван* 301 *552*
171. До Б. Д. Грінченка. *15 лютого 1910 р. Хельван* 302 *552*
172. До М. В. Кривинюка. *15—16 лютого 1910 р. Хельван* 304 *552*
173. До М. В. Кривинюка. *17 березня 1910 р. Хельван* 305 *553*
174. До О. П. Косач (матері). *10—11 квітня 1910 р. Хельван* 306 *553*
175. До О. П. Косач (матері). *12 квітня 1910 р. Хельван* 309 *553*
176. До Н. К. Кибальчич. *7 травня 1910 р. Хельван* 310 *553*
177. До О. П. Косач (матері). *23 червня 1910 р. Телаві* 312 *554*
178. До М. В. Кривинюка. *6 серпня 1910 р. Телаві* 313 *554*
179. До О. П. Косач (сестри). *1 вересня 1910 р. Телаві* 316 *554*
180. До М. В. Кривинюка. *15 вересня 1910 р. Телаві* 317 *555*
181. До О. П. Косач (матері). *15 вересня 1910 р. Телаві* 318 *555*
182. До М. В. Кривинюка. *10 листопада 1910 р. Кутаїсі* 319 *555*
183. До О. П. Косач (матері). *12 листопада 1910 р. Кутаїсі* 320 *553*
184. До О. П. Косач (сестри). *25, 28 листопада 1910 р. Кутаїсі* 322 *556*

1911

185. До М. В. Кривинюка. *4 січня 1911 р. Кутаїсі* 328 *556*
186. До О. П. Косач (матері). *4 січня 1911 р. Кутаїсі* 328 *556*
187. До О. П. Косач (сестри). *8 січня 1911 р. Кутаїсі* 329 *556*
188. До О. П. Косач (сестри). *22 січня 1911 р. Кутаїсі* 331 *557*
189. До О. П. Косач (матері). *3 лютого 1911 р. Стамбул* 332 *557*
190. До О. П. Косач (сестри). *3 лютого 1911 р. Стамбул* 333 *557*

191. До О. П. Косач (матері). *7 лютого 1911 р. Хельван* 334 *557*
192. До О. П. Косач (сестри). *7 лютого 1911 р. Хельван* 334 *557*
193. До К. В. Квітки. *27 лютого 1911 р. Хельван* . 335 *557*
194. До О. П. Косач (матері). *28 лютого 1911 р. Хельван* 335 *557*
195. До О. Ю. Кобилянської. *6 березня 1911 р. Хельван* 338 *557*
196. До О. П. Косач (матері). *9—12 березня 1911 р. Хельван* 338 *558*
197. До О. П. Косач (сестри). *16 березня 1911 р. Хельван* 340 *558*
198. До Н. К. Кибальчич. *27 березня 1911 р. Хельван* 342 *558*
199. До О. П. Косач (сестри). *30 березня 1911 р. Хельван* 343 *558*
200. До О. П. Косач (сестри). *2 квітня 1911 р. Хельван* 344 *558*
201. До О. П. Косач (сестри). *9 квітня 1911 р. Хельван* 344 *559*
202. До О. П. Косач (сестри). *20 квітня 1911 р. Хельван* 347 *559*
203. До О. П. Косач (сестри). *16 травня 1911 р. Київ* 349 *559*
204. До О. П. Косач (матері). *21 травня 1911 р. Київ* 350 *559*
205. До Ф. М. Колесси. *7 червня 1911 р. Київ* . . 350 *559*
206. До О. Ю. Кобилянської. *9 червня 1911 р. Севастополь* 351 *559*
207. До О. П. Косач (матері). *Початок червня 1911 р. Одеса* 351 *560*
208. До О. П. Косач (сестри). *9 червня 1911 р. Севастополь* 352 *560*
209. До О. П. Косач (матері). *20 червня 1911 р. Кутаїсі* 352 *560*
210. До О. П. Косач (сестри). *20 червня 1911 р. Кутаїсі* 354 *560*
211. До О. П. Косач (матері). *16 липня 1911 р. Кутаїсі* 355 *561*
212. До Ф. П. Петруненка. *Липень 1911 р. Кутаїсі* 356 *561*
213. До О. П. Косач (сестри). *11 серпня 1911 р. Кутаїсі* 357 *561*

214. До О. П. Косач (сестри). *18 вересня 1911 р. Цулукідзе* 359 *562*
215. До О. П. Косач (сестри). *18 вересня 1911 р. Цулукідзе* 361 *562*
216. До О. П. Косач (матері). *28 вересня 1911 р. Цулукідзе* 362 *562*
217. До О. П. Косач (сестри). *14 жовтня 1911 р. Цулукідзе* 364 *562*
218. До О. П. Косач (матері). *22 жовтня 1911 р. Цулукідзе* 365 *563*
219. До О. П. Косач (сестри). *26, 27 жовтня 1911 р. Цулукідзе* 369 *563*
220. До А. Ю. Кримського. *27 жовтня 1911 р. Цулукідзе* 370 *563*
221. До О. П. Косач (сестри). *9 листопада 1911 р. Цулукідзе* 373 *564*
222. До О. П. Косач (сестри). *29 грудня 1911 р. Цулукідзе* 375 *564*

1912

223. До О. П. Косач (матері). *2 січня 1912 р. Цулукідзе* 378 *564*
224. До Ф. П. Петрунешка. *4 січня 1912 р. Цулукідзе* 381 *565*
225. До О. П. Косач (матері). *Початок 1912 р. Цулукідзе* 384 *565*
226. До О. П. Косач (матері). *7 лютого 1912 р. Кутаїсі* 384 *566*
227. До О. П. Косач (сестри). *14 березня 1912 р. Кутаїсі* 385 *566*
228. До О. П. Косач (матері). *25 березня 1912 р. Кутаїсі* 387 *566*
229. До О. П. Косач (сестри). *5 квітня 1912 р. Кутаїсі* 389 *566*
230. До О. П. Косач (матері). *2,3 травня 1912 р. Кутаїсі* 391 *566*
231. До М. В. Кривинюка. *16 травня 1912 р. Кутаїсі* 392 567
232. До Л. М. Старицької-Черняхівської. *Початок червня 1912 р. Кутаїсі* 394 *567*
233. До А. Ю. Кримського. *6 червня 1912 р. Кутаїсі* 395 *567*
234. До О. П. Косач (матері). *6 червня 1912 р. Кутаїсі* 397 *568*

235. До Л. М. Старицької-Черняхівської. *Червень 1912 р. Кутаїсі* 399 *569*
236. До О. П. Косач (матері). *12 липня 1912 р. Кутаїсі* 400 *569*
237. До М. В. Кривинюка. *12 липня 1912 р. Кутаїсі* 403 *569*
238. До О. П. Косач (матері). *Липень 1912 р. Кутаїсі* 404 *570*
239. До О. П. Косач (сестри). *8 серпня 1912 р. Кутаїсі* 405 *570*
240. До О. П. Косач (матері). *Кінець серпня 1912 р. Кутаїсі* 409 *570*
241. До О. П. Косач (сестри). *3 жовтня 1912 р. Кутаїсі* 409 *570*
242. До О. П. Косач (матері). *6 жовтня 1912 р. Кутаїсі* 412 *570*
243. До О. П. Косач (сестри). *18 жовтня 1912 р. Кутаїсі* 412 *571*
244. До О. П. Косач (сестри). *23 жовтня 1912 р. Кутаїсі* 415 *571*
245. До О. П. Косач (сестри). *10 листопада 1912 р. Стамбул* 415 *572*
246. До К. В. Квітки. *14 листопада 1912 р. Пірей* . 416 *572*
247. До К. В. Квітки. *18 листопада 1912 р. Хельван* 417 *572*
248. До О. П. Косач (сестри). *21 листопада 1912 р. Хельван* 417 *572*
249. До О. П. Косач (матері). *21, 23 листопада 1912 р. Хельван* 417 *572*
250. До О. П. Косач (матері). *18 грудня 1912 р. Хельван* 421 *573*
251. До О. П. Косач (сестри). *21 грудня 1912 р. Хельван* 422 *573*
252. До О. П. Косач (сестри). *27 грудня 1912 р. Хельван* 423 *573*
253. До Л. М. Старицької-Черняхівської. *Кінець 1912 р. Хельван* 424 *573*

1913

254. До О. П. Косач (матері). *10 січня 1913 р. Хельван* 426 *573*
255. До О. П. Косач (матері). *18 січня 1913 р. Хельван* 430 *574*

256. До О. Ю. Кобилянської. *18 січня 1913 р. Хельван* 430 *574*
257. До О. П. Косач (сестри). *18 січня 1913 р. 1913 р. Хельван* 431 *574*
258. До М. М. Комарової-Сидоренко. *18 січня 1913 р. Хельван* 431 *574*
259. До К. В. Квітки. *21 січня 1913 р. Хельван* . 432 *575*
260. До К. В. Квітки. *26 січня 1913 р. Хельван* . 432 *575*
261. До К. В. Квітки. *29 січня 1913 р. Хельван* . . 433 *575*
262. До К. В. Квітки. *1 лютого 1913 р. Хельван* . 433 *575*
263. До О. П. Косач (сестри). *16 лютого 1913 р. Хельван* 434 *575*
264. До О. П. Косач (матері). *19 лютого 1913 р. Хельван* 436 *576*
265. До К. В. Квітки. *19 лютого 1913 р. Хельван* . 438 *576*
266. До К. В. Квітки. *26 лютого 1913 р. Хельван* . 438 *576*
267. До Г. М. Комарової. *3 березня 1913 р. Хельван* 439 *576*
268. До К. В. Квітки. *9 березня 1913 р. Хельван* . 440 *576*
269. До О. П. Косач (матері). *12, 13 березня 1913 р. Хельван* 440 *577*
270. До Ф. М. Колесси. *18 березня 1913 р. Хельван* 445 *577*
271. До Ф. П. Петруненка. *18 березня 1913 р. Хельван* 449 *577*
272. До О. П. Косач (сестри). *19 березня 1913 р. Хельван* 451 *578*
273. До О. П. Косач (матері). *27 березня 1913 р. Хельван* 453 *578*
274. До О. Ю. Кобилянської. *3 квітня 1913 р. Хельван* 454 *578*
275. До бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. *8 квітня 1913 р. Хельван* . . . 458 *579*
276. До О. П. Косач (матері). *12 квітня 1913 р. Хельван* 458 *579*
277. До О. Ю. Кобилянської. *3 травня 1913 р. Мармурове море* 460 *579*
278. До О. П. Косач (сестри). *6 травня 1913 р. Одеса* 463 *580*
279. До М. В. Кривинюка. *26 травня 1913 р. Одеса* 464 *580*
280. До О. П. Косач (матері). *2 червня 1913 р. Кутаїсі* 464 *580*
281. До О. П. Косач (матері). *11 червня 1913 р. Кутаїсі* 466 *580*
282. До М. В. Кривинюка. *20 червня 1913 р. Кутаїсі* 467 *580*

283. До О. П. Косач (сестри). *30 червня, 3 липня 1913 р. Кутаїсі* 469 *581*
284. До М. В. Кривинюка. *11 липня 1913 р. Кутаїсі* 471 *581*
285. Дописка Лесі Українки на листі І. П. Косач-Борисової і О. П. Косач (матері) до О. П. Косач (сестри). *24 липня 1913 р. Сурамі* . . . 472 *581*

ДОДАТКИ

1. До Л. М. Толстого. *20 вересня 1902 р. Київ* . 475 *582*
2. До О. Горбачевської. *6 вересня 1903 р. Київ* . 475 *582*
3. До В. М. Гнатюка. *29 січня 1907 р. Київ* . . . 475 *582*
4. До київського губернського жандармського управління. *24 лютого 1907 р. Київ* 477 *582*
5. До І. Я. Горбачевського. *15 лютого 1911 р. Хельван* 477 *582*

Примітки 479
Основні дати життя і творчості Лесі Українки . 583
Покажчик імен та назв 633
Алфавітний покажчик творів, перекладів з інших авторів та фольклорних записів Лесі Українки, вміщених у першому — дев'ятому томах цього видання 646
Покажчик уміщених у виданні листів за адресатами 662
Список ілюстрацій 681

Академия наук Украинской ССР

ЛЕСЯ УКРАИНКА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ 12

ПИСЬМА
(1903—1913)

(На украинском языке)

Редактор *В. І. Мазний*
Художній редактор *Р. К. Пахолюк*
Оформлення художника *В. М. Дозорця*
Технічний редактор *Б. М. Кричевська*
Коректори *Н. О. Луцька, Ю. І. Бойко*

Інформ. бланк 1708.
Здано до складання 28.07.78.
Підписано до друку 21.02.79.
Зам. 8—1882. Вид. № 200. Тираж 100 000.
Формат 84×108/32. Папір друк. № 1.
Зв. нов. гарн. Вис. друк.
Друк.-фіз. арк. 21,75+2 вкл.
Ум.-друк. арк. 36,85.
Облік-вид. арк. 40,94.
Ціна 4 крб. 50 коп.

Видавництво «Наукова думка»
Київ, Рєпіна, 3.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252057, Київ-57, Довженка, 3.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
		Т. 1	
124	3 знизу	тяжкого	тяжчого
132	11 знизу	завчасно	завчасу
142	8 знизу	розпачливого	розпачливеє
176	5 згори	встала	вставала
183	2 знизу	кам'яну	крем'яну
213	21 згори	кремінь	камінь
214	20 згори	філистинця	філистимця
233	2 згори	редакторові	шан. редакторові
237	12 згори	поспіхом	посміхом
280	10 знизу	жалібно	жадібно
327	16 знизу	навспражки	павсправжки
		Т. 2	
38	14 згори	гомін	грім
303	10 знизу	вітри	вітри збили
		Т. 5	
14	3 знизу	зневажить	зневажати
46	13 знизу	таланти виборні	виборні талани
94	13 згори	дошкою	дошками
104	9 знизу	дивлячись	дивлячись і собі
236	6 знизу	квіти	квітки
433	8 згори	(1882—1978)	(1882—1975)
		Т. 10	
483	5—6 згори	«Більшовик Полтавщини, 1941, 25 лютого	Твори в 5-ти т., т. 5, с. 128—130
484	12—13 згори	«Більшовик Полтавщини», 1941, 25 лютого	Твори в 5-ти т., т. 5, с. 135
487	10—11 знизу	—»—	Твори в 5-ти т., т. 5, с. 144—145
492	14—15 знизу	—»—	Твори в 5-ти т., т. 5, с. 156—158
		Т 11	
20	6 знизу	приведений	проведений
73	1 зверху	зимовій	зимовий
415	9 зверху	редакційно-монархічна	реакційно-монархічна

